

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1985

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός.

Οἱ ἀνασκαφεῖς διατηροῦν τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τους.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἀνασκαφέως.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1985

ΑΘΗΝΑΙ 1990

ΤΟΜΟΣ 140* (1985)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 10672

ISSN 1105-0969

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἑλευθερία Κονδυλάκη - Κόντου

* Ὁ ἀριθμὸς 140 ποὺ ἔχει δοθεῖ καὶ στὰ ΠΑΕ 1984 ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν τόμο τῶν ΠΑΕ 1949 (ὁ ὁρθὸς αὐξ. ἀρ. εἶναι ὁ 104· βλ. καὶ «Κατάλογο Δημοσιευμάτων», σελ. 9). Ἐπομένως ὁ ἀρ. τοῦ τόμου τῶν ΠΑΕ 1984 διορθώνεται σὲ 139.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Ευεργέτες	Σελ. ια'
Διοικητικό Συμβούλιο για την τριετία 1984-1986	ιγ'
Ἐπίτιμος ἀντιπρόεδρος	ιδ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιδ'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιε'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιε,
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιζ'
Ἐκθεση Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας Γεωργίου Μυλωνᾶ περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1985	κα'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1-3)	1-26
2. Ἀνασκαφὴ στὴν Ἑρέτρια ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (παρένθ. πίν. Α')	27-29
3. Ἀνασκαφὴ Μυκηναῶν ὑπὸ Γ. Ἐ. Μυλωνᾶ - Σ. Ε. Ἰακω- βίδη (πίν. 4-7)	30-38
4. Ἀνασκαφὴ Δωδώνης ὑπὸ Σ. Ἰ. Δάκαρη (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 8-10)	39-44
5. Ἀνασκαφὴ Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου	45
6. Ἀνασκαφὴ Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (παρένθ. πίν. Γ' καὶ πίν. 11-12)	46-54
7. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη Ἀνδρόνικου, Στ. Δρούγου, Χρ. Σαατσόγλου - Παλιαδέλη, Παν. Φάκλαρη (πίν. 13-18)	55-68

8. 'Ανασκαφή Γυμνασίου 'Αμφιπόλεως ὑπὸ Καλλιόπης Δημ.
Λαζαρίδη (πίν. 19-25) 69-75
9. 'Ανασκαφή Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 26-28) 76-79
10. 'Ανασκαφή στῇ Σύναξι Μαρωνείας ὑπὸ Χαραλάμπους
Μπακιρτζῆ (πίν. 29-32) 80-92
11. 'Ανασκαφικὴ ἔρευνα στὸν "Ἅγιο Χαραλάμπο Μαρωνείας
ὑπὸ Θεολόγου 'Αλιπράντη (πίν. 33-34) 93-95
12. 'Εργασίες στῇ Δῆλῳ ὑπὸ Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου
(παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 35-41) 96-102
13. 'Ανασκαφή στὴν Πάρο ὑπὸ Δημήτρη Σκιλάρντι
(πίν. 42-51) 103-143
14. 'Ανασκαφή Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (παρένθ. πίν.
Ε', Ζ', Ζ' καὶ πίν. 52-66) 144-161
15. 'Ανασκαφή Πλατείας Μητροπόλεως Νάξου
ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη - Φ. Ζαφειροπούλου (παρένθ.
πίν. Η' καὶ πίν. 67-78) 162-167
16. 'Ανασκαφή Θήρας ('Ακρωτήρι) ὑπὸ Χρίστου Ντούμα
(παρένθ. πίν. Θ' καὶ πίν. 79-87) 168-176
17. 'Ανασκαφή Μινώας 'Αμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ
(παρένθ. πίν. Ι' καὶ πίν. 88-101) 177-200
18. 'Ανασκαφή 'Ιθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου
(πίν. 102-107) 201-215
19. Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαήλ "Ἄνω Κοριακάνας Κερκύρας
ὑπὸ Παναγιώτου Βοκοτοπούλου (πίν. 108) 216
20. 'Ανασκαφή Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος
(πίν. 109-126) 217-262
21. 'Ιερὸ 'Ερμῆ καὶ 'Αφροδίτης στῇ Σύμῃ Βιάννου ὑπὸ
'Αγγελικῆς Λεμπέση (παρένθ. πίν. ΙΑ'-ΙΒ', πίν. 127-137) 263-285

	Σελ.
22. Τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς Γιούχτα ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ἰωαννίδου - Καρέτσου (παρένθ. πίν. ΙΓ' καὶ πίν. 138-142)	286-293
Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ	297-298
Γ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ	299-303
Δ' ΕΚΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ	304-315

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX
ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ

MENEΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ
WILLIAM RATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑ 1984 - 1986

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ († 20.5.1985)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΝΗΣ (ἀπὸ 25.5.1985)

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ († 29.10.1985)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ (ἀπὸ 4.11.1985)

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΛΑΖΑΡΟΣ ΕΦΡΑΙΜΟΓΛΟΥ (ἀπὸ 4.11.1985)

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

Doro Levi

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry	Emil Kunze
Bernard Ashmole	Paul Lemerle
Oscar Broneer	Benjamin Dean Meritt
Georges Daux	Werner Peek
Pierre Demargne	Karl Schefold
André Grabar	Homer Thompson
Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς	Eugene Vanderpool
Βάσος Καραγιώργης	

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Åke Åkerström	Ulf Jantzen
Emmett L. Bennett, Jr.	Hamit Zübeyr Kosay
William C. Brice	James R. McCredie
Hans Günter Buchholz	Jean Pouilloux
Hector W. Catling	Jeanne Robert
John Chadwick	Georges Roux
Otto Demus	Fritz Schachermeyr
Hubert Gallet de Santerre	Arthur Dale Trendall
Ulrich Hausmann	Walther Wrede
Herbert Hunger	

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Henrie Ducoux	Ibraim Noshy
Peter M. Fraser	Asher Ovadiah
Karl Kübler	Jerome W. Sperling
Αικατερίνη Melrose	Iwan Velkoff

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1986

Σ η μ. — Οί δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι Ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. *Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος
2. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος
3. *Ἀλεξανδρῇ - Τζάχου Ὀλγα
4. Ἀλεξίου Στυλιανός
5. Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος
6. *Ἀναστασιάδου Αἰκατερίνη
7. *Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικὴ
8. Ἀνδρέου Ἡλίας
9. *Ἀνδρόνικος Ἐμμανουήλ
10. Ἀντουράκης Γεώργιος
11. Ἀπέργης Μάκης
12. *Ἀποστολίδης Νικ.
13. *Ἀρβανίτης Ἀθανάσιος
14. *Ἀργυροπούλου-Κωνσταντινίδη Εὐ.
15. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ Παν.
16. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
17. Βαβρίτσας Ἀνδρέας
18. Βαγιακάκος Δικαῖος
19. *Βαλάσης Θωμᾶς
20. Βάλδκιρχ - Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα
21. Βάλτερ - Καρύδη Ἑλένη
22. Βαρουφάκης Γ.
23. *Βασιλείου Ἰωάννης
24. Βασιλείου Σπύρος
25. Βασιλικοῦ Ντ.
26. *Βασιλόπουλος Γεράσιμος
27. Βαφείδης Ἀ.
28. *Βελουδίου Μαρία
29. Βλαχάκη Καίτη
30. Βλάχος Ἀγγελος
31. Βλάχος Γερ.
32. Βοβολίνης Σπυρίδων
33. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
34. Βολανάκης Ἰ.
35. Βορίδης Κίμων
36. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
37. Βρανούσης Λεάνδρος
38. *Γαλανόπουλος Ἀγγελος
39. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
40. *Γερουλᾶνος Ἰωάννης
41. Γεωργακᾶς Δ.
42. Γεωργίου Παῦλος
43. *Γιαλourης Νικόλαος
44. *Γιαννακόπουλος Γεώργιος
45. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
46. Γιούρη Εὐγενία
47. Guest-Παπαμανώλη Ἄννα
48. Γκιολῆς Ν.
49. Γκόφας Δημήτριος
50. Γουλανδρῇ Αἰκατερίνη Ν.
51. *Γουλανδρῇ Ν.
52. Γούναρης Γεώργιος
53. Γριτσόπουλος Τάσος
54. *Δαβάρας Κωνσταντῖνος
55. *Δαΐκος Γεώργιος
56. *Δαΐκου Μαρία
57. *Δάκαρης Σωτήριος
58. Δανασσῆς Ἀντ.
59. *Δασκαλάκης Γεώργιος
60. *Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
61. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
62. Δεληβορριάς Ἀγγελος
63. Δεσπίνης Γεώργιος
64. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
65. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
66. Δημητριάδου-Dinsmoor Ἀναστ.
67. Δημητροκάλλης Γεώργιος
68. *Διαπούλης Χαράλαμπος
69. *Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
70. Δοξιάδης Ἀπόστολος
71. *Δρανδάκης Νικόλαος
72. *Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή

73. Δρούγου Στέλλα
74. *Egon Matrona
75. *Egon Nich.
76. *Ἐφραίμογλου Λάζαρος
77. *Ἐφραίμογλου Οὐρανία
78. *Ζακυθινὸς Διονύσιος
79. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος
80. *Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
81. Ζερβουδάκη Ἡώς
82. Ζίας Νικόλαος
83. *Ζολώτας Ξενοφών
84. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος
85. Ζώης Ἀντώνιος
86. Ζώρα Καλλιόπη
87. *Ἡλιόπουλος Γεώργιος
88. Θέμελης Πέτρος
89. *Θεοχάρη Μαρία
90. Θεοχάρη Μαρία Δ.
91. *Θεοχάρης Περικλῆς
92. *Θρεψιάδη Ἀντιγόνη
93. Θωμόπουλος Θεόδωρος
94. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων
95. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
96. Καββαδίας Γεώργιος
97. Καθάρειος Χρ.
98. Καλλέρης Ἰωάννης
99. *Καλλίας Κωνσταντῖνος
100. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία
101. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
102. Καλλιγᾶς Πέτρος
103. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
104. *Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
105. *Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
106. *Κανελλόπουλος Παναγιώτης
107. *Κανελλόπουλος Παῦλος
108. Κάντα Ἀθανασία
109. Καπετανάκης Ρούσος
110. *Καπετανόπουλος Ἡλίας
111. *Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
112. *Καραμανώλη - Σιγανίδου Μαρία
113. *Καρανδρέας Ἀπόστολος
114. Καρανίκας Ἀ.
115. *Καρδαῖ Χρυσούλα
116. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
117. *Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
118. *Καρρᾶς Κωνσταντῖνος
119. *Κασκαρέλης Διον.
120. Καψῆς Ἀντώνιος
121. Κεραμόπουλος Ἀ.
122. *Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
123. Κισκύρας Δημήτριος
124. Κοκολάκης Μίνως
125. *Κοκοτὸς Γεώργιος
126. Κόκκινος Δημήτριος
127. Κοκκολιάδης Σπ.
128. Κόκκου Ἀγγελικῇ
129. Κόλλιας Ἡλίας
130. Κομίνης Ἀθανάσιος
131. *Κονιδάρης Γεράσιμος
132. *Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
133. Κοντέλλης Π.
134. *Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
135. Κοντὸς Παναγιώτης
136. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
137. Κορρῆς Γεώργιος
138. *Κορρῆς Στυλιανὸς
139. *Κόρσος Δημήτριος
140. *Κορωναῖος Δημήτριος
141. *Κουβελάκης Γεώργιος
142. Κούκου Ἑλένη
143. Κουκούλη - Χρυσανθάκη Χάιδω
144. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
145. Κουμανούδης Ἰωάννης
146. Κουνουπιώτου - Μανωλέσου Ἑλένη
147. Κουρέτας Δημήτριος
148. *Κουταλίδης Τρύφων
149. *Κουταλίδου Χριστίνα
150. Κουτρούμπας Δ.
151. Κρανιδιώτης Νικόλαος
152. *Κριεζῆς Ἀντώνιος
153. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
154. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
155. *Κυριαζῆ Ἡλέκτρα
156. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
157. *Κυριακουλάκος Παναγιώτης
158. Κύρου Ἀδωνίς Κ.
159. *Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
160. *Κωνσταντῖνου Ἰωάννα
161. Κωστόπουλος Ἰωάννης
162. *Κωττάκης Μιχαῆλ
163. Λαζαρῆς Ἀνδρέας
164. *Λαζαρίδης Παῦλος Ἦρ.
165. *Λαζαρίδου Ἑλένη
166. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
167. *Λαναῖς Χρήστος
168. *Λάτσης Ἰωάννης

169. *Λέκκας Εὐάγγελος
170. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
171. Λιάγκουρας Ἀγγελος
172. Λιβαδάρας Ν.
173. Λοβέρδου - Τσιγαρίδα Κ.
174. Λούβαρης Νικόλαος
175. Λουκάκης Θεόδωρος
176. *Μαλάμου Ἑλλη
177. Μανάφης Κωνσταντῖνος
178. *Μανούσακας Μανούσος
179. *Μαντζούφας Γεώργιος
180. Μαραγκοῦ Αἴλα
181. *Μαρῖνος Ἀναστάσιος
182. *Μαρινόπουλος Ἰωάννης
183. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων
184. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος
185. Μαυρολέων Β.
186. Μαυρομμάτη Μαρία Ἀ.
187. Μελισσηνοῦ Χριστῖνα
188. *Μερίκας Γεώργιος
189. *Μεταξᾶς Ἀνδρέας
190. Μεταξᾶς Νικ.
191. Μεταξᾶς - Μεσσηνέζης Διον.
192. Μιράσγεξη Μαρία
193. *Μιτσὸς Μάρκελλος
194. Μιχαηλίδης Μύρων
195. *Μιχαηλίδης - Νουάρος Γ.
196. Μιχαηλίδου - Νουάρου Εὐθυμία
197. Μουρίκη Ντούλα
198. *Μούσουλος Λουκάς
199. *Μουτσόπουλος Νικόλαος
200. *Μπακαλάκης Γεώργιος
201. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος
202. *Μπακόπουλος Ἀγησίλαος
203. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
204. Μπέζη Ἑλένη
205. *Μπόνης Κωνσταντῖνος
206. Μπορμπουδάκης Ἐμμανουήλ
207. Μπουντῆς Γεώργ.
208. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
209. *Μπούρας Χαράλαμπος
210. *Μπουφίδης Νικόλαος
211. Μπρούμης Ἰωάννης
212. Μπρούσκαρη Μαρία
213. *Μυλωνᾶς Γεώργιος
214. *Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
215. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
216. Νικολάου Ἰνῶ
217. Νικολόπουλος Παναγιώτης
218. Νικονᾶνος Νικόλαος
219. Νταῖ Ἑρῖκα - Εἰρήνη
220. Ντεγιάννης Ἰωάννης
221. Ντίνα Ἀσπασία
222. *Ντούμας Χρῖστος
223. *Ξυλᾶ Κυριακὴ
224. *Ξυλᾶ Σταματία
225. *Ξυλᾶς Ἀντώνιος
226. *Ξυλᾶς Μάρκος
227. *Ξυλᾶς Μιχαήλ
228. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
229. *Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
230. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
231. Οἰκονομόπουλος Κλεομένης
232. Παλιούρας Ἀ.
233. *Πάλλας Δημήτριος
234. Παναγιωτίδη Μαρία
235. *Παναγιωτόπουλος Ἀρης
236. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
237. *Πανταζόπουλος Νικόλαος
238. *Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
239. Παντερμαλῆς Δημήτριος
240. Πάντος Πάντος
241. *Παπαδημητρίου Κωνσταντῖνος
242. *Παπαδημητρίου Τ.
243. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
244. *Παπαδόπουλος Θωμᾶς
245. *Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
246. Παπαδοπούλου Στέλλα
247. *Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φ.
248. Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ.
249. *Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
250. Παπαῖωάννου Ἀγγελος
251. Παπακωνσταντῖνου Ἑλένη
252. Παπαμιχαήλ Μιχαήλ
253. Παπαμιχαήλ - Κουτρούμπα Ἀννα
254. *Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
255. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
256. Παπαποστόλου Ἰωάννης
257. Παπαστάμου Δημήτριος
258. Παπαστάμου Μαρία
259. Παπαχατζῆς Νικόλαος
260. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
261. Παπίδας Λεωνίδας
262. Παρλαμᾶ Στυλιανή
263. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
264. *Πατέρας Γεώργιος

265. *Παυλάκης Ἰωάννης
266. *Παυλόπουλος Π. Γ.
267. *Πελεκίδης Χρῦσης Εὐστρ.
268. Πέννας Χαράλαμπος
269. *Πέππα - Δελμούζου Κωνσταντῖνα
270. Περαντίνος Νικόλαος
271. *Πεσματζόγλου Στέφανος
272. *Πετράκος Βασίλειος
273. Πετρονάτης Ἀργύρης
274. *Πέτσας Φώτιος
275. *Πλάτων Νικόλαος
276. Πολέμης Δημήτριος
277. *Πολίτης Κάρολος
278. Πολίτης Χ.
279. *Ποταμιάνος Ἀνδρέας
280. *Πουλατζᾶς Ἰωάννης
281. Πουλιανὸς Ἄρης
282. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
283. Προμπονᾶς Ἰωάννης
284. *Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη Εὐαγγ.
285. Ραυτοπούλου Ἑλεάνα
286. Ρογκὰν Ἄλκης
287. *Ρουμπάνης Γεώργιος
288. *Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος
289. *Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
290. Σακελλαράκη - Σαπουνᾶ Ἔφη
291. Σακελλαράκης Ἰωάννης
292. *Σακελλαρίου Ἀγνή
293. *Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
294. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
295. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
296. *Σεργόπουλος Γεώργιος
297. *Σιαφάκας Ἀναστάσιος
298. *Σιμόπουλος Ἄρης
299. *Σιμωνᾶς Παναγιώτης
300. Σῖνος Στέφανος
301. Σκαρπαλέζος Σπ.
302. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
303. Σκιλάρντι Δημήτριος
304. Σκουλᾶς Νικόλαος
305. *Σολομωνίδης Γεώργιος
306. *Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμ.
307. Σπυρόπουλος Θ.
308. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
309. *Σταθάτου Χριστίνα
310. *Στασινοπούλου - Τουλούπα Ἔβη
311. *Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
312. Στεργιάδης Στέργιος
313. Στράτου Δόρα
314. *Στράτου Ν.
315. Συμεώνογλου Σαράντης
316. *Συνοδινὸς Ἐλευθέριος
317. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
318. *Σχοινιωτάκης Ἐμμανουήλ
319. *Τακόπουλος Γεώργιος
320. *Τακοπούλου Ἄννα
321. *Τεγοπούλου - Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
322. Τζαβέλλα Τερψιχόρη - Χαρά
323. *Τζαννετάτος Θησεύς
324. Τζεδάκης Ἰωάννης
325. *Τοῦλ Χάρης
326. Τουράτσογλου Ἰωάννης
327. Τουρτόγλου Μενέλαος
328. *Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
329. Τριαντάφυλλος Διαμ.
330. Τριανταφυλλόπουλος Δημ.
331. *Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
332. Τριάντη Ἀλίκη
333. Τρυπάνης Κ.
334. Τσάκος Κωνσταντῖνος
335. Τσαντίλας Ἰωάννης
336. Τσαπόγας Μ.
337. *Τσάτσος Κωνσταντῖνος
338. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος
339. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
340. Τσιποπούλου Μ.
341. *Τσιροπινᾶς Δημήτριος
342. Τσόλας Ὀρέστης
343. *Τωμαδάκης Νικόλαος
344. Φαράκλας Νικόλαος
345. *Φατούρου - Ἡσυχάκη Κάντω
346. *Φιλιππάκη Βαρβάρα
347. *Φουρλῆς Στυλιανὸς
348. Φυλακτόπουλος Γ.
349. Φωτίου Κωνσταντῖνος
350. Χανιώτης Ἀγγελος
351. *Χαραμῆ Ἀγγέλα
352. Χατζῆ Δέσποινα
353. *Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
354. *Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
355. Χατζημιχαήλ - Σβορώνου Ἰωάννα
356. Χατζημιχαήλης Ἰωάννης
357. *Χατζηνικολάου Ἄννα
358. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
359. *Χρήστου Χρῦσανθος
360. Χριστοδούλου Γ.
361. Χριστόπουλος Παναγιώτης
362. Χωρέμης Ἀγγελος
363. Ψαρούδα - Μπενάκη Ἄννα

ΕΚΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1985

Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι

Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀκάματον ἐργασίαν τῶν ἀρχαιολόγων ποὺ διευθύνουν τὰς ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῦνας τῆς Ἑταιρείας, τὴν συμβολὴν τῶν δωρητῶν καὶ τῶν ἐταίρων μας, τὸ ἔτος 1985, τὸ 148ον ἔτος τῆς ζωῆς τῆς Ἑταιρείας, θὰ μείνῃ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὡς ἔτος ἐργασίας καὶ μεγάλης συμβολῆς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ πατρῷου πολιτισμοῦ. Ἡ συμβολὴ αὕτῃ καὶ πάλιν τὴν διετήρησεν εἰς τὸ προσκίνηιον τῆς διεθνοῦς ἐπιστημονικῆς, ἀρχαιολογικῆς προσπαθείας καὶ ἐπιδόσεως. Τοὺς ἄρχοντας τῆς πολιτείας τοὺς μετασχόντας εἰς τὸ ἔργον μας καὶ ὅσους μὲ σταθεράν βοήθειαν ἐνίσχυσαν καὶ κατέστησαν δυνατὸν τὸ ἔργον αὐτό, εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου.

Κατὰ πανάρχαιον ἔθος τῆς φυλῆς μας, προτοῦ ἐξιστορήσω τὸ ἐπιτελεσθὲν ἔργον, ὀφείλω νὰ ἀποτίσω τὸν ὕπατον φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους, οἱ ὅποιοι ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐστήριζαν καὶ ἐπλούτισαν τὴν ζωὴν τῆς Ἑταιρείας. Μὲ λύπην, ἀλλὰ καὶ εὐγνωμοσύνην ἀναφέρομαι εἰς τοὺς ἀποθανόντας κατὰ τὸ ἔτος 1985.

Τὸ 1985 αἱ Μοῦραι ἐπληῖξαν σκληρὰ τὴν Ἑταιρείαν μας μὲ τὸν θάνατον τριῶν κορυφαίων μελῶν μας, τοῦ *Παναγιώτη Ζέπον*, τοῦ *Ἰωάννη Τραυλοῦ* καὶ τοῦ *Δημητρίου Λαζαρίδη*.

Ὁ *Παναγιώτης Ζέπος*, ἀφιέρωσε μέγα μέρος τῆς ζωῆς του εἰς τὴν Ἐπιστήμην καὶ τὴν Ἑταιρείαν μας. Σοφὸς Πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος, ἀνεδείχθη ἐνεργητικὸς, σώφρων καὶ δημιουργικὸς Πρόεδρος. Μὲ τὰς συμβουλὰς καὶ

τὴν ἐργασίαν τοῦ ἀνύψωσε τὴν Ἑταιρείαν μας εἰς περίλαμπρον καὶ μοναδικὴν περιωπὴν. Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἀπὸ τοῦ 1956, τὴν ὑπηρέτησε πιστῶς, ὡς μέλος, ὡς σύμβουλος καὶ τέλος ὡς Πρόεδρος τῆς ἐπὶ ἑπταετίαν. Ἡ πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἀφοσίωσίς του θὰ παραμείνῃ ὑποδειγματικὴ καὶ ἡ μνήμη του θὰ συνδέεται πάντα μὲ τὴν μεγάλην περίοδον τῆς ζωῆς τῆς Ἑταιρείας.

Τὸν Ζέπον ἠκολούθησεν ὁ Ἰωάννης Τραυλός, ἐπιστήμων ἐνάρετος καὶ σιωπηλός, πρόθυμος νὰ βοηθήσῃ τοὺς πάντας καὶ ἰδίᾳ τοὺς νεώτερους, ποὺ μὲ σεβασμὸν καὶ ἀγάπην τοῦ ἔδωσαν τὴν προσωνομίαν τοῦ διδασκάλου. Ὁ Τραυλός μὲ τὸ ἔργον του εἰς τὴν Ἑλευσῖνα καὶ τὴν Ἀττικὴν ἐτίμησε τὴν Πατρίδα καὶ τὴν Ἑταιρείαν τὴν ὁποίαν ὀλοφύχως ὑπηρέτησεν ὡς μέλος, ὡς Σύμβουλος καὶ ὡς Ἀντιπρόεδρος. Ἦνωσε τὰς δυνάμεις καὶ γνώσεις του πρὸς τὰς τοῦ Ὁρλάνδου, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε μαθητὴς εἰς τὸ Πολυτεχνεῖον, συνέχισε τὴν μελέτην τοῦ διδασκάλου καὶ ἐβοήθησε τὴν συμπλήρωσιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων». Τὸ ἔργον ἐκυκλοφορήθη αὐτὸν τὸν μῆνα. Ὁ Τραυλός θὰ παραμείνῃ ὡς αἰώνιον ὑπόδειγμα διὰ τοὺς ἐπιγιγνομένους καὶ ἡ σκιά του θὰ πλανᾶται εἰς τὰ κατάλοιπα τοῦ τεμένου τῆς Δήμητρος ἐπευλογοῦσα καὶ βοηθοῦσα τὰς προσπάθειάς τῶν συνεχιστῶν του.

Τρίτον εἰς χρονικὴν σειρὰν καὶ μὲ λύπην ἀναφέρω τὸν καθηγητὴν τῆς Ἀρχαιολογίας *Αἰμῆτριον Λαζαρίδην*, ἐπίλεκτον μέλος τῆς Ἑταιρείας μας ποὺ ἀφιέρωσε τὴν ζωὴν καὶ τὰς δυνάμεις του εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν λαμπρὰν ἀνασκαφὴν τῆς Ἀμφιπόλεως, τῆς πόλεως τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Μεγ. Ἀλεξάνδρου. Πρόθυμος καὶ ἐργατικός, ἐστήριξε τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην καθ' ὅλην του τὴν ζωὴν.

Ἀκόμῃ ἡ Ἑταιρεία ἐθρήνησε τὸν θάνατον τοῦ *Μαρίνου Καλλιγᾶ*, μέλους τοῦ Συμβουλίου τῆς, ποὺ ὡς διευθυντὴς τῆς Ἑθνικῆς Πινακοθήκης ἐδημιούργησε τὸ στερεὸν ὑπόβαθρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου σήμερα ἐδράζεται τὸ ἱδρυμα τοῦτο. Ἀκόμῃ μὲ λύπην ἀναφέρομεν τὸν θάνατον τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς Ἐπιγραφικῆς *Louis Robert* καὶ τῆς παλαιμάχου ἐρευνητρίδος τῆς προϊστορίας μας *Sylvia Berton*. Οἱ ἐκλιπόντες ἄφησαν δυσαναπλήρωτον κενὸν εἰς τὴν εὐγενῆ προσπάθειαν τῆς Ἑταιρείας ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους φωτεινὸν παράδειγμα. Αὐτῶν ἡ μνήμη ἄς εἶναι αἰωνία.

Ὅπως καὶ κατὰ τὸ 1984, αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι τῆς Ἑταιρείας διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας, εἰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφὰς αἱ ὁποῖαι χρημα-

τοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας διὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, καὶ εἰς ἀνασκαφὰς καὶ ἐρεῖνας ἐκ τῶν ἰδίων πόρων τῆς Ἑταιρείας. Αἱ πρῶται περιλαμβάνουν τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βεργίνας, τοῦ Δίου, τῆς Πέλλας, τῆς Μαρωνείας, τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ τῆς Κρήτης, τοῦ Ραμνοῦντος τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, καὶ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τὰς μνημειώδεις στερεωτικὰς ἐργασίας τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς νοτίας κλιτύος τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως, τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Ζάκρου, τοῦ Μυστρά καὶ τὴν ἀναπαλαίωσιν καὶ ἐπισκευὴν τοῦ Ἰλίου Μελάθρου, ὡς καὶ τὴν συμβολὴν τῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ νεκροταφείου ποῦ ἀπεκαλύφθη κάτω τῆς ἐπιφανείας τῆς Πλατείας Κοτζιᾶ τῶν Ἀθηνῶν. Αἱ ἀνασκαφαί, ἀναστηλώσεις καὶ στερεώσεις, ποὺ ἤρχισαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ καθοδήγησιν τοῦ τέως Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κυρίου Κωνστ. Καραμανλῆ, συνεχίζονται μὲ τὸν ἴδιον ρυθμὸν, τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ ἐπιτυχίαν ὑπὸ τοῦ ΥΠΠΟ, ὑπὸ τὴν προσωπικὴν διεύθυνσιν τῆς Ὑπουργοῦ κυρίας Μελένας Μερκούρη, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται χάριτες. Εὐχαριστίαι ἀκόμη ὀφείλονται εἰς ὅλους τοὺς δωρητὰς μας ποὺ εὐτυχῶς αὐξάνονται, καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ Ἴδρυμα Ψύχα καὶ τὴν Πρόεδρον τοῦ Συμβουλίου του κυρίαν Χριστίαν Σταθάτου, ὅχι μόνον διὰ τὴν οἰκονομικὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν ἀρωγὴν του ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ διάφορα βοηθήματα ποὺ παρέχει εἰς ἀρχαιολόγους, ποὺ βοηθοῦν ἀποτελεσματικὰ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου των. Τὸ προσεχὲς ἔτος 1987, ὅτε θὰ ἐορτασθῇ ἡ ἑκατοστὴ πεντηκοστὴ ἐπέτειος τῶν γενεθλίων τῆς Ἑταιρείας μας, ἐλπίζεται νὰ δημοσιευθῇ πλήρης κατάλογος τῶν δωρητῶν καὶ εὐεργετῶν μας.

Ὅπως καὶ ἄλλοτε ἀνέφερα αἱ γενόμεναι ἀνασκαφαὶ καὶ ἐρευναι ἔφεραν εἰς φῶς τὴν ὅλην ὕψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν, μυθολογικῶν ἀκόμη χρόνων μέχρι καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων, τῆς ἀρχῆς δηλαδὴ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὴν ἀνατολικὴν περιοχὴν τῆς Μεσογείου. Καλύπτουν δὲ ὁλόκληρον τὸν ἐλεύθερον Ἑλλαδικὸν χῶρον ἀπὸ τῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης πρὸς Βορρᾶν μέχρι καὶ τῆς Κρήτης πρὸς Νότον. Ὅχι μόνον ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἀθηνῶν ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη εἶναι εὐγνώμων εἰς τοὺς Ἀρχοντας καὶ τὰς Ὑπηρεσίας τῆς Πολιτείας καὶ τοὺς δωρητὰς καὶ εὐεργέτας διὰ τὴν χρηματοδότησιν, ποὺ διατηρεῖ ἐν πλήρῃ δράσει τὰς σπουδαίας αὐτὰς ἐργασίας, παρὰ τὰς δυσκόλους οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς ἐποχῆς.

Αἱ γενόμεναι ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι κατὰ τὰς ὑποβληθείσας ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφέων καὶ ἐρευνητῶν, ἀνέρχονται εἰς 27 καὶ εἶναι αἱ ἀκόλουθοι:

(Ἀκολουθεῖ ἡ ἐκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1985.)

.....
.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 3)

Συνεχίστηκε για ένδεκατη χρονιά ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ραμνουῦντος ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο με συνεργάτες τὴν κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, ἡ ὁποία πλὴν τῆς ἀμέσου καὶ συνεχοῦς ἐποπτείας τῆς ἀνασκαφῆς τὴν ὁποία εἶχε, ἀσχολήθηκε, ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα χρόνια, ἰδιαιτέρως με τὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας ἐπωφελήθηκα, τὸν ζωγράφο κ. Γιάννη Γιαρμενίτη, ὁ ὁποῖος ἐκπόνησε τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ δημοσιευόμενα σχέδια, καὶ τὴ δεσποινίδα Ἀναστασία Βουτσινᾶ, ἡ ὁποία εἶχε τὴν εὐθύνη τῆς συντηρήσεως καὶ ἀποκαταστάσεως παλαιῶν καὶ νέων εὐρημάτων. Τὴ διεύθυνση τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου καὶ τῶν μαρμαρικῶν ἐργασιῶν εἶχε ὁ κ. Νικόλαος Καραμαλῆς.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴ περίοδο ἔγινε ἀνασκαφή στὸ Ἱερό τῆς Νέμεσης, καθαρισμὸς ταφικῶν μνημείων στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας ὁδοῦ καὶ ἀνασκαφὴ περιβόλου ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου.

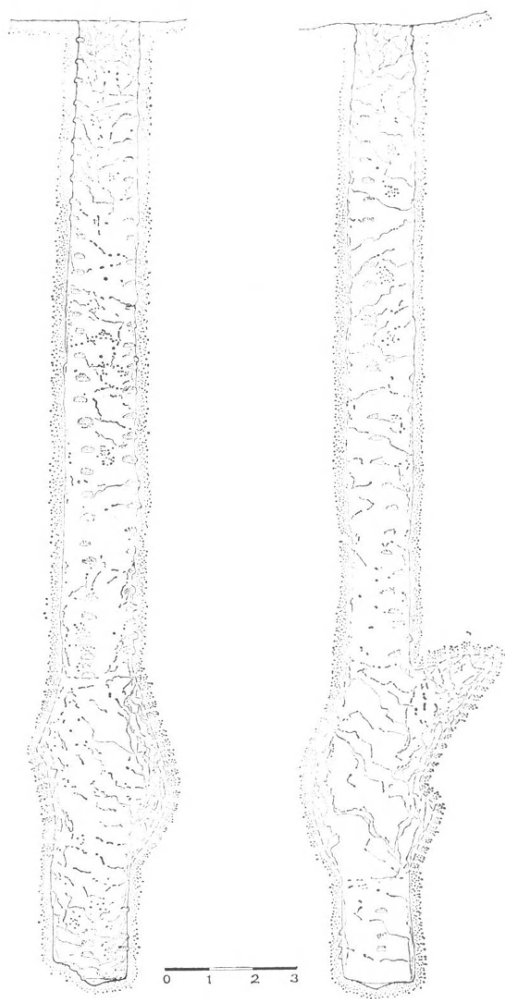
ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Νότια δεξαμενὴ

Τὸ 1984 ἐρευνήθηκε πλήρως ἡ βαθύτατη βόρεια δεξαμενὴ-κρήνη τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὴν ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τῆς μνημόνευσα καὶ ἄλλη δεξαμενὴ τοῦ ἱεροῦ νοτίως τῶν ναῶν, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν πρῶτος ἀνέφερε ὁ Ὁρλάνδος (BCH 48, 1924, 310, πίν. VIII). Ἐφέτος ἐρευνήθηκε ἡ δεύτερη αὐτὴ δεξαμενὴ ὡς τὸν πυθμένα (εἰκ. 1).

Κατὰ τίς ἐργασίες τοῦ 1960 ἡ νότια δεξαμενὴ βρέθηκε κενὴ ἕως τὸ βάθος τῶν 12 μ. Ἐρευνα τῶν ἀνωτέρων ἐπιχώσεών της ἀπέδωσε λίθους τῶν τοίχων τοῦ μικροῦ ναοῦ, θραύσματα κιόνων καὶ φατνωμάτων τοῦ μεγάλου. Μετὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἔρευνα ἡ δεξαμενὴ κλείστηκε με πλάκα ἀπὸ σκυρόδεμα.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ, συστηματικὴ ὅπως τῆς βόρειας δεξαμενῆς, ἄρχισε

Εἰκ. 1. Ἡ νότια δεξαμενὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 16.90 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας ποὺ κάλυπτε τὴ δεξαμενὴ. Κατὰ τὸ σχῆμα εἶναι κυλινδρoειδῆς, λαξευμένη στὸν μαρμαρυγιακὸ σχιστόλιθο, χωρὶς κονίαμα. Ὁ βράχος εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα σαθρὸς ἀλλὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ὁμοιογενής. Ἡ διάμετρος δὲν εἶναι σταθερή. Στὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς εἶναι 1.35 μ., στὸν πυθμὲνα 1.70 μ. καὶ σὲ βάθος 18.80 μ. εἶναι 1.80 μ. γιατί ἔχει κρημνιστεῖ τὸ τοίχωμα. Τὸ βά-

θος της εἶναι 21.80 μ. καὶ στὰ τοιχώματα (Α καὶ ΝΔ) φέρει λαξευμένα σκαλοπάτια τῶν ὁποίων ἡ μεταξὺ τους ἀπόσταση κυμαίνεται ἀπὸ 0.39 μ. ἕως 0.48 μ.

Σὲ βάθος 14.50 μ. ὑπάρχει βαθιὰ ἐσοχὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς ἡ ὁποία ὀφείλεται σὲ κατάρρευση τοῦ βράχου ποὺ ἔγινε μετὰ τὸ 1960 γιατί οἱ ὄγκοι τοῦ βράχου βρέθηκαν ἐπάνω στὶς ἐπιχώσεις τῆς δεξαμενῆς ἀφημένες ἄσκαφες τότε. Δεύτερο κοίλωμα, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς παρατηρεῖται σὲ βάθος 16.70 μ. ποὺ ὀφείλεται ἐπίσης σὲ κατάρρευση τοῦ βράχου.

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 εἶχε ἀφεθεῖ ἀπὸ βάθους 15.45 μ. μέχρι 17 μ. περιμετρικὴ ζώνη ἄσκαφος γιὰ λόγους ἀσφαλείας τῶν ἐργατῶν. Τὴν ἐπίχωση αὐτὴ τὴν ἀποτελοῦσε ἀμμῶδες χῶμα, θραύσματα σχιστολίθου, μικρὲς λιθόπλινθοι, θραύσματα μαρμάρου καὶ μικροὶ λίθοι. Τὸ τοίχωμα τῆς δεξαμενῆς ποὺ κάλυπτε ἡ ἐπίχωση ἀποκαλύφθηκε πολὺ σαθρὸ ἢ γκρεμισμένο. Ἡ πτώση τῶν τοιχωμάτων γινόταν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς λειτουργίας τῆς δεξαμενῆς γιατί στὶς ρωγμὲς τοῦ βράχου ὑπάρχει ἄμμος ἢ χῶμα.

Σὲ βάθος 17 μ. μέχρι 19.40 μ. τὴν ἐπίχωση ἀποτελοῦσε ἀμμῶδες χῶμα καὶ θραύσματα μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου τὰ ὁποῖα προέρχονταν ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς. Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 17.80 μ. ὅμως τὰ τοιχώματα γίνονται συμπαγέστερα μὲ συνέπεια ὁ χῶρος τῆς δεξαμενῆς νὰ περιορίζεται στὶς διαστάσεις τῆς ἀρχικῆς λάξευσης. Σὲ βάθος 18 μ. βρέθηκε θραυσμένη πρόχους (ἀρ. 757) σὲ ἐσοχὴ τῆς παρειᾶς.

Ἀπὸ βάθους 19.40 μ. μέχρι τοῦ πυθμένος (21.80 μ.) ἡ ἐπίχωση ἀποτελεῖται ἀπὸ θραύσματα καὶ τρίμματα σχιστολίθου καὶ ἄμμο. Ἀπὸ βάθους 20.20 μ. τὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς ἀποκαθίστανται πλήρως, διακρίνονται μάλιστα καὶ τὰ ἔγνη τοῦ λιθουργικοῦ ἐργαλείου (καλέμι). Ἀπὸ βάθους 21.20 μ. ἀρχίζει νὰ ἀποκαλύπτεται ὁ πυθμένος. Ὁ βράχος ἐμφανίζεται ἀνώμαλος καὶ ἀτελῶς λαξευμένος. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐξόρυξη διακόπηκε ἔπειτα ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση τῆς δυτικῆς παρειᾶς.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴ νότια δεξαμενὴ εἶναι λίγα καὶ ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν εὕρεσης μέσα στὴν ἀδιατάρακτὴ ἐπίχωση.

1. Θραύσματα κορινθιακῶν κεραμίδων στέγης, καλυπτῆρων καὶ στρωτῆρων ἀσήμαντα. Σὲ ἓνα θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα (ἀρ. 752) ὑπάρχει ρομβοειδὲς χάραγμα φύλλου.

2. (753). Μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας φακοειδοῦς τομῆς ἐργασμένο μὲ βελόνι,

διαμ. 0.175, πάχ. 0.025. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ χρησιμοποιήθηκε πλάκα μὲ λειασμένη τὴ μία ἐπιφάνεια, ἣ ὁποία σώζεται σὲ μερικὰ σημεῖα. Πιθανῶς ἦταν πῶμα ἀγγείου.

3. (754). Μάρμαρο Ἀγ. Μαρίνας ἐργασμένο μὲ τὸ βελόνι, μὲ κοίλωμα γιὰ τὴν ἐναπόθεση χρώματος γιὰ τὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση τοῦ μεγάλου ναοῦ. Σώζεται κατὰ τὸ μισὸ περίπου (μέγ. διάσταση 0.13, πάχ. 0.045 μ.) καὶ φέρει ἔντονα ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὰ χεῖλη. Στὴν κρήνη τοῦ ἱεροῦ εἶχαν βρεθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ ὀκτὼ παλέτες (ἀρ. 648, 673, 699, 708, 712, 713, 713α, 716). Σ' αὐτὲς καὶ στὴν ἐφετινὴ πρέπει νὰ προστεθοῦν, ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη, οἱ ἀκόλουθες:

4. (772). Κυκλικὴ λεκάνη ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ἐξωτ. διαμ. 0.228, ἐσωτ. 0.142 μ., πλ. χεῖλους 0.045, μέγ. ὕψ. 0.061, βάθους κοιλώματος 0.022 μ. Ἐπεξεργασμένη μὲ τὸ βελόνι.

5. (773). Ὅμοια λεκάνη κυκλικὴ κατασκευασμένη ἀπὸ ντόπιο ἀκατέργαστο πλακοειδὲς μάρμαρο, ἐλλιπὲς κατὰ τμήμα τοῦ χεῖλους διαμ. 0.132, ἐσωτ. διαμ. 0.062, ὕψ. 0.032, βάθους κοιλότητος 0.018 μ.

6. (774). Θραῦσμα ντόπιου μαρμάρου ὅπου σώζεται τμήμα κοιλώματος. Μέγ. μῆκος 0.10 μ., πλ. 0.078, ὕψ. 0.038, βάθ. κοιλότητος 0.018 μ.

7. (775). Τμήμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου σκαφοειδοῦς παλέτας ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μῆκ. 0.125, πλ. 0.098, μῆκ. σωζ. τῆς λεκάνης 0.10 μ., πλ. 0.072, βάθ. κοιλότητος 0.015 μ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια εἶναι λεία.

8. (776). Πλάκα ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ κυκλικὸ κοίλωμα. Κατέληγε σὲ χονδροειδῆ λαβὴ ἣ ὁποία ἀποκόπηκε. Μῆκ. σωζ. 0.102, πλ. 0.91, ὕψ. 0.032 μ. διαμ. κοιλώματος 0.05, βάθ. 0.19 μ. Σώζει σαφὴ λείψανα ἐρυθροῦ χρώματος.

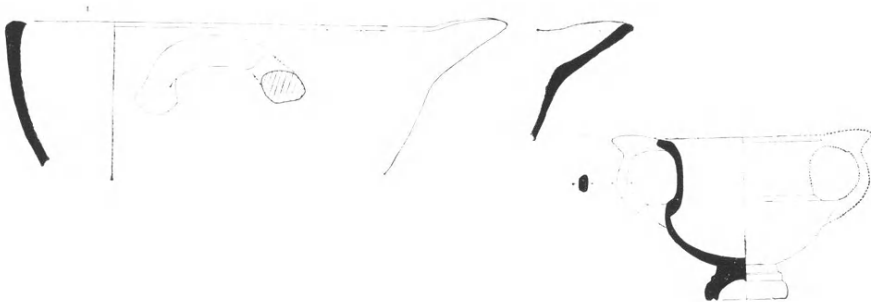
9. (805). Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τοῦ 1984 προέρχεται βάση κλειστοῦ ἀγγείου μὲ ἀκτινωτὸ κόσμημα στὸ κατώτερο μέρος τοῦ ἀγγείου καὶ ἄνω τοῦ ὁποίου σώζεται μέρος μελαμβανοῦς ταινίας. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγγείου σώζονται ἰσχυρὰ λείψανα ἐρυθροῦ χρώματος καὶ τοῦτο σημαίνει πὼς τὸ σκεῦος χρησίμευε, θραυσμένο, ὡς παλέτα τῶν ζωγράφων τοῦ ναοῦ.

10. (755). Θραῦσμα τοῦ πρόσθιου ἄκρου πῆλινου κορινθιακοῦ ἡγεμόνα στρωτήρα μῆκ. σωζ. 0.26, βάθ. 0.115, ὕψ. 0.013 μ. (πίν. 1α). Ἡ ὅψη κοσμεῖται μὲ διπλὸ πλοχμό. Ὁ πηλὸς εἶναι ἀνοιχτὸς καστανὸς καὶ τὸ ἐπίχρισμα κίτρινο. Τὰ χρώματα τοῦ πλοχμοῦ εἶναι ἰῶδες καὶ καφέ. Στὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνεια

νεια κατὰ τὴν παρυφὴ ὑπάρχει ἰώδης ταινία πλ. 0.022 (ἄνω) καὶ 0.035 (κάτω). Κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πλοχμοῦ ὑπάρχουν φύλλα λογχοειδῆ. Ὁ στρωτήρας αὐτὸς πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα καλυπτῆρα ποὺ δημοσίευσα πρὶν ἀπὸ χρόνια (ΠΑΕ 1975, 33-34 πίν. 13) καὶ ὁ ὁποῖος πιστεύω ὅτι ἀνῆκε στὴν ἀρχικὴ κεράμωση τοῦ μικροῦ ναοῦ, ὅπως καὶ ὁ ἐδῶ στρωτήρας ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὰ ἀμέσως μετὰ τὰ Περσικὰ χρόνια. Γιὰ τὰ δύο μέλη βλ. E. Buschor, *Die Tondächer der Akropolis*, 11 *Stirnziegel*, 49 καὶ πίν. 9.

11. (756). Θραύσματα πῆλινης χρηστικῆς λεκάνης, συγκολλημένης καὶ συμπληρωμένης, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ πάνω μισοῦ τοῦ ἀγγείου. Σῶζεται ἡ προχολή. Μέγιστη διάσταση ἀπὸ χεῖλους μέχρι προχολῆς 0.28, διάμ. 0.23 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος μὲ μαρμαρυγία.

Ὁ Cedric Boulter (*Hesperia* 22, 1953, 96 ἀρ. 118) μνημονεύει τὴν ὅμοια λεκάνη ἀρ. P. 21944 τῆς Ἀγορᾶς τὴν ὁποία χρονολογεῖ στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἐξέταση τῆς λεκάνης αὐτῆς ἀπὸ τὴν κυρία Ἑλ. Θεοχαράκη καὶ ἡ σύγκρισή της μὲ τὴ λεκάνη τοῦ Ραμνουῦντος πείθει ὅτι πρόκειται περὶ προϊόντων τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου καὶ συγχρόνων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ σχέδια τῆς δίδος Ἀναστ. Βουτσινᾶ (εἰκ. 2α).

Εἰκ. 2α. Πῆλινη λεκάνη ἀρ. 756. β. Μελαμβαφῆς κἀνθαρος ἀρ. 777. (Σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ.)

12. (757). Πρόχους συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένη, μελαμβαφῆς ἀπὸ τοῦ χεῖλους μέχρι τοῦ τέρατος τῆς ταινιωτῆς λαβῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ κατὰ τὸ πάνω μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χεῖλους.

Ἡ διαδοχὴ τῶν εὐρημάτων, στρωματογραφικῶς ἔχει ὡς ἑξῆς: Σὲ βάθος 15.45-16 μ. βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων κορινθιακῶν, καλυπτῆρων κυ-

ρίως καὶ ἀσήμαντα στρωτήρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἀρ. 752. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν τὸ φακοειδὲς μάρμαρο ἀρ. 753, ἡ παλέτα ἀρ. 754, τὸ τμῆμα κορινθιακοῦ ἡγεμόνα στρωτήρα ἀρ. 755. Μισὸ μέτρο βαθύτερα (16-16.50 μ.) βρέθηκαν λαβὴ σκύφου καὶ κύλικας καὶ τὰ θραύσματα τῆς πήλινης λεκάνης ἀρ. 756.

Σὲ βάθος 16.50-17 μ. βρέθηκε ἀπόκομμα πώρινο καὶ στὸ στρώμα 17-18 μ. λιγοστὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα δὲν χρονολογοῦνται, καθὼς καὶ θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων.

Σὲ βάθος 18-18.05 μ. βρέθηκαν τὰ θραύσματα τῆς πρόχου ἀρ. 757, σὲ βάθος 18-19.40 μ. βρέθηκαν λίγα ὄστρακα μὴ χρονολογούμενα καὶ θραύσματα κεραμίδων ἐνῶ ἀπὸ βάθος 19.40 μέχρι 21.70 μ. δὲν βρέθηκε τίποτε.

Ἡ νότια δεξαμενὴ κατασκευάστηκε μετὰ τὴ βόρεια, γιὰ νὰ τὴν ἀντικαταστήσει. Ὅπως ἤδη ὑπέθεσα (ΠΑΕ 1984, 191) μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἐξόρυξης τῆς νότιας δεξαμενῆς, ἐπιχώσθηκε ἡ βόρεια ὅταν ἀχρηστεύτηκε. Ἡ νότια δεξαμενὴ δὲν χρησιμοποιοῦντο γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ κακοῦ πετρώματος τοῦ ὑπεδάφους τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν σχισμῶν ποὺ εἶχε καὶ οἱ ὁποῖες δὲν ἐπέτρεπαν τὴ συγκράτηση τοῦ νεροῦ. Ἐγκαταλείποντάς τὴν ὁμῶς οἱ ἀρχαῖοι δὲν τὴν ἐπέχωσαν ἐντελῶς. Τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς εἶχε μείνει κενό, ὅπως ὑπονοεῖται ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο, κατὰστασις ἡ ὁποία πιστοποιήθηκε τὸ 1960. Τότε μάλιστα ἀποδείχθηκε ὅτι οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις εἶχαν γίνῃ μάλλον σὲ νεώτερα χρόνια καὶ ὁπωσδήποτε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἱεροῦ, γιὰτις μέσα στὴ δεξαμενὴ βρέθηκαν λιθόπλινθοι τῶν τοίχων τοῦ μικροῦ ναοῦ.

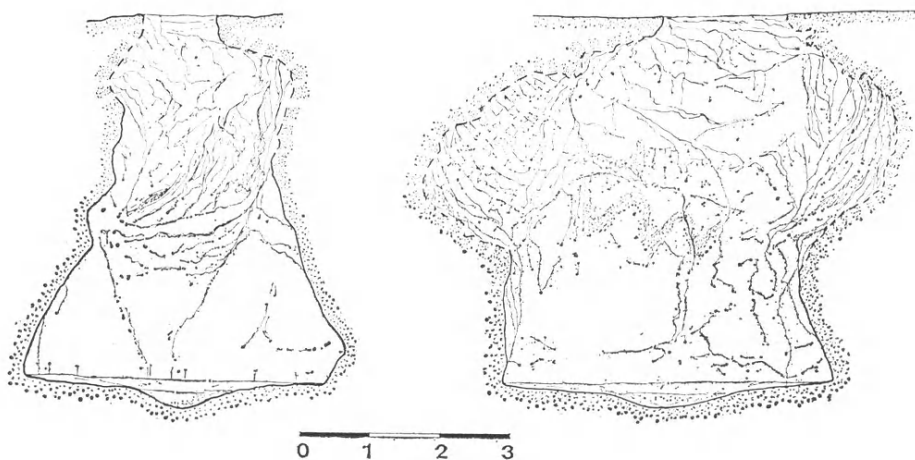
Ἀπὸ τὰ εὐρήματα εἶναι φανερό πὼς ἡ δεξαμενὴ κατασκευάστηκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἀμέσως μετὰ τὴ βόρεια καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποπεράτωσης τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὶς παλέτες ποὺ βρέθηκαν στὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις τῆς.

Καὶ κατὰ τὴ δευτέρῃ προσπάθειά τους οἱ ἀρμόδιοι τοῦ ἱεροῦ δὲν ἦταν τυχεροί. Ἡ ἐγκατάλειψιν καὶ τῆς νότιας δεξαμενῆς θέτει τὸ πρόβλημα προμήθειας καὶ ἀποθήκευσης νεροῦ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ναῶν καὶ τῶν πιστῶν. Ἀλλὰ πηγὰς ἢ δεξαμενές, πλὴν τῆς δυτικῆς, ἡ ὁποία εἶναι νεώτερη καὶ μικρῆς χωρητικότητας, δὲν ὑπάρχουν σὲ μικρὴ ἀπόστασιν γύρω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἢ τουλάχιστον δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τους.

Ἡ δυτική δεξαμενή

Κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1960 εἶχε ἐρευνηθεῖ μερικῶς δεξαμενὴ ποὺ βρίσκει-
ται σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικῶς τοῦ μεγάλου ναοῦ. Κατὰ τὴν ἐρευνα αὕτῃ βρέ-
θηκε τὸ περὶ τοῦ Χρεμωινιδείου πολέμου ψήφισμα, πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ
τῆς παραλίας Ἐπιχάρη (ΑΔ 16, 1960, Χρον. 38. ΑΔ 22, 1967, 38) καὶ ἀρ-
κετὰ θραύσματα μελῶν τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐρευνα δὲν προχώρησε τότε στὰ βαθύτε-
ρα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, ἐργασία ἡ ὁποία ἔγινε ἐφέτος.

Ἡ δυτικὴ δεξαμενὴ δὲν εἶναι ὀρθογώνια, ὅπως ἡ βόρεια οὔτε κυλινδρική,
ὅπως ἡ νότια ἀλλὰ ἀπιοειδής. Τὸ βάθος της εἶναι 5.60 μ. καὶ οἱ διάμετροί
της στὸν πυθμένα εἶναι 4.30 μ. καὶ 4.80 μ. ὅπως εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ σχέδια
ποὺ παρατίθενται (εἰκ. 3). Τὸ σχῆμα της δὲν εἶναι ἀρμονικὸ καὶ τοῦτο ὀφεί-
λεται στὴν ὑπαρξὴ μαζῶν σαθροῦ πετρώματος τὸ ὁποῖο ἦ κατέπεσε κατὰ τὴν

Εἰκ. 3. Ἡ δυτικὴ δεξαμενὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

πάροδο τοῦ χρόνου (ὅπως στὴ βόρεια καὶ στὴ νότια πλευρὰ) ἢ εἶχε ἀπομακρυν-
θεῖ ἐπίτηδες ἀπὸ τοὺς κατασκευαστὲς τῆς δεξαμενῆς. Ἡ λιθουργικὴ ἐργασία
δὲν εἶναι ἐξίσου ἐπιμελὴς μὲ τὴν ἐργασία τῶν ἄλλων δεξαμενῶν γιατί τὰ ἐσω-
τερικὰ τοιχώματα τῆς δυτικῆς καλύφθηκαν μὲ ἰσχυρὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα τὸ ὁ-
ποῖο διατηρεῖται κατὰ μεγάλο μέρος. Ἡ χρῆση τοῦ κονιάματος θὰ ἦταν, ὑπο-
θέτω, ὁ κύριος λόγος ποὺ ὤθησε τοὺς Ραμνούσιους στὴν κατασκευὴ νέας δεξα-

μενῆς μετὰ τὶς δύο προηγούμενες προσπάθειές τους ποὺ κατέληξαν σὲ ἀποτυχία. Εὐλόγο εἶναι τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται: γιατί οἱ Ραμνούσιοι δὲν χρησιμοποίησαν γιὰ νέα χρήση, ἔπειτα ἀπὸ κονίαση, μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιές δεξαμενές, τουλάχιστον τὴ νότια ἢ ὁποία ἦταν σχεδὸν κενὴ καὶ γνωστὴ (ἢ βόρεια ὅχι μόνον ἦταν παλαιότερη ἀλλὰ εἶχε ὀλοκληρωτικὰ ἐπιχωθεῖ καὶ πιθανὸν ἢ διευθέτηση τῶν πραγμάτων τοῦ ἱεροῦ νὰ μὴν ἐπέτρεπε πλέον τὴ λειτουργία της στὸ κέντρο τοῦ ἀνδρήρου). Πιστεύω πὼς ἡ ἀνάμνηση τῆς ἀποτυχίας θὰ ἦταν πολὺ ἰσχυρὴ στοὺς ἀνθρώπους τοῦ ἱεροῦ οἱ ὅποιοι νόμισαν ὅτι μὲ τὸ νέο σχῆμα τῆς δεξαμενῆς καὶ τὸ κατὰ πολὺ μικρότερο βάθος της θὰ ἀπέφευγαν τὰ ἐλαττώματα τοῦ πετρώματος καὶ θὰ ἔδιναν ὀριστικὴ λύση στὸ πρόβλημα τῆς ὑδρευσης. Μάταια ὅμως γιατί καὶ αὐτῆς τὸ Β τοίχωμα κατέρρευσε κατὰ τὴ διάρκειά της χρήσης.

Τὸ ὑδραυλικὸ κονίαμα τῆς δεξαμενῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβέστη καὶ χονδρόκοκκη ἄμμο. Παρακολουθεῖ τὴ διαμόρφωση τῶν τοιχωμάτων καὶ καλύπτονται μὲ αὐτὸ ἐσοχὲς καὶ ἐξοχὲς τοῦ πετρώματος, γιατί οἱ τεχνίτες τῆς ἐξόρυξης δὲν φρόντισαν καθόλου γιὰ τὴν ἐπιμελὴ ἐμφάνιση τῆς δεξαμενῆς καὶ τὴν ἐπίτευξη ἀρμονικοῦ σχήματος, ὅπως εἶναι ὁ κανόνας λ.χ. στὶς δεξαμενές τοῦ Πειραιῶς. Στὸν πυθμὲνα σχηματίζεται, στὸ κέντρο του, λεκάνη, διαμέτρου 1.30 μ. περίπου, γιὰ τὴ συγκέντρωση τῆς λάσπης καὶ τὸν εὐχερέστερο καθαρισμὸ τοῦ χάρου.

Τὸ κονίαμα σώζεται κυρίως στὸν πυθμὲνα, σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση μάλιστα, γύρω ἀπὸ τὸν πυθμὲνα σὲ ὕψος 0.10-0.15 μ. (στὴ ΝΔ πλευρὰ σώζεται σὲ ὕψος 3.40 μ.). Μικρὸ τμήμα κονιάματος σώζεται καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ στομίου, τοῦ ὁποίου εἶναι καὶ τὸ μόνον μέρος ποὺ σώζεται.

Τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπίχωσης τὸ ἀποτελοῦσαν πεσμένα χρώματα, θραύσματα μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου καὶ κονιάματος τῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς, ἀρχαίων (ἀρ. 758, 759, 760) καὶ συγχρόνων ἀγγείων, κεραμίδων στέγης ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν κομμάτια κορινθιακῶν στρωτῆρων μὲ κίτρινο ἐπίχρυσμα (ἀρ. 765-770), καὶ γυάλινων μπουκαλιῶν καθὼς καὶ ὁστὰ ζώου, κατσίκιου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ρίχτηκε νεκρὸ ἢ ἔπεσε μόνο του. Μεγάλος σωρὸς χρώματος τῆς ἐρεύνης τοῦ 1960 εἶχε ἀφαιρεῖ στὸ νότιο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο εἶχε γίνεи δοκιμαστικὴ τομὴ καὶ στὴν ὑπόλοιπη ἐπίχωση, ἀπὸ Α πρὸς Δ ἢ ὁποία εἶχε φθάσει μέχρι βάθους 5.40 μ.

Τὸ ἐπόμενο στρώμα βάθους 4.68-4.80 μ. τὸ ἀποτελοῦσε λεπτὴ ἄμμος ἢ ὁποία περιεῖχε πῆλινα κεραμίδια στέγης καὶ θραῦσμα μαρμάρινου καλυπτῆρα

τοῦ μεγάλου ναοῦ (ἀρ. 771). Στὴν κοιλότητα ποῦ σχηματίζεται στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δεξαμενῆς ἀπὸ κατακρήμνιση τοῦ τοιχώματος, σὲ βάθος 4.50-4.60 μ. ἀποκαλύφθηκαν, μέσα σὲ καθαρὴ ἐπίχωση, ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ χώρου τῆς δεξαμενῆς θραύσματα χρηστικῶν ἀγγείων (ἀρ. 761, 762, 763). Τοῦτο δείχνει πὼς ἡ πτώση τοῦ τοιχώματος τῆς Β πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς ἔγινε στὴν ἀρχαιότητα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κανονικῆς λειτουργίας της. Σὲ βάθος 4.70 μ. καὶ μάλιστα βορειότερα βρέθηκαν πάλι θραύσματα χρηστικοῦ ἀγγείου. Σὲ βάθος ἀπὸ 4.68 μ. ἕως 4.80 μ., στὸ βόρειο μισὸ τῆς δεξαμενῆς, βρέθηκαν συγκεντρωμένα θραύσματα ἀπὸ ἀγγεῖα (ἀρ. 762, 763). Τὴν ἐπίχωση μέσα στὴν ὁποία βρέθηκαν ἀποτελοῦσε ἄμμος καὶ θραῦσμα καὶ χῶμα μαρμαρυγικοῦ σχιστολίθου, ἔνδειξη ὅτι οἱ πτώσεις τῶν τοιχωμάτων τῆς δεξαμενῆς εἶναι συνεχεῖς.

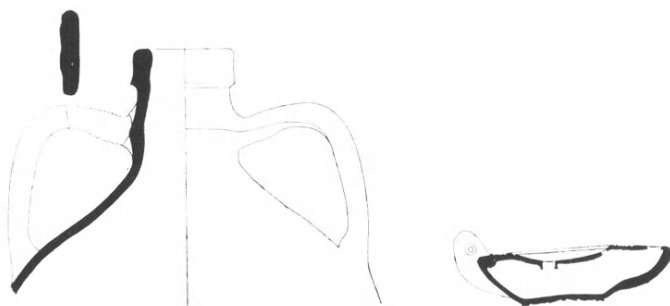
Ἀπὸ βάθους 4.80 μ. μέχρι 5.06 μ. ἡ ἐπίχωση ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὴ καὶ χονδρόκοκκη ἄμμο μὲ θραύσματα σχιστολίθου καὶ κονιάματος τῶν τοιχωμάτων. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκαν κομμάτια χρηστικῶν ἀγγείων (ἀρ. 761, 762), μαρμάρινης κεραμίδας τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ θραύσματα πηλίνων κεραμίδων στέγης. Πολλὰ θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων στέγης συγκεντρωμένα βρέθηκαν στὸ βόρειο μισὸ τῆς δεξαμενῆς, σὲ βάθος 4.90 μ. Φαίνεται πὼς παράλληλα πρὸς τὴ χρῆση τῆς ἡ δεξαμενῆς χρησίμευε, σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, ἔστω καὶ λαθραῖα, ὡς κοινὸς ἀποθέτης.

Ἀπὸ βάθους 5.06 μ. ἕως τὸν πυθμένα ἡ ἐπίχωση εἶναι καθαρὴ, μὲ ἐλάχιστα θραύσματα σχιστολίθου. Ἐπάνω στὸν πυθμένα, στὸ Β καὶ τὸ ΒΑ μέρος τοῦ ὑπῆρχαν, συσσωρευμένα, πολλὰ θραύσματα πηλίνων κεραμίδων στέγης. Πάνω στὸν πυθμένα ἐπίσης βρέθηκε θραῦσμα μαρμάρινης κεραμίδας τοῦ μεγάλου ναοῦ. Στὴν κοιλότητα τοῦ κέντρου τοῦ πυθμένος βρέθηκε λάσπη, θραύσματα σχιστολίθου καὶ πηλίνων κεραμίδων, ἓνα θραῦσμα πώρου καὶ ἓνα μαρμάρου. Τὰ σπουδαιότερα ὅμως εὐρήματα χρήσιμα καὶ γιὰ τὴ συναγωγή χρονολογικῶν συμπερασμάτων εἶναι μαρμάρينو ἀντρικὸ κεφάλι ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης (ἀρ. 764) καὶ θραῦσμα τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸν στρατηγὸ Ἐπιχάρη (EM 13463).

Διεξοδικότερα τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς σύμφωνα μὲ τὴ στρωματογραφικὴ τους τάξη εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἀπὸ τὸ ἀνώτερο διαταραγμένο στρῶμα προέρχονται τὰ ἀρ. 758-760 ἀγγεῖα τῆς Ρωμαιοκρατίας ἐνῶ ἀπὸ τὸν πυθμένα τὸ κεφαλάκι ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης (ἀρ.

764) καὶ τὸ θραῦσμα ψηφίσματος (691). Τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν μεταξὺ προέρχονται ἀπὸ στρώματα χρήσεως ἀδιατάρακτα.

1. (758). Τὸ ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι καὶ τοῦ ὤμου τμήμα ἀμφορέα (εἰκ. 4α) μὲ ταινιωτὲς λαβὲς μὲ νευρώσεις καὶ πηλὸ κοκκινοκάστανο. Ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ κρίνει κανεὶς, βρίσκεται πλησιέστατα πρὸς ἀμφορέα τῆς Ἀγορᾶς ποὺ χρονολογοῦνται, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (The Athenian Agora V, Pottery of the Roman Period, πίν. 15, K 111).

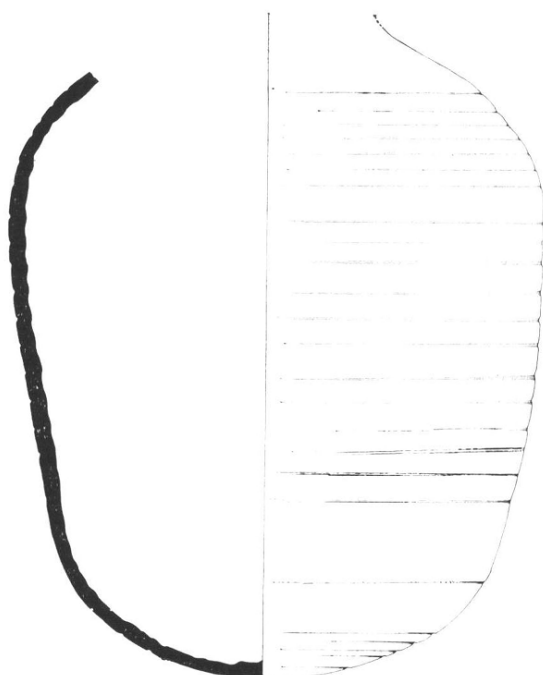
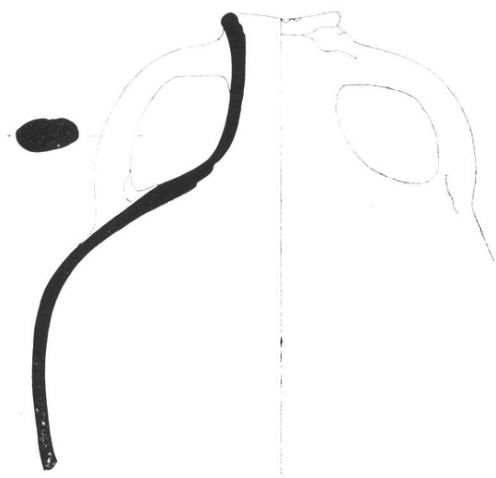

Εἰκ. 4 α. Ἀμφορέας ἀρ. 758. β. Λύχνος 3ου αἰ. μ.Χ. (Σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ.)

2. (759). Τμήμα ἀμφορέα ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τοῦ σώματος συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ κομμάτια (εἰκ. 5α). Λαβὲς ταινιωτὲς μὲ νευρώσεις, στὸν ὦμο καὶ στὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ σώματος αὐλακώσεις. Πηλὸς κοκκινοκάστανος μὲ λίγη μαρμαρυγία.

3. (760). Ἀμφορέας συγκολλημένος ἀπὸ κομμάτια. Λεῖπει τὸ ἄνω ἀπὸ τοῦ ὤμου τμήμα (εἰκ. 5β). Τὸ σῶμα εἶναι ὠοειδὲς καὶ φέρει αὐλακώσεις πλὴν τοῦ κάτω μέρους. Πηλὸς κοκκινοκάστανος, σκληρός. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα βρίσκεται πλησιέστατα πρὸς ἀμφορέα τῆς Ἀγορᾶς (Agora V, πίν. 28, M 235) ποὺ χρονολογεῖται στὸν πρῶμο 4ο αἰ. μ.Χ. ἢ τὸν ἀμφορέα M 272 (πίν. 29) τοῦ ὁψιμου 4ου αἰ. μ.Χ.

4. Στὸ πρῶτο, διαταραγμένο, στρώμα βρέθηκαν καὶ κομμάτια κορινθιακῶν στρωτήρων (ἀρ. 765-770), ποὺ φέρουν τὸ κίτρινο ἐπίχρυσμα ποὺ παρατηρεῖται στὸν ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα καλυπτῆρα ἀρ. 250, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὴν πρώτη κεράμωση τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ στὸν ἡγεμόνα καλυπτῆρα μὲ τὴ διακόσμηση πλοχμοῦ ἀρ. 755 ἀπὸ τὴ νότια δεξαμενὴ. Ἡ εὔρεση τῶν θραυσμάτων

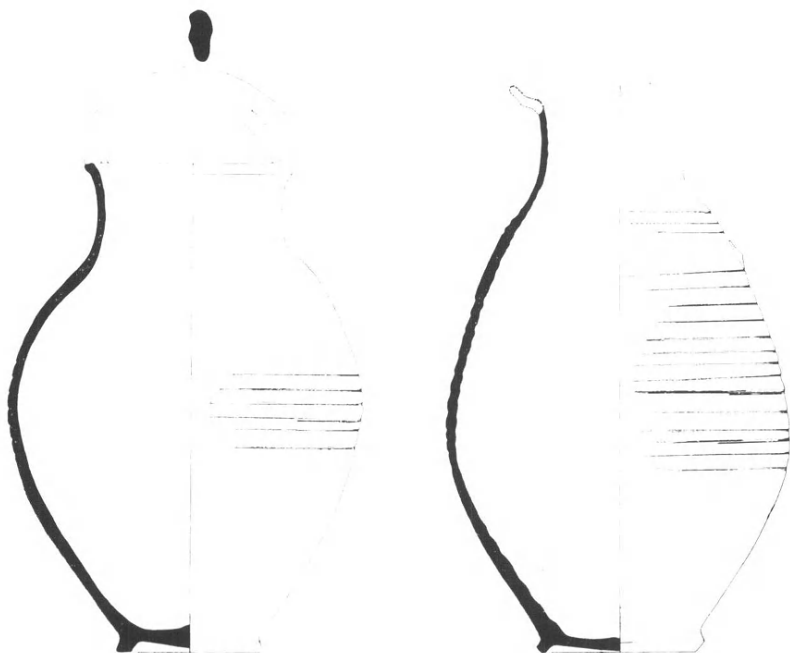
Εἰκ. 5 α. Ἀμφορέας ἀρ. 759. β. Ἀμφορέας ἀρ. 760. (Σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ.)

αὐτῶν δὲν ἔχει χρονολογικὴ σημασία γιὰ τὸν μικρὸ νάο, πιθανῶς βρίσκονταν κάπου στὸ ἱερό καὶ ρίχτηκαν στὴ δεξαμενὴ ὡς ἄχρηστα.

5. (771). Στὸ στρῶμα βάθους 4.68-4.80 μ. βρέθηκε θραῦσμα καλυπτῆρα τοῦ μεγάλου ναοῦ ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, ἐλλιπὲς ἐμπρὸς καὶ πίσω καὶ λίγο στὸ ἓνα πλευρό, μέγ. μήκους 0.204, ὕψ. 0.067, πλ. 0.043 μ., πλάτος κεκλιμένης πλευρᾶς 0.095 μ. Ἡ εὔρεσή τους σὲ στρῶμα χρήσης τῆς δεξαμενῆς δείχνει ὅτι ὁ ναὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐρειπώνεται ἢ ἦταν ἤδη ἐρειπωμένος.

6. (761). Πρόχους μὲ λαβὴ καλάρου συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ ἐλλιπὲς κατὰ τὸ μισὸ κατακορύφως (εἰκ. 6α). Λαβὴ ταινιωτή, σῶμα ἐπίμηκες, ὠσειδές. Πηλὸς κοκκινοκάστανος. Κατὰ τὸ σχῆμα εἶναι ὅμοια μὲ τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἀγορᾶς M 88, M 89 (Agora V, πίν. 22) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

7. (762). Ἀμφορέας συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, συμπληρωμένος καὶ ἐλλιπὲς κατὰ τὸ κατώτατο μέρος. Τὸ σῶμα εἶναι κυλινδρικό καὶ ὁ λαιμὸς στενός. Στὸν ὄμο ὑπάρχουν αὐλακώσεις, ἀβαθέστερες στὸ λοιπὸ σῶμα. Πηλὸς κιτρινοπράσινος. Ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸν ἐλλιπὴ ἀμφορέα M

Εἰκ. 6. α. Πρόχους ἀρ. 761. β. Πρόχους ἀρ. 763. (Σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ.)

102 τῆς Ἀγορᾶς (Agora V, πίν. 23) πού χρονολογεῖται στὸ β' μισό τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

8. (763). Πρόχους ἐλλιπὴς κυρίως στὸ χεῖλος καὶ στὴ λαβή, συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα καὶ συμπληρωμένη. Ἔχει ἀλλοιώσεις στὸν ὧμο καὶ στὸ σῶμα πλὴν ταινίας στὴν περιοχὴ ἀπ' ὅπου ἐκφύεται ἡ λαβή. Ἀπὸ τὸ χεῖλος σώζεται θραῦσμα εὐρυνόμενο πρὸς τὰ ἄνω. Πηλὸς καστανοκόκκινος (εἰκ. 6β).

9. (764). Κεφαλὴ νεανίου ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη διακόσμηση τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης. Ἡ κόμη εἶναι ἀκατέργαστη καὶ σώζει λείψανα κόκκινου χρώματος. Ἡ διατήρησή του εἶναι γενικῶς καλὴ. Ἡ μύτη εἶναι θραυσμένη καὶ ἰσχυρὸ κτύπημα ὑπάρχει στὸ πηγούνι πιθανῶς ἀπὸ τὴν πτώση στὴ δεξαμενὴ. Πίσω εἶναι ἀκατέργαστη. Στὸ μέτωπο ὑπάρχει ὀριζόντια ρυτίδα, τὰ μάτια καὶ τὰ φρύδια ἔχουν σαφὴ περιγράμματα ἐνῶ ἡ κόρη εἶναι κοίλη, σκαφοειδής. Ὑψ. 0.65 μ. (πίν. 1β).

Παρά τὴν καλὴ διατήρηση τοῦ κεφαλιοῦ δὲν ἀποπειρῶμαι νὰ τὴν ἀποδώσω σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῆς περιγραφῆς τῆς βάσης πού μᾶς ἔφησε ὁ Πausanias. Ἦδη σὲ τελευταία μου μελέτῃ (Προβλήματα τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσεως, *Archaische und Klassische Griechische Plastik*, τόμ. 2, 89-107 πίν. 111-116), ἔδειξα πόσο ἀμέθοδες καὶ ἀνεδαφικὲς ὑπῆρξαν οἱ ταυτίσεις τῶν παλιότερων μελετητῶν τῆς βάσης καὶ πόσο ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ δημιουργία ἐσφαλμένων ἐπιστημονικῶν γνωμῶν εἶναι ἡ χωρὶς τὴν ὑλικὴ ἀπόδειξη ἀπόδοση τῶν θραυσμάτων τῶν γλυπτῶν τῆς βάσης σὲ ὀρισμένη μορφή.

10. (691). Θραῦσμα τῶρα συγκολλημένο στὴ στήλη EM 13463 τοῦ γνωστοῦ ψηφίσματος τῶν Ραμνουσίων πρὸς τιμὴν τοῦ στρατηγοῦ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη (B. Πετράκος, *ΑΔ* 22, 1967, Α', 38-52 πίν. 39-40 καὶ *ΑΕ* 1979, 15 *Bull. Epigr.* 1968, 247· 1969, 220· 1973, 66· 1974, 232· E. Vanderpool, *ΑΔ* 23, 1968, 295· J. Heinen, *Untersuchungen zur Hellenistischen Geschichte des 3. Jahr. V. Chr.* Historia, Einzelsch., Heft 20, 152-159· Y. Garlan, *BCH* 1974, 112-116). Βρέθηκε στὴ δυτικὴ δεξαμενὴ μικρὸ θραῦσμα ὕψ. 0.11 μ., πλ. 0.08 μ., πᾶχ. 0.04 μ., τὸ ὁποῖο κολλᾷ στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς στήλης καὶ σώζει τὴν ἀρχὴ τῶν στίχων 5-9. Τὸ κείμενο τῆς στήλης στοὺς στίχους αὐτοὺς ἔχει ὡς ἑξῆς:

ὃ τε ἐπὶ Πειθ(ι) δῆμον ἄρχοντας, χειροτονήσαντος αὐτὸν στρατηγόν
τοῦ δῆμου, κα [ι]

6 τάξαντος ἐπὶ τὴν χώραν τὴν παραλίαν, καλῶς καὶ φιλοτίμως
 ποιησάμενος τῆς
 7 φυλακῆς τὴν ἐπιμέλειαν τό τε φρούριον διέσωσε τῷ δήμῳ πο-
 λέμου ὄντος *vacat*
 8 καὶ τὸν σιτ[ικὸν καὶ] τοὺς ξυλίνους καρποὺς μέχρῃ τριάκοντα
 σταδίων συνεκόμισεν
 9 πον [...] ρατο [8] ΓΟΣ [...] ἐν τῇ] χώραι καταστη-
 σάμενους κρυπτοὺς, ἐπὶ τὰς σκο-

11. (E.A.M. 4902+4903+4905+P 185+225+612). Ἀνδριάντα θωρακοφόρου τοῦ Ἀδριανοῦ (ΠΑΕ 1976, 54 ἀρ. 19 πίν. 21 β, γ) 11 συγκολλημένα τεμάχια ποὺ ἀπαρτίζουν τμῆμα τοῦ ἀπὸ τῆς μέσης καὶ κάτω μέρους τοῦ σώματος, 6 συγκολλημένα τεμάχια ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ γυμνὴ ράχη στὰ ὁποῖα σώζεται καὶ ὁ μισὸς τὸρμος γιὰ τὴν ἐνθετὴ κεφαλὴ, 2 τεμάχια ποὺ δὲν προσαρμόζονται στὰ ἄλλα καὶ 1 τεμάχιο τὸ ὁποῖο βρέθηκε φέτος κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς δυτικῆς δεξαμενῆς, προσαρμόζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀνδριάντα καὶ σώζει φολίδες τοῦ θώρακος καὶ πτυχές τοῦ χιτῶνα. Μὲ τὸ φετινὸ εὕρημα βεβαιώνεται ὀριστικὰ πὼς ὁ ἀνδριάντας προέρχεται πραγματικὰ ἀπὸ τὸν Ραμνούντα. Τμῆμα τοῦ ἐνεπίγραφου βάρους τοῦ ἀγάλματος δημοσίευσα ἤδη (ΑΕ 1979, 71 ἀρ. 25· SEG 34, 173). Νέα δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς ἔκαμε ὁ κ. W. Ameling (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 59, 1985, 182-184) ὁ ὁποῖος συμπληρώνοντας διαφορετικὰ ἀπὸ ἑμένα τὴν ἐπιγραφὴ ἀποδίδει τὴν ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀδριανοῦ ὅχι στὸν Ἡρώδη Ἀττικὸ ἀλλὰ στὸν πατέρα του, ὁ ὁποῖος ὡς πρῶτος ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν εἶχε σπουδαιότερο λόγο γιὰ τοῦτο.

Ἡ Κρήνη

Προκειμένου ἡ βαθύτατη δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ ἱεροῦ νὰ εἶναι προσιτὴ στοὺς μελετητές, ἀναστηλώθηκε τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τετράπλευρου ὀρθογώνιου κτίσματος ποὺ ἐξεῖχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀνδῆρου. Τοῦτο εἶχε χρημινστεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ὅταν ἀχρηστεύτηκε μὲ ἐπίχωση ἡ κρήνη καὶ τὸ ἔδαφος ἐξισώθηκε. Μὲ χρῆση τῶν λίθων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴ δεξαμενὴ ἀνακατασκευάστηκε τὸ γκρεμισμένο κτίσμα μὲ τοιχοδομίᾳ σύμφωνα μὲ τὴ σωζόμενη. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει ποτὲ ὅμως σύγχυση μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου τοίχου καὶ τοῦ ἀναστηλωμένου, χωρίστηκαν ἡ ἀρχαία καὶ ἡ νέα κατασκευὴ μὲ

πλατὺ φύλλο μολύβδου τὸ ὁποῖο εἶναι εὐδιάκριτο καὶ ἀπὸ ἀπόσπαση, χωρὶς τοῦτο νὰ δημιουργεῖ δυσάρεστη ἐντύπωση λόγῳ τοῦ μικροῦ πάχους του. Ὁ ἀνασθηλωμένος τοῖχος τῆς κρήνης φθάνει σήμερα μέχρι ὕψους 0.50 μ. ἄνω τῆς εὐθυντηρίας τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Βόρεια ὁδὸς

Τῆς βόρειας ὁδοῦ οἱ περισσότεροι περίβολοι ἔχουν ἐρευνηθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ, κυρίως ἐκεῖνοι ποὺ βρίσκονται στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ, μάλιστα ὁ περίβολος τοῦ Διογείτονος ἔχει ἀνασθηλωθεῖ. Ὑπάρχουν ἀκόμη καὶ ἄλλοι, στὴ δυτικὴ πλαγιά ποὺ δεσπόζει τῆς βόρειας ὁδοῦ ἐντελῶς ἐρειπωμένοι καὶ κατασκευασμένοι μὲ εὐτελέστερα ὕλικά καὶ ὅχι τόσο πολυτελεῖς ὅσον οἱ ἤδη ἐρευνημένοι.

Μεταξὺ τῶν περιβόλων τοῦ Ἱεροκλέους καὶ τοῦ Ἀθηνόδωρου στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὁδοῦ σώζεται τὸ κάτω μέρος περιβόλου ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ. Μικρὸς καθαρισμὸς ἐμπρὸς ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν περίβολο ἔφερε σὲ φῶς πολλὰ θραύσματα ἀγγείων τοῦ 5ου αἰ., μεταξὺ τῶν ὁποίων θραύσματα λευκῶν ληκύθων ποὺ εἰκονίζουν ἐπίσκεψιν στὸν τάφο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγγείων ποὺ συγκολλήθηκαν εἶναι μεγάλος καὶ τὰ σχήματα ποικίλα. Περιγραφή τους θὰ δοθεῖ σὲ προσεχῇ ἐκθεση ὅταν ἐρευνηθεῖ ὁ περίβολος.

Στὸ τμήμα τῆς βόρειας ὁδοῦ ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς ἀνώνυμους περιβόλους βρίσκονταν τὸ οἰκτρὰ παραμορφωμένο ἀριστερὸ μέρος βάσης ἐπιτύμβιου ναῖσκου στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἦταν χαραγμένο τὸ ἀριστερὸ μισὸ ἐπιγράμματος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 69). Τοῦ δεξιῦ μέρους τῆς βάσης τμήμα σώζεται στὴν ἀποθήκη τοῦ ἱεροῦ (ἀρ. 97) μὲ τὸ δεξιὸ μισὸ τῶν δύο πρώτων στίχων (πίν. 2β). Ὁ τόπος εὕρεσης τοῦ θραύσματος δὲν εἶναι γνωστός, ὅπως δὲποτε δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐρευνῆς μου τοῦ 1960 καὶ 1962. Τὸ κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος ἀποκαθίσταται τώρα ὡς ἑξῆς:

τέ[κνον- -] υ. . [- -] θανεῖν πᾶσιν σὺν δέ λε[ιποῦσα]
 ἡλικίας ἔλεον σωφροσύνης δὲ πόθον vacat
 ἐνδεκάσιν δισσαῖσιν ἔτ[εσιν- - - - -]
 Οἱ τάφον ἀντὶ γάμον τ [- - - - -]

Μέσα στοὺς θάμνους, κοντὰ στὸν στρογγυλὸ περίβολο τῆς δυτικῆς κλιτύος τῆς βόρειας ὁδοῦ βρέθηκε τὸ ἄνω ἀριστερὸ τέταρτο στήλης ἐπιτύμβιας

(ἀρ. 747) ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.53, πλ. 0.22, πᾶχ. 0.055-0.085 μ. κατακορύφως θραυσμένο καὶ συγκολλημένο. Ἦχει ἀέτωμα καμπύλο τὸ ὁποῖο βαίνει ἐπὶ ἄβακος καὶ κυρτοῦ κυματίου καὶ στὸ πεδίο σῶζεται ὁ λαιμὸς λουτροφόρου καὶ τὸ ἀριστερὸ μισὸ τοῦ καλύμματος τῆς. Στὸ κάτω μέρος τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.015 μ.

[. . .] λιτος Νικοστ[ράτου]

Ἡ στήλη ἀνήκει στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ χῶρος ποὺ θὰ ἀπέμενε μετὰ τὸ πατρώνυμο δὲν φαίνεται νὰ ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ χάραξη τοῦ δημοτικοῦ. Νικόστρατος Ἐπιτέλου Ραμνούσιος, κατὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. εἶναι ὁ γνωστὸς πολιτικὸς τοῦ δήμου (ΑΕ 1979, 27 ἀρ. 7).

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ

Μέχρι τοῦ 1985 πίστευα πὼς οἱ ταφικοὶ περίβολοι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔφθαναν, στὸν Ραμνούντα, πρὸς Βορρά, ἕως τὸ μέσο περίπου τῆς ὁδοῦ Νεμεσείου-φρουρίου. Ἐφέτος ἀποκαλύφθηκε πολὺ βορειότερα, ἀνατολικῶς τοῦ φρουρίου, βορειῶς καὶ κοντὰ στὸ ΒΑ νεκροταφεῖο μεγάλος ταφικὸς περίβολος τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. τοῦ ὁποῖου κατὰ τὸν 4ο αἰ. μ.Χ. πιθανότατα, μετασκευάστηκε τὸ ἐσωτερικὸ γιὰ ταφικὴ πάλι χρῆση, ἐνῶ ἄνω τοῦ περιβάλου καὶ τοῦ μεταγενέστερου τάφου οἰκοδομήθηκε δωμάτιο. Ὁ Στάης (ΠΑΕ 1891, 17) λέγει πὼς «ἐκτὸς τοῦ φρουρίου ἐποιησάμην πολλοῦ δοκιμαστικὰς ἐρεῦνας· ἀνέσκαψα δηλονότι μικρὸν οἰκοδόμημα πλησίον τῆς παραλίας, ἐκεῖ ὅπου ἔκειτο ἡ ἀρχαία, πιθανώτατα, πόλις· ἦν δὲ τοῦτο μικρὸς ναὸς πάντως, μεταποιηθεὶς ἐπὶ ρωμαίων εἰς οἶκον». Ὁ περίβολος ποὺ ἐρευνήθηκε ἐφέτος παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ Στάη, δηλαδὴ κλασικὸ, ὅπως ὑπονοεῖται, οἰκοδόμημα μετασκευασμένο στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας. Ἡ εὐτέλεια τοῦ ἐρειπίου, κατὰ τὸν Στάη, τὸν ἐμπόδισε νὰ δώσει μεγαλύτερη περιγραφὴ, ἄλλωστε σειρὰ ὁλόκληρη περιβάλων καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοὺς τὰ περιέγραψε μὲ λιγότερα λόγια, ἀπαξίωσε μάλιστα νὰ μνημονεύσει τὰ κείμενα πλήθους ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ ψηφισμάτων. Πιστεύω λοιπὸν πὼς πρόκειται περὶ τοῦ μνημείου ποὺ βρῆκε ὁ Στάης, ποὺ τὸ εἶχε ἐρευνήσει, ὅπως ἀποδείχθηκε, μὲ τὸν τρόπο του καὶ τὸ ὁποῖο κατὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασαν καλύφθηκε ἀπὸ πελώρια σκίνα μέσα στὰ ὁποῖα τὸ ἀνακάλυψε πάλι ὁ ὀξυδερκὴς μαρμαροτεχνίτης τῆς ἀνασκαφῆς Νικόλαος Καραμαλῆς. Τὰ σκίνα αὐτὰ καὶ ἡ ἄλλη πυκνὴ ἀττική φυ-

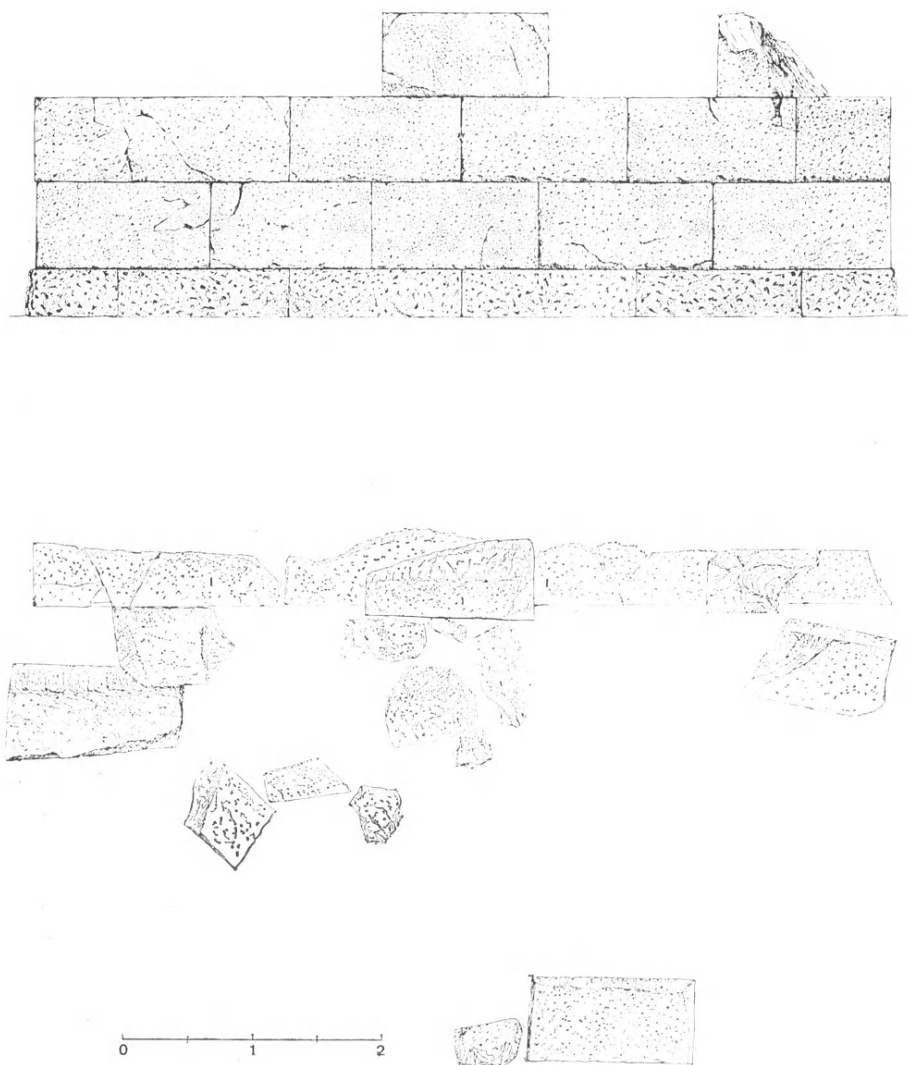
τεία καλύπτουν στὸν Ραμνουίντα πολλὰ ἀρχαῖα, ἀποφεύγεται ὅμως ὁ συστηματικός καθαρισμὸς ἀπὸ αὐτὴν τῶν περιοχῶν ὅπου γίνεται ἡ ἔρευνα γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ ἀλλοίωση στὴ σημερινή μορφή τοῦ τόπου καὶ ἀποψίλωση τοῦ ἐδάφους. Ὅσάκις χρειάζεται νὰ γίνει μεγάλης ἐκτάσεως ἐκθάμνωση, ὅπως στὸ φρούριο, ἀφήνεται πάντα ἡ ρίζα κάθε θάμνου στὴ θέση της καὶ ἓνας κλάδος. Ἐὰν ἡ ἔρευνα δὲν τελεσφορήσει οἱ θάμνοι αὐτοὶ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἀναπτύσσονται καὶ γίνονται ἀκμαιότεροι, τὰ δὲ κέδρα (βένια), γίνονται ὑψηλότερα καὶ ἰσχυρότερα.

Ὁ περίβολος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔχει τὴ συνήθη μορφή τῶν περιβόλων τοῦ Ραμνουίντος. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ λευκόγκριζο ντόπιο μάρμαρο, ὅχι τῆς Ἀγίας Μαρίνας ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει κατασκευαστεῖ ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Νέμεσης ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλο, ποὺ ἐξορύχθηκε Ν-ΝΔ τοῦ Ἀμφιαρείου τοῦ Ραμνουίντος σὲ θέση ὅπου βεβαιώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίου λατομείου (πίν. 2α).

Τοῦ μνημείου ἡ κρηπίδα ὕψ. 0.34 μ. εἶναι θεμελιωμένη ἐπάνω στὸν σκληρὸ βράχο ὁ ὁποῖος ἐξισώθηκε. Τὸ μῆκος της εἶναι 6.80 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξι μαρμαροπλίνθους ἐργασμένες μὲ βελόνι μήκους ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, 0.70 μ., 1.36 μ., 1.34 μ., 1.35 μ., 1.31 μ. καὶ 0.75 μ., εἶναι δηλαδή οἱ ἀκραῖες σχεδὸν ἰσομήκεις μεταξύ τους ὁμοίως δὲ καὶ οἱ μεταξύ αὐτῶν τέσσερις. Τὴν ἀνωδομία τὴν ἀποτελοῦσαν τρεῖς δόμοι καὶ ἡ ἐπίστεψη. Ἀπὸ τοὺς δόμους οἱ δύο κατώτεροι σώζονται στὴ θέση τους καὶ ἀπὸ τὸν τρίτο δύο μόνο λιθόπλινθοι ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἓνας, ὁ ἀκραιὸς δεξιὰ, εἶναι θραυσμένος σὲ δύο καὶ στὴ θέση του βρίσκεται τὸ ἐσώτερο μικρότερο τμήμα (εἰκ. 7).

Τὸ ὕψος τῶν δόμων εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο: 0.66 μ., ὁ κατώτερος καὶ ὁ μεσαῖος, 0.64 μ. ὁ ἀνώτερος. Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου στὸν πρῶτο δόμο εἶναι 6.70 μ. Ὁ δόμος αὐτὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε λιθοπλίνθους μήκους, ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ πάντοτε, 1.38 μ., 1.27 μ., 1.28 μ., 1.37 μ., καὶ 1.40 μ. Ὁ μεσαῖος δόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε ἐπίσης λιθοπλίνθους μήκους 2 μ., 1.34 μ., 1.27 μ., 1.34 μ., καὶ 0.75 μ. Τὸν τρίτο καὶ τελευταῖο δόμο τὸν ἀποτελοῦσαν ἐπίσης πέντε δόμοι μήκους 1.38 μ., 1.34 μ., 1.30 μ., 1.31 μ., καὶ 1.37 μ. Ἡ ὄψη καὶ τῶν δόμων τῆς ἀνωδομίας εἶναι ἐργασμένη μὲ βελόνι, ὅπως τῆς κρηπίδος. Οἱ λιθόπλινθοι φέρουν στίς πλάγιες ὀψεις ἀναθύρωση καὶ στίς ἄνω μοχλοβόθρια γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὑπερκειμένων.

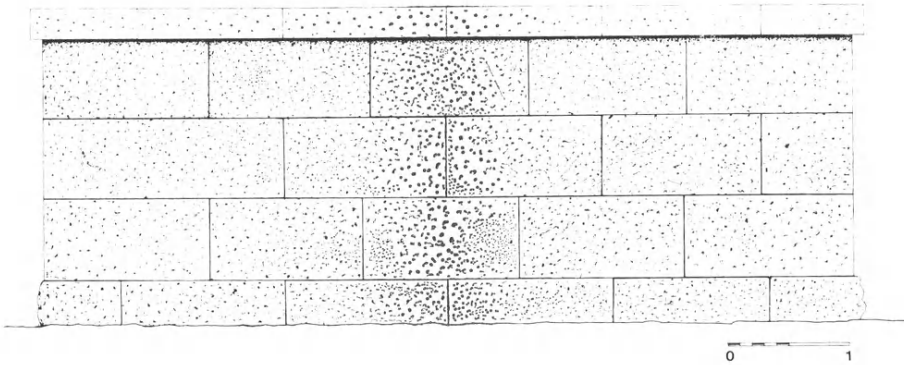
Ἐπιστέψεως μέλη δὲν βρέθηκαν. Στὴν ἀναπαράσταση (εἰκ. 8) ἀποκαθίσταται ὀρθογώνια ἐπίστεψη ὕψ. 0.24 μ. ἀποτελούμενη ἀπὸ ἑξι πλάκας, κατ'

Εἰκ. 7. Ὅψη καὶ κάτοψη ταφικοῦ περιβόλου κοντὰ στὸ φρούριο. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

ἀναλογίαν πρὸς ἄλλα ταφικὰ μνημεῖα τοῦ Ραμνουῦντος. Ὁ ἰσόδομος τοῖχος τῆς ὀψews τοῦ περιβόλου φέρει ἐν μέρει σωζόμενο ἐσωτερικῶς τοῖχο ἀπὸ ἀργές γκρίζες μαρμαρόπετρες.

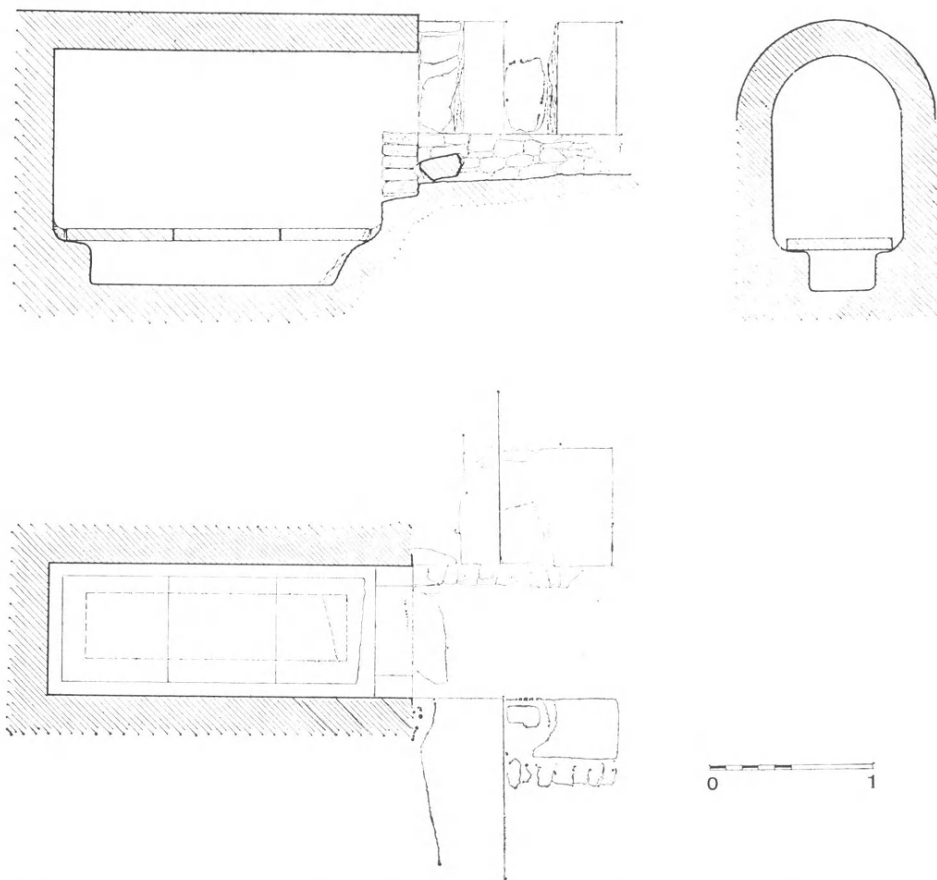
Σὲ μεταγενέστερα χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας ὁ περίβολος διασκευάστηκε γιὰ νέα ταφικὴ χρῆση. Σὲ ἀπόσταση 3.50 μ. ἀπὸ τὴν ὄψη πρὸς τὸ ἐσωτερικό

Είχ. 8. 'Αναπαράσταση ταφικού περιβόλου κοντά στο φρούριο. (Σχ. 'Ιω. Γιαρμενίτη.)

του και με είσοδο από την ΒΑ πλευρά του περιβόλου κατασκευάστηκε υπόγειος καμαροσκεπαστος τάφος από όπτες πλίνθους. 'Ο τάφος αυτός, ὀρθογώνιος, ἔχει ἑσωτ. διαστ. $0.81 \mu. \times 2.24 \mu.$ και ὕψος από τοῦ πυθμένος μέχρι τοῦ ὑψηλότερου σημείου τῆς ὀροφῆς $1.43 \mu.$ 'Ο τάφος ἀποτελεῖται κατὰ ὀριζόντια διάταξη ἀπὸ δύο μέρη: τὸ κατώτερο διαστ. $0.40 \mu. \times 1.60 \mu.$ βάθους $0.24 \mu.$, χρησίμευσε γιὰ τὴν ἀπόθεση, ἀπὸ ἀνακομιδῇ πιθανῶς, τῶν ὀστέων παιδιοῦ. 'Η ταφή αὐτὴ καλυπτόταν με τρεῖς πήλινες πλάκες πάχους $0.08 \mu.$ πλάτους 0.64×0.64 οἱ δύο ἐσώτερες, $0.64 \times 0.60 \mu.$ ἡ τρίτη πρὸς τὸ στόμιο τοῦ τάφου. 'Ετσι τὸ ὕψος τοῦ κυρίως καμαροσκεπαστου τάφου εἶναι $1.12 \mu.$ και ὡς δάπεδο ἔχει τὶς τρεῖς πήλινες πλάκες. 'Η εἴσοδος τοῦ τάφου, ὅπως εἰπώθηκε, βρίσκεται στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ περιβόλου και στὴν ἀρχαιότητα ἦταν στενότερη τοῦ ἐσωτερικοῦ πλάτους τοῦ τάφου ἐξαιτίας δύο παραστάδων πλ. $0.14 \mu. \times 0.23 \mu.$ ἀπὸ ὀπτες πλίνθους ποὺ σώζονται και σήμερα μέχρι τοῦ ὕψους τῆς γένεσης τῆς καμάρας. Οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ τάφου ὅμως δὲν περιορίστηκαν στὶς παραστάδες μόνον ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση τῆς μικρῆς θύρας τοῦ τάφου ἀλλὰ διαμόρφωσαν με μνημειώδη τρόπο σ' ὅλο τὸ μῆκος της τὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ κλασικοῦ περιβόλου. Με μαρμαροπλίνθους ποὺ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ ἄλλον, ἀγνώστου θέσεως, κλασικὸ περίβολο κατασκεύασαν δύο τοίχους ἐκτέρωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου μήκους $2 \mu.$ τοῦ ΝΑ τμήματος και $2.50 \mu.$ τοῦ ΒΔ οἱ ὁποῖοι κατὰ τὰ ἀντιμέτωπα ἄκρα τους σχηματίζουν παραστάδες ὀγκώδεις, 0.50×0.70 ἡ ἀριστερὰ ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ κτιστὴ βάση (μάρμαρο περιβόλου πιθανῶς, σὲ δεύτερη χρῆση, τοῦβλα και ἀσβεστοκονίαμα) και

ὄρθιο ὀρθογώνιο πουρὶ ὅπως τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους καὶ 0.70×0.75 μ. ἡ δεξιὰ ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ κτιστὸ ὑπόβαθρο (μικρὰ μάρμαρα καὶ λίθοι συνδεδεμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα) καὶ μαρμαροπλίνθους ταφικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὕψ. 0.665 καὶ πᾶχ. 0.54 μ. πατοῦν σὲ κρηπίδα ἡ ὁποία πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ταφικὸ μνημεῖο, ὕψ. 0.28 ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ δεξιὰ παραστάδα τῆς ὁποίας ἡ μαρμαρόπλινθος ἔχει ὕψ. 0.66 μ. Οἱ δύο λιθόπλινθοι δεξιὰ φέρουν μοχλοβόθρια (εἰκ. 9, πίν. 3α).

Εἰκ. 9. Κάτοψη καὶ τομές μεταγενέστερου τάφου. (Σχ. Ἱω. Γιαρμενίτη).

Μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μεταγενέστερου τάφου στὸν χώρο πάνω ἀπὸ αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κλασικοῦ περιβόλου, ἀπὸ τῆς ὁ-

ψεώς του μέχρι τοῦ βράχου ποῦ ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχὴ τοῦ λόφου ΝΑ κατασκευάστηκε οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποῖου σώζονται τὰ κατώτατα μέρη τῶν τοίχων ὅχι πλήρως ὅμως. Διαγράφονται τέσσερις χώροι, ὁ μεγαλύτερος 3.40 μ. × 4.50 μ. στὸ ἐσώτερο μέρος, δεύτερος στενομῆκης 1.50 μ. × 3.80 μ. ἀκριβῶς ἄνω τοῦ τοίχου τῆς ὀψης τοῦ κλασικοῦ περιβόλου καὶ δύο μικρότεροι δεξιᾷ, δηλ. ΝΔ τῶν ὁποίων μόνο ἡ μία ἐσωτ. διάσταση ἐξακριβώνεται, 2.20 μ. τοῦ ἐσώτερου, 1.50 μ. τοῦ ἐξώτερου ΒΔ. Οἱ τοῖχοι ποῦ καθορίζουν τοὺς χώρους εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ μικρὲς μαρμαροπλίνθους, κοινὲς πέτρες καὶ ἄσβεστοκονίαμα.

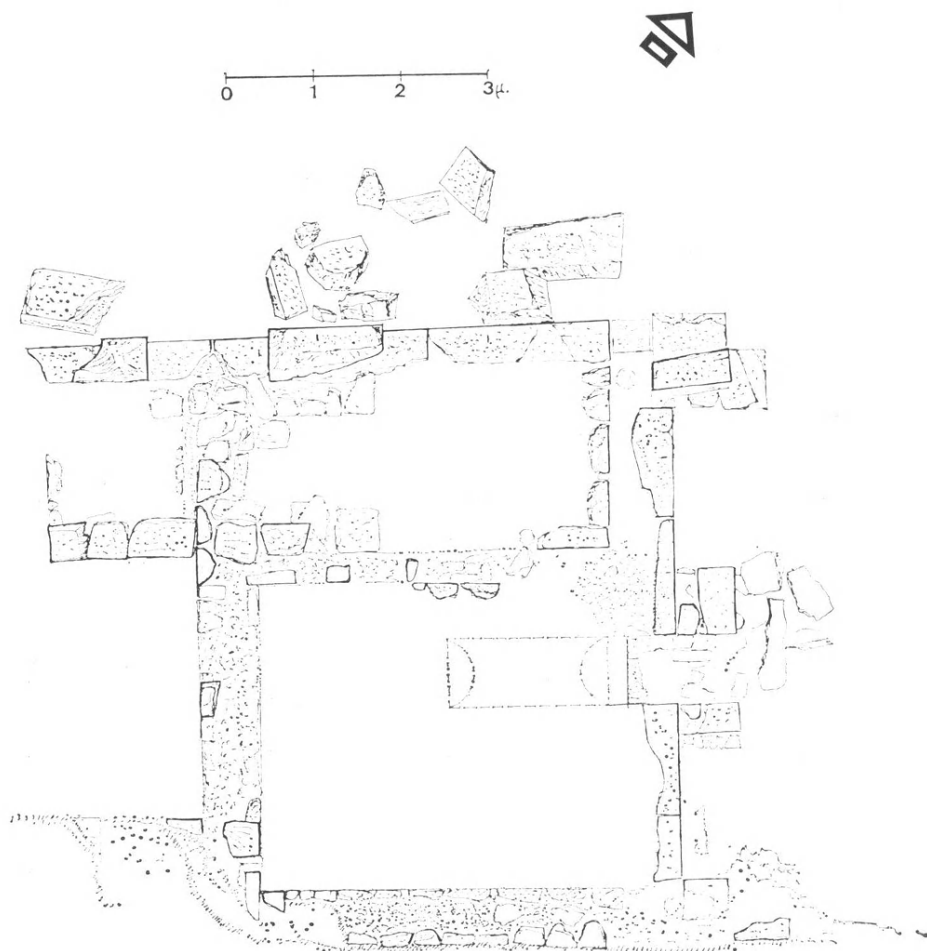
Ὁ ΝΑ τοῖχος τοῦ μεγάλου χώρου σώζει λευκὸ κονίαμα πάνω στὸ ὁποῖο διατηροῦνται λείψανα γραπτῆς διακόσμησης, μιὰ ὀριζόντια κόκκινη ταινία. Σώζεται ἐπίσης μικρὸ τμῆμα δαπέδου ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα τοποθετημένα καθέτως μέσα σὲ ἰσχυρὸ κονίαμα. Τὸ δάπεδο αὐτὸ βρίσκεται, σὲ σχέση μὲ τὴν κόκκινη ταινία τοῦ κονιάματος, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο (εἰκ. 10).

Τὰ εὐρήματα

Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπῆρξε φτωχὴ σὲ εὐρήματα καὶ τοῦτο δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ συνεχὴ χρῆσιν τοῦ χώρου, τὴ γειτνίασιν μὲ τὴ θάλασσα ποῦ ἐπέτρεπε τὴν εὐκολὴ ἀποκομιδὴ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἢ τὴ γειτνίασιν ἐπίσης μὲ τὸ ΒΑ νεκροταφεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ἔγινε, ὑποθέτω, χρῆσιν, κατὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια, στηλῶν καὶ ἄλλων ἐξαρτημάτων τοῦ περιβόλου.

Τὰ μᾶλλον σημαντικὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ποῦ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τὴν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ περιβόλου εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. (777). Μελαμβαφῆς κἀνθάρος ἐλλιπὴς κατὰ μέγα μέρος ὕψ. 0.09 (εἰκ. 2β), διάμ. ποδὸς 0.046 μ.
2. (778). Θραύσματα κανθάρου μὲ γάνωμα καστανοκόκκινο. Διάμ. ποδὸς 0.049 μ.
3. (779). Τμῆμα τοῦ κάτω μέρους οἰνοχόης μελαμβαφοῦς. Διάμ. βάσης 0.09 μ.
4. (780). Πόδι πινακίου (;) ὕψ. 0.045, διαμ. 0.06 μ.
5. (781). Τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος χρηστικῆς πρόχου ὕψ. 0.05 μ.
6. (782). Χεῖλος μὲ τμῆμα τῆς λαβῆς λεκάνης. Ἐσωτερικὰ γάνωμα ἀραιό, ἐξωτερικὰ ἄβαφη.

Εἰκ. 10. Κάτοψη τῆς μετασκευῆς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου κοντὰ στὸ φρούριο. (Σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη.)

7. (783). Θραῦσμα πινακίου, ἐξωτερικὰ μὲ πορτοκαλοκόκκινο γάνωμα. Ἐσωτερικὰ λείψανα φυτικῆς διακόσμησης.

8. (784). Ἡ προχολὴ μὲ τμήμα τοῦ σώματος πήλινου ἰγδίου. Πηλὸς κιτρινωπὸς κορινθιακός.

9. (785). Τεμάχιο χείλους ὑδρίας ἢ πρόχου μελαμβαφοῦς.

10. (786). Δύο συγκολλημένα θραύσματα ἀβαθοῦς κυάθου μὲ μελανὸ γάνωμα ἐξωτερικὰ.

11. (787). Θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸν λαϊμὸ ὑδρίας ἀβαφοῦς.
12. (788). Τμῆμα ἀπὸ τῆ βάσῃ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (bolsal).
13. (789). Λύχνος συγκολλημένος καὶ συμπληρωμένος, μὲ διακόσμηση ἀναγλύφων φύλλων κισσοῦ ἄνω στὴν περιφέρεια ὕψ. 0.035, μήκ. 0.11 μ. διαμ. 0.082 μ.
14. (790). Τέσσερα συγκολλημένα θραύσματα οἰνοχόης μὲ λείψανο παράστασης γυναικίας πρὸς ἀριστερὰ μὲ ἀνάγλυφο περιδέριο. Τὸ ροῦχο λευκό. Τὰ μαλλιά σὲ κρωβύλο.
15. (791). Θραῦσμα κεράμου λακωνικοῦ μὲ χάραγμα.
16. (792). Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου ὕψ. 0.035 μ.
17. (793). Ὅστεινο στέλεχος.
18. Τρία χαλκὰ νομίσματα: α) Ἀθηνῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. στὴ μιὰ ὄψη τοῦ ὁποῖου, δεξιὰ, διακρίνεται ἡ Ἀθηνᾶ. β) Ἀσσάριο ἐφθαρμένο τοῦ Κωνσταντίνου Β' (;) 337-361 μ.Χ. πολὺ ἐφθαρμένο· κομμένο στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. γ) Ἀσσάριο ἀρκετὰ ἐφθαρμένο τοῦ Κωνσταντίνου Β', τοῦ τύπου Fel. Temp. reparatio τῆς περιόδου 351-361 μ.Χ. Δὲν διαπιστώνεται τὸ νομισματοκοπεῖο.
19. (793α). Λαβὴ ἀμφορέα μὲ ἔκτυπη σφραγίδα ΔΟ.
20. Πώρινα ἀλλάβαστρα φθαρμένα, σκουριές σιδήρου, κοχύλια, ἀχιβάδες. Βρέθηκαν κατὰ μῆκος τῆς ὄψης τοῦ κλασικοῦ περιβόλου.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ περιβόλου προέρχονται ἐπιγραφές, ἐπιτύμβιες καὶ ἄλλες ποὺ δὲν ἀνήκουν ὅλες στὸν χῶρο, οἱ ἐξῆς:

1. (746). Ἐπιτύμβιο κιόνιο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ δακτύλιο θραυσμένο σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὕψ. 0.79 μ., ἄνω διαμ. 0.155 μ., κάτω σχεδὸν ἀκατέργαστο. Ὑψ. γρ. 0.025-0.03 μ. Βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περιβόλο, στὶς ἐπιχώσεις.

Δείνυλλα

Τὸ ὄνομα πρώτη φορὰ ἀπαντᾷ στὸν Ραμνούντα. Τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

2. (744). Ἄνω δεξιὸ τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.19 μ., πλ. 0.25 μ., πᾶχ. 0.10 μ. Ὑψ. γρ. 0.016-0.022 μ. Τὸ ἄνω μέρος εἶναι ὀριζόντιο καὶ σώζει δεξιὰ μισὸ ἀνάγλυφο ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα καὶ ἀριστερὰ τὴν ἄκρῃ τοῦ μεσαίου. Βρέθηκε βόρεια τοῦ περιβόλου. Ἡ ἐπιγραφή σὲ πλαινια ταινία κάτω ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες:

Πρόθυμος

Λευκίου

Ἡ στήλη θὰ εἶχε καὶ δεύτερο ὄνομα ἀριστερὰ καὶ πιθανὸν ἀνάγλυφο μὲ δύο μορφές. Τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ.

3. (743). Θραῦσμα δεξιὸ στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.12, πλ. 0.085, πάχ. 0.06 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε στὶς ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο ἐπιχώσεις.

[---] ΟΛΟΥΟ..Σ

[---] μένοις

[-- τοῖς] θεοῖς

[-- διετέ] λεσε

Πρόκειται γιὰ λείψανο τιμητικοῦ ψηφίσματος τῶν Ραμνουσίων, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

4. (738). Θραῦσμα ἀπὸ τὴν ἄνω δεξιὰ γωνία στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ κυμάτιο καὶ ἄβακα κατεστραμμένα, ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.09 μ. Ὑψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου.

[--- Ῥαμνοῦ] σιο [ς-]

[-----] δήμου Εἰ-

[τεαῖος -----] ΕΝΤΟ

[-----] Ῥα [μ] ν [ούσιο] ς

[-----] τησας

Καὶ τὸ θραῦσμα τοῦτο προέρχεται ἀπὸ τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

5. (740). Ἀριστερὸ τμήμα στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.20, πλ. 0.16, πάχ. 0.057 μ. Ὑψ. γρ. 0.012-0.014 μ., μεταστ. 0.004 μ. Βρέθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο.

[Ε] ὕξεν [ος ---]

Τιμοκλῆς [---]

3 Κρίτων Χαι [--]

Εὔπορος Εὐδ [---]

Σωσίβιος Σωσ [--]

6 Φιδοκλῆς Τιμε [--]

Δημήτριος Ἀρ [---]

[Θ] εὐδοτος Δι [--]

9 ῬΑπ [ολλωνίδη] ς [--]

[Θεό]φιλος Σ [--]

Πρόκειται, ἴσως, γιὰ κατάλογο ἐφήβων τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἢ μ.Χ. Τὸ ἐλλί-
πες ὄνομα τοῦ στ. 3 συμπληρώνεται κατὰ πολλοὺς τρόπους, τοῦ στ. 4 ἴσως
Εὐ[όδου], τοῦ στ. 6 ἴσως *Τιμέ[ου]*.

6. (542+739). Δύο συγκολλημένα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος στήλης
ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψους 0.31 μ., πλάτ. 0.432 μ., πάχ. 0.06 μ. Ὑψος
γρ. 0.008 μ. Λείπει τὸ ἄνω δεξιὸ τέταρτο τοῦ σωζόμενου μέρους τῆς στήλης.
Τὸ ἀριστερὸ θραῦσμα (739) βρέθηκε τὸ 1985 στὶς ἐπιχώσεις τοῦ ἀρχαίου πη-
γαδιοῦ ποῦ βρίσκεται κοντὰ στὸν περίβολο ἐνῶ τὸ δεξιὸ (542) βρέθηκε τὸ 1981
στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρουρίου, στὸ ΝΑ μέρος του, κοντὰ στὸ ἀρχαῖο σπίτι ποῦ
χρησιμοποιεῖται ὡς φυλάκειο τῶν ἀνασκαφῶν.

Φιλοκράτης Φιλοκλέ[ους ῥαμνούσιος εἶπεν] /
ἀγαθεῖ τύχει· δεδόχθ[αι ῥαμνουσίους, ἐπ-] /
εἰδὴ Διομήδης Διοδώ [ρον - - - στρ] -
ατηγὸς χειροτονηθ[εῖς ὑπὸ τοῦ δήμου το [ῶ]
ῥαθηναίων καλῶς [καὶ φιλοτίμως ἐπιμεμέ] /
ληται ῥαμνο [υσίων δια]σώζων ῥαμνον-
[σίους - - - -] Α. ΩΙ καὶ τῶι δήμῳι τῶι
[ῥαθηναίων (;) - - ἐπαινέσα]ι Διομήδην Διοδώ-
[ρον - - καὶ στεφανῶσαι χρυσῶι στεφάνῳι]

Τὸ ψήφισμα τοῦτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀνήκει στὴ μακρὰ σειρά τῶν ὁμοίων
ποῦ ψήφισαν οἱ Ραμνούσιοι γιὰ νὰ τιμήσουν τὸν ἐκάστοτε στρατηγὸ τῆς πα-
ραλίας.

Εὐρήματα τοῦ μεταγενέστερου τάφου

1. (794). Θραύσματα μεγάλου μέρους συγκολλημένα χύτρας φαιῆς ὕψ.
σωζ. 0.135, διαμ. στομίου ἐξωτ. 0.114 μ.
2. (795). Χύτρας φαιῆς τρία συγκολλημένα θραύσματα τοῦ χείλους.
3. (796). Χύτρας φαιῆς θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὸ σῶμα.
4. (797). Ἀμφορέα τὸ ἄνω μέρος συμπληρωμένο.
5. (798). Πρόχου (;) τμήμα συμπληρωμένο καὶ συγκολλημένο ὕψ. 0.095 μ.
διάμ. βάσης 0.037 μ.
6. (799). Βάση μικροῦ ἀνοικτοῦ ἀγγείου διάμ. 0.05 μ.
7. (800). Θραύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος μικροῦ κλειστοῦ ἀγγείου.
8. (801). Βάση μελαμβραφοῦς ὄλπης.

9. (802). Θραῦσμα χείλους λεκάνης.

10. (803). Τμήμα λύχνου συγκολλημένο.

11. (804). Λύχνος με παράσταση μονομάχων ἑλλιπῆς καὶ συμπληρωμένος, ὕψ. 0.03, διαμ. ἄνω 0.096 μ. Ἀποκάτω ἔκτυπη ἐπιγραφή τοῦ ἐργαστηρίου *Πιρε[ί]θου* (εἰκ. 4β, πίν. 3β).

Ὁμοια ἀκριβῶς παράσταση, ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα, καὶ γύρω διάκοσμο φέρει ὁ λύχνος τοῦ Κεραμικοῦ (The Athenian Agora VII, 123, ἀρ. 836 πίν. 23 L) τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., χωρὶς ἐπιγραφή ἐργαστηρίου, ὁ ὅποιος ἔχει ἀποδοθεῖ στὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἐλπιδοφόρου (δ.π. 124). Οἱ μέχρι τώρα γνωστοὶ ἐνυπόγραφοι λύχνοι τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πιρεΐθου ἀνήκουν στὰ μετὰ τὸ 267 μ.Χ. χρόνια, περίοδο ὅχι ἰδιαίτερα ἐπιτυχοῦς δραστηριότητος τοῦ ἐργαστηρίου (δ.π. 47 καὶ 126 ἀρ. 876). Οἱ λύχνοι τοῦ Ραμνοῦντος καὶ τοῦ Κεραμικοῦ ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πιρεΐθου, στὸ α' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (πίν. 3β).

ΒΑΣ. Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΕΡΕΤΡΙΑ

(Παρένθ. πίν. Α')

Με την ανασκαφή τοῦ 1984 (ΠΑΕ 1984 Α' (1988) 212-228) συμπληρώθηκε δεκαετία ανασκαφικῆς δραστηριότητος τοῦ ὑπογράφοντος καὶ τῶν συνεργατῶν μου στὸν ἀπαλλοτριωμένο χώρο ἐκτάσεως 1500 μ.² τοῦ Οἰκοδομικοῦ Τετραγώνου 740 τῆς Ἑρέτριας. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς σὲ ἐπ'ἀλλήλους οἰκοδομικὰς φάσεις καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. αἰ. ἕως τὸν 4ο μ.Χ. αἰ., ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως δηλαδὴ τῆς πόλεως μέχρι τῆς τελικῆς καταστροφῆς καὶ πλήρους ἐγκατάλειψής της (παρένθ. πίν. Α'). Ὁ ἐρειπιῶν χρησιμοποιεῖται ὡς χώρος νεκροταφείου παρακείμενης παλαιοχριστιανικῆς κοινότητος.

Φέτος δὲν πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἐλήφθησαν μόνον ὀρισμένα στοιχειώδη μέτρα συντήρησης καὶ στερέωσης. Οἱ ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι εἶναι κατὰ κανόνα κατασκευασμένοι μὲ μικρὰς ἀκανόνιστες πέτρες χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα καὶ παρουσιάζονται ἰδιαίτερα εὐπαθεῖς στὶς καιρικὰς συνθήκες καὶ στὴν ἐπενέργεια τῶν φυτῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ κρίθηκε ἀναγκαία ἡ ἐπίχωση μὲ καθαρὸ χῶμα καὶ ἄμμο ὀρισμένων βαθιῶν τομῶν καὶ τάφρων ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ τοὺς εἶχε προχωρήσει ὥς τὰ ἀμμώδη στρώματα καὶ τὸ φυσικὸ παλαιοέδαφος ἐρυθρογῆς, προκειμένου νὰ συγκρατηθοῦν αἰωρούμενοι τοῖχοι ἢ καὶ νὰ καταχωσθοῦν κατὰ περίπτωσιν.

Κατασκευάστηκε ἐπίσης ἀσφαλέστερη περίφραξις κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ χώρου καὶ ἐπισκευάστηκε τὸ στέγαστρο ποὺ καλύπτει τὰ εὐπαθὴ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα τῆς γεωμετρικῆς περιόδου κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Με τὴν ὁλοκλήρωση τῆς δεκαετίας ἡ ἀνασκαφὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὁλοκληρωμένη, μολοντί ἀπαιτοῦνται ἀκόμη ὀρισμένες διερευνητικὰς τομὰς στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου, ὅπου ἐντοπίσθηκε στρώμα πλούσιο σὲ κεραμικὴ τῆς ὕστατης γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου (ΠΑΕ 1984, 226, πίν. 135).

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΤΟΥ Ο.Τ. 740
ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ἐκθέσεις Ἀνασκαφῶν

Ἔργον 1974, 17-24. 1975, 26-35. 1976, 14-25. 1977, 19-25. 1978, 4-9. 1979, 4-5. 1980, 26-28. 1981, 42-44. 1982, 36-37. 1983, 55-57. 1984, 56-58. 1985, 48.

ΗΑΕ 1974, 34-46. 1975, 36-48. 1976, 67-87. 1977, 32-37. 1978, 18-33. 1979, 40-55. 1980, 78-101. 1981, 141-153. 1982, 163-180. 1983, 131-147. 1984, 212-227.

Γεωμορφολογική ἔρευνα

Ε. Καμπούρογλου, Ἑρέτρια. Παλαιογραφική καὶ γεωμορφολογική ἐξέλιξη κατὰ τὸ Ὀλόκαινο. Σχέση φυσικοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀρχαίων οἰκισμῶν (διδ. διατρ., Ἀθήνα 1989).

Γεωμετρική - Ἀρχαϊκή περίοδος

ΗΑΕ 1974, 214-226. 1976, 74-76. 1978, 30. 1979, 43-53. 1980, 86-97. 1981, 141-150. 1982, 163-170. 1983, 131-141. 1984, 214-226. Π. Θέμελης, Ἑργαστήριο χρυσοχοΐας γεωμετρικῶν χρόνων, *ΑΑΑ*, 1982. *P. Themelis*, An 8th century Goldsmith's Workshop at Eretria. The Greek Renaissance of the 8th c. B.C.: Tradition and Innovation, ἔκδ. Robin Hägg (Στοχχόλη 1983) 157-165. Α. Mazarakis Ainian, Geometric Eretria, *AntK* 30, 1987, 10 κέ.

Κτίσματα κλασικῆς - ἑλληνιστικῆς περιόδου

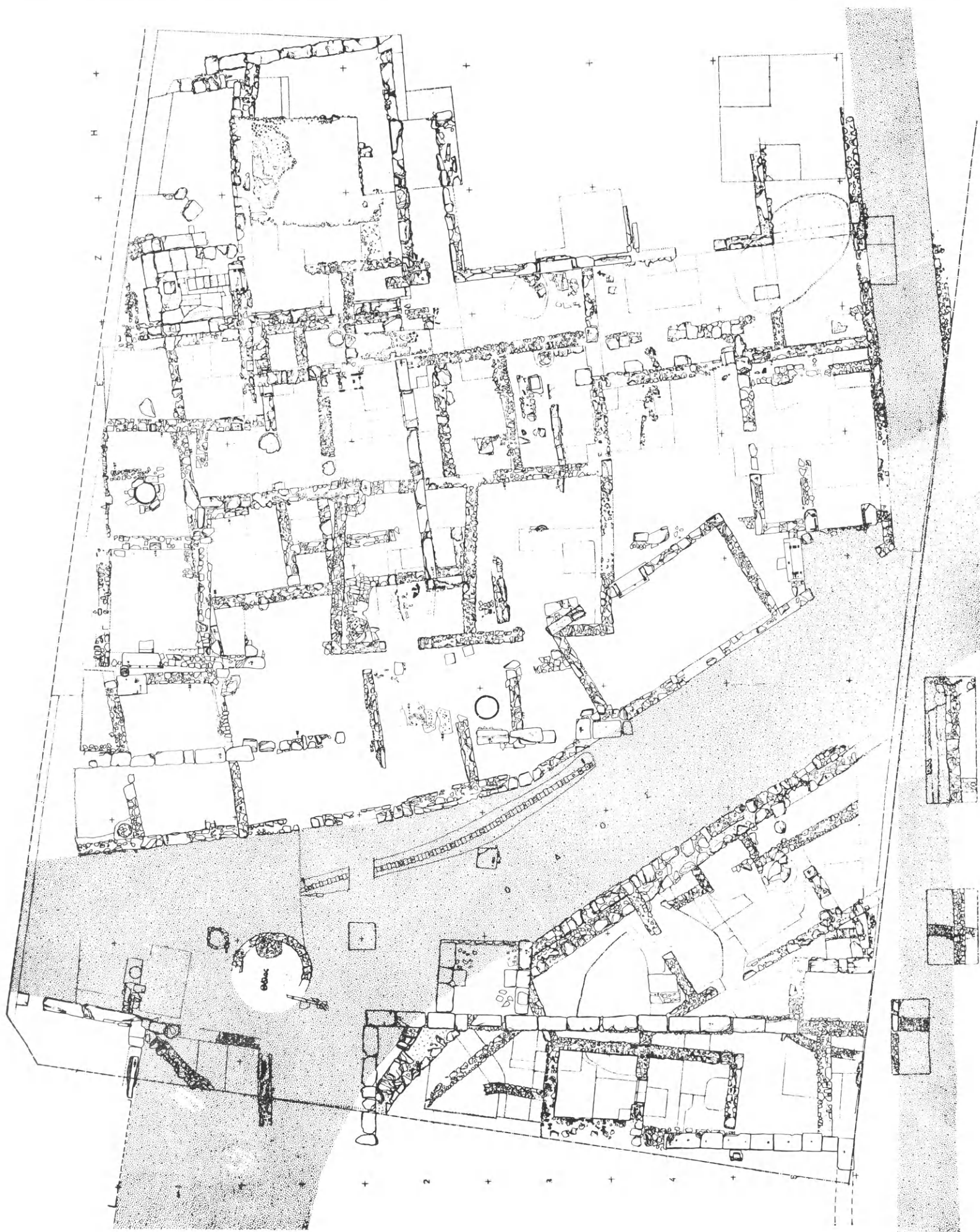
ΗΑΕ 1974, 35-38. 1975, 44-45. 1976, 73-74. 1978, 29 κέ. 1979, 43. 1980, 78-86, 97-100. 1982, 173-174, 177-179. 1983, 143-145. 1984, 226-227. Στ. Ραντοπούλου, Ἑλληνιστικὴ Ἑρέτρια (διδ. διατριβὴ 1989).

Κτίσματα ρωμαϊκῆς περιόδου

ΗΑΕ 1974, 35, 39, 44. 1975, 39-40 καὶ 41 κέ. 1976, 69-73. 1977, 32 κ.έ. 1978, 18 κέ. 1979, 41-43. 1982, 174-177. 1983, 141.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς

Π. Θέμελης, Ἑρέτρια. Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, *ΑΑΑ* 2, 1969, 403 κέ. *ΗΑΕ* 1974, 34. 1975, 47-48. 1976, 78-83. 1979, 54-55. Π. Θέμελης, Ἑρέτρια.

Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς - Σχέσεις μὲ πλαστική, *ΣΤΗΛΗ*, τιμητικὸς τόμος Ν. Κοντολέοντος, 1980, 265 κέ. Π. Βαλαβάνης, Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Ἑρέτρια καὶ ἡ ἀπτική ἀγγειογραφία τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (διδ. διατριβή, Ἀθήνα 1987).

Ἀποθέτες - Φρέαρ

ΠΑΕ 1974, 39-42. 1976, 76-78. 1978, 28-29. 1979, 53-54. 1980, 81-84, 100-101. 1981, 151-153. 1982, 178-179.

Κεραμικὸς κλίβανος

ΠΑΕ 1975, 40 κέ.

Παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι

ΠΑΕ 1974, 45-46. 1976, 83. 1977, 35. 1978, 44. 1982, 179. 1983, 145.

Μελισσοκομία

ΠΑΕ 1976, 78-79.

Ἱερὰ - Λατρεῖες

ΠΑΕ 1974, 41. 1978, 25-28. 1979, 41-43. 1980, 99. 1981, 153. 1982, 170-173, Π. Θέμελης, Κυκλικὸ κτίσμα καὶ Ἡρακλῆς, *ΑΕΜ ΚΣΤ'*, 1984-85, 353-361. Τοῦ ἴδιου, Ἑρετριακὲς Λατρεῖες, *Φύλια Ἑπὶ εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, τ. Β' (Ἀθήνα 1987), 106-125.

Ἐπιγραφές

ΠΑΕ 1975, 42-43. 1976, 84-86. 1977, 35-37. 1978, 31. 1982, 175-177. 1983, 141-143.

Νομίσματα

ΠΑΕ 1975, 45-46. 1976, 86-87. 1978, 32-33. 1980, 102. 1982, 179-180. 1983, 146-147. 1984, 227-228.

Γλυπτὰ

ΠΑΕ 1976, 84. 1977, 34. 1978, 22-28. 1980, 101. 1982, 179. Α. Rou-tsonis, Eine Hermestele aus Eretria, *ΑΑΑ* 17, 1985, 141-147.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ

(Πίν. 4 - 7)

Συνεχίστηκε υπό τη διεύθυνση των υπογραφομένων και συμπληρώθηκε φέτος ή ανασκαφή του οικοδομικού συγκροτήματος στη ΒΔ γωνία της άκροπόλεως των Μυκηνών του οποίου ή έρευνα είχε αρχίσει πέρυσι¹. Έλαβαν μέρος οι φοιτήτριες του Πανεπιστημίου της Πεννσυλβανίας και του Κολλεγίου Bryn Mawr Πολυξένη Μπούγια και Εύα Κοψίνη καθώς και ή φοιτήτρια του Πανεπιστημίου του Nottingham Emma Duffin. Η φωτογράφιση των εύρημάτων έγινε από τον κ. 'Ι. Βαχαρίδη. Η συνδρομή της προϊσταμένης της Έφορείας Αρχαιοτήτων Ναυπλίου κ. Έλ. Παλαιολόγου και οι διευκολύνσεις τις οποίες παρέσχε στο έργο των ανασκαφών ήταν, όπως πάντοτε, πολύτιμες και ή πρόθυμη φροντίδα του αρχιφύλακα των Μυκηνών επιβοήθησε σημαντικά τη διεξαγωγή της ανασκαφής.

Απέμενε φέτος να προσδιοριστεί και να έρευνηθεί ή συνέχεια του άγωγου του διαδρόμου Β, να καθαριστεί τὸ δωμάτιο VI από τὸ γέμισμα πὸν είχε συσσωρεύσει στὸ έσωτερικό του ή ανασκαφή Τσούντα και να ανασκαφεί ή επίχωση πὸν είχε αφαιρεθεί άθικτη στὸ έσωτερικό του δωματίου V². Οι συμπληρωματικές αὐτὲς εργασίες ξεκαθάρισαν τὸν χώρο, συμπλήρωσαν και επιβεβαίωσαν τις περυσινές παρατηρήσεις και ὡδήγησαν σὲ πληρέστερη κατανόηση των αρχιτεκτονικῶν ιδιομορφιῶν και της λειτουργίας του ὅλου συγκροτήματος (εἰκ. 1).

ΑΓΩΓΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΔΡΟΜΟΥ Β

Πέρυσι είχαν ανασκαφεί τὰ πρῶτα 4 μέτρα της διαδρομής του, από τὸ στόμιό του στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του διαδρόμου πρὸς Δ. Έφέτος ἐξακριβώθηκε ὅτι προχωρεῖ κατ' εὐθεία γραμμὴ ἔως 0.30-0.40 μ. από την έσωτερική ὄψη του δυτικῶν κυκλωπέιου τείχους, ὅπου γυρίζει κατ' ὀρθή γωνία πρὸς Β και συ-

1. ΠΑΕ 1984, 233-240, πίν. 141-146.

2. ΠΑΕ 1984, 235.

Ὁ ἀγωγὸς χτίστηκε μέσα στὸ λιθολόγημα ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ὑποδομὴ τοῦ δαπέδου στὸ διάδρομο καὶ στὰ δωμάτια IV καὶ I. Στὰ τοιχώματά του εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀκατέργαστες πέτρες διαφόρων μεγεθῶν καὶ γιὰ τὴν κάλυψή του ὀγκόλιθοι μᾶλλον παρὰ πλάκες. Οἱ ἄρμοι, ἰδίως ἀνάμεσα στὶς καλυπτήριες πέτρες, εἶχαν μονωθεῖ μὲ ἄφθονη πλέσια ἀνακατεμένη μὲ χαλικιάκια, τόσο καλὰ ὥστε ὁ ἀγωγὸς νὰ ἔχει διατηρηθεῖ ἕως σήμερα ἄδειος. Τὸ στρώμα τῶν πλακῶν βρισκόταν κατὰ τι χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου, ἀκολουθώντας τὴν ἐλαφρὴ κλίση του ἀπὸ Α πρὸς Δ. Τὸν πυθμένα ὅμως ἀποτελοῦσε ὁ ἴδιος ὁ βράχος ποὺ χαμηλώνει ἔντονα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, αὐξάνοντας ἀπότομα τὸ βάθος τοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ 0.60 σὲ 1.30 μ. Τὸ πλάτος του, ποικίλλοντας γενικὰ μεταξὺ 0.30 καὶ 0.35 μ., ἔφτανε στὸ δωμάτιο I τὰ 0.50 μ. Εἶχε δηλαδὴ ὁ ἀγωγὸς ἀρκετὴ χωρητικότητα καὶ κλίση ὥστε νὰ ἀποχετεύει εὐκόλα μεγάλες ποσότητες νεροῦ, ἰδίως τῆς βροχῆς.

ΔΩΜΑΤΙΑ VIα-VIβ

Οἱ ἐργάτες τοῦ Τσοῦντα εἶχαν γεμίσει τὸν χώρο VI³ μὲ διαφόρων εἰδῶν καὶ μεγεθῶν πέτρες καὶ ὅστρακα τῆς ἀνασκαφῆς τους. Ἡ ἀφαίρεσή τους ἔδειξε ὅτι χαμηλότερα σωζόταν ἐγκάρσιος μεσότοιχος πάχους 0.80 μ. ποὺ χώριζε τὸν VI σὲ δύο δωμάτια, τὸ νότιο, VIα, διαστ. 2.28×2.85 μ. καὶ τὸ βόρειο, VIβ (1.77×2.85 μ.). Ἐδειξεν ἐπίσης ὅτι ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε φτάσει σχεδὸν παντοῦ ὡς τὸν βράχο, παραβιάζοντας καὶ ἀφαιρώντας τὰ δάπεδα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν σωθεῖ μικρὰ μόνο τμήματα. Τὰ τμήματα αὐτὰ ἀπέδωσαν τὴ μόνη ἀσφαλὴ κεραμεικὴ τοῦ χώρου VI, λίγα ὅστρακα ἐνδεικτικὰ τῶν χρόνων τῆς κατασκευῆς μᾶλλον παρὰ τῆς χρήσεως καὶ ἐγκαταλείψεώς του. Βρέθηκαν ἐπίσης, στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ VIα, κομμάτι πρωτοκορινθιακοῦ σκύφου καὶ δείγματα χρησιμοποίησης τοῦ δωματίου στοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους (μελαμβαφὴ ὅστρακα, ἀγνύθες, κομμάτι πίθου καὶ κεραμίδι).

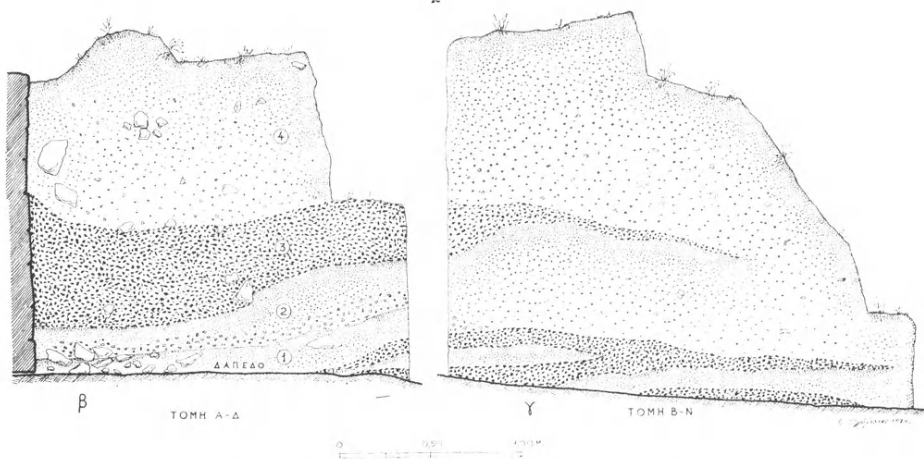
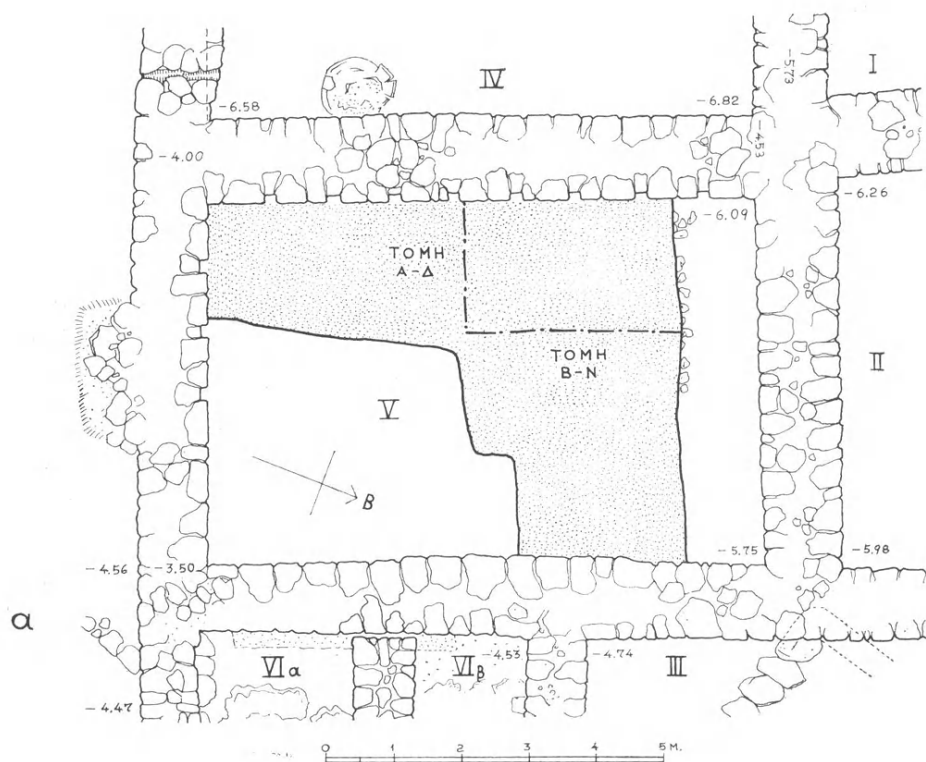
Οἱ τοῖχοι, χτισμένοι ἀπὸ πέτρες καὶ ὀγκολίθους μὲ ἀσπρόχρωμα στοὺς ἄρμους, ἦταν θεμελιωμένοι πάνω στὸ ἄνισο ἀλλὰ γενικὰ λεπτὸ στρώμα ἀπὸ κοκκινόχρωμα ποὺ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ἐπίστρωμα τοῦ βράχου. Τὰ δάπεδα, μιὰ ἐξισωτικὴ ἐπάλειψη ἀπὸ κιτρινωπὴ λάσπη μὲ χαλίκια, σκέπαζαν τὶς ἀνω-

μαλίες του βράχου, ακολουθοῦσαν τὴ γενικὴ του κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἀφηναν ἀκάλυπτες μερικὲς ἔντονες προεξοχές του, ἰδίως στὸ δωμάτιο VIα, στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο ἔσωζε στὴν ἐπιφάνειά του λεπτὸ στρώμα στάχτης. Στὸ VIβ τὸ ἐξισωτικὸ στρώμα στὸ ὁποῖο πατοῦσε καὶ ὁ βόρειος τοῖχος ἦταν ἐνισχυμένο μὲ λιθολόγημα, φθάνοντας σὲ πάχος τὰ 0.30-0.40 μ.

Πόρτες δὲν ὑπῆρχαν. Τὰ δωμάτια VIα-VIβ δὲν ἐπικοινωνοῦσαν ἀπευθείας μὲ τοὺς γειτονικοὺς τοὺς χώρους.

Τὸ δωμάτιο V, διαστ. 8.25 (B-N) × 5.50 (A-Δ) παρουσίασε μεγάλο ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον. Ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ χώροι τοῦ συγκροτήματος εἶναι καὶ αὐτὸ χωρὶς διέξοδο πρὸς τὰ πλάγια, ἦταν δηλαδὴ κατ'ὼγὶ πού ἐπικοινωνοῦσε μόνο μὲ τὸ ἐπάνω πάτωμα. Παράλληλα πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο, σὲ ἀπόσταση 1.15 - 1.20 μ. ὑπῆρχε χώρισμα πρόχειρα χτισμένο μὲ πέτρες, μήκους 3.20 μ., πλάτους 0.50 μ. καὶ ὕψους περίπου 0.35 μ. στὶς δύο πλευρὲς τοῦ ὁποίου βρέθηκαν περισσότερα κομμάτια πίθων, καὶ μάλιστα βάσεις, ἀπὸ ἀλλοῦ, κανένα ὅμως κατὰ χώραν. Γιὰ δάπεδο εἶχε στρώση ἀπὸ πλέσια ποικίλου πάχους πάνω σὲ χῶμα καὶ χαλίκια πού σκέπαζε τὸν βράχο ἀκολουθώντας τὴ φυσικὴ του κλίση πρὸς Δ ἐξομαλύνοντας τὶς ἀνωμαλίες του καὶ ἀφήνοντας ἀκάλυπτες μερικὲς προεξοχές του. Ὁ δυτικὸς του τοῖχος εἶχε διατηρήσει ἐμφανέστατα τὰ ἔχνη τῆς ξυλοδεσιᾶς πού συνέδεε τὸ χαμηλότερο λιθόχτιστο τμήμα του μὲ τὴν πλίνθινη ὑπερκατασκευή: Ἔως τὸ ὕψος τῶν 0.75-1.25 μ. ἀπὸ τὸ κατηφορικὸ δάπεδο, σὲ ἀπόλυτη σχεδὸν ὀριζόντια στάθμη, ὁ λιθότοιχος ἦταν ἐνιαῖος ἀλειμμένος μὲ ἄφθονο κιτρινόχωμα. Ἀπὸ κεῖ καὶ πάνω ἡ ὄψη του ἦταν στρωμένη μὲ ἀσπρόχωμα καὶ διατηροῦσε κατὰ διαστήματα 0.80-0.85 μ. τὶς θέσεις τῶν κάθετων δοκῶν τῆς ξυλοδεσιᾶς, πλάτους 0.15 μ. καὶ βάθους μέσα στὸν τοῖχο 0.05 μ. Ὅμοια ἔχνη, λιγότερο εὐδιάκριτα, ὑπάρχουν καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου. Κανένα ἀπὸ τὰ ξύλα δὲν εἶχε καεῖ. Λίγο ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκε καὶ κομμάτι ἀπὸ κεραμίδι, καλυπτῆρα, κατασκευασμένο στὸν τροχὸ ὑπὸ μορφὴ σωλήνα μὲ ἐλαφρὸ χωνοειδὲς στόμιο καὶ κομμένο στὸ μήκος του σὲ δύο ἡμικυλινδρους⁴. Στὸ σύνολό της, ἡ ἐπίχωση περιεῖχε καὶ ἀρκετὰ κομμάτια στρωτήρων. Οἱ ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις γιὰ τὴ μορφὴ καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν μυκηναϊκῶν στεγῶν χρειάζονται ἀναθεώρηση.

4. Γιὰ ὅμοια, ἀπὸ τὸν Γλᾶ, βλ. ΘΡΕΨΙΑΔΗ, ΠΑΕ 1961, 37-38, πίν. 14β.

Εἰκ. 2. Κάτοψη καὶ τομὲς τοῦ δωματίου V.

Κατὰ τὴν παλαιότερη ἀνασκαφή εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸ δωμάτιο V τὸ γεμίσιμα σὲ μία ζώνη πλάτους 1.10-1.30 μ. κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου καθὼς καὶ σὲ ἀρκετὴ ἔκταση ἀπὸ τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἀφήνοντας ἄθικτη λωρίδα ἐπιχώσεως σὲ σχῆμα Γ, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἓνα σκέλος ἀκολουθοῦσε τὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ τὸ ἄλλο, γυρίζοντας σὲ ὀρθή γωνία, προχωροῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου παράλληλα πρὸς τὸν βόρειο τοῖχο (εἰκ. 2, α). Ἡ ἐπίχωση αὕτη (ποὺ συνεχιζόταν καὶ μέσα στὸ δωμάτιο IV, σκεπάζοντας τὸν πίθο ποὺ εἶχε βρεθεῖ πέρυσι⁵) εἶχε πλάτος 1.70-2.50 μ. καὶ ὕψος 1.70 μ.-1.80 μ. Τὰ δύο σκέλη σκάφτηκαν χωριστὰ κατὰ ἰσοπαχεῖς στρώσεις, ἀφήνοντας στὴν κορυφὴ τῆς γωνίας δύο κατακόρυφες καὶ ἀντίστροφες φορᾶς τομὲς στίς ὁποῖες μελετήθηκαν τὰ πραγματικὰ στρώματα τοῦ γεμίσιματος τοῦ δωματίου (εἰκ. 2, β-γ). Τὰ στρώματα αὐτὰ σχηματίστηκαν τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο καὶ διακρίνονται καθαρά, ὑπάρχουν ὅμως στὴ σύστασή τους ὁμοιότητες καὶ χαρακτηριστικὰ ποὺ δείχνουν ὅτι δὲν μεσολάβησε πολὺς χρόνος ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο.

Τὸ χαμηλότερο εἶναι τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ποὺ εἶχε ἐλάχιστο πάχος καὶ ἀπέδωσε τὰ περισσότερα εὐρήματα. Ἀκολουθοῦσε πρὸς τὰ πάνω τὸ πρῶτο στρώμα (1), πάχους 0.10-0.20 μ., ἀπὸ καστανὸ χῶμα μὲ ἀρκετὲς πέτρες καὶ τὸ δεύτερο (2), πάχους 0.15-0.35 μ. ἀπὸ ὁμοιόχρωμο λεπτὸ ἀμμῶδες χῶμα μὲ πυκνὰ μικρὰ χαλίκια καὶ λιγοστὰ ὄστρακα, προφανῶς νεροχώματα. Τὰ δύο αὐτὰ στρώματα περιεῖχαν καὶ ἀρκετοὺς μικροὺς καὶ ἄμορφους βόλους ἀπὸ ἀσπρόχωμα. Τὸ τρίτο (3) εἶχε πάχος 0.10-0.50 μ. καὶ περιεῖχε πολλή στάχτη, ἐλάχιστα ὅμως καὶ μικρότατα κομμάτια καμένο ξύλο καὶ ἀπλωνόταν ἕως 2 μ. πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Περιεῖχε ἐπίσης πολλὰ ὄστρακα καὶ κόκαλα ζώων. Τὸ τελευταῖο (4) καὶ παχύτερο (1 μ. περίπου) ἦταν γεμάτο χαλίκια, πέτρες καὶ ρίζες ἀπὸ τὴ χαμηλὴ φυτεία ποὺ κάλυπτε τὸν χῶρο. Τὸ εἶδος καὶ ἡ διαδοχὴ τῶν στρωμάτων αὐτῶν —ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ εὐρήματα— δείχνουν ὅτι τὸ δάπεδο χώθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ πλῆθος τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων καὶ ἀντικείμενα πεσμένα ἀπὸ τὸν ἐπάνω ὄροφο καὶ ἀπὸ τὴ στέγη. Τὰ πεσμένα αὐτὰ ἔμειναν ἐκτεθειμένα γιὰ λίγο στίς βροχές, ἴσως ὅχι περισσότερον ἀπὸ ἓνα χειμῶνα, καὶ σκεπάζστηκαν μὲ τὴ σειρὰ τους μὲ ἀκανόνιστο στρώμα ἀπὸ στάχτες καὶ ἀποκαΐδια, ἴσως μαγειρείου, πεσμένα κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο. Τὸ ὑπόλοιπο

γέμισμα συσσωρεύτηκε ἀπὸ τὴ βαθμιαία κατάρρευση τῶν πλινθοτοίχων τοῦ κτιρίου.

Τὰ μικρὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται, τὰ περισσότερα, ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου V, κάτω ἀπὸ τὴν ἄθικτη ἐπίχωση. Πεσμένες σὲ μιὰ ἔκταση 1.40×1.50 μ. βρέθηκαν δύο ἑκατοντάδες μικρὲς σφαιρικὲς χάντρες ἀπὸ γαλάζια ὑαλόμαζα (πίν. 4α), μερικὲς ἄλλες μεμονωμένες διαφόρων σχημάτων, τέσσερις πολὺ φθαρμένες ἀπὸ ἤλεκτρο, ὀκταπέταλος ρόδακας ἀπὸ κυανὸ γυαλὶ ἄριστα διατηρημένος καὶ τμῆμα στρογγυλοῦ ἀντικειμένου ἀπὸ ὅμοιο ὑλικό, ὥσως ἀπομίμηση σκαραβαίου τοῦ ὁποίου λείπει τὸ ρύγχος (πίν. 4β), πλακίδια ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο καὶ ἐλαφαντοκόκαλο, τρεῖς ὀστῆνοι κρίκοι, δύο ὀπεῖς ἀπὸ κόκαλο καὶ δόντι κάπρου τρυπημένο στὰ πλάγια γιὰ νὰ ραφτεῖ σὲ κράνος (πίν. 4γ) καί, τέλος, σὲ δύο μικροὺς χωριστοὺς σωρούς, δώδεκα ἀμύγδαλα καὶ εἴκοσι πυρῆνες ἀπὸ ἐλιές (πίν. 4δ). Ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα, ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, προέρχεται χάλκινη αἰχμὴ μὲ μακρὸ στέλεχος καὶ λίθινος τριπτήρας.

Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ εἶχαν συσσωρευτεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου VIβ ἦταν καὶ μία κυλινδρική βάση κίονα ἀπὸ μαλακὸ πωρόλιθο μὲ λειασμένη κορυφή, διαμ. 0.53 μ. καὶ ὕψους 0.10-0.19 μ., ὅμοια στὸ σχῆμα μὲ τὴν πολὺ παλαιότερη βάση ἀπὸ τὸ δωμάτιο B2 στὴ Θήρα⁶. Στὰ πλάγια εἶχε ἐμφανὴ τὰ ἴχνη ξέστρου καὶ στὸ κάτω μέρος τῆς εἶχαν ἀφεθεῖ τρεῖς ἀκανόνιστοι κοντοὶ ἀγκῶνες. Τέλος πάνω στὶς πέτρες τοῦ τοίχου μεταξὺ τοῦ VIα καὶ τοῦ VIβ βρέθηκε μικρὸ χάλκινο νόμισμα τοῦ Ἀργούς κομμένο στὸ τέλος τοῦ 4ου ἡ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἱ.

Ὁ ἀγωγὸς περιεῖχε μόνο κεραμεικὴ ποὺ περιλάμβανε λίγα μινύεια ὄστρακα καὶ τμῆμα κρατηρίσκου μὲ πλάγιες, σχεδὸν ὀριζόντιες πορφύρες, κυρίως ὅμως κομμάτια σκύφων διακοσμημένων μὲ ἀμείβοντες, φολιδωτὰ τρίγωνα, διαγράμμους ρόμβους καὶ ὀρθιες πορφύρες καθὼς καὶ ἓνα-δύο μὲ στικτὸ χεῖλος καὶ τετράκτινο κύκλο στὸ τοίχωμα. Ἰπῆρχαν ἐπίσης μερικοὶ μὲ διακόσμηση κατὰ μετόπες καὶ κομμάτι κρατήρα μὲ εἰκονιστικὴ παράσταση ζώου (πίν. 6α).

Οἱ ἄθικτες ἐπιχώσεις στὰ δωμάτια VIα καὶ VIβ ἀπέδωσαν κομμάτια πίθων, κυλίκων, λεκανιδίων, ἐνὸς μικροῦ ψευδοστόμου καὶ ἀρκετῶν σκύφων, ἀπὸ

6. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1968, 97-98, εἰκ. 3, 4, πίν. 74β. Βλ. καὶ Θήρα III, εἰκ. 34, πίν. 27, 2.

τοὺς ὁποίους οἱ περισσότεροι ἦταν ἐσωτερικὰ ἄβαφοι μὲ ἐξωτερικὴ διακόσμηση ἀπὸ ἀμείβοντες, σπεῖρες, ὁμόκεντρα τόξα, κατακόρυφες πορφύρες καὶ στῆλες τεθλασμένης. Ἀπέδωσαν ἐπίσης καὶ τμῆμα κυπέλλου μὲ σπεῖρες ἐξαρτημένες ἀπὸ γωνιώδη στελέχη (πίν. 5α).

Τὴν ἴδια, ἀλλὰ πληρέστερη εἰκόνα δίνει ἡ κεραμεικὴ τοῦ δωματίου V. Στὰ διάφορα στρώματά του βρέθηκαν λίγα δείγματα ΠΕ (μὲ πλαστικὴ διακόσμηση), ΜΕ μινύεια καὶ ἀμαυρόχρωμα καὶ ΥΕ II μὲ ἀνακτορικὴ καὶ σπογγωτὴ διακόσμηση, ζυμωμένα, καθὼς φαίνεται, μέσα στὶς πλῖθες ἢ σφηνωμένα στοὺς ἄρμους τους. Ὁ ὄγκος ὅμως τῶν ὀστράκων ἀνήκει στὴν ΥΕ IIIB2 περίοδο καὶ ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ τροπιδωτὲς κύλικες μὲ κοίλη βάση, πρόχους μὲ περίκυρτο χεῖλος καὶ διακόσμηση ταινιῶν, οἰκιακὰ καὶ μάλιστα μαγειρικὰ σκεύη (ιδίως χυτρόποδες), λεκανίδια, πίθους μὲ πλαστικὲς ταινίες στὸν ὄμο διακοσμημένες μὲ ἔντυπες κυματοειδεῖς γραμμὲς, κύκλους καὶ χαράγματα (πίν. 5β), μικροὺς καὶ μεγάλους ψευδοστόμους, εἰδῶλια καὶ σκύφους, τοὺς περισσότερους ἐσωτερικὰ ἄβαφους.

Εἰδικότερα, στὸ στρώμα τοῦ δαπέδου οἱ μικροὶ ψευδόστομοι εἶχαν ἐπίπεδους δίσκους, χωριστοὺς δακτυλίους στὸ στόμιο καὶ στὸ στέλεχος τοῦ δίσκου καὶ περιστικτὰ ἄνθη στοὺς ὤμους· οἱ σκύφοι εἶχαν σπεῖρες ἀπλὲς καὶ ἀγκυλόμισχες, ὀρθιες πορφύρες καὶ στῆλες ἀμειβόντων, τεθλασμένης ἢ κλιμακωτῶν γωνιῶν μὲ κροσσοπετάλια ἢ χωρὶς. Ὑπάρχουν δείγματα μὲ στικτὰ χεῖλη καὶ ἓνα μὲ ὀριζόντια ζώνη ἀνθέων (πίν. 5γ). Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὄστρακο πού σώζει εἰκονιστικὸ κεφάλι ἀλόγου μὲ ἡνία (πίν. 5γ) δηλαδή τμῆμα ἀπὸ παράσταση ἄρματος. Τὰ εἰδῶλια ἦταν σχήματος Φ καὶ Ψ —τὸ ἓνα ἄβαφο— μερικὰ βοοειδῆ καὶ ἓνα τριποδικὸ κάθισμα μὲ ψηλὴ ράχη καὶ γυναικεία μορφή ξαπλωμένη (πίν. 7α). Δύο μόνο ἀγγεῖα βρέθηκαν ἓνα μικρότατο βραχυστρόγγυλο προχοῖδιο μὲ διακόσμηση ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ ἓνα μικρὸ σφαιρικὸ τρίωτο μὲ κατακόρυφες λοξὲς γραμμὲς βαμμένες στὸ τοίχωμά του (πίν. 7β, ἐπάνω). Ἐνα τρίτο, ἀσκοειδές, προέρχεται ἀπὸ ταραγμένα στρώματα τοῦ δωματίου I (πίν. 7β, κάτω).

Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ, πού χαρακτηρίζει τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, δὲν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη πού προέρχεται ἀπὸ τὶς πλῖθες καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σπῆτι, δηλαδή ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ χρῆση του. Τὰ στρώματα τοῦ γεμίματος, ἀπὸ τὸ πρῶτο ἕως τὸ τέταρτο, περιλαμβάνουν τὰ ἴδια εἶδη καὶ σχήματα εἰδωλίων καὶ ἀγγείων, στὰ ὁποῖα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τὰ

ἴδια διακοσμητικά θέματα καὶ μερικὰ ἐπιπλέον: Μετόπες ὀριζοντίων κυματοειδῶν γραμμῶν καὶ ὁμοκέντρων κρεμαστῶν ἡμικυκλίων στοὺς σκύφους καὶ ὀρθιες πορφύρες σὲ μερικὲς κύλικες. Ἐπιπλέον ὑπάρχει ἡθμοπρόχους μὲ τετράγωνες ὁπές στὸν ἡθμὸ (στρῶμα 2, πίν. 6β), τριποδικὸς θρόνος ἀπλὸς χωρὶς καθιστὴ μορφή καὶ εἰκονιστικὲς παραστάσεις ζώων (στρῶμα 3, πίν. 6γ) καθὼς καὶ εἰδῶλιο Τ (στρῶμα 4).

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν δωματίων V καὶ VIα-VIβ συμπλήρωσε καὶ ἐνίσχυσε τὶς διαπιστώσεις τῆς περυσινῆς περιόδου. Τὰ κτίρια τῆς ΒΔ συνοικίας χτίστηκαν, χρησιμοποιήθηκαν καὶ καταστράφηκαν ἀπὸ σεισμὸ ποὺ ἄφησε τὰ ἔχνη τοῦ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου IV καὶ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ VIα τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ψευδόστομοι εἶχαν ἐπίπεδους δίσκους, χωριστοὺς δακτυλίους καὶ ἀπλὰ καμπυλόγραμμα θέματα στὸν ὄμο, ἐνῶ οἱ πρόχοι εἶχαν χεῖλη περίκυρτα καὶ ἐνῶ οἱ κύλικες καὶ τὰ λεκανίδια συνυπῆρχαν μὲ τοὺς σκύφους, διακοσμημένους κυρίως κατὰ στῆλες ἢ μετόπες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀρκετοὶ —ἀλλὰ ὄχι οἱ περισσότεροι— ἦταν ἤδη ἐνδόβαφοι ἢ εἶχαν στίγματα στὸ χεῖλος καὶ κύκλους στὸ τοίχωμα. Ἡ πορφύρα, σχηματοποιημένη ἀλλὰ ἀναγνωρίσιμη καὶ προσεκτικὰ σχεδιασμένη, χρησιμοποιεῖται ἀκόμη συχνά, τὰ εἰδῶλια πλάθονται σὲ σχῆμα Φ ὅσο καὶ Ψ καὶ οἱ κρατῆρες διακοσμοῦνται μὲ ἀρματοδρομίες.

Ἡ συμπλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ συγκροτήματος τῆς ΒΔ γωνίας τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἔδειξε ὅτι οἱ χώροι τοῦ, ποὺ σώθηκαν μόνον σὲ κατώγεια, ἀνῆκαν σὲ τρία διαφορετικὰ κτίρια: Τὸ κτίριο Ν (4 δωμάτια), χωρισμένο μὲ ἀνοιχτὰ περάσματα ἀπὸ τὸ τεῖχος καὶ ἀπὸ τὰ διπλανά τοῦ κτίρια πρὸς Α καὶ πρὸς Β, τὸ κτίριο ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ δωμάτια I, II, IV, V καὶ VI καὶ τὸν ὑπαίθριο χώρο III καί, τέλος, τὴ σειρὰ δωματίων VIII καὶ IX πρὸς Ν τῆς αὐλῆς VII (βλ. ΠΑΕ 1984, εἰκ. 1). Τὸ τραπεζοειδὲς σχῆμα τῶν τελευταίων αὐτῶν ὀφείλεται προφανῶς στὸν διαφορετικὸ προσανατολισμὸ τοῦ κυκλωπείου τείχους πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ αὐλὴ τῆς Πύλης τῶν Λεόντων —στὴν ὁποία προσαρμόζονται τὸ Ν καὶ τὸ I-VI— καὶ τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου ΚΛ ποὺ ὀρίζει τὸ συγκρότημα ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὰ κτίσματα, ἐρευνημένα καὶ μὴ, στὰ ἀνατολικά τοῦ. Τὰ κτίρια τῆς ἀνασκαφῆς 1984-1985 χτίστηκαν μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν κεραμεικῶν ρυθμῶν τοῦ ΥΕ ΠΙΒ2 καὶ ἐγκαταλείφθηκαν ἐνόσω ἀκόμη ἢ τεχνοτροπία αὐτὴ κυριαρχοῦσε. Ὁ χώρος VIα-VIβ καθὼς καὶ ὁ γειτονικὸς τοῦ VII δείχνουν ὅτι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, στὰ δωμάτια I-V ὅμως δὲν παρουσιάστηκαν τέτοιες ἐνδείξεις.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Παρένθ. πίν. Β' και πίν. 8-10)

Στὸ ἱερὸ τῆς Δωδώνης συνεχίσαμε ἐπὶ δύο βδομάδες τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοδομήματος Ο, νότια τοῦ βουλευτηρίου Ε2, μὲ δαπάνη τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων¹. Λόγω τῆς περιορισμένης χορηγίας καὶ τῶν βαθιῶν ἐπιχώσεων, (δύο μέτρα περίπου) περιορίσαμε τὴν ἔρευνα στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἰωνικῆς στοᾶς ποὺ συνέχεται ἀνατολικά τοῦ Ο-Ο1, καὶ στὴ βορειοανατολική γωνία τοῦ Ο (παρένθ. πίν. Β', πίν. 8α)².

Διαπιστώθηκε στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἰωνικῆς στοᾶς μεσότοιχος μὲ μικρότερα λιθάρια καὶ συνδετικὸ πηλό, μὲ εἴσοδο ποὺ ἀποχώριζε τὸ τμήμα αὐτὸ ἀπὸ τὴ λοιπὴ στοὰ (πίν. 8β), ὅπως συμβαίνει συνήθως στὶς στοᾶς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας γενικότερα³. Δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως ἂν ὁ χώρος αὐτός, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς διοικητικὲς ἀνάγκες τοῦ συγκροτήματος ἢ τοῦ ἱεροῦ, ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ γειτονικὸ δωμάτιο ζ ποὺ βρίσκεται δυτικά.

Τόσο ἡ ἰωνικὴ στοὰ, ὅσο καὶ ἡ βόρεια πτέρυγα Ο1 μὲ τοὺς χώρους α-ζ εἶναι προσθήκη τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰώνα στὸ ἀρχαιότερο οἰκοδόμημα Ο, ποὺ κατασκευάστηκε συγχρόνως μὲ τὸ βουλευτήριον στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα πιθανότατα.

Ἡ βόρεια πλευρὰ ΕΖ τοῦ ἀρχαιότερου κτιρίου, ποὺ ἀντικρίζει τὸ βουλευτήριον, φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ εἶχε τὴ μορφή στοᾶς, μὲ τὸ δυτικὸ τμήμα Ε-Α1 κλειστὸ μὲ ὥραϊο ἰσοδομικὸ τοῖχο. "Ὅταν ὅμως στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰώνα προ-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συνεργάζονται ἡ λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Χρ. Τζουβάρα-Σουλῆ καὶ ἡ ἐπιστ. βοηθὸς Ἀμ. Βλαχοπούλου-Οἰκονόμου. Συμμετεῖχαν ἐπίσης στὴν ἀνασκαφὴ οἱ πτυχιούχοι ἀρχαιολόγοι Κλεοπ. Ἐξάρχου, Δ. Σταυριανὸς καὶ ὁ φοιτητὴς τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος Κ. Βακατσᾶς.

2. Γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφὲς δὲς ΠΑΕ 1974, 73 κέ. 1981, 67 κέ. 1982, 85 κέ. 1983, 78 κέ.

3. J. J. COULTON, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (Oxford 1979) 58, 81, 143.

στέθηκαν ἡ βόρεια πτέρυγα O1 με τοὺς ἑξὶ χώρους α-ζ καὶ ἡ ἰωνικὴ στοά, ἡ ἀνοιχτὴ πρόσοψη A1-Z κλείστηκε με τοῖχο καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα καὶ παρέμεινε ἀνοιχτὸ στὸ μέσον ἓνα τμήμα γιὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ τὸ οἰκοδόμημα με τὴν προσθήκη⁴. Τοῦτο γίνεται εὐκόλα ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ μορφή τοῦ τοίχου A1-A2, ποὺ εἶναι χτισμένος με λεπτότερες ἰσοδομικὲς στρώσεις καὶ διαφορετικὸ ὕλικό.

Ἐπειδὴ στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τοίχου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀσβεστόλιθο, καὶ λιθάρια λατυποπαγῇ ποὺ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ κίονες τοῦ O ἢ τοῦ βουλευτηρίου, συμπεραίνουμε ὅτι ἡ δεύτερη φάση τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰώνα ὀφείλεται σὲ ἐπισκευὴ μετὰ τὴν αἰτωλικὴ καταστροφὴ τοῦ ἔτους 219 π.Χ., ὅταν ὁ στρατηγὸς Δωρίμαχος εἰσέβαλε αἰφνίδια στὸ ἱερὸ καὶ τὰς τε στοὰς ἐνέπρησε καὶ πολλὰ τῶν ἀναθημάτων διέφθειρε, κατέσκαψε δὲ καὶ τὴν ἱερὰν οἰκίαν (Πολύβ. 4.67.3)⁵.

Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων κτιρίων τοῦ Ἱεροῦ⁶, κατασκευάστηκαν ἡ βόρεια πτέρυγα O1, με τὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια⁷ καὶ τοὺς βοηθητικὸς χώρους, καὶ ἡ ἰωνικὴ στοά γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν αὐξημένων ἀναγκῶν τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν ἱδρυσιν τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν (232 - 168/7 π.Χ.) ποὺ διαδέχτηκε τὴν Ἡπειρωτικὴ Συμμαχία (π. 340 - 232).

Στὸ κύριον οἰκοδόμημα O διευρύνουμε τὴν τομὴ στὴ ΒΔ γωνία ποὺ εἴχαμε ἀνοίξει τὸ 1983 (πίν. 8α). Στὴ διεύρυνσιν τῆς τομῆς (9×6.5 μέτρα) ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΑ γωνία τοῦ στυλοβάτη ποὺ διατηρεῖται μέχρι τὴν εὐθυνητήριαν (πίν. 9β). Στὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ στρωματογραφία εἶναι ἀρκετὰ δηλωτικὴ γιὰ τὶς περιπέτειες τοῦ κτιρίου (παρένθ. πίν. Β', πίν. 9α). Τὸ ἐλληνιστικὸ οἰκοδόμημα εἶναι θεμελιωμένο στὸ κύριον στρώμα τοῦ ἱεροῦ δ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ συμπαγὴ μελανὴ γῆ, πάχους περίπου 0.60 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια διακρίνεται στρώσιν λατύπης ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῆς βόρειας πλευρᾶς EZ. Πάνω

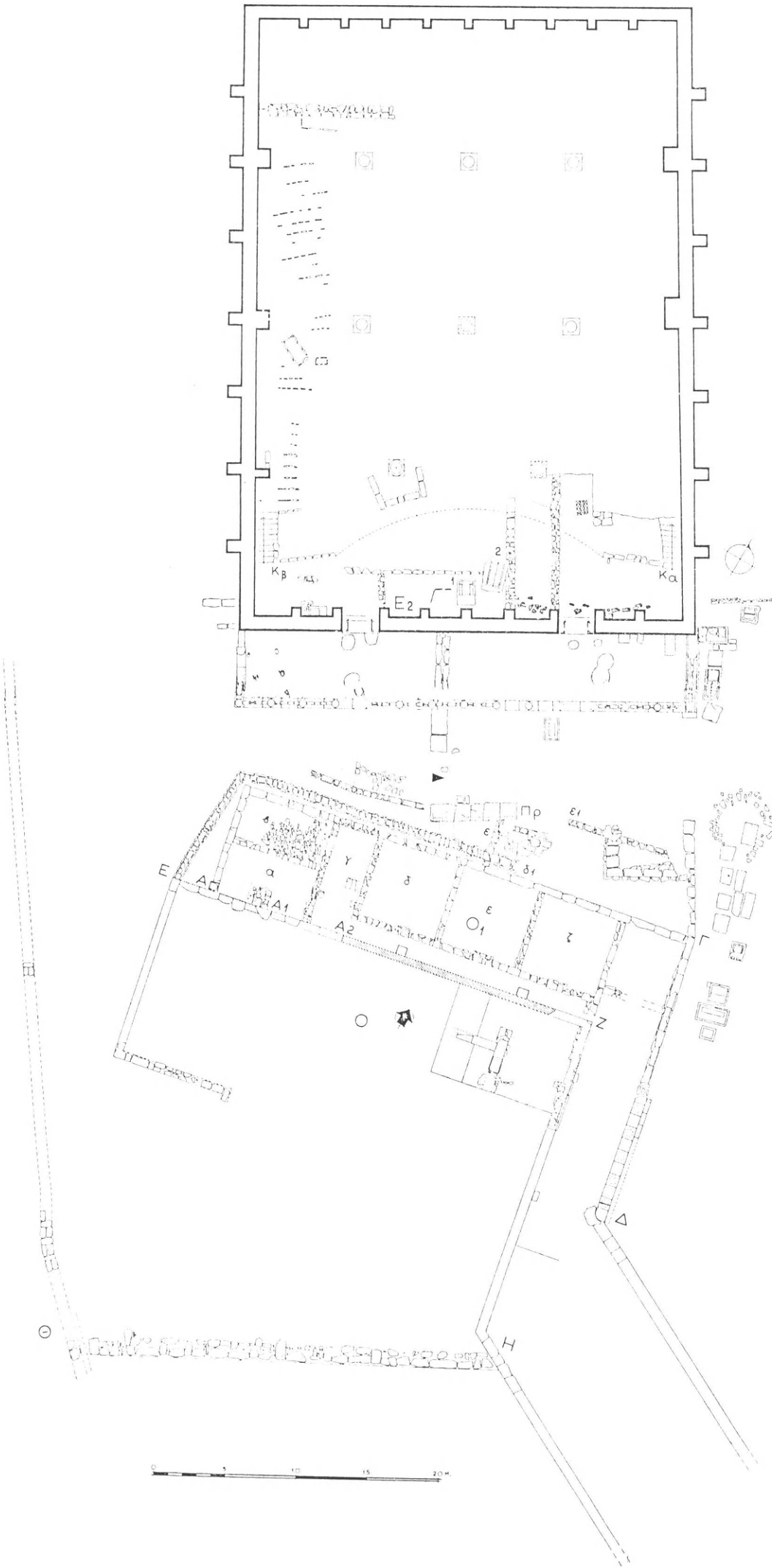
4. Ἐπειδὴ στὸ σημεῖον αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔφθασε ὡς τὴ βάση τοῦ τοίχου, δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη τὸ εὖρος τοῦ ἀνοίγματος.

5. Παρόμοια περίπτωσις ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ σὲ διαχωριστικὸν τοῖχον τοῦ O1, ὅπου ἐντοιχισμένον τμήμα παραστάδας παραθύρου, ΠΑΕ 1974, 75.

6. Σχετικὰ, S. I. DAKARIS, *Archaeological Guide to Dodona* (1971) 46 κέ., 56.

7. Στὸ Ἔργον 1985, 31 καὶ 32 χαρακτηρίζονται ἐκ παραδρομῆς ὡς ἐπτάκλινα τὰ τρία δωμάτια.

ΒΟΥΛΕΥΤΗΡΙΟΝ (Ε2)

ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἐκτείνεται λεπτότερο στρώμα (0.15-0.20 μ.), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία μελανή στρώση μὲ ἔνθρακες, κεραμίδια στέγης καὶ κοκκινισμένο ἀπὸ τὴ φωτιά πηλὸ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς πλινθοδομῆς. Μία κεραμίδα τοῦ κορινθιακοῦ τύπου ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ διατηρεῖ σφραγίσμα μὲ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή «Διὸς Νάου» μέσα σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, μὲ γράμματα τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰῶνα⁸.

Στὰ δύο αὐτὰ στρώματα, δ καὶ γ, ἀντιστοιχοῦν οἱ δύο κατώτεροι δόμοι τοῦ ἑλληνιστικοῦ τοίχου ΕΖ τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰῶνα (πίν. 9α). Ψηλότερα ἐκτείνεται τὸ τεφρὸ στρώμα β₂, πάχους 0.30 μ., ἀνάμικτο μὲ ἀσβεστοκονία καὶ ὀπτοπλίνθους ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ στρώμα ἀντιστοιχεῖ στοὺς δύο ἀνωτέρους δόμους τοῦ τοίχου, ποὺ εἶναι χτισμένοι μὲ μικρὰ ὀρθογώνια λιθάρια καὶ παχιά ἀσβεστοκονία γιὰ συνδετικὴ ὕλη. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, μικρὴ ὑποδαίρεση, τοῦ 5ου - 6ου μ.Χ. αἰῶνα. Ἀκολουθοῦν τὸ στρώμα β₁, μὲ μελανὸ χῶμα μὲ πολλὰ μικρὰ λιθάρια, κομμάτια ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν δύο χάλκινα ἀσσάρια τοῦ τέλους τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα⁹. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀνώτερη ζώνη τοῦ τοίχου μὲ τὶς τέσσερις ἀνώμαλες στρώσεις ἀπὸ μικρὰ ἀπελέκτητα λιθάρια καὶ πολλὴ ἀσβεστοκονία γιὰ σύνδεση.

Διαπιστώνονται ἐπομένως δύο ἑλληνιστικὲς φάσεις τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰῶνα καὶ δύο ἄλλες τουλάχιστον μετὰ τὸ 167 καὶ μέχρι τὴν ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκοδομήματος στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὸν 5ο μ.Χ. αἰῶνα.

Παρόμοια εἰκόνα μᾶς δίνει καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος Ζ-Η¹⁰. Πάνω ἀπὸ τὸν κατώτερο ἑλληνιστικὸ δόμο διακρίνονται δύο ἀλλεπάλληλα κατώφλια ἀσβεστολιθικὰ ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ μαρτυροῦν δύο τουλάχιστο φάσεις. Μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφή ἡ βόρεια πτέρυγα Ο1 δὲν ἀνοικοδομήθηκε. Τὸ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ εἴχαμε διαπιστώσει κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφές¹¹, κά-

8. Ἐνα ἄλλο κομμάτι στρωτήρα ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα διατηρεῖ τὸ τελευταῖο γράμμα τοῦ σφραγίσματος (Διὸς Νάου). Σφραγίδες σὲ κεραμίδες, μὲ τὸ ὄνομα Διὸς Νάου ἢ ἄρχοντος, βρέθηκαν στὸ ἴδιο στρώμα σὲ προηγούμενες ἀνασκαφές, ΠΑΕ 1981, 70. 1982, 87.

9. Ἡ ἀναγνώριση τῶν νομισμάτων ὀφείλεται στὴ διευθύντρια τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς, Μάντω Οἰκονομίδου.

10. Βλ. ΠΑΕ 1983, 80, πίν. 84β.

11. ΠΑΕ 1982, 85.

λυπτε πέρα ὡς πέρα τὰ δωμάτια τῆς βόρειας πλευρᾶς χωρὶς καμιά ἐνδειξη ἐπισκευῆς.

Ἀντίθετα τὸ κύριο οἰκοδόμημα Ο ἐπισκευάστηκε δύο φορές τουλάχιστον καὶ ἦταν σὲ χρήση μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, ἂν ὄχι καὶ στὸν 5ο αἰώνα. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γνώση τῆς νεότερης ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ· διότι, μὲ ἐξαίρεση τὸ θέατρο, εἶναι τὸ μόνο οἰκοδόμημα ποὺ διατηρεῖ ἐρείπια τῆς Ρωμαιοκρατίας καὶ καλύπτει 7 αἰώνων ζωὴ, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα μέχρι τὸ τέλος τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα.

Ἡ μικρὴ σὲ ἔκταση ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα σὲ παρατηρήσεις ἀνασκαφή, εἶχε τὴ μορφή δοκιμαστικῆς ἀνασκαφῆς. Στὸ βάθος τοῦ στρώματος δ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Ο βρέθηκαν πόδι ὑστερομυκηναϊκῆς κύλικας, ὄστρακα χειροποίητα προϊστορικοῦ τύπου κεραμεικῆς II καὶ III, ὄστρακα τῆς βορειοελλαδικῆς ἀμαυρόχρωμης γεωμετρικῆς κεραμεικῆς IV (πίν. 10α), τρία ὄστρακα ἀπὸ εἰσηγμένα τροχήλατα ἀγγεῖα ὑστερογεωμετρικὰ τοῦ δυτικοῦ τύπου, μὲ γραπτὲς ταινίες σὲ λευκοκίτρινο βάθος (πίν. 10β)¹², τμῆμα λίθινης στήλης ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ποὺ διατηρεῖ τὰ τρία τελευταῖα γράμματα τοῦ πρώτου στίχου *ΥΤΡ* καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ χάλκινη πινακίδα, πάχους 6 χιλ., ποὺ διατηρεῖ λίγα γράμματα τριῶν στίχων τοῦ 4ου ἢ ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, εὐρήματα ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι στὸ κτίριο αὐτὸ ἦταν κατατεθειμένα, σὰν σὲ ἀρχεῖο, ἐνεπίγραφες στήλες μὲ ψηφίσματα¹³.

Γιὰ τὴν κατασκευή τῶν δύο οἰκοδομημάτων μὲ τὸ στωικὸ μέτωπο, τοῦ Ε2 καὶ τοῦ Ο, χρειάστηκε νὰ μετατεθεῖ δυτικότερα ἢ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἰσοδομικοῦ περιβόλου ποὺ περιέκλεινε τὸ ἱερὸ (παρένθ. πίν. Β'). Στὸ σημεῖο Η διακρίνεται ἡ νέα προέκταση τοῦ περιβόλου ποὺ κατευθύνεται δυτικὰ (ΗΘ) καὶ ὕστερα στρέφεται πρὸς ΒΔ γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸν τοῖχο τοῦ κτιρίου Μ,

12. Ὅμοια ἀκριβῶς ὄστρακα κορινθιακῆς κεραμεικῆς βρέθηκαν σὲ μεσογεωμετρικὸ καὶ ἰδίως ὑστερογεωμετρικὸ στρῶμα τοῦ προαποικιακοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἀμβρακίας, μαζὶ μὲ ὄστρακα ἐγχώρια καὶ ρυθμοῦ Δυτικῆς Ἑλλάδος, I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἠπειρος στὸν 8ο καὶ 7ο αἰὼνα π.Χ., ASAtene, LX N. S., XLV (1982), 78 κέ., εἰκ. 3-5· J. N. COLDSTREAM, *Geometric Greece* (1977) 168, εἰκ. 54.

13. Γιὰ μερικὰ ἄλλα εὐρήματα δὲς ΠΑΕ 1974, 76 καὶ 77, πίν. 58-59. 1981, 71. 1982, 87, πίν. 62.

μπροστά ἀπὸ τὸ ΝΑ πύργου τοῦ θεάτρου. Λεῖψανα ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο περίβολο μὲ τὴν εἴσοδο (Πρ) βρέθηκαν πρὸ ἐτῶν μεταξὺ τῶν δύο οἰκοδομημάτων¹⁴, ποὺ ὀρίζουν καὶ τὴ θέση τῆς ἱερῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. ὁδηγοῦσε πρὸς τὴν ἱερὰ οἰκία μὲ τὴ μαντική φηγρό.

Σύμφωνα μὲ τὴ νέα χωροταξικὴ διάταξη τοῦ 3ου αἰῶνα, τὰ δύο οἰκοδομήματα, ἰσομεγέθη καὶ ὅμοια στὴν πρόσοψη καὶ τὸ στωικὸ μέτωπο¹⁵, ἀποκλίνουν, κυρίως τὸ Ο, πρὸς Ἀνατολὰς γιὰ νὰ ἀφήσουν στὸν εἰσερχόμενο προσκυνητὴ ἐλεύθερη τὴ θέα τῆς ἱερᾶς οἰκίας Ε1 μὲ τὴ μαντικὴ φηγρό, στὶς ρίζες τῆς ὁποίας κατοικοῦσε τὸ θεῖο ζεῦγος, ὁ Ζεὺς Νᾶος ἢ Νάιος καὶ ἡ Διώνη Ναῖα¹⁶. Στὸ βουλευτήριον συνέρχονταν οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Συμμαχίας τῶν Ἑπειρωτῶν (π. 340-232 π.Χ.) καί, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου αἰῶνα, τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν καὶ ἔπαιρναν ἀποφάσεις, θεσπίζοντας νόμους καὶ ψηφίσματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι χαραγμένα σὲ βάθρα πρὸ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ βουλευτηρίου καὶ ἀνατολικά τοῦ οἰκοδομήματος Ο-Ο1. Στὸ τελευταῖο οἰκοδόμημα θὰ διέμενε ἡ διοίκηση τοῦ ἐκτελεστικοῦ σώματος, μὲ τὸν ἐτήσιο προστάτη, τὸν γραμματέα καὶ τοὺς 10-15 ἐτήσιους ἄρχοντες, τοὺς δαμιουργοὺς ἢ τοὺς συνάρχοντες καὶ τοὺς ἱερομνάμονες, ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὰ διάφορα Ἑπειρωτικὰ φύλα καὶ ἐπόπτευαν τὴν ἐκτέλεση τῶν νόμων καὶ τῶν ψηφισμάτων¹⁷.

Καὶ τὰ δύο σώματα, τὸ βουλευτικὸ καὶ τὸ ἐκτελεστικόν, εἶχαν τὴν ἔδρα τους μέσα στὸν περίβολο τοῦ Πανηπειρωτικοῦ Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης. Πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια εἶχε βρεθεῖ δυτικὰ τῆς ἱερᾶς οἰκίας μολύβδινο ἔλασμα μὲ ἐπιγραφή τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ *δαιτοὶ* (κριτὲς) ρωτοῦν τὸν Δία τὸν Νάιο καὶ τὴ Διώνη ἂν εἶναι προτιμότερο καὶ καλύτερο νὰ δαπανήσουν γιὰ τὸ Πρυτανεῖο τὰ χρήματα ποὺ πῆραν ἀπὸ τὴν πόλη καὶ ἀμέσως παρακάτω ἀναγράφεται μὲ διαφορετικὴ γραφή ἡ ἀπάν-

14. S. I. DAKARIS, Dodona, 76, HAE 1973, 89-90.

15. Πλάτος βουλευτηρίου 32.35 μ., πλάτος τοῦ D 31.40 μ.

16. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης. Α. Ἱερὰ οἰκία, ΑΕ 1959, 142-3. S. I. DAKARIS, Dodona, 1971, 18, 82, 87.

17. Τὰ πρυτανεῖα φαίνονται ὅτι συνυπῆρχαν μὲ τὰ βουλευτήρια, ΘΟΥΚΥΔ. 2. 15, 2 *ἐν βουλευτήριον ἀποδείξας καὶ πρυτανεῖον*, ξυνόψισε πάντας, ΠΛΟΥΤ., Θησ. 24. 3. Ἀνάλογος πρὸς τὸν Πρύτανιν ἦταν ὁ θεσμός τῶν προστατῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχόντων στὴν ἀρχαία Ἑπειρο.

τηση τοῦ μαντείου: *δαιτυοὺς ἀναλῶσαι (ε)ἰς τὸ πρυτανῆον δικαίως ταῦτα*¹⁸.

Στὴν ἐπιγραφή δὲν μνημονεύεται τὸ ὄνομα τῆς πόλης. Ἡ παράλειψη ὅμως τοῦ ὀνόματος εἶναι εὐνόητη, ἐφόσον ἀναφέρεται στὴ Δωδώνη. Εἶναι λοιπὸν δικαιολογημένος ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ οἰκοδομήματος ὡς πρυτανείου, διότι διαθέτει περιστύλιο, χώρους γιὰ ἐστίαση στὰ τρία ἐννεάκλινα δωμάτια μὲ τοὺς βοηθητικούς χώρους, ὅπου βρέθηκαν πολλὰ ὑπολείμματα τροφῶν, κόκαλα βοδιῶν καὶ αἰγοπροβάτων, χάλκινα εὐρήματα τοῦ 7ου - 6ου αἰῶνα, κομμάτια ἐπιγραφῶν, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ ἀρχεῖο¹⁹, λίθινα βάθρα ἔξω ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοὰ ποὺ συνεχίζουν τὰ βάθρα τοῦ βουλευτηρίου, ἀλλὰ καὶ ἡ θέση καὶ ἡ σχέση τοῦ οἰκοδομήματος πρὸς τὸ βουλευτήριο δικαιολογοῦν τὴν ἄποψη αὕτη. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἐλπίζουμε ὅτι θὰ προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

18. Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ΠΑΕ 1932, 52. J. καὶ L. ROBERT, Bull. Épigr. 1953, 146, ἀρ. 116. A. WILHELM, A. P. F. 15 (1953) 55 καὶ SEG XIII (1956) 397. H. W. PARKE, The Oracles of Zeus. Dodona - Olympia - Ammon (Oxford 1967) 262, ἀρ. 9 (4ος αἰ. π.Χ. ;). P. CABANES, L'Épire (272-167) (1976), 330, 549, ἀρ. 20. ST. MILLER, The Prytaneion, Its Function and Architectural Form (1978) 189, ἀρ. 306. Ἀπὸ τὸ ἔλασμα διατηρεῖται τὸ μισό. Ἐπειδὴ στὴν πίσω πλευρὰ χαράχτηκε λίγο ἀργότερα μία ἄλλη ἐρώτηση ποὺ σώζεται ὀλόκληρη, προκύπτει ὅτι ἔκτοτε εἶχε ἀποκοπεῖ τὸ ἔλασμα γιὰ νὰ χαραχτεῖ ἡ νεώτερη ἐρώτηση.

19. ST. MILLER, The Prytaneion, 16-17. Γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Πρυτανείου, 25 καὶ.

5. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

Τὸ 1985 λόγω δυσχερειῶν καὶ μικρῆς πίστωσης χρημάτων ἔγιναν μόνο καθαρισμοί, κοσκίνισμα χωμάτων τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν καὶ συντήρηση εὐρημάτων.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

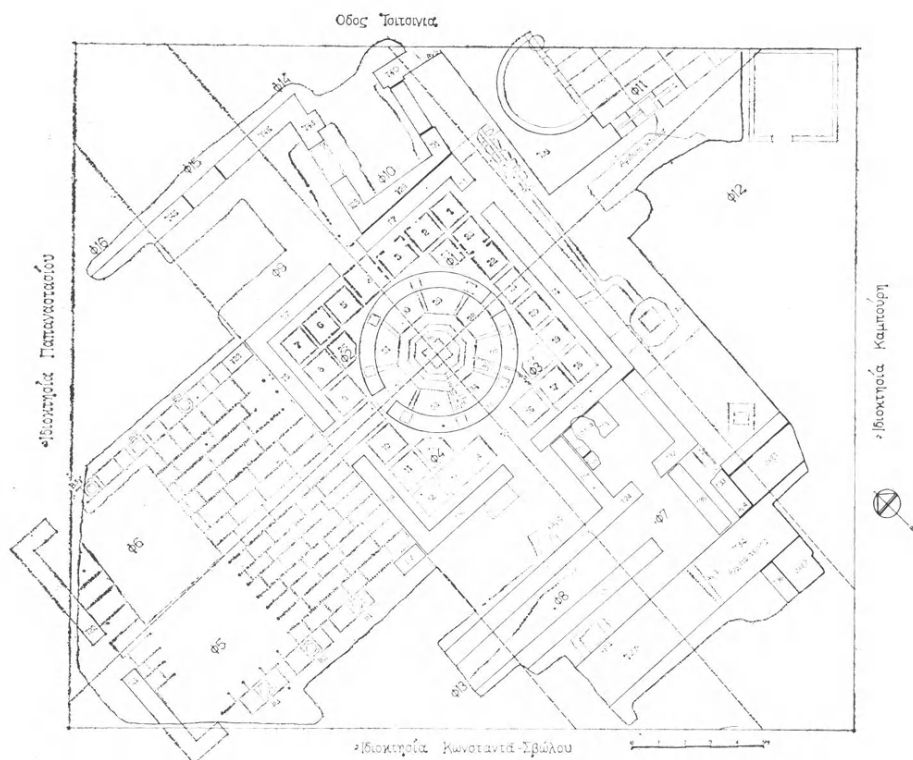
(Παρένθ. πίν. Γ' και πίν. 11-12)

Συνεχίστηκε και κατά το 1985 η ανασκαφική έρευνα στο συγκρότημα των τριών βασιλικών του αρχιερέως Πέτρου, υπό τη διεύθυνσή μου σε συνεργασία με τη βυζαντινολόγο Άσπασία Ντίνα.

Η έρευνα διενεργήθηκε στον χώρο του βαπτιστηρίου, ΝΔ του συγκροτήματος των βασιλικών, το φωτιστήριο ή «εσώτερος οίκος» του οποίου άρχισε να ανασκάπτεται από το 1983 (ΠΑΕ 1983, Α', 94-98, εικ. 5-6, πίν. 91-93. Τό Έργον 1984, 48-50, εικ. 66-69. ΠΑΕ 1985, 131-141). Πρώτα διαλύθηκαν: ένας σύγχρονος οικόσκος με σκελετό και πλάκα από όπλισμένο σκυρόδεμα (διαστ. 3.50×3.35 μ.)· τοίχος περιβόλου σε σχήμα Γ από τσιμεντολίθους (συνολ. μήκους 12.70 μ.)· μία αποθήκη από ξυλοκατασκευή και κεραμωτή στέγη· τσιμεντένιο δάπεδο (80 μ.²) που άπλωνόταν στο ανατολικό τμήμα του άπαλλοτριωμένου τετραγώνου οικόπεδου Γερούκης. Στη συνέχεια, με την ανασκαφή που επέκτάθηκε σε όλο σχεδόν τον χώρο του οικόπεδου ήλθαν στο φώς και άλλα οικοδομικά στοιχεία, που μάς βοηθοῦν στην πληρέστερη σχεδίαση τής κάτοψης του ερευνωμένου μνημείου (εικ. 1, κάτωψη).

Βόρεια του φωτιστηρίου αποκαλύφθηκε όλο το τετράγωνο δωμάτιο με ανοίγματα στην ανατολική, βόρεια και δυτική πλευρά του. Το μαρμάρινο κατώφλι τής δυτικής πλευράς με στοιχεία για δίφυλλη θύρα, σώζεται στη θέση του. Από τη ΒΔ γωνία του δωματίου αυτού ξεκινά τοίχος (Τ45) με κατεύθυνση δυτική. Θα είναι ο βόρειος έξωτερικός τοίχος του τρίκλιτου αύλειου οίκου. Στον τοίχο αυτό αρχικά υπήρχε θύρα, ή οποία σε κάποια μετατροπή ή έπισκευή φράχθηκε.

Δυτικά αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερη έκταση το μαρμαρόστρωτο πάτωμα του έξώτερου ή αύλειου οίκου και βρέθηκε στη θέση της ή δυτική μαρμαρίνη βάση τής βόρειας κιονοστοιχίας (Β3γ). Η βάση, που δεν είναι καλὰ λειασμένη, έχει όπή και αύλακα μολυβδόχησης και διαστάσεις: ύψος 0.275 μ., άνω διάμ. 0.52 μ. ενώ ή πλίνθος 0.67×0.67 μ.

Εἰκ. 1. Κάτοψη βαπτιστηρίου.

Στὰ νότια τοῦ φωτιστηρίου ἀποκαλύφθηκε ὁ τετράγωνος χώρος τῆς ἐστίας με ἄνοιγμα στὸν νότιο τοῖχος. Αὐτὸς ὁ νότιος τοῖχος (T 24) ἀρχικὰ συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ (T26)· σὲ μία ὅμως τροποποίηση τοῦ κτιρίου διαλύθηκε τὸ δυτικὸ αὐτὸ τμήμα. Ἡ θεμελίωσή του βρέθηκε σὲ βάθος 1.70 μ. καὶ σὲ μῆκος 8 μ. δυτικὰ τῆς ἐστίας. Ἡ διάλυση θὰ ἐγίνε ὅταν στὸ ἀρχικὸ τετράγωνο φωτιστήριο προστέθηκε δυτικὰ ὁ τρίκλιτος αὐλῆος ἢ ἐξώτερος οἶκος. Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος του (T25) εἶναι παράλληλος σ' αὐτὸν ποὺ διαλύθηκε καὶ ἀπέχει 1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐστία.

Τὸ ἀρχαῖο τεῖχος (T27-T34), ποὺ ὀρίζει ἀπὸ νότια τὸν χώρο τοῦ βαπτιστηρίου ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 13 μ.

Ἕνας ἀγωγὸς (Αγ. 3), ποὺ διαπερνᾷ τὸ τεῖχος σ' ὅλο του τὸ πλάτος (1.90 μ.) χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὑδάτων ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ βαπτιστηρίου.

Μεταξὺ τῆς ἐστίας καὶ τοῦ τείχους βρέθηκαν λείψανα τοίχου (T35), κάθου, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνῆκε σὲ προγενέστερή τους κατασκευή. Δεξαμενή, μὲ ἐπίχρυσμα κουρασσανιοῦ στὶς ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειές της, βρέθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τείχους (Δεξ. 2, T36). Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τείχους ἐπισημάνθηκε φρεάτιο τετράγωνο κτιστὸ (Φρ. 3) τὸ στόμιο τοῦ ὁποῖου καλύπτεται μὲ πλάκα ἀπὸ ροδόχρωμο μάρμαρο. Τὸ φρεάτιο στὴ θέση ποὺ βρίσκεται, πιθανὸν εἶναι τὸ χωνευτήριο τῆς κολυμβήθρας.

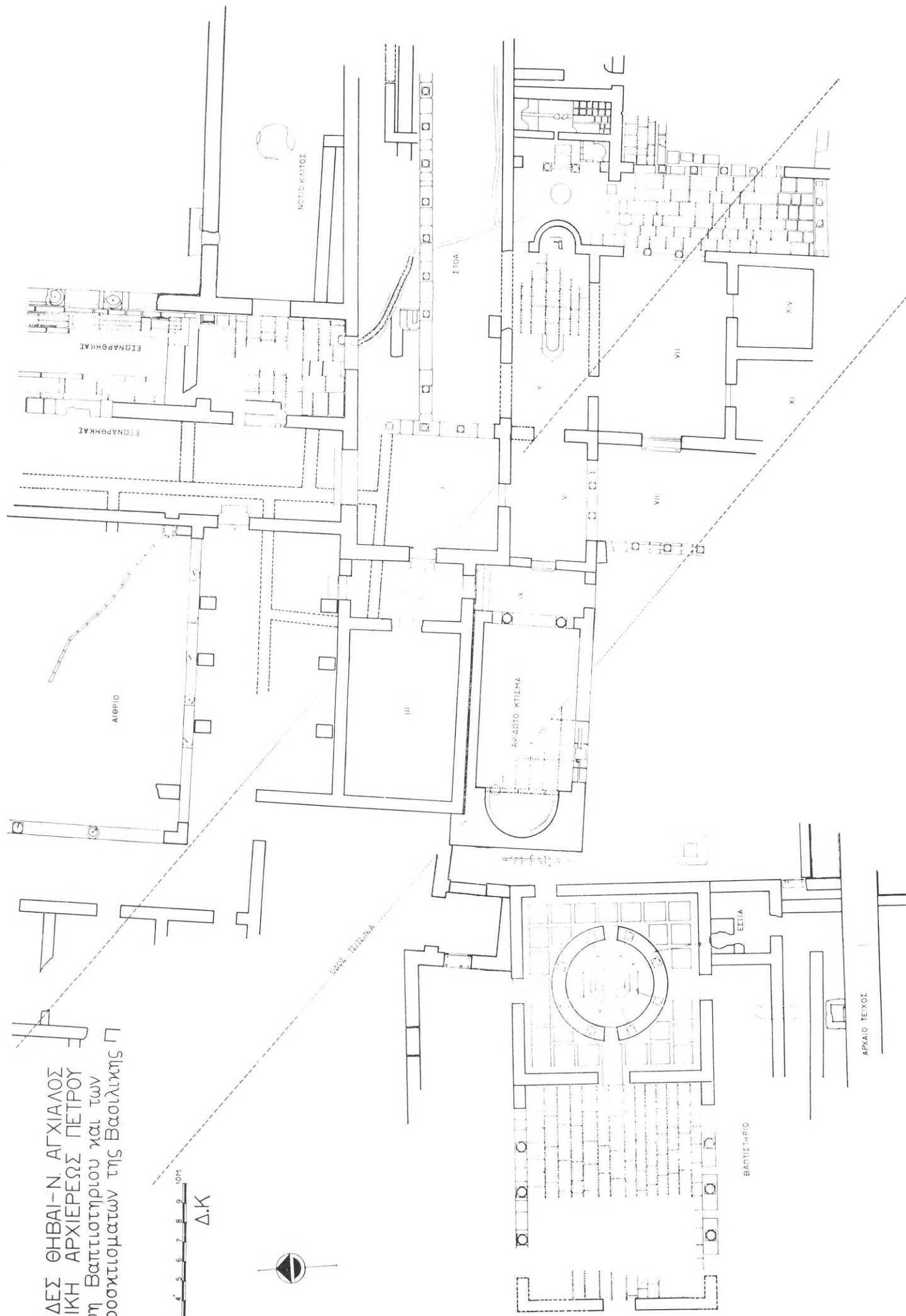
Ὁ χώρος μεταξὺ τῆς ἐστίας καὶ τοῦ τείχους κλείνει ἀνατολικά μὲ τοῖχο (T33) καὶ θύρα (μῆκος 1.34 μ.). Τὸ κατώφλι τῆς θύρας σῴζεται στὴ θέση του. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου ὑπάρχει στενόμακρη δεξαμενὴ (Δεξ. 1), τῆς ὁποίας ἡ νότια πλευρὰ εἶναι τὸ τεῖχος καὶ ἡ βόρεια ὁ τοῖχος T38. Ἀγωγὸς (Αγ. 4) ἀπὸ δυὸ κεραμίδια (λούκια) διαπερνᾷ κατὰ πλάτος τὸν T38.

Ἀνατολικά τοῦ φωτιστηρίου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν τοῖχο T1 βρέθηκε τὸ τετράγωνο κτιστὸ πηγάδι (Φρ. 2) ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦσαν τὸ νερὸ γιὰ τὸ βάπτισμα. Γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι ὑπῆρχε στρωμένη τοιχοποιία σὰν πάτωμα καὶ ἕνας κτιστὸς ἀγωγὸς (Αγ. 5) ἀπομάκρυνε πρὸς τὰ βόρεια τὰ νερὰ ποὺ χύνονταν γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι.

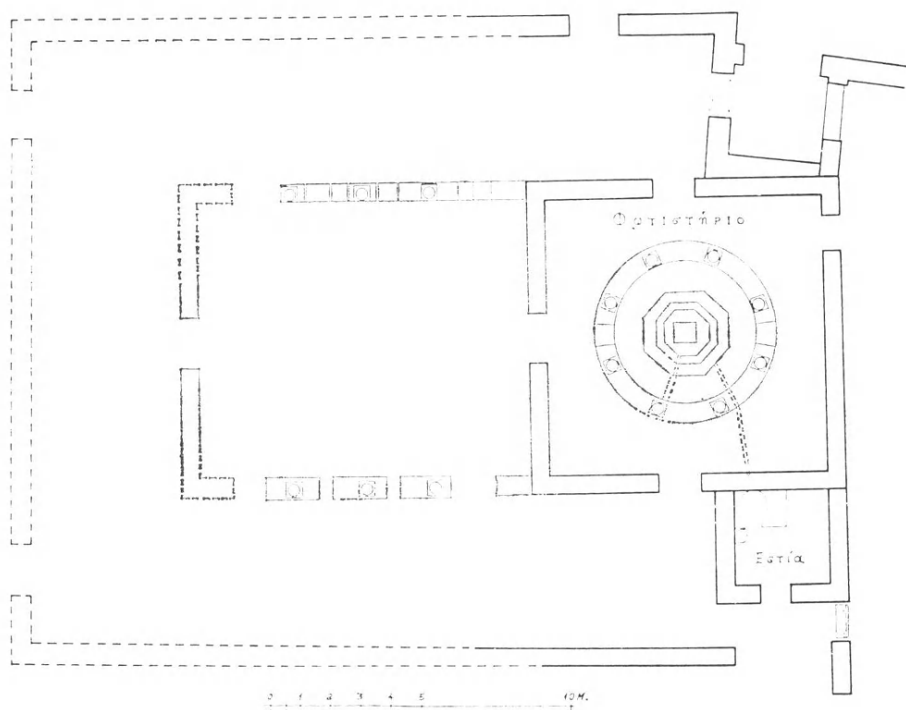
Σημειώνεται καὶ πάλι ἐδῶ, ὅτι ἀρχικὸ κτίσμα τοῦ συγκροτήματος τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι τὸ τετράγωνο φωτιστήριο καὶ ὕστερα προστέθηκαν τὰ ἄλλα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ποὺ, μὲ τὶς τροποποιήσεις ποὺ ἐπακολούθησαν, ἔδωσαν στὸ μνημεῖο τὴν τελικὴ του μορφή. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι καμιὰ ἀπὸ τὶς κατασκευὲς ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, δὲν ἐνώνεται ὀργανικά μὲ τὸ τετράγωνο τοῦ φωτιστηρίου καὶ ἀπὸ τὴ διαφορὰ τοῦ βάθους τῆς θεμελίωσης τῶν κατασκευῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ φωτιστηρίου. Σημειώνεται ἀκόμη ὅτι σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὰ μαρμαροθετήματα τοῦ πατώματος τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ ἰσχυρὴ ἀνθυγρὴ στρώση, ποὺ ἔχει βρεθεῖ κάτω ἀπὸ ὅλο τὸ συγκρότημα τῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου. Στὸ ἴδιο περὶ ποῦ βάθος βρίσκεται καὶ ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα καὶ σὲ συσχέτισμὸ μὲ βαπτιστήρια γνωστὰ σὲ ἄλλες χώρες, μπορεῖ νὰ γίνη, μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα, σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου στὴν ἀτοπή του. Τὸ βαπτιστήριο εἶναι ἀρχαῖο στὸ σχέδιό του, γιὰτὶ ἀκολουθεῖ τὸν δρομικὸ ρυθμό, τὸν ρυθμὸ δηλαδὴ ποὺ ἐπικρατεῖ κατὰ τὴν Κωνσταντίνειαν ἐποχὴ, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν κτιστεῖ τὰ περισσότερα ἐκκλησιαστικὰ κτήρια. Ὅπως εἶναι γνω-

ΦΩΤΙΔΗΣ ΘΗΒΑΙ-Ν. ΑΓΧΙΑΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΡΧΙΕΡΕΩΣ ΠΕΤΡΟΥ
Κατοψη Βαπτιστηρίου και των
ΝΔ προσκισμάτων της Βασιλικής Γ

στὸ τὰ βαπτιστήρια ἄρχισαν νὰ κτίζονται μετὰ τὸ Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων (313 μ.Χ.). Τὸ βαπτιστήριό μας μὲ τὴν ἐπιμήκυνσή του δυτικὰ ἔχει πάρει τὴ μορφή τρίκλιτης βασιλικῆς. Τὸ σχέδιο αὐτὸ τῶν βαπτιστηρίων εἶναι σπάνιο καὶ ὀφείλεται σὲ ἀνατολικὴ ἐπίδραση (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση κατόψεως βαπτιστηρίου.

Στοὺς εὐρεῖς χώρους του (28×22 μ.) ἡ κυκλοφορία τῶν κατηχουμένων, τῶν νεοφωτίστων, τῶν πιστῶν καὶ τῶν κληρικῶν θὰ ἦταν ἄνετη καὶ ἡ ἱεροτελεστία τοῦ βαπτίσματος θὰ ἦταν ἐπιβλητικὴ μὲ πολλὴ ἐπισημότητα. Τὸ σχέδιο τοῦ μνημείου, ἡ ὀκτάγωνη κολυμβήθρα, ὁ γλυπτὸς διάκοσμος, οἱ ραδινοὶ ραβδωτοὶ κίονες καὶ τὰ νομίσματα ποὺ περισυλλέχτηκαν, μᾶς ὀδηγοῦν στὴ χρονολόγησή τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου στὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.

Βόρεια τοῦ βαπτιστηρίου περνᾷ ὁ πλατὺς δημοτικὸς δρόμος Τσιτσίνια καὶ ἔτσι δὲν εἶναι δυνατόν ἀκόμη νὰ προσδιοριστεῖ ὁ τρόπος ἐπικοινωνίας του

μέ τὸ αἶθριο τῆς βασιλικῆς. Ἀνατολικά τοῦ βαπτιστηρίου ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐγγεγραμμένη ἀψίδα ἐνὸς ὀρθογώνιου διαμερίσματος. Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ, ποὺ μέ δύο κίονες διαμορφώνεται σὲ τρίβηλο ἄνοιγμα, εἶχε ἀνασκαφεῖ παλαιότερα, ἐνῶ τὸ μεσαῖο του τμήμα παραμένει κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ Τσιτσίνια (εἰκ. 1 καὶ παρ. πίν. Γ'). Τὸ ἀψιδωτὸ αὐτὸ κτίσμα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερο τοῦ βαπτιστηρίου, ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο ἐνὸς συγκροτήματος προσκτισμάτων, ποὺ ἐκτείνονται στὸν χώρο μεταξύ τῆς μακρῆς στοᾶς ποὺ περιβάλλει τὶς τρεῖς βασιλικές καὶ τοῦ ἀρχαίου τείχους (παρ. πίν. Γ').

Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ ἦταν ἀνοιχτή. Τέσσερις μαρμαρίνοι ἀρράβ-
δωτοι κίονες, μέ κάτω διάμετρο 0.42 μ., ἐδράζονταν σὲ ἰωνικές βάσεις, ὕψους 0.223 μ., ποὺ πατοῦσαν σὲ στερεὸ στυλοβάτη ἀπὸ μαρμαρίνους δόμους πλά-
τους 0.70 μ. καὶ μήκους 1.12 μ., 1.39 μ., 1.225 μ.

Οἱ κίονες ὑποβάσταζαν ἰωνικά κιονόκρανα σύμφυτα μέ ἐπιθήματα, ὕψους 0.285 μ. Μεγάλοι ἀνισοσκελεῖς σταυροί, σὲ ἔξεργο ἀνάγλυφο, κοσμοῦν τὸν κορ-
μὸ τῶν κιόνων, καθὼς καὶ τὶς στενές πλευρές τῶν κιονοκρανῶν, ἄλλοτε ἐλεύθε-
ροι καὶ ἄλλοτε ἀνάμεσα σὲ φύλλα ἀκάνθου.

Ἐπειδὴ βρέθηκαν βάσεις, κίονες καὶ κιονόκρανα μικρότερων διαστάσεων, συμπεραίνεται ὅτι ἡ νότια πλευρὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος εἶχε καὶ ὄροφο μέ τοξοστοιχία. Ἀμφίγλυφα θωράκια ἐκλείναν τὰ μεταξύ τῶν κιόνων κενά. Ἡ εἴσοδος στὸ ἰσόγειο γινόταν ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄνοιγμα τῆς κιονοστοιχίας, ὅπως δείχνει ἐγκοπή γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς κάσας καὶ οἱ τόρμοι γιὰ τοὺς ἄ-
ξονες τῶν θυροφύλλων (εἰκ. 1).

Ἡ τοιχοποιία τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος εἶναι ἀπὸ ἀκατέργαστες νταμα-
ρίσιες πέτρες, σκληρές, διαφόρων διαστάσεων καὶ σχημάτων, διαλεγμένες ὅμως καὶ τοποθετημένες κατὰ τρόπο ποὺ νὰ σχηματίζονται ἴσιες γωνίες καὶ ὁμα-
λές ἐπιφάνειες. Ἡ ἀσβεστοκονία εἶναι μέ χονδρὴ ἄμμο ποταμίσις, ἰσχυρὴ καὶ ἀνθεκτικὴ. Ἐχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ πῆλινες πλάκες, διαστ. $0.31 \times 0.31 \times 0.026$ μ. σὲ 2 καὶ 3 ἐπ'ἀλληλῆς σειρές, μέ ἄρμους 0.02 μ. μεταξύ τους. Στὶς πλατιές ἐπιφάνειες τῶν πλακῶν σχηματίζονται αὐλακωτὰ γεωμετρικὰ σχέδια. Θραύσματα ὁμοίων πλακῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στοὺς ἄρμους ὀρθια, ὀριζόν-
τια ἢ λοξά.

Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος ἔφεραν ὀρθομαρμά-
ρωση. Δύο πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο μήκους 0.53 μ. καὶ 0.56 μ. καὶ πάχους

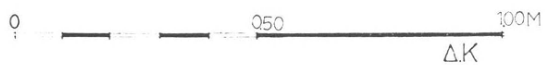
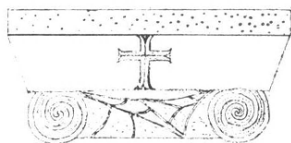
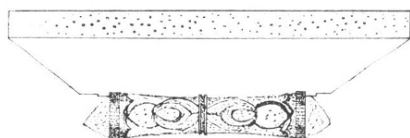
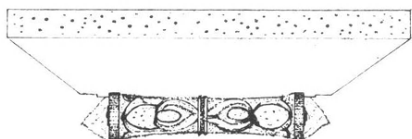
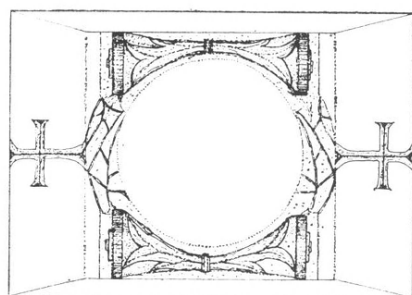
0.04 μ. σώζονται στη θέση τους στη νότια γένεση τῆς ἀψίδας. Ἡ ὀρθομαρμάρωση θὰ σταματοῦσε στὸ ὕψος ποὺ ἄρχιζε νὰ σχηματίζεται τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε κοσμήτης μαρμάρινος, μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ὅκτὼ κομμάτια καμπύλα τοῦ κοσμήτη περισυλλέχτηκαν στὸν χῶρο. Ἀπὸ τὶς πολλὲς πολύχρωμες γυάλινες ψηφίδες ποὺ βρέθηκαν στὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς ἀψίδας, ἐξάγεται ὅτι τὸ τεταρτοσφαίριο εἶχε ψηφιδωτὸ διάκοσμο.

Τὸ ἡμικυκλικὸ πάτωμα τῆς ἀψίδας εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθετήματα ἀπὸ λευκὰ καὶ γκριζὰ μαρμάρινα τετραγωνάκια, ποὺ περιβάλλουν ἐξάγωνα πλακίδια ἀπὸ σκοῦρο κόκκινο σχιστόλιθο, καθὼς καὶ μικρὰ τρίγωνα, στὰ κενά, ἀπὸ πράσινο μάρμαρο καὶ σχιστόλιθο (πίν. 11α). Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια γένεση τῆς, ἐλαφρά, πεταλόμορφης ἀψίδας (διάμ. 3.83 μ.) ἀποκαλύφθηκε τὸ μαρμάρينو στόμιο πηγαδιοῦ (Φρ. 3, διαμ. 0.52 μ.) μὲ ὑπερυψωμένο στεφάνι, πλάτους 0.075 μ. (εἰκ. 1).

Τὸ λοιπὸ πάτωμα τοῦ παραλληλόγραμμου χώρου, ποὺ βρίσκεται κατὰ 0.18 μ. ὑψηλότερα τοῦ πατώματος τοῦ φωτιστηρίου, ἦταν στρωμένο μὲ μεγάλες (πλάτους 0.80 μ.) μαρμαρίνες πλάκες, πακτωμένες σὲ παχὺ κουρασάνι. Ἐλάχιστα ἔχνη σώθηκαν ἀπ' αὐτές.

Τετράγωνος ἐλεύθερος χῶρος, διαστ. 18×15 μ. δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο τεῖχος, στὸ βαπτιστήριον, στὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα καὶ στὸ ΝΔ διαμέρισμα VIII τῶν προσκτισμάτων, ποὺ ἐκτείνονται νότια τῶν τριῶν βασιλικῶν. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ διαμέρισμα VIII καὶ τὸ ἀψιδωτὸ κτίσμα ἔχουν ἀνοιχτὲς κιονοστοιχίες πρὸς τὸν ἐλεύθερο χῶρο, τὸν ὁποῖο κατὰ κάποιον τρόπο τονίζουν καὶ καλωπίζουν (παρ. πίν. Γ'). Θὰ πρέπει λοιπὸν ὁ χῶρος αὐτὸς νὰ εἶχε κάποια ἰδιαιτέρα σημασία ἢ προορισμό. Ἴσως ἐκεῖ κοντὰ νὰ ὑπῆρχε μιὰ πύλη στὸ τεῖχος, ἀπὸ τὴν ὁποία μπαίνοντας οἱ ἐρχόμενοι ἀπὸ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Φθιώτιδα ἀντίκριζαν ἐντυπωσιακὰ οἰκοδομήματα. Δυστυχῶς ἡ ἔρευνα δὲν μπορεῖ νὰ ἐπεκταθεῖ σ' ὅλο τὸν χῶρο, λόγῳ τῶν ἰδιωτικῶν οἰκοδομῶν ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη.

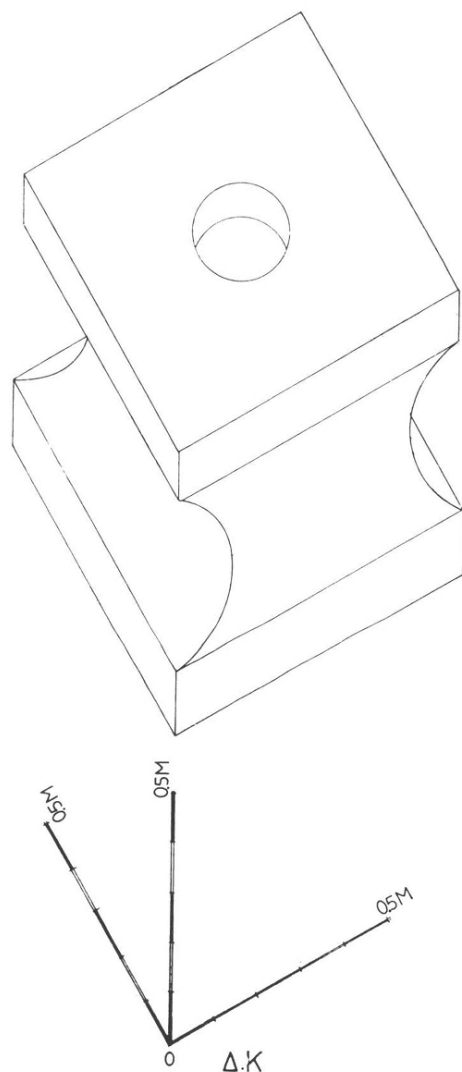
Ἐχει ἀναφερθεῖ καὶ σὲ ἐκθέσεις προηγούμενων ἐτῶν, ὅτι νότια τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου ὑπῆρχαν πολλὰ προσκτίσματα, τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες καὶ τὰ οἰκοδομικὰ προγράμματα τῆς Κοινότητος καὶ τοῦ Κλήρου, ἀφοῦ δέχτηκαν συνεχεῖς συμπληρώσεις, ἐπισκευές, μετατροπές καὶ προσθήκες, κρατήθηκαν ὀρθια γιὰ πολὺ μακρὰ χρο-

Εικ. 3. Σχεδιαστική απόδοση ἰωνικοῦ κιονοκράνου με σύμφυτο ἐπίθημα.

νική περίοδο ως τὸ τέλος τῆς ὑπαρξῆς τῆς πόλης καὶ διατήρησαν τὴ ζωὴ γύρω ἀπὸ τὶς βασιλικές (παρ. πίν. Γ').

Τὰ προσκτίσματα αὐτὰ ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πολύπλευρη δράση τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ποὺ δὲν περιοριζόταν μόνο στὸ τελετουργικὸ μέρος, ἀλλὰ ἐκδηλωνόταν σ' ὅλους τοὺς τομεῖς καὶ τὶς ἀνάγκ-

Εἰκ. 4. Βαπτιστήριον. Σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση βάθρου.

κες μιᾶς κοινωνίας. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων, ἀλλὰ καὶ τὰ μνημεῖα τὸ ἀποδεικνύουν, ὅτι γύρω ἀπὸ τὶς βασιλικὲς ὑπῆρχαν πτωχοκομεῖα, γηροκομεῖα, νοσοκομεῖα, σχολεῖα καὶ ἄλλα εὐαγὴ καὶ κοινωφελὴ ἰδρύματα. Τρανὴ μαρτυρία γιὰ τὴ δράση αὐτὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν ἀποτελοῦν τὰ προσκτίσματα τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ καταγράφηκαν 166 εὐρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται: τριάντα ἐπτὰ νομίσματα· ἓνα τοῦ Κωνσταντίου Β' (337-361). "Ἐνας χάλκινος σταυρός. "Ἐνας μεταλλικὸς κρίκος στὸν ὁποῖο ἐγγράφεται τὸ Χριστόγραμμα. Δύο μαρμάρινες βάσεις. Δώδεκα τμήματα μαρμάρινων ἀρράβδωτων κιόνων. "Ἐξι ἀκέραια ἢ σχεδὸν ἀκέραια ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ σύμφυτα ἐπιθήματα, διακοσμημένα στὶς στενὲς τοὺς πλευρὲς μὲ ἄκανθα ἢ ἀνθέμια καὶ σταυρούς (πίν. 11β-12α, εἰκ. 3). Τριάντα τμήματα ἀπὸ διάτρητα ἢ συμπαγῇ θωράκια (πίν. 12β). Ὀκτὼ τμήματα καμπύλων μαρμάρινων κοσμητῶν μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. "Ἐνας ἀμφικιονίσκος. "Ἐνα βᾶθρο, ἀπὸ σκουρο γκρίζο πέτρωμα, μὲ κοῖλες τὶς τέσσερις πλευρὲς, ὕψους 0.57 μ. (εἰκ. 4). Τέσσερις ἐπιγραφές.

Σημειώνεται ὅτι ἡ μία ἀπ' αὐτὲς εἶναι σὲ μαρμαρίνη πλάκα, διαστ. 0.60×0.43×0.12 μ. ποὺ ἔχει μετατραπεῖ σὲ ἐπίθημα. Σώζει ἓνα κατάλογο, κολοβό, ὀνομάτων σὲ 17 στίχους, στὸ γνωστὸ ἰδίωμα ποὺ ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλες ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὰ Φάρσαλα, Λάρισα κλπ. κατὰ τὸ ὁποῖο τὸ *ων* μετατρέπεται σὲ *ον*.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

(Πίν. 13 - 18)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Βεργίνας, ποὺ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης σὲ συνεργασία μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1985. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντοπίστηκε ἐφέτος σὲ τρεῖς τομεῖς: στὴν ἀκρόπολη, στὴν πόλη καὶ σὲ ἓνα τύμβο ΒΔ τοῦ χωριοῦ Παλατίτσια. Τὴ διεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ ὑπογραφόμενος καὶ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῶν τομέων ἡ ἐπικ. καθηγήτρια Στ. Δρούγου (τύμβος) καὶ οἱ λέκτορες Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη (πόλη) καὶ Παν. Φάκλαρης (ἀκρόπολη), οἱ ὁποῖοι ἔχουν συντάξει καὶ τὰ ἀντίστοιχα κείμενα τῆς ἐκθεσης ποὺ ἀκολουθεῖ. Στὴν ἀνασκαφὴ ἐνεργὸ συμμετοχὴ εἶχε καὶ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ πτυχιούχος ἀρχαιολογίας Μπεττίνα Τσιγαρίδα, καὶ φοιτητὲς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

1. Τύμβος Παλατιτίσιων

Μὲ ἀφορμὴ ἀποτυχημένες ἀπόπειρες λαθρανασκαφῆς στὸν μεγάλου τύμβου (πίν. 13α) στὰ ΒΔ τοῦ χωριοῦ Παλατίτσια τὸν χειμῶνα 1983/84 ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1984 καὶ συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985 ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν τύμβου αὐτόν¹.

Ὁ τύμβος βρισκόταν στὴ γωνία ἐνὸς κοινοτικοῦ ἀγροῦ ἀνάμεσα στοὺς ἀμυγδαλεῶνες τῶν Τσιρογιάννη Γ., Στυλίδη Ὁδ. καὶ Ἀκριβόπουλου Σπ. Τὸ σχῆμα τοῦ τύμβου ἦταν μακρόστενο μὲ τὸν μεγαλύτερο ἄξονα στὴν κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Οἱ διάμετροι τῆς βάσης ἦταν ἀντίστοιχα 23.50 μ. καὶ 29 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος ἔφτανε τὰ 5 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι τὸ ὕψος τοῦ τύμβου ἦταν μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἀρχικὰ μετρήσαμε, ἀλλὰ φαινόταν σήμερα μικρότερο ἐπειδὴ οἱ προσχώσεις τῆς περιοχῆς ὑπῆρξαν ἔντονες καὶ ὕψωσαν τὸ ἐπίπεδο

1. Ἡ ἐκθεση αὐτὴ εἶναι μόνο μία σύντομη καὶ γενικὴ περιγραφή, γιατί σύντομα τὸ μνημεῖο θὰ δημοσιευθεῖ μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Ἐπίσης σχετικὰ βλ. τὴ σύντομη ἐκθεση, Ἔργον 1984, 32-33.

τοῦ ἐδάφους, πρόσχωσαν καὶ τῇ βάσει τοῦ τύμβου. Ὁ μέγας αὐτὸς λόφος σχηματίστηκε ἀπὸ ἓναν πυρήνα μὲ καθαρὸ κοκκινόχρωμα καὶ χαλίκια ποῦ σωρίστηκαν πάνω στὸν τάφο. Τὸν πυρήνα αὐτὸν ἐκάλυπτε στρώμα ἀπὸ ἀμμοχάλικο καὶ στῇ συνέχεια ἄλλο στρώμα ἀπὸ κοκκινόχρωμα. Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα ἀδιάγνωστα θραύσματα κεράμων δὲν σημειώθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ τύμβου κα-
νένα ἄλλο εὔρημα.

Στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ τύμβου καὶ μέσα σ' ἓνα μεγάλο σκάμμα βρέθηκε ὁ μέγας κτιστὸς κιβωτιόσχημος τάφος, ἐπιχωσμένος μὲ κοκκινόχρωμα καὶ μεγάλους λίθους.

Ἡ μεγάλη τετράπλευρη κατασκευὴ μὲ διαστάσεις 4.60 μ. × 5.40 μ. εἶναι χτισμένη μὲ πωρόλιθους. Καλύπτεται μὲ δύο σειρὲς ὀριζόντια, ἀλλὰ σὲ ἄνισο ὕψος τοποθετημένους γωνιολίθους μήκους κατὰ μέσο ὅρο 2-2.50 μ. (πίν. 13β). Οἱ καλυπτήριοι αὐτοὶ λίθοι βρίσκονται σὲ πολὺ σαθρὴ κατάσταση καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀπομακρύνθηκε ἡ μία σειρά. Στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια φέρουν ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ σημεῖα-ὀδηγούς, γραμμένους μὲ ἐρυθρὸ μίλτο.

Ὁ τάφος, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, φαίνεται ὅτι συλήθηκε δύο φορὲς καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ του. Στὴν πλευρὰ αὕτῃ βρέθηκε ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κατὰ τὸ μισὸ τοῦ ἐνὸς καλυπτήριου λίθου. Τὸ ἄνοιγμα χρησίμευσε γιὰ τὴν εἴσοδο τῶν τυμβωρύχων καὶ στῇ συνέχεια ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα αὐτό, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλα μικρότερα, πέρασαν νερὸ καὶ λάσπη στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ἔτσι ὥστε νὰ βρεθεῖ ὁ χῶρος αὐτὸς γεμάτος σχεδὸν ἀπὸ λάσπη. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς φάνηκαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπανειλημμένης σύλησης. Οἱ τοῖχοι παρυσίαζαν πολλὰς κακώσεις ὅχι μόνον στὸ κονίαμα ἀλλὰ καὶ στοὺς ἴδιους τοὺς τοίχους. Τὸ δάπεδο, ποῦ ἦταν ἀπὸ κονίαμα, εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένο. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ καταλαμβάνουν τὰ σπασμένα καὶ σκορπισμένα μέλη-γωνιολίθοι ἀπὸ μία ἀπλὴ βάση-βάθρο. Ὅπως φανερώνουν ἔχνη στὸ δάπεδο καὶ στὸν βόρειο τοῖχο, ἡ βάση αὕτῃ βρισκόταν κατὰ μήκος τοῦ βόρειου τοίχου καὶ εἶχε μήκος 1.30 μ.

Ὁ ἐσωτερικὸς χῶρος τοῦ ταφικοῦ κτίσματος μὲ διαστάσεις 3×4 μ. καὶ 3 μ. ὕψος παρουσιάζει, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κτίσματος, ἓναν χαρακτήρα μνημειακόν. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στοὺς δύο πεσσούς τοὺς τοποθετημένους στὸν μέγαν ἄξονα, ποῦ χωρίζουν τὸν χῶρον σὲ δύο μέρη (πίν. 14). Οἱ πεσσοὶ φέρουν πεσσόκρανα μὲ ἄβακα καὶ συγχρατοῦν ἓνα εἶδος ἐπιστυλίου

ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀνισοῦψή ἔνωση τῶν δύο σειρῶν τῶν καλυπτήριων πλᾶκῶν. Οἱ πεσσοί, οἱ ὅποιοι ἔχουν θεμελιωθεῖ σὲ μεγάλους γωνιόλιθους ἀπὸ σκληρὴ πέτρα, ἔχουν συνολικὸ ὕψος 2 μ., ἐνῶ ὁ ἄβακας τοῦ πεσσόκρανου ἔχει ὕψος 0.125 μ. καὶ μῆκος πλευρᾶς 0.45 μ. Τέλος εἶναι ἐπίσης ἐπιχρισμένοι μὲ λεπτὸ ἄσπρο κονίαμα στὶς τρεῖς πλευρές τους, βόρεια, ἀνατολική καὶ δυτική, ἐνῶ ἡ νότια πλευρὰ τῶν πεσσῶν ὄχι μόνον δὲν φέρει ἐπίχρισμα, ἀλλὰ καὶ εἶναι μόνον ἄδρᾶ ξεχοντρισμένη. Καὶ τὸ πεσσόκρανο ἐπίσης ἔχει στὴν ἴδια πλευρὰ ἀνεπεξέργαστο ἓνα ἀγκωνάρι. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀνταποκρίνονται στὴ γενικότερη κατάσταση τοῦ μνημειακοῦ αὐτοῦ χώρου. Συγκεκριμένα: τὸ νότιο τμήμα εἶναι μικρότερο καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀδούλευτες ἐπιφάνειες τῶν πεσσῶν καὶ ἡ ἀντίστοιχη πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι γυμνὴ ἀπὸ κονίαμα, ἐνῶ ἡ γραπτὴ διακόσμηση (βλ. πιθ. κάτω) τῶν τοίχων εἶναι λιγότερο φροντισμένη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ βόρειου τμήματος. Ἀντίθετα, ὅπως παρατηρήθηκε παραπάνω, στὸ βόρειο τμήμα, ἐπιστύλιο καὶ πεσσοὶ φέρουν κονίαμα, ἐνῶ ὁ γραπτὸς κόσμος τῶν τοίχων παρουσιάζεται ἐπιμελέστερος.

Ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων εἶναι χαρακτηριστική. Τὴ βάση τοῦ τοίχου περιτρέχει ζώνη ὕψους 0.60 μ., ὅπου ἀποδίδεται γραπτὴ ἀπομίμηση ὀρθομαρμάρωσης². Ἀκολουθεῖ ἡ μεγάλη ἐπιφάνεια-ζώνη στὸ χροῶμα τῆς ὥχρας ὕψους 1.60 μ. Στὸ ἐπάνω μέρος, στὸ ὕψος τῶν πεσσοκράνων, ἀκολουθεῖ μιὰ ζωφόρος ὕψους 0.21 μ., ἡ ὁποία περιτρέχει ὀλόκληρη τὴν περίμετρο τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων. Στὴ ζωφόρο αὕτῃ ἐλίσσεται πάνω σὲ βαθυκύανο φόντο μιὰ βλαστόσπειρα μὲ πολύχρωμα λουλούδια καὶ ἔλικες (πίν. 15α). Τὸ τμήμα τῆς ζωφόρου τοῦ βόρειου μισοῦ τοῦ τάφου εἶναι πλουσιότερο στοὺς χρωματισμούς καὶ στὴ σύνθεση καὶ ἀκόμη φανερά ἐπιμελέστερο. Ἀντίθετα στὸ νότιο μισὸ τοῦ τάφου ἡ ζωφόρος φανερώνει ἀμελέστερη ἐργασία, ὅπως καὶ πολλὰς ἐνδείξεις ὅτι ἐργάστηκαν περισσότεροι ἀπὸ ἓνα τεχνίτες³.

2. Τὰ παραδείγματα ἀνάλογης διακόσμησης τῶν τοίχων εἶναι σχετικὰ πολλὰ καὶ ἀρκετὰ ἔχουν νὰ δείξουν πλουσιότερη σύνθεση. Πρβ. τὸ νεώτερο παράδειγμα τοῦ τάφου II τῆς ομάδας Μπέλλαστη Βεργίνα: Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΠΑΕ 1982 (1984) 52-53, πίν. 36.

3. Ἀνάλογη βλαστόσπειρα σὲ ζωφόρο ἀλλὰ πλουσιότερη ὅπως καὶ παράσταση πουλιοῦ ἐμφανίζεται στὸν ἀδημοσίευτο κιβωτιόσχημο τάφο τῆς Μηχανιώνας στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸν ὁποῖο ἡ ἀνασκαφὴς κ. Ἰ. Βοκοτοπούλου σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα χρονολογεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπως ἡ ἴδια γενικὰ μὲ πληροφορήσε.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴ ζωφόρο, φάνηκε κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἡ παράσταση ἐνὸς πουλιοῦ⁴. Πατᾶ ἀκριβῶς πάνω στὴν κόκκινη ταινία τῆς ζωφόρου, ἔχει γκριζοὺς καὶ λευκοὺς χρωματισμοὺς στὰ φτερά καὶ ἀνοιχτόχρωμο κόκκινο στὸ ράμφος καὶ στὰ νύχια (πίν. 15β).

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου εἶναι ἐλάχιστα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἐπίχωσης πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ δάπεδο. Πρόκειται κυρίως γιὰ ὄστρακα δύο ἀρυβαλλοειδῶν ληκυθίων μὲ δικτυωτὴ διακόσμηση. Τὸ εἶδος καὶ ἡ διακόσμησή τους εἶναι γνωστὴ συνηθισμένη καὶ ἐμφανίζονται συχνὰ σὲ τάφους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ σχῆμα τῶν δύο ληκυθίων αὐτῶν ὁδηγεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁵ Ἐπίσης βρέθηκαν ἐλάχιστα ψήγματα χάλκινου ἐπίχρυσου στεφανιοῦ, ἐλάχιστα θραύσματα περιδεραίου, χρυσοὶ καὶ ἐπίχρυστοι πήλινοι καρποί. Ἐλάχιστα θραύσματα ἐλεφαντοστέινων πλακῶν καθὼς καὶ τμήμα μηροῦ μιᾶς μορφῆς ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό φανερόνουν τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμένων, κιβωτιδίου ἢ ἐπίπλου, μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἐλεφαντοστό⁶. Τέλος βρέθηκε καὶ μικρὸς ἀριθμὸς καρφιδίων. Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ εὐρήματα προκύπτουν εὐκόλα μερικὲς διαπιστώσεις - συμπεράσματα. Προφανῶς ὁ πλούσιος τάφος ἀνῆκε σὲ γυναίκα, ὅπως δηλώνουν τὰ ὑπολείμματα τοῦ περιδεραίου, ἐνῶ χρονολογικὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ταφικὸ κτίσμα στὸ γ' τέταρτο τοῦ αἰῶνα, σύμφωνα μὲ τις ἐνδείξεις τῆς ἐλάχιστης κεραμικῆς καὶ τῆς διακόσμησης.

Σημαντικὰ ὥστόσο ἀποδεικνύονται τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ τάφου. Ἐνῶ ἐξωτερικὰ μόνο τὸ μέγεθος τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τοὺς ἄλλους λεγόμενους κιβωτιόσχημους τάφους, στὴν ἐσωτερικὴ διαμόρφωση, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ μέγεθος ἐπιβεβλημένη, παρουσιάζει ἓναν διαφορετικὸ χαρακτήρα καὶ εἰσάγει νέο πρόβλημα. Ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του ὁ τάφος καλύφθηκε μὲ δύο σειρὲς λίθους τῇ μιᾷ πάνω στὴν ἄλλῃ στὴ μιὰ τοὺς πλευρὰ καὶ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ μνημείου. Ὁ μάστορας δὲν στέγασε τὸν χώρο μὲ κυλινδρική καμάρα ὅπως πα-

4. Στὸν ἴδιο τάφο II τῆς Μηχανιώνας ἐμφανίζεται ὅμοια μορφή περιστεριοῦ. Γιὰ φωτογραφία τοῦ τμήματος αὐτοῦ εὐχαριστῶ τὴν κ. Βοκοτοπούλου.

5. Olynthus V, πίν. 146, 147 (4ος π.Χ. αἰ.). Olynthus XIII, πίν. 107-108, ἀρ. 164-178 (β' τέταρτο 4ου π.Χ. αἰ.).

6. Ἀνάλογα ἀντικείμενα-κερίσματα ἐμφανίζονται σὲ πολλοὺς σύγχρονους καὶ λίγο νεώτερους τάφους. Πρβ. μόνον ἐνδεικτικὰ τάφους Δερβενίου, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 193 κ.ε. πίν. 229.

ρατηρεῖται στοὺς μακεδονικοὺς τάφους, ποὺ ἴσως στὰ ἴδια χρόνια δοκιμάζεται καὶ δημιουργεῖται. Ὁ τρόπος αὐτὸς στέγασης ἔχει ὥς συνέπεια τὴ μορφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Οἱ δύο πεσσοὶ στὸν ἄξονα τοῦ κτίσματος συγκρατοῦν τὸ κάλυμμα αὐτό, ἀλλὰ συγχρόνως ὑπογραμμίζουν τὸν μεγάλο χῶρο καὶ τὴ μνημειακὴ ὄψη του. Οὐσιαστικὰ τὸ μνημεῖο τοποθετεῖται τυπολογικὰ ἀνάμεσα στοὺς κιβωτιόσχημους—μὲ τὸ ἐξωτερικὸ του σχῆμα καὶ τὴν κάλυψή του—καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ στοὺς μακεδονικοὺς, μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου καὶ τὸ μέγεθός του. Πρόκειται γιὰ τὸ δεῦτερο παράδειγμα ταφικοῦ μνημείου ἀπὸ τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ φάση, μετὰ τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς Κατερίνης⁷. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ καὶ πλουτίζουν ἐνδεχομένως τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ γέννηση τοῦ τύπου τοῦ Μακεδονικοῦ καμαρωτοῦ τάφου.

2. Περιοχὴ ἱεροῦ Εὐκλείας

Μετὰ ἀπὸ διακοπὴ μιᾶς ἀνασκαφικῆς περιόδου (καλοκαίρι 1984) ποὺ ὀφειλόταν στὴν ἄρνηση τῶν ἀγροτῶν τῆς Βεργίνας νὰ ἐπιτρέψουν τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνάς μας πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ διαδικασία γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν χωραφίων τους, πραγματοποιήθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985 ἡ προγραμματισμένη ἀνασκαφὴ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας, βόρεια ἀπὸ τὸ θέατρο καὶ τὸ ἀνάκτορο.

Ἀπὸ τὴ γεωφυσικὴ διασκόπηση τῆς περιοχῆς⁸ εἶχαν προκύψει θετικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κτισμάτων στὸν ἀγρὸ τοῦ Εὐ. Λαζόπουλου, δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερό. Συνδυάζοντας τὶς ἐνδείξεις αὐτὲς μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ πρῶην ἰδιοκτήτη ὅτι στὸ χωράφι του εἶχε γίνῃ παλαιότερα συστηματικὴ καὶ ἀποδοτικὴ ἀφαίρεση πώρινων λίθων, ἐπιλέξαμε γιὰ τὴν πρώτη δοκιμαστικὴ τομὴ ἓνα σημεῖο μὲ ὑψηλὲς ἡλεκτρικὲς καὶ μαγνητικὲς τιμές, 30 μ. περίπου δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερό.

7. Κ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, Ὁ τάφος τῆς Κατερίνης, στὸ «Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία» (1985) 43-46.

8. Τὴ διασκόπηση τοῦ χώρου ἀνέλαβε ὁ γεωφυσικὸς κ. Γρ. Τσόκας· τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας ἀνακοινώθηκαν στὸ 25ο Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀρχαιομετρίας ποὺ ἔγινε στὴν Ἀθήνα τὴν ἔνοιξξη τοῦ 1986.

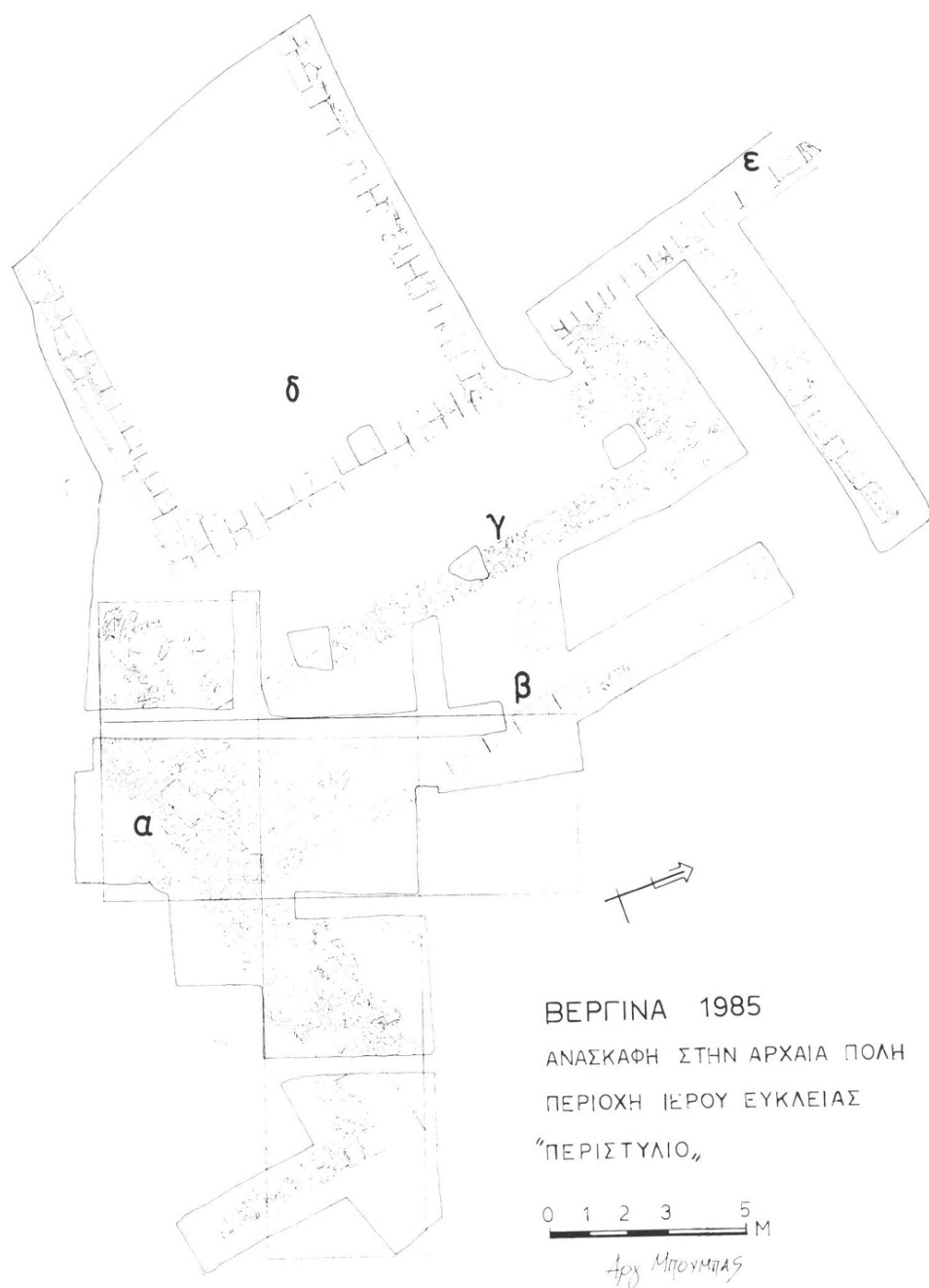
Ἡ πρώτη αὐτὴ τομὴ, μήκους 8.50 μ. καὶ πλάτους μόλις 0.75 μ., ἀποδείχτηκε πολὺ ἐνδεικτικὴ. Διαπιστώσαμε ἀρχικὰ πὼς τὸ φυσικὸ ἔδαφος παρουσίαζε μίαν ἰδιαίτερα ἔντονη κατωφερικὴ κλίση πρὸς τὰ βόρεια, πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ὁμαλὴ κλίση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγροῦ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Στὸ νότιο πέρασ τῆς τομῆς τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἀποκαλύφθηκε μόλις 0.30 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ, ἐνῶ στὸ βόρειο πέρασ τῆς ἐντοπίστηκε πολὺ χαμηλότερα. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς τομῆς, σὲ βάθος 0.50 μ., φάνηκε ἓνα παχὺ ταραγμένο στρώμα ἀπὸ σπασμένα κεραμίδια στέγης, ἀνάμικτα μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ μὲ ἔντονη κατωφερικὴ κλίση πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ διεύρυνση τῆς τομῆς μὲ τετράγωνα πλευρᾶς 4 μ. πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά, ἔφερε στὸ φῶς ἓνα σύνολο τοίχων ἀπὸ κατεστραμμένα κτίσματα ποὺ ἔχουν ἄξονες παράλληλους μὲ τοὺς ἄξονες τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἀναθηματικῶν βάσεων στὸ παρακείμενο ἱερό (εἰκ. 1).

α. Τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου ὀρίζεται ἓνας ἰσχυρὸς τοῖχος (α), πλάτους 0.85 μ. περίπου, ποὺ διατηρεῖται σὲ ὅλικο μῆκος 11.15 μ. καὶ κατευθύνεται ἀπὸ Α πρὸς Δ. Εἶναι δομημένος μὲ μικτὴ τεχνικὴ, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, κομμάτια πωρολίθου, ἀλλὰ καὶ γωνιασμένους πωρολίθους σὲ δεύτερη χρῆση. Ἡ ἐσωτερικὴ (νότια) παρειὰ του ἐφάπτεται σχεδὸν μὲ τὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ σωζόμενο ὕψος του καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς διαδρομῆς του.

Τὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου εἶναι γκρεμισμένο στὸ δυτικὸ του πέρασ καὶ τὰ δομικά του στοιχεῖα ἀπλώνονται πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ θεμελιώσή του ὅμως, στὸ σημεῖο αὐτό, ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό, εἶναι στέρεη καὶ ἔχει ὅλικο ὕψος 1 μ. Ἀνάμεσα στοὺς ἀργοὺς λίθους κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου βρέθηκαν ἐλάχιστα ὄστρακα, μελαμβαφῶν κυρίως ἀγγείων.

Στὸ ἀνατολικὸ του πέρασ ὁ μικτὸς αὐτὸς ἀργολιθοδομικὸς τοῖχος (α) εἶναι ἰσχυρὰ θεμελιωμένος μὲ καλοδουλεμένους πωρολίθους σὲ δεύτερη χρῆση καὶ διατηρεῖται σὲ ὅλικο ὕψος 1.40 μ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ τοῖχος κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ προσεκτείνεται πρὸς τὰ νότια μὲ μίαν ἐπιπόλαιη ἀργολιθοδομικὴ μορφή, ποὺ παρακολουθεῖ ὥστόσο τὴν ἀνοδικὴ πορεία τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Εἶναι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πολὺ πιθανὸ πὼς πρὸς τὰ νότια πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὸ κτίσμα στὸ ὁποῖο ἀνῆκε ἀρχικὰ ὁ τοῖχος αὐτός.

Ἀντίθετα ἀπὸ τὸ σαφὲς ἀνατολικὸ του πέρασ, δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐντοπί-

Εἰκ. 1. Πόλη - περιοχή ἱεροῦ Εὐκλείας. Τομέας «περιστυλίου».

σουμε τὸ ἀρχικὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου: στὴ δυτικὴ του ἀπόληξη, ποὺ διακόπτεται ἀπότομα καὶ ἀκανόνιστα, διαπιστώσαμε μιὰ μεγάλη ἀναταραχὴ στὶς στρωματογραφικὲς μας ἐνδείξεις ποὺ φτάνει στὸ βάθος τῶν 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Ἀπὸ πληροφορίες τοῦ πρώην ἰδιοκτήτη τοῦ ἀγροῦ βεβαιώσαμε ὅτι ἡ ἀναταραχὴ αὐτή, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς τὰ δυτικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ βόρεια προέκυψε ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀφαίρεση τῶν λίθων, προκαλώντας ἔτσι τὴν ἀναστάτωση αὐτὴ στὰ ἀνασκαφικά μας στοιχεῖα. Δὲν εἶναι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δυνατό νὰ ἀκολουθήσουμε τὴν πορεία τοῦ τοίχου, ἂν καὶ εἶναι σχεδὸν σίγουρο πὼς συνεχιζόταν πρὸς τὰ δυτικὰ.

Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς (βόρειας) παρειᾶς αὐτοῦ τοῦ μικτοῦ τοίχου καὶ στὸ ἴδιο περίπου ὕψος μὲ τὸ ἀνώτατο διατηρημένο τμήμα του (0.40-0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) ἀποκαλύφθηκε παχὺ στρώμα ἀπὸ κεραμίδια στέγης, μὲ ἀρκετὴ περιεκτικότητά σὲ ἀργοὺς λίθους καὶ ἔντονη κατωφερικὴ κλίση πρὸς τὰ βόρεια. Στὸ μεγαλύτερο πᾶχος τοῦ στρώματος τὰ κεραμίδια, λακωνικοῦ κυρίως τύπου, εἶναι σπασμένα σὲ μικρὰ κομμάτια· μόνο στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ στρώματος, 50 ἐκ. βαθύτερα, διατηροῦνται μεγαλύτερα κομμάτια κεράμωσης.

β. Στὸ βάθος αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἓνας πώρινος καλοχτισμένος τοῖχος (β) (βλ. εἰκ. 1, β), πλάτους 0.45 μ. μὲ ἄξονα κάθετο πρὸς τὸν μικτὸ ἀργολιθοδομικὸ τοῖχο (α). Βρίσκεται 7.5 μ. δυτικότερα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ του πέρασ καὶ διατηρεῖται σὲ ὀλίγο μῆκος 10.80 μ. Στὰ βόρεια ὁ πώρινος αὐτὸς τοῖχος διακόπτεται ἀπότομα· ἡ χαμηλὴ ἀλλὰ κυρίως ταραγμένη ἐπίχωση ἀπὸ μαῦρο χῶμα στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἄφησε σημάδια ποὺ νὰ δηλώνουν τὴν ἀρχικὴ του κατεῦθυνση καὶ κυρίως τὴ δυνατότητα νὰ ὀρίσουμε τὸ ἀρχικὸ του μῆκος. Στὸ νότιο πέρασ του ἀντίθετα, ὁ πώρινος τοῖχος ἐνσωματώνεται κάθετα στὴ θεμελίωση τοῦ μικτοῦ ἀργολιθοδομικοῦ τοίχου (α), σπασμένος μ' ἓνα βίαιο τρόπο ποὺ δηλώνει πὼς οἱ κατασκευαστὲς τοῦ μικτοῦ τοίχου δὲν γνώριζαν τὴν ὕπαρξη τοῦ πώρινου, προφανῶς ἐπειδὴ εἶχε ἤδη καταστραφεῖ καὶ ἦταν παραχωμένος. Τὸ ἀδιατάρακτο φυσικὸ ἔδαφος, πίσω (νότια) ἀπὸ τὸν μικτὸ τοῖχο (α) δὲν διατηρεῖ κανένα σημάδι κοίτης τοίχου. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση πὼς ὁ πώρινος τοῖχος (β) καμπτόταν ἀρχικὰ σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ πιθανότατα προεκτεινόταν πρὸς τὰ ἀνατολικά.

Ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ πώρινου τοίχου (β) εἶναι —ἀπὸ τὸν ἐπιμελέστερο τρόπο ἐπεξεργασίας της— προφανῶς ἡ δυτικὴ· στὴν ἀνατολικὴ ἀντίθετα πα-

ρεῖα διαφοροποιεῖται ἢ ἀρχικὰ ὁρατὴ ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴν ἄπεργη ποῦ κρυβόταν μέσα στὸ χῶμα. Μιὰ μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ποῦ ἀνήκει προφανῶς στὴν ὑποθεμελίωση ἔδωσε μύξα λυχναριοῦ καὶ λίγα ὕστρακα ποῦ χρονολογοῦν τὴ δόμηση τοῦ πώρινου τοῖχου (β) λίγο μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Παρόλο ποῦ ἡ ἐντελῶς ἀποσπασματικὴ κατάσταση διατήρησής του καὶ οἱ ἀσφαεῖς ἐνδείξεις τῆς ταραγμένης ἐπίχωσης δὲν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴν ἀπόδοσή του σὲ κάποιο συγκεκριμένης μορφῆς κτίριο, ἢ καλὴ κατασκευὴ του καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι παράλληλος μὲ τὸν μεγάλο ἄξονα τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Εὐκλείας δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ σημασία του.

γ. Ἐνας δεῦτερος πώρινος τοῖχος (γ), παράλληλος μὲ τὸν προηγούμενο ἀποκαλύφθηκε 3.40 μ. δυτικότερά του, καλυμμένος ἀπὸ τὸ ἴδιο παχὺ στρώμα μὲ τὰ σπασμένα κεραμίδια (βλ. εἰκ. 1, γ). Τὸ νότιο πέρασ τοῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν μικρὸ ἀργολιθοδομικὸ τοῖχο (α). Ὁ δεῦτερος αὐτὸς πώρινος τοῖχος ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ σειρὰ καλοδουλεμένων γωνιασμένων πωρολίθων ποῦ πατοῦν πάνω σὲ μιὰν ἰσχυρὴ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση. Οἱ πωρόλιθοι διατηροῦνται σὲ ὀλικὸ μῆκος 4.95 μ., ἐνῶ ἡ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση προεκτείνεται πρὸς τὰ βόρεια γιὰ ἄλλα 10.35 μ. Στὴν ἀρχικὴ του μορφὴ ἐπομένως ὁ τοῖχος εἶχε μῆκος 15.40 μ. Στὸ βόρειο πέρασ τῆς ἡ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δυτικά. Μιὰν ἀντίστοιχη κάμψη πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση διαπιστώσαμε καὶ στὸ νότιο πέρασ τοῦ τοῖχου (γ): παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ συμπίπτει μὲ τὸ σημεῖο τῆς μεταγενέστερης ἀφαίρεσης λίθων, ἔγινε δυνατό νὰ διαπιστώσουμε, σὲ βάθος 1.70 μ., σημάδια ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ κοίτη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δυτικά. Μποροῦμε ἐπομένως νὰ θεωρήσουμε τὸν δεῦτερο αὐτὸ πώρινο τοῖχο (γ) μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση ὡς τὸ ἀνατολικὸ σκέλος μιᾶς ὀρθογώνιας κατασκευῆς μὲ ἄγνωστο γιὰ τὴν ὥρα τὸ ἀρχικὸ μῆκος τῶν πλευρικῶν τῆς σκελῶν (πίν. 18α).

Ὁ τοῖχος (γ) εἶναι ἐντελῶς παράλληλος μὲ τὸν πώρινο τοῖχο (β): ὥστε-σο οἱ παρατηρήσεις μᾶς ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση πὼς δὲν ὑπάρχουν πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἔνταξή τους στὸ ἴδιο ἀρχιτεκτόνημα· ἀντίθετα τὰ λίγα στοιχεῖα ποῦ προσέκυψαν ὡς τώρα ὁδηγοῦν στὴν ἀναζήτηση τοῦ κτιρίου στὸ ὁποῖο ἀνήκει ὁ τοῖχος (β) πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ στὴ συσχέτιση τοῦ πώρινου τοῖχου (γ) μὲ τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

δ. Τὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ κτίσμα (δ) εἶναι ἓνα τετράπλευρο οἰκοδόμημα, ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποίου εἶναι σήμερα κρυμμένη κάτω ἀπὸ τὸν ἀσφαλτοστρωμένο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ Ρωμαίου στὸ ἀνάκτορο. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ ἔχει μῆκος 9.30 μ. Ἡ νότια καὶ ἡ βόρεια, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μέχρι τὸ κράσπεδο τῆς ἀσφάλτου ἔχουν μῆκος ἀντίστοιχα 9 μ. καὶ 10.60 μ. καὶ πλάτος 0.85 μ. (πίν. 17α).

Ἀπὸ τὸ ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ γιὰ τὸ μέγεθός του κτίσμα διατηρεῖται μόνον ἡ ὑποθεμελίωσή του, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὲς πώρινες πλάκες ὀλίκοῦ πάχους μόλις 0.20 μ. Μόνο στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ νότιου τοίχου, σύρριζα σχεδὸν μὲ τὸ κράσπεδο τῆς ἀσφάλτου διατηρεῖται ἡ ὑπερκείμενη σειρὰ πωρολίθων μὲ πολὺ φροντισμένη ἀναθύρωση στὴν ἐπιφάνεια ὥσεως.

Ἐνα μέρος τοῦ κτίσματος αὐτοῦ εἶχα ἐντοπίσει καὶ μερικῶς ἀνασκάψει στὰ 1961/62. Ὅπως καὶ τώρα ἔτσι καὶ τότε ἡ χαμηλὴ καὶ κυρίως ταραγμένη ἐπίχωση δὲν ἔδωσε στοιχεῖα ἱκανὰ γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ κατεστραμμένου μνημείου. Ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῶν μετρήσεων τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς ποὺ εἶχε ἀποκαλύψει τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος, ἐκείνη ἀκριβῶς ποὺ εἶναι σήμερα κρυμμένη κάτω ἀπὸ τὴν ἄσφαλτο, μὲ τὶς μετρήσεις τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς ἀρχικὲς του διαστάσεις μὲ 9.30 μ. στὶς στενὲς καὶ 12.08 μ. στὶς μακρὲς τοῦ πλευρὲς. Ὁ μεγάλος ἄξονας τοῦ κτίσματος ἀντιστοιχεῖ στὴν κατεύθυνσι Α-Δ. Μιὰ μικρὴ τομὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος, κάθετη στὸ ἀνατολικὸ του σκέλος, ἀποκάλυψε σὲ βάθος μόλις 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τὸ φυσικὸ ἔδαφος, χωρὶς νὰ δώσει στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή του.

Οἱ ἄξονες τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος (δ) εἶναι παράλληλοι μὲ τοὺς ἄξονες τῶν σκελῶν τοῦ πειόσχημου πώρινου τοίχου μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωσι (γ). Ἐπιπλέον, ὁλόκληρο τὸ κτίσμα ἐγγράφεται κανονικὰ μέσα στὸ πειόσχημο σχῆμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, καθὼς οἱ ἐξωτερικὲς παρειὲς τῶν τοίχων τοῦ ἀπέχουν περίπου 3 μ. ἀπὸ τὰ σκέλη τοῦ πώρινου τοίχου (γ). Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς εἶναι θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ κατάστασι διατήρησής τους τὸ σύστημα τῶν τοίχων (γ) καὶ ἐκείνων τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος (δ) ἀνήκουν σὲ ἓνα ὀρθογώνιο «περιστύλιον» ποὺ βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὴ γραμμὴ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῶν τειχῶν τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ἡ συνέχισι τῆς ἀνασκαφῆς θὰ ἐπιτρέψει νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν ἀλήθεια τῆς συσχέτισης αὐτῆς.

ε. Ἐνα ἀκόμῃ συγκρότημα κατεστραμμένων τοίχων (ε) (βλ. εἰκ. 1,ε) ἀποκαλύφθηκε στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τομῆς, μόλις 30 ἐκ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, μέσα σὲ μαῦρο, ταραγμένο ἀπὸ τὴν ἄροση χῶμα. Ἀνήκει σὲ ἓνα κτίσμα πού συμβατικά ὀνομάσαμε «βορειοδυτικὸ» καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κάθετους μεταξὺ τους πώρινους τοίχους. Καλύτερα διατηρημένος εἶναι ὁ τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β/ΒΔ πρὸς Ν/ΝΑ, ὀλικῷ μήκους 8.20 μ. Παρόλο πού βρίσκεται στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος (δ), ὁ ἄξονάς του εἶναι ἐλαφρὰ μετατοπισμένος πρὸς τὰ ΒΔ. Στὸ νότιο πέρας του ὁ τοῖχος αὐτὸς συμπίπτει μὲ τὴν ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση τοῦ πειόσχημου τοίχου (γ). Στὸ βόρειο πέρας του ἀποκαλύφθηκε τμῆμα πῆλινου καλοδιατηρημένου ἀγωγοῦ πού ἔρχεται ἀπὸ τὰ ΒΑ καὶ κατευθύνεται πρὸς τὰ ΝΔ. Στὸ σημεῖο πού ὁ ἀγωγὸς συναντᾷ τὸν τοῖχο, ὁ τελευταῖος πώρινος γωνιόλιθος εἶναι λοξὰ κομμένος, γιὰ νὰ προσαρμοστεῖ στὴ λοξὴ φορὰ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δηλώνει πὼς τὸ βορειοδυτικὸ κτίσμα (3) εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸν ἀγωγό.

Τμῆμα τοῦ ἴδιου ἀγωγοῦ εἶχε ἀποκαλύψει ὁ καθ. Μαν. Ἀνδρόνικος στὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, στὰ 1961/62, στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ὀρθογώνιου κτίσματος (δ). Εἶχε μάλιστα διαπιστώσει ὅτι στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἡ γωνία τοῦ κτίσματος εἶχε κοπεῖ γιὰ νὰ δεχτεῖ τὸν ἀγωγό, πράγμα πού σημαίνει πὼς τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀγωγοῦ.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Παρόλο πού οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὰ πολὺ σημαντικὰ λείψανα πού ἀποκαλύφθηκαν στὴ διάρκεια τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας εἶναι ἀκόμῃ ἀσαφεῖς μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὰ ἀκόλουθα:

1. Ὁ μικτὸς ἀργολιθοδομικὸς τοῖχος (α) πού ὀρίζει τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου χτίστηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ φυσικὸ ἔδαφος καὶ ἀνήκει σὲ ἓνα κτίσμα, τῇ μορφῇ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνακτόρου. Στὰ χρόνια τῆς κατασκευῆς του τὰ κτίσματα στὰ ὁποῖα ἀνήκουν οἱ πώρινοι τοῖχοι (β) καὶ (γ) πρέπει νὰ ἦταν ἤδη κατεστραμμένα.

2. Ὁ ἀνατολικὸς πώρινος τοῖχος (β) ἀνήκει πιθανὸν σὲ ἓνα κτίσμα τῇ μορφῇ τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε πρὸς τὰ ἀνατολικά, πρὸς τὴ μεριὰ δηλαδὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Εὐκλείας.

3. Ὁ δυτικὸς πώρινος τοῖχος (γ) μὲ τὴν ἰσχυρὴ ἀργολιθοδομικὴ ὑποθεμελίωση ἀνήκει πιθανότατα στὸ ἴδιο ἀρχιτεκτόνημα μὲ τὸ ὀρθογώνιο κτίσμα (δ) καὶ συναποτελεῖ μαζί του ἓνα «περιστύλιο», ποὺ πρέπει νὰ χτίστηκε πρὶν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τοῦ πύλινου ἀγωγοῦ.

4. Ἀντίθετα, ἡ ἐπιμελημένη προετοιμασία ἐνὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ «βορειοδυτικοῦ κτίσματος» (ε) γιὰ νὰ προσαρμостεῖ στὴν ὕπαρξη τοῦ ἀγωγοῦ, ἐπιβάλλει νὰ θεωρήσουμε τὸ κτίσμα αὐτὸ μεταγενέστερο.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν περιοχὴ αὐτὴ θὰ ἐπιτρέψει πολὺ σύντομα νὰ ὁλοκληρώσουμε τὴν ἀποσπασματικὴ, γιὰ τὴν ὥρα, εἰκόνα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ σύντομη ἔρευνα στὸν χώρο αὐτόν, ποὺ ὅπως προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε σὲ μιὰν ἄλλη θέση ἀνήκει ἡ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας πόλης⁹.

3. Ἀκρόπολη

Συνεχίστηκε κι ἐφέτος ἡ ἔρευνα στὴν ἀκρόπολη καὶ συγκεκριμένα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πύλης II, στὴν τομὴ T. 84.4 καὶ στὸ τεῖχος, δίπλα στὸ δυτικὸ πύργο.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πύλης II ἡ ἔρευνα ἀποσκοποῦσε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν θεμελίων τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι καὶ εἶχαν ἀποδοθεῖ σὲ πύργο. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας τοῦ βόθρου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ πέρυσι, ἦταν ὁ δεῦτερος στόχος τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ σκαφὴ διευρύνθηκε κατὰ μῆκος τῆς νότιας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σὲ μῆκος 1 μ. Στὰ ἀνώτερα στρώματα βρέθηκε κεραμικὴ ἑλληνιστικῶν χρόνων κι ἓνα τμῆμα ἀπὸ πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο. Σὲ βάθος 0.35-0.52 μ. ὑπῆρχε στρώση μὲ θραύσματα κεραμίδων καὶ μικρὲς πέτρες ἀνάμεσά τους. Ἐπειδὴ ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ὑπῆρχαν μερικὰ πολὺ φθαρμένα μὲ ἰζήματα, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι πρὶν χωθοῦν ἦταν ἐκτεθειμένα γιὰ ἄρκετὸ χρονικὸ διάστημα στὸ ὕπαιθρο, δηλαδὴ ἡ στρώση μὲ τίς σπασμένες κεραμίδες καὶ τίς πέτρες πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια διαμόρφωση τοῦ χώρου μετὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Κατὰ τὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς σκαφῆς καὶ σὲ

9. Βλ. ΧΡΥΣ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, Ἀμνηστὸς, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Μ. Ἀνδρόνικο (Θεσσαλονίκη 1987) 733-744, πίν. 144.

βάθος 0.23 μ. βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ στρωτήρα κέραμο λακωνικοῦ τύπου, διαστ. 0.13×0.17 μ., μὲ τὸ γράμμα Κ στὴν ἐξωτερικὴ τοῦ πλευρὰ (πίν. 18α). Στὸ νότιο ἄκρο τῆς σκαφῆς βρέθηκε τμήμα μυλόλιθου ἀπὸ τραχίτη. Σὲ βάθος 0.40 μ. βρέθηκε ἓνα χάλκινο νόμισμα Πέλλας τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς σκαφῆς ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους καὶ ἀποδείχτηκε ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πρὸς τὰ δυτικὰ συνέχεια τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι καὶ εἶχε θεωρηθεῖ, μὲ πιθανότητα, ὅτι ἀνῆκε σὲ πύργο. Τὸ τεῖχος στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι πολὺ κατεστραμμένο.

Συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ βόθρου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται λίγα μέτρα δυτικὰ ἀπὸ τὴν πύλη II καὶ σύρριζα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους (πίν. 17β). Τὸ συνολικὸ τοῦ βάθος ἦταν 1.92 μ., ἐνῶ μὲ τὴν ἐπίχωση ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἐφθανε τὰ 2.72 μ. Ἡ διάμετρος τοῦ πυθμένα ἦταν 1.58-1.72 μ. Ἡ διάμετρος εἶναι μεγαλύτερη κατὰ τὸ μέσον, γιατί στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ὄρυγμα διευρύνεται. Ἦταν ἀνοιγμένος μέσα στὸ φυσικὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ φλύσχη (οἱ ντόπιοι τὸ ὀνομάζουν πεταλούδα). Μέσα στὸ βόθρο βρέθηκαν θραύσματα κεραμίδων, ὑπολείμματα ἀπὸ ἐκκαμίνευση σιδήρου, καρβουνάκια ἀπὸ ἀπανθρακωμένα ξύλα καὶ ἄλλα ὀργανικὰ ὑλικά, κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων, πήλινες καὶ μολύβδινες ἀγνύθες, τμήματα λύχνων, κεφαλὴ ἀπὸ πήλινο γυναικεῖο εἰδώλιο ἐλληνιστικῶν χρόνων, σιδερένια καρφιά, χάλκινα νομίσματα καὶ τροφικὰ κατάλοιπα (κόκαλα ζώων).

Ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ σημειώνουμε θραύσματα ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς, ἀπὸ ἀγγεῖα ρυθμοῦ «Δυτικῆς κλιτύος» καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ μαγειρικὰ σκεύη. Οἱ περισσότερες ἀγνύθες ἦταν πυραμιδόσχημες καὶ λίγες ἦταν κωνικές, ἐνῶ σὲ μερικὲς ὑπῆρχαν σφραγίσματα. Βρέθηκαν καὶ ἀπεστρογγυλευμένα θραύσματα κεραμίδων μὲ ὅπῃ στὸ μέσον, τὰ ὁποῖα εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀγνύθες. Οἱ μολύβδινες ἀγνύθες ἦταν πυραμιδόσχημες (πίν. 18β). Ἀπὸ τὰ νομίσματα ἓνα ἀνῆκε στὸ Φίλιππο Β' (Α κεφαλὴ Ἀπόλλωνος, Β ἱππέας). Τὰ κόκαλα τῶν ζώων ἀνῆκαν κυρίως σὲ ἐλάφια, ζαρκάδια καὶ ἀγριογούρουνα.

Συνεχίστηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ (Τ. 84.4) ἡ ὁποία βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης. Ἡ σκαφὴ ἐφθασε μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος, σὲ βάθος 1.17-1.32 μ. Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς τομῆς βρέθηκαν κεραμίδες, κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων, θραύσματα ἀπὸ χειροποίητα ἀγ-

γεῖα μὲ ἀκάθαρτο πηλό, πήλινες ἀγνύθες, σιδερένια καρφιά καὶ θραύσματα ἀπὸ κόκαλα ζώων.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ πύργου τῆς ἀκρόπολης ἔγινε τομῇ (Τ. 85.1) διαστάσεων 2×4 μ. μὲ κατεύθυνση Β-Ν, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ τὸ τεῖχος σὲ σχέση μὲ τὸν πύργο. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰτὶ ἀντιπροσωπεύονται καὶ οἱ δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ τείχους.

Κατὰ τὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.25 μ., βρέθηκαν λείψανα δαπέδου ἀπὸ θραύσματα κεραμίδων τοποθετημένα ὀρθια, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα καὶ σὲ βάθος 0.25-0.30 μ. ὑπῆρχε στρώση ἀπὸ πεσμένες πέτρες καὶ θραύσματα κεραμίδων. Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς τομῆς βρέθηκαν λίγες πήλινες ἀγνύθες, κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ μερικὰ σιδερένια καρφιά. Ἡ ἔρευνα τῆς τομῆς δὲν ὁλοκληρώθηκε.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ΣΤ. ΔΡΟΥΤΟΥ,
ΧΡ. ΣΑΑΤΣΟΓΛΟΥ-ΠΑΛΙΑΔΕΛΗ, ΠΑΝ. ΦΑΚΛΑΡΗΣ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Πίν. 19 - 25)

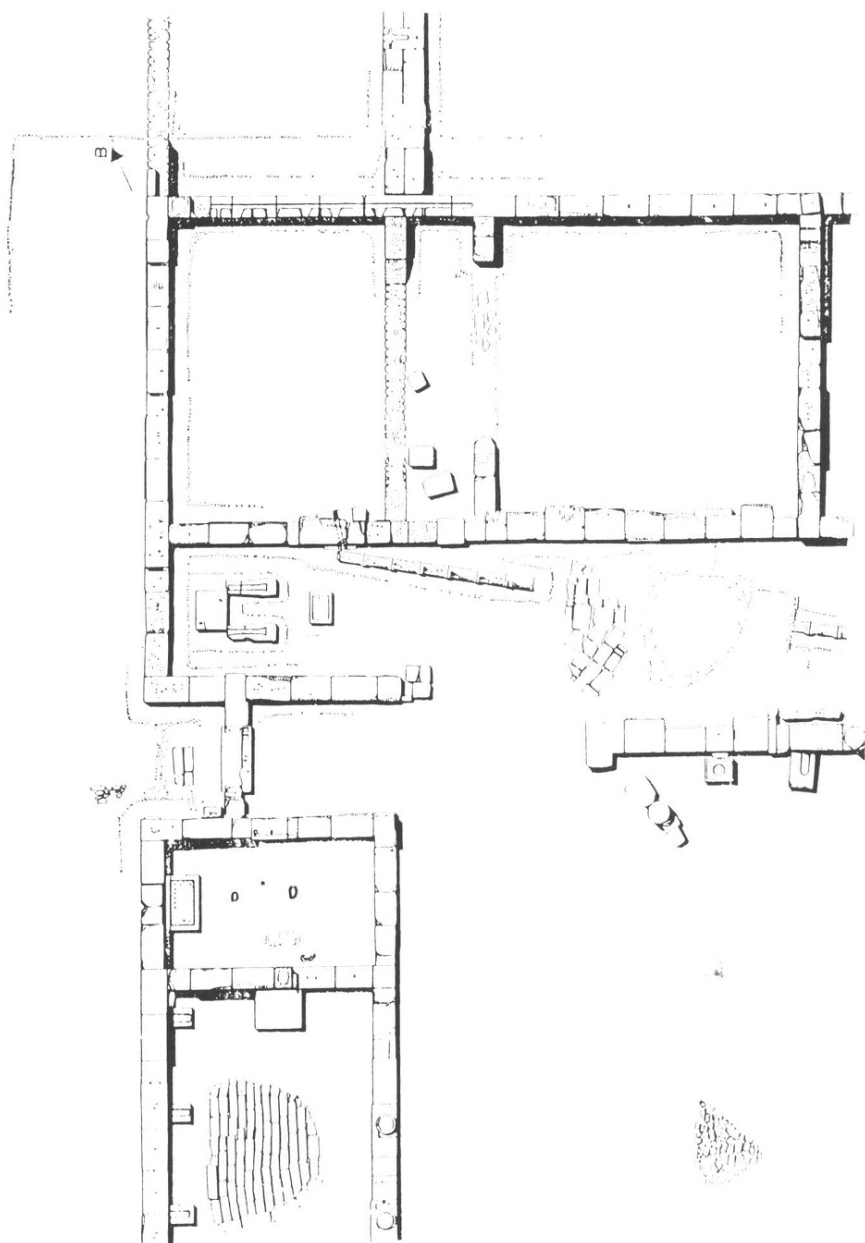
Στην 'Αμφίπολη συνεχίστηκε ή έρευνα τοῦ Γυμνασίου καὶ κατὰ τὸ 1985 —έτος θανάτου τοῦ ἀνασκαφέα τῆς ἀρχαίας πόλης Δημήτρη Λαζαρίδη— μὲ συμβολικὸ ποσὸ ποὺ διατέθηκε ἀπὸ τὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς τῆς σημαντικῆς δημόσιας οἰκοδομῆς (εἰκ. 1, πίν. 19α), ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα.

Μέσα στὶς 20 περίπου μέρες ποὺ διήρκεσε ή ἀνασκαφή, κατὰ τὸν μῆνα Αὐγουστο, ἔγινε δυνατὴ ή πλήρης ἀποκάλυψη τοῦ κτιρίου, χάρις στὴν αὐταπάρνηση ὅσων συμμετέσχαν σὲ αὐτήν. Ίκανότατος συνεργάτης ὁ ἀρχιφύλακας 'Αμφιπόλεως 'Αλέξανδρος Κοχλιαρίδης καθὼς καὶ ὁ φύλακας Νίκος Κοχλιαρίδης, οἱ παλαιοὶ ἐργάτες τῶν ἀνασκαφῶν, ὁ ἐπὶ χρόνια χειριστὴς τοῦ ἐκσκαφέα γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιχώσεων 'Ερωτόκριτος Τσιρκινίδης, ὅλοι συνέβαλαν ἀποφασιστικὰ στὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς. Τέλος ή ἀποτύπωση τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν πολύτιμο συνεργάτη ἀρχιτέκτονα τοῦ ΥΠΠΟ 'Αλέξανδρο Παπανικολάου. Στὴν ἔφορο 'Αρχαιοτήτων Καβάλας κ. Χάϊδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη καὶ σὲ ὅλους τοὺς συνεργάτες μου, ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες γιὰ τὴ συμπαράστασή τους σὲ μία ἰδιαίτερα ἐπώδυνη γιὰ μένα ἐποχὴ.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ἦταν ἱκανοποιητικὰ, γιὰτὶ ἀποκαλύφθηκε ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ κτιρίου, ποὺ δὲν εἶχε ἀνασκαφεῖ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο τῆς βόρειας πλευρᾶς περίπου, μέχρι τὴ Δυτικὴ στοὰ (βλ. "Εργον 1984, 21-25. ΠΑΕ 1982, 43-47).

Συγκεκριμένα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο δωμάτια ποὺ εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὸν προηγούμενο χρόνο, ἐρευνήθηκαν ἄλλα δύο, ἴδιων διαστάσεων, στὴ βόρεια πλευρά. 'Επίσης ἀποκαλύφθηκε ὅλη ή Δυτικὴ εἴσοδος τοῦ κτιρίου καὶ δύο μικροὶ χώροι στὶς πλευρὲς τῆς. Τέλος ἀνασκάφηκε ὅλο τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Βόρειας στοᾶς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου (βλ. "Εργον 1985, 14-18).

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Γυμνασίου ἀποκαλύφθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεύτερης

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ Γυμνασίου Ἀμφιπόλεως.

αΐθουσας λουτροῦ (πίν. 19β), μικρότερων διαστάσεων (7.15×7.10 μ.) ἀπὸ τῆς ἀντίστοιχης αΐθουσας τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ κτιρίου (12.17×7.10 μ.). Εἶναι πολὺ κατεστραμμένη, ἀλλὰ διασώζει τὸ ἴδιο σύστημα λειτουργίας μὲ τὴ μεγάλη αΐθουσα.

Ὁ λαξευτός, στὸν ὑψηλότερο σωζόμενο δόμο, τοῦ βόρειου τοίχου, ἀγωγὸς ἐπιχρισμένος μὲ ὑδραυλικὸ κονιάμα, γέμιζε ἀπὸ ὑδρορροὲς τοὺς λουτήρες, ποὺ στηρίζονταν σὲ βάθρα, τῶν ὁποίων διακρίνονται μόνο τὰ ἔχνη ἔνθεσής τους στὸν βόρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο. Κονιάματα κάλυπταν τοὺς τοίχους μὲ πρόχειρα χαραγμένα γράμματα ἀπὸ τοὺς ἐφήβους. Ἀπὸ τὸ δάπεδο τὸ κατασκευασμένο μὲ πωρόπλινθους διασώθηκαν ἐλάχιστοι στή θέση τους. Κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου (μήκους 1.80 μ.) στὸν νότιο τοῖχο, ὑπάρχει λαξευμένο αὐλάκι μὲ τὸ ὁποῖο ἀπομακρυνόταν τὸ νερὸ ἀπὸ τὴν αΐθουσα λουτροῦ καὶ διοχετευόταν σὲ πῆλινο ἀγωγὸ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς εἰσόδου. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς αΐθουσας διασώζεται μόνο σὲ θεμέλιο στὶς δύο γωνίες του. Στὴ β' οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου, κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, περιορίστηκε τὸ μῆκος τῆς αΐθουσας λουτροῦ, κατὰ 1.50 μ. καὶ ἔκλεισε ἡ εἴσοδος. Κατασκευάστηκε, σὲ ἀντικατάσταση τοῦ κατεστραμμένου ἀνατολικοῦ τοίχου, νεώτερος ἀπὸ ἀργές πέτρες καὶ στὴν ἀνωδομή του ἀπὸ πωρόπλινθους καὶ σπόνδυλο κίονα τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου· ἐπίσης ἡ εἴσοδος τῆς αΐθουσας ἔκλεισε μὲ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος δωρικοῦ διαζώματος ἀπὸ μία μετόπη καὶ τρίγλυφο.

Μεταξὺ τῆς ΒΔ αΐθουσας λουτροῦ καὶ τοῦ χώρου ποὺ ὁδηγεῖ στὸ ρωμαϊκὸ πρόπυλο σχηματίζεται δωμάτιο ἰδίων διαστάσεων (7.15×7.10 μ.). Στὸν νότιο τοῖχο σχηματίζεται εἴσοδος ἀπὸ ἄνοιγμα μήκους 1.78 μ., ἡ ὁποία ἐπίσης ἔκλεισε στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ μὲ μαρμάρينو βάθρο διαστ. $0.92 \times 0.73 \times 0.38$ μ., τοποθετημένο ἀνάστροφα. Φέρει ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή στὸν Ἑρμῇ (πίν. 20α), σὲ τρεῖς σειρές, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο εἶναι σβησμένες. Πάνω στὸν νότιο τοῖχο, ποὺ εἶναι ἐπισκευασμένος ἀπὸ ἀνομοιογενεῖς πωρόπλινθους, βρέθηκε σπόνδυλος κίονα μήκους 1.02 μ., διαμ. 0.38 μ., μὲ τεκτονικὰ γράμματα ΑΚ καὶ ἀπλὴ δήλωση τῶν αἰχμῶν τῶν ραβδώσεων.

Στὴ Δυτικὴ πύλη (πίν. 20β) ὁδηγοῦσε λιθόστρωτος δρόμος, τοῦ ὁποῖου ἓνα μικρὸ τμῆμα διασώθηκε καὶ στὰ ΝΔ τῆς εἰσόδου. Ἡ πύλη ἔχει βάθος 1.83 μ., πλάτος 2.83 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος ἑνὸς ἑως τριῶν δόμων. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ δύο παραστάδες, ἔχει μῆκος 1.57 μ. καὶ πλάτος

0.80 μ. Διασώζει σύστημα τόρμων γιὰ τὴ στερέωση τῆς θύρας μὲ λιωμένο μολύβι.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς πύλης (βλ. πίν. 19β) ἀποκαλύφθηκε ὅλος ὁ χώρος μὲ τὸ βάθρο τοῦ Γυμνασιάρχῃ Ἀπελλᾶ Διογένης (βλ. ΠΑΕ 1982, 46). Σχηματίζει δωμάτιο (πίν. 21α) διαστάσ. 3.05×4.83 μ., μὲ εἴσοδο στὸν βόρειο τοῖχο, πλάτους 1.10 μ. ποὺ φέρει ὑποδοχὲς γιὰ στερέωση τῆς θύρας. Στὸ δάπεδο ἀνάμεσα σὲ κατὰ τόπους ἰσχυρὰ ἔχνη καύσης (πίν. 21β) βρέθηκαν κυκλικά λαξεύματα (διαμ. 0.30 μ., βάθους 0.10-0.30 μ.) στὸν φυσικὸ ἡμίβραχο, μερικὰ δὲ μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα, τὰ ὅποια ἔδωσαν ἐλάχιστα ἀντικείμενα: ὅπως χάλκινο νόμισμα Ἀντίγονου Γονατᾶ, παιδικὸ χάλκινο δακτυλίδι, πῆλινο σφονδύλι, λίγα θραύσματα γυάλινων ἀγγείων καὶ ὄστρακα καμένα. Μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο, σὲ μῆκος 1.60 μ., μέχρι τὴν παραστάδα τῆς Δυτικῆς πύλης, ἀποκαλύφθηκαν στὴ σειρά ἐπιμήκεις κέραμοι (βλ. πίν. 22α, 21β), μήκους 0.40 μ., κενοὶ ἐσωτερικά, μὲ βάση ἀνοικτὴ, πλάτους 0.12 μ., καὶ στόμιο, πλάτους 0.07 μ., πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου. Οἱ διαστάσεις καὶ τὸ σχῆμα ἐπιτρέπουν τὴ σκέψη ὅτι ἐφάρμοζαν ὁ ἓνας μέσα στὸν ἄλλο καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ ἀεραγωγούς σὲ δευτέρῃ χρήσῃ (πίν. 21β).

Στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς πύλης ἀνασκάφηκε χώρος διαστ. 3.10×4.80 μ. (μὲ μία μεταγενέστερη προσθήκη στὸν νότιο τοῖχο 0.65 μ.), ἀνοικτὸς στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (πίν. 22α), ποὺ εἶναι ἀντίστοιχος τοῦ δωματίου μὲ τὸ βάθρο τοῦ Ἀπελλᾶ. Στὸ μέσο τοῦ χώρου βρέθηκαν τέσσερις βάσεις ἀπὸ πωρόλιθο, σὲ δευτέρῃ χρήσῃ. Ἡ μία βάση βρίσκεται μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ΒΔ λουτροῦ, οἱ ἄλλες τρεῖς τοποθετημένες σὲ σχῆμα Π στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου.

Συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ βόρειου στυλοβάτη τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς (πίν. 22β), τοῦ ὁποῖου ἡ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει στὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο (βλ. Ἔργον 1984, 22). Τὸ σωζόμενο συνολικὸ του μῆκος εἶναι 14.40 μ., ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κατεστραμμένη πλευρά, ἕως τὸ δυτικὸ ἄκρο ποὺ σχηματίζει γωνία πρὸς τὰ νότια, ὅπου ἀρχίζει ὁ δυτικὸς στυλοβάτης τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, τὸ δὲ πλάτος του εἶναι 0.50-0.60 μ. Ἀπὸ τὴν πεντάστυλη κιονοστοιχία, ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ὁ βόρειος στυλοβάτης, διασώθηκαν τρεῖς κίονες στὸ κατώτερο τμήμα τους (διαμ. 0.50 μ.), ἐνῶ βρέθηκαν ἀρκετοὶ σπόνδυλοι κίονων (ἓνας μὲ χαραγμένο τεκτονικὸ γράμμα Δ στὴ μία του διάμετρο), στὴν ἐπίχωση τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Στὴν ἐξωτ. πλευρὰ τοῦ

στυλοβάτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο βάσεις ποὺ εἶχαν ἤδη βρεθεῖ, ἀποκαλύφθηκε καὶ μία τρίτη (διαστ. $0.74 \times 0.62 \times 0.35$ μ.), πιθανότατα (καὶ οἱ τρεῖς) ἐρμαϊκῶν στηλῶν μὲ μεγάλους ἐπιμήκεις τόρμους (διαστ. 0.50×0.21 μ.) καὶ μία τέταρτη βάση (διαστ. $0.66 \times 0.44 \times 0.25$ μ.) μὲ κυκλικὸ τόρμο (διαμ. 0.32 μ.). "Ὅλες οἱ βάσεις πρέπει νὰ εἶναι τοποθετημένες σὲ δεύτερη χρήση, (βλ. πίν. 22β), ὅπως καὶ τῆς Δυτικῆς στοᾶς καὶ ἴσως νὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στήριξη ξύλινων πάγκων.

'Ανασκάφηκε τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ μεγάλου ὀρθογώνιου ἀκάλυπτου χώρου (πίν. 23α) στὸ μέσο τοῦ Γυμνασίου (βλ. ΠΑΕ 1982, 45). "Ὅπως σὲ ὅλο τὸ κτίριο, ἔτσι καὶ ἐδῶ, ἀποκαλύφθηκε τὸ ἴδιο στρώμα καταστροφῆς, μὲ ριχτοὺς πωρόλιθους καὶ σπονδύλους κιόνων, καθὼς καὶ ἔντονα ἔχνη καύσης. Ἡ ἐσωτερικὴ λοιπὸν αὐλὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν φωτισμὸ καὶ τὸν ἐξαερισμὸ τοῦ κτιρίου, χρησίμευε γιὰ ἀσκήσεις καὶ ἀγωνίσματα, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἀποκάλυψη χώρου ἄθλησης· ὁ χῶρος μισοκατεστραμμένος, κατασκευασμένος ἀπὸ τμήματα κεράμων, στρωμένων στὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς, σώζεται σὲ διαστάσεις 2.15×1.45 μ. καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση περίπου 8 μ. μεταξὺ τοῦ βόρειου στυλοβάτη καὶ τῆς Δυτικῆς στοᾶς.

Συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ ἐπιμήκους χώρου (πλάτους 4.50 μ.), ποὺ σχηματίζεται μεταξὺ τῶν δωματίων τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ τοῦ στυλοβάτη τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς βόρειας αὐτῆς στοᾶς (πίν. 22β), ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πεσμένους ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ πωρόλιθους, διέσωζε τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς στέγης ἀπὸ πυρκαγιά, δεῖγμα τοῦ ὁποίου διατηρήσαμε. Μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ τοίχου τῶν δωματίων τῆς βόρειας πλευρᾶς ἀποκαλύφθηκε ἓνας δεύτερος χῶρος ἄσκησης (πίν. 22β), ἀντίστοιχος μὲ αὐτὸν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς ἴδιας στοᾶς (βλ. "Εργον 1984, 22)· καὶ αὐτὸς ὁ χῶρος σώζεται μισοκατεστραμμένος, σὲ διαστάσεις 3.10 μ. μήκος καὶ 1.30 μ. πλάτος καὶ σχῆμα ἐλλειψοειδὲς ἀπὸ μεγάλες πήλινες πλάκες. Στὸ ΒΔ τμήμα τῆς στοᾶς συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ πῆλινου ἀγωγοῦ (πίν. 22β) τοῦ ὁποίου ἡ ἀποκάλυψη εἶχε ἀρχίσει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου κατὰ τὴν προηγούμενη χρονιά (βλ. "Εργον 1984, 22). Ὁ ἀγωγὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ σωλῆνες μήκους 0.65 καὶ διαμ. 0.25 μ., μὲ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ καπάκια καθαρισμοῦ. Ἀρχίζε ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς μικρῆς ΒΔ αἵθουσας λουτροῦ, διέσχιζε τὴ βόρεια στοὰ μὲ κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ σὲ μήκος 25 μ. καὶ διασταυρωνόταν μὲ τὸν ἀγωγὸ τῆς μεγάλης ΒΑ αἵθουσας λουτροῦ. Ἡ συνέ-

χεια τῶν δύο πῆλινων ἀγωγῶν εἶναι κατεστραμμένη ἀπὸ μεταγενέστερο κτιστὸ ἀγωγό, ποὺ ἔχει τὴν ἴδια κατεύθυνση πρὸς τὴν ἀνατολικὴ μνημειακὴ κλίμακα.

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψη δύο μεταγενέστερων ἐξωτερικῶν τοῦ Γυμνασίου τοίχων (πίν. 23α) σὲ μῆκος 6.50-7 μ., κάθετων στὴ ΒΔ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ προηγούμενου χρόνου· ὁ ἓνας στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ὁ ἄλλος ἀπὸ πωροπλίνθους τῆς ΒΔ αἵθουσας λουτροῦ, στὴν προέκταση τοῦ μεταγενέστερου ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἵθουσας. Μεταξὺ τῶν δύο τοίχων ἐντοπίστηκε κεραμεικὸς κλίβανος, τοῦ ὁποῖου ἡ ἔρευνα πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνεχιστεῖ.

Τέλος ἀξίζει νὰ γίνει ἀναφορὰ σὲ μερικὰ κινητὰ εὐρήματα:

- Μαρμάρινη ἀναθηματικὴ βάση ἀγάλματος τοῦ Γυμνασίου Μόσχου Διονυσίου στὸν Ἑρακλῆ (πίν. 25β), διαστ. 0.87×0.54 μ. Στὴν ἄνω πλευρὰ διακρίνονται τὰ ἔχνη τῶν πελμάτων. Βρέθηκε τοποθετημένη ἀνάποδα, στὸν στυλοβάτη τῆς βόρειας στοᾶς.

- Ἀνω τμήμα γυμνοῦ κορμοῦ μαρμάρινου ἀνδρικοῦ ἀγάλματος (ἀθλητῆ) (πίν. 24α), μὲ τόρμους γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ κεφαλιοῦ, τῶν χειρῶν καὶ τοῦ ὑπολοίπου κορμοῦ, σωζομένου ὕψους 0.56 μ., ἐλληνιστικῶν χρόνων. Βρέθηκε στὴν ἐσωτερικὴ αὐλή.

- Ἀκέφαλη Ἑρμαϊκὴ στήλη ὑπερμεγέθους (πίν. 24β), ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα, ποὺ διασώζει μόνο τὸ κάτω τμήμα τῶν πλοκάμων τῆς κόμης. Σώζεται σὲ ὕψος 2.12 μ., βρέθηκε δὲ πεσμένη κοντὰ στὴ βάση της, μεταξὺ δυτικῆς εἰσόδου καὶ βόρειας στοᾶς.

- Μαρμάρινη ἐπιγραφὴ κομμένη ἐπάνω καὶ ἀριστερά, ἔγινε σὲ δεύτερη χρῆσι κιονόκρανο δωρικὸ (διαμ. 0.36 μ.). Διασώζει σὲ 11 στίχους διπλὴ σειρὰ καταλόγου ἀρχόντων, πιθανῶς ἐπὶ βασιλέως Φιλίππου Ε' (πίν. 25α). Διαστάσεις ἐπιγραφῆς 0.45×0.455 μ. Βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου μὲ τὸ βᾶθρο τοῦ Γυμνασίου Ἀπελλᾶ.

- Τμήμα μαρμάρινης ἐνεπίγραφης λεκάνης περιρραντηρίου, ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ αὐλή.

- Κεφάλι μαρμάρινου γυναικείου ἀγάλματιδίου, ὕψους 0.05 μ., ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ αὐλή.

- Χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Β', Ἀλέξανδρου Γ', Ἀντιγόνου Γονατᾶ.

Μετὰ τὴν ἀποκάλυψη ὅλης τῆς κάτοψης αὐτοῦ τοῦ τόσο σημαντικοῦ δη-

μόσιου οἰκοδομήματος, πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα σὲ βάθος, γιὰ νὰ διαχωρισθοῦν μὲ σαφήνεια οἱ οἰκοδομικὲς του φάσεις καὶ νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλὴ χρονολογικὰ συμπεράσματα. Ἐπίσης πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ περιβάλλοντων χώρος, στὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ συνεχίζουν ἐξωτερικοὶ τοῦ κτιρίου τοῖχοι, πράγμα ποὺ θὰ συντελοῦσε καὶ στὴν ἀνάδειξη τοῦ μνημείου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 26 - 28)

Συνεχίστηκε για πέμπτη χρονιά ή ανασκαφή στο αρχαίο θέατρο (πίν. 26) τῆς Μαρώνειας με τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου. Συμμετέσχαν ἡ ἐπιμελήτρια ἀρχαιοτήτων Μαρία Πεντάζου, οἱ ἀρχαιολόγοι Χρύσα Καραδήμα, Σταυρούλα Δαδάκη καὶ ἡ δευτεροετῆς φοιτήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ Ζωὴ Κωτίτσα.* Ἀπὸ τὸ 1985 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Μαρώνειας ἐντάσσεται στὸ εἰδικό, ὁλοκληρωμένο πενταετὲς πρόγραμμα γιὰ τὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ νομοῦ Ροδόπης. Συγκεκριμένα ἔγιναν οἱ ἐξῆς ἐργασίες:

Κοῖλο

Ἐρευνήθηκε ἡ ἐπίχωση τῆς VI κερκίδας καὶ τῆς 6ης κλίμακας καὶ διαπιστώθηκε ὅτι λείπουν τὰ ἐδῶλια καὶ οἱ βαθμίδες τῆς 1ης καὶ 2ης σειρᾶς. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς IX κερκίδας μέχρι τὰ περιμετρικὰ τοποθετημένα θωράκια τῆς ρωμαϊκῆς μετασκευῆς. Τὸ ΝΑ τμήμα τῆς κερκίδας εἶναι

* "Ὅλους τοὺς συνεργάτες μου τοὺς εὐχαριστῶ θερμότατα καὶ ἰδιαίτερα τὴν κ. Χρύσα Καραδήμα πού εἶχε τὸ συντονισμό ὅχι μόνο τῆς ἔρευνας ἀλλὰ καὶ τῆς τακτοποίησης τοῦ ὕλικου (φωτογράφηση, σχεδίαση, συγκόλληση κλπ.).

Με τὴν εὐκαιρία θὰ ἠθελῶν συμπληρώσω στὴ δημοσίευσή τοῦ συναδέλφου κ. Δ. Τριαντάφυλλου σχετικά με τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ στα Ρίζια τοῦ Ἑβρου (ΠΑΕ 1984, Α', 95-106). Στὶς σ. 95 καὶ 97 τονίζεται ὅτι ἡ προϊστορικὴ ἔρευνα στὴ Δυτικὴ Θράκη «εἶναι ἀνύπαρκτη» καὶ ἡ ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ «ἐντελῶς ἀγνωστὴ ἀνασκαφικὰ» ἐνῶ εἶναι γνωστὲς στὸν ἴδιο καὶ σ' ὅλους τοὺς Θρακιῶτες οἱ ἔρευνες πού ἔγιναν ἀπὸ τὸ 1971 ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία στὸ σπήλαιο τῆς Μαρώνειας (ὕλικό ἐνδιαφέρον) χωρὶς στρωματογραφία, ὡς συνήθως στὰ σπήλαια, καὶ στὴν Ἀκρόπολιν τῆς Ἐργάνης, ὕλικό στρωματογραφημένο· στὶς σ. 92 τῶν ΠΑΕ 1971 καὶ 89 ΠΑΕ 1972 ἀναφέρονται οἱ προβληματισμοὶ πού ἀπασχολοῦν καὶ τὸν συνάδελφο στὴ σ. 105 τοῦ ἄρθρου του. Ἴσως τέτοιες ἀβλεψίες παρατηροῦν οἱ ἀνασκαφεῖς τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν χωρῶν καὶ προβάλλουν τὸ ἔργο τους ὑποτιμώντας τὴν προσφορὰ καὶ τίς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Τὸ ἴδιο περίπου ὕλικό ἀναφέρει καὶ ἡ κ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη στὴ διατριβή της με τὴν ὁποία κατ' ἐπανάληψιν εἶχαμε συζητήσει τίς ἀπόψεις μας.

κατεστραμμένο, τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν Ι κερκίδα. Μέχρι τὴν ὥρα δὲν ἐντοπίστηκαν λείψανα ἀναλημματικῶν τοίχων στὰ ἄκρα τοῦ κοίλου. Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ΙΧ κερκίδας ὁλοκληρώνεται ἡ εἰκόνα τοῦ κοίλου ποὺ χωρίζονταν σὲ ἐννέα κερκίδες μὲ δικτῶ ἀκτινωτὲς κλίμακες.

Ὁρχήστρα

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πεταλόσχημου ἀγωγοῦ τῆς ὀρχήστρας. Εἶναι καλυμμένος μὲ μεγάλες, ἀκανόνιστες πλάκες ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα του ποὺ εἶναι ἀκάλυπτα σὲ μῆκος 1.50 μ.

Ἐρευνήθηκε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἀφαιρέθηκε ὅσο ἦταν δυνατό πρὸς τὸ παρὸν ἡ ἐπίχωση στὰ δύο ἄκρα του. Εἶναι ὀρθογώνιας διατομῆς καὶ ἔχει βάθος 0.84 μ. καὶ πλάτος 0.63 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι πολὺ ἐπιμελημένης κατασκευῆς μὲ μεγάλους, ὀρθογώνιους δόμους ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρο. Τὰ νερὰ τῆς βροχῆς μὲ μιὰ ἐλαφριά κλίση πρὸς τὸ κέντρο τοῦ ἀγωγοῦ, διοχετεύονταν στὸν κατὰ πολὺ βαθύτερο κεντρικὸ ἀγωγό. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀγωγοῦ ἦταν μαλακὸ, λασπῶδες χῶμα καὶ περιεῖχε κεραμεικὴ ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Σὲ μικρὴ τομὴ ποὺ ἔγινε στὸ κέντρο περίπου τῆς ὀρχήστρας, πάνω στὸν κύριο ἄξονα τοῦ θεάτρου, ἐντοπίστηκε ἡ συνέχεια τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ, ποὺ περνοῦσε κάτω ἀπ' τὸ κοῖλο στὸ ΒΑ τμήμα του. Ἐτσι ἐπιβεβαιώθηκε ἡ ὑπόθεση ὅτι σ' αὐτὸν ἀνῆκε τὸ καλυμμένο τμήμα ποὺ εἶχε βρεθεῖ ΝΔ τῆς σκηνῆς. Στὸ σημεῖο ποὺ ἐρευνήθηκε ὑπῆρχε ἓνα μικρὸ ἀκάλυπτο τμήμα καὶ ἔτσι στάθηκε δυνατό νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπίχωση μέχρι τὸ δάπεδο τοῦ ἀγωγοῦ. Τὸ χῶμα ἦταν συμπαγές, μὲ πολλὰ μεγάλες καὶ μέτριες πέτρες καὶ ἀρκετὴ κεραμεικὴ (βάθος: 1.30 μ.). Ἡ ἐπίχωση τῆς ὀρχήστρας εἶναι πολὺ ταραγμένη καὶ δὲν ἐντοπίστηκε δάπεδο, γεγονός ποὺ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴν μετατροπὴ τῆς σὲ κονίστρα κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Χῶρος ἀνατολικῆς παρόδου

Ἀντίθετα μὲ τὴ δυτικὴ πάροδο, ποὺ ἔχει κλειστεῖ μὲ κάθετα τοποθετημένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ β' χρήσι, ἡ ἀνατολικὴ πάροδος φαίνεται ὅτι ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιοῦται.

Στὴν πρὸς τὰ Α προέκτασή της ἐντοπίστηκε τὸ φυσικὸ ἔδαφος μὲ ἀρκετὴ κλίση πρὸς τὴν ὀρχήστρα. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, σὲ βάθος 3.5 μ. περίπου ἀπὸ

τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρέθηκαν πεσμένα δύο ἐδώλια καὶ μαρμάρινος θρόνος τῆς προεδρίας μὲ ἐπιγραφή.

Σκηνή

Ἕνα μεγάλο μέρος τῆς φετινῆς ἔρευνας ἀφιερώθηκε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ κτιρίου τῆς σκηνῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ ΒΑ τοῖχος τῆς εἶχε βρεθεῖ σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο μ' ἓνα μεγάλο χάσμα στὸ κέντρο περίπου. Μὲ ὑδραυλικὸ ἐκσκαφέα ἐγινε ἀποχωμάτωση σ' ὅλο τὸ ΒΔ-ΝΑ τμήμα τοῦ θεάτρου ὅπου μέχρι πέρυσι περνοῦσε ὁ ἀγροτικὸς δρόμος πρὸς τὴ Σύναξη καὶ μεταφυτεύτηκε ἡ ἐλιά πού βρισκόταν πάνω στὸ ΒΑ τοῖχο τῆς σκηνῆς (πίν. 27α).

Τὸ κτίριο πού ἀποκαλύφθηκε εἶναι ὀρθογώνιο, μεγάλων διαστ. (23.50 × 6.30 μ. περίπου) καὶ χωρίζεται σὲ τρεῖς χώρους μὲ δύο ἐγκάρσιους τοίχους. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι (πλάτος 1.45 μ.) εἶναι πολὺ ἰσχυροὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἐσωτερικοὺς πού εἶναι μικροῦ πλάτους (0.50 μ.) καὶ εὐτελέστερης κατασκευῆς. Ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πέτρες μὲ ἀδρὰ δουλεμένη τὴν ὁρατὴ ἐπιφάνεια πού συνδέονται μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Μόνο τὸ Α ἄκρο καὶ ὁ ΝΑ τοῖχος τῆς σκηνῆς εἶναι κτισμένα μὲ μεγάλους ὀρθογώνιους ἀσβεστολιθικοὺς δόμους μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι σὲ β' χρῆση καὶ φέρουν τετράγωνης διατομῆς τόρμους. Ὡστόσο καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν ἀπ' τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ ὁ τοῖχος εἶναι κτισμένος μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα καὶ ὑπάρχει καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ψημένες πλίνθους. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ ΝΑ τοίχου σῶζεται μαρμάρينو κατώφλι στὴ θέση του (σὲ ὕψος 1.20 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνασκαμμένο ἔδαφος). Εἶναι ἡ μόνη πρὸς τὸ παρὸν ἔνδειξις γιὰ ὑπαρξὴ ἐξωτερικῆς θύρας χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι ἦταν ἡ μοναδικὴ γιὰτὶ οἱ τοῖχοι στὸν κεντρικὸ χῶρο καὶ ὁ ΒΔ τοῖχος εἶναι πολὺ κατεστραμμένοι. Στὸ ΝΑ τμήμα τῆς σκηνῆς βρέθηκε τμήμα πεσμένου τοίχου ἀπὸ ὀρθογώνιες ψημένες πλίνθους ρωμαϊκῶν χρόνων πού δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνῆκε στὸν δεύτερο ὄροφος τῆς σκηνῆς.

Σ' ὅλο τὸν χῶρο Ν τῆς σκηνῆς βρέθηκαν ἀκτέριστες ταφὲς διάσπαρτες. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἦταν ἀπλοὶ λάκκοι καλυμμένοι μὲ σχιστολιθικὲς ἢ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Σὲ δύο περιπτώσεις ἦταν κτισμένοι κυκλικὰ μὲ μέτρες πέτρες.

Προσκήνιο

Συνεχίστηκε ἡ ἀφαίρεση ἐπίχωσης ἀνάμεσα στὸν ΒΑ τοῖχο τῆς σκηνῆς καὶ τὶς χαμηλές, κτιστές βάσεις τῆς κιονοστοιχίας τοῦ προσκηνίου. Ὁ χώρος ἔχει πλάτος 3.35 μ. Ἀφθονα εἶναι τὰ κονιάματα ποὺ βρίσκονται καὶ οἱ ψημένες πλίνθοι. Στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν κτιστῶν βάσεων σώζονται προεξοχές ἀπὸ πλίνθους ποὺ σχηματίζουν κανονικὰ ἀνοίγματα. Σὲ μικρὸ βάθος ἐντοπίστηκε τοῖχος πάνω στὸν ὁποῖο «πατοῦν» οἱ βάσεις (πίν. 27β).

Εὐρήματα

Ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ θεάτρου: ἀκέραιος, δωρικὸς ἡμικίονας (μῆκος 2.10 μ., μέγ. πλάτος 0.41 μ., διάμ. ἡμικ. 0.30 μ.) βρέθηκε ὀριζόντια τοποθετημένος μὲ τὴ ραβδωτὴ ἐπιφάνεια πρὸς τὰ κάτω στὸ κέντρο καὶ σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀγωγὸ τῆς ὀρχήστρας.

Δύο κιονόκρανα ἡμικιόνων μὲ σχηματοποιημένα φύλλα ἄκανθας καὶ ρόδακα, παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, βρέθηκαν στὸ κέντρο περίπου τῆς ὀρχήστρας.

Ἀπότμημα δωρικοῦ ἡμικίονα βρέθηκε στὸ χώρο τῆς Α παρόδου (πίν. 28).

Ἀποτμήματα φολίδων διάτρητου θωρακίου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ὀρχήστρας.

Ἀπότμημα ἀπὸ χέρι μαρμαρίνου ἀγάλματος ὑπερφυσικοῦ μεγέθους (τὸ τμῆμα ἀπὸ τὸν ἀγκώνα μέχρι τὸν καρπὸ) βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Α ἄκρου τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ὀρχήστρας (ἐπιφανειακὰ σχεδόν).

Σ' ὅλο τὸν χώρο τῆς σκηνῆς, προσκηνίου καὶ ὀρχήστρας ἀφθονα ἦταν τὰ κεραμίδια στέγης καὶ οἱ ψημένες πλίνθοι, ἡ κεραμεικὴ ἦταν περιορισμένη, ἐλληνιστικῶν μέχρι καὶ βυζαντινῶν χρόνων, καὶ βρέθηκαν 85 νομίσματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ κλασσικὰ ἕως τὰ βυζαντινὰ χρόνια.

Ἄλλες ἐργασίες

Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἔγιναν ἐργασίες συντήρησης καὶ στερέωσης τῶν τοίχων τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ προσκηνίου καὶ καλύφθηκαν μὲ προστατευτικὸ κάλυμμα ἀπὸ νάυλον. Ἐγιναν ἀκόμη ἐργασίες ἰσοπέδωσης καὶ διαμόρφωσης τοῦ χώρου νότια καὶ ἀνατολικά τοῦ θεάτρου καθὼς καὶ ἀποχετευτικὸ ἔργο γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς μὲ τσιμεντοσωλῆνες καὶ κτιστὰ φρεάτια. Ἐξάλλου ὁλοκληρώθηκε ἡ περίφραξη τοῦ χώρου τοῦ θεάτρου καὶ τοποθετήθηκε σιδερένια πόρτα.

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΥΝΑΞΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 29 - 32)

Σε πενταετές πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ Νομοῦ Ροδόπης συμπεριελήφθη, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ προϊσταμένου τῆς Ἐφορείας Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς Διαμαντῆ Τριαντάφυλλου, ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς Μαρωνείας καὶ τῆς περιοχῆς της μέσω τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας στὸν προγραμματισμὸ τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς Μαρωνείας πρότεινε νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ 1974 ἀπὸ τὸν Θεολόγο Ἀλιπράντη στὸν ἀγρὸ Τζυρίνη στὸν Ἅγιον Χαράλαμπο Μαρωνείας¹ καὶ νὰ διερευνηθοῦν γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ἐρεῖπια στὴ θέση «Σύναξη» ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα.

Ἡ «Σύναξη» βρίσκεται 5 περίπου χλμ. ἀνατολικά τῆς Μαρωνείας πάνω στὴ δύσβατη ἀγροτικὴ ὁδὸ ποὺ φέρει στὴν παραλία τῶν Πετρωτῶν καὶ στὴ Μάκρη. Στὴ θέση αὐτὴ τὸ ρέμα, λεγόμενο τῆς Σύναξης, ἀνάμεσα στὸ πετρώδες βουνὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ στὸν Σαρή Καγιά διαπλατύνεται σχηματίζοντας ἕως τὴ θάλασσα κατάφυτο ἀπὸ ἐλαιόδενδρα αὐλώνας². Στὸ κέντρο τοῦ αὐλώνα, ἐπάνω σὲ χαμηλὸ ἑξαόγωνα τῆς γῆς διακρίνονται ἀνάμεσα σὲ χοντρά πουνάρια σωρολίθια καὶ θεμέλια τοίχων κτιριακοῦ συγκροτήματος (πίν. 29α, Α). Κοντὰ στὸν πετρώδη αἰγιαλὸ διακρίνονται ἐπίσης θεμέλια μεγάλου κτιρίου μὲ πολλὰ δωμάτια. Στὴ Σύναξη ἡ ἀλίμενη σήμερα θρακικὴ παραλία σχηματίζει ὁρμίσκο, ὅπου πιάνουν βάρκες καὶ ψαροκάικα. Συστάδα βράχων μέσα στὴ θάλασσα καὶ κοντὰ στὴν ἀκτὴ φέρει τὴν ἐπωνυμία «Τοῦ καλόγερου ἡ πλάκα» (πίν. 29α, Β).

1. Θ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, Ἀνασκαφὴ εἰς Ἅγιον Χαράλαμπον Κομοτηνῆς, ΕΕΒΣ 42, 1975-6, 223-9.

2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Μαρωνεῖα καὶ Ὁρθογασία, Ἀρχαῖες Ἑλληνικαὶ Πόλεις, ἀριθ. 16, σ. 2.

Ἡ Σύναξη, ὅπως καὶ τὸ ὑπερκείμενο βουνὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, κατέχει σημαντικὴ θέση στὶς παραδόσεις τῶν Μαρωνιτῶν. Ὁ ἱατρὸς Μ. Μελίρ-ρυτος στὸ βιβλίο του «Περιγραφή ἱστορικὴ καὶ γεωγραφικὴ ὑπ' ἐκκλησιαστικὴν ἔποψιν τῆς θεοσώστου ἐπαρχίας Μαρωνείας» (Κωνσταντινούπολις 1871) ἔγραψε τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴ Σύναξη: «Εἰς τὴν Σύναξιν λεγομένην, λέγουσιν, ὅτι ὑπάρχει μόνον (3 ὥρας μακρὰν τῆς νῦν Μαρωνείας, καὶ 2 τῆς παλαιᾶς πρὸς Ἀνατολὰς) ἐν μάκμαρον 4 πηχῶν τὸ μῆκος καὶ 1 1/2 τὸ πλάτος, καὶ ὑπὲρ τὸ 1/2 πῆχυν τὸ πάχος, μὲ ἐπιγραφὴν, καὶ τὸ ὁποῖον ὁ Θωμᾶς Μαργαρίτου Χ. Θωμᾶ ἠθέλησε νὰ τὸ μεταφέρῃ εἰς τὸν ἐν Γιμουρτζίνῃ Γιανχανᾶν του, διὰ νὰ τὸ κάμῃ δεξαμενὴν σισαμελαίου, ἀλλὰ ἔσπασε, καὶ τὸ ἀφῆκεν ἐκεῖ πάλιν· εἰς τὸ μέρος τοῦτο (Σύναξιν) ἅπαζ τοῦ ἔτους τοῦ ἁγίου Γεωργίου πηγαίνουν πολλοὶ μεθ' ἱερέως, καὶ ἀναγινώσκουσιν Παράκλησιν· διότι εἰς τὸ μέρος τοῦτο ὑπῆρχε ποτε Μετόχιον ἁγιορείτικον μὲ κτήματα ἐλαιῶνων»³.

Πρῶτος ὅμως ὁ Γ. Μπακαλάκης, ποὺ ὁδοιπόρησε στὴ Σύναξη στὰ 1937, ἀναγνώρισε στὰ ἐρείπια τὴν ἀψίδα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, «καμωμένη ἀπὸ καμπύλους μαρμαρίνους δόμους», καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη⁴. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Γ. Μπακαλάκη συμπληρώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀκούραστο φύλακα ἀρχαιοτήτων Τούλη Κωνσταντινίδη, ποὺ ἀπὸ χρόνια ἔχει καταγεγραμμένο στὸ σημειωματάριό του πρόχειρο σκαρίφημα τῆς ἀτόψης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μὲ νάρθηκα καὶ τρίκογχο ἀνατολικὸ τμήμα, ὅπως ἐπίσης τὴν ὑπαρξὴ τοίχων σὲ ὁλόκληρο τὸν μαρωνίτικο ἐλαιῶνα τῆς Σύναξης.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς φετινῆς ἔρευνας τὰ ἐρείπια στὴ Σύναξη ἦταν σκεπασμένα ἀπὸ λιθοσωροὺς καὶ πουρνάρια. Σὲ ὅλα αὐτὰ εἶχε προστεθεῖ καὶ ἡ ἀταξία τῶν λαθρανασκαφῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔρευνα τέτοιου χώρου ἔπρεπε νὰ εἶναι στὰ πρῶτα τῆς βήματα προσεκτικὴ. Κρίθηκε σκόπιμο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ νὰ προηγηθεῖ ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τὶς πέτρες, τὰ πουρνάρια καὶ τὸ ἐπιφανειακὸ ταραγμένο στρώμα. Ἔτσι ἀπομακρύνθηκαν 130 μ.³ πέτρα ἐνῶ μὲ τὰ πουρνάρια καὶ τὰ χώματα ἐνισχύθηκαν τὰ τοιχώματα τῆς γειτονικῆς

3. Β' ἔκδοσις: Θρακικὴ Ἑπετηρίδα 1, 1980, 47-112, ἐπιμέλεια Δ. Βασιλειάδης, καὶ σὲ ἀνεξάρτητο τεῦχος, ἔκδοσις τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς (Κομοτηνὴ 1980).

4. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη (Θεσσαλονίκη 1958) 100. Πρβ. Ε. ΤΣΙΜΠΙΑΝ - ΠΕΝΤΑΖΟΥ, Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐν Θράκῃ, ΠΑΕ 1971, 100.

στάνης. Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ διαπιστώθηκε ὅτι στὰ ἐρείπια μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα σχηματίζει τρίκογχο⁵, καμωμένο ἀπὸ μεγάλα ἐργασμένα μάρμαρα, ἰδρύθηκε στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια κτηριακὸ συγκρότημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο πτέρυγες διαμερισμάτων, μονόχωρο ἐπιμήκη ναὸ μὲ νάρθηκα καὶ στὸ μέσον ὑπαίθρια αὐλή⁶ (εἰκ. 1).

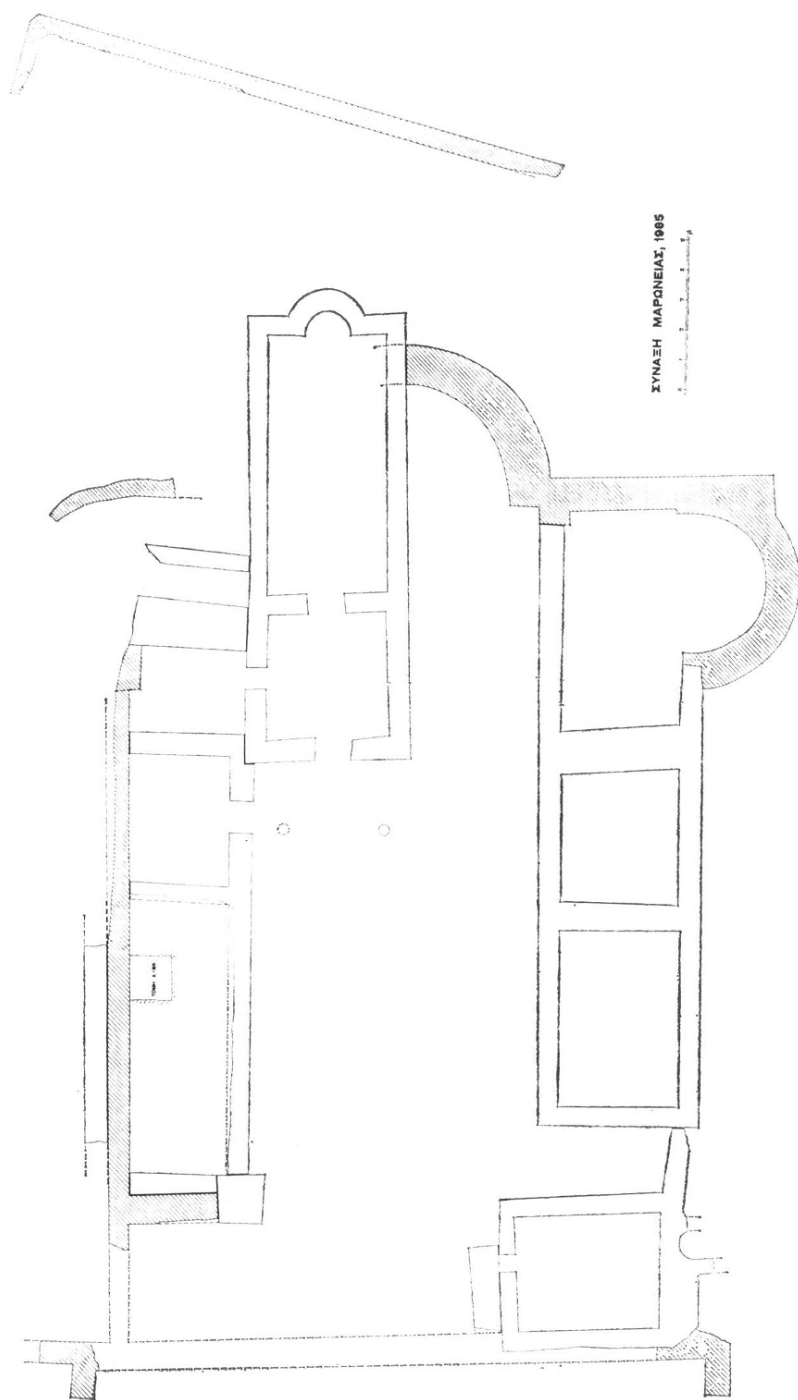
Παλαιοχριστιανικὴ βασιλική

Ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ σώζεται σὲ ὕψος ἕως 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τρίκογχου. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης ἐν μέρει ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ, ὅπως ἐπίσης ἡ ΒΔ καὶ ΝΔ γωνία του. Κατόπιν τούτου βρέθηκε ὅτι τὸ μῆκος τῆς βασιλικῆς μετρᾷ 34.40 μ.

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τρίκογχο τῆς βασιλικῆς σώζεται ἡ ἀνατολικὴ ἀψίδα ἐν μέρει, ὁλόκληρη ἡ νότια κόγχη καὶ ἔχνη τῆς βόρειας (πίν. 29β). Τὸ τρίκογχο εἶναι καμωμένο ἀπὸ μάρμαρα, τὰ ὁποῖα στὶς ἀψίδες εἶναι καμπύλα καὶ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Τὰ μάρμαρα αὐτὰ εἶναι spolia ἀπὸ κυκλικὸ ἢ κογχωτὸ κτήριο. Ἡ ἀνατολικὴ ἀψίδα, πλάτους 1.35-1.45 μ., σώζει δύο στρώσεις μαρμάρων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἐμφανὴ ἔχνη προηγούμενης χρήσης. Τὰ μάρμαρα τῆς κάτω στρώσης συνδέονται μεταξὺ τους μὲ σιδερένιους πειρόσχημους συνδέσμους, ποὺ πακτώνονται στοὺς τόρμους μὲ μολυβδοχώση (πίν. 30α). Τὰ μάρμαρα τῶν δύο στρώσεων συνδέονται μεταξὺ

5. Γιὰ τὶς τρίκογχες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς καὶ τὶς σχέσεις αὐτοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου μὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση βλ. τελευταῖα A.H.S. MEGAW, A Cemetery Church with Trefoil Sanctuary in Crete, Πρακτικά τοῦ 10οῦ Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 1980 Città del Vaticano-Θεσσαλονίκη 1984) 321 κέ. Πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, 213 κέ. καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΑΕ 1929, 203.

6. Ἡ ἀναβίωση οἰκιστικῶν κέντρων τῆς ἀρχαιότητος κατὰ τοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους εἶναι γενικότερο φαινόμενο στὴ Θράκη, ποὺ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις σχετίζεται καὶ μὲ ἀλλαγὴ τῆς ὀνομασίας τοῦ οἰκισμοῦ. Βλ. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων στὴ Θράκη: Συμπεράσματα καὶ προοπτικὲς, Πρακτικά Συμποσίου: Ἡ ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα στὴ Θράκη: Ξάνθη-Κομοτηνὴ-Ἀλεξανδρούπολη 1985, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου (ὑπὸ ἐκτύπωση).

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

τους με ἄσβεστοκονιάμα, πού περιέχει χοντροτριμμένο κεραμίδι. Ἡ ἀνατολική ἀψίδα στό σημεῖο ὅπου ἐφάπτεται με τὸν νότιο τοῖχο τοῦ βυζαντινοῦ ναυδρίου, εἶναι ἐπιδιορθωμένη με μικρότερες λαξευμένες πέτρες.

Ἡ νότια ἀψίδα τοῦ τρίογχου εἶναι καμωμένη ἐπίσης με λαξευμένα μάρμαρα. Σώζονται τρεῖς στρώσεις. Τὰ μάρμαρα τῆς ἄνω στρώσης εἶναι μετακινημένα. Στὶς θέσεις ὅπου αὐτὰ κάθονταν ἐπάνω στὴ δεύτερη στρώση διακρίνονται ἔχνη συνδετικοῦ ἄσβεστοκονιάματος με τριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι). Τὰ δύο μάρμαρα πού σχηματίζουν τὴ γωνία ἀνάμεσα στὴν ἀνατολική καὶ στὴ νότια κόγχη «δένονται» με ἐγκοπὴ (πίν. 30β). Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς νότιας κόγχης, μήκους 7.67 μ. καὶ πλάτους 1.12 μ., στὸ νότιο ἄκρο του γωνιάζει πρὸς Δ σχηματίζοντας ἀρχικὰ στενὸ μέτωπο, μήκους 1.37 μ., καὶ ἐν συνεχείᾳ ρηχὴ προεξέχουσα ἀψίδα. Ὁ ἴδιος τοῖχος ἐσωτερικὰ καὶ σὲ ἀπόσταση 0.97 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια γωνία σχηματίζει ἀντηρίδα πλάτους 1.04 μ. καὶ προβολῆς 0.59 μ., ἡ ὁποία ὀρίζει καὶ τὴ θέση τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς, πάνω στὴ θεμελίωση τοῦ ὁποίου εἶναι κτισμένος μεταγενέστερος τοῖχος, πλάτους 0.65 μ. - 0.70 μ. Ὁ ἴδιος ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς νότιας κόγχης καὶ σὲ ἀπόσταση 3.65 μ. ἀπὸ τὴν ἀντηρίδα σχηματίζει ἐσωτερικὰ ἐγκοπὴ με μέτωπο πλάτους 0.175 μ., ἀπὸ ὅπου ξεκινᾷ ἐσωτερικὰ ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ὁ καμπύλος τοῖχος τῆς κόγχης, πλάτους 1.12 μ., σώζει τὴν κατώτερη στρώση τῶν μαρμάρων, πού ἔχουν σχῆμα τραπεζοειδὲς με καμπύλες τὶς δύο παράλληλες πλευρὲς καὶ εἶναι καλὰ ἄρμοσμένο. Ἡ ἄνω ἐπιφάνειά τους φέρει ἔχνη συνδετικοῦ ἄσβεστοκονιάματος (κουρασάνι) γιὰ τὴν καλὴ ἄρμογὴ τῆς δεύτερης στρώσης τῶν μαρμάρων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πολλὰ διακρίνονται πεσμένα ἔξω ἀπὸ τὸ κτήριο.

Σὲ βάθος 0.98 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς ἐσωτερικῆς ἐγκοπῆς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου βρέθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου, τὸ ὁποῖο ἐπεκτείνεται σὲ ὅλη τὴ νότια ἡμικυκλικὴ κόγχη, ἔχει καταστραφεῖ ὅμως στὸ κέντρο ἀπὸ θησαυροθῆρες. Πάνω στὸ ὑπόστρωμα πατοῦσαν πλάκες δαπέδου, πλάτους 0.55-0.65 μ., ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματά τους. Μία ἀπὸ αὐτὲς καὶ σὲ ἐπαφὴ με τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκε στὴ θέση της· δὲν πρόκειται ὡστόσο γιὰ πλάκα ἀλλὰ γιὰ λαξευμένο μάρμαρο τραπεζοειδοῦς σχήματος, μήκους 1 μ., πλάτους 0.70 μ. καὶ 0.45 μ. καὶ πάχους 0.32 μ., τοῦ ὁποίου οἱ δύο παράλληλες πλευρὲς εἶναι ἐλαφρὰ καμπύλες καὶ ἡ πλατύτερη φέρει κυρτὸ ἡμικυ-

κλικό κυμάτιο. Εἶναι *spolium* καὶ προέρχεται ἀπὸ κυκλικὸ ἢ κογχωτὸ κτήριο⁷.

Σὲ ἀπόσταση 3.80 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας βρέθηκε τοιχάριο ἀγνώστου πλάτους, ποὺ τέμνει τὴν κόγχη μὲ κατεύθυνση Α-Δ. Στὴ θεμελίωση τοῦ τοιχαρίου καὶ σὲ σημεῖο, ὅπου τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τῆς κόγχης ἦταν κατεστραμμένο, βρέθηκε χάλκινο εἰκοσανούμιο τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ βάσεις ἀπὸ γυάλινες κανδηλές παλαιοχριστιανικοῦ τύπου.

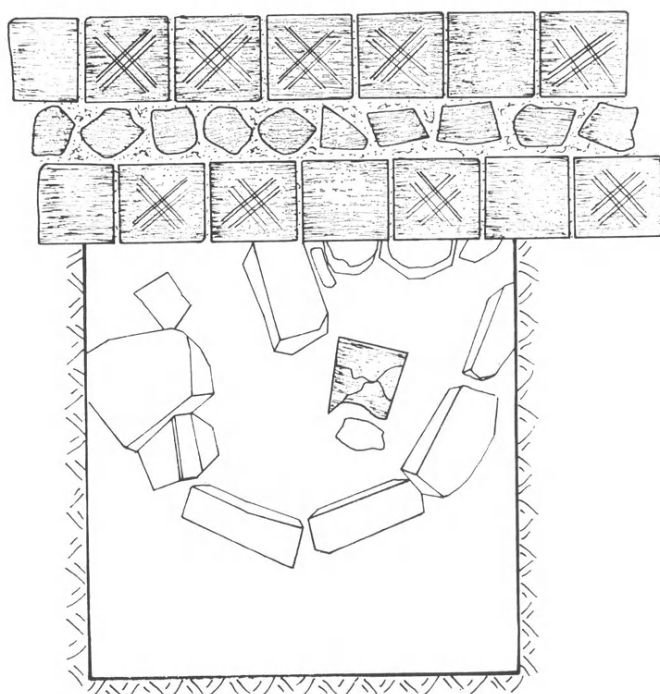
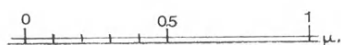
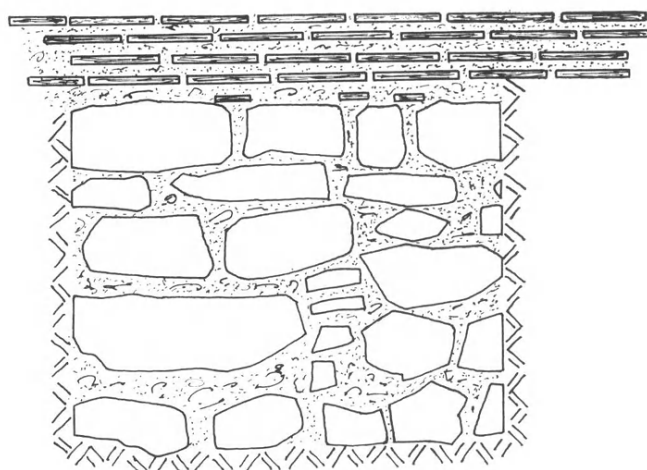
Ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη βόρεια κόγχη διακρίνονται ὀρισμένα μάρμαρα τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο καμπύλα μὲ κυρτὸ ἡμικυκλικὸ κυμάτιο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά (πίν. 31α), παρόμοια μὲ αὐτὸ ποὺ βρέθηκε τοποθετημένο ὡς δάπεδο στὴ νότια κόγχη.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ δὲν εἶναι καμωμένος μὲ μάρμαρα, ὅπως τὸ ἀνατολικὸ τρίκογχο, ἀλλὰ μὲ λίθους μέσου μεγέθους, τοποθετημένους σὲ λίγο ἀκανόνιστες στρώσεις, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους παρεμβάλλονται μικρὰ κομμάτια λίθων ὡς «μόλια» (εἰκ. 2). Ἡ λιθοδομὴ διακόπτεται στὸ ἄνω σωζόμενο τμήμα τοῦ τοίχου ἀπὸ 4 ἐπάλληλες ζῶνες πλίνθων, διαστ. 30×30×3 ἐκατ., ἄρμὸς 4.5-6 ἐκατ., πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες φέρουν στὴν ἐπιφάνειά τους χιαστί «δαχτυλιές»: γιὰ τίς παρειὲς τοῦ τοίχου χρησιμοποιήθηκαν ἀκέραιες πλίνθοι, ἐνῶ ὁ πυρήνας του γεμίζει μὲ κομμάτια σπασμένων πλίνθων. Ὡς συνδετικὸ κονίαμα χρησιμοποιήθηκε κουρασάνι.

Ἔως βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ βόρειου τοίχου ἡ ἐπίχωση στὴν τομὴ Α/85 βρέθηκε νὰ εἶναι κρημνίσματα τῆς ἀνωδομῆς: λίθοι, πλίνθοι καὶ κομμάτια κεράμων στέγης. Σὲ βάθος 1.20 μ. ἀποκαλύφθηκε στρώμα στάχτης, πάχους 0.15-0.20 μ., μέσα στὸ ὁποῖο διατηρήθηκε ἡμικυκλικοῦ σχήματος, διαμ. 0.90 μ., κτισμένη μὲ πέτρες ἀπ' εὐθείας ἐπάνω στὸ χῶμα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ἐστία (εἰκ. 2). Στὸ κέντρο τῆς ἐστίας βρέθηκε ὀριζόντια τοποθετημένη πλίνθος, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς βάση γιὰ τὰ ἐντὸς τῆς θράκας τοποθετούμενα τσουκάλια ἢ ἀκόμη καὶ ὡς «γαστρίον» γιὰ τὸ ψήσιμο μάζας ψωμιοῦ⁸. Στὸ ἐπάνω στρώμα τῆς στάχτης βρέθηκαν διάφορα ὕστρεα: μύδια, στρείδια καὶ κοχλίες. Στὴν τομὴ δὲν βρέθηκε κανενὸς εἶδους δάπεδο. Παρατηρήθηκε μόνον ὅτι οἱ πρὸς τὸν βό-

7. Ἐπίστρωση δαπέδου μὲ *spolia* καὶ ὄχι μὲ πλάκες παρατηρήθηκε καὶ στὸ δάπεδο τοῦ ἐπισκοπικοῦ ναοῦ στὸ Πολύστυλο (ἸΑβδηρα).

8. Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Βυζαντινὰ τσουκαλόαγγηνα (Θεσσαλονίκη 1984) 77.

Εἰκ. 2. Τομὴ Α/85. Ὄψη τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς. Κάτω: κάτοψη, ὁ βόρειος τοῖχος τῆς βασιλικῆς καὶ ἡ ἐστία.

ρειο τοῖχο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ πέτρες, ποὺ σχημάτιζαν τὸ τοίχωμα τῆς ἐστίας ἀνῆκαν στὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου· τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως σημαίνει ὅτι ἡ ἐστία βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

Παράλληλα μὲ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 3.30-3.40 μ. νοτίως βαίνει σειρὰ μαρμάρων ἀκανόνιστου σχήματος, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς ὑποθεμελίωση τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς. Ἐπάνω στὴ μαρμαρίνη ὑποθεμελίωση κτίστηκε μεταγενέστερος τοῖχος.

Σὲ ἀντίστοιχη νοτιότερη θέση διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ μαρμαρίνης ὑποθεμελίωσης τῆς νότιας κιονοστοιχίας. Καὶ ἐδῶ κτίστηκε ἐπάνω στὴν ὑποθεμελίωση μεταγενέστερος τοῖχος. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς δύο στυλοβάτες μετρήθηκε σὲ ± 10.10 μ., ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς.

Ὁ βόρειος στυλοβάτης ἀπολήγει πρὸς Δ σὲ τετράγωνο κτιστὸ πεσσό, πλευρᾶς 1.50-1.60 μ., ὁ ὁποῖος συνδέεται μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ μὲ ἄλλο τοῖχο πλάτους 0.96 μ. Ὁ βόρειος τοῖχος συνεχίζει πρὸς Δ ἕως ὅτου συναντήσῃ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ἄρα τὸ πλάτος τοῦ σχηματιζόμενου νάρθηκα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι περίπου 4.20 μ.

Σύγχρονος μὲ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ φαίνεται νὰ εἶναι τοῖχος, πλάτους 0.65 μ., κτισμένος μὲ λίθους καὶ ὀριζόντια τοποθετημένους πλίνθους καὶ μὲ κουρασάνι ὡς συνδετικὸ κονίαμα, εὐρισκόμενος 7 μ. ἀνατολικά τῆς ἐκκλησίας καὶ ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε εἶδος περιβόλου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συγκροτήματος. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀνάμεσα στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος τῆς βασιλικῆς καὶ στὸν περιβόλο βρίσκονται ψηφίδες ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν, ποὺ θὰ κοσμοῦσαν τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Μεσοβυζαντινὸ κτηριακὸ συγκρότημα

Στὰ ἐρείπια τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ἰδρύθηκε στοὺς μεσοβυζαντινοὺς χρόνους κτηριακὸ συγκρότημα, ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο πτέρυγες διαμερισμάτων, μονόχωρο ἐπιμήκη καὶ μὲ νάρθηκα καὶ στὸ μέσον ὑπαίθρια αὐλή.

Ὁ ναὸς εἶναι ἓνα ἐπίμηκες μονόχωρο κτίσμα, συνολικοῦ μήκους 15.90 μ. καὶ πλάτους στὴ δυτικὴ πλευρὰ 5.60 μ., μὲ εὐρύχωρο ἰσοπλατὴ νάρθηκα, μή-

κους 4.40-4.45 μ., καὶ προεξέχουσα ἡμικυκλική κόγχη στὰ ἀνατολικά, ἀνοίγματος 1.59 μ. καὶ βάθους 0.80 μ.⁹ Καταλαμβάνοντας τμήμα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καλύπτει τὸ μισὸ ἱερὸ βῆμα καὶ ἐξέχει ἐλαφρὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολική της ἀψίδα. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναυδρίου, πλάτους 0.60-0.70 μ., εἶναι κτισμένοι μὲ λίθους καὶ σπασμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τοποθετημένα σὲ ἀμελεῖς στρώσεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες παρεμβάλλεται μία σειρὰ πλίνθων· πλινθία ὁμοίως τοποθετοῦνται στοὺς ἀρμούς ἀνάμεσα στοὺς λίθους. Ὅλο τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ βασιλική. Ὡς συνδετικὸ κονίαμα χρησιμοποιεῖται λάσπη. Οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐπιχρισμένοι ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ μὲ λευκὸ ἀσβεστοκονίαμα. Μεγάλαι λαξευμένα μάρμαρα χρησιμοποιοῦνται στὸ βόρειο τοῖχο, στὶς γωνίες τοῦ κτίσματος καὶ στοὺς λαμπάδες τῶν θυρῶν. Φαίνεται ἐπίσης παρόμοια μάρμαρα νὰ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ὡς κατώφλια. Ἐνὰ τέτοιο μάρμαρο, πλάτους 0.79 μ. καὶ πάχους 0.30-0.33 μ. ποὺ φέρει σὲ μία στενὴ πλευρὰ του τὸ ῥομὸ σύνδεσης ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του χρῆση, χρησιμοποιεῖται ὀρθίως ὡς βόρεια παραστάδα τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Στὴν ὁρατὴ πλατιὰ πλευρὰ διαβάζεται ἀνάποδα ἡ ἐπιγραφή: Παῦλο(υ) κυμη(τήριον), ὕψους γραμμῶν 2-4 ἑκατ., ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ μάρμαρο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς καλυπτῆρια πλάκα τάφου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων.

Δυτικὰ 2.35 μ. τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναυδρίου βρέθηκε ἀνεστραμμένο παλαιοχριστιανικὸ ἱωνίζον κιονόκρανο μὲ σπασμένες τὶς ἑλικες, ποὺ χρησίμευε πιθανὸν ὡς βάση ὑποστυλώματος προστώου¹⁰. Βάση δευτέρου ὑποστυλώματος θὰ ὑπῆρχε βορειότερα, ὅπου εὐρὺς λάκκος λαθρανασκαφῶν.

Ἡ μία πτέρυγα διαμερισμάτων τοῦ συγκροτήματος καταλαμβάνει τὸ βόρειο κλίτος τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἡ ἄλλη τὸ νότιο. Οἱ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων αὐτῶν, πλάτους 0.65-0.70 μ., εἶναι λασπότοιχοι μὲ τοι-

9. Μονόκλιτες βασιλικὲς στὴ Θράκη: Παπίκιον ὄρος (Θ. ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ, Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὸ Παπίκιον ὄρος, *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 1, 1980, 126 κέ.), στὰ Πάτερμα (Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ καὶ Ν. ΖΗΚΟΣ, Ἀνασκαφὴ στὰ Πάτερμα Ροδόπης, *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 2, 1982, 23) στὴ Γρατινὴ (ΑΔ 34, 1979, Χρονικά, ὑπὸ ἐκτύπωση), Ἀγία Αἰκατερίνη καὶ Ἀγία Μαρίνα *Αἰδυμοτείχων* (Ρ. L. VOCOTOPoulos, The concealed course technique: further examples and a few remarks, *JÖB* 28, 1979, 252, Ν. ΒΑΦΕΙΔΗΣ, Λαογραφικὰ Διδυμοτεῖχου, *Θρακικὰ* 40, 1966, 286).

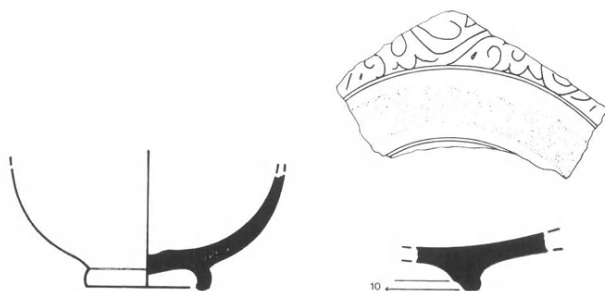
10. Δικιόνιο προστῶο εἶχε καὶ ὁ μονόχωρος τρουλλαῖος ναὸς στὸ Πολύστιλο (Ἀβδηρα), ΠΑΕ 1982, 24.

χοδομία ὅμοια ἀλλὰ ἀμελέστερη τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναυδρίου. Καὶ ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται σπασμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ ἄλλων ἀρχαιοτέρων κτηρίων. Οἱ πρὸς τὴν αὐλὴ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων εἶναι παράλληλοι καὶ πατοῦν ἐπάνω στὶς ὑποθεμελιώσεις τῶν στυλοβατῶν τῶν δύο κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, ἐνῶ οἱ πίσω τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων δὲν εἶναι κτισμένοι ἐπάνω στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἀλλὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρά. Ἄρα τὸ βάθος τῶν διαμερισμάτων στὶς δύο πτέρυγες εἶναι κοινὸ 4.14-4.20 μ. καὶ ἰσοῦται περίπου μὲ τὸ πλάτος τῶν κλιτῶν, ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς σχηματιζόμενης ἀνάμεσα στὶς δύο πτέρυγες δωματίων αὐλῆς εἶναι ± 10.10 μ. καὶ ἰσοῦται μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

Τὰ διαμερίσματα τῆς βόρειας πτέρυγας, στὰ ὁποῖα προσφύεται τὸ ναῦδριο, εἶναι τουλάχιστον τέσσερα καὶ οἱ διαστάσεις τους δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μετρηθοῦν μὲ ἀκρίβεια στὴν παρούσα φάση τῆς ἔρευνας. Ἀντίθετα τὰ διαμερίσματα τῆς νότιας πτέρυγας εἶναι περισσότερο εὐδιάκριτα: πρόκειται γιὰ τρία δωμάτια στὴ σειρὰ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνατολικότερο καταλαμβάνει τὸ νότιο πτερύγιο τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς καὶ μετρᾷ πλάτος 7.65 μ. Τὸ μεσαῖο δωμάτιο, πλάτους 4.35 μ. καὶ βάθους 4.15 μ., χωρίζεται ἀπὸ τὸ προηγούμενο μὲ διπλὸ τοῖχο, πλάτους 1.67 μ., στὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀρχαιότερα λαξευμένα μάρμαρα μὲ κυρτὸ ἡμικυκλικὸ κυμάτιο. Τὸ τρίτο δωμάτιο, πρὸς Δ, μετρᾷ πλάτος 6 μ. καὶ βάθος 4.15 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμό τῆς αὐλῆς μπροστὰ στὸ δωμάτιο αὐτὸ βρέθηκαν λαβὲς καὶ κομμάτια ἀπὸ κοιλιὲς βυζαντινῶν ἀμφορέων καθὼς καὶ ὄστρακα ἐφυσλωμένων ἀγγείων μὲ διακόσμηση ἐγχάρακτη καὶ γραπτὴ, καφέ καὶ πράσινου χρώματος, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 12ου αἰ.¹¹ (εἰκ. 3α).

Δυτικότερα, στὴ ΝΔ γωνία τοῦ μεσοβυζαντινοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος ἀποκαλύφθηκε δωμάτιο, διαστ. $3.80 \times 4.80/5$ μ. Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου, στὴ μέση τοῦ ὁποῖου σχηματίζεται μὲ δύο λίθους ὀρθοῖς κατὰ χῶραν, πού πατοῦν σὲ μαρμάρινη ποδιά, ἄνοιγμα πλάτους 0.58 μ., ἔχει προστεθεῖ ἐξωτερικὰ ἄλλος τοῖχος, πλάτους 1 μ. (πλν. 31β). Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου ἐξωτερικὰ σχηματίζεται κόγχη πλάτους 0.95 μ. Στὴν κοίτη τοῦ τοίχου

11. CH. MORGAN, *The Byzantine Pottery, Corinth XI*, 1942, 56, εἰκ. 38: E. Γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἀμφορεῖς βλ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ, ὁ.π. 105.

Εἰκ. 3. α. Βάση ποτηρίου. β. Τμῆμα βάσης πινακίου.

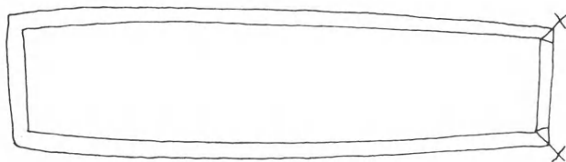
αὐτοῦ δίπλα στὴν κόγχη βρέθηκε ἡ βάση ποτηρίου ἀπὸ λευκὸ πηλὸ καὶ ἀνοικτὴ πράσινη διακόσμηση, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 9ο-12ο αἰ.¹² (εἰκ. 3β). Μέσα στὸ δωμάτιο αὐτὸ βρέθηκε λαξευμένο μάρμαρο, διαστ. $0.80 \times 0.645 \times 0.25$ μ., στοῦ ὁποῖου τὴ μία πλατιά πλευρά ὑπάρχει χαραγμένο τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 4. Ἀνάμεσα στὸ δωμάτιο αὐτὸ καὶ στὸ προηγούμενο παρεμβάλλεται στεγασμένος ἀποθηκευτικὸς χώρος, πλάτους $2.22/2.45$ μ., ἀνοικτὸς πρὸς τὴν αὐλή.

Ἀπὸ τὴ γενικὴ περιγραφή, ποὺ προηγήθηκε, συνάγεται ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ μεσοβυζαντινοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος κτίστηκαν εἴτε ἐπάνω εἴτε δίπλα στὶς θεμελιώσεις καὶ στοὺς τοίχους τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Χρησιμοποιήθηκε δὲ ἀπὸ αὐτὴ ὅχι μόνον τὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἐκ νέου (λαξευμένα μάρμαρα, σπασμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη-βάσεις, κορμοὶ κιόνων, ἰωνίζοντα κιονόκρανα, ἀμφικιονόκρανα παραθύρων (πίν. 32α), πεσσίσκοι τέμπλου, θωράκια ἀπλά, δίδυμα, ἀμφίγλυφα-λίθοι καὶ πλίνθοι) ἀλλὰ καὶ οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας καὶ τοῦ νότιου πτερυγίου ὡς περιμετρικὸς ἀπὸ τὴ ΝΑ πλευρὰ τοῖχος τοῦ συγκροτήματος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ τμῆμα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς σώθηκε σὲ σχετικὸ ὕψος.

Κτίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων

Τὸ ἀνατολικὸ τρίκογχο τμῆμα τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς εἶναι καμωμένο, ὅπως εἰπώθηκε, μὲ μάρμαρα ἐργασμένα ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀρχαιό-

12. MORGAN, ὁ.π. 142.

Εἰκ. 4. Χάραγμα.

τερο κυκλικὸ ἢ κογχωτὸ κτήριο. Στὸ ἴδιο οἰκοδόμημα ἀνήκει, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἀκέραιη παραστάδα θυρώματος, μὲ διακοσμητικὴ ταινία τύπου Sidamara, ἀδριάνειας ἐποχῆς, λοξότμητη στὸ ἄνω ἄκρο, ὕψους 3.60/3.95 μ. καὶ πλάτους 0.50 μ., μὲ κομμὸ τεμαχισμοῦ¹³ (πίν. 32δ). Πρόκειται πιθανὸν γιὰ τὸ «4 πηγῶν μάρμαρον», ποὺ ἀναφέρει ὁ Μελίρρυτος, καὶ τοῦ ὁποῖου ἡ διακοσμητικὴ ταινία κατὰ λάθος θεωρήθηκε ὡς ἐπιγραφή. Ἀπὸ τὸ ἴδιο μεγαλοπρεπὲς θύρωμα προέρχονται δύο ἀκόμη τεμάχια: ἓνα κομμάτι ὑπερθύρου μὲ πλούσια κυμάτια, στὰ ἐρείπια¹⁴ (πίν. 32γ), καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴ δεύτερη παραστάδα στὸν αἰγιάλὸ τῆς Σύναξης (πίν. 32β), ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ διαρπαγὴ τοῦ μαρμάρину ὕλικου γινόταν ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Δὲν εἶναι μόνον αὐτά: μαζὶ μὲ τὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ λασπότοιχου πάνω στὴ θεμελίωση τοῦ βόρειου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς βρέθηκε μαρμάρينو κομμάτι κανόνα μὲ σταγόνες ρωμαϊκῶν χρόνων τοῦ πρώτου ἐντοπιζόμενου στὴ Θράκη δωρικοῦ ναοῦ. Ἐπίσης ὁ Γ. Μπακαλάκης μὲ τὴν παρατηρητικότητά ποὺ τὸν διακρίνει ξεχώρισε μετὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἐργασιῶν ἀνάμεσα στὸ οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τοῦ πίσω τοίχου τῆς νότιας πτέρυγας τῶν διαμερισμάτων ἓνα κομμάτι μαρμάρину «καταληπτήρα» τοίχου «ἄβατου ἱεροῦ»¹⁵. Τὸ μέγεθος καὶ ἡ ποιότητα τῶν ρωμαϊκῶν κομματιῶν, ποὺ βρέθηκαν στὴ Σύναξη, δείχνει πὼς κάποιο σημαντικὸ κτηρια-

13. Πρβ. τὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη φιάλη καὶ τὴ βασιλείου πύλη τοῦ Ὀκταγώνου Φιλίππων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ μεγαλοπρεπὲς ἀδριάνειο κτίριο τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τῶν Φιλίππων (ΣΤΥΛ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Ἀνασκαφὴ Φιλίππων, ΠΑΕ 1973, 60-1).

14. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, ὅ.π.

15. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Καταληπτήρας ἀπὸ τὸν Δορίσκο (Ἐβρου), Τιμητικὸς τόμος Ν. Μουτσούπουλου (ὑπὸ ἐκτύπωση).

κὸ συγκρότημα λατρευτικοῦ χαρακτήρα θὰ ἦταν κτισμένο στὴ θέση αὐτὴ τῆς θρακικῆς παραλίας κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις

Μπροστὰ στὸν αἰγιαλὸ τῆς Σύναξης βρίσκονται τὰ ἐρείπια μεγάλου οἰκοδομήματος μὲ πολλὰ δωμάτια, ποὺ καταλαμβάνει ἔκταση περίπου 860-870 μ². (πίν. 29α, Γ). Οἱ πρὸς τὴ θάλασσα τοῖχοι ἔχουν πλάτος 1-1.40 μ. καὶ εἶναι κτισμένοι μὲ ὀγκόλιθους¹⁶. Τοῖχοι μικρότερου πλάτους ± 0.75 μ. εἶναι κτισμένοι μὲ μεγάλες πέτρες καὶ οἱ τοῖχοι, πλάτους 0.65-0.70 μ., τῶν πίσω δωματίων εἶναι κτισμένοι μὲ μικρὲς καὶ μεσαῖες πέτρες. Τὸ συγκρότημα, ποὺ ἔχει ἀποθηκευτικὸ χαρακτήρα, σχετίζεται μὲ τὶς λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις τῆς Σύναξης καὶ ἡ κυριότερη φάση του εἶναι ὕστερορωμαϊκὴ-παλαιοχριστιανικὴ¹⁷.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

16. ΠΕΝΤΑΖΟΣ, ὁ.π.

17. Πρβ. τὴ λιμενικὴ ἀποθήκη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων στὸ Τσουκαλαριὸ τῆς Θάσου (ΑΔ 31, 1976, Χρονικά, 331).

11. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 33-34)

Ἡ ἔρευνα στὴν παραλία τοῦ Ἀγ. Χαράλαμους τῆς Μαρωνείας, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1974¹ ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο², συνεχίστηκε κατὰ τὸ 1985 μὲ τὴν βοήθεια, ὅπως καὶ τότε, τοῦ ἔμπειρου φύλακα ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Κωνσταντινίδη.

Πρὸς Ν τοῦ ἀρχικοῦ τομέως Α διαστ. 4.50×11 μ., ὅπου εἶχε ἀνακαλυφθεῖ σὲ βάθος 5 μ. ἐνδιαφέρουσα καὶ σὲ καλὴ κατάσταση σωζόμενη τοιχογραφία σὲ τμῆμα ἀψίδας μὲ τὴν ἀπεικόνιση μεγάλου διαλίθου σταυροῦ, μοναδικοῦ, ἴσως, μέχρι σήμερα στὴ μορφὴ του, ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα μὲ τὴ διάνοιξη νέου τομέως Β, διαστ. 4×9 μ.

Σκοπὸς τῆς φετινῆς ὀλιγοήμερης ἔρευνας πρὸς Ν τοῦ ἀρχικοῦ τομέως, τοῦ ὁποίου ὁ χῶρος παρέμεινε, ὅπως ἦταν, στεγασμένος γιὰ ἀσφάλεια καὶ καλὴ προφύλαξη τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τῆς μισοκατεστραμμένης ἀψίδας, ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ ὕλικου τῆς ἐπιχώσεως ὥστε νὰ ἔλθουν στὸ φῶς τὰ ἐρείπια τῆς ἐκκλησίας, στὴν ὁποία ἀνῆκε ἡ τοιχογραφία.

Ἡ μικρὴ χρονικὴ διάρκεια ὅμως τῆς ἔρευνας καθὼς καὶ ἡ μεγάλῃ ἐπιχώση, ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 1-8 μ. δὲν ἐπέτρεψαν νὰ ἔλθουν στὸ φῶς τὰ διαφανόμενα ἐρείπια, ἰδιαιτέρως μάλιστα νὰ διαπιστωθεῖ ἂν σώζονται καὶ ἄλλα λείψανα τῆς τοιχογραφημένης ἐκκλησίας.

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἔφθασε σὲ βάθος 1.50 μ. Τὸ ὕλικὸ τῆς ἐπιχώσεως, ποὺ ἀφαιρέθηκε, δὲν ἀποτελοῦσε ἓνα ἀδιατάρακτο στρώμα, ἀλλὰ ἦταν κυρίως μπάζα, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ὅχι

1. ΑΔ 29, 1973-1974, Β3, 841-843, πίν. 633.

2. Συνοπτικὴ ἔκθεση τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς ἔρευνας βλ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ Χρ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, Α' Ἀνασκαφὴ εἰς Ἅγιον Χαράλαμπον Μαρωνείας Κομοτηνῆς, ΕΕΒΣ, τόμ. ΜΒ', 1975-1976, 223-229.

μόνον ἀπὸ τὴν καταστροφή τῶν κτηρίων γιὰ ἄγνωστους μέχρι σήμερα λόγους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ προσχώσεις, ποὺ ἐπακολούθησαν μετὰ τὴν πάροδο τῶν ἐτῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ διάφορα ἀπορρίμματα, ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ στὸν χώρο αὐτό, ἀφοῦ μέχρι καὶ πρόσφατα διέμεναν ψαράδες τῆς περιοχῆς σὲ ἐντελῶς πρόχειρες ξύλινες κατασκευές.

Μέσα στὰ μπάζα, ποὺ περιεῖχαν ἰδιαίτερα μεγάλες πέτρες, ἄλλες λαξευμένες καὶ ἄλλες ἀπελέκητες, βρέθηκαν κονιάματα τοιχοποιίας, δύο μαρμάρινες σπασμένες πλάκες διαστ. 0.25×0.32 , 0.32×0.245 μ. καὶ πάχους 0.04 μ., ἓνα κομμάτι μαρμαρίνου θωρακίου διαστ. 0.35×0.31 μ. πάχους 0.05 μ. μετὰ διακοσμητικὰ σχήματα τῶν κόμπων (πίν. 33α), ποὺ συνηθίζονται πολὺ στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια, καθὼς καὶ ἓνας τοῖχος πάχους 0.67 μ. καλὰ κτισμένος ἀπὸ μεγάλες πελεκητὲς πέτρες καὶ πολὺ στέρεο κουρασάνι. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται πρὸς Δ τοῦ νέου τομέα Β, στὸ ὄριο ἀκριβῶς τῆς τομῆς καὶ δίδει τὴν ἐντύπωση ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὸν τοῖχο, ποὺ παλαιότερα (1974) εἶχε ἀνακαλυφθεῖ καὶ ἀποδείχθηκε ὅτι εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω στὴν κατεστραμμένη μετὰ τὴν ἀψίδα ἐκκλησία, φαίνεται δὲ νὰ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο συνέχειά του.

Εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν: πλίνθοι πάχους 0.02-0.04 μ., τὸ μεγαλύτερο τμῆμα φολιδωτοῦ κεραμιδιοῦ, σπαράγματα ἀπὸ ἀκόσμητα ἀγγεῖα βυζαντινῆς ἐποχῆς, μαρμαρίνο κομμάτι διαστ. 0.35×0.31 μ. πάχους 0.06 μ. ἀπὸ θωράκιο 11ου-12ου αἰ. (πίν. 33β) μετὰ ἀνάγλυφον παράσταση ἀετοῦ, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ κύκλο, τμῆμα διάτρητου θωρακίου διαστ. 0.28×0.19 μ. καὶ πάχους 0.04 μ., καθὼς καὶ μαρμαρίνο κομμάτι πιθανῶς ἀπὸ δάπεδο μετὰ κυκλικὸ ἀνοιγμα στὸ μέσο καὶ μιὰ ἡμικυκλικὴ ταινία ἀπὸ ψηφίδες.

Ἐξάλλου σὲ βάθος 1 μ. βρέθηκαν μαρμαρίνη πλάκα διαστ. 0.29×0.25 μ. καὶ πάχους 0.03 μ., ἄλλα δύο θραύσματα μαρμαρίνων ἐπίσης πλακῶν διαστ. 0.25×0.15 μ., 0.14×0.18 μ. καὶ πάχους 0.045 μ., 0.03 μ. ἀντίστοιχα, πελεκητὴ πέτρα διαστ. 0.30×0.34 μ. πάχους 0.14 μ. μετὰ χρωματιστὸ κονίαμα ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά.

Πρὸς Δ τοῦ τομέα Β, ὅπου ἀνοίχθηκε ὁ τομέας Γ διαστ. 4×9 μ., ἤλθαν στὸ φῶς ἐλάχιστα σπαράγματα ἐφυαλωμένων ὀστράκων τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου, πέτρες μεγάλες καὶ μικρές, πελεκητὲς καὶ ἀπελέκητες, κονιάματα, τοιχοποιίας, τμῆμα πεσσίσκου διαστ. 0.21×0.10 μ. πάχους 0.15 μ. μετὰ ἀνάγλυφον παράσταση σταυροῦ τοῦ 11ου-12ου αἰ. (πίν. 33γ), καθὼς καὶ δύο ἄλλα κομ-

μάτια θωρακίων, τὸ ἓνα γύψινο καὶ τὸ ἄλλο μαρμάρινο διαστ. 0.19×0.11 μ., 0.22×0.11 μ. καὶ πάχους 0.04 μ., 0.03 μ. ἀντίστοιχα. Ἀνάγλυφες παραστάσεις ποὺ διακρίνονται στὰ ἀνωτέρω ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι: μέρος κεραίας σταυροῦ καὶ τμῆμα ἀπὸ οὐρὰ παγωνιοῦ.

Ἡ ἔρευνα στὸν τομέα Α περιορίστηκε μόνο μπροστὰ στὴν ἀψίδα καὶ σὲ βάθος 0.40 μ., ὅπου φάνηκε καθαρὰ ὁλόκληρη ἢ βαθμιδωτὴ βάση τοῦ διαλίθου σταυροῦ, καθὼς καὶ μεγάλο μέρος τῆς διακοσμητικῆς ταινίας μὲ τὸ σχῆμα τοῦ μαιάνδρου ποὺ πλαισίωνε τὴν ἀνεικονικὴ παράσταση (πίν. 34α-β).

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

12. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

(Παρένθ. πίν. Δ' και πίν. 35 - 41)

Συνεχίστηκαν με κανονικό ρυθμό και έφέτος οι έργασίες στον αρχαιολογικό χώρο και στο Μουσείο της Δήλου. Στα συνεργεία μετείχαν οι ίδιοι τεχνίτες και αρχιτεχνίτες όπως πέρυσι, ενώ από επιστημονικό προσωπικό εκτός από την υπογράφουσα, βοήθησαν ή συνάδελφος δ. Χρ. Τελεβάντου, ο αρχιτέκτονας κ. Χ. Βασιλειάδης και ο τεχν. πολ. μηχανικός κ. Μιχ. Χαλκουτσάκης.

Οι έργασίες που έγιναν στον αρχαιολογικό χώρο (παρ. πίν. Δ') ήταν οι εξής:

1. Συντήρηση και στερέωση αρχαίων τοίχων

α) Στην περίπτωση που χρειάζεται μεγάλη επέμβαση, δηλαδή πρέπει να γίνει καθαίρεση και επανακατασκευή του καταστραφέντος τμήματος του μνημείου, ώστε να αποκτήσει την αρχική του μορφή, τότε αποτυπώνεται το επικίνδυνο τμήμα, εκπονείται μελέτη και μετά τη σχετική έγκριση εκτελείται ή έργασία. Ένδεικτικά δίνεται ένα παράδειγμα πριν και μετά τις έργασίες στερέωσης¹ (πίν. 35α-β).

β) Στην περίπτωση των μικρών επεμβάσεων, δηλαδή επισκευή και συμπλήρωση των μικρών κενών που έχουν δημιουργηθεί στη λιθοδομή των αρχαίων τοίχων, αφού επισημάνθηκαν, φωτογραφήθηκαν και σημειώθηκαν στα αντίστοιχα αρχιτεκτονικά σχέδια που υπάρχουν, έρχισε ή συμπλήρωση. Έφέτος έγιναν επεμβάσεις του είδους αυτού στη Συνοικία του Θεάτρου², στη Νησίδα της «Οικίας των Κωμωδών»³, (πίν. 35α, άρ. 52), στη Νησίδα των Χαλκων,

1. EAD VIII, πίν. XXX.

2. Ίδιαίτερα στη νησίδα III, EAD VIII, πίν. V-VI, αλλά και γενικότερα στον χώρο της Συνοικίας του Θεάτρου EAD VIII, πίν. III-IV.

3. EAD XXVII, πίν. Α'.

(πίν. 35α, ἀρ. 54β) καὶ στὴ Νησίδα τῶν Κοσμημάτων⁴ (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 54α καὶ πίν. 36-38).

2. Ἐπισκευὴ τῆς πλάκας τοῦ ὀρόφου στὴν «Οἰκία τοῦ Ἑρμῆ»⁵ (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 72).

Τὸ 1952, τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν τετραώροφη «Οἰκία τοῦ Ἑρμῆ», ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας Μ. Fomine ἀποκατέστησε τὴν ὀροφὴ τοῦ ἰσογείου μὲ μιὰ πλάκα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ πλάκα παρουσίασε ἐπικίνδυνα ρήγματα καθὼς καὶ προβλήματα διάβρωσης τοῦ ὀπλισμοῦ, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀποτινάξει τὴν ἐπικάλυψη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κίνδυνο γιὰ τοὺς ἐπισκέπτες, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ καταρρεύσει παρασύροντας ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ εἶχαν στηθεῖ περίπου στὴ θέση τους, στὸν ἐπάνω ὄροφο. Οἱ δυσκολίες ὑπερπηδήθηκαν μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἐκτοξευμένου σκυροδέματος (Gunité) ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Ἀνασθηλώσεως· χάρις στὴν ἐπέμβαση αὐτὴ ἐγίνε καὶ πάλι δυνατὴ γιὰ τὸ κοινὸ ἡ ἐπίσκεψις τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ μνημείου.

3. Τοιχογραφίες - ψηφιδωτὰ

α) Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ, συντήρησης καὶ στερέωσης τῶν τοιχογραφιῶν ἐξαιτίας τῆς ἑλλειψῆς εἰδικευμένου προσωπικοῦ ἔγιναν σὲ περιορισμένη κλίμακα καὶ μόνο στὰ σπίτια τῆς περιοχῆς τοῦ Σκαρδανᾶ καὶ στὸ «Σπίτι τοῦ Λόφου» (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 53).

β) Τὰ ψηφιδωτὰ ἀντίθετα φαίνεται ὅτι ἄρχισαν νὰ ἔχουν καλύτερη τύχη, γιὰτὶ ἀπασχολήθηκε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα συνεργεῖο ὑπὸ τὸν κ. Δ. Χρυσόπουλο, ἰδιαιτέρα στὶς οἰκίαις τῶν Προσωπείων (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 89) καὶ τῶν Δελφίνων (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 88), καθὼς καὶ σὲ δάπεδα στὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου καὶ τοῦ Ἑμπορικοῦ λιμένα (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 100).

4. Διαμορφώσεις στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο — τακτοποιήσεις

α. Ἀνδρὸο Ἐνῶν Θεῶν (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 80)

Συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τῆς Ἰσιδας⁶,

4. PH. BRUNEAU, Guide de Délos (1983) 181.

5. BCH 75, 1951, 188, 77, 1953, 444 σημ. 3.

6. BRUNEAU, ὁ.π. 229, εἰκ. 82 G.

ἀποκατάσταση τοῦ χώρου σέ ὀρισμένα σημεῖα καί τακτοποίηση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καί κιόνων (πίν. 39α). Στήθηκε ἐπίσης ὄρθιο στήν ἐνεπίγραφη βάσει του τὸ ἄγαλμα τῆς Διοδώρας, κόρης τοῦ Ἡφαιστίωνα⁷, στήν ἀνατολική στοὰ τοῦ Σαραπίου Γ (πίν. 41α).

β. Ἀγορὰ Ἰταλῶν (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 46)

Ἀνασυγκροτήθηκε κατὰ τὸ δυνατόν τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς⁸, καί ἔγιναν μερικῆς συγκολλήσεις κιόνων, καθὼς καί τοποθετήσεις ἄλλων στήν ἀρχική τους θέση (πίν. 40α-β).

γ. Περιοχὴ τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης

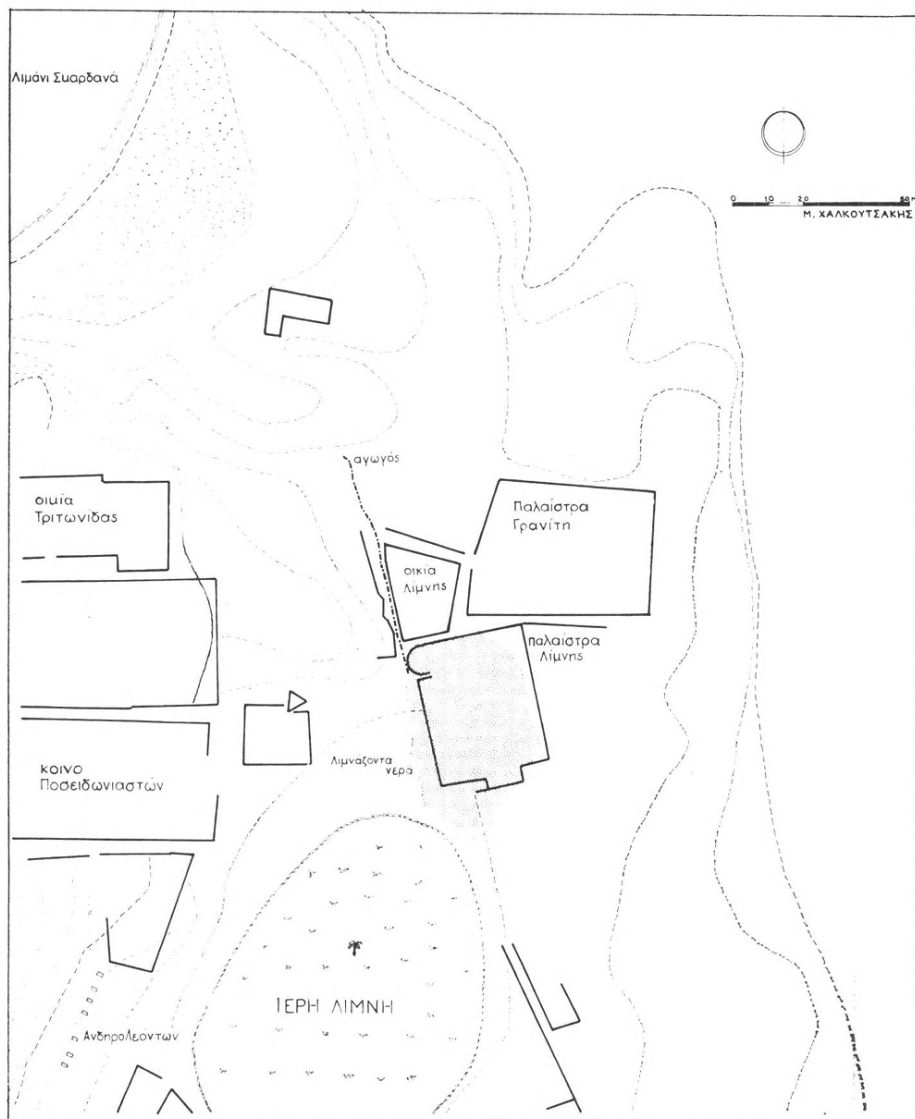
Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀποξήρανσης τῆς Ἱερῆς Λίμνης, τὸ 1925, ἡ περιοχὴ αὕτη ἦταν συνεχῶς πλημμυρισμένη. Μὲ τὴ διάνοιξη καί τὸν καθαρισμὸ τῶν ἀρχαίων ἀγωγῶν τοῦ δρόμου στὰ δυτικὰ τῆς «Οἰκίας τῆς Λίμνης» (παρ. πίν. Δ', ἀρ. 55) τὰ νερὰ διοχετεύτηκαν στὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια παρατίθεται ἡ μελέτη τοῦ τεχν. πολ. μηχανικοῦ τῆς Ἐφορείας κ. Μιχ. Χαλκουτσάκη ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἔργο (εἰκ. 1-2 καί πίν. 40α-β, 39β).

Μετὰ τὴν ἀποξήρανση τῆς Ἱερῆς Λίμνης (1925), ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους τῆς πρὸ πάνω περιοχῆς ἄλλαξε ὑψομετρικά, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ συγκέντρωση ὑδάτων καί τὸν κατακλυσμὸ τῆς περιοχῆς, κατὰ τοὺς χειμερινούς καί ἀνοιξιάτικους μῆνες. Ἡ περιοχὴ ποὺ περιλαμβάνεται μετὰξὺ τοῦ Ἀνδῆρου τῶν Λεόντων, τῆς Παλαίστρας Γρανίτη, τοῦ Μουσείου καί τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἰταλῶν, ἀποτελεῖ μιὰ μεγάλη λεκάνη συρροῆς ὑδάτων (πίν. 40α). Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1983 (περίοδος ἔντονων βροχοπτώσεων) παρατηρήθηκε συγκέντρωση ὑδάτων στήν περιοχὴ αὕτη μὲ ἀποτέλεσμα τὸν κατακλυσμὸ τῶν μνημείων μὲ τίς ἐπακόλουθες φθορὰς (πίν. 40α). Ἡ μοναδικὴ διέξοδος πρὸς τὴ θάλασσα (ὅρμος Σκαρδαῖα) εἶναι ὁ δρόμος δυτικὰ τῆς «Οἰκίας τῆς Λίμνης» ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴν ἀποχέτευση τῆς περιοχῆς ἀφ' ἑνός, γιὰτὶ ἡ σημε-

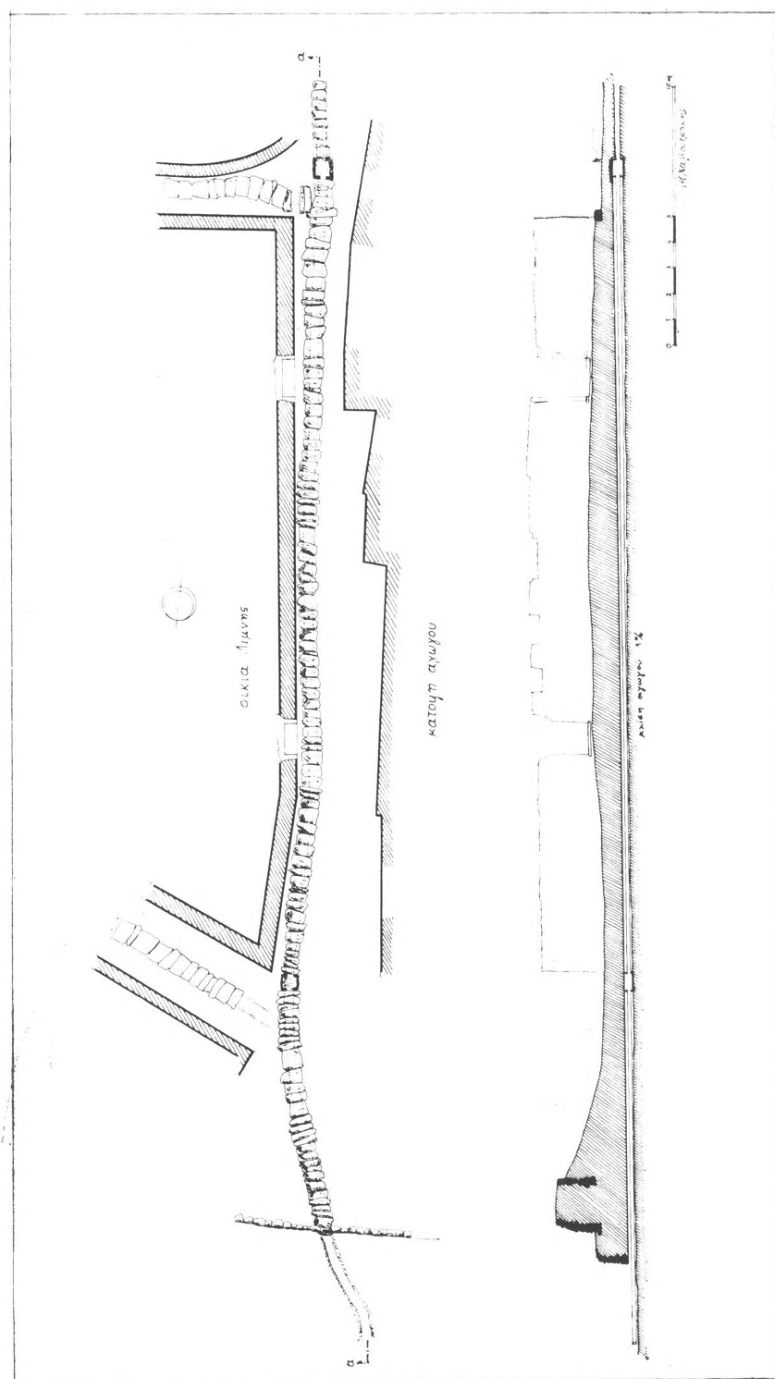
7. P. ROUSSEL, Cultes égyptiens à Délos (1916) 65, ἀρ. 1. J. MARCADÉ, Au Musée de Délos (1969) 134-135 κ.ά.

8. EAD XIX, 90, εἰκ. 75-76.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ σκαρίφημα περιοχῆς Λίμνης Δήλου.

ρινὴ στάθμη τοῦ δρόμου εἶναι ἀρκετὰ ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ συνήθη στάθμη τῶν ὑδάτων, ἀφ' ἑτέρου γιατί στο βόρειο ἄκρο τοῦ δρόμου ὑπάρχει ἀνάχωμα ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὰ βαγόνια τῶν ἀνασκαφῶν (πίν. 39β, 40β).

Εικ. 2. Τμήμα τοῦ κεντρικοῦ ἀγωγοῦ δυτικά τῆς Οἰκίας τῆς Αἰμίνης.

Έρευνα

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1985 καὶ ἔπειτα ἀπὸ μελέτη τῶν σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχει συλλεκτῆριος ἀγωγὸς δυτικὰ τῆς «Οἰκίας τῆς Λίμνης» μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ κατάληξή τὴν περιοχὴ τοῦ ὄρμου Σκαρδανῶ, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ στηρίχθηκε ἀφ' ἑνὸς στὴ διάταξη τῶν ἀγωγῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ὑπόθεση ὅτι πρέπει νὰ εἶχε προβλεφθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ δυνατότητα ἀποχέτευσης τῆς περιοχῆς σὲ περίπτωση ὑπερχείλισης τῆς Λίμνης.

Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1985 ἔγιναν τρεῖς ἐρευνητικὲς τομὲς κατὰ μῆκος τοῦ δρόμου δυτικὰ τῆς «Οἰκίας τῆς Λίμνης» καὶ ἀποδείχτηκε ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀγωγοῦ σὲ βάθος 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ δρόμου. Μετὰ ἀπὸ χωροσταθμικὴ μελέτη τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς περιοχῆς συμπεράναμε ὅτι ὁ ἀγωγὸς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀποχετεύει τὰ νερὰ τῆς περιοχῆς ἕως τὴ στάθμη τῶν 0.30 μ. (optimum) κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο χαλικόστρωτο ποὺ ὑπάρχει βόρεια τῶν δεξαμενῶν τῆς Παλαίστρας τῆς Λίμνης.

Περιγραφή - ἐκτέλεση

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1985 ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀποκάλυψης τοῦ ἀγωγοῦ σὲ ὅλο του τὸ μῆκος μὲ ταυτόχρονη ἀρίθμηση τῶν πλακῶν κάλυψης. Ὁ ἀγωγὸς εἶναι πλακοσκεπής, πλάτους 0.20 - 0.25 μ. καὶ βάθους 0.30 - 0.45 μ. Τὰ τοιχώματά του εἶναι ἐπενδυμένα μὲ σχιστόλιθο. Ἐγίνε ἀπόφραξη τοῦ ἀγωγοῦ ἀπὸ τὰ φερτὰ ὑλικά ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς λειτουργίας του, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ μπάζα ποὺ εἶχαν εἰσχωρήσει ἀπὸ τὰ διάκενα τῆς κάλυψης. Σὲ πολὺ λίγα σημεῖα εἶχαν καταστραφεῖ τὰ τοιχώματα, προφανῶς ἀπὸ τὶς ὠθήσεις τοῦ ὑπερκειμένου ἐδάφους. Τοποθετήθηκε σωλήνας (PVC) διαμ. 0.16 μ. μὲ τὴν ἀπαραίτητη κλίση. Στὴν ἀφετηρία τοῦ ἀγωγοῦ κατασκευάστηκε φρεάτιο μὲ πυθμένα 0.15 μ. χαμηλότερα τοῦ στομίου τοῦ σωλήνα γιὰ τὴν καθίζηση τῆς λάσπης. Τὸ φρεάτιο εἶναι δυνατό νὰ καθαρίζεται. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἀνωτέρω θέση ὑπάρχει ἀρχαῖο φρεάτιο ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς ἴδιους σκοποὺς. Μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα κατασκευάστηκε ἐσωτερικὰ τὸ νέο φρεάτιο μὲ μικρότερες διαστάσεις γιὰ νὰ μὴ θιγοῦν τὰ τοιχώματα τοῦ ἀρχαίου φρεατίου. Ἐγίνε ἐπανατοποθέτηση τῶν πλακῶν κάλυψης στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση. Στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειας γιὰ πλήρη

ἐπαναφορὰ τοῦ τοπίου ἐπιχώθηκε μὲ τὰ ὑλικά ἐκσκαφῆς ὁ δρόμος στὴν ἀρχική του στάθμη (πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν) καὶ ἐπανακατασκευάστηκε τὸ ἀνάχωμα (πίν. 39β). Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συγκεντρώθηκαν ὅλα τὰ ἀρχαιολογικά εὐρήματα, ἐνῶ δὲν ἔγινε καμιά ἐπέμβαση ἢ φθορὰ στὴν ἀρχαία κατασκευή.

Συντήρηση

Λόγω τῆς φύσης του τὸ ἔργο χρειάζεται τακτικὴ συντήρηση καὶ καθαρισμὸ μιὰ φορὰ τουλάχιστον τὸν χρόνο πρὶν τὴν ἐποχὴ τῶν βροχοπτώσεων.

MIX. ΧΑΛΚΟΥΤΣΑΚΗΣ

5. Μεταφορὲς

Μεταφέρθηκαν στὴ Δῆλο ἀπὸ τὴ νεκρόπολη τῆς Ρήνειας ἀρχαῖοι βωμοί, ποὺ βρισκόνταν μέσα στὴν ἄμμο, δίπλα στὴ θάλασσα, στοὺς ὅρμους Ἀγ. Κυριακῆς καὶ Κάτω Γκενεράλε⁹. Ἡ μεταφορὰ, ἀπαραίτητη γιὰ λόγους προστασίας τῶν ἀρχαίων, ἔγινε μὲ πρωτόγονο τρόπο, ὅπως περίπου στὴν ἀρχαιότητα —σχεδία μὲ βαρέλια— ἀλλὰ εἶχε ἀπόλυτὴ ἐπιτυχία. Οἱ βωμοὶ τοποθετήθηκαν ἐμπρὸς στὸ Μουσεῖο.

6. Ἔρευνα

Συνεχίστηκε ἐπίσης ἡ ἔρευνα πίσω ἀπὸ τὸ Μουσεῖο, στὸ χῶρο ποὺ εἶχε προταθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀποθηκῶν καὶ τῶν ἐργαστηρίων¹⁰. Ὅμως μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ἄρχισαν νὰ ἀποκαλύπτονται ἀρχαῖα κτίσματα καταστημάτων σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ (πίν. 41β).

7. Μουσεῖο

Στὸ Μουσεῖο προχώρησαν οἱ ἐργασίες τοῦ στησίματος τῶν γλυπτῶν τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς μὲ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τοῦ ἐπίτιμου ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Νικ. Ζαφειροπούλου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

9. BCH 102, 1978, 856, εἰκ. 1.

10. Τὸ Ἔργον 1986, 50.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟ

(Πίν. 42 - 51)

Για δέκατο κατὰ σειρά ἔτος οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθηκαν διὰ τοῦ κλιμακίου μας στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν, ποὺ ὑψώνεται δίπλα στὸν κόλπο τῆς Νάουσας, στὰ ΒΑ τῆς Πάρου¹. Οἱ ἐργασίες δὲν περιορίσθηκαν ὅμως μόνο στὴν ἀκρόπολη ἀλλὰ ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴ συνέχιση τοῦ παλαιοῦ ἐγχειρήματος ποὺ ἀποβλέπει στὴν ἐπίσχεψη καὶ καταγραφή ἀρχαιολογικῶν θέσεων τῆς Πάρου. Οἱ ἐρευνες διενεργήθηκαν μὲ τὴ συμμετοχὴ φοιτητῶν ἐλληνικῶν πανεπιστημίων, ἀλλὰ καὶ πανεπιστημίων τοῦ ἐξωτερικοῦ ποὺ ἐθελοντικὰ προσέφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἀνασκαφῆς². Σὲ αἵθουσες τοῦ Δημοτικοῦ Σχο-

1. Ἐτήσιες ἐκθέσεις τῆς ἀνασκαφῆς βλ. ΠΑΕ 1976 κέ. Εἰδικότερα, γιὰ τὶς χρονολογικὲς φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς, βλ.: ΠΑΕ 1982, 245, 250 (πρωτοκυκλαδικὴ περίοδος)· J. A. MAC GILLIVRAY and R. N. L. BARBER (Eds.), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (1984) 184-204 (ὑστερὴ μυκηναϊκὴ περίοδος); R. HÄGG (Ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C.: Tradition and Innovation*, *Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1-5 June, 1981* (1983) 173-183 (γεωμετρικὴ περίοδος).

2. Οἱ παρακάτω φοιτητὲς ἐργάσθηκαν σὰν ἐπόπτες τομῶν στὴν ἀνασκαφή: Σ. Ραπτόπουλος (Πανεπ. Ἀθηνῶν), S. Berndt, K. Moberg, A. Penttinen, M. Wange (Πανεπ. Stockholm, Sweden), M. Overem (Πανεπ. Amsterdam, Holland), J. Lenz (Πανεπ. Columbia, U.S.A.), L. Schuster (Πανεπ. McGill, Canada), J. Streed (Πανεπ. Pennsylvania, U.S.A.), C. Brenner (Πανεπ. G. Washington, U.S.A.), I. Morris (Πανεπ. Cambridge, England). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἐκπόνησαν οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ ἐγχειρήματος Sergio καὶ Paola Jona. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετέχε καὶ ὁ φοιτητὴς τοῦ Γεωλογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπ. τῆς Ὀττάβας I. Campbell, ὁ ὁποῖος καὶ συνέβαλλε στὶς ἐργασίες προωθώντας γεωλογικὴ μελέτῃ τῆς Πάρου καὶ ἐκπονώντας μαζὶ μὲ τοὺς Jona τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τὴ φωτογραφικὴ κάλυψη τῆς ἀνασκαφῆς εἶχε ὁ φωτογράφος τοῦ Πανεπ. Princeton τῶν ΗΠΑ D. Connelly. Τὴν ἀνα-

λείου τῆς Νάουσας παρουσιάσθηκαν εἰσαγωγικά μαθήματα ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας καὶ ἀρχαιολογίας τῆς Πάρου στοὺς φοιτητὲς τοῦ κλιμακίου. Μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν ὁργανώθηκε σειρὰ διαλέξεων ποὺ παρουσιάσθηκαν στὰ μέλη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ εἰδικούς ἀσχολούμενους μὲ τὴν ἀρχαιολογία τοῦ Αἰγαίου. Ὅπως καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τῆς Νάουσας προωθήθηκε ὁ καθαρισμός, ἡ μελέτη, ἡ καταγραφή καὶ φωτογράφηση τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ πρὸς τὴν ΚΑ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων γιὰ τὴν καρποφόρα συνεργασία. Παρὰ τὶς ἐντατικές προσπάθειες ὅλων, δὲν κατέστη δυνατόν μέχρι στιγμῆς νὰ γίνῃ ἡ περίφραξη τῆς ἀκροπόλεως καὶ ἐπίσης ἡ ἀναστήλωση τῶν ἐρείπειων τῆς ἀνασκαφῆς, ἐξαιτίας τῶν περιορισμένων οἰκονομικῶν δυνατοτήτων τοῦ ΥΠΠΟ. Στὸ μέλλον θὰ συνεχισθοῦν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπέιγουσα ἐκτέλεση τῶν παραπάνω ἔργων, προκειμένου νὰ γίνῃ καὶ ἡ τελικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου.

Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ κλιμακίου στὴ θέση Πρωτόρια, σὲ ὕψωμα ἐκτεινόμενο πρὸς τὰ ΝΑ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας, ὅπου παλαιότερα ἀγροτικὲς ἐργασίες εἶχαν φέρεῖ στὸ φῶς ἀρχαῖο ἀγάλμα κόρης (πίν. 43α) στέφθηκε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία. Τὸ ἀγάλμα, σωζ. ὕψους 0.865 μ., ἐντοπίσθηκε ἀπὸ τὸν ἱστοριοδίφη καὶ ἱατρὸ τῆς Νάουσας Πάρου κ. Ὁθ. Κάπαρη, ἐντοιχισμένο σὲ μανδρότοιχο περιβολιοῦ τῶν Πρωτοριῶν³. Τὸ ἀγάλμα παριστάνει νεαρὴ κόρη καὶ σώζεται ἀπὸ τὸν λαίμω μὲχρι τὰ γόνατα σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση. Ἡ κόρη παριστάνεται ὄρθια πατώντας μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος. Τὸ ἀριστερὸ χέρι, μὲ κεκαμμένο τὸν βραχίονα κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος κρατοῦσε ἴσως ἕνα ἄνθος, ἐνῶ ὁ δεξιὸς βραχίονας ἐκτεινό-

σκαφὴ ἐπισκέφθηκαν οἱ παρακάτω συνάδελφοι καὶ φίλοι, ἐνδιαφερόμενοι γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν: ὁ καθηγ. R. Hope Simpson (Queen Univ.), P. Goran (Museum of Split, Jugoslavia), P. Marince (Center for the Protection of Cultural Monuments, Hvar, Jugoslavia), ὁ ἐφορος ἀρχαιοτήτων Π. Θέμελης καὶ τέλος οἱ ἐφοπιστὲς Κ. Καρράς καὶ Ε. Λεβέντης. Στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν συνεχίσθηκε στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο τῆς Νάουσας ἡ παρουσίαση σειρᾶς μαθημάτων ἀνασκαφικῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας τῆς Πάρου στοὺς φοιτητὲς τῶν ξένων πανεπιστημίων. Ἐπίσης παρουσιάσθηκαν σεμινάρια σὲ εἰδικὰ θέματα τῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Αἰγαίου. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Σουηδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν παρουσιάσθηκε στὰ μέλη σειρὰ ὁμιλιῶν μὲ ἀρχαιολογικὸ ἀντικείμενο. Διαλέξεις παρουσίασαν οἱ D. Connelly, B. Koehl, K. Sheedy καὶ Δ. Σκυλάρντι.

3. Ἡ κόρη τῶν Πρωτοριῶν, Παριανὰ 6, 1986, 7-10.

μενος κάτω ἀκουμποῦσε στὸν μηρό. Ἡ κόρη παριστάνεται ἐνδυμένη μὲ μακρὸν χιτῶνα, ἐνῶ ἐπίβλημα καλύπτει τὸν ἄνω κορμό. Σύμφωνα μὲ τὸν τέως ἑφορο Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων κ. Ν. Ζαφειρόπουλο, ποὺ πρόσφατα μελέτησε συστηματικὰ τὸ ἔργο, τὸ ἄγαλμα πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ περὶ τὸ 550/540 π.Χ.⁴ Ἡ δημοσίευση τοῦ ἔργου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσθέσουμε γενικὲς τοπογραφικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν οἰκισμό τῶν Πρωτοριῶν (εἰκ. 1).

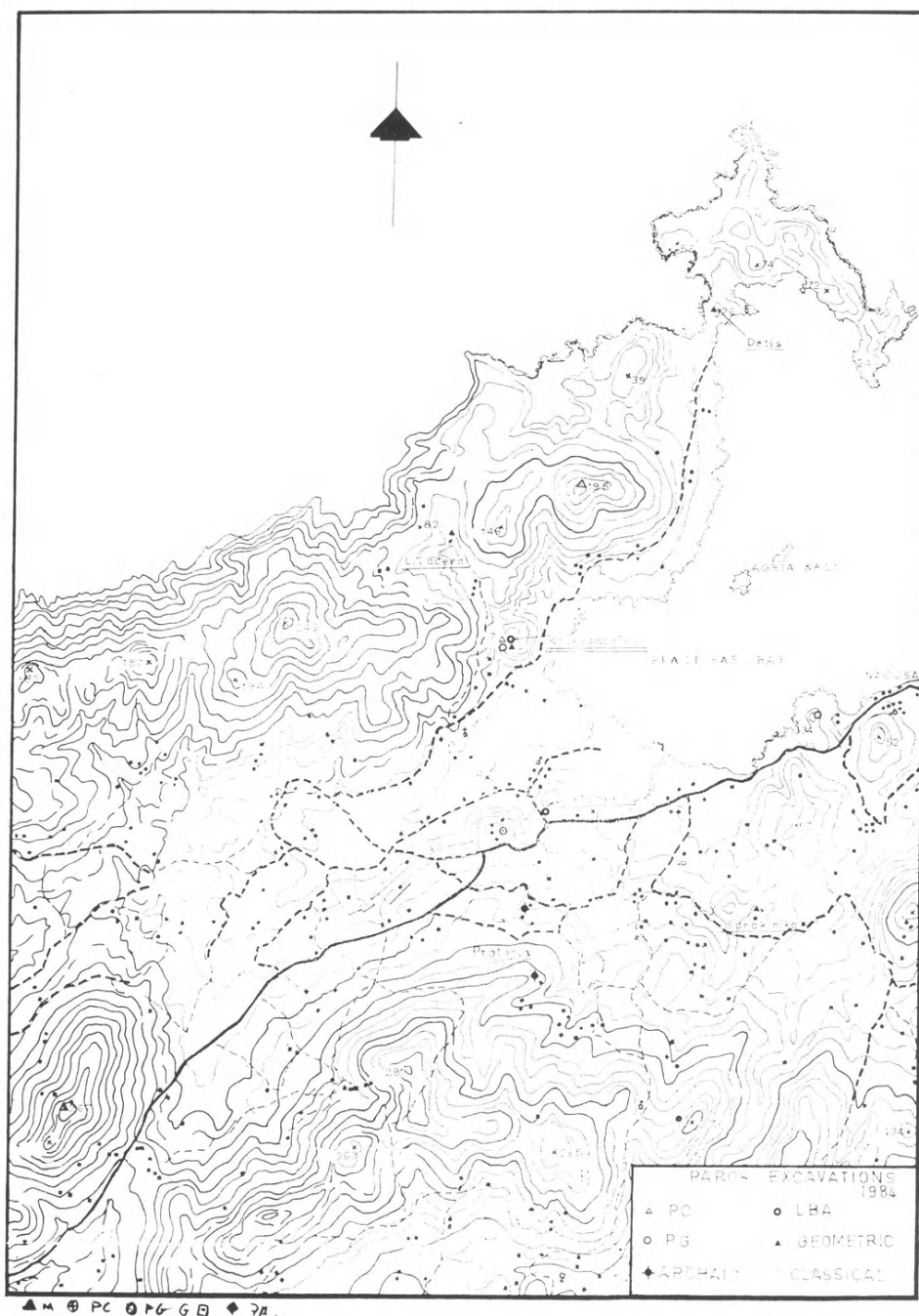
Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1750 μ. περίπου πρὸς Νότο τῶν Κουκουναριῶν καὶ γύρω στὰ 1600 μ., σὲ εὐθεία γραμμὴ, ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Νάουσας. Ὁ οἰκισμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ λίγες σύγχρονες ἀγροικίες ἐγκατεσπαρμένες σὲ ὕψωμα ποὺ ἐκτείνεται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ βουνοῦ Παχνᾶς. Ἡ θέση καλύπτει τὴν ἔκταση ἀπὸ τὸν δημόσιο αὐτοκινητόδρομο ποὺ συνδέει τὴν Παροικία μὲ τὴ Νάουσα, ὅπου οἱ ἀγροὶ μὲ βαθμιδωτὴ διάταξη κατέρχονται μὲ ταπεινὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὶς κλιτῦς τοῦ Παχνᾶ, μέχρι τὸ πρὸς Νότο ὕψωμα ὅπου σώζεται ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Θεοσκεπάστης, σήμερα ἐγκαταλειμμένος καὶ δυστυχῶς ἐτοιμόρροπος. Ἀπὸ τὸ ὕψωμα τοῦ ναοῦ διανοίγεται θαυμάσια θέα πρὸς τὸν κόλπο τῆς Νάουσας.

Σημαντικὴ στὴ φυσιογνωμία τοῦ χώρου εἶναι ἡ ὑπαρξὴ πηγῆς ποὺ ἀνέβλυζε παλαιότερα μέσα ἀπὸ κοιλότητα τῶν βράχων σὲ γειτονικὴ ἀπόσταση πρὸς ΒΔ τοῦ ναοῦ. Σήμερα τὸ νερὸ αὐτὸ ἔχει ἐξαφανισθεῖ, ἀφοῦ συμβάλλει στὴν ὑδροδότηση τῆς κωμόπολης τῆς Νάουσας. Ὡστόσο, ἡ φυσικὴ πηγὴ τῶν Πρωτοριῶν ὑδροδοτοῦσε καὶ ἄρδευε τοὺς ἀγροὺς τῆς περιοχῆς μέχρι τὴν τελευταία δεκαετία. Σύμφωνα μὲ στοιχεῖα ποὺ περισυνέλεξε ὁ κ. Ὁθων Κάπαρης, ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἀρχαιότατη ἱστορία⁵. Πράγματι, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή τῆς παραπάνω θέσης ἀπὸ τὴν ομάδα μας διαπιστώθηκε ὅτι ἡ περιοχὴ βρίθκει ἀρχαίων λειψάνων, μαρμαρίνων γλυπτῶν, θραυσμάτων καὶ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Σὲ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν τὰ μνημονεύμενα ἀπὸ τὸν Κάπαρη ἐπιφανειακὰ κινητὰ εὐρήματα⁶ καθὼς καὶ τὸ ἐξαιρετικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ γλυπτικὴ τῆς Πάρου ἄγαλμα κόρης. Ἰδιαιτέρα στὴν ἔκταση γύρω στὸν

4. Ἀρχαϊκὲς κόρες τῆς Πάρου, στὸ *Archaische und Klassische griechische Plastik. Akten des Internationalen Kolloquiums von 22-25. April 1985 in Athen* [ἐπιμέλεια Η. KYRIELEIS, Deutsches Archaeologisches Institut], (Ἀθήναι 1987) τ. Ι, 99.

5. Βλ. ἄνωτ. σημ. 3.

6. Αὐτόθι.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας Πάρου, ὅπου σημειώνονται οἱ ἀρχαῖοι οἰκισμοὶ τῆς περιοχῆς καὶ ὁ οἰκισμὸς τῶν Πρωτοριῶν, νότια τῶν Κουκουναριῶν.

μικρό ναό τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ποὺ κεῖται χαμηλότερα ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Θεοσκεπάστης, τὰ μαρμάρινα λείψανα γίνονται πολυάριθμα. Πέρα ἀπὸ μαρμαροπλίνθους σχήματος παραλληλογράμμου, ἀνάμεσα στὰ μάρμαρα διακρίνεται καὶ σφόνδυλος ἐντοιχισμένος σὲ σύγχρονο μανδρότοιχο γύρω στὰ 15 μ. πρὸς Α τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν χωματόδρομο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴ Θεοσκεπάστη. Ὁ σφόνδυλος ἔχει σωζ. διαμ. 0.65 μ. Κυκλικὸς τὸρμος ἐμπολίου στὴ μέση ἔχει διαμ. 0.13 μ. Ὁ κίονας ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ χονδρόκοκκο μάρμαρο. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Α ὁ δρόμος κάμπτεται πρὸς Ν ἀναρριχώμενος πρὸς τὸν ναὸ τῆς Θεοσκεπάστης. Ἀμέσως μετὰ τὴν καμπὴ καὶ στὰ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ἀνακαλύφθηκε μέσα σὲ περιβόλι ἰδιοκτησίας Φιλ. Σκαρμαγκᾶ τὸ μαρμαρίνο ἄγαλμα τῆς κόρης, ποὺ δωρήθηκε ἀκολούθως ἀπὸ τὸν Κάπαρη στὸ Μουσεῖο Πάρου. Ὑπογραμμίζεται ἡ γειτνίαση τῆς θέσης ἀνεύρεσης τοῦ ἀγάλματος πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, ὅπου ἀπαντοῦν τὰ μαρμάρινα μέλη. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα φαίνεται νὰ ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἄγαλμα δὲν ἀνῆκε σὲ ταφικὸ μνημεῖο ἀλλὰ εἶχε μᾶλλον στηθεῖ ὡς ἀφιέρωμα πλούσιας Παριανῆς οἰκογένειας σὲ ἱερὸ τῆς περιοχῆς⁷.

Γενικὰ ἡ ἔκταση τὴν ὁποία καταλαμβάνουν τὰ ὑπολείμματα καὶ ἡ συχνὴ παρουσία θραυσμάτων μαρμάρου, σὲσχέση μὲ τὰ ἐξαίρετα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς καὶ κατὰ κύριο λόγο τὴν παρουσία τῆς πλούσιας πηγῆς νεροῦ, ὅλα αὐτὰ ἐπιτρέπουν τὴν εἰκασία ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε ἐκτεταμένος ἀρχαῖος οἰκισμὸς ἢ πόλη. Φυσικὰ, τὰ νερά τῆς πηγῆς ἀποτελέσαν τὸν κύριο πόλο ἑλξεως στὴ δημιουργία τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ. Παρότι παρατηρήθηκαν ἀπὸ τὸν κ. Ν. Ζαφειρόπουλο ὁστρακα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων⁸, τὰ παλαιότερα κεραμικὰ θραύσματα ποὺ περισυνελέγησαν ἀπὸ τὴν ὁμάδα μας δὲν εἶναι παλαιότερα ἀπὸ τοὺς πρώιμους ἀρχαῖους χρόνους. Μπορεῖ νὰ λεχθεῖ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἡ καὶ λίγο ἀργότερα ἡ θέση τῶν Πρωτοριῶν ἄρχισε νὰ ἀκμάζει στὴν περιοχὴ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ἀρχαῖες οἰκιστικὰς θέσεις ποὺ ἔχουν μέχρι τώρα παρατηρηθεῖ καὶ καταγραφεῖ γύρω ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Νάουσας, τὰ Πρωτόρια εἶναι ἡ μόνη περιοχὴ ποὺ περιλαμβάνει ἐρείπια τῶν ἀρχαίων καὶ κλασικῶν

7. Γιὰ τὰ λίγα σωζόμενα δείγματα ἐπιτύμβιων ἀρχαίων κορῶν, βλ. Ν. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, ὅ.π. 94, σελ. 9.

8. Αὐτόθι.

χρόνων. Ἴσως αὐτὴ εἶναι ἡ πόλη στὴν ὁποία μετακινήθηκαν οἱ Πάριοι κατὰ τὸν συνοικισμό, ποὺ ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις, ἔλαβε χώρα γύρω στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.⁹

Στὶς ἐργασίες τοῦ 1985 ἔγινε προσπάθεια συγκέντρωσης καὶ νέων στοιχείων ἀναφορικὰ μὲ λιμενικὲς κατασκευὲς καὶ ὑποθαλάσσιες ζῶνες ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος μέσα στὸν κόλπο τῆς Νάουσας. Ὁμάδα ἀποτελούμενη ἀπὸ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν περιηγήθηκε καὶ κατέγραψε ἀξιόλογα ὑπολείμματα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς παραπάνω ἔρευνας θὰ παρουσιαθοῦν σὲ ξεχωριστὴ ἔκθεσι¹⁰. Παλαιότερες ἐργασίες ποὺ ἀναλήφθηκαν μὲ τὴ συνεργασία τῆς Ἐφορείας Ἑναλίων στὴν περιοχὴ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας ἔφεραν σὲ φῶς ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ μορφολογία τῶν ἀκτῶν, λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ ὑποθαλάσσια ναυάγια¹¹.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐργασιῶν ἀφιερώθηκε ὅπως εἶναι φυσικὸ στὴ μελέτῃ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν (πίν. 42). Ὁ λόφος βρίσκεται στὰ ΝΔ τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας, κατέχοντας ἰδιαίτερα στρατηγικὴ θέσι στὴ γύρω περιοχὴ. Ἡ φυσικὴ ὀχύρωση τοῦ βραχώδους λόφου καὶ ἡ εὐνοϊκὴ του γειτνίασι μὲ εὐφορες καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις, πηγὲς νεροῦ καὶ ὑπήνεμα ἀγκυροβόλια ποὺ ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τῆς παραλίας τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας, συνέβαλαν χωρὶς ἀμφιβολία στὴ διαμόρφωσι ἀνθούσας ἀκρόπολης στὴ διάρκεια τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου¹². Τῇ φυσικῇ ὀχύρωσι τοῦ λόφου συμπλήρωσαν ἀξιόλογα ὀχυρωματικὰ ἔργα ποὺ εἶχαν ὡς στόχο τὴν ἐνίσχυσι τῆς ἀσθενοῦς νότιας πλευρᾶς του. Ὀχυρωματικὰ τεῖχη κυκλώπειας τοιχοδομίας καθιστοῦσαν ἀπαραβίαστη τὴν ἄνοδο ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ φυσικὸ πέρασμα τῆς νοτιοδυτικῆς πλευρᾶς¹³, ἐνῶ στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ τοῦ λόφου, ἡ ἀνέγερσι σημαντικοῦ οἰκοδομικοῦ συμπλέγματος, τοῦ λεγόμενου ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος, μὲ ἐνισχυμένη τὴ νότια ὄψι μὲ ἰσχυρὸ τεῖχος, συνέβαλε στὴν περαιτέρω

9. Δ. ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, ἔ.δ. σημ. 1 Greek Renaissance, 183.

10. Ἡ ἐργασία προωθήθηκε μὲ τὴν συνεργασίαν τῶν φοιτητῶν Σ. Παπτόπουλου καὶ Γ. Τελέλη.

11. Βλ. G. PAPATHANASSOPOULOS - D. SCHILARDI, Nautical Archaeology 10, 1981, 139-144.

12. Ὁ.π. The Prehistoric Cyclades.

13. ΠΑΕ 1983, 280.

όχύρωση τῆς ἀκρόπολης¹⁴ (πίν. 42, ἀρ. 1). 'Ιδιαίτερα σημαντική εἶναι ἡ διάσωση ἐπαλλήλων οἰκοδομικῶν φάσεων στὸν λόφο. 'Ενῶ ἡ ἀκρόπολη ὑπέστη βίαιη καταστροφή στὴν Υ'Ε ΠΓ φάση, ἡ ζωὴ συνεχίσθηκε ἀδιάπτωτα μέχρι τὸν 7ο π.Χ. αἰ. μὲ μικρὴ καὶ ἴσως ἀσήμαντη διακοπὴ κατὰ τὸν 11ο π.Χ. αἰ.¹⁵ 'Απὸ τὰ κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, μόνο ὁ πρόσφατα ἀποκαλυφθεὶς ναὸς τῆς 'Αθηνᾶς παρέμεινε σὲ χρῆση μετὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ. Στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις καὶ ἀφιερωματικὰ εὐρήματα σχετιζόμενα μὲ τὸ ἱερὸ τῆς 'Αθηνᾶς πιστοποιοῦν ὅτι ὁ ναὸς συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ τὸν χῶρο συστηματικῆς λατρείας ἕως καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ.

Τρεῖς ὑπῆρξαν οἱ τομεῖς στοὺς ὁποίους στράφηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὶς Κουκουναριὲς κατὰ τὸ 1985. 'Ανασκάφηκαν τομεῖς στὴ νότια πλευρὰ τῆς ἀνόδου τοῦ λόφου, στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς 'Αθηνᾶς καὶ στὸ ἀμέσως χαμηλότερο ἀνάλημμα μὲ τὸν ἱερὸ ἀποθέτη, τέλος δὲ σὲ ἀνάλημμα ἐκτεινόμενο πρὸς ΝΑ, στὶς χαμηλότερες κλιτῦς τῶν Κουκουναριῶν, ὅπου σώζεται τεράστια πλάκα ἀρχαίου ἐλαιοτριβείου κατὰ χώραν¹⁶.

'Αρχίζοντας πρῶτα ἀπὸ τὸν τομέα τῆς νότιας ἀνόδου, σημειώνεται ὅτι στὴν πλευρὰ αὐτὴ τοῦ λόφου ἐλίσσονται δύο ἀρχαῖες ἀτραποὶ ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὶς χαμηλότερες κλιτῦς στὸ πλάτωμα μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸ οἰκοδόμημα. 'Η πλευρὰ αὐτὴ τοῦ λόφου διακρίνεται γιὰ τὶς κλιτῦς ποὺ ἔχοντας ταπεινότερη ἀπόκλιση, ἐπιτρέπουν τὴν ἀνετότερη ἀνάβαση μέσα ἀπὸ ἀνοιγμα τῶν βράχων ὅπου ἐλίσσονται οἱ ἀτραποί. Στὴ διαμόρφωση τῆς ὀχύρωσης τῆς ἀκρόπολης πρωτεύοντα ρόλο ἔπαιξε ὅπως εἶναι φυσικὸ ἡ μορφολογία τοῦ χῶρου.

'Απὸ τὶς ὑπάρχουσες ἀτραπούς, ἡ ΝΔ ἀκολουθώντας εὐρεία καμπὴ γύρω στὴ βάση τοῦ λόφου ὀδηγεῖ στὴ λεγόμενη ἐπικλινὴ ἀνάβαση, ποὺ ἐκτεινόμενη ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἀναρριχᾶται σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς τὰ ἐπάνω¹⁷. 'Η ἀτραπὸς διασχίζει στενὸ μορφολογικὸ πέρασμα τῶν βράχων ποὺ ἐνῶ περιβάλλεται στὰ δυτικὰ ἀπὸ σχετικὰ χαμηλὲς μάζες σχηματισμῶν γρανίτη, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὀρίζεται ἀπὸ τὸ κάθετο μέτωπο τοῦ βράχου ποὺ ἐδῶ ὑψώνεται

14. The Prehistoric Cyclades, 187.

15. "Ο.π. 204.

16. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

17. ΠΑΕ 1976, 288.

σὲ σημαντικό ὕψος. Ἡ ΝΔ ἀτραπὸς ἀναρριχᾶται μέχρι τὸ μισὸ περίπου τῆς ἀκροπόλεως, ὅπου συναντᾷ τὸ χαμηλότερο ἀπὸ τὰ ἑπτὰ βαθμιδωτὰ ἄνδρα πού ἐκτείνονται ἀπὸ Β πρὸς Ν ὀδηγοῦν τὸν ἐπισκέπτη στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου¹⁸. Ἡ δεύτερη ἀτραπός, ἡ νοτιοανατολική, ξεκινάει καὶ αὐτὴ ἀπὸ τὴ βάση τοῦ λόφου. Σὲ ἐπίπεδο χῶρο πού ὀρίζεται ἀπὸ τὰ κάθετα μέτωπα βράχων κατὰ τὴν Α καὶ Ν πλευρὰ διακρίνονται ὀγκόλιθοι κυκλώπειας τοιχοδομίας, πού ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὶς ἐπιφανειακὰς ἐνδείξεις τοῦ ἀκόμα ἄσκαπτου τομέα, ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα πού θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὡς προορισμὸ τὸν ἔλεγχον τῶν προσβάσεων πού ὀδηγοῦσαν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου¹⁹. Τὸ οἰκοδόμημα συνέβαλλε στὸν ἔλεγχον τῆς ΝΔ ἀτραποῦ, πού διερχόταν σὲ γειτονικὴ ἀπόσταση στὰ δυτικὰ του καὶ ταυτόχρονα ἀπέκοπτε τὴν ἀνάβαση μέσω τῆς ΝΑ ἀτραποῦ πού διέσχισε τὴν περιοχὴ τοῦ ἴδιου κτιρίου. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ὑφιστάμενες ἐνδείξεις τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης καὶ τῆς γενικότερης μορφολογίας τῆς περιοχῆς, ἡ ΝΑ ἀτραπὸς εἶχε δευτερεύουσα σημασία καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἡ κύρια ἄνοδος τῆς ἀκροπόλεως. Ἡ ἀτραπὸς ἐλίσσεται ἐπάνω σὲ μεγάλες, κεκλιμένες καὶ ὀλισθηρὲς ἐπιφάνειες βράχου πού ἐκτείνονται μέχρι τὸ κατώτερο ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα βαθμιδωτὰ ἄνδρα. Ἀντιθέτως, ἡ ΝΔ ἀτραπὸς πού ἀκολουθεῖ τὸ κεκλιμένον ἐπίπεδο εἶχε προφανῶς βασικὴ σπουδαιότητα, ἀφοῦ ἦταν καὶ ἡ μόνη πού χρησίμευε ὡς ἐπίσημη ἄνοδος στὴν ἀκρόπολη. Ἀπὸ ὀχυρωματικὴ ἄποψη αὐτὴ ἡ ἄνοδος εἶχε ἀναμφισβήτητα προτερήματα. Τὸ ὑψηλὸ μέτωπο τοῦ βράχου πού ὀρίζει τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀνόδου βοηθοῦσε στὴν ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα τοῦ λόφου. Οἱ ἀμυνόμενοιμποροῦσαν, βάλλοντας ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ νὰ ἐξουδετερώσουν μὲ μεγάλη εὐκολία τὸν ἐχθρό, πού ἀναρριχώμενος καὶ βρισκόμενος σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, εἶχε τὴν δεξιὰ του πλευρὰ ἐκτεθειμένη στοὺς ἀμυνόμενους, ἀφοῦ ἡ ἀσπίδα βασταζόταν μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι.

Οἱ δύο ἀτραποί, δηλ. ἡ ΝΑ καὶ ἡ ΝΔ²⁰ συγκλίνοντας συναντῶνται στὸ χαμηλότερο ἀπὸ τὰ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα. Τὰ ἄνδρα ἐκτείνονται ἀπὸ Β πρὸς Ν ὀδηγώντας τὸν ἐπισκέπτη στὸ πλάτωμα μὲ τὸ ἡγεμονικὸ οἰκοδόμημα. ΓΙΑ τὴ διευκόλυνση τῆς περιγραφῆς τὰ ἄνδρα ἀριθμήθηκαν 1-7, μὲ ὑψηλότερα

18. ΠΑΕ 1983, 280.

19. ΠΑΕ 1976, 288-289.

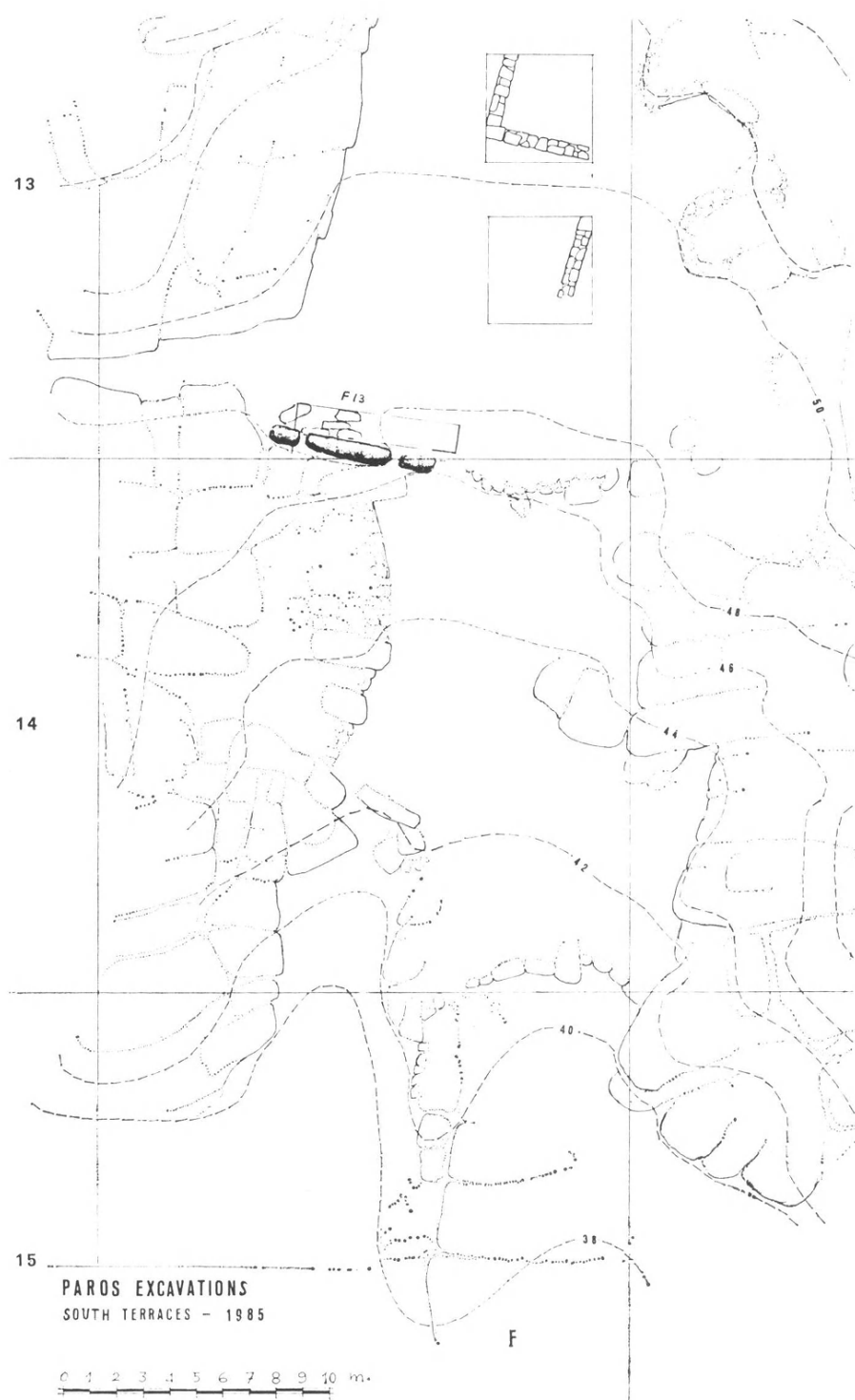
20. ΠΑΕ 1983, 280.

κείμενο το επίπεδο 7 που εκτείνεται αμέσως κάτω από το πλάτωμα. Παλαιότερες επιφανειακές έρευνες στον χώρο και η μελέτη αεροφωτογραφιών που ελήφθησαν το 1977 από την ομάδα W. Myers²¹ είχαν οδηγήσει από νωρίς στη διαπίστωση ότι τα αναλήμματα είχαν ενισχυθεί με οχυρωματικά έργα στην αρχαιότητα (πίν. 42, άρ. 42). Σειρά εὐμεγέθων όγκολίθων έντοπίσθηκε στη νότια παρυφή όλων τών βαθμιδωτών επιπέδων, που έξαιτίας τής θέσης τους χρησιμεύουν ακόμα και σήμερα ως αναλημματικοί τοίχοι. Λίθοι από κατεστραμμένους τοίχους και χώματα από τη βαθμιαία διάβρωση του πλατώματος συσσωρεύθηκαν σταδιακά πίσω από τις παραπάνω οχυρωματικές γραμμές, άνεβάζοντας τη στάθμη του έδάφους. 'Η κατεύθυνση τών τειχών είναι από Α προς Δ. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τών τοίχων, που χαρακτηρίζονται για τη χρήση τεραστίων λίθων κτισμένων κατά την κυκλώπεια τοιχοδομία, εικάσθηκε ότι ή οχύρωση θα πρέπει να άνήκει στην προϊστορική φάση²². 'Ωστόσο, για να επιβεβαιωθεί ή υπόθεση χρειάσθηκε ή ανασκαφική εργασία του 1985 που πρόσφερε τα απαραίτητα στοιχεία για τη διασαφήνιση του προβλήματος.

'Επιλέχθηκε για τόν σκοπό αυτό το τείχος του αναλήμματος 2, δηλ. του δεύτερου στη σειρά επιπέδου που ανοίγεται πάνω από το σημείο τής συμβολής τής ΝΑ και τής ΝΔ άτραπου (πίν. 42, αριθ. 42). Στη θέση αυτή το τείχος, βρίνοντας με κατεύθυνση από Α προς Δ, φράσσει το μεγάλο άνοιγμα που όρίζεται στην ανατολική και τη δυτική πλευρά από τα κάθετα μέτωπα όγκων βράχου που ύψώνονται έκασέρωθεν τών αναλημμάτων. Το δυτικό τμήμα του τείχους 2 διακρίνεται με σειρά όγκολίθων που βρίνουν σε μήκος 6 μ. περίπου, παρότι το συνολικό μήκος τής οχύρωσης μεταξύ τών μετώπων βράχου άνέρχεται στα 14 μ. περίπου. 'Ορίσθηκαν τα όρια δοκιμαστικής τάφρου που έχοντας διαστάσεις 6×1 μ. ανοίχθηκε κατά μήκος τής έσωτερικής παρειάς του τείχους. Σε σχέση με τόν κάναβο του τοπογραφικού χάρτη τής ακρόπολης ή τάφος όνομάσθηκε F13, άρ. 1. Το δυτικό τμήμα του τείχους παρουσιάζει έννέα μεγάλους όγκολίθους, κανείς από τούς όποιους δέν έχει μήκος μικρότερο από τα 0.90 μ. (είκ. 2). Μάλιστα, ό δεύτερος όγκόλιθος από Δ έχει μήκος 2.70 μ., είναι θεθειμένος κατά μήκος και το ύψος του άνέρχεται στα 1.10 μ. 'Η κορυφή του

21. ΠΑΕ 1977, 364.

22. ΠΑΕ 1983, 280.

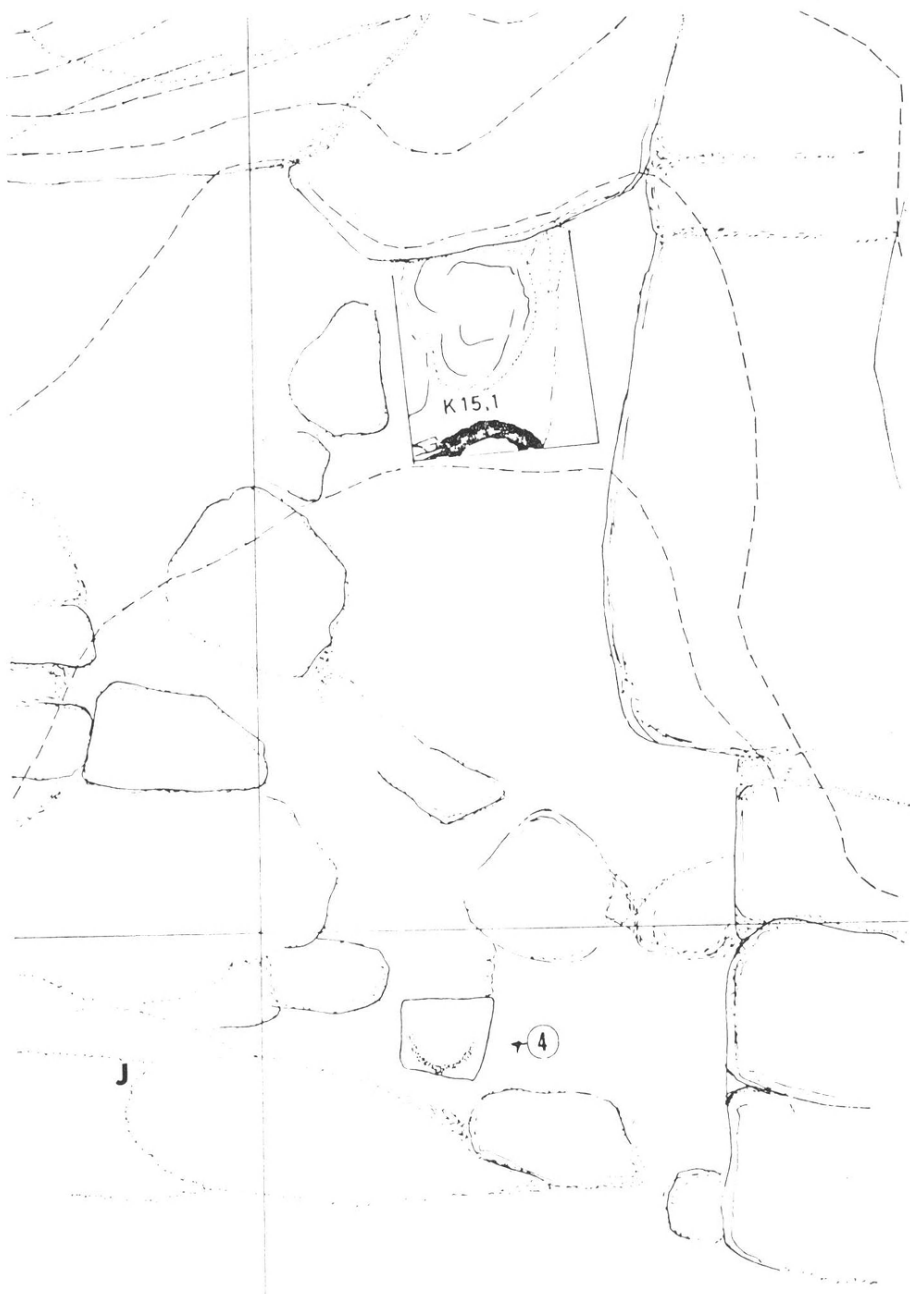
Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς νότιας ἀνάβασης τοῦ λόφου τῶν Κουκουναριῶν, ὅπου φαίνεται τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος τῆς τάφρου F13.

λίθου βρίσκεται 3.30 μ. από το βορειότερο σημείο του αναλήμματος 1 προς Ν. 'Ο φυσικός βράχος επάνω στον οποίο εδράζεται το τείχος δεν έχει δεχθεί λάξευση. Οί όγκολίθοι έχουν τεθεί κατευθείαν επάνω στο βράχο, που ενώ ύψωνεται βαθμιαία προς Β, ταπεινώνεται απότομα προς Α. 'Η κυκλώπεια τοιχοδομία έντυπωσιάζει για τις διαστάσεις των τεραστίων όγκολίθων που έχουν προφανώς έξορυχθεί από τον λόφο σε μορφή ακανόνιστων παραλληλεπίπεδων και κτισθεί επί τόπου χωρίς άλλη ειδική λάξευση. Από όχυρωματική άποψη ή παρεχόμενη ασφάλεια από το τείχος δεν πρέπει να βασιζόταν στο ύψος του, αφού αυτό δε φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα μεγάλο. Το τείχος αποτελείται από μια σειρά όγκολίθων μόνο. Στην περίπτωση του προαναφερθέντος όγκολίθου που έχει μήκος 2.70 μ., το πλάτος του είναι 0.75 μ.

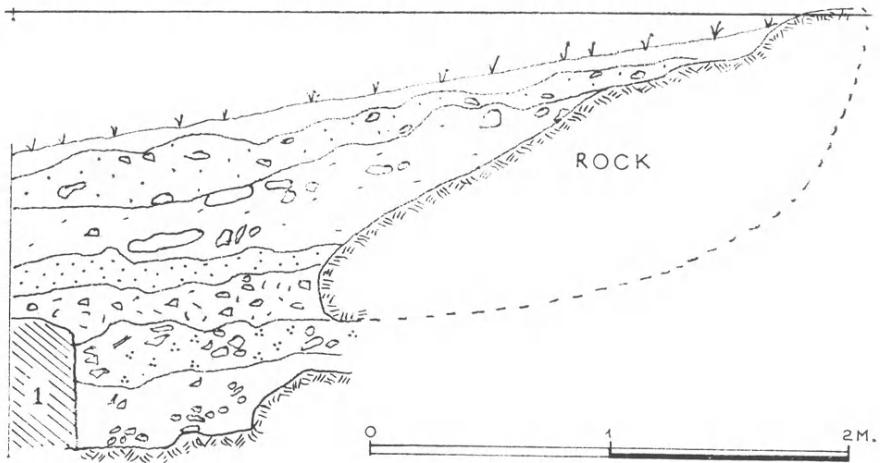
'Εάν λοιπόν ύποτεθεί ότι στην άνω επιφάνειά του είχε τοποθετηθεί και δεύτερος όγκολίθος, το όλικό ύψος του δεν θα μπορούσε να ξεπερνάει τα 2.00 μ. Προφανώς ή σημασία του τείχους δεν έγκειτο τόσο στο ύψος του, παρότι σε συνδυασμό με την ανά βαθμίδες ανύψωση του βράχου, αυτό όρώμενο από κάτω, δηλ. από την κατεύθυνση που ανερχόταν ό επισκέπτης, παρέχει έντυπωσιακή εικόνα. Κύριος στόχος ώστόσο στην κατασκευή του ήταν ή εξασφάλιση ισχυρής όχύρωσης που θα άνέκοπτε την ανάβαση προς την κορυφή του λόφου και θα παρείχε τη δυνατότητα αποτελεσματικής άμυνας σε περίπτωση έχθρικης επιδρομής. Δυστυχώς, ή ανασκαφική έρευνα δεν προσέφερε αποφασιστικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της όχύρωσης. Μπορεί ώστόσο να εικασθεί με ασφάλεια ότι τα οικοδομικά χαρακτηριστικά της κυκλώπειας τοιχοδομίας ανήκουν στην προϊστορική περίοδο και μάλιστα στην περίοδο κατασκευής του μυκηναϊκού ήγεμονικού συγκροτήματος της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης. 'Ο έντοπισμός αναλόγων όχυρωματικών γραμμών στη νότια παρυφή όλων των αναλημμάτων της νότιας ανόδου δείχνει ότι μαζί με το πλάτωμα της κορυφής επίσης και οί κλιτύς είχαν όχυρωθεί σε μια φάση στη διάρκεια των ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνων. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι ή ύπαρξη των παραπάνω όχυρωματικών τειχών στην ανάβαση, πρέπει να συνοδεύοταν και από ειδικά ανοίγματα για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας από ανάλημμα σε ανάλημμα. 'Η ύπαρξη της ΝΔ άτραπου που ήταν και ή επίσημη ανάβαση της ακρόπολης προϋποθέτει και τα ειδικά αυτά ανοίγματα για την άνετη διακίνηση κατοίκων και επισκεπτών.

'Ο δεύτερος τομέας, ό λεγόμενος του έλαιοτριβείου, στον όποιο στράφηκε ή ανασκαφή του 1985 βρίσκεται χαμηλότερα και προς ΝΑ του ίερού της 'Αθηνάς

(εἰκ. 3). Ἡ μορφολογία τῆς ΝΑ πλευρᾶς τῆς ἀκρόπολης συνίσταται καὶ ἐδῶ ἀπὸ ἐπάλληλα ἀναλήμματα, βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα ποὺ ἐκτεινόμενα ἀπὸ Α πρὸς Δ πλασιδώνονται ἀπὸ ἀπόκρημνους ὄγκους τοῦ γυμνοῦ βράχου. Στὴν ἴδια πλευρά, οἱ κλιτῆς ὑψώνονται καταλήγοντας στὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς (πίν. 42, ἄρ. 2). Ὁ τομέας K15, ἄρ. 1, κεῖται σὲ ὑψόμετρο +45 μ. περίπου (πίν. 43β). Ὁ τομέας ἔχει τριγωνικὸ σχῆμα, μὲ στραμμένη τὴ μίαν ὀξείαν γωνία πρὸς Ν. Τὸ μῆκος του (B-N) ἀνέρχεται στὰ 17 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος στὰ 7 μ. Πρὸς Β καὶ Α οἱ πλευρὲς ὀρίζονται ἀπὸ ὄγκους βράχου, ἐνῶ πρὸς Δ καὶ ΝΔ ἀπὸ μεγάλους πεσμένους βράχους. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Ν σώζεται ἡ τεράστια πλάκα ἐλαιοτριβείου²³. Ἡ ἀνασκαφὴ στράφηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου, ὅπου ὀρίσθηκαν τὰ ὄρια τάφρου, σχήματος τραπεζίου, μὲ μήκη στὴ βόρεια καὶ ἀνατολική πλευρὰ 6.50 καὶ 5.50 μ. ἀντίστοιχα. Βράχος τεραστίων διαστάσεων (2.40 × 2.65 μ. περίπου) κάλυπτε τὸ μέσον τῆς τάφρου. Τὸ ἔδαφος ἐδῶ εἶναι κατωφερικὸ καὶ ἀποκλίνει πρὸς Νότο. Ἡ στρωματογραφία συνίσταται ἀπὸ τὴ στρώση 1, μὲ χρώματα χαλαρῆς σύστασης, χρώματος γκριζωποῦ, μὲ μικροὺς λίθους καὶ λίγα ὄστρακα ἀγγείων (βάθος 0.45 μ.), τὴν 2, ἀνοιχτοῦ καστανοῦ, ἀμμόδους, μὲ βότσαλα καὶ μικροὺς λίθους, ἀλλὰ καὶ δύο θραύσματα ἀπὸ λεπίδες ὀψιανοῦ, σωζ. μήκους 0.029 καὶ 0.021 μ. ἀντίστοιχα (βάθος 0.55 μ.) καὶ τὴ στρώση 3, ποὺ ἐνῶ μοιάζει μὲ τὴν 2 περιέχει μεγάλη ποσότητα μελαμβαρφῶν καὶ ἀγάνωτων θραυσμάτων ἀγγείων. Ἡ 3 περιέχει ἐπίσης πολλὰ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ δύο θραύσματα ὀρείας κρυστάλλου. Κατέρχεται μέχρι βάθους 0.74 μ. ὅπου καὶ ἐπικάθεται στὸν ὄγκο φυσικοῦ βράχου, ποὺ μὲ τὴ σειρά του ταπεινώνεται πρὸς Νότο. Ὁ βράχος στὴ μέση τῆς τάφρου περιβάλλεται ἀπὸ τὶς παραπάνω στρώσεις. Ἡ παρουσία τοῦ ἐμπόδιζε τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ μετατοπίσθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ K15, ἄρ. 1. Ἡ ἐπόμενη στρώση 4 εἶναι ἀμμόδης, γκριζωπὴ μὲ βότσαλα καὶ ἀποκρούσματα σχιστολίθου. Ταπεινώνεται μέχρι 2.22 μ. στὴ νότια παρυφὴ τῆς τάφρου. Τὰ ὄστρακα παρότι σὲ κακὴ διατήρηση φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὸν 7ο π.Χ. αἰ. Θραῦσμα πίθου, σωζ. διαστ. 0.055 × 0.047 μ., φέρει ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀκαθόριστου γωνιώδους κοσμήματος. Στὰ ΝΑ τοῦ πεσμένου βράχου τὸ χῶμα ἦταν σχεδὸν μαῦρο ἀπὸ τὴ χρῆση φωτιᾶς. Παρότι δὲν ἀποκαλύφθηκαν ἐνδείξεις ποὺ νὰ πιστοποιοῦν τὴν ὑπαρξὴ μόνιμης (οἰκοδομημένης) ἐστίας, ἡ ὑπαρξὴ της

Είχ. 3. Θέση αρχαίου ελαιοτριβείου, τομέας K15, άριθ. 1.

Εἰκ. 4. Τάφος K15, ἀρ. 1 : στρωματογραφία τῆς δυτικῆς παρεῖδας.

διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνέυρεση μαυρισμένων ἀπὸ τὴ φωτιά θραυσμάτων ἀγάνωτου ἀγγείου. Ἡ ἐπόμενη στρώση 5, ἐλαφροῦ γκριζωποῦ χρώματος μὲ βότσαλα καὶ σχιστολίθους περιεῖχε ἀπολεπίσματα ὄψιανου, κόκαλα ζώων καὶ κεραμεικὴ. Τὰ μελανὰ χρώματα τῆς ἐστίας ἔφθαναν καὶ μέσα στὴ στρώση 5. Σὲ βάθος 2.63 μ. ἀναφάνηκαν τὰ χρώματα τῆς 6, στρώσης μὲ πολλοὺς σχιστολίθους μικροῦ μεγέθους (0.07-0.10 μ.) καὶ χρώματα σκληρὰ καὶ γκριζωπά. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς τάφρου ἀναφάνηκαν λίθοι ποὺ σχηματίζουν σειρὰ καὶ ἀνήκουν προφανῶς σὲ τοῖχο, τὸν ὑπ' ἀρ. 1. Καμένα χρώματα ποὺ ὑποδηλώνουν τὴ χρῆση ἐστίας παρατηρήθηκαν στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου, ὅπως στὶς στρώσεις 4 καὶ 5. Ὁ ὅλος χώρος καὶ εἰδικότερα ἡ περιοχὴ κοντὰ στὴν ἐστία ἀπέδωσαν πλῆθος θραυσμάτων ὄψιανου. Βρέθηκαν μέσα στὴν 6, καμένα ὄστρακα ἀγγείων, τεμάχια ἄοπτου πηλοῦ καὶ 249 τεμάχια ὄψιανου. Ἡ ἐπόμενη στρώση 7 κεῖται σὲ βάθος 2.70 μ. καὶ ἔχει χρῶμα καστανόψαρο. Ἡ στρώση εἶναι ἡ τελευταία καὶ καλύπτει τὸν φυσικὸ βράχο ποὺ ἐκτείνεται ἀποκάτω. Ἡ διερεύνηση τῆς 7 ὁδήγησε στὴν παραπέρα μελέτη τοῦ τοίχου ἀρ. 1. Ἐκτείνεται Α-Δ κατὰ μῆκος τῆς νότιας παρεῖδας τῆς τάφρου (εἰκ. 4). Ὁ τοῖχος εἶναι κυρτὸς καὶ ἐδράζεται στὸν βράχο. Σῶζονται λίθοι μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, κτισμένοι μὲ τὴν προσθήκη λάσπης. Ἡ στρώση 7 ποὺ τὸν περιέχει ἀπέδωσε κόκαλα ζώων, τεμάχια ἐλαφρόπετρας, 253 θραύσματα ὄψιανου καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Διακρίνονται μεταξὺ αὐτῶν τουλάχιστον 3 λαβὲς ἀγ-

γείων, προφανῶς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων, καὶ θαλάσσια γεωμετρικῶν ἀγγείων ποὺ χρονολογοῦν καὶ τὴ στρώση. Θραῦσμα βάσης κρατήρα ἔχει σωζ. πλάτος 0.048 καὶ ὕψος 0.065 μ. Ἡ βάση εἶναι κωνική καὶ φέρει διακόσμηση ζεύγους πλαστικῶν δακτυλίων στὴ συνένωσή της μὲ τὸν κύριο κορμὸ τοῦ ἀγγείου. Ἀνακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ στρώσεις 6 καὶ 7 περιείχαν ὅστρακα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων καὶ πρέπει νὰ χρονολογοῦνται στὸν 8ο π.Χ. αἰ. Ὁ τοῖχος ἀρ. 1 παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιατί εἶναι κυρτός. Θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ οἰκοδόμημα κατεύθυνσης B-N, μὲ ἀψιδωτὴ τὴ βόρεια πλευρά του. Ὅπωςδήποτε κάθε ἐρμηνεία θὰ ἦταν παρακινδυνευμένη, δεδομένου ὅτι δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή τοῦ κτιρίου. Ὁ τεράστιος βράχος στὴ μέση τῆς τάφρου θὰ πρέπει νὰ κατέπεσε στὴ θέση αὐτὴ μετὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ἀφοῦ στηρίζεται στὶς στρώσεις 6 καὶ 7. Ἡ ἀνακάλυψη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπολεπισμάτων καὶ λεπίδων ὀψιανοῦ ἀπὸ τὶς στρώσεις 4-7, καὶ μάλιστα κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου δείχνει ὅτι πιθανὸν στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε ἐργαστήριον παραγωγῆς λεπίδων τοῦ ἴδιου ὀρυκτοῦ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἰσαγόταν ἀπὸ τὴ Μῆλο. Ἡ ἀνακάλυψη ἐργαστηρίου παραγωγῆς λεπίδων ὀψιανοῦ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἔχει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα. Λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ ἔχουν κατὰ καιρὸ βρεθεῖ σὲ γεωμετρικὰ στρώματα. Στὰ μυκηναϊκὰ στρώματα τῶν Κουκουναριῶν, λεπίδες καθὼς ἐπίσης καὶ μεγάλοι πυρῆνες ὀψιανοῦ ἀποτελοῦν σύνθετες φαινόμενα. Ἡ ἀνέυρεση ὥστόσο ἐργαστηρίου λεπίδων ὀψιανοῦ δείχνει ὅτι στὰ γεωμετρικὰ χρόνια ἡ εἰσαγωγή, ἐμπορία καὶ χρῆση τοῦ ὀρυκτοῦ συνεχίσθηκαν ἀδιάπτωτα ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν Κουκουναριῶν. Μελλοντικὲς ἐρευνες στὸν χώρο θὰ μπορέσουν ἴσως νὰ διαφωτίσουν τὴν σχέση τοῦ κτιρίου τοῦ τομέα K15, ἀρ. 1 καὶ τῆς πλάκας τοῦ ἐλαιοτριβείου (εἰκ. 3).

Ὡστόσο, κύριος στόχος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1985 ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τοῦ χώρου γύρω στὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ ἡ συνέχιση τῆς μελέτης τοῦ ἱεροῦ (πίν. 42, ἀρ. 4). Ὁ ναὸς ὑψωνόταν στὴ μέση τοῦ μήκους ἐπιμήκους ἀναλήμματος ποὺ ὅπως λέχθηκε παραπάνω, βρίσκεται στὴν κορυφὴ σειρᾶς ἀκανόνιστα διευθετημένων μικροτέρων ἐπιπέδων ποὺ καλύπτουν τὴ ΝΑ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης (εἰκ. 5). Στὴ θέση ὅπου διακρίνονται τὰ θεμέλια τοῦ ναοῦ τὸ ὑψόμετρο σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας εἶναι +58 μ. περίπου. Μελετώντας τὴν ἔκταση ποὺ ἀνοίγεται πρὸς Δ τοῦ ναοῦ, ἀμέσως ἔγινε σαφὲς ὅτι καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα κάλυπταν τὸν χώρο. Σὲ κάτοψη, τὸ ἀνάλημμα ἔχει σχῆμα

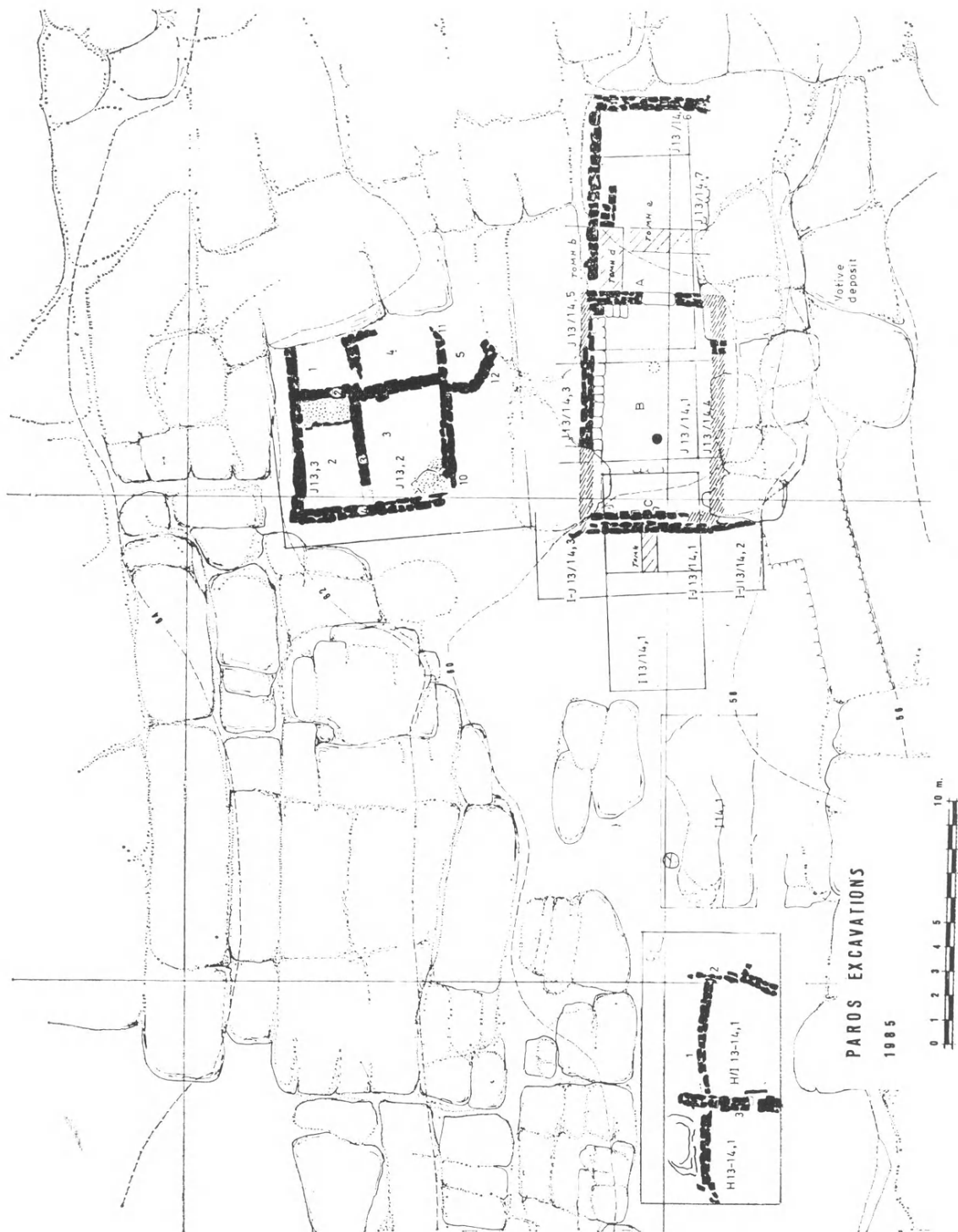

Fig. 5. Νεοισανασταζόμενα γύρω τοῦ λόφου τῶν Κοινοβουλίων καὶ τῶ ἀνάκτορου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.

παραλληλογράμμου. Ἐκτείνεται σὲ μῆκος 47 μ. περίπου, ἐνῶ τὸ πλάτος του ἀνέρχεται στὰ 5 μ. περίπου. Ἀμέσως πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ τὸ ἀνάλημμα διευρύνεται διπλασιαζόμενο σὲ πλάτος. Ἐνῶ ἡ βόρεια, καὶ ἡ ἀνατολική πλευρά του ὀρίζονται ἀπὸ τὸν ἄμορφο φυσικὸ βράχο τοῦ λόφου, ἡ δυτικὴ εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς Δ καὶ βλέπει πρὸς τὰ ἀναλήμματα καὶ τὴν ἐπίσημη ἀνάβαση τῆς νότιας ἀνόδου. Τὸ ἀνάλημμα εἶναι ἐπίπεδο καὶ βαθμιαίως ὑψώνεται ἐλαφρῶς στὴν περιοχὴ τοῦ ναοῦ.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος ὀρίσθησαν καταρχὴν τὰ περιγράμματα δύο νέων τάφρων σὲ θέσεις ποὺ θὰ μπορούσε, ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα, νὰ εἰκασθεῖ ἡ ὑπαρξὴ κτιρίου. Οἱ τομεῖς εἶναι οἱ H13/14, ἀρ. 1 καὶ H/I 13/14, ἀρ. 1 καὶ ἐκτείνονται ὁ δεύτερος πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ πρώτου. Κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς οἱ δύο τομεῖς συνενώθηκαν γιὰ τὴν εὐχερέστερη μελέτη τῶν εὐρημάτων. Τὸ συνολικὸ μῆκος (Α-Δ) ἀνέρχεται στὰ 11 μ. καὶ τὸ πλάτος στὰ 6 μ. Ἀφαιρέθηκε καταρχὴν ἡ ἐπιφανειακὴ στρώση 1, καστανοῦ χρώματος καὶ περιέχουσα λίθους μὲ θραύσματα ἀγγείων κακῆς διατήρησης. Ἡ στρώση 2 ἔχει χρῶμα ψαροκάστανου, εἶναι σχετικὰ σκληρὴ καὶ περιέχει λίθους ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχων, κυρίως δὲ σχιστολίθους λαξευμένους καὶ στὴ φυσικὴ τους κατάσταση. Ἡ ἀφαίρεση τῆς δεύτερης στρώσης ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη κτιρίου ἐκτεινόμενου Α-Δ μὲ τὴν πρόσοψη πρὸς Νότο, τὴν πλευρὰ δηλαδή ποὺ καὶ προφυλάσσεται ἀπὸ τὸν βόρειο ἄνεμο καὶ βλέπει πρὸς τὴν κοιλάδα ποὺ ἀνοίγεται ἀπὸ τὸν κόλπο τῆς Νάουσας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ (νότια) τοῦ νησιοῦ. Πρόκειται περὶ κτιρίου ἀξιόλογου μεγέθους, μὲ χώρους ἀντίστοιχων διαστ. 3.80×3.00 μ. τοῦ δυτ. καὶ 4.70×3.00 μ. τοῦ ἀνατ. θαλάμου (εἰκ. 5). Οἱ τοῖχοι ἔχουν μέσο πάχος 0.40 μ. (πίν. 44α). Εἶναι γενικὰ κτισμένοι μὲ δύο σειρὲς λίθων, μιᾶς ἐξωτερικῆς καὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς, μὲ τὸ παρεμβαλλόμενο διάστημα γεμισμένο μὲ λάσπη καὶ μικρότερους λίθους. Πλακοειδεῖς σχιστόλιθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστό, ἐνῶ γρανίτες ἐξορυγμένοι ἀπὸ τὸν λόφο ὑπάρχουν σχετικὰ λίγοι. Ὁ τοῖχος 3 βαίνει Β-Ν, ξεκινώντας ἀπὸ μάζα βράχου ποὺ βρίσκεται στὰ ΒΑ. Ὁ τοῖχος 1 ποὺ ἐκτείνεται ἐκατέρωθεν καὶ κάθετα πρὸς αὐτόν, μὲ πορεία Α-Δ, ὀρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ δύο συναπτομένων δωματίων. Λίγοι σωζόμενοι λίθοι καθορίζουν τὴν πορεία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δυτικοῦ θαλάμου. Ἀντιθέτως, ὁ τοῖχος 2 σώζεται σὲ ὅλο του τὸ μῆκος, παρότι εἶναι κυρτός, καθόσο στὴ νότια ἀπόληξή του κάμπτεται πρὸς ΝΔ. Στὴ μέση τοῦ μήκους τοῦ 3 ὑπάρχει ἄνοιγμα θύρας καὶ 0.05 μ. πρὸς Α, κατὰ μῆ-

κος καὶ ἐμπρὸς σ' αὐτό, μεγάλη πλάκα σχιστολίθου ἐμπηγμένη κάθετα στὸ ἑ-
 δαφος κατὰ μῆκος τῆς μακριᾶς τῆς πλευρᾶς (πίν. 44β). Τὸ εὔρημα ἔχει ἀνάλογα
 στὸν πρῶμο ἀρχαῖο οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν καὶ ἰδιαίτερα σὲ οἰκία τοῦ
 μεσαίου πλατώματος²⁴. Ἡ πρακτικὴ σχετίζεται μὲ περιπτώσεις ὅπου, μετὰ
 ἀπὸ τὴν ἀνύψωση τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου ἐνὸς ἀπὸ δύο συγκοινωνοῦντα δω-
 μάτια, τὸ κατώφλι χρειάζεταν ἀνάλογη ἀναμόρφωση. Γενικὰ τὰ κεραμεϊκὰ εὐ-
 ρήματα εἶναι φτωχὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβῆ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου. Τὰ
 λίγα ὄστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν 2, στρώση ποὺ κάλυπτε τὰ δάπεδα,
 ἀνάγονται στὸν πρῶμο 7ο π.Χ. αἰ. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ πλάτους 2 μ. κατὰ
 μῆκος τῆς ἀνατ. πλευρᾶς τοῦ τοίχου 1 διερευνήθηκε καὶ ἡ στρώση 3, ψαροῦ
 χρώματος καὶ σκληρὴ μὲ μικροὺς σχιστολίθους καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Μικρὴ λο-
 πὰδα μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ κυρτὲς πλευρὲς διανοιγόμενες πρὸς τὰ ἑπάνω βρέ-
 θηκε στὴν ἴδια τομὴ. Τὸ ἐσωτερικὸ διασώζει μελανὸ γάνωμα (ὕψος 0.025 μ.,
 διαμ. 0.080 μ.). Ἐντυπωσιάζει ἡ μορφή τοῦ κτιρίου μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς τοίχους,
 τὸν 2, κυρτό, καὶ πολὺ περισσότερο οἱ διαστάσεις τῶν δωματίων. Ὑπογραμ-
 μίζεται ὅτι τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο ἔχει πλάτος (Α-Δ) 4.70 μ., ποὺ γιὰ τὴν κα-
 τασκευὴ τῆς στέγης θὰ ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερα μακριὰ δοκοὺς, ἂν δὲν ὑπῆρχε στὸ
 μέσο τοῦ μήκους φέρουσα κιονοστοιχία. Ὡστόσο, σημειώνεται ὅτι ἡ ἔρευνα
 δὲν ἔφερε μέχρι στιγμῆς στὸ φῶς ἐνδείξεις ποὺ νὰ βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ
 ἀναλόγων στηριγμάτων.

Ἀμέσως σὲ ἀπόσταση 1 μ. πρὸς Ἀνατολὰς ἀνασκάφηκε καὶ ἄλλος το-
 μέας, ὁ Ι 1, ἀρ. 1. Ἡ νέα τομὴ ἔχει διαστ. 8×4 μ. καὶ ἐκτείνεται Α-Δ. Σκο-
 πὸς τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τομῆς ἦταν ἡ διερεύνηση τοῦ χώρου μεταξὺ τοῦ παρα-
 πάνω περιγραφέντος κτιρίου καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ποὺ ἐκτείνεται πρὸς
 Δ (εἰκ. 5). Μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων παρεμβάλλονται περὶ τὰ 18 μ. ἀνοικτοῦ
 χώρου, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ περιέχει καὶ ἄλλα κτίρια. Ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς
 τέσσερις ἐπάλληλες στρώσεις ποὺ κάλυπταν ἐπίπεδο ὄγκο τοῦ φυσικοῦ βρά-
 χου ποὺ κατελάμβανε ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς τομῆς, ἐκτὸς τῆς ΒΑ γωνίας, καὶ
 στενῆς λωρίδας στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς. Οἱ στρώσεις στε-
 ροῦνταν ἀρχιτεκτονικῶν ἢ κινητῶν εὐρημάτων, ἐκτὸς ἀπὸ ἀσήμαντα ὄστρακα
 κακῆς διατήρησης καὶ ἐνὸς θραύσματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου μὲ ἐπίπεδη βάση,
 ἴσως σκύφου (σωζ. διαστ.: βάση διαμ. 0.040, ὕψος 0.030 μ.), προερχόμενου

ἀπὸ τῇ στρώση 3. Ἡ 3 ἦταν στρώση κιτρινοκάστανης ἄμμου μὲ λίθους. Τὸ ἄγγειο ἀνακαλύφθηκε στῇ βόρεια πλευρὰ τῆς τάφρου, σὲ ἀπόσταση 2.14 μ. ἀπὸ τῇ ΒΔ γωνία. Λίγο χαμηλότερα βρέθηκε ὀριζοντιωμένη κυκλικὴ σχιστολιθικὴ πλάκα, μεγ. διαμ. 0.60 μ., ποὺ ἀνήκει ἴσως σὲ κάλυμμα πίθου. Ὁ ἐπίπεδος βράχος βρέθηκε γυμνός· οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι στὴν ἀρχαιότητα ὁ χῶρος δὲν εἶχε οἰκοδομηθεῖ.

Τὸ περίγραμμα τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ ὀρίζει τῇ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἀναλήμματος ὑποχωρεῖ πρὸς Βορρὰ κατὰ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου, διευρυνόμενο ἀπὸ τὰ 10 μ. περίπου (δυτικὸ τμήμα) στὰ 22 μ. περίπου. Σχηματίζεται ἔτσι, ἀμέσως πρὸς Β τοῦ ναοῦ παραλληλόγραμμος χῶρος ποὺ περιβάλλεται στὶς τρεῖς πλευρές, δηλ. στῇ βόρεια, στῇ δυτικῇ καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀπὸ σχηματισμοὺς βράχου (εἰκ. 5). Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ διαμορφώνεται σὲ σχεδὸν εὐθεία γραμμὴ καὶ ἐκεῖ τὸ μέτωπο εἶναι κάθετο καὶ ὑψώνεται στὰ 2 μ. περίπου. Τὸ ἔδαφος ἀποκλίνει βαθμιαῖα πρὸς ΝΔ, μὲ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο στὰ ΒΑ. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀναλήμματος ὁ βράχος ὑψώνεται ἐλαφρά, χωρίζοντας τὸν βόρειο χῶρο μὲ τὶς τάφρους J13, ἀρ. 2 καὶ J13, ἀρ. 3 ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ναοῦ ποὺ ἐκτείνεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἐπιπέδου.

Οἱ δύο τάφροι J13, ἀρ. 3 καὶ J13, ἀρ. 2 ἔχουν ἡ καθε μία διαστάσεις 8×5 μ., ἐκτείνονται Α-Δ, καὶ ἐφαπτόμενες κατὰ τῇ μίᾳ μακρὰ πλευρὰ βρίσκονται ἀντίστοιχα ἡ πρώτη πρὸς Β τῆς δεύτερης (εἰκ. 5). Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφρων ἔφερε στὸ φῶς ἀξιολογότατο συγκρότημα δωματίων ποὺ μὲ βάση τὶς διαστάσεις του καὶ τῇ θέσῃ του θὰ πρέπει νὰ εἶχε κάποια σχέση μὲ τῇ λειτουργία τοῦ ἐγγὺς ὑπάρχοντος ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς (πίν. 45α). Τὸ κτίριο χωρίζεται σὲ τέσσερα δωμάτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μικρότερο εἶναι τὸ βορειοανατολικὸ ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο τὸ νοτιοδυτικόν. Οἱ τοῖχοι ἔχουν μέσο πάχος 0.50 μ. Κατὰ τὴν κατασκευὴ διακρίνονται γιὰ τὴν χρῆση πλακοειδῶν, κατὰ κύριο λόγο, σχιστολίθων. Σποραδικὰ διακρίνονται συσσωματωμένοι καὶ λίθοι γρανίτη, ὅμως οἱ διαστάσεις τους εἶναι σαφῶς μεγαλύτερες. Εἰδικὰ στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας πλευρᾶς διακρίνεται χτισμένος ὀγκόλιθος τεραστίων διαστάσεων, πλάτους 0.60 καὶ μήκους 2.10 μ. Ὅπως καὶ μὲ τὰ ἄλλα κτίρια τοῦ γεωμετρικοῦ καὶ τοῦ πρώιμου ἀρχαικοῦ οἰκισμοῦ, ἡ τεχνικὴ στὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ὀψης λίθων, χτισμένων μὲ λάσπη καὶ μὲ βύσματα στὸ ἐνδιάμεσο κενόν. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ διαστάσεις τοῦ ΒΑ καὶ τοῦ ΝΔ δωματίου καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ διάταξή τῶν τοί-

χων. Ἡ διαίρεση τῶν δωματίων βασίζεται σὲ δύο κύριους τοίχους ποὺ τέμνονται κάθετα, ὁ τοῖχος 3 βαίνοντας Α-Δ σὲ ἀπόσταση 2.15 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο 1 καὶ ὁ 2 βαίνοντας Β-Ν, σὲ ἀπόσταση 2 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἀνατολική πλευρά. Ὁ τοῖχος 3 σταματᾷ σὲ ἀπόσταση 0.78 μ. ἀπὸ τὸν δυτικό τοῖχο 4, ὀρίζοντας καὶ τὸ ἄνοιγμα θύρας γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ ΒΔ δωματίου ἀρ. 2 μὲ τὸ πρὸς ΝΔ ἀντίστοιχό του ἀρ. 3. Τὸ ΒΑ μικρὸ δωμάτιο ἀρ. 1 ἀποκλείεται νὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ 2 ἀφοῦ παραλληλόγραμμη ἐστία μεγάλων διαστάσεων κατελάμβανε ὅλη τὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ δωματίου 2. Ἀπὸ τὸ 3 ἦταν ἴσως δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πρὸς ΝΑ δωμάτιο 4. Τὸ περιορισμένων διαστάσεων δωμάτιο ἀρ. 1 (ἔσωτ. διαστ. 2×1.85 μ.) φαίνεται νὰ ἦταν μάλλον ἀποθηκευτικός χώρος μὲ δυνατότητα πρόσβασης ἀπὸ Ν, ὅπου τὸ δωμάτιο ἀρ. 4. Ἐνα ἀκόμα παράγων μικρὸ δωμάτιο προσκολλᾶται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ κτιρίου, διαμορφούμενο ἀπὸ τὸν τοῖχο 12, ποὺ καμπτόμενος σὲ γωνία πρὸς ΝΑ προσκολλᾶται στὸν ἐλαφρῶς ὑψωμένο βράχο. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ δωματίου δὲν ἔχει βρεθεῖ καὶ στὴν παρούσα φάση εἶναι δύσκολο νὰ βεβαιωθεῖ ἂν αὐτὸ ἦταν μικρὸ στεγασμένο δωμάτιο ἢ χαμηλὸς περιφραγμένος ὑπαίθριος χώρος.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ δωμάτιο 1 ἔφερε στὸ φῶς κάτω ἀπὸ τὴν ψαρή ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τὴ στρώση 2, καστανὴ μὲ διάσπαρτα χαλίκια καὶ ἀπὸ κάτω τὴ στρώση 3, ποὺ περιεῖχε πεσμένους λίθους σὲ πυκνὴ διάταξη, προερχόμενους ἀπὸ τὴν κατακρήμνιση τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος. Ἀνάμεσα στοὺς λίθους, κυρίως πλακοειδεῖς σχιστόλιθους, βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ μεγάλα ἀγάνωτα ἄγγεῖα. Διακρίνεται θραῦσμα (σωζ. διαστ. 0.117×0.103 μ.) ἀπὸ ἄγγεῖο μὲ εὐρεία ἐπίπεδη βάση, ἴσως λεκάνη καὶ πῆλινο προσωπεῖο μὲ ἀνάγλυφη ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν γυναικείας μορφῆς (σωζ. διαστ. 0.055×0.043 μ.). Ἡ κακὴ διατήρησή του δὲν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση χρονολογικῶν παρατηρήσεων, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον²⁵. Παρότι οἱ περισσότεροι τοῖχοι εἶχαν ἤδη ἀναφανεῖ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς στρώσης 2, ἡ ἀπομάκρυνση τῶν λίθων τῆς 3 ἀποκάλυψε ὅλο τὸ περίγραμμα τοῦ κτιρίου. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 2 ἀποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμη ἐστία μὲ πλευρὲς ποὺ διαγράφονται μὲ τοίχους χτισμένους μὲ πλακοειδεῖς παραλληλόγραμμους σχιστολί-

25. Τὸ θραῦσμα φαίνεται νὰ ἀνήκει στὴν πλαστικὴ διακόσμηση τοῦ λαίμου μικροῦ ἀμφορέα: πρβ. Η. KYRIELEIS, Τὸ Ἑραῖο τῆς Σάμου (1983) εἰκ. 29. Ἴσως ἡ χρονολόγησή του νὰ ἀνέρχεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

θους σὲ μία σειρὰ (πίν. 45α). Ἡ βόρεια πλευρὰ δὲν βρέθηκε. Ὡστόσο ἀποκαλύφθηκαν ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ (ἀρ. 5) ποὺ βαίνει κατ' ἐπαφὴ τοῦ τοίχου 2 καὶ ἡ κάθετη πρὸς αὐτὴν ἀρ. 6 ποὺ ἐφάπτεται τοῦ τοίχου 3. Παρότι ὁ 7 εἶναι κατεστραμμένος στὸ βόρειο πέρασ, εἰκάζεται ὅτι ἡ ἐστία κατελάμβανε σὲ ἔκταση ὅλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου 2. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς παραλληλόγραμμης κατασκευῆς στρώση ψαροῦ χρώματος ποὺ περιεῖχε κόκαλα, προφανῶς σχετιζόμενα μὲ τὸν προορισμὸ τῆς ὡς ἐστίας γιὰ τὴν παρασκευὴ τροφῆς. Προκαλοῦν ὁμολογουμένως κατάπληξη οἱ διαστάσεις τῆς ἐστίας. Ἔχει ἐσωτ. διαστάσεις 1.00×1.70 μ. περίπου καὶ καλύπτει τὸ ἓνα τρίτο τοῦ δωματίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὑπόλοιπου τῆς στρώσης 3 ὁδήγησε στὴν ἀνακάλυψη δαπέδου μετρίας διατήρησης, ἐφόσον εἶχε ὑποστεῖ σοβαρὰς ζημιὰς ἀπὸ τὴν πτώση τῶν λίθων. Ἀνακαλύφθηκαν πῆλινο κυλινδρικό σφονδύλι (διάμ. 0.035 μ., πάχος 0.022 μ., ὀπὴ διαμ. 0.004 μ.), θραῦσμα χεῖλους λεκανίδας μὲ ὀριζόντια κυλινδρική λαβή (σωζ. μῆκος 0.125 μ.) καὶ δεῦτερο θραῦσμα λεκανίδας μὲ χονδρὸ τοίχωμα καὶ κοίλη ταινία στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (σωζ. διαστ. $0.065 \times 0.065 \times 0.015$ μ.). Διασώζουν ἐξίτηλη τὴ ζωγραφικὴ τους διακόσμηση δύο λεπτὰ ὄστρακα, προφανῶς σκύφων (σωζ. διαστ. 0.052×0.047 καὶ 0.056×0.036 μ.). Τὸ πρῶτο φέρει ὑπὸ τὸ χεῖλος σειρὰ μαύρων κουκίδων ἐπάνω ἀπὸ περιφερειακὴ γραμμὴ, ἐνῶ τὸ δεῦτερο, καίτοι δὲν διασώζει τὴ διακόσμηση, παρουσιάζει σὲ τομὴ χεῖλος ποὺ κάμπτεται σὲ γωνία πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ τὰ δύο ὄστρακα, μὲ βάση τὰ παραπάνω χαρακτηριστικά, χρονολογοῦνται στὴν ὑπογεωμετρικὴ περίοδο. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ θραῦσμα πῆλινης πλάκας μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἐπιτιθέμενου πρὸς τὰ δεξιὰ ζώου, μάλλον λέοντος, σωζόμενου κατὰ τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα (σωζ. μῆκος 0.108 καὶ πλάτος 0.095, πάχος 0.03 μ.) (πίν. 46α). Στρωματογραφικά, τὸ εὑρημα ἀνήκει ὅπως καὶ τὰ παραπάνω στὸν πρόιμο 7ο π.Χ. αἰ.

Ἐνδιαφέρουσα ἀπέβη ἡ διερεύνηση τοῦ μικροῦ δωματίου 1. Τὸ ὑψηλὸ κάθετο μέτωπο τοῦ βράχου καθιστοῦσε περιττὴ τὴν κατασκευὴ τοίχου κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Στὴ βόρεια πλευρὰ ἀνακαλύφθηκε ὁ βράχος περὶ τὰ 0.30 μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ θεωρούμενο ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου στὸν θάλαμο 2. Ἀφαιρέθηκε ἡ στρώση καταστροφῆς 3 ἡ ὁποία περιεῖχε πεσμένους λίθους καὶ θραύσματα ἀγγείων (διακρίνεται ἡ λαβὴ κοτύλης σωζ. διαστ. 0.033×0.035 καὶ θραύσματα τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου)

καὶ ἀποκαλύφθηκε ἡ 4, στρώση σκληρή, περιέχουσα ὄστρακα. Ὡστόσο, στὴν ἴδια στρώση, ποὺ συνεχίζεται σὲ βάθος ἐξακολουθοῦν νὰ διακρίνονται πεσμένοι λίθοι ποὺ ἴσως ἀποτελοῦν μέρος τοῦ γεμίσματος τοῦ δαπέδου. Ἡ στρώση 4 ἐπικάθεται στὸν βράχο. Ὑπογραμμίζεται στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἀνεύρεση στὴ στρώση 4 δύο δισκοειδῶν πηλίνων σφραγισμάτων μὲ κυρτὸ περιχεῖλωμα καὶ ἐπίπεδη τὴν πίσω πλευρὰ (πίν. 45β). Τὸ πρῶτο ἔχει μεγ. διάμ. 0.017 μ. καὶ πᾶχος 0.005 μ., ἐνῶ τὸ δεύτερο μεγ. διάμ. 0.022 μ. καὶ πᾶχος 0.005 μ. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, σὲ ἐμπέστο ἀμυγδαλόσχημο χῶρο τῆς κύριας ὀψης διακρίνεται ἀνάγλυφη ἀνθρώπινη μορφή σὲ μετωπικὴ ἀπόδοση, μὲ χέρια καὶ πόδια σαφῶς διςτάμενα τοῦ κορμοῦ. Ἡ εὐτυχὴς ἀνεύρεση τῶν σφραγισμάτων θέτει σειρὰ ἐρωτημάτων γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ δωματίου 1 καὶ γενικότερα γιὰ τὴ σημασία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὸ οἰκοδόμημα αὐτό, δεδομένου ὅτι κατέχει ἐπὶκαιρὴ θέση ἐκτεινόμενο σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

Πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2 εἶναι τὸ πρὸς ΝΔ 3. Μετρᾷ ἐσωτ. διαστάσεις 4.38×3.50 μ. Τὸ ἴδιο στρώμα καταστροφῆς 3 κάλυπτε καὶ τὸ δωμάτιο 2. Ἀφαιρέθηκαν οἱ λίθοι καὶ ἀποκαλύφθηκε τὸ χωματένιο δάπεδο μὲ σαφὴ ἐνδειξὴ τοῦ ἐπιπέδου του, ποὺ δηλώνεται ἀπὸ τὴν παρουσία μεγάλης πλάκας διαστ. 0.052×0.046 μ., συσσωματωμένης ὑπὸ τὸν τοῖχο 3, κοντὰ στὴ συμβολή του μὲ τὸν 2. Ἡ στρώση 4 εἶναι σκληρὴ γκριζωπὴ καὶ περιέχει μικρὰ βότσαλα. Ὁ φυσικὸς βράχος ἀνυψώνεται βαθμιαῖα στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου, ἐξέχοντας ἀπὸ τὸ δάπεδο. Στὸν χῶρο ποὺ σχηματίζει ὁ τοῖχος 10 καὶ ὁ βράχος, βρέθηκε στὴν ἴδια πλευρὰ τοῦ δωματίου ἐστία ποὺ περιεῖχε στρώση στάχτης καὶ μικρὰ κόκαλα. Τὸ ἴδιο δωμάτιο ἀπέδωσε θραύσματα χονδρῶν ἀγάνωτων ἀγγείων, ἔξι ἀγνύθες ἀργαλειοῦ καὶ ἓνα σφονδύλι, ὅλα πήλινα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς συγκαταλέγεται πυραμιδοειδὴς ἀγνύθα, ὕψους 0.06 μ. καὶ πλευρᾶς βάσεως 0.032 μ., δύο φακοειδεῖς ἀγνύθες, ἡ μία διάτρητη στὸ ἓνα ἄκρο, διαμ. 0.048 καὶ πᾶχος 0.015 μ. καὶ δυὸ κυλινδρικές ἀγνύθες, ἡ μία μὲ διάμ. 0.038 καὶ πᾶχος 0.015 μ. Τὸ σφονδύλι εἶναι κωνικόν, ἔχει κυρτὲς πλευρὲς καὶ διαστάσεις: ὕψος 0.025, διαμ. βάσεως 0.025 μ. (πίν. 46β).

Τὸ γειτονικὸ δωμάτιο 4 δὲν ἀνασκάφηκε μέχρι τὸ δάπεδο, παρότι πρὸς Νότο κατορθώθηκε ὁ ἐντοπισμὸς κυρτοῦ τοίχου, τοῦ 12, ποὺ προβάλλεται πέραν τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος, ὀρίζοντας τὸ μικρὸν δωμάτιο 5. Ἡ κατασκευὴ του εἶναι παρόμοια μὲ τῶν ἄλλων τοίχων καὶ τὸ πᾶχος του

ανέρχεται στὰ 0.50 μ. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δωματίου 4 ὁ νότιος τοῖχος 11 ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μεγάλη πλάκα διαστ. 0.75×0.056 μ. Ἡ πλάκα θὰ μπορούσε νὰ ὑποδηλώνει τὴ θέση θύρας, παρότι ἡ εἰκασία αὐτὴ πρέπει νὰ μελετηθεῖ στὸ μέλλον. Ἀντιθέτως, δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία γιὰ τὴ θέση τῆς κυρίας θύρας τοῦ κτιρίου. Σὲ ἀπόσταση 2.80 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου 4 διανοίγεται θύρα πλάτους 0.78 μ. (πίν. 47α).

Ἡ θύρα βρέθηκε ἐντοιχισμένη μὲ σχιστολίθους ποὺ ἔφρασσαν τὸ πλάτος της, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει δύο φάσεις στὴν περίοδο χρήσης τοῦ κτιρίου. Τὸ κατώφλι προκαλεῖ ἐντύπωση γιὰ τὸ μέγεθός του. Ἐκτείνεται σὲ μῆκος 1.80 μ., μὲ πλάτος 0.51 μ. (μικρότερο ἀπὸ τοῦ τοίχου: 0.60 μ.). Ἐπομένως ἡ εἵσοδος τοῦ κτιρίου ἦταν ἀπὸ Δυσμάς, μὲ πρόσβαση ἀπὸ τὸν ἀνοιχτὸ χῶρο ποὺ ἀνοίγεται ἐμπρὸς του καὶ ποὺ καταλήγει πρὸς Β στὸν μικρὸ τοῖχο 9, ποὺ εἶναι προφανῶς ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἡ ἴδια θύρα ὀδηγοῦσε προφανῶς καὶ στὸ δωμάτιο 2 καὶ στὸ πρὸς Ν 3. Ἀπὸ τὸ 2, ἡ πρόσβαση στὸ δωμάτιο 3 θὰ γινόταν μέσω θύρας ποὺ ἔχουν χαθεῖ τὰ ἔχνη της, καὶ ἀπὸ τὸ 3 στὴ μικρὴ ἀποθήκη 1, μέσω ἄλλης θύρας στὸν τοῖχο 3. Ἐξάλλου, πέρα ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες διαστάσεις τοῦ δωματίου 3, ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ παρουσία δύο ἐστιῶν μέσα στὸ ἴδιο κτίριο, πράγμα ποὺ δείχνει καὶ ἐντατικὴ μαγειρικὴ χρῆση γιὰ τὴν παρασκευὴ μεγάλων ποσοτήτων φαγητοῦ. Ἰδιαιτέρως οἱ σημαντικὲς διαστάσεις τῆς παραλληλόγραμμης ἐστίας τοῦ δωματίου 2, ἀποδεικνύουν τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀπέδωσαν οἱ κατασκευαστὲς τοῦ κτιρίου στὴν ἐξασφάλιση δείπνου μὲ τὴ συμμετοχὴ πολλῶν συνδαιτυμόνων. Ἄν ἡ τοιαύτη ἐκδήλωση εἶχε σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς, αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ μέχρι στιγμῆς ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Ἐπίσης, ἡ ἀνακάλυψη τῶν πήλινων σφραγισμάτων μέσα στὸ ἴδιο κτίριο δημιουργεῖ νέα ἐρωτηματικά. Ἄν τὰ σφραγίσματα ἔχουν σχέση μὲ τὴ λειτουργία του, τότε μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι αὐτὸ ἀποτελοῦσε διακεκριμένο κτίριο τοῦ οἰκισμοῦ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων στὶς Κουκουναριές. Ἡ μεγάλη ἐστία ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν ἐδεσμάτων καὶ οἱ διαστάσεις της θὰ ἦταν ἀνάλογες μὲ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν εὐγενῶν ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι συμμετεῖχαν σὲ περιοδικὲς ἐκδηλώσεις, ποὺ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴ γειτνίαση τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν ἱερὸ χαρακτήρα. Τὸ δωμάτιο 3 πρόσφερε τὴν ἀπαιτούμενη ἄνεση γιὰ τὶς συναθροίσεις καὶ σὲ ἑτι, ἀφορᾷ τὶς διαστάσεις καὶ γιὰ τὴν παρουσία τῆς δεύτερης ἐστίας ποὺ θὰ εἶχε ὡς κύριο σκοπὸ τὴ θέρμανση. Οἱ εἰκασίες αὐτὲς

ἔχουν ἀποκλειστικὰ προκαταρκτικὸ χαρακτήρα καὶ μπορεῖ νὰ ἀνατραποῦν μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας. Εἰδικὰ ἡ παρουσία τῶν ἀγνυθῶν καὶ τοῦ σφονδυλίου, ἀντικειμένων ποὺ σαφῶς ἔχουν σχέση με ὕφαντικὴ οἰκοτεχνία, δημιουργοῦν ἀπορίες. Ὡστόσο τὸ θέμα θὰ μπορούσε νὰ λυθεῖ ὑποθέτοντας ὅτι τὰ ἐκεῖ παραγόμενα ὕφानτὰ προορίζονταν γιὰ θρησκευτικὴ χρῆση καὶ μάλιστα γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς, ἀφοῦ ἡ κατασκευὴ τους γινόταν μέσα σὲ δημόσιο κτίριο.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου ἀνάγεται γύρω στὸ 700 π.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι σαφῶς ὑπογεωμετρικὴ καὶ πιστεύεται ὅτι τὸ κτίριο εἶναι σχετικὰ σύγχρονο μὲ τὸν ναό. Ἡ γεινιάσή τους ὑποδηλώνει τὴ στενὴ σχέση τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ κτίριο τῶν σφραγισμάτων.

Ὅμως, μὲ ἰδιαίτερα ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ἀναμενόταν ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ εὐρήματος καὶ ἡ μοναδικὴ θέση ποὺ κατέχει στὴν ἀρχαιολογία τοῦ Αἰγαίου, σὲ σχέση μὲ πρώιμους οἰκισμοὺς, τῶν ὁποίων ἡ περίοδος ἀκμῆς τοποθετεῖται στὴν κρίσιμη μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους, ὅταν ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται ὀργανωμένες πόλεις, θὰ καταστήσουν χωρὶς ἀμφιβολία τὶς Κουκουναριές ἕνα ἀπὸ τοὺς πρωτεύοντες χώρους στὴ μελέτη πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐξελίξεων στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 8ου καὶ 7ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 ἐμπλούτισε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ μορφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων καὶ ἡ μακρόχρονη ἱστορία τοῦ ἱεροῦ εἶναι δύο θέματα στὰ ὁποῖα ἀποσκοπήθηκε νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις μὲ τὴ νέα ἔρευνα. Ἦδη μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1984 εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται κατανόη-
τὴ ἡ μορφή τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ἐκτεινόμενου τεμένους. Ἡ τομὴ Β περιλάμβανε τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ βάση κίονος γιὰ τὴν ὑποστήλωση τῆς στέγης. Ἡ τομὴ C πρὸς Δ τῆς προηγούμενης, περιλάμβανε ἐρείπια τοῦ δυτικοῦ πιθανῶς πέρατος τοῦ ναοῦ, σωζόμενα ὑπὸ τὴ μορφή πεσμένων λίθων σὲ ἀκαθόριστη διάταξη. Τέλος, ἡ ἀνατολικὴ τάφρος, ἡ Α, ἀπέδωσε τὰ ἐρείπια τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ, μαζὶ μὲ τοῖχο κατεύθυνσης ἀπὸ Α πρὸς Δ, ποὺ πιστεύεται ὅτι ἀνήκει στὸν περίβολο τεμένους ποὺ περιλάμβανε τὸν ἀνοιχτὸ ὡρὸ ποὺ ἀνοίγεται ἐμπρὸς στὸ κτίριο (εἰκ. 5). Σημειώνεται ὅτι ὁ ναὸς ἐκτείνεται στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ ἀναλήμματος, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸς καὶ ἀπὸ τὴν κοιλάδα ποὺ ἐκτείνεται πρὸς ΝΑ τῶν Κουκουναριῶν καὶ ἐν μέρει ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ κόλπου τῆς Νάουσας. Ὁ ναὸς βρίσκεται σὲ

ἐξέχον σημεῖο, γιατί ὁ βράχος ἐπάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζεται ὑψώνεται σὲ σχέση μετὰ τὸ γύρω ἐπίπεδο (πίν. 47β). Τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ ναοῦ ἔχει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο του (ΝΑ γωνία) στὰ +58.38 μ., σὲ σχέση μετὰ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς στρωματογραφίας ἀναλήφθηκε ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῶν τομῶν σὲ ἐπίκαιρες θέσεις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ τεμένους.

Ἡ πρώτη τομὴ J13/14, ἀρ. 3 ἐκτείνεται ἀμέσως πρὸς Β τῆς Τομῆς Β τοῦ 1984, ποὺ μετονομάσθηκε σὲ τομὴ J13/14, ἀρ. 1 χάριν συντονισμοῦ μετὰ τὸν τοπογραφικὸ κἀναβο τῆς περιοχῆς. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ διέρχεται κάτω ἀπὸ τὴ νέα τομὴ. Πράγματι, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης 1 διευκρινίσθηκε ὅτι ὁ τοῖχος ποὺ ὀρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι στὴν πραγματικότητα χαμηλὸ ἔδρανο πλάτους 0.45 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι διαμορφωμένη μετὰ ἐπίπεδες σχιστολιθικὲς πλάκες. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ βρέθηκε ἀμέσως πρὸς Β, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔδρανο περιέτρεχε τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη του. Τὸ ἔδρανο σώζεται σὲ ὕψος 5 στρώσεων πλακοειδῶν σχιστολίθων. Ὁ τοῖχος εἶναι χτισμένος καὶ αὐτὸς μετὰ σχιστολίθους σὲ δύο σειρὰς κατὰ τὴ γνωστὴ μέθοδο (βλ. ἄνωτ.) καὶ ἔχει πλάτος 0.50 μ. Ἀποκάτω, ἡ στρώση 2, σκληρὴ καὶ καστανή, κάλυπτε τὴν 3 ποὺ ἦταν στρώση καταστροφῆς καὶ περιεῖχε πεσμένους σχιστολίθους καὶ μεγάλους λίθους. Ἡ στρώση σταματοῦσε 0.50 μ. πρὸς Β τοῦ ναοῦ καὶ θὰ ἀνῆκε σὲ κτίριο ποὺ ἐκτεινόταν πρὸς Βορρά. Στὴ ΒΔ γωνία τῆς J13/14, ἀρ. 3 σκάφτηκε σὲ βάθος τομὴ 1×1 μ. ποὺ ἔφερε στὸ φῶς τίς 4 καὶ 5, καστανὲς μαλακὲς στρώσεις ποὺ ἐπικάλυνταν στὸν βράχο. Ἡ κεραμεικὴ, περιορισμένη σὲ λίγα ὀστρακὰ, ἀνῆκε στοὺς ἀρχαίκοις χρόνους.

Ἡ δευτέρη μεγάλη τομὴ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1985 ἀνοίχτηκε πρὸς Β τῆς τάφρου Α τοῦ 1984, ποὺ μετονομάσθηκε σὲ τομὴ J13/14, ἀρ. 2 καὶ περιλαμβάνει τὸ τέμενος. Ἡ νέα τομὴ J13/14, ἀρ. 5 ἔχει σχῆμα τριγωνικόν, μετὰ τὴν Β πλευρὰ τοῦ τομέα 2 καὶ πλευρὰς ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ σχηματισμοὺς ὑπερυψωμένου βράχου. Ἡ ἐργασία περιορίσθηκε στὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος, ποὺ ὀδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ τεμένους (πίν. 48α). Ἡ τομὴ 1 ἀνοίχτηκε στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ τομέα μέσα στὴ 2, καστανὴ καὶ σκληρὴ στρώση μετὰ σποραδικοὺς σχιστολίθους. Στὸ δυτικὸ ἄκρο, ἐκεῖ ποὺ ὁ τοῖχος ἐφάπτεται στὸν βράχο τὸ κενὸ ἔχει γεμισθεῖ μετὰ χτισμένους σχιστολίθους. Ἡ στρώση 3 ἔφθανε μέχρι τὸ μέτωπο τοῦ τοῖχου καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἀρχαία στάθμη τοῦ δρόμου. Ὁ ἐπόμενος τομέας J13/14, ἀρ. 6 ἀπο-

τελεῖ προέκταση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τομέα 2 κατὰ 2 μ. Ἡ διάνοιξή του εἶχε ὡς στόχο τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τοῦ τεμένους. Πράγματι, ὅπως ἀναμενόταν, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τομέα ἀποκαλύφθηκε κάτω ἀπὸ τὴν καστανὴ στρώση 2, μαλακῆς σύστασης, ὁ βόρειος τοῖχος 1 ποὺ συναντᾷ σὲ ὀρθή γωνία τὸν 2, B-N κατεύθυνσης. Ὁ τοῖχος 2 ἀποτελεῖ χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ τεμένους. Πρὸς Α ἡ μορφολογία τῶν βράχων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπέκταση τοῦ περιβόλου. Ὁ τοῖχος 2 κατέρχεται βαθμιαῖα πρὸς Ν ἀκολουθώντας τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου (πίν. 48α). Σὲ τομὴ διαστ. 1×1 μ. προβαλλόμενη πρὸς Ν πέρα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ τομέα J13/14, ἀρ. 6 ἡ στρωματογραφία ἦταν πῶς διαφωτιστική. Ἡ στεῖρα ἐπιφανειακὴ στρώση 1 κάλυπτε τὴν 2 ποὺ περιεῖχε θραύσματα θαλασσιῶν ὀστρέων, ὀστῶν, τεμάχια ἄψητου πηλοῦ καὶ ὀστρακα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἡ ἴδια ἐργασία περιέλαβε στὴ συνέχεια τὸν τομέα 7, ἐκτεινόμενο πρὸς Ν τοῦ J13/14, ἀρ. 2. Τὸ σχῆμα του εἶναι τριγωνικόν, ἀφοῦ ἡ νότια πλευρὰ του προκύπτει ἀπὸ τὸ περίγραμμα τοῦ βράχου. Τὸ ἔδαφος εἶναι ἐδῶ κατωφερικὸ πρὸς Ν. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν σύγχρονο ξερολιθινὸ τοῖχο ποὺ περιτρέχει τὴν ὀφρὺ τοῦ βράχου (πρὸς Ν ὁ βράχος κατέρχεται ἀπότομα σὲ ἱκανὸ ὕψος) ἡ ἐπιφανειακὴ καὶ μόνη σωζόμενη στρώση ἦταν διαταραγμένη χωρὶς νὰ περιέχει κάτι τὸ ἀξιόλογο. Μὲ ἀνάλογο τρόπο ἀφαιρέθηκε καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐπίχωση τοῦ τομέα J13/14, ἀρ. 4 στὴ νότια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ. Ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπιφανειακὴ στρώση καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ βράχος ποὺ παρουσιάζει μιὰ κάθετη τομὴ ποὺ ἐκτείνεται μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, μὲ τὸ μέτωπο στραμμένο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ἴσως ἡ τομὴ νὰ ὑποδηλώνει τὴ θέση τοῦ νότιου τοίχου ποὺ ἔχει δυστυχῶς χαθεῖ. Τέλος, γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ ἱεροῦ ἀπομακρύνθηκε, ἐπίσης, ὁ μέχρι στιγμῆς ἄσκαπτος διάδρομος ποὺ παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν τομέων J13/14, ἀρ. 1 καὶ 2. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση βρέθηκε ἡ στρώση 2 ποὺ περιεῖχε πεσμένους λίθους, προφανῶς ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀποκάτω στρώση 3 ἀνήκει στὸ δάπεδο. Ἐδῶ ἀναμενόταν ἡ ἀνεύρεση τῆς δεύτερης βάσης τοῦ κίονα, ποὺ δυστυχῶς ἔχει ἐξαφανισθεῖ χωρὶς νὰ ἀφήσει ἔχνη.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνασκαφῆς ἐπικεντρώθηκε κυρίως στὴν ἀνάλυση τῆς στρωματογραφίας δύο τομῶν ποὺ σκάφτηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους. Πρόκειται γιὰ τὶς τομὲς ἀρ. 2 καὶ 3 (τομέας J13/14, ἀρ. 2). Ἡ πρώτη τομὴ ἀρ. 2, πλάτους 1 μ., ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ ἕως τὴν παραλ-

ληλόγραμμα θεμελίωση ἀρ. 3 κατὰ μήκος τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ τοίχου 1. Στὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχε ἤδη ἀφαιρεθεῖ ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση. Συνεχίσθηκε λοιπὸν ἡ ἔρευνα μὲ τὴ διερεύνηση τῆς στρώσης 2 μὲ καστανέρυθρο χῶμα καὶ ὀριζόντιες πλάκες ποῦ ἔχουν σχέση μὲ τὴν πλακόστρωση τοῦ χώρου, ἐμπρὸς στὸν ναό, σὲ κάποια ὕστερη φάση τοῦ κτιρίου. Ἡ στρώση 3 ἦταν πρασινωπὴ, σκληρὴ καὶ ἀργιλώδης καὶ περιεῖχε μεγάλο ἀριθμὸ ὀστράκων καὶ ὀστῶν ζώων. Καὶ στὴν 3 παρατηρήθηκαν πλάκες, ἴσως καὶ αὐτὲς προερχόμενες ἀπὸ πλακόστρωση. Στὴν ἐπιφάνεια τῆς 4 ὑπῆρχαν διάσπαρτα: ἀριθμὸς πῆλινων ὀστράκων, ἡ βάση ἀττικῆς κύλικας σωζ. διαμ. 0.060 καὶ ὕψους 0.028 μ. καὶ ἡ σιαγὸνα αἰγοπροβάτου (πίν. 49α). Περιλαμβάνεται μετὰ τῶν εὐρημάτων τὸ θραῦσμα (σωζ. ὕψος 0.055, πλάτος 0.053 μ.) γεωμετρικοῦ κυπέλλου μὲ κυρτὸ συνεχὲς τοίχωμα καὶ μετόπη μὲ διακόσμηση δορκάδας ποῦ βόσκει πρὸς τὰ δεξιὰ²⁶ (πίν. 49β). Ὁ κορμὸς τοῦ ζώου ἀποδίδεται μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ περιγράμματος. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, παρότι τὰ ὀστρακὰ τῆς 3 εἶναι ἀρχαϊκὰ. Ἡ ἐπόμενη στρώση 4 εἶναι σημαντικὴ γιατί στρωματογραφικὰ ἐφάπτεται σὲ ἐλαφρὴ προεξοχὴ τῆς θεμελίωσης ποῦ προβάλλεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 3 τοῦ ναοῦ. Ἡ στρώση 4 συσσωρεύθηκε ἀφοῦ εἶχε κτισθεῖ ὁ τοῖχος τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ καστάνη καὶ σκληρὴ στρώση ποῦ περιεῖχε κόκαλα ζώων, ἄμορφη, κατιωμένη μάζα σιδήρου, (σωζ. διαστ. 0.022×0.016 μ.) καὶ θραύσματα ἀγγείων τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 49β). Κυρίως ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος σκύφου (σωζ. διαστ. 0.035×0.025 μ.) ἐμφανίζει σὲ τομὴ ἰσχυρὴ καμπύλη καὶ στὴν ὄψη διακόσμηση γραμμῆς ἄνω καὶ σειρᾶς κουκίδων πιὸ χαμηλά. Τὸ θραῦσμα χρονολογεῖται στὴ μετέβαση ἀπὸ τοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς στοὺς πρώιμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους. Μέσα στὴ στρώση 4 καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς τάφρου ἐντοπίσθηκε ἡ 5, στρώση μὲ μαλακὸ σκουρόχρωμο χῶμα, προφανῶς ἐπιδιόρθωση τοῦ ἀρχαίου δαπέδου. Ἀποκάτω, καλύπτοντας ὅλη τὴν ἔκταση τῆς τάφρου ἀκολουθεῖ ἡ στρώση 6, χρώματος ψαροῦ καὶ μὲ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ἴσως ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν λίθων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, τότε ἡ στρώση εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων. Γενικὰ

26. Τὸ θραῦσμα πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀναμόλυνση τῆς ἀποκάτω στρώσης 4. Γιὰ τὸ σχῆμα, πρβ. Délos XV, ἀρ. 91-91, πίν. 32, ἐνῶ γιὰ τὴ διακόσμηση J. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery* (1968) πίν. 15 J, πίν. 35.

τὰ ὅστρακα ἀπὸ τῆ στρώση 6 ἀνήκουν στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ μοιάζουν μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς 4 ποὺ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἀνοιχτὰ σχήματα. Ὡστόσο, ἐνῶ στὴν 4 ὑπάρχουν ὅστρακα τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν καὶ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων, στὴ στρώση 6 ἀνήκουν ὅστρακα μόνον γεωμετρικά. Τέλος, οἱ ἐπόμενες δύο στρώσεις 7 καὶ 8, ποὺ εἶναι παλαιότερες ἀπὸ τὸν κατ' ἐφόσον βαίνουν κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν παρουσία κεραμεικῆς τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Μάλιστα ἐπάνω στὴν 7 ἐπικαθόταν μεγάλη κυκλικὴ πλάκα σχιστολίθου, προφανῶς κάλυμμα πίθου, διαμ. 0.064 μ. Ἡ στρώση 7, σκουροκάστανου χρώματος περιεῖχε μεγάλη ποσότητα τέφρας, προφανῶς σχετιζόμενης μὲ ἱεροτελεστίες ποὺ περιλάμβαναν τὴ χρῆση φωτιᾶς. Τὰ ὅστρακα εἶναι διακοσμημένα μὲ συστάδες ὀριζόντιων γραμμῶν καὶ ἀνήκουν σαφῶς στὸν 8ο π.Χ. αἰ. Ἡ στρώση 8 περιεῖχε ἐπίσης τέφρα πυκνὴ καὶ διάσπαρτη σὲ μεγάλη ἔκταση. Περιεῖχε, ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, ὅστρακα γεωμετρικά. Στὴ ΒΑ γωνία, ἡ στρώση 10 μὲ συγκέντρωση λίθων ἀνήκει στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ στρωματογραφικὴ ἀνάλυση τῆς γειτονικῆς τάφρου J13/14, ἀρ. 2, τομῇ 3.

Ἡ τάφος αὕτῃ ἀνοίχτηκε μὲ κατεύθυνση B-N, ἀκριβῶς ἐμπρὸς στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ καὶ πρὸς Νότο τῆς τομῆς 2. Ἡ διάβρωση τῶν χωμάτων στὴ θέση αὕτῃ, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι κατωφερικό, ὀδήγησε στὴν ἐξαφάνιση τριῶν στρώσεων. Τὸ ἐπιφανειακό, ἀναμοχλευμένο καὶ στερημένο ἐνδιαφέροντος κάλυπτε τὴ στρώση 4, σκουροκάστανη καὶ πολὺ σκληρὴ, ἐκτεινόμενη καὶ στὴ γειτονικὴ τάφρο 2. Ἡ ἐπιδιόρθωση 5 ποὺ παρατηρήσαμε στὴν τάφρο 3 δὲν ὑπῆρχε ἐδῶ, ἐνῶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη στρώση 6, ψαροῦ χρώματος καὶ σκληρὴ, περιεῖχε κόκαλα, θαλασσινὰ ὅστρεα καὶ κεραμεικὴ. Ξεχωρίζει ἓνα ὅστρακο (σωζ. διαστ. 0.032×0.437 μ.) τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων προσερχόμενο ἀπὸ τὸ χεῖλος σκύφου, διακοσμημένο μὲ ζευγὸς γραμμῶν ζιγκ-ζάγκ καὶ ἀποκάτω μετόπες μὲ συστάδες καθέτως διαταγμένων γωνιωδῶν ποικιλιμάτων. Ἡ στρώση 7 ἦταν μαλακὴ, καστανὴ καὶ ἀναμειγμένη μὲ τέφρα ποὺ περιεῖχε κόκαλα, θαλασσινὰ ὅστρεα καὶ κεραμεικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ξεχωρίζει μεταξὺ ἄλλων ἓνα μικρὸ ὅστρακο (σωζ. διαστ. 0.045×0.034 μ.) μὲ ζευγὸς περιφερειακῶν ζωνῶν κάτω ἀπὸ τρεῖς σωζόμενους ὁμόκεντρος περιφερειακοὺς κύκλους. Τὸ θραῦσμα ἀνήκει στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ στρώση 8 ἐκτείνεται στὸ νότιο τμήμα τῆς τάφρου. Μοιάζει μὲ τὴν 7, πα-

ρότι περιέχει περισσότερη τέφρα. Τὰ ὅστρακα εἶναι κυρίως ἀδιακόσμητα ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, ἀλλὰ σαφῶς λιγότερα ἀπὸ τὴν προηγούμενη στρώση. Ἡ στρώση 10 ἀποτέλεσε καὶ τὴν ἐκπληξή τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ στρώση περιεῖχε τέφρα καὶ διάσπαρτους πεσμένους λίθους. Οἱ λίθοι φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ κάποια γειτονική κατασκευή. Εἰκάζεται ὅτι ἡ 10 εἶναι στρώση καταστροφῆς. Ἀπὸ αὐτὴν ἀνασύρθηκαν θραύσματα μεγάλων ἀγγείων μὲ διακόσμηση γραμμική ἐπάνω στὴν πρασινωπὴ ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ. Τυπολογικά, τὰ θραύσματα ἀνήκουν στοὺς ὙΕ ΠΠ χρόνους καὶ μάλιστα στὴ φάση μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. Κάτω ἀπὸ τὴ 10 ἀποκαλύφθηκε μιὰ στρώση ἀκόμα, ἡ 11, γεμάτη μὲ τέφρα καὶ καμένα χρώματα ποὺ τελικὰ δὲν ἐξερευνήθηκε λεπτομερῶς λόγω ἔλλειψης χρόνου. Κάτω ἀπὸ πεσμένους λίθους καὶ δίπλα σὲ κυκλικὸ σχιστολιθικὸ κάλυμμα πίθου ἀναφάνηκε τὸ κάτω τμήμα μεγάλου ἀμφορέα, κατὰ χώραν. Τὰ εὐρήματα θὰ ἀνασυρθοῦν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1986. Ὡστόσο, τὸ πᾶχος τῶν στρώσεων καταστροφῆς 10-11 καὶ ἡ φύση τῶν εὐρημάτων δείχνουν ὅτι κάτω ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ τεμένους τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ὑπάρχουν ἐνδείξεις ποὺ πιστοποιοῦν σοβαρὴ μυκηναϊκὴ παρουσία ἀπὸ τὸν 12ο π.Χ. αἰ.

Ἄλλες τομεῖς ἀνοίχτηκαν πρὸς Δυσμᾶς τοῦ ναοῦ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ του ὀρίζεται ἀπὸ ὄγκους βράχου ποὺ πρόσφεραν τὴν κατάλληλη ἔδραση γιὰ τὴ θεμελίωση τῶν τοίχων. Ἐκεῖ ὅπου τελειώνουν τὰ ὁρατὰ ἐρείπια καὶ οἱ βράχοι ταπεινώνονται ὥστε νὰ μὴ διακρίνονται, τὸ ἔδαφος γίνεται καταφερικό, μὲ κλίση ἀπὸ τὸν σηκὸ πρὸς τὰ δυτικά. Μάλιστα, ἀμέσως μετὰ τὰ 8 μ. περίπου, μετρώντας ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ, τὸ ἔδαφος ἀποκλίνει ὅχι μόνο πρὸς Δ ἀλλὰ ἐπίσης καὶ πρὸς τὴν κατὰβαση ποὺ ὁδηγεῖ μὲ ἀτραπὸ Α-Δ, πρὸς τὸν ἀποθέτη τοῦ ἱεροῦ, στὸ χαμηλότερο ἀπὸ τὸν ναὸ ἐπίπεδο. Δύο εἶναι οἱ τομεῖς ποὺ ἀνασκάφηκαν πρὸς Δ τοῦ σηκοῦ. Ἡ πρώτη πρὸς Δ τομὴ εἶναι ἡ C τοῦ 1984, ποὺ διευρύνθηκε καὶ μετρᾷ, ἀπὸ 4×2.50 μ. ποὺ ἦταν πρῶτα, 4×4 μ. Κατὰ τὸν ἀνασκαφικὸ κᾶναβο ἡ τάφος ὀνομάζεται I/J 13/14, ἀρ. 1. Ἡ δεύτερη τάφος ποὺ ἀπέχει 1 μ. πρὸς Δ τῆς πρώτης εἶναι ἡ I 13/14, ἀρ. 1.

Ἀνασκάπτοντας τὴν I 13/14, ἀρ. 1, διαπιστώθηκε ὅτι ὅπως ὁ πρὸς Δ τομέας I14, ἀρ. 1 δὲν περιλάμβανε κτίσματα, ἔτσι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχαν μόνο λίθοι ἀπὸ διαλυμένους τοίχους, ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶχαν παρασυρθεῖ ὡς ἐδῶ ἀπὸ Βορρά. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ὑπῆρχε ἐκτεταμένο στρώμα πεσμένων λίθων, κατὰ τὴν πλειονότητα σχιστολίθων, κομμένων σὲ μήκη 0.20-

0.50 μ. καὶ πλάτη 0.15-0.35 μ. Ἡ στρώση 3 ἦταν πιὸ σκληρὴ καὶ καστανή. Στὴ συνέχεια, ἀνοίγοντας τὴν τομὴ 1 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς I13/14, ἀρ. 1 ἐξερευνήθηκαν τὰ στρώματα σὲ βάθος. Ἡ στρώση 4, σκληρὴ καὶ χρώματος καστανοῦ, περιεῖχε ἐπίσης πεσμένους λίθους καὶ μάλιστα λεπτὲς πλάκες σχιστολίθου. Ἡ στρώση περιοριζόταν στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τομῆς. Ἀποκάτω καὶ καλύπτοντας ὅλη τὴν ἔκταση ἀκολουθοῦσε ἡ 5, καστανοκόκκινη, σκληρὴ καὶ μὲ ἀπολεπίσματα σχιστολίθου. Ἀπὸ χρονολογικὴ ἀποψη ἡ στρώση 4 περιεῖχε λίγα ὄστρακα ἀρχαῖα, ἐνῶ ἡ 5, λίγα ὄστρακα μελαμβαφὴ καὶ μὲ γραμμικὴ διακόσμηση, ἴσως τῶν ὑπογεωμετρικῶν χρόνων.

Παρόμοιες στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις ἀποκομίσθηκαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου C τοῦ 1984, δηλ. τοῦ τομέα I/J 13/14, ἀρ. 1. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀπέβη ἀποφασιστικῆς σημασίας στὴ χρονολόγηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων τοῦ ναοῦ. Καταρχὴν ἡ διερεύνηση τοῦ τομέα ἔφερε στὸ φῶς τὸν δυτικὸ τοῖχο, προσφέροντας ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίσουμε τὶς διαστάσεις τοῦ κτιρίου (εἰκ. 5). Ἐπειτα, ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῆς τομῆς κάθετα πρὸς τὸ μέτωπο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἀπέδωσε σημαντικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν περίοδο κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Ἀφοῦ καθαρίστηκε ὁ τομέας ἀπὸ ἐπιφανειακὰ χρώματα, ξεχώρισε τὸ δυτικὸ τμήμα ποὺ ἀνασκάφηκε ὡς τάφος 1. Τὸ καστανόψαρο χῶμα τῆς στρώσης 1 ἔκρυβε ἀποκάτω τὸν τοῖχο 1 ποὺ βαίνει μὲ κατεύθυνση B-N. Ὁ τοῖχος εἶναι κτισμένος μὲ διπλὴ σειρὰ λίθων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ ἐσωτερικὴ σώζεται σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος. Μάλιστα, στὸ νότιο τμήμα του, ἐκεῖ ποὺ βαίνει κατευθεῖαν στὸν βράχο λείπουν λίθοι ἀπ' ὅλο τὸ πάχος του. Γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σχιστολιθινὲς πλάκες μὲ τὴν εὐθύγραμμη πλευρὰ πρὸς Δ. Πηλόχωμα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς συνδετικὴ ὕλη. Σαφῶς ὁ τοῖχος 1 ἀνερχόταν στοὺς ὄγκους βράχου ποὺ προέχουν κατὰ τὸ βόρειο καὶ νότιο πέρασ του, ὀρίζοντας τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ὅμως σ' ἐπαφὴ καὶ πρὸς Δυσμὰς τοῦ τοίχου 1, ἔβαινε μὲ τὴν ἴδια κατεύθυνση καὶ ὁ τοῖχος 2. Ἐχει καὶ αὐτὸς πάχος 0.50 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ δύο ὀφεις λίθων μὲ τὸν παρεμβαλλόμενο χῶρο γεμισμένο μὲ μικροὺς λίθους καὶ λάσπη. Οἱ λίθοι εἶναι πλακοειδεῖς σχιστόλιθοι κομμένοι προσεκτικὰ στὴ δυτικὴ ἐλεύθερη ὄψη. Ἡ στρώση 2 ποὺ τὸν κάλυπτε ἦταν στρώση καταστροφῆς μὲ διάσπαρτους σχιστολίθους καὶ καστανόψαρα χρώματα. Ἡ στρώση 3 ἦταν καστανέρυθρη καὶ σκληρὴ καὶ κάλυπτε τὸν τοῖχο μέχρι βάθους 0.035-0.045 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ του. Ἡ ἀπομάκρυνσή της ἀνέδειξε τὴ θαυ-

μάσια τεχνική τῆς τοιχοδομίας του. Τὸ δυτικὸ μέτωπο ἀποτελεῖται ἀπὸ προσεκτικὰ προσαρμοσμένους πλίνθους σχιστολίθου, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχει δεχτεῖ προσεκτικὴ κατεργασία, ὥστε νὰ εἶναι περίπου παραλληλόγραμμοι (πίν. 48β). Ὁ τύπος τῆς τοιχοδομίας, παρότι ἀπὸ ἄποψη ἐκτέλεσης πρῶιμος, εἶναι ὁ ψευδοϊσόδομος. Στὴ φάση αὐτὴ τῶν ἐργασιῶν διακρίνονταν 4-5 σειρὲς λίθων νὰ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς 3.

Στὸ σημεῖο αὐτό, δεδομένης τῆς σημασίας τοῦ εὐρήματος ἀποφασίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ δύο ἀκόμα τομέων ποὺ πλαισιώνουν πρὸς Β καὶ πρὸς Ν τὸν τομέα I/J 13/14, ἄρ. 1. Αὐτοὶ εἶναι οἱ I/J 13/14, ἄρ. 2 καὶ ἄρ. 3. Ἐπιδιώχτηκε ἡ διαλεύκανση τοῦ προβλήματος ἂν ὁ τοῖχος 2 εἶναι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ —στὴν περίπτωσι τοῦ τοῖχος 1 θὰ ἀνῆκε σὲ ἔδρανο ποὺ περιέτρεχε τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ 2— ἢ ἂν ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνήκει στὴν πραγματικότητά σὲ καλαίσθητο ἀνάλημμα ποὺ συγκρατοῦσε τὶς ἐπιχώσεις ἐπάνω στὶς ὁποῖες ὑψώνονταν ὁ ναός. Στὸν τομέα I/J 13/14, ἄρ. 2 πρὸς Νότο, ἐξακριβώθηκε ὅτι ὁ τοῖχος 2 συνεχίζεται προεκτεινόμενος πρὸς Ν πέρα ἀπὸ τὴ νοτιὰ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ὁ τοῖχος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μία σειρά λίθων ποὺ χρησιμεύουν στὴν ἐπέκτασι τοῦ μεγάλου ὄγκου τοῦ φυσικοῦ βράχου ποὺ ἐκτείνεται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου. Ὁ χώρος ποὺ ἀνοίγεται πρὸς Δ τοῦ ἱεροῦ ἀποκλίνει ἰσχυρῶς πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀνόδου, τὴ νότια, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ ἱεροῦ ἀποθέτη. Τὰ χῶματα ἔχουν ἀποπλυθεῖ καὶ αὐτὴ ἡ διάβρωση ἔχει ὁδηγήσει στὴν καταστροφὴ τοῦ τοῖχου 2, ποὺ μέσα στὸν τομέα I/J 13/14, ἄρ. 2 χαμηλώνει ἀπὸτομα προβάλλοντας τὴ θεμελιώσή του. Πρὸς Β ὁ τομέας I/J 13/14, ἄρ. 3 ἐπιβεβαίωσε τὸν προορισμὸ τοῦ τοῖχου 2. Ὑπολείμματά του σώζονται καὶ ἐκεῖ, ἐκτεινόμενα πέραν τῆς εὐθείας τῆς βόρειας ὀψὸς τοῦ ναοῦ. Ἀποδεικνύεται ἀκολούθως ὅτι ὁ τοῖχος 2 ἀποτελοῦσε ἀναλημματικὸ τοῖχο ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ συγκράτησι τῶν χωμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, ποὺ χωρὶς τὴν παρουσίαν του θὰ εἶχαν ὁδηγήσει στὴν καθίζησι μέρους τοῦ κτιρίου.

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ναοῦ ἀνοίχτηκε στὴ συνέχεια δοκιμαστικὴ τομὴ 0.65×2.00 μ. στὴ δυτ. πλευρὰ τοῦ τομέα I/J 13/14, ἄρ. 1 καὶ στὸν γειτονικὸ διάδρομο ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὸν τομέα I 13/14, ἄρ. 1 (εἰκ. 5). Ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀνώτατη στρώσι λίθων τοῦ τοῖχου 2 ἡ ἐπιφάνεια τῆς στρώσις 3 (βλ. ἀνωτ.) βρίσκεται στὰ -0.30 μ. Ἡ στρώσι ἀποκλίνει ἰσχυρὰ πρὸς Ν, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ποὺ βρίσκονται συσσωρευμένες ἀπέναντι

στή δυτική ὄψη τοῦ τοίχου 2. Ἡ στρώση 3 εἶναι κοκκινωπὴ καὶ σκληρή, περιέχοντας πεσμένους λίθους, σχιστολίθους καὶ ἀπολεπίσματα καὶ ἔχνη ἀνθρώπων ἀπὸ φωτιά. Ἡ στρώση 4 περιεῖχε ἀπολεπίσματα σχιστολίθου μέσα σὲ καστανὰ μαλακὰ χρώματα. Ἡ ἐπόμενη στρώση 5 παρουσιάζεται μὲ ἡπιότερη κλίση. Ἔχει χρῶμα ψαροκάστανου καὶ περιέχει ὄστρακα ἀγγείων. Ἡ 6 παρουσιάζει σκουρότερο χρῶμα καὶ μεγαλύτερη σκληρότητα. Τέλος ἡ στρώση 7 εἶναι ὅμοια μὲ τὴν 6, ἀν καὶ περιέχει περισσότερους λίθους ἀπὸ ἐκείνη. Ὁ τοῖχος 2 βαίνει ἐπάνω στὴ στρώση 7. Ἡ κεραμεικὴ πὺλ ἀποκομίσθηκε ἀπὸ τὶς στρώσεις βοηθεῖ στὴ χρονολόγησιν τοῦ τοίχου. Παρότι ἡ χρονολόγησιν εἶναι προκαταρκτική, μέχρις ὅτου νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ μελέτη τῶν ὀστράκων, μπορούμε νὰ σημειώσουμε μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια ὅτι οἱ τρεῖς τελευταῖες στρώσεις 5-7 ἀνήκουν στὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Πρόκειται γιὰ κεραμεικὴ ὑπογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ πὺλ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία ἀνοιχτῶν σχημάτων διακοσμημένων μὲ ὀριζόντιες περιφερειακὰς συστάδες γραμμῶν καὶ ποικίλματα ἀποδιδόμενα μὲ σειρὰ κουκίδων. Ἀπὸ τὶς τρεῖς στρώσεις, καὶ ἡ 7 πὺλ προχρονολογεῖ καὶ οἱ 5 καὶ 6 πὺλ μεταχρονολογοῦν τὸν τοῖχο 2 ἀνήκουν στὴν ἴδιαν περίοδο, ὁδηγώντας στὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἀνάλημμα οἰκοδομήθηκε γύρω στὸ 700 π.Χ. Βεβαίως τὸ συμπέρασμα αὐτό, ἀν ἐπαληθευτεῖ ἀπὸ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα θὰ ἔχει ἐπιπτώσεις ἀποφασιστικῆς σημασίας στὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἔρευνα πρὸς Α ὁδήγησε σὲ ἀνάλογα πορίσματα (βλ. ἀνωτ. τομέα J13/14, ἀρ. 2), ἡ ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἀνάλημμα ἀνεγέρθηκε γύρω στὸ 700 π.Χ. ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι καὶ ὁ ναὸς εἶναι σύγχρονος ἢ καὶ ἐλαφρῶς παλαιότερος, ἀφοῦ οἰκοδομικὰ ἢ κατασκευὴ τοῦ τοίχου 2 ἀκολούθησε τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου 1. Ἡ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στοὺς χρόνους γύρω στὸ 700 π.Χ. ἐνέχει ἰδιαίτερη σπουδαιότητα καὶ γιὰ τὸ ὅτι τὸ κτίριον εἶναι σύγχρονον μὲ τὸν οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν, καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι οἰκοδόμημα λατρείας πὺλ ἀνεγέρθηκε μετὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ λόφου, πράγμα πὺλ βεβαιώθηκε στὴ Ζαγορά τῆς Ἀνδρου²⁷ καὶ στὸ Ἐμποριὸ τῆς Χίου,²⁸ ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ δύναται νὰ θεωρηθεῖ ὁ καλύτερος σωζόμενος καὶ παλαιότερος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Αἶγαῖο.

27. A. CAMBITOGLU, *Archaeological Museum of Andros* (1981) 84.

28. J. BOARDMAN, *Excavations in Chios 1952-1955*, *Greek Emporio* (1967)

Στοιχεία για την ταυτότητα τῆς λατρευόμενης θεότητας καὶ γιὰ τὴ μακρόχρονη ἱστορία τοῦ ἱεροῦ ἔδωσε ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἱεροῦ ἀποθέτη ποὺ βρίσκεται στὸ χαμηλότερο, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ναοῦ, ἐπίπεδο (εἰκ. 5). Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἀποκλίνει ἰσχυρὰ πρὸς Νότο. Ὡστόσο, τὸ ἄνω τμῆμα του βρίσκεται γύρω στὰ 4.50 μ. χαμηλότερα σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ναοῦ. Τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀποθέτη καταλήγει πρὸς Β στὸ κάθετο μέτωπο τοῦ βράχου, ποὺ ἐκτείνόμενο ἀπὸ Α πρὸς Δ τὸ χωρίζει ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ναοῦ. Ὁ ἀποθέτης, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴν ἀνασκαφικὴ ἐκθεση τοῦ 1984, ἐκτείνεται μέσα σὲ κοιλότητα τοῦ μετώπου τοῦ βράχου, ἀνοιγόμενη περίπου κάτω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ²⁹. Ἡ τάφος ABCD, 3×4 μ., ποὺ ἀνοίχτηκε πέρυσι στὴ θέση αὐτὴ διπλασιάσθηκε σὲ ἔκταση φέτος καὶ ὀνομάσθηκε τομέας J14, ἀρ. 1. Τὸ νέο τμῆμα ἐκτείνεται πρὸς Δ τοῦ περυσινοῦ. Ἡ ΒΑ γωνία τοῦ τομέα βρίσκεται σὲ ὑψόμετρο +53.90 μ. (τὸ κατώφλι τοῦ ναοῦ βρίσκεται ἀντίστοιχα στὰ +58.35 μ.). Ἀπὸ στρωματογραφικὴ ἄποψη, παρατηρήθηκαν ὅπως καὶ πέρυσι τέσσερα στρώματα³⁰. Τὸ πλῆθος τῶν εὐρημάτων τῆς φετινῆς ἐρευνας ἀνακαλύφθηκε μέσα στὶς στρώσεις 2-4. Ὡστόσο, ἡ στρώση 1 ἐπίσης περιεῖχε εὐρήματα. Ἴσως ἡ ἀρχαία ἐπιφανειακὴ στρώση ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴ διάβρωση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, πράγμα εὐκόλο ἐφόσον τὰ χρώματα ἔχουν συσσωρευθεῖ ἐμπρὸς στὸ μέτωπο τοῦ βράχου καὶ ἀποκλίνουν ἰσχυρὰ πρὸς Νότο. Μεταξὺ ἄλλων, ἡ 1 ἀπέδωσε μικρὴ οἰνοχόη (σωζ. ὕψος 0.086 μ.) μετὰ ἑλλίπες τὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβή, καλυμμένη μετὰ μελανὸ γάνωμα. Οἱ ἐπόμενες στρώσεις 2-4, περιεῖχαν πέρα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα εὐρήματα, λίθους λαξευμένους ποὺ προέρχονταν προφανῶς ἀπὸ τοίχους κτιρίου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λίθους εἶναι ἀργοὶ ἐνῶ ἄλλοι ἔχουν ὑποστῆ λάζευση καὶ προέρχονται ἀπὸ προσεκτικὰ οἰκοδομημένους τοίχους. Τὸ μέσο μῆκος τῶν λίθων ἀνέρχεται στὰ 0.20 μ., τὸ μέσο πλάτος 0.20 καὶ τὸ μέσο πάχος 0.04 μ. Διακρίνονται ἐπίσης πλάκες, προφανῶς γιὰ τὴν ἐπίστρωση δαπέδου, μετὰ μέσο μῆκος καὶ πλάτος 0.65×0.45 μ. Τὸ μέσο πάχος εἶναι 0.06 μ. Στὸ βόρειο τμῆμα καὶ κοντὰ στὸ μέτωπο τοῦ βράχου ποὺ μετὰ ἀναδίπλωση προεξέχει καὶ κρέμεται, ἡ στρωματογραφία ἀλλάζει. Διακρίνονται καὶ πάλι τέσσερα στρώματα, παρότι τὰ εὐρήματα εἶναι λίγα καὶ ἡ συσσώρευση τοῦ χρώματος φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὸν ἄνεμο καὶ στὴ βαθμιαία

29. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

30. Ὁ.π.

διάβρωση τοῦ βράχου. Οἱ στρώσεις μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἀφιερωματικῶν ἀντικειμένων ἐκτείνονται πρὸς Ν, πέρα ἀπὸ τὴν κατακόρυφο τοῦ βράχου, ἀποδεικνύοντας ὅτι ἡ ἀπόρριψη ἐγίνε ἀπὸ τὸ πρὸς Β ὑψηλότερο ἀνάλημμα. Στὰ 4 μ. πρὸς Ν ἡ τομὴ ABCD διευρύνθηκε μὲ τὴ διάνοιξη καὶ τῆς τομῆς CDKL (3×1 μ.). Ἡ τομὴ ταυτίζεται μὲ τὴ θέση τοῦ διαδρόμου ποὺ χώριζε τὴν ABCD ἀπὸ τὴν πρὸς Ν τάφρο Π τοῦ 1984³¹. Οἱ στρώσεις ἀπέδωσαν στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅστ᾽, θαλασσίνα ὅστρεα καὶ μικρὰ θραύσματα ἐπιχρίσματος ποὺ εἶναι ἄμορφα καὶ ἔχουν μέγιστο σωζ. μήκος 0.05 μ. Τὰ ὅστρεα εἶναι διαφόρων κατηγοριῶν καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν μέγαλο τοὺς ἀριθμὸ θὰ πρέπει νὰ χρησίμευαν ὡς ἔδεσμα. Τέλος τὰ ὅστ᾽ ἀνήκουν σὲ αἰγοπρόβατα καὶ σὲ πτηνά. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅστ᾽ φέρουν γενικῶς ἐνδείξεις καύσης ποὺ ἔχει προφανῶς σχέση μὲ τὴ θρησκευτικὴ δραστηριότητα τοῦ ἱεροῦ. Τονίζεται σχετικὰ ὅτι σὲ ὅλες τὶς τομὲς τοῦ ἀποθέτη βρέθηκαν ἐνδείξεις καύσης, ἀντιπροσωπευόμενες ἀπὸ ἀπανθρακωμένο ξύλο.

Γενικὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν τομέα J14, ἀρ. 1 εἶναι πάμπολλα καὶ διαφόρων κατηγοριῶν. Πέρα ἀπὸ τὰ χονδρὰ ἀγάνωτα ἀγγεῖα, ἀντιπροσωπευόμενα κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ λατρευτικὲς λεκάνες, ὁ ἀποθέτης περιεῖχε πλῆθος διακοσμημένων ὀστράκων, κυρίως ἀγγείων ντόπιας παραγωγῆς. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα καλύπτουν τὴ φάση ἀπὸ τὴν ὥριμη γεωμετρικὴ περίοδο ἕως τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Μεταξὺ τῶν παλαιότερων ἀγγείων πολλὰ εἶναι τὰ διακοσμημένα κατὰ τὸν Παριακὸ ρυθμὸ, γνωστὸ ἀπὸ τὸν ὕστερο γεωμετρικὸ οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν³². Ἡ συλλογὴ περιλαμβάνει θραύσματα τοῦ ὑπογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τέλος τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου. Διακρίνεται θραῦσμα πινακίου (σωζ. διαστ. 0.132×0.106 μ.) μὲ κυρτὸ διανοιγόμενον χεῖλος, ποικιλλόμενο μὲ ζώνη ὁμόροπων γωνιωδῶν κοσμημάτων. Διακρίνεται στὸ ἐξηρημένο πεδίο τὸ σκέλος μεγάλου ζώου, πιθανῶς λέοντος. Ἀριστερὰ ὑπάρχει τὸ πέλμα τοῦ ἄλλου ἐμπρόσθιου ποδιοῦ, ἐνῶ στὸ πεδίο ἔχουν ζωγραφιστεῖ ποικίλα χιαστῶν γραμμῶν καὶ σβάστικας (πρῶτο μισὸ 7ου π.Χ. αἰ.). Στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἀνήκουν ἐξἄλλου τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος ὀφθαλμωτῆς

31. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

32. Γιὰ τὴν κατηγορίᾳ αὐτὴ βλ. Δ. ΣΚΙΑΡΝΤΙ, ὁ.π. σημ. 1. Greek Renaissance, 178, εἰκ. 11.

κύλικας, προφανώς εισηγμένης από την 'Αττική (πίν. 50α)³³. Τεμάχιο από τη βάση μελαμβανοῦς ἀττικῆς κύλικας με δακτυλιόσχημη βάση ἔχει στὸν πυθμένα διακόσμηση κύκλου ὧδων ποὺ περιέχει ἕξι ἄνθη λωτοῦ ποὺ περιβάλλουν κυκλίσκο, ὅλα κατὰ τὴν ἐμπέστη τεχνική. Τὸ θραῦσμα ἔχει σωζ. διάμ. 0.075 καὶ διάμ. βάσης 0.067 μ. 'Επίσης περιλαμβάνονται μικρογραφίες ἀγγείων, σαφῶς ἀφιερωματικοῦ χαρακτήρα. "Ενα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει ὕψος 0.035 μ. καὶ διάμ. 0.067 μ. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει διανοιγόμενες πλευρές, δύο λαβές κάθετες καὶ δισκοειδῆ βάση. Στὴν ὁμάδα περιλαμβάνονται καὶ ἐνεπίγραφα θραύσματα ἀγγείων. Θραῦσμα μελαμβανοῦς σκύφου σωζ. διαστ. 0.051×0.026 μ. προέρχεται ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφή *AΘHN[AIHΣ]* (πίν. 50β). "Άλλο μελαμβανὸς θραῦσμα σκύφου (σωζ. διαστ. 0.031×0.025 μ.) φέρει ἐγχάρακτο τὸ ψηφίο Ν καὶ δεξιὰ ἄλλο ψηφίο σωζόμενο ἐλλιπῶς σὲ τμήμα λοξῆς κεραίας. Οἱ λύχνοι εἶναι καὶ αὐτοὶ πολυάριθμοι. "Ενας ἀπὸ αὐτοὺς, ἀκέραιος, ἔχει διαστάσεις: μῆκος 0.074 μ., πλάτος 0.053 μ. καὶ ὕψος 0.026 μ. Τὸ εὔρημα ἔχει ἐπίπεδη τὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης καὶ δὲν φέρει ἔχνη γανώματος. Χρονολογεῖται στοὺς κλασικοὺς χρόνους. Πολυάριθμα εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ πήλινα εἰδώλια. Παριστάνουν ἀποκλειστικῶς γυναικεία μορφή καὶ μάλιστα με πόλο στὴν κεφαλὴ. Διακρίνεται τὸ πρόσωπο γυναικείας μορφῆς (σωζ. διαστ. 0.056×0.038 μ.) με σοβαρὴ ἔκφραση καὶ ἀμυγδαλόσχημους ὀφθαλμούς³⁴. "Άλλο θραῦσμα ἀποδίδει κεφαλὴ γυναικας σωζ. ὕψος 0.042 καὶ πλάτος 0.030 μ., με κυματοειδῆ κόμη ποὺ περιβάλλει τὸ μέτωπο καὶ πρόσωπο ὠοειδές με σχεδὸν κυκλικὰ μάτια. "Η προτομὴ παριστάνει τὸ πρόσωπο θεᾶς σὲ μετωπικὴ ἀπόδοση, με ἀρχαῖο μειδίωμα καὶ ταινία ποὺ διαγράφει τὸ περίγραμμα τοῦ μετώπου. "Ιδιίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ σειρὰ τῶν πινάκων με ἀνάγλυφη διακόσμηση. "Ενα θραῦσμα (σωζ. διαστ. 0.11×0.080 μ.) φέρει στὴ μία πλευρὰ ἀνάγλυφη παράσταση κορμοῦ ὕφους σὲ κυματιστὴ γραμμὴ (πίν. 51α). Δεύτερο θραῦσμα (σωζ. διαστ. 0.078×0.051 μ.) φέρει παράσταση κακῶς διατηρημένης ἀνδρικήs κεφαλῆs στραμμένηs ἀριστερά. "Η μορφή ἀποτελοῦσε μέρος σύνθετης παράστασης. Σὲ τρίτο τμήμα πίνακος παριστάνεται γυναικεία μορφή με δαιδαλικὴ κόμμωση στραμμένη ἀριστερά (πίν. 51γ)³⁵.

33. Τὰ νέα θραύσματα ἀνήκουν στὴ μελανόμορφη κύλικα ποὺ εἰκονίζεται στὸ "Εργον 1984, εἰκ. 102.

34. Τὸ "Εργον 1986, εἰκ. 60.

35. "Ο.π. εἰκ. 62.

Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.167×0.102 μ. καὶ πάχος 0.020 μ. Ἡ μορφή ἔχει μακριὰ μαλλιά καὶ τὸν ὀφθαλμὸ δηλωμένο μὲ κύκλο. Καὶ τὰ τρία θραύσματα ἀνήκουν στοὺς ἀρχαῖκους χρόνους καὶ μάλιστα τὸ τρίτο στὸ α' μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἕνας γυάλινος ἀμφορίσκος σώζεται σὲ τμῆμα τοῦ λαιμοῦ μὲ τὴ λαβὴ καὶ ἄλλα θραύσματα τοῦ κορμοῦ (σωζ. ὕψος λαιμοῦ 0.033 μ.). Κατασκευασμένος μὲ βαθυκύανο γυαλὶ φέρει διακόσμηση κυματοειδῶν γραμμῶν κιτρίνου καὶ πρασίνου χρώματος. Μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερόντων εὕρημάτων τῆς συλλογῆς συγκαταλέγεται ἕνας ἀπὸ τοὺς πόδες πῆλινου ἀφιερωματικοῦ τρίποδος μὲ γεωμετρικὴ διακόσμηση, σωζ. μήκους 0.121 καὶ πλάτους 0.077 μ. Τὸ θραῦσμα περιλαμβάνει καὶ μέρος τοῦ συμφοῦς λέβητος. Στὴν ἐξωτερικὴ ὀψή, διακοσμεῖται μὲ ἀντίθετα ἐκτεινόμενα τρίγωνα, μὲ συναπτόμενες τὶς κορυφές τους. Χρονολογεῖται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Πολὺ σημαντικὸ καὶ ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἡ κεφαλὴ πηλίνου ὄφeos μὲ ἀνοιχτὲς σιαγόνες (πίν. 51β). Σώζονται τρία θραύσματα, τὸ μεγαλύτερο μὲ διαστάσεις $0.060 \times 0.059 \times 0.034$ μ. Ἀπεικονίζεται ἡ κεφαλὴ μὲ πλαστικὴ ἀπόδοση κυκλικῶν ὀφθαλμῶν, προέχουσα διόγκωση στὸ μέσο τοῦ μετώπου ἐν εἴδει κέρατος καὶ ὁμόροπεςγωνιώδεις γραμμὲς γιὰ τὴν ὑποδήλωση τῆς θόλου τοῦ οὐρανίσκου³⁶.

Τὰ μεταλλικὰ εὕρηματα εἶναι λίγα. Ἀνακαλύφθηκε μόνον θραῦσμα σιδηροῦ ἀντικειμένου, μὲ προχωρημένη κατίωση καὶ ἀσαφὲς σχῆμα (σωζ. διαστ. $0.044 \times 0.021 \times 0.006$ μ.) καὶ ἐνδιαφέρουσα χάλκινη περόνη σὲ λογχοειδὲς σχῆμα (διαστ. $0.067 \times 0.032 \times 0.003$ μ.).

Ἀμέσως πρὸς Νότο ἐκτείνεται ἡ τάφος II τοῦ 1984 ποὺ φέτος μετονομάστηκε σὲ τομέα J14, ἀρ. 2, μὲ συμπληρωματικὴ προέκταση πρὸς Δ καὶ πρὸς Ν, ὥστε στὴν τελικὴ τῆς διάστασι νὰ ἔχει μῆκος στὴ βόρεια πλευρὰ 3.27 μ., στὴ νότια 4 μ. καὶ στὴ δυτικὴ 4 μ. Ἀκριβῶς σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τομέα J14, ἀρ. 2 καὶ στὰ ἀνατολικά του ἀνοίχτηκε ἡ τομὴ J14, ἀρ. 3, ποὺ ἐνοποιήθηκε μὲ τὴ γειτονικὴ τῆς. Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις ἐπιβεβαίωσαν ὅσα ἔχουν λεχθεῖ καὶ γιὰ τὸν τομέα J14, ἀρ. 1 πρὸς Βορρά. Τὰ χρώματα κατὰ τὴν ἀπόρριψή τους ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰ κάτω εἶχαν διαχυθεῖ μέχρι καὶ τὴ θέσι αὐτῇ. Τὰ εὕρηματα ἦταν ἀμύπολλα καὶ μόνον ἐνδεικτικά θὰ ἐπιχει-

36. Γιὰ ἀνάλογο σὲ πωρόλιθο, ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολιν Ἀθηνῶν, βλ. M. S. BROUSKARI, *The Acropolis Museum* (1974) 33, εἰκ. 25.

ρηθεῖ νὰ περιγραφοῦν μερικὰ ἀπὸ αὐτά. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα καλύπτουν κυρίως τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 8ο μέχρι καὶ τὸν 7ο π.Χ. αἰ., παρότι αὐτὸ εἶναι μόνο συμπτωματικό. Στοὺς τρεῖς αἰῶνες ποὺ ἀκολουθοῦν ἀντιστοιχοῦν μελανόγραφα καὶ ἀγάνωτα ἀγγεῖα. Στὸν 5ο π.Χ. αἰ. ἀνήκει μελαμβαφές, μόνωτο κύπελλο μὲ κάθετες ἀνάγλυφες ραβδώσεις, ἀνάλογα τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν στὴν κεραμεικὴ κυρίως τῆς Ἀττικῆς. Τὸ θραῦσμα ἔχει διαστάσεις 0.040×0.044 μ. Μικρὴ οἰνοχόη, ἐλλειπὴς στὸ χεῖλος καὶ στὴ λαβή, ἔχει σωζ. ὕψος 0.088 καὶ διάμ. βάσης 0.040 μ. Σὲ τομὴ τὸ τοίχωμα παρουσιάζει εὐρεία καμπύλη· ἡ βάση εἶναι ἐπίπεδη ἀπὸ κάτω. Δύο θραύσματα εἶναι ἐνεπίγραφα. Σὲ τεμάχιο χείλους (0.085×0.096 μ.) ἔχει χαραχθεῖ ἡ ἐπιγραφή ΑΠΑ. καὶ σὲ δεῦτερο (διαστ. 0.184×0.107 μ.) τὸ ψηφίο Α. Ἐνα ἰδιαίτερα σημαντικὸ θραῦσμα ἀμφορέα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων φέρει στὸ λαϊμὸ τμήμα ἀνάγλυφου προσώπου, προφανῶς γυναικείας μορφῆς (διαστ. 0.075×0.079 μ.). Ἀνάλογο εὔρημα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ καὶ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1984³⁷. Στὴ συλλογὴ ἐντάσσεται ἐπίσης ἐπίμηκες πυραμιδοειδὴς ἀγνύθα ἀργαλειοῦ, ὕψους 0.052 καὶ μεγ. πλάτους τῆς βάσεως 0.025 μ., ἀλλὰ καὶ θραῦσμα γυάλινου ἀγγείου, κίτρινου χρώματος μὲ συστάδα κυματοειδῶν γραμμῶν σὲ πρασινογάλαζο χρῶμα. Ὅπως καὶ πέρυσι, ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς πῆλινο εἰδῶλιο καθημένης γυναικείας θεότητας, ἐλλιπὲς κατὰ τὴν κεφαλὴ (σωζ. ὕψος 0.078 μ.). Ἡ θεὰ κάθεται σὲ θρόνο, ἔχοντας ἀκουμπισμένα τὰ χέρια στὰ γόνατα. Ἐπίσης, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σειρὰ τῶν πηλίνων πινάκων μὲ ἀνάγλυφη παράσταση. Ἀξιόλογο εἶναι θραῦσμα (διαστ. 0.144×0.076 μ.) τὸ ὁποῖο διασώζει τὸν δεξιὸ βραχίονα θεότητας (διακρίνεται ἡ χειρὶδα τοῦ χιτῶνα) ποὺ κρατεῖ μὲ τὸ χέρι τὸ κέρας ζώου. Χρονολογεῖται στὸν 5ο π.Χ. αἰ. Σημαντικὴ γιὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι καὶ ἡ παρουσία πολυπληθῶν λύχνων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς μὲ σαφὴ ἔχνη φωτιᾶς στὸν μυζό. Τυπολογικὰ οἱ περισσότεροι ἀνήκουν στοὺς προχωρημένους κλασικοὺς χρόνους, δείχνοντας ὅτι ἡ λατρεία ἦταν ἀκόμα ἀκμαία στὸν 4ο π.Χ. αἰ. Μετρήθηκαν συνολικὰ δεκατέσσερις, μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς γανωμένοι μὲ μελανὸ γάνωμα.

Ὅπως ἀναμενόμενα καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ 1984, οἱ τάφοι τοῦ ἀποθέτη περιεῖχαν πλῆθος ἀντικειμένων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς. Νέα ἐνεπίγραφα θραύσματα πρόσφεραν ἐπιβεβαιωτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ταύτιση τῆς λατρείας. Τὰ εὑρήματα καλύπτουν τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τοὺς γεω-

37. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

μετρικούς χρόνους ἕως καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Τὰ ἀντικείμενα δὲν βρέθηκαν μέσα σὲ χρονολογικὲς στρώσεις, ἀλλὰ σὲ στρώσεις ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη διαλυμένων τοίχων καὶ ἀφιερωματικῶν εὐρημάτων, ἀνακατεμένων. Ἡ ἀνακάλυψη λαξευμένων λίθων ἀπὸ τοίχους καθὼς καὶ θραύσματα κονιάματος ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπόθεση αὐτή. Μεταξὺ τῶν ὀγγείων τὰ ἀνοικτὰ σχήματα ὑπερέχουν σὲ ἀριθμό. Ὑπάρχουν πολλὰ εἰδώλια γυναικείας θεότητας ποὺ κάθε-ται σὲ θρόνο, ἀλλὰ καὶ προσωπεῖα θεότητας. Οἱ πίνακες μὲ ἀνάγλυφη παράστα-ση ἀποτελοῦν πολὺ σημαντικὴ ὁμάδα: ἀποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ Παριανῶν ἐργαστηρίων ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν παραγωγή τους ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰ. Προκύπτει συνεπῶς ὅτι, ὅπως εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ Κοντο-λέων, ἡ παραγωγή τῶν Μηλιακῶν πινάκων ἔχει στενὲς σχέσεις μὲ τὴν τέχνη τῆς Πάρου³⁸. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λατρείας, ἡ ἀνακάλυψη ὁστῶν αἰγοπροβάτων, πτηνῶν καὶ θαλασσινῶν ὁστρέων προσφέρει νέα στοιχεῖα. Ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς συνδεόταν καὶ μὲ τὴ χρήση λύχνων, εἴτε ἀποτεθειμένων στὸ ἑσω-τερικὸ τοῦ ναοῦ γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἀγάλματος εἴτε γιὰ τὴν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν νυχτερινῆς τελετῶν.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 στὶς Κουκουναριὲς εἶχε ἰδιαίτερη ἐπιτυχία καὶ γιὰ τὴ μεγάλη ἔκταση στὴν ὁποία ἐξαπλώθηκε καὶ γιὰ τὴν ἐξιχνίαση προβλημάτων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ μυκη-ναϊκὴ ἀκρόπολη καὶ τὸν οἰκισμὸ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Ἡ ἔρευνα στὴ νότια ἄνοδο ἔδειξε ὅτι τὰ ἀναλήμματα ποὺ ἐκτείνονται ἕως τὴν κορυφὴ τῶν Κουκουναριῶν ἦσαν προφανῶς ὅλα ὀχυρωμένα μὲ ἰσχυρὲς ἀμυντικὲς κατα-σκευὲς κυκλώπειας τοιχοδομίας. Ἔτσι προκύπτει μία ἐναργέστερη εἰκόνα γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ὀχύρωση τοῦ λόφου κατὰ τὴν ΥἚ ΠΙΓ φάση, ὅταν ἡ ὀχύρωση στρατηγικὰ ἀσθενῶν σημείων τὸν μετέβαλαν σὲ ἰσχυρὴ ἀκρόπολη. Ἡ φετινὴ ἔρευνα ὀδηγεῖ στὴν διαπίστωση ὅτι ἡ ἀκρόπολη δὲν περιβαλλόταν μὲ ὀχύρωση, ἀλλὰ ὅτι εἶχε ἐνισχυθεῖ μὲ ὀχυρωματικὲς γραμμὲς προσεκτικὰ ἐπιλεγμένων θέσεων ποὺ καθιστοῦσαν τὸν λόφο ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη ἀπαραβίαστο. Πα-ρότι τὰ στρωματογραφικὰ στοιχεῖα τῆς F13, ἀρ. 1 χαρακτηρίζονταν γιὰ τὴν ἔλλειψη κεραμεικῶν ἐνδείξεων, ἡ κυκλώπεια τοιχοδομία ἐπιτρέπει νὰ συμπερά-νουμε ὅτι ἡ ὀχύρωση ἐγίνε ταυτοχρόνως μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου.

38. Ἀρχιλόχος καὶ Πάρος, ΕΕΚΜ 5, 1965, 76.

Ὡστόσο καὶ γιὰ τὸν οἰκισμὸ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἡ ἀνασκαφή πρό- σφερε νέα στοιχεῖα. Ἡ φάση τῆς ἀκμῆς του, τουλάχιστον ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή στὸ πλάτωμα τοῦ λόφου, ἐκεῖ ὅπου παλαιότερα ὑψωνόταν τὸ μυκηναϊκὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα, ἐντοπίζεται στὸν 8ο π.Χ. αἰ. Στὸν τομέα K15, ἀρ. 1 ἡ ἀνασκαφή ἐντόπισε κυρτὸ τοῖχο ποὺ ἀνήκει σὲ σύγχρονο κτίσμα. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὴν περιοχὴ θὰ προσθέσει στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή τοῦ κτίσματος. Ἐκεῖνο πάντως ποὺ εἶναι ἄξιοπρόσεκτο καὶ θὰ πρέπει νὰ ὑπο- γραμμισθεῖ, εἶναι ὅτι ἡ εἰσαγωγή, ἐμπορία καὶ χρῆση ὀψιανοῦ στὴ γεωμε- τρική περίοδο στὴν Πάρο εἶχαν εὐρεία διάδοση. Στὴν K15, ἀρ. 1 τὰ εὐρήματα εἶναι ἀποκαλυπτικά καὶ βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ στὴ θέση αὐτὴ ἐργαστηρίου κατασκευῆς λεπίδων ὀψιανοῦ.

Γύρω στὰ 50 μ. πρὸς ΒΔ καὶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἐκτείνεται τὸ ἀνάλημ- μα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ διάνοιξη τάφρων βεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μεγάλης οἰκίας ποὺ βρισκόταν ἀπομονωμένη στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἐπιπέδου, σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἱερό. Τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ κτίριο δείχνουν ὅτι ἡ κατασκευὴ του ἀνάγεται στοὺς πρώιμους ἀρχαίκοις χρόνους, ὅταν οἰκίες κά- λυψαν τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ λόφου, τὸ μεσαῖο πλάτωμα καὶ τέλος τὸ ἀνάλημμα τοῦ ἱεροῦ. Ἐχει στὸ παρελθὸν ὑποθεθεῖ ὅτι τὸ α' μι- σὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., δηλ. ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἔδρασε καὶ συνέθεσε τὴν ποίησή του ὁ Ἀρχίλοχος, ἦταν περίοδος οἰκονομικῆς δυσπραγίας καὶ γενικᾶ φτώχειας³⁹. Ὅμως, μελετώντας τὰ ἀρχιτεκτονικὰ ὑπολείμματα τοῦ πρώιμου ἀρχαικοῦ οἰκισμοῦ, ὁ ἐρευνητὴς ἀποκομίζει ἐντελῶς διαφορετικὴ ἐντύπωση ποὺ ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἀναθεώρηση τῆς παλαιότερης εἰκόνας. Τὰ κτίρια χαρα- κτηρίζονται γιὰ τὴν προσεκτικὴ τους κατασκευὴ καὶ τὴν εὐρύτητα τῶν δωμα- τίων. Σὲ ἐπιβεβαίωση τῶν παλαιότερων συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὸν οἰ- κισμὸ τοῦ μεσαίου πλατώματος, ἡ οἰκία τῶν τομέων H13/14, ἀρ. 1 καὶ H/I 13/14, ἀρ. 1 παρέχει νέα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα. Οἱ θάλαμοι ἔχουν κάθε ἄλλο παρὰ ταπεινὲς διαστάσεις. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἐκτείνεται σὲ μεγάλο ἐμ- βαδὸν μὲ διαστάσεις 3.00×4.70 μ.

Ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ κτιρίου αὐτοῦ καὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἦταν ἐλεύθερος ἀπὸ οἰκοδομές. Μάλιστα, ἡ ἀνασκαφή ἔδειξε ὅτι τὸ ἱερὸ περιβαλλόταν ἀπὸ ἐλεύθερο χῶρο καὶ στὴν πρὸς Β πλευρά. Ἡ ἀνατολικὴ

39. Archiloque, ἐπιμέλ. F. LASSERE - A. BONARD (1968) V-VI.

πλευρὰ πού βλέπει πρὸς τὸν κόλπο ἦταν ἐπίσης ἀνοιχτή, ἐφόσον ὁ παρεμβολόμενος φυσικὸς βράχος ἦταν ἐλεύθερος ἀπὸ οἰκοδομές. Ὁ ναὸς ὑψωνόταν ὁρατὸς καὶ ἐλεύθερος σὲ ὅλες του τὶς πλευρές. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅμως τὸ κτίριο πρὸς Β τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀνακάλυψη μεγάλης ἐστίας σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια του καὶ ἡ ὑπαρξὴ καὶ δεύτερης μικρότερης ἐστίας στὸν κύριο θάλαμο δείχνουν ὅτι τὸ κτίριο εἶχε σχέση μὲ συνεστιάσεις. Παρότι βρέθηκαν στὰ δωμάτια καὶ ἀγνῶτες ἀργαλειοὶ, φαίνεται ὅτι ὁ κύριος προορισμὸς του εἶχε σχέση μὲ τὴν παρασκευὴ ἀξιόλογης ποσότητος μαγειρευμένης τροφῆς. Ἐπίσης ἐκπληκτικὴ ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη πήλινων σφραγισμάτων μέσα σὲ μικρὴ ἀποθήκη τοῦ ἴδιου κτιρίου. Παρότι ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν καὶ μόνο θὰ δώσει τελικὴ ἀπάντηση στὴν ταυτότητα τοῦ οἰκοδομήματος τὸ ἐρώτημα μήπως πρόκειται περὶ ἐνὸς πρώιμου δημόσιου κτιρίου ἀποτελεῖ βασικὸ ἄξονα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης τοῦ πρώιμου ἀρχαῖκοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κουκουναριῶν. Ἡ κεραμεικὴ χρονολογεῖ τὸ κτίριο στὸν πρώιμο 7ο π.Χ. αἰ. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ διαλεύκανση τοῦ προβλήματος θὰ διαφωτίσει πτυχεῖς στὴν ἱστορία τῶν πολιτικῶν θεσμῶν τοῦ Αἰγαίου στὴ διάρκεια τοῦ πρώιμου 7ου π.Χ. αἰ.

Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ δὲν θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀσχοληθοῦμε διὰ μακρῶν. Ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ εἶχε ἤδη φέρει στὸ φῶς ἐνεπίγραφα ὄστρακα πού ὁδηγοῦν μὲ ἀσφάλεια στὴν ταύτιση τοῦ κτιρίου μὲ ναὸ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς. Ὅπως ἄλλοι τονίζουμε (βλ. ἄνωτ.) τὰ ἔδρανα πού περιτρέχουν τὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ σηκοῦ δὲν προορίζονταν γιὰ συνεστιάσεις ἀλλὰ γιὰ τὴν κατάρθεση τῶν ἀφιερωμάτων. Ἐξάλλου, ποῖο σκοπὸ θὰ ἐξυπηρετοῦσε ἡ συνεστίαση μέσα στὸν ναὸ ὅταν εἶχε ἤδη ἐξασφαλισθεῖ ὁ κατάλληλος χῶρος καὶ ἐξοπλισμὸς στὸ πρὸς Β κτίριο πού δοκιμαστικὰ ὀνομάσαμε πρυτανεῖο; Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἔχει ἀρχαιοτάτη ἱστορία. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντόπισε κάτω ἀπὸ τὸ τέμενος παχύτατη ἐπίχωση τῆς ΥἚ ΙΙΙΓ περιόδου, πού ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ θέση αὐτὴ προσεῖλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Μυκηναίων κατοίκων τοῦ λόφου ἀπὸ τὸν 12ο π.Χ. αἰ. Τὸ ἱερὸ ἀκμάζει κατὰ τὴ διάρκεια τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ὅταν ἡ λατρεία εἶχε ἀποκλειστικὰ ὑπαίθριο χαρακτήρα. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1985 πρόσφερε νέα διαφωτιστικὰ στοιχεῖα. Πέρα ἀπὸ τὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ναοῦ πού ἐντοπίζουν τὴν προσοχὴ στὴν ὑπαρξὴ κιόνων στὸν ἄξονα τοῦ σηκοῦ καὶ στὰ χαμηλὰ ἔδρανα —ἀμφότερα χαρακτηριστικὰ πρώιμων ἐλληνικῶν ναῶν— ἡ διάνοιξη τομῶν κάθετα πρὸς τὴν πρόσοψή του ἔδειξε ὅτι ἡ χρονολόγησή του πρέπει νὰ τοπο-

θετηθεῖ τὴν ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ φάση. Ἡ διάνοιξη τομῶν καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀπέδειξε ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχε ἀναλημματικὸς τοῖχος κτισμένος μὲ προσεκτικὰ λαξευμένους καὶ προσαρμωσμένους λίθους κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομο σύστημα. Ὁ ἐξαιρετὸς αὐτὸς τοῖχος ἀποδεικνύει τὴν ἰδιαίτερη δεξιοτεχνία τῶν Παριανῶν τεχνιτῶν ἀλλὰ καὶ τὸ ζῆλο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιδόθηκαν στὴν καλαίσθητη διαμόρφωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἐξασφάλιση στρωματογραφικῶν καὶ ἀξιόλογων χρονολογικῶν στοιχείων γιὰ τὴν περίοδο κατασκευῆς τοῦ ἀναλήμματος ἀποτελοῦν τὴ μεγαλύτερη ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς. Οἱ στρώσεις ποὺ εἶχαν συσσωρευθεῖ ἐμπρὸς τὴν ὄψη τοῦ τοίχου ἀνάγονται στοὺς χρόνους γύρω στὸ 700 π.Χ. Τὸ συμπέρασμα συνεπάγεται ἐπιπτώσεις καὶ στὴ χρονολογία τοῦ ναοῦ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ συνάπτεται τοῦ ἀναλήμματος καὶ εἶναι ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη προγενέστερη. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ στρωματογραφία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς βεβαιώνουν ὅτι ὁ ναὸς πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ αὐτὸς περὶ τὸ 700 π.Χ. Ἡ ὑψηλὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου σὲ σύγκριση μὲ ἄλλα ἱερὰ τῆς ἐποχῆς δείχνει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς στὶς Κουκουναριές εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαιότερους στὸ Αἰγαῖο. Τὸ ἱερὸ συνέχισε νὰ προσελκύει πιστοὺς μέχρι καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. τρεῖς δηλαδὴ αἰῶνες μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ σημειώθηκε σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἡ διερεύνηση τοῦ μεγάλου ἀποθέτη στὸ ἀμέσως πρὶν χαμηλὰ ἀπὸ τὸν ναὸ ἐπίπεδο ἔδειξε ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ ἱεροῦ σημειώθηκε, γιὰ ἄγνωστη μέχρι στιγμῆς αἰτία, στὸ τέλος τῶν κλασικῶν χρόνων.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ

(Παρένθ. πίν. Ε', Ζ', Ζ', και πίν. 52-66)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας στὴ Νάξο συνεχίσθηκε τὸ 1985, μὲ ἰδιαίτερα σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων τῆς ἀποτελέσματα, χά-
ρη στὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Νομαρχίας Κυκλάδων καὶ τοῦ Δήμου Νά-
ξου. Πρὸς τίς ὑπηρεσίες αὐτὲς ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες¹.

ΓΡΟΤΤΑ Στὴ Γρόττα περατώθηκε ἡ δεύτερη φάση τῆς ἀνασκα-
φῆς², ποὺ ἀπέβλεψε κυρίως στὸν ἔλεγχο τῶν στρωμα-
τογραφικῶν δεδομένων τῆς πρώτης περιόδου (1949 - 1974) ἐπεκτείνοντας τὴν
ἔρευνα στὸ νότιο τμήμα τῶν οἰκοπέδων Κοντοπίδης καὶ Σκορδίλη, 30 περ. μ.
ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, ὅπου θεωρήθηκε ὅτι ὁ ἀρχαῖος ὀρίζων πρέπει νὰ σωζόταν σὲ
καλύτερη κατάσταση ἀπὸ ἐκείνη ποὺ παρούσασε στὴν παραλιακὴ ζώνη. Πράγ-
ματι ἡ ἔρευνα τῶν ἀνωτέρων μυκηναϊκῶν στρωμάτων καὶ τῶν στρωμάτων
τῶν ἱστορικῶν χρόνων κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς δικαίωσε αὐ-
τὴ τὴν προσδοκία³. Κατὰ τὴν ἐφετινὴ ὅμως περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία ἐρευνή-
θηκε εἰς βάθος ὁ προϊστορικὸς ὀρίζων καὶ οἱ παραβιάσεις τῶν γεωμετρικῶν
χρόνων (τάφοι) μέσα σ' αὐτόν, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἐπίπεδο τοῦ μυκηναϊκοῦ
οἰκισμοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἀνέρχεται σημαντικὰ πρὸς τὰ νότια. Τὰ λείψανά του
διατηρήθηκαν σὲ σχέση μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφανείας τῆς θάλασσας σὲ ὕψος
ἀπὸ +0.40 ἕως τουλάχιστο -1.20 μ. (πίν. 52α-β).

Ἡ ἔρευνα τῶν γεωμετρικῶν «παραβιάσεων» μέσα στὸν μυκηναϊκὸ ὀρί-
ζοντα ὁδήγησε στὴν ἐρμηνεία τῶν κατασκευῶν ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὰ προ-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Χρ. Τραϊ-
τοτάκη, Μαρίνα Κουρτίδου, Δήμητρα Σέργη, Βάσω Γιαμπούρα καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Πα-
νεπιστημίου τοῦ Fribourg τῆς Ἑλβετίας Madeleine Gasser καὶ Barbara Weibel. Ἐπίσης
ὁ ἀρχιτέκτων Γιάννης Σβῶλος.

2. ΠΑΕ 1978, 211 - 214. 1979, 251 - 252. 1980, 259 - 262. 1981, 293 - 295. 1982,
253 - 255. 1984, Β', ἐκτυπώνεται. Πρβ. Ἔργον 1984, 72 - 74.

3. Βλ. ἀν., σὴμ. 2.

ηγούμενα χρόνια πάνω και μέσα στα μυκηναϊκά ερείπια (εικ. 1, καμπύλος τοίχος 10, τοίχοι 15 και 16 και πίν. 53) και θεωρήθηκαν λείψανα υστερών μυκηναϊκών και πρωτογεωμετρικών οίκων⁴ ως ταφικών περιβόλων των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων. 'Η διαπίστωση αυτή είναι, όπως θα φανεϊ, εξαιρετικής σημασίας για τη γνώση της ιστορίας της Νάξου αλλά και της γενικότερης ελληνικής ιστορίας των χρόνων άμέσως μετά τη μυκηναϊκή εποχή.

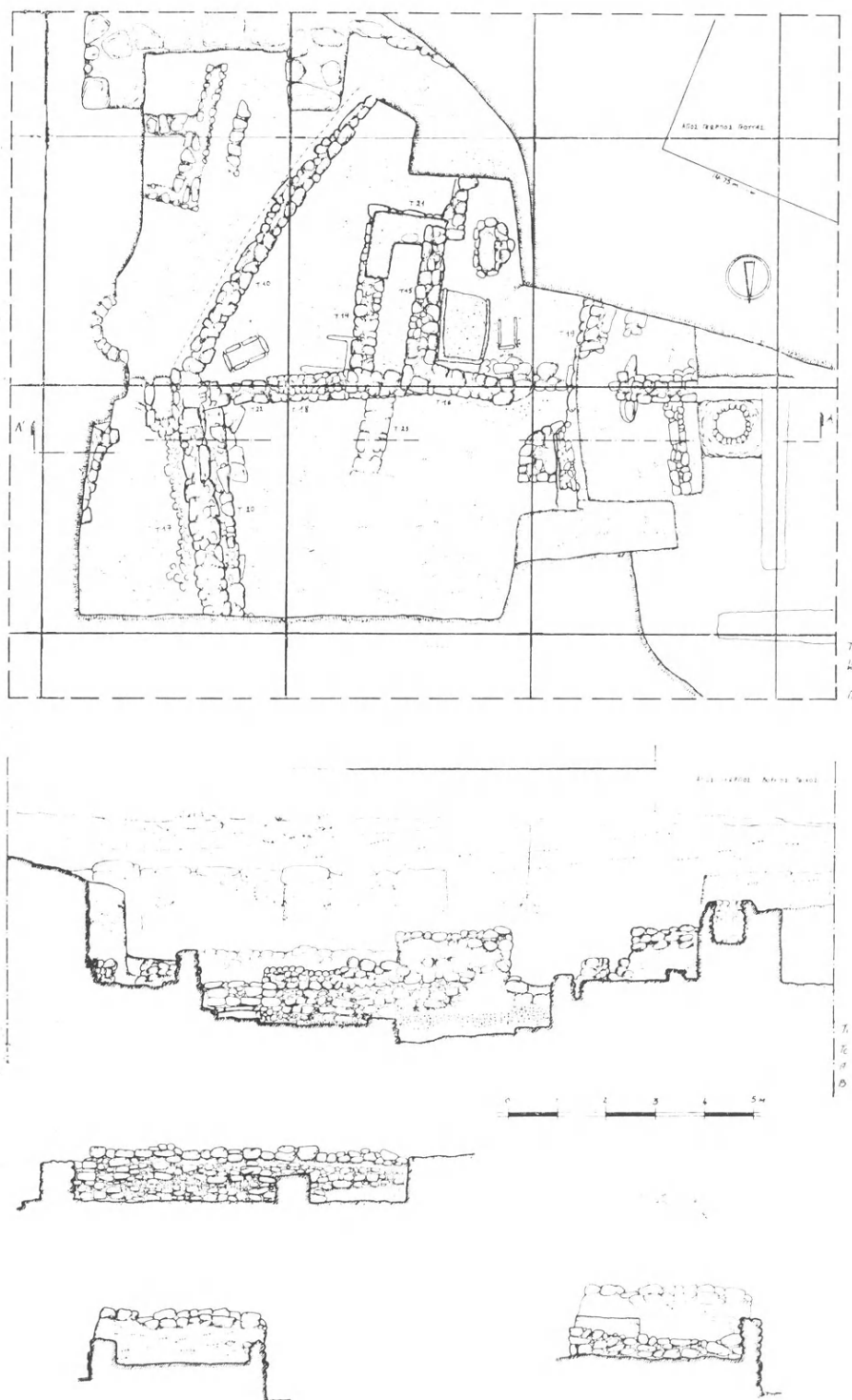
Πρὸς τὰ δυτικά της χαμηλῆς πῆλινης κατασκευῆς μετὰ τὰ βότσαλα ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1984 στὴ γωνία τοῦ «πρωτογεωμετρικοῦ κτίσματος»⁵ τὰ εὐρήματα ἔδειξαν ὅτι ὑπῆρχε βαθειὰ παραβίαση τῶν πρωτογεωμετρικῶν στρωμάτων (πάνω στὰ ὁποῖα ἐδραζόταν στὸ ἐπίπεδο τῶν 0.60 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ ἢ κατασκευῆ) καὶ τοῦ μυκηναϊκοῦ ὀρίζοντος κάτω ἀπ' αὐτά⁶. Πράγματι σὲ ἀπόσταση 0.20 μ. καὶ 0.40 μ. βαθύτερα ἀποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ἐξωτ. διαστάσεων 0.40×0.60 μ. μετὰ τοιχώματα ἀπὸ ὀρθιες πλάκες καὶ σκεπασμένος μετὰ πλακοειδεῖς λίθους (πίν. 54, 55α), ὁ ὁποῖος περιεῖχε τέφρα καὶ μικρὸ μόνωτο κύπελλο μετὰ μελανὸ σῶμα καὶ ἄβαφη κωνικὴ βάση τῶν προχωρημένων πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (πίν. 55β). 'Ανάλογη εἰκόνα παρουσίασε ἡ ἐπίχωση καὶ στὰ νότια τῆς πῆλινης κατασκευῆς μετὰ τὰ βότσαλα, ὅπου σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. καὶ στὸ ἴδιο βάθος μετὰ τὸν προηγούμενο ἀποκαλύφθηκε δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος, κτιστὸς αὐτὸς μετὰ λογάδες λίθους καὶ σκεπασμένος ὅπως ὁ πρῶτος, ἐξωτ. διαστάσεων 0.70×1.20 μ. (πίν. 56, 57α). Καὶ αὐτὸς περιεῖχε ἐκτὸς ἀπὸ τέφρα τμήματα τοῦ κρανίου καὶ δόντι ἀπὸ νεαρὸ ἄτομο καὶ μόνωτο κύπελλο ὅμοιο μετὰ τὸ προηγούμενο (πίν. 57α καὶ 55β)⁷. Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅμως αὐτοῦ τοῦ εὐρήματος ἔγκειται στὸ

4. ΠΑΕ 1978, 213. 1980, 260.

5. Ἔργον 1984, 73. Πρβ. ΠΑΕ 1984.

6. Πρβ. τὴν ἐκθεση στὰ ΠΑΕ 1984. Τὰ ἀμιγῆ μυκηναϊκὰ στρώματα διατηρήθηκαν μέχρι τοῦ ὕψους τῶν 0.20 ἕως 0.40 μ. πάνω ἀπὸ τὸ νερό. 'Απὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ μέχρι τὰ 0.50 μ. τὰ νεώτερα εὐρήματα στὴν ἐπίχωση ἦταν τὰ ΠΓ ὄστρακα, ἐνῶ τὴν ἐπίχωση ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο 0.50 ἕως τὸ ἐπίπεδο τῶν 0.60 μ. (στὸ πρῶτο πατοῦσαν τὰ παλαιότερα καὶ στὸ δεύτερο τὰ νεώτερα τμήματα τῶν γεωμετρικῶν περιβόλων) χαρακτηρίζαν ὡς νεώτερα εὐρήματα τὰ πρῶτα γεωμετρικὰ ὄστρακα.

7. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ δύο αὐτοὶ τάφοι καὶ ὁ κατεστραμμένος τρίτος στὰ ἀνατολικά τῶν τοίχων 10 - 17 βρέθηκαν μετὰ ἀφρακτὴ τὴ μιὰ στενὴ πλευρὰ τους δὲν μᾶς εἶναι γνωστός.

Εἰκ. 1. Κάτοψη, τομὴ καὶ ὄψεις τοίχων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1985.

γεγονός ότι πάνω από τη βορειοδυτική γωνιά του τάφου και στηριζόμενη εν μέρει σ' αυτήν αποκαλύφθηκε μεγάλη σχεδόν ακέραια ύδρεια των τελευταίων μυκηναϊκών χρόνων, που πιθανότατα έμεινε ως κειμήλιο στην οίκογένεια του νεκρού και τοποθετήθηκε ως προσφορά και σήμα στον τάφο των πρωτογεωμετρικών χρόνων. Γύρω της υπήρχαν έντονότατα ίχνη μεγάλης πυρᾶς, μέσα από την οποία συλλέχθηκαν όστα ζώων. Πυρές διαπιστώθηκαν και στα βόρεια του τοίχου 16 καθώς και στα δυτικά - βορειοδυτικά του πρώτου τάφου σε έπιπεδα από 0.80 έως 1.35 μ. πάνω από την επιφάνεια του νερού (πίν. 57β).

Με τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐρμηνεύθηκε πλήρως ὁ χαρακτήρας τῶν κατασκευῶν πού χαρακτηρίσαμε παλαιότερα ὡς «πρωτογεωμετρική οἰκία»: Τὸ σύνολο εἶναι ἀπολύτως παράλληλο μὲ τοὺς ταφικούς περιβόλους πού ἀποκαλύφθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Μητρόπολης⁸. Ἡ περιοχὴ τῶν δύο πρωτογεωμετρικῶν τάφων πού ἀναφέρθηκαν πῶς πάνω περικλείσθηκε ἀπὸ τοὺς τοίχους 15 καὶ 16 στοὺς πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους καὶ πάνω ἀπὸ τοὺς μὴ ὁρατοὺς πᾶς τάφους κατασκευάσθηκε τὸ χαμηλὸ πῆλινο θρανίο, ἀντίστοιχο μὲ τὶς ἀνάλογες σύγχρονες κυκλικὲς κατασκευὲς τῆς Μητρόπολης. Τὸ διαφορετικὸ χτίσιμο καὶ οἱ περισσότερες φάσεις πού παρατηρήθηκαν στοὺς τοίχους 15 καὶ 16⁹ ἐρμηνεύονται τώρα καλύτερα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνῆκαν σὲ ταφικὸ περίβολο. Γενικότερα τὸ συμπέρασμα αὐτὸ φωτίζει καὶ ἄλλα εὐρήματα στὴν περιοχή: Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου 17 καὶ στὸ σημεῖο πού σχηματίζει γωνία μὲ τὸν τοῖχο 20 βρέθηκε κατεστραμμένος ἀπὸ μεταγενέστερη δραστηριότητα ἕνας ἀκόμη κιβωτιόσχημος τάφος ἐξωτ. διαστάσεων 0.70×1.20 μ. (πίν. 59α καὶ εἰκ. 1), ἐνῶ στὰ δυτικὰ τῶν ἴδιων τοίχων εἶχε βρεθεῖ τὸ 1978¹⁰ τέταρτος κιβωτιόσχημος τάφος καί, 6 μ. βορειοδυτικὰ τὸ 1971¹¹, πέμπτη ταφὴ σὲ λάκκο πού κατέστρεψε τὴ νεότερη φάση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ βόρειου χώρου τῆς μυκηναϊκῆς οἰκίας πού ἐρεῦνησε ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ (παρ. πίν. Ε'). Τὰ δεδομένα αὐτὰ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ὁ καμπύλος τοῖχος 10 πού χαρακτηρίσθηκε παλαιότερα μυκηναϊκός¹², καθὼς καὶ ἡ συνέχειά του πού ἀπο-

8. ΠΑΕ 1984, ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὴ Μητρόπολη. Πρβ. Ἔργον 1984, 74 - 79.

9. ΠΑΕ 1980, 260. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

10. ΠΑΕ 1978, 213. Πρβ. V. LAMBRINOUDAKIS, Veneration of Ancestors in Geometric Naxos, Acta Ath. 1986 (ἐκτυπώνεται).

11. ΠΑΕ 1971, 174, πίν. 204β - γ.

12. Βλ. ἀν., σὴμ. 4.

καλύφθηκε ἐφέτος (εἰκ. 1, τοῖχος 17, πίν. 58α) ἀποτελοῦν ἕναν εὐρύτερο περίβολο ποὺ περιελάμβανε περισσότερους τάφους. Πράγματι ὁ τοῖχος αὐτὸς στηρίζεται σὲ μυκηναϊκό, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴ Μητρόπολη¹³, ἀλλὰ διακρίνεται σαφῶς ἀπ' αὐτόν, ἰδιαίτερα στὸ νότιο τμήμα του, μὲ ἕνα λεπτὸ στρώμα πηλοῦ ἀπὸ ὑπολείμματα τοῦ πλίνθινου τμήματος τοῦ πρώτου (πίν. 58β), καθὼς καὶ μὲ τὴν πολὺ ἀμελέστερη κατασκευὴ του. Ἐπίσης, ἡ μεσολάβηση χρονικοῦ διαστήματος μεταξὺ τῆς ἐγκατάλειψης τῆς μυκηναϊκῆς πόλης καὶ τῆς κατασκευῆς του φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὴ βάση του βρέθηκαν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ κομμάτια πλίνθων καὶ πεσμένες πέτρες ἀπὸ τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ ἐρειπωμένου μυκηναϊκοῦ τοίχου πάνω στὸν ὁποῖο πάτησε (πίν. 58β καὶ 59α).

Ἡ καθαρὴ αὐτὴ εἰκόνα γιὰ τὴ διαδοχὴ τῶν γεγονότων κατὰ τὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ, ποὺ προσέκυψε κατὰ τὸ 1982 - 1984 στὴν περιοχὴ τῆς Μητρόπολης καὶ κατὰ τὸ 1978 - 1985 στὴν παραλιακὴ ζώνη, δείχνει ὅτι καὶ τὰ ἄλλα λείψανα πρωτογεωμετρικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν παλαιότερα στὴν περιοχὴ τῆς μυκηναϊκῆς πόλης τῆς Γρόττας καὶ ὁδήγησαν σὲ μιὰ εὐρύτερη ἀποδοχὴ τῆς ὡς περιπτώσεως ἀποδεδειγμένης συνέχειας ζωῆς σὲ οἰκισμὸ ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν ἀναλόγως. Ἡ εὕρεσή τους στὴν ταραγμένη καὶ φθαρμένη ἀπὸ τὸ κύμα παραλιακῆ ἐπίχωση δὲν ἐπέτρεψε τότε τὴν ἀναγνώριση τοῦ χαρακτήρα τους. Τώρα εἶναι σαφές ὅτι καὶ στὴ Νάξο ἡ παραλιακὴ πόλη ἐγκαταλείφθηκε στὸ τέλος τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Εἶναι ὅμως ἐξίσου σαφές ὅτι ἡ περιοχὴ τῶν ἐρειπίων χρησιμοποιήθηκε ὡς νεκροταφεῖο σημαντικῶν γενῶν, τὰ ὁποῖα μετακινούμενα πρέπει νὰ μὴν ἀπομακρύνθηκαν πολὺ ἀπὸ τὶς παλιές τους ἐστίες· σ' αὐτῶν τὰ ἐρείπια θέλησαν νὰ ἐναποθέσουν τοὺς νεκροὺς τους. Ἡ προβολὴ τῶν δεσμῶν τους μὲ τὸ παρελθὸν ἐκδηλώνεται καὶ μὲ τὴν παρουσία τῆς μυκηναϊκῆς ὑδρίας στὸν πρωτογεωμετρικὸ τάφο¹⁴.

Τὸ τμήμα τῆς μυκηναϊκῆς πόλης ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς κατασκευές ποὺ περιγράφηκαν πιὸ πάνω ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν 0.40 - 0.20 μ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ στρώματα σώζονταν — ἐκτὸς τῶν περιοχῶν τῶν τάφων, ὅπου οἱ παραβιάσεις ἔφθαναν μέχρι τὴ θαλάσσια

13. ΠΑΕ 1984. Πρβ. V. LAMBRINOUDAKIS, ὅ.π. (σημ. 10).

14. V. LAMBRINOUDAKIS, ὅ.π.

στάθμη — ἀδιατάρακτα, ἕως τὸ βάθος τῶν 1.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ νεροῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφή δὲν μπόρεσε νὰ συνεχισθεῖ γιὰ λόγους τεχνικούς. Τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον σύνολο ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ εἶναι τὸ μεγαλύτερο μέρος μιᾶς οἰκίας ἀπὸ τὴν δεύτερη, ὕστερη (ΥΕ IIIΓ) περίοδο τῆς πόλης, ποὺ κατεῖχε ἓνα τραπεζιόσχημο οἰκόπεδο (παρ. πίν. Ε', οἰκ. Θ), ἀνάλογο μὲ τὸ οἰκόπεδο τῆς οἰκίας μὲ τὴν ὁποία εἶχε μεσοτοιχία πρὸς τὰ βόρεια (παρ. πίν. Ε', οἰκ. Ζ). Τὸ βορειότερο αὐτὸ σπῖτι ἀνασκάφηκε κατὰ διαστήματα ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα μαζὶ μὲ τὸν τοῖχο τῆς μεσοτοιχίας καὶ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς οἰκίας Θ¹⁵. Οἱ δύο οἰκίες Ζ καὶ Θ μαζὶ δημιουργοῦν ἓνα μεγάλο τριγωνικὸ συγκρότημα μὲ ὁδοντώσεις στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν δύο σπιτιῶν καὶ μὲ λοξὴ πλευρὰ πρὸς τὰ ΝΑ διαστ. 25 τουλά- χιστο μέτρων. Κατὰ μῆκος αὐτῆς τῆς πλευρᾶς περνοῦσε πιθανότατα ἓνας στε- νὸς δρόμος ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὴ θάλασσα¹⁶.

Ἀπὸ τὸν χώρο ποὺ κατελάμβανε ἡ οἰκία Θ (μέγ. διαστ. 9 μ. στὸν Α - Δ καὶ τουλ. 11 μ. στὸν Β - Ν ἄξονα) δὲν ἐρευνήθηκε τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα γιὰτὶ ἐκτείνεται κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ναῦσκου τοῦ 'Αγ. Γεωργίου. Ἀπ' ὅ,τι ἀποκαλύφθηκε πάντως (εἰκ. 1, πρβ. παρ. πίν. Ε', πίν. 52β), εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ σπῖτι διέθετε ἓνα μεγάλο τραπεζιόσχημο χῶρο $4/4.5 \times 6/7$ μ. στὰ βόρεια, ἓνα μικρότερο σὲ σχῆμα Γ στὰ νοτιοδυτικὰ (μῆκος σκέλους, ποὺ ἀποκαλύφθηκε ὁλό- κληρο, 4 μ. καὶ πλάτος 2.6 μ.) καὶ ἓναν πολυγωνικὸ στὰ νοτιοανατολικά. Οἱ τοῖχοι του, πάχους 0.50 μ., θεμελιώθηκαν στὸ ἐπίπεδο τῶν 0.80 ἕως 1 μ. κάτω ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ νεροῦ καὶ σώθηκαν στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα πολὺ καλὰ (σὲ ὀρισμένα σημεῖα σὲ ὕψος μέχρι 1.20 μ., διατηρώντας καὶ τμήματα τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς, βλ. κατ.), ἐνῶ ἀντίθετα δυτικὰ βρέθηκαν πολὺ κατε- στραμμένοι.

Στὴν οἰκία Θ καὶ ἰδιαίτερα στὸν μεγαλύτερο, βόρειο χῶρο τῆς τεκμηριώ- θηκαν περισσότερες φάσεις χρήσης: Τὸ ἀρχικὸ τυκτὸ δάπεδο βρέθηκε στὸ ἐπί- πεδο τῶν 0.75 μ. κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ (πίν. 61α καὶ 63α) καὶ ἀντικαταστάθηκε

15. ΠΑΕ 1971, 172. Γιὰ τὴ γενικότερη εἰκόνα τοῦ ἀνεσκαμμένου μέχρι τὸ 1980 χώ- ρου τῆς μυκηναϊκῆς πόλης τῆς Γρόττας βλ. καὶ V. ΦΟΤΟΥ, *Les Cyclades*, éd. CNRS 1983, 48.

16. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 21. Τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ βρέθηκαν παρὰβιασμένα.

σύντομα μὲ ἄλλο ποὺ ἀνέβασε τὸ ἐπίπεδο κατὰ 0.08 μ. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ ὁ χώρος διέθετε κτιστὸ θρανίον ὕψους 0.40 μ. στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του καὶ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸν πολυγωνικὸ νότιο χώρον μὲ ἄνοιγμα πλάτους 1.20 μ. στὴ ΝΑ γωνία του. Κατὰ τὴ φάση τοῦ δεύτερου δαπέδου μπροστὰ στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ τοποθετήθηκαν πλάκες, ὡς εἶδος κατωφλιοῦ, ἐπειδὴ ἡ στάθμη τοῦ νότιου δωματίου βρισκόταν λίγο ὑψηλότερα. Στὴ φάση τοῦ πρώτου δαπέδου, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μέσα στοὺς ΥἼΕ ΙΙΒ ἀκόμη χρόνους, ἀνήκει καὶ μικρὴ κιβωτιόσχημη κατασκευὴ (χωρὶς ἔχνη καύσης) στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Πρόχειρες χαμηλὲς κυκλικὲς κατασκευὲς ἀπὸ τυχαῖες πέτρες στὸ δεύτερο δάπεδο ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ χώρος περιεῖχε περισσότερα μεγάλα ἀγγεῖα. Μιὰ δεύτερη ἀνακατασκευὴ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνέβασε τὸ ἐπίπεδο στὰ 0.30 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ νεροῦ (πίν. 61β καὶ 63α) καὶ κάλυψε τὸ θρανίον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Μιὰ πλάκα κοντὰ στὸ ἄνοιγμα δείχνει ὅτι καὶ κατὰ τὴ φάση αὕτῃ ὑπῆρχε ἐδῶ εἶδος κατωφλιοῦ. Ἀγγεῖα τὰ ὅποια βρέθηκαν πάνω (πίν. 62α-β) ἢ μέσα στὸ δάπεδο αὐτὸ τὸ χρονολογοῦν στοὺς προχωρημένους ΥἼΕ ΙΙ χρόνους. Στὴν ἴδια περίοδο χρήσης ἀνήκει καὶ ἓνας πῆλινος λουτήρας ποὺ βρέθηκε στὸν νότιο χώρον σχήματος Γ δίπλα στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ τοίχου 18 (εἰκ. 1 καὶ πίν. 55α, βάθος 0.04 ἕως 0.42 μ.).

Σὲ μιὰ τέταρτη φάση τῆς χρήσης τῆς ἡ οἰκία Θ ὑποβλήθηκε σὲ σοβαρότερες ἀλλαγές: Τὸ δάπεδόν τῆς ἀνέβηκε πάλι, φθάνοντας τὰ 0.05 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ νεροῦ (πίν. 63β). Αὕτῃ τὴ φορὰ ὅμως φαίνεται ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς εἶχαν ὑποστῇ μεγάλες φθορές, οἱ ὁποῖες ἀντιμετωπίσθηκαν μὲ εὐρεῖες, ἀλλὰ προχειρότερες ἀνακατασκευές. Ἔτσι ὁ τοῖχος 18 τῆς εἰκ. 1 δέχθηκε λίγο πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος ἓνα καινούργιον τμήμα, χτισμένον ἀπὸ ἐντελῶς ἀδούλευτες μικρὲς πέτρες (πίν. 58α-β καὶ 60), ποὺ ἔφθανε μέχρι τὸν τοῖχο 10 - 17, ἀφοῦ κλείσθηκε τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας ἀπὸ τὸν βόρειον στὸν νότιον χώρον καὶ στὸ χαμηλότερον ἀπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ νέου δαπέδου τμήμα του, ὥστε νὰ ὑπάρξει θεμελίωση τοῦ νέου, ἐνιαίου τοίχου καὶ στὸ σημεῖον αὐτό. Τὸ κλείσιμο τοῦ ανοίγματος στὸ χαμηλότερον αὐτὸ τμήμα φαίνεται πολὺ καθαρὰ στοὺς πίν. 60 καὶ 61α. Πάνω ἀπὸ τὸ νέο λίθινον τμήμα πρέπει νὰ χρησιμοποιήθηκαν ὠμές πλίνθοι, γιὰτὶ ὁ χώρος ἀμέσως πρὸς τὰ βόρεια τοῦ τοίχου 18 βρέθηκε στὰ ἀνώτερα στρώματα γεμάτος ἀπὸ στρώσεις ἀμορφου ἀλλὰ συμπαγοῦς πηλοῦ (πίν. 53, 58α-β). Ἀνάλογες ἐπεμβάσεις διαπιστώθηκαν στὸν δυτικὸν τοῖχο 19 (πίν. 52β, 59β, 60: προχειρότερον ἀνώτερον λίθινον τμήμα), στὸν τοῖχο 10 (βλ. ἀν., λείψανα

πλινθοδομῆς κάτω ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο περίβολο, πίν. 58β καὶ 60) καὶ στοὺς τοίχους 14 καὶ 21, ὅπου ἡ πλινθοδομή, διατηρήθηκε ἀνέπαφη σὲ ὕψος τεσσάρων δόμων (πίν. 64α καὶ εἰκ. 1, τομὲς T14). Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων ἀπὸ τεμάχια τὰ ὁποῖα βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου στὰ ἀνατολικά τοῦ τοίχου 14 ὑπολογίζονται $0.18 \times 0.30 \times 11$ μ. Κατὰ τὴν περίοδο αὕτῃ τὸ δάπεδο τοῦ ΝΑ χώρου τῆς οἰκίας, ποὺ ἦταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου χώρου, στρώθηκε μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀφαιρέθηκαν ὅταν τὸ σπῆτι ἐγκαταλείφθηκε, ὅμως μικρά τους τεμάχια ἢ διαλυμένα τμήματά τους βεβαιώθηκαν σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Κάτω ἀπ' αὐτὲς ὑπῆρχε παχὺ στρώμα (0.08 ἕως 0.28 μ.) γεμάτο ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ ἔντονα ἔχνη καύσης. Τὸ στρώμα αὐτὸ συναντήθηκε καὶ στὸν βόρειο ὥρο καὶ ὑποδεικνύει πιθανότατα τὸν τρόπο τῆς καταστροφῆς τοῦ σπιτιοῦ κατὰ τὴν προηγούμενη χρῆση ποὺ ὀδήγησε στὴν εὐρεία ἀνακατασκευὴ του. Πάντως κατὰ τὴ νέα περίοδο ὁ ΝΑ ὥρος πρέπει νὰ λειτουργοῦσε ὡς μαγειρεῖο: Στὴ ΒΔ γωνιά του βρέθηκε τετράγωνη ἐστία διαστ. 1×0.70 μ. μὲ πῆλινα τοιχώματα (πίν. 64β), ἐνῶ σὲ παλιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχαν βρεθεῖ στὸ νοτιότερο τμήμα του μαγειρικὰ σκεύη¹⁷.

Στὸν βορειότερο ὥρο τῆς οἰκίας Θ ἡ ἀνασκαφή προχώρησε κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα τῶν κατασκευῶν τοῦ τελευταίου μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ. Κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα καταστροφῆς 0.15 περ. μ. (0.75 ἕως 0.90 κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ) γεμάτο μὲ πέτρες ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχων ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ὥρων στὶς δυὸ πλευρὲς ἐνὸς τοίχου οἰκίας τοῦ παλαιότερου οἰκισμοῦ τῆς Υ'Ε III ἐποχῆς στὴ Γρόττα, ὁ ὁποῖος εἶχε διαφορετικὸ προσανατολισμὸ ἀπὸ τὸν τελευταῖο¹⁸. Ὁ νέος τοῖχος (εἰκ. 1, ἀρ. 23, παρ. πίν. Ε' καὶ πίν. 52β, 60) ἀνήκει πιθανότατα στὴν οἰκία Ι (παρ. πίν. Ε'), τμήματα τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1971 στὰ ΒΔ τῆς ἐφετινῆς τάφρου, ἀπὸ τὸν Ν. Κοντολέοντα¹⁹, ὅμως τὸ σχέδιο τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ δὲν προκύπτει σαφῶς ἀπ' ὅ,τι ἔχει ἀνασκαφεῖ. Ὅπως δὲποτε εἶχε ἐπιμελημένη τοιχοποιία (σωζ. ὕψ. τοίχου περ. 0.30 μ. (-1.20 ἕως -0.90 μ.) καὶ εἶχε τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ τὴν καλύτερα σωζόμενη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη αὕτῃ περίοδο οἰκία Α. Τὰ βαθύτερα στρώματα αὐτοῦ τοῦ ὀρί-

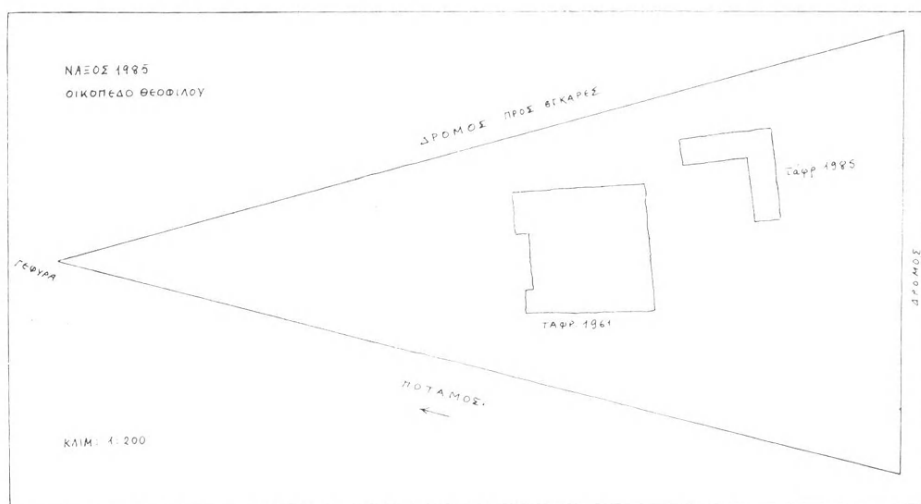
17. ΠΑΕ 1979, 251, πίν. 154α.

18. ΠΑΕ 1967, 112 κέ. 1984, Μητρόπολη.

19. ΠΑΕ 1971, 172 κέ.

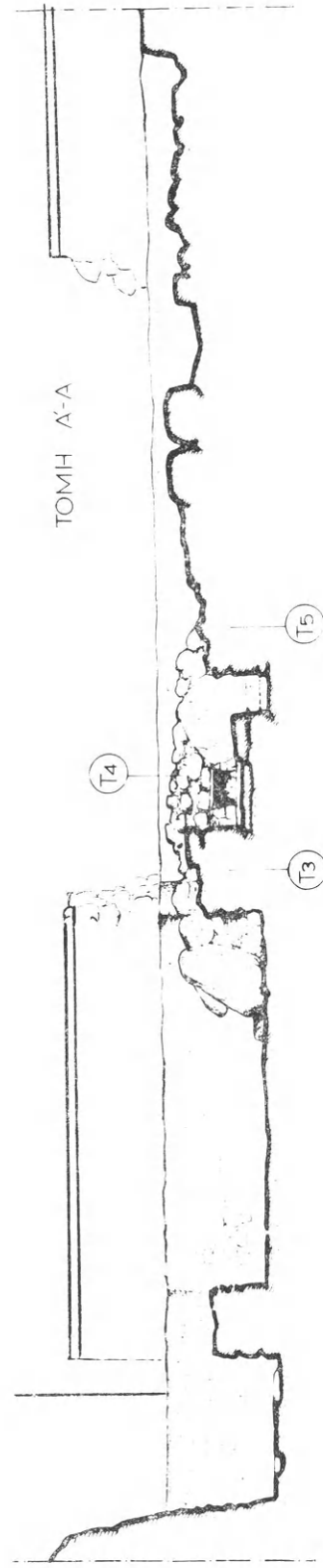
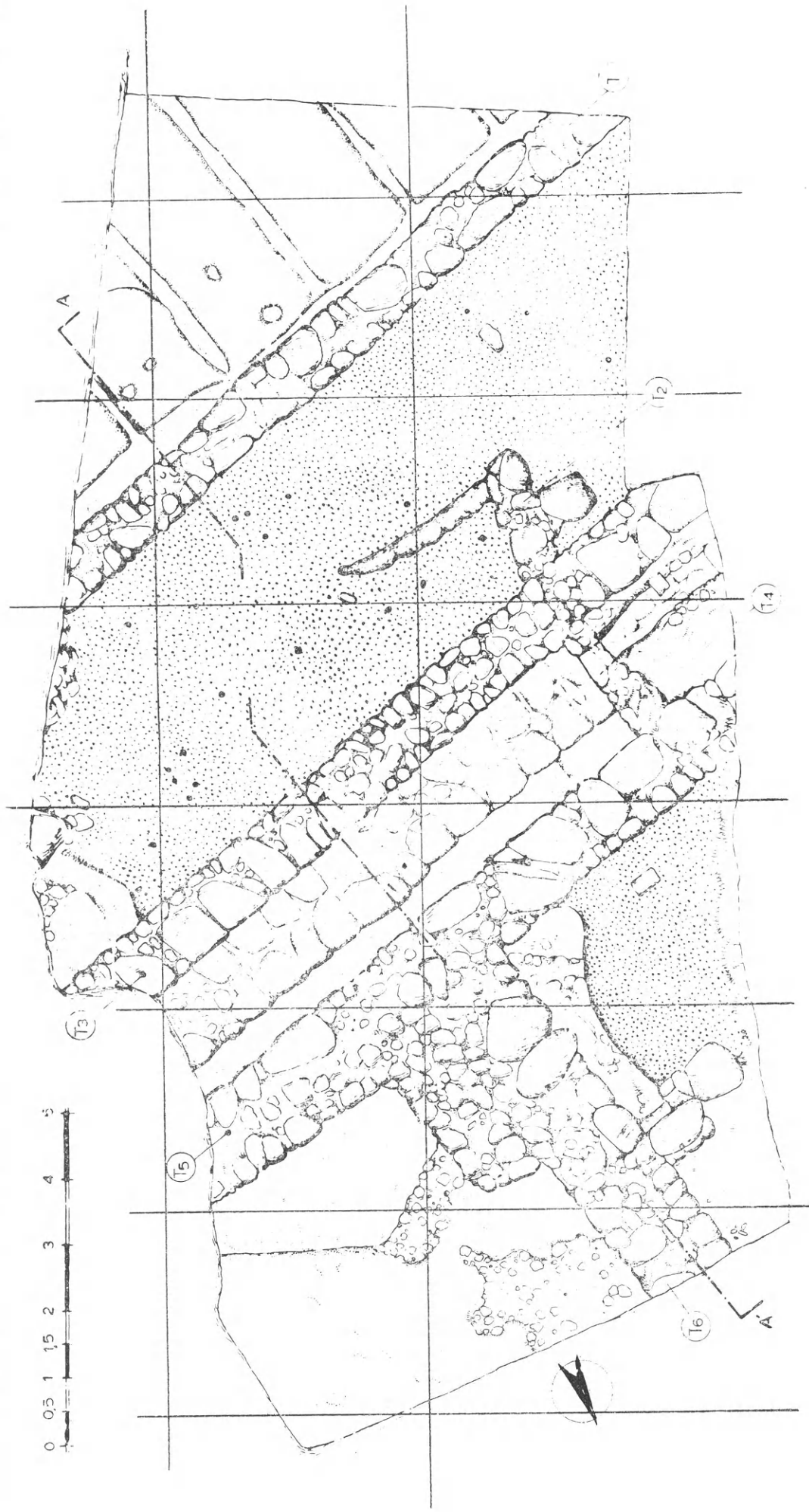
ζοντα περιεῖχαν ἀντικείμενα (κεραμεικὰ καὶ μαρμάρινα) ἤδη ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδική περίοδο. Ὅμως ἡ ἔρευνα μὲ διάκριση τῶν στρωμάτων στὸ βάθος αὐτὸ δὲν ἦταν πλέον δυνατὴ λόγῳ τῆς ἐπιτάχυνσης τῆς εἰσροῆς τοῦ νεροῦ στὴν τάφρο.

ΟΙΚΟΠΕΔΟ Περιορισμένης ἐκτάσεως ἔρευνα ἔγινε στὸ οἰκόπεδο
ΘΕΟΦΙΛΟΥ Θεοφίλου στὴ νότια παρυφῇ τοῦ λόφου τῶν Ἀπλωμάτων κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς Ἐγκαρές. Ἐκεῖ παλαιότερες τομὲς ἀπὸ τὸν Κοντολέοντα εἶχαν δώσει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν ταφῶν²⁰. Ἔτσι ἀνοίχθηκαν δύο τάφροι στὰ ἀνατολικά τῶν παλαιότερων σὲ

Εἰκ. 2. Τομὲς στὸ οἰκόπεδο Θεοφίλου.

σχῆμα Γ καὶ μὲ διαστάσεις σκέλους 5×1.5 μ. (εἰκ. 2, πίν. 65α). Διαπιστώθηκε ὅτι στὴν περιοχὴ τουλάχιστον αὐτὴ τοῦ οἰκοπέδου ἡ ἐπίχωση εἶναι παντοῦ παραγμένη μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο. Μικροὶ ἀβαθεῖς θύλακοι στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαλακοῦ βράχου καὶ ὅστρακα κλασικὰ ἕως γεωμετρικὰ καθὼς καὶ ὁστὰ στὴν ἐπίχωση δὲν συνιστοῦν δυστυχῶς μέσα στὴν εἰκόνα ποὺ προσφέρει ἡ ἀνασκαφὴ κάποιο καταληπτὸ σύνολο.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς παραλίας τῆς Γρόττας αἵτηση ἄδειας οἰκοδομῆς ὁδήγησε τὸ 1984 σὲ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἔρευνα, ἡ ὁποία προσέφερε στοιχεῖα γιὰ τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου κατὰ τὶς πρωιμότερες τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδους. Ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου αὐτοῦ ἀνατέθηκε στὴν ἐπιμελήτρια Ὁ. Χατζηαναστασίου, ἡ ὁποία ἔχει ἀναλάβει καὶ τὴ δημοσίευση μέρους τοῦ προϊστορικοῦ ὕλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς. Παρατίθεται ἐδῶ ἡ ἔκθεσή της γιὰ τὶς σχετικὲς ἐργασίες:

ΟΙΚΟΠΕΔΟ Τὸ οἰκόπεδο Δημητροκάλλη βρίσκεται στὴ δυτικὴ ἄκρη
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ τῆς Γρόττας, ἐκεῖ ὅπου ἀρχίζει ἡ λωρίδα γῆς ποὺ συν-
ΥΠΟ δεε στὴν ἀρχαιότητα τὴ Γρόττα μὲ τὰ Παλάτια. Λίγο
Ο. ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ἀνατολικότερα, μὲ τὶς συστηματικὲς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρ-
χαιολ. Ἑταιρείας ἀπὸ τοὺς Νικ. Κοντολέοντα καὶ Βασ. Λαμπρινουδάκη, ἦλθαν
σὲ φῶς τμήματα τοῦ πρωτοκυκλαδικοῦ (ΠΑΕ 1949, 112-122, 1963, 153) καὶ
τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ (ΠΑΕ 1982, 260). Προϊστορικὰ στρώματα βρέθηκαν
ἐπίσης κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἀρχαῖοῦ ναοῦ τῶν Παλατιῶν (G. Gruben,
BCH 96, 1972, 772). Τὸ ἀρχαιότερο θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀνασκαφέα τῆς
περιοχῆς G. Welter «ὑπονεολιθικὸ» (AA 1930, 134). Ὁ ἴδιος βρῆκε παρόμοια
κεραμεικὴ καὶ στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς Γρόττας, καθὼς κι ἓναν μυκηναϊκὸ δρόμο
μῆκους 20 μ., πλασιωμένο ἀπὸ «κυκλώπεια τεῖχη» (β.π. 135 καὶ BCH 53,
1929, 520). Οἱ πληροφορίες αὐτὲς δόθηκαν σὲ σύντομα σημειώματα, χωρὶς νὰ
εἰκονίζονται τὰ εὐρήματα, κι ἔτσι ἡ θέση τοῦ δρόμου ἔμεινε ἄγνωστη κι ὁ ὅρος
«ὑπονεολιθικὸ» θεωρήθηκε ὅτι σήμαινε «πρωτοκυκλαδικόν».

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Δημητροκάλλη ἀποκαλύφθηκε ἓνα τμή-
μα τοῦ δρόμου ποὺ ἀναφέρει ὁ Welter (παρ. πίν. ζ', πίν. 65β), κι ἔτσι λύθηκαν
μερικὰ ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ καὶ χρονολογικὰ προβλήματα τῆς θέσης αὐτῆς.

Τὸ οἰκόπεδο ἦταν σκεπασμένο μὲ παχὺ στρώμα μπάζων ποὺ καθαρίστη-
καν μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα ὥς τὸ ἐπίπεδο τοῦ σημερινοῦ παραλιακοῦ δρόμου.
Τὸ ἐπίπεδο αὐτὸ θεωρήσαμε ὡς -0 γιὰ τὶς μετρήσεις τοῦ βάθους. Κάτω ἀπὸ
τὰ μπάζα, ὥς τὸ ἀδιατάρακτο προϊστορικὸ στρώμα, μεσολαβοῦσε ἓνα στρώμα
χαλαροῦ χώματος, μὲ ἀνάμεικτη κεραμεικὴ, κυρίως μυκηναϊκή. Τὸ πάχος τοῦ
στρώματος αὐτοῦ κυμαινόταν ἀπὸ 0.24 - 0.72 μ. Στὸν χώρο τοῦ προϊστορι-
κοῦ δρόμου ἡ ἐπίχωση ἦταν διαταραγμένη μέχρις αὐτόν, προφανῶς ἀπὸ τὴν
παλιότερη ἀνασκαφή.

Τὸ τμήμα τοῦ δρόμου ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔχει μῆκος 11 μ. καὶ διασχίζει

λοζὰ τὸ οἰκόπεδο, κατεβαίνοντας κλιμακωτὰ ἀπὸ βάθος 0.80 μ. στὰ ΒΑ ὡς 1.18 μ. στὰ ΝΔ (παρ. πίν. Ζ', πίν. 65β). Ἔχει πλάτος 1.70 μ. καὶ εἶναι στρωμένος μὲ σχιστόπλακες στὴ νότια πλευρὰ του, ἐνῶ στὴ βόρεια ὑπάρχει ἓνας χωματίνος διάδρομος πλάτους 0.50 μ. Πλαισιώνεται ἀπὸ δύο τοίχους (Τ3 καὶ Τ5) καὶ ἡ Δ ἄκρη του εἶναι φραγμένη μ' ἓνα λίγο μεταγενέστερο τοῖχο (Τ4), ποὺ στὸ κάτω μέρος του ἔχει ἓνα ὀρθογώνιο ἀνοιγμα ἀγωγοῦ (παρ. πίν. Ζ' τομὴ Α'—Α). Ὁ Τ3 καὶ τὸ Δ τμήμα του Τ5 ἔχουν πλάτος 1 μ. Εἶναι καὶ οἱ δύο κτισμένοι μὲ μεγάλες, ἀδρὰ δουλεμένες γρανιτόπετρες καὶ μικρότερες πέτρες, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό. Τὸ σωζόμενο ὕψος τοῦ Τ3 εἶναι 1 μ. καὶ τοῦ Τ5 1.20 μ.

Νότια τοῦ Τ3, σὲ βάθος 1.10 μ., ἓνα βοτσαλωτὸ δάπεδο ὀρίζεται στὴ νότια πλευρὰ του ἀπὸ ἓναν ἄλλο τοῖχο (Τ1), ἐνῶ ἡ Α καὶ ἡ Δ συνεχίζουν ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ οἰκοπέδου. Ὁ Τ1 ἔχει πλάτος 0.80 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψος 0.90 μ. Εἶναι κτισμένος ὅπως οἱ προηγούμενοι μὲ ἀδρὰ δουλεμένες, ἀλλὰ μικρότερες πέτρες, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἐσωτερικὸ τοῖχο.

Τὸ δάπεδο βρέθηκε σκεπασμένο μ' ἓνα παχὺ στρώμα γκρεμισμένων πετρῶν. Σὲ μερικὰ σημεῖα ὑπῆρχαν στάχτες, διαλυμένες πλίνθοι καὶ μάζες ἐνὸς ἐξαιρετικὰ πηλώδους χόματος. Κοντὰ στὴ Β ὄψη τοῦ Τ3 καὶ στὴν Α ἄκρη τοῦ χώρου βρέθηκαν πολὺ μικρὰ κομμάτια τοιχογραφιῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό, κυρίως στὴν Α πλευρὰ τοῦ βοτσαλωτοῦ δαπέδου, ἀλλὰ καὶ κατὰ μῆκος τῆς Β ὀψης τοῦ Τ1 καὶ τῆς Ν ὀψης τοῦ Τ3, βρέθηκαν ἀποθέσεις ὕστερο-κυκλαδικῆς II κεραμεικῆς, μὲ τοπικὲς παραλλαγὰς μινωικῶν τύπων (πίν. 66α) καὶ ΥΜ Ιβ εἰσαγωγῆς (πίν. 66β-γ). Ὑπῆρχαν ἐπίσης χρηστικὰ ἀδιακόσμητα ἀγγεῖα καὶ ἓνα ἀρκετὰ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ἄωτα κωνικά κυάθια.

Οἱ ἀποθέσεις αὐτές, στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ χώρου σχηματίζουν ἓνα μικρὸ κῶνο, δίνοντας τὴν ἐντύπωση ὅτι, ὀρισμένα τουλάχιστον ἀγγεῖα, εἶχαν κυλήσει ἀπὸ ψηλά, ἴσως ἀπὸ κάποιο ράφι, γιὰτὶ δὲν βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ νὰ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ὀρόφου.

Κατὰ μῆκος τῆς Β ὀψης τοῦ Τ1 καὶ τῆς Ν ὀψης τοῦ Τ3 τὸ δάπεδο ἦταν σκεπασμένο μ' ἓνα λεπτὸ στρώμα καμένου χόματος. Ἀνοίγματα δὲν βρέθηκαν στοὺς τοίχους. Δὲν ὑπῆρχε ἐπίσης κανένα χωρίσμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα μικρὸ ὑπόλειμμα τοίχου (Τ2) κάθετα στὸν Τ3.

Νότια τοῦ Τ1 βρέθηκε ἄλλο βοτσαλωτὸ δάπεδο, στὸ ἴδιο βάθος, ἀλλὰ χωρὶς τὴ συσσώρευση τῶν ἀγγείων ποὺ ὑπῆρχε στὸ προηγούμενο. Λίγα ἐκατοστὰ βαθύτερα ἀποκαλύφθηκε ἓνα δεύτερο δάπεδο ἀπὸ λευκὸ κονίαμα, ποὺ

σὲ ἀποστάσεις 1.20 μ. εἶχε ρηχὰ αὐλάκια πλάτους 0.15 μ. καὶ παρουσίαζε μιὰ μικρὴ κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν (πρβ. ΠΑΕ 1963, 151).

Σὲ μιὰ στενὴ τομὴ ποὺ ἀνοίχτηκε κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ Τ1 ὡς τὸ θεμέλιό του, τὰ περισσότερα ὅστρακα ἦταν ΠΚ καὶ ΥΝ. Ἀνάμεικτη ΠΚ καὶ ΥΝ κεραμεικὴ βρέθηκε ἐπίσης σὲ μιὰ μικρὴ τομὴ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ μεγάλου βοτσαλωτοῦ δαπέδου καθὼς καὶ κάτω ἀπὸ τὸν χωμάτινο διάδρομο ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴν πλακόστρωση τοῦ δρόμου καὶ τὸν Τ5.

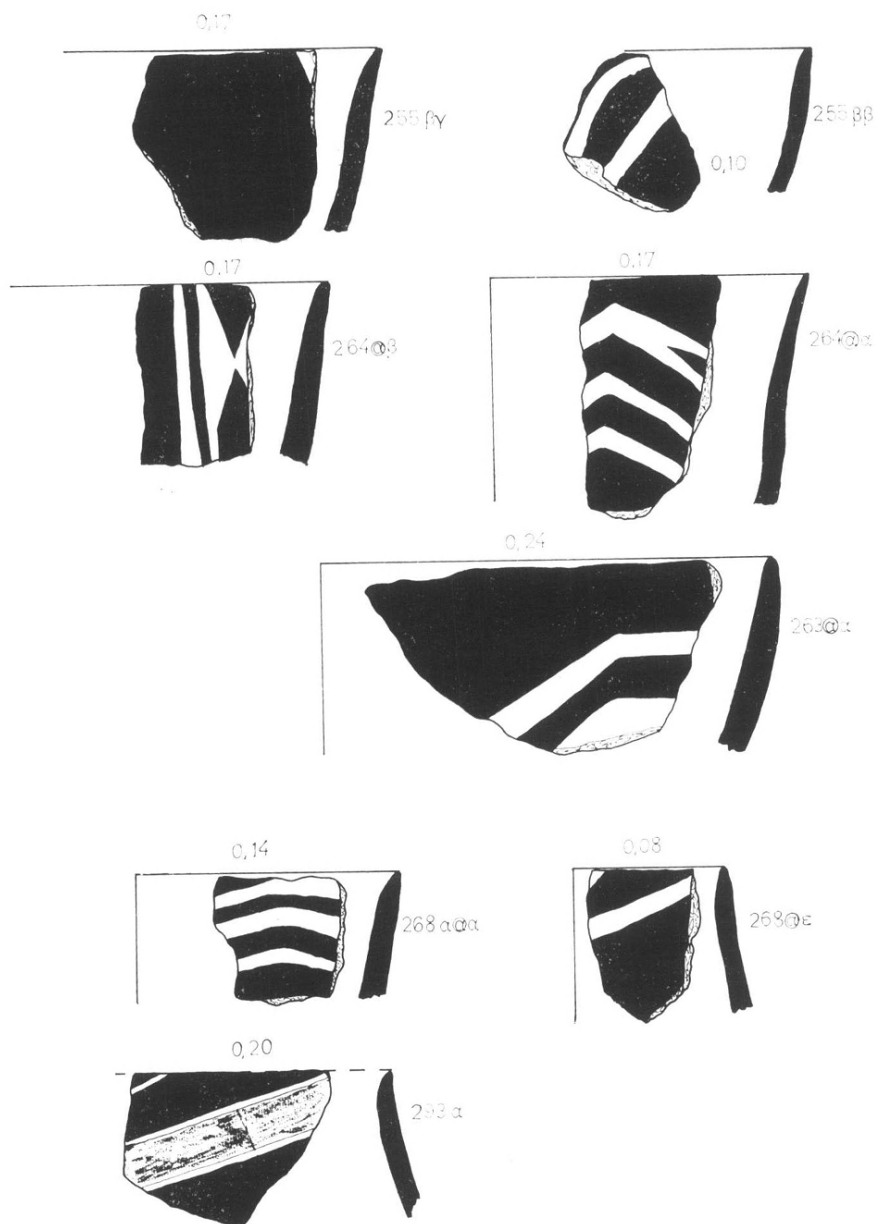
Οἱ ἀποσπασματικὲς αὐτὲς ἐνδείξεις ἀρχαιότερης κατοίκησης τοῦ χώρου πλῆθαιναν στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου τελικά, κάτω ἀπὸ μικρὴ ΥΚ ἐπίχωση, βρέθηκε ἀδιατάρακτο ὑστεροεολιθικὸ στρώμα, πάχους 1.20 μ., ποὺ παρακολογηθῆσαμε ὡς τὸ παρθένο ἔδαφος, 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ νεροῦ.

Ἐδῶ, κάθετα στὸν Τ5, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 5.50 μ. ἓνας ἄλλος τοῖχος (Τ6) ὅμοιος χτισμένος, ἀλλὰ φαρδύτερος (παρ. πίν. ζ'). Φαρδύτερο ἐπίσης κατὰ 0.50 μ. εἶναι καὶ τὸ Α τμήμα τοῦ Τ5 ἀπὸ τὸ Δ. Τὸ στρώμα ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, βρέθηκε περιορισμένο στὰ ΝΔ ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τοίχους.

Υπῆρχαν ἀλλεπάλληλες στρώσεις πηλώδους χώματος, ἓνα λεπτὸ δάπεδο ἀπὸ λιωμένη κιμwhλιά, κομμάτια ἀπὸ διαλυμένες πλίνθους καὶ τὰ ὑπολείμματα δύο ἐστιῶν. Λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ παρθένο ἔδαφος βρέθηκε ἓνα στρώμα ἀπὸ βότσαλα, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ τὴ θεμελίωση σπιτιῶν. Ἐνα τοιχάριο χτισμένο μὲ βότσαλα βρέθηκε σύρριζα στὴν Α πλευρὰ τοῦ Τ6. Πάνω σ' αὐτὸ ἦταν θεμελιωμένος ἓνας τοῖχος ποὺ ἡ πάνω σωζόμενη ἐπιφάνειά του ἦταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ Τ6 (παρ. πίν. ζ'). Ἡ ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν διαταραγμένη καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ ἓνα ὑπόλειμμα ΥΝ τοίχου ποὺ καταστράφηκε μὲ τὸ χτίσιμο τῶν Τ5 καὶ Τ6.

Ἡ χαρακτηριστικότερη κεραμεικὴ τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι ὅμοια μὲ τὴν κεραμεικὴ τοῦ Σάλιαγκου (εἰκ. 3, πρβ. Saliagos εἰκ. 31 - 34). Ὑπάρχουν ὅμως διαφορές, ὅπως τὸ ἀρκετὰ μεγάλο ποσοστὸ στιλβωτῶν ἀγγείων μὲ ἐπίθετο κόκκινο χρῶμα (crusted) ποὺ ἴσως δείχνουν ὅτι ἡ θέση αὐτὴ συνέχισε νὰ κατοικεῖται ὅταν ὁ οἰκισμὸς τοῦ Σάλιαγκου εἶχε ἤδη ἐγκαταλειφθεῖ. Διαφορετικὰ ἐπίσης εἶναι τὰ ἐργαλεῖα ἀπὸ ὀψιανό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ καὶ τὰ πέτρινα ἐργαλεῖα, στὰ βαθύτερα κυρίως στρώματα, βρέθηκαν διαλυμένες ὀργανικὲς ὕλες κι ἓνα πλῆθος ἀπὸ κοχύλια.

Ἐνῶ στὰ Α οἱ τοῖχοι 5 καὶ 6 φαίνονται νὰ ὀρίζουν ἓναν ἀνοιχτὸ χῶρο, στὰ

Είχ. 3. Ὑστερα νεολιθικά ὄστρακα με λευκή διακόσμηση πάνω σὲ σκούρα στυλβωμένη ἐπιφάνεια.

Δ, βρέθηκε ένα τμήμα δωματίου, μ' ένα βοτσαλωτό δάπεδο σέ βάθος 0.77 μ. Πάνω σ' αυτό υπήρχε μιὰ έστία και άνάμεικτη ΥΚ II και ΥΕ IIIA κεραμεική. 'Η Α πλευρά τοῦ δαπέδου ήταν κατεστραμμένη, ίσως από κάποια παλιά δοκιμαστική τομή και ή Δ, όπως και όλη ή Δ πλευρά τοῦ οικόπεδου ήταν διαταραγμένη από τή θεμελίωση τοῦ παραλιακοῦ δρόμου (παρ. πίν. ζ').

Είμαι σημαντικό τὸ ὅτι στο οικόπεδο αυτό τόσο ὁ ΥΚ ὅσο και ὁ ΥΝΑ χώρος βρέθηκαν πάνω από τή στάθμη τοῦ νεροῦ, ὥστε ή στρωματογραφία νά είναι σαφής. 'Ο πλακόστρωτος δρόμος, τὰ δύο βοτσαλωτά δάπεδα και οί τοῖχοι 1 και 3 άνήκουν σέ μιὰ έποχή πού ήταν γνωστή ὡς τώρα στη Γρόττα μόνο από κεραμεικά εύρήματα (ΠΑΕ 1965, 176, πίν. 218α και BSA 75, 1980, 7), ενώ τὸ κύριο τμήμα τοῦ οικισμού πού ἀποκαλύφθηκε ἀνατολικότερα, χρονολογείται στις ΥΕ IIIA - ΥΕ IIIG περιόδους και κυρίως στην τελευταία (ΠΑΕ 1965, 171 - 3. Για ένδείξεις μινωικής παρουσίας στη Νάξο βλ. και ΑΔ 1961-2, Μελέται, 130 - 1 και AR, 1985 - 6, 76).

'Η συνέχεια τοῦ ΥΝΑ στρώματος πού βρέθηκε στο οικόπεδο Δημητροκάλλη φαίνεται λίγο ψηλότερα, ἀκολουθώντας τήν κλίση τοῦ εδάφους, στην Α παρειά τῆς λωρίδας γῆς πού ὀδηγεῖ από τή Γρόττα στὰ Παλάτια. Τὸ τμήμα αυτό τοῦ βράχου εἶναι ακόμη ἀρκετὰ ψηλότερα από τὸ νερό, ἀλλὰ με τήν ἄνοδο τῆς στάθμης τῆς θάλασσας πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸν κατακλυσμό μεγάλου τμήματος τῶν προϊστορικών οικισμῶν (ΠΑΕ 1979, πίν. 155) και με τήν επίδραση τῶν ἰσχυρῶν βορειῶν άνέμων τῆς περιοχῆς, σιγά - σιγά διαβρώνεται. Πάντως από τὰ δεδομένα πού υπάρχουν ὡς τώρα, εἶναι φανερό ὅτι ὁ ΥΝΑ οικισμός ἐκτεινόταν από τὰ Παλάτια ὡς τή Δ ἄκρη τῆς Γρόττας. Τὸ ἀνατολικό του ὄριο εἶναι ἄγνωστο, ὅπως και τὸ νότιο, πού καταστράφηκε από τὰ ΥΚ κτίρια. 'Αγνωστη εἶναι ακόμη ή χρονική του σχέση πρὸς τὸν ΠΚ οικισμό, πού ὅπως φαίνεται ἐκτεινόταν επίσης από τὰ Παλάτια ὡς και τὸ Δ τμήμα τῆς Γρόττας, 25 μ. περίπου ἀνατολικά από τὸ οικόπεδο Δημητροκάλλη και ίσως ακόμη ἀνατολικότερα (ΠΑΕ 1963, 153).

O. XATZHANAΣΤΑΣΙΟΥ

Στὸ ἱερό τοῦ Γύρουλα στο Σαγκρι συνεχίσθηκε και κατὰ τὸ 1985 ή μελέτη τοῦ κτιρίου από τοὺς ἀρχιτέκτονες G. Gruben και M. Κορρέ, τῶν ὁποίων δημοσιεύεται κατωτέρω ή σχετική έκθεση:

ΣΑΓΚΡΙ - ΓΥΡΟΥΛΑΣ Ὁ G. Gruben καὶ ὁ M. Korres συνέχισαν τὸν Αὐγούστο
 γπο τοῦ 1985 τὴν ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου κτιρίου μὲ τὴ βοή-
 G. GRUBEN - M. KOPPE θεια τῶν ἀρχιτεκτόνων A. Ohnesorg καὶ I. Ring. Κατὰ
 τὴν περίοδο αὐτὴ λύθηκαν μερικὰ ἀνοιχτὰ ἀκόμη προβλήματα τῆς γραφικῆς
 ἀποκατάστασής του, ποὺ ἀποβλέπει σὲ μιὰ ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη ἀνασύν-
 θεση τοῦ ναοῦ ὡς βάση τῆς προβλεπόμενης μερικῆς του ἀναστήλωσης. Στὰ
 1600 ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ ὡς τώρα προστέθηκαν ἀκό-
 μη 24.

Ἡ στρώση τοῦ τοιχοβάτη ἐξέχει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ χωρὶς ἔχνη ἐπαφῆς
 μὲ πάτωμα. Ἐπομένως πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἦταν καλυμμένη. Θὰ μπορού-
 σε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι τὸν τοῖχο περιέτρεχε ἐσωτερικὰ ἓνα θρανίον, γιὰ τὸ
 ὁποῖο θὰ ἦταν κατάλληλες πλάκες πλάτους 0.52 μ. ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀπο-
 δοθεῖ σὲ συγκεκριμένο τμήμα τοῦ κτιρίου.

Πρόοδος σημειώθηκε καὶ στὴν κατανόηση τῆς ἀνωδομῆς τῶν ἐξωτερικῶν
 τοίχων. Οἱ δόμοι γίνονταν προοδευτικὰ πρὸς τὰ ἐπάνω χαμηλότεροι καὶ οἱ δύο
 ἀνώτατες στρώσεις, ὕψους περ. 0.345 καὶ 0.325 μ., ἀντιστοιχοῦσαν στὸ ὕψος
 τῆς ζωφόρου μαζὶ μὲ τὸ κυμάτιο κάτω ἀπ' αὐτὴν (0.67 μ.) στὴ νότια πλευρά.
 Ὀλόκληρο τὸν ναὸ περιέτρεχαν μόνο τὸ κυμάτιο πάνω ἀπὸ τὴ ζωφόρο καὶ τὸ
 γεῖσο. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν κλειστῶν ἐξωτερικῶν τοίχων ἦταν ἀδρὰ διαμορφω-
 μένη μὲ τὸ πικούνι.

Στὰ τύμπανα ἀποδόθηκαν λιθόπλινθοι καὶ λοξότμητοι λίθοι ἀπολήξεων
 ὕψους 0.21 ἕως 0.40 μ., οἱ ὁποῖοι δείχνουν ὅτι ἡ ἐπιφάνειά τους εἶχε διαμορφω-
 θεῖ μὲ ἡρεμότερη στὴ νότια πλευρὰ καὶ πιὸ ἀνήσυχη στὴ βόρεια ἀδρότητα. Ὅ-
 πως στοὺς λιθόπλινθους τοῦ τοίχου, ὑπῆρχαν καὶ ἐδῶ ἀναθυρώσεις καὶ ἐπικλι-
 νεῖς ἔδρες. Ἡ ἀντίθεση τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἐπιζωγραφισμένων κυματίων
 ποὺ ἐπέστεφαν τὸ τύμπανο πρὸς τὸ ἀδρὰ δουλεμένο τριγωνικὸ βάθος τοῦ ἀε-
 τώματος ἦταν προφανῶς ἡθελημένη (πρβ. ΠΑΕ 1982 [1984] 257).

Ἡ κατανομή τῶν κυρίων δοκῶν τῆς ὀροφῆς τοῦ προνάου παρέχει ἀκόμη
 δυσκολίες στοὺς μελετητές. Ὁ συνδυασμὸς δύο ἐγκαρσίων δοκίδων (εὐρ. 1066
 καὶ 1067) τεκμηριώνει ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν δοκῶν πάνω ἀπὸ 1.66 μ., πι-
 θανῶς μὲ μεταξόνιο 1.98 μ. Ὅμως δύο στρεβλὰ κυμάτια τοίχου (εὐρ. 416 καὶ
 525) ποὺ συνδέονταν μὲ τίς ἐπιτοίχιες δοκοὺς δίνουν οὐσιαστικὰ μικρότερες
 ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν δοκῶν. Πιθανῶς διατάχθηκαν κανονικὰ δύο δοκοὶ ἀνὰ
 μεταξόνιο (πράγμα ποὺ γίνεται κανόνας στὶς κλασικὲς λίθινες στέγες), ἐνῶ

στά μεταξόνια πού ἀντιστοιχοῦσαν στὶς δύο θύρες παρалаίφθηκαν οἱ μεσαῖες δοκοί.

Μὲ βάση τὰ χαρακτηριστικὰ στρώματα τοῦ μαρμάρου ἀναγνωρίσθηκαν δύο τεμάχια καταέτιου γέισου (εὐρ. 205 καὶ 1084) ὡς τμήματα τοῦ κορυφαίου μέρους. Φέρουν στὴν πίσω πλευρὰ δύο κανόνες καὶ στὴν ἐπάνω ὑποδοχές γιὰ τὴ στερέωση τῆς σίμης. Τὸ ἀντίστοιχο κομμάτι τῆς σίμης (εὐρ. 1612) βρέθηκε σὲ ἓνα στάβλο σὲ ἀπόσταση ἐνὸς χιλιομέτρου ἀπὸ τὸν ναό. Τὸ κομμάτι αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ σίμη ἦταν ἐφοδιασμένη μὲ ἐγκοπὴ.

Μετὰ τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἐθνικῶν λατρειῶν τὸ 394 μ.Χ. ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο, πιθανότατα τὸν 5ο ἢ πρῶιμο 6ο μ.Χ. αἰ., ὁ προφανῶς ἀκέραιος ἀκόμη ναὸς μετατράπηκε χωρὶς βασικὴ ἀλλαγὴ τοῦ κτιριακοῦ του χαρακτήρα σὲ ἐκκλησίᾳ. Πάνω ἀπὸ τὸν πρόναο πού κλείσθηκε μὲ τοῖχο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τώρα ὡς νάρθηκας τὸ «εἰδωλολατρικὸ» ἀέτωμα ἀντικαταστάθηκε μὲ μιὰ σαρκοφωτὴ στέγη (πρβ. ΠΑΕ 1984). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ προτάχθηκε μιὰ πρόσταση, ἀπὸ τὴ στέγη, τῆς ὁποίας σώθηκε πάνω στοὺς λιθόπλινθους τοῦ 9ου δόμου τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τὸ κονίαμα πού ἐκλείνει τὸ σημεῖο τῆς συνάντησής της μὲ τὸν τοῖχο. Γιὰ τὸ κτίριο αὐτὸ μαρτυρεῖται εὐρεία χρῆση κονιάματος.

Ἡ φάση τῆς βασιλικῆς πού ἀκολούθησε, πιθανότατα τὸν 6ο μ.Χ. αἰ., ἀφορᾷ σὲ μιὰ ἐντελῶς νέα κατασκευή, πού χρησιμοποίησε μόνο τοὺς βασικοὺς τοίχους τῆς βόρειας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς (πρβ. ΠΑΕ 1976, 303 κέ. καὶ 1984, XX). Ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ μέλη τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, καθὼς καὶ μερικοὶ λίθοι τοῦ «κτιρίου μὲ ὀρθοστάτες» στὴν Καθανύχτα καὶ τοῦ πύργου στὶς Μπαντίδαινες πού μεταφέρθηκαν στὸν Γύρουλα. Μόνο τὰ κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου διακρίνονται ὡς εἰσηγμένα ἔργα.

Ὁ Μ. Κορρὲς συνέχισε τὴν προσπάθεια πλήρους ἀποκατάστασης τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς, πού εἶχε διαλυθεῖ ἐντελῶς, πράγμα πού ἐπέτυχε ἐφέτος σχεδὸν ὁλοσχερῶς, ἀφοῦ λείπουν πιά δύο μόνο λίθοι. "Ετσι ἐπιβεβαιώθηκε καὶ ἡ λειτουργικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἔχνη ἔχουν σωθεῖ πάνω στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου (ΠΑΕ 1984, Β', ἐκτυπώνεται). Στὸ ἀνατολικὸ μέρος ξαναχρησιμοποιήθηκαν κυρίως λίθοι τῆς εὐθυνητριάς καὶ τοῦ τοιχοβάτη τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ ἀρχαίου ναοῦ πού διαλύθηκε, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τοποθετήθηκαν οἱ πλάκες πού ἀποσπάσθηκαν ἀπὸ τὸ θεμέλιο τῶν ἐσωτερικῶν του κιόνων.

Δύο κόγχες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν ἀνήκουν στὴν

ἀρχική μορφή τοῦ κτιρίου. Στὴ δυτικὴ κόγχη ἐγκαταστάθηκε ἀργότερα, ὅπως ἀπέδειξε ἡ ἐξέταση τοῦ κονιάματος, ἓνα σταυροειδὲς βαπτιστήριο (ΠΑΕ 1954, 330 κέ., εἰκ. 3).

Ἡ βασιλικὴ χρησιμοποιήθηκε, ὅπως δείχνουν ἔντονες φθορὲς ἀπὸ πατήματα, περισσότερο ἀπὸ ὅσο ὁ ἀρχαῖος ναός.

Ἡ ἀτόπη τῆς εἶναι βεβαιωμένη σὲ ὅλες τῆς τὶς λεπτομέρειες. Ἡ ἀνωδομὴ ἀντίθετα χρειάζεται ἀκόμη περαιτέρω μελέτη.

Τὸ αἶθριο ποὺ κατασκευάσθηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸν νάρθηκα στὰ νότια, μὲ 2×3 κίονες καὶ εἴσοδο στὰ νότια καθὼς καὶ βοηθητικούς χώρους στὰ ἀνατολικά, καταστράφηκε ἔντονα ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευές, διατήρησε ὅμως καθαρὰ ἀναγνωρίσιμη τὴ διαρρύθμισή του. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπομεμακρυσμένη ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ κτιρίου κύρια εἴσοδο προκύπτει τὸ ἐρώτημα ἂν ἡ ἀξιοσημείωτη αὐτὴ ἰδιαιτερότητα ὀφείλεται σὲ συγκεκριμένη τοπογραφικὴ παράδοση, ὅπως καὶ ὁ νάρθηκας στὰ νότια, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν ἀρχαῖο πρόναο, ἂν δηλ. ἡ ὡς τώρα ἄγνωστη ἀρχαία πρόσβαση στὸ ἱερό (πρόπυλο;) πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὰ νότια.

Ἡ καταστροφὴ τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς ἐκκλησίας εἶναι πιθανὸ νὰ συνέβη κατὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Σαρακηνῶν τὸν 8ο καὶ τὸν 9ο μ.Χ. αἰ. Ὅπως δὲ ποτε ἡ καταλήστευση τοῦ ὕλικου τοῦ κτιρίου ἄρχισε πρὶν ἀπὸ τὸν 13ο αἰ., πιθανῶς ἤδη μέσα στὸν 11ο ἢ τὸν 12ο μ.Χ. αἰ. Ἀρχιτεκτονικὰ τοῦ μὲλη βρέθηκαν διασκαρπισμένα σὲ ἀπόσταση 3 χμ. σὲ 9 βυζαντινὲς ἐκκλησίες. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Νικολάου κατασκευάσθηκε, σύμφωνα μὲ ἓνα ἀνώτερο στρῶμα τοιχογραφιῶν τοῦ ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1270 μ.Χ., μέσα στὸν 12ο ἢ 13ο αἰ. Ὁ Ἀγ. Γεώργιος στοῦ Λαθρίνου φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸν 10ο ἢ 11ο μ.Χ. αἰ. Ἰδιαίτερα ἄφθονο ὕλικὸ χρησιμοποιήθηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχη στὸ Σαγκρί, ποὺ διαλύθηκε μετὰ τὸν δεῦτερο Παγκόσμιον πόλεμο, χωρὶς καμιά τεκμηρίωση, γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἐκκλησίαν ἀπὸ μπετόν. Ἡ διασπορὰ αὐτῆς τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κτιρίου πρέπει νὰ καταγραφεῖ σὲ ἓνα χάρτη, ἓνα εὑρετήριο καὶ σὲ κατόψεις τῶν σημαντικωτέρων ἐκκλησιῶν.

Μετὰ τὴν ἐπὶ τόπου ἔρευνα ἄρχισε ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου: Τὸ γραφικὰ ἀποκατεστημένο οἰκοδόμημα ἀποδίδεται σὲ τομὲς 1:10 (G. Gruben). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σχεδιάζονται σὲ κλίμακα 1:10 γιὰ τὴ δημοσίευση (I. Ring). Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀναμένεται νὰ τελειώσει τὸ 1986. Γιὰ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1986 προβλέπεται μιὰ ἀκόμη περίοδος στὸ Σαγκρί γιὰ τὸν ἔλεγχο ἐτοιμῶν σχεδίων,

για φωτογραφίες και για την αποσαφήνιση επί μέρους προβλημάτων της μελέτης.

G. GRUBEN-M. KOPPEZ

Στο ιερό του Γύρουλα, όπως προκύπτει και από την παραπάνω έκθεση των αρχιτεκτόνων, εκτελούνται οι τελευταίες εργασίες που είναι απαραίτητες για την έτοιμασία της τελικής δημοσίευσης. 'Αλλά και στη Γρόττα, με τις εργασίες του 1985 μπορεί να θεωρηθεί ότι η έρευνα στα απαλλοτριωμένα οικόπεδα Κοντοπίδη και Σκορδίλη έτελείωσε. 'Ο σκοπός της κατά τη δεύτερη περίοδο των εργασιών (1978 - 1985), δηλ. η συμπλήρωση και ο έλεγχος των παρατηρήσεων και των συμπερασμάτων της πρώτης περιόδου με την ανασκαφή τμημάτων του χώρου όπου ο άρχαιος όριζων σωζόταν κατά το μεγαλύτερο τμήμα του πάνω από το νερό και σε αρκετή απόσταση από την επίδραση του κύματος, πραγματοποιήθηκε, όπως προκύπτει από την έφετινη έκθεση, με ιδιαίτερη επιτυχία. Βέβαια παραμένει ακόμη άσκαφο το καταλαμβανόμενο από την έρειπωμένη οικία Σκορδίλη τμήμα. 'Ομως προτάθηκε ήδη σχέδιο διαμόρφωσης όλης της αδόμητης περιοχής της παραλίας της Γρόττας από το οικόπεδο Δημητροκάλλη δυτικά μέχρι το Ειρηνοδικείο (ΠΑΕ 1965) ανατολικά (παρ. πίν. Ζ')²¹ σε αρχαιολογικό πάρκο, πράγμα που έγινε αποδεκτό και προωθείται από την δημοτική αρχή Νάξου και την 'Αρχαιολ. 'Υπηρεσία. Στο πάρκο αυτό θα κρατηθούν όρατά τα αρχαία λείψανα που διατηρήθηκαν πάνω από τη στάθμη του νερού, ενώ θα ύποδηλωθούν στη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εκείνα που βρέθηκαν κάτω από το νερό και επιχώσθηκαν. 'Ετσι το κείμενο κάτω από τις μεγάλες επιχώσεις (5 - 7 μ.) άσκαφο τμήμα του χώρου της Γρόττας μεταξύ των οικοπέδων Κοντοπίδη/Σκορδίλη (άνат. άκρο) και Δημητροκάλλη (δυτ. άκρο) δέν θα κινδυνεύει από οποιαδήποτε οικοδομική δραστηριότητα και μπορεί να αναμείνει μελλοντική έρευνα. 'Η 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία θα πρέπει αντιθέτως να έρευνά τα όλίγα οικόπεδα των οποίων ζητείται ή οικοδόμηση στην περιοχή της Γρόττας, αφού, όπως αποδείχθηκε τελευταία και στη Μητρόπολη και στο οικόπεδο Δημητροκάλλη, οι πληροφορίες που κρύβουν είναι εξαιρετικής σημασίας για την κατανόηση της ιστορίας του χώρου αλλά και γενικότερα.

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

21. Στόν παρ. πίν. Ζ' δημοσιεύεται σύνθεση στην οποία φαίνονται όλοι οι χώροι που έρευνήθηκαν από την 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία στην περιοχή της Γρόττας και των 'Απλωμάτων.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΑΞΟΥ. ΠΛΑΤΕΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Η' και πίν. 67-78)

Στὸν χῶρο μπροστὰ στὴ Μητρόπολη τῆς Νάξου (πίν. 67α) περατώθηκε κατὰ τὸ 1985 ἡ ἔρευνα ποὺ ἔγινε ἐκεῖ (1982-1984) ἀπὸ τοὺς ὑπογραφομένους. Ἡ σχετικὴ πίστωση διατέθηκε ἀπὸ τὸν ΕΟΤ μέσω τοῦ Δήμου Νάξου. Οἱ ἐργασίες ἀπέβλεψαν: α) στὴν ἀποκάλυψη τῆς συνέχειας τοῦ μυκηναϊκοῦ τεῖχους πρὸς Β, β) στὴν ἔρευνα τῶν βαθυτέρων στρωμάτων στοὺς ἐλεύθερους μυκηναϊκοὺς χώρους κοντὰ στὸ τεῖχος στὸ ΝΑ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς, γ) στὴν ἔρευνα τῶν σημείων ὅπου θὰ θεμελιωθοῦν τὰ στηρίγματα τῆς πλάκας πάνω στὴν ὁποία θὰ διαμορφωθεῖ ἡ πλατεία (ἡ πλάκα αὐτὴ κατὰ τὴ μελέτη¹ θὰ ἀποτελέσει τὴ στέγη τῆς ὑπόγειας αἵθουσας - μουσείου, ὅπου θὰ διατηρηθοῦν τὰ σημαντικότερα τμήματα τῆς ἀνασκαφῆς, δηλ. τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος καὶ τὸ νότιο τμήμα τῶν μυκηναϊκῶν ἐρειπίων, καθὼς καὶ οἱ γεωμετρικοὶ ταφικοὶ περίβολοι καὶ δ) στὴν προστασία μὲ ἀρμολόγημα ἀπὸ πηλὸ τῶν τμημάτων τῶν γεωμετρικῶν περιβόλων ποὺ δὲν ἔσωζαν κατὰ τὴν ἀποκάλυψή τους τὸ 1984 τὴν ἀρχικὴ τους συνοχή.

Συντήρηση

Ἡ εὐπαθέστατη ξερολιθιά τῶν περιβόλων τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ τὰ τμήματα τῶν τοίχων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ποὺ διασώθηκαν καὶ ποὺ ἀποτελοῦνται ἐπίσης ἀπὸ ἀδρότατα δουλεμένες καὶ τυχαῖες πέτρες μὲ ἀπλὴ λάσπη ὡς συνδετικὸ ὕλικό, λόγω τῶν κλίσεων ποὺ ἀπέκτησαν κατὰ τὴν ἐρείπωσιν ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκ νέου ἔκθεσή τους στὶς ἀτμοσφαιρικὲς συνθῆκες παρουσίαζαν σὲ πολλὰ σημεῖα κατὰστασιν ποὺ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει σὲ ἀπόσπασιν μεμο-

1. Ἡ προμελέτη συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Μ. Κορρέ καὶ ἡ τελικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Γ. Λαχανίδη. Ἡ στατικὴ μελέτη ἔγινε ἀπὸ τὸν Κ. Γουρζῆ. Στὴ μελέτη αὐτὴ προβλέπεται ἡ διατήρησιν σὲ ὑπόστεγο τοῦ τεῖχους καὶ τῶν μυκηναϊκῶν χώρων νοτίως τοῦ Τ54 καὶ τῶν γεωμετρικῶν περιβόλων σὲ ὑπόγειαν αἵθουσαν προσιτὴ ἀπὸ τὸ ὑπόστεγο. Ὁ χῶρος μεταξὺ τῶν Τ 9, 54 καὶ τεῖχους θὰ ἐπιχωσθεῖ.

νωμένων λίθων ή και όλοκλήρων τμημάτων τους. Γι' αυτό στερεώθηκαν ύστερα από υπόδειξη του άρχιτέκτονα της ΚΑ' Έφορείας Γ. Λαχανίδη με άρμολόγημα με πηλό της περιοχής στον όποιο αναμείχθηκαν άχυρα (πίν. 67β). Η λύση αυτή επιλέχθηκε έπειδή είναι απόλυτα αναστρέψιμη και έπειδή οι ύψεις των τοίχων μετά την ανασκαφή της πηλώδους επιχώσεως του χώρου είχαν και στίς δυο περιπτώσεις αυτό τον χαρακτήρα.

Μυκηναϊκό τεῖχος

Η ανασκαφή τὸ 1984 δὲν επέκτάθηκε πρὸς τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ χώρου λόγω τῆς ἐμφανῶς βαθειᾶς διαταραχῆς του ἀπὸ δραστηριότητα ποὺ ἀναπτύχθηκε ἐκεῖ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μελέτη ποὺ ἐγκρίθηκε γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἐρείπιων σὲ ὑπόγειο χῶρο προβλέπει κατάχωση αὐτοῦ τοῦ τμήματος, κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἐρευνηθεῖ ὁ χῶρος αὐτός, ἀφοῦ, παρὰ τὴν καταστροφή, ἦταν δυνατὸ νὰ σώζονται τμήματα ἀπὸ τὴν συνέχεια τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους πρὸς Β. Ἔτσι τὸ 3.10 μ. πάχους μυκηναϊκὸ τεῖχος παρακολοῦθήθηκε ἐπὶ 3 περ. ἀκόμη μ. πρὸς τὰ βόρεια στὴν ἐξωτερικὴ του (ἀνατολική) πλευρά, κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια οἰκοδομήματος τῶν χρόνων τῆς ὕστερης Ρωμαιοκρατίας ποὺ κατέστρεψαν ἐν μέρει τὶς ἀνώτερες στρώσεις της. Ἀμέσως ὅμως βορειότερα ἕνας μεγάλος χτιστὸς ἀσβεστόλακκος ποὺ ἐγκαταστάθηκε πιθανότατα στὸ ἀνώτερο τμήμα ἐπιχωσμένου πηγαδιοῦ (1.80×1.80 μ.) διέκοπτε ἐξ ὀλοκλήρου τὴ συνέχεια τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους (πίν. 69α-β). Ἔτσι τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ τμήματος τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἀνέβηκε στὰ 17.70 μ. (παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 68α).

Τὰ θεμέλια τοῦ οἰκοδομήματος τῆς ὕστερης Ρωμαιοκρατίας ποὺ ἀποκαλύφθηκαν πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος (πίν. 68β) ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τοίχους ποὺ συναντῶνται σὲ ὀρθή γωνία, ἕναν μὲ κατεύθυνση κάθετη πρὸς τὸ τεῖχος ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικὰ (5.50 μ.) καὶ ἕναν ποὺ τρέχει πάνω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ τείχους (2.20 μ.). Τὰ θεμέλια αὐτὰ ἀνήκουν στὴν κατασκευὴ μὲ κυκλικὸ ἐσωτερικὸ χῶρο, τῆς ὁποίας τμήματα διαλύθηκαν γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ τείχους τὸ 1984².

2. ΠΑΕ 1982, 261. 1984, Β' (ἐκτυπώνεται). Τὸ πηγάδι δὲν ἐρευνήθηκε βαθύτερα γιὰτὶ τὸ νερὸ ποὺ ἀναβλίζει σ' αὐτὸ τὸ βάθος θὰ καθιστοῦσε τὴν ἐργασία ἀδύνατη.

Μυκηναϊκή πόλη

Στὸ ΝΑ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς ἐρευνήθηκαν σὲ βάθος τρεῖς χῶροι συγκροτήματος σύγχρονου μὲ τὸ τεῖχος τῆς μυκηναϊκῆς πόλης: Ἐνας ἀπὸ τοὺς χώρους αὐτοὺς ἐκτεινόταν στὰ δυτικὰ ἐπιμελημένου τοίχου (παρ. πίν. Η', Τ 72/73/58) ποὺ ἔτρεχε παράλληλα μὲ τὸ τεῖχος σὲ ἀπόσταση 3 μ. ἀπ' αὐτὸ καὶ εἶχε μῆκος 7.80 μ. Μεταξὺ τοῦ χώρου αὐτοῦ καὶ τοῦ τείχους δυὸ ἐγκάρσιοι τοῖχοι (παρ. πίν. Η', Τ 54 καὶ 55) ποὺ ἀκουμποῦσαν στὸ τεῖχος, κατασκευάσθηκαν πιθανότατα σὲ μιὰ νεώτερη φάση τῆς ἴδιας περιόδου, καὶ δημιουργήσαν δύο ἀκόμη χώρους, ὁ νότιος ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν προσιτὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο μεγάλο χῶρο μὲ θύρα πλάτους 1.20 μ.³ Τομὲς σὲ βάθος μέσα στοὺς χώρους αὐτοὺς ἀποκάλυψαν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο θεμελίωσης αὐτῆς τῆς περιόδου λείψανα κατασκευῶν ἀπὸ τὴν παλαιότερη περίοδο τῆς μυκηναϊκῆς πόλης, μὲ τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ ποὺ διαπιστώθηκε γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κυρίως στὴν παραλία τῆς Γρόττας⁴, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκτεταμένα στρώματα λίθων ἀπὸ τὴ διάλυση κτιρίων τῆς περιόδου αὐτῆς (πίν. 70α-β, 71α). Οἱ λιθοσωροί, ἡ διαφορὰ προσανατολισμοῦ καὶ τὸ στρῶμα τῆς ἄμμου τὸ ὁποῖο παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ τῶν νεωτέρων ἐρειπίων μαρτυροῦν μὲ μεγάλη πλὴν ἐνάργεια ὅ,τι ἤδη μὲ παλαιότερες παρατηρήσεις εἶχε γίνει σαφές, ὅτι δηλ. μεταξὺ παλαιότερης καὶ νεώτερης περιόδου τοῦ οἰκισμοῦ μεσολάβησε διάστημα ἐρημώσεως. Τὰ λείψανα τῆς παλαιότερης περιόδου ἀποκαλύφθηκαν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχές⁵ ἤδη μέσα στὸ νερό ποὺ ἀναβλύζει στὴν περιοχὴ περ. 0.60 μ. πάνω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τῆς θάλασσας καὶ στὴ βάση περίπου τῶν τοίχων τῆς νεώτερης περιόδου.

Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν χρήσεων τοῦ χώρου ἦταν ἡ στρωματογραφία στὸν νοτιότερο ἀπὸ τοὺς δύο πρόσθετους ἀνάμεσα στὸ μυκηναϊκὸ σπῆτι καὶ τὸ τεῖχος χώρους (παρ. πίν. Η', πίν. 70β). Ὁ ὕστερος τοῖχος 14 βρέθηκε θεμελιωμένος στὸ ἐπίπεδο ἀκριβῶς ποὺ ἀναβλύζει τὸ νερό, ὅπως καὶ τὰ μυκηναϊκὰ κτίρια τῆς τελευταίας περιόδου, ἐνῶ κυκλικὴ τάφος ἀκτίνας 2 μ.

3. Βλ. παρ. πίν. Η', στὸν τοῖχο 72.

4. Βλ. τὴν ἐκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ 1985 στὴ Γρόττα στὸν παρόντα τόμο τῶν Πρακτικῶν καὶ ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

5. ΠΑΕ 1984, ὁ.π.

γύρω από τους πήλινους δακτυλίους του πηγαδιού που ένσωματώθηκε στον τοίχο 14 έκοβε το μυκηναϊκό στρώμα πολύ βαθειά μέσα στο νερό. 'Η μελέτη τής κεραμεικής από την τάφρο αυτή θα βοηθήσει στον ακριβέστερο καθορισμό τής χρονολογίας τής πρώτης αυτής παραβίασης του μυκηναϊκού όρίζοντα για την κατασκευή του πηγαδιού. Στα βορειοδυτικά αυτού του συνόλου αποκαλύφθηκε ή προς Ν συνέχεια του πρόχειρου τοίχου⁶, που διαπιστώθηκε ότι χώριζε τα μυκηναϊκά έρείπια από τους έκτεινόμενους δυτικά του ταφικούς περιβόλους. 'Ο τοίχος αυτός ύστερα από συνολική διαδρομή 12 μ. καμπτόταν και έδω, όπως και στο βόρειο άκρο του προς τα δυτικά (παρ. πίν. Η', πίν. 71β). Κάτω απ' αυτόν ο τοίχος 50 τής τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου συναντιόταν σε όρθη περίπου γωνία με τον κάθετο τοίχο 83, ο όποιος έκλεινε σίγουρα⁷ προς τα νότια τον χώρο ανατολικά του Τ 50 φθάνοντας μέχρι τον Τ 72/73/58. 'Ομως και ο νέος τοίχος 83 ανήκε σε μια ύστερη φάση τής τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου, όπως και οι Τ 54 και 55: Το αρχικό δάπεδο του χώρου δυτικά του Τ 72/73/58 βρέθηκε στο επίπεδο του κατωφλιού τής πόρτας στον Τ 72 (βλ. άν.) —πάνω απ' αυτό ο τοίχος είχε ύψος 0.40 μ. και ή κανονική άνω όψη του δείχνει ότι από το σημείο αυτό συνεχιζόταν προς τα πάνω με πλίνθους— και κοντά στον Τ 83 ήταν κατεστραμμένο από την θεμελίωση του τελευταίου. Στην ίδια ύστερη φάση ανήκε και το άνωτερο, στρεβλό σήμερα τμήμα του Τ 58. Στα νότια και τα δυτικά των τοίχων 50/9 και 83 ανασκάφηκαν δύο επιμήκεις έστίες με πήλινα τοιχώματα από τη φάση αυτή διαστ. περ. 0.90 × 0.45 μ. (πίν. 71β). 'Η ανασκαφή στον χώρο αυτό δυτικά του τοίχου 58 και βόρεια του πεταλοειδούς λιθοσωρού⁸ (ο όποιος έδραζόταν σε λεπτό στρώμα άμμου πάνω από το δάπεδο δυτικά του Τ 72 και απομακρύνθηκε) έπρεπε να προχωρήσει σε βάθος κάτω από τον όρίζοντα τής τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου, γιατί ή μελέτη στέγασης των αρχαίων κάτω από την πλάκα τής προβλεπόμενης στον χώρο δημοτικής πλατείας τοποθέτησε στο σημείο αυτό το άπαραίτητο κεντρικό ύποστύλωμα. Έτσι τα αποκαλυφθέντα τμήματα των τοίχων 83 και 9 (νότιο κέρας) καθώς και τα 5 προς Ν μέτρα του συνολικά 12 μ. μήκους κυ-

6. ΠΑΕ 1983, 299, 303. 1984, έ.π.

7. 'Η συνέχειά του (0.80 μ.) προς τον Τ 58 δέν σκάφτηκε γιατί ή έπίχωση περιείχε πλίνθους που προέρχονταν πιθανότατα από την άνωδομή του τοίχου αυτού.

8. ΠΑΕ 1984, έ.π.

ρίου τμήματος (ἀπὸ Β πρὸς Ν) τοῦ Τ9 διαλύθηκαν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος 0.70 περ. μ. κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἀναβλύζει τὸ νερὸ (δηλ. 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας). Στὴν τομὴ αὐτὴ σὲ βάθος ἤρθαν στὸ φῶς δυὸ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: α) Στὴ βόρεια παρειὰ τῆς ἀποκαλύφθηκαν ἡ γωνία (Τ84) καὶ ἄλλος ἓνας τοῖχος (ἀρ. 85) κτιρίου τῆς παλαιότερης περιόδου τῆς μυκηναϊκῆς πόλης (παρ. πίν. Η' καὶ πίν. 72α). Οἱ χῶροι ποὺ ὀρίζουν οἱ τοῖχοι αὐτοὶ πρὸς τὰ νότια ἀνῆκαν προφανῶς στὸ κτίριο ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὰ προηγούμενα χρόνια κάτω ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό τῆς νεώτερης μυκηναϊκῆς περιόδου⁹ (οἱ τοῖχοι 84, 60 καὶ 67α περιέκλειαν δωμάτιο διαστάσεων 2×3.10 μ.). β) Στὰ νότια τῆς τάφρου, καὶ πολὺ κοντὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρισκόταν ἡ μεταγενέστερη πεταλοειδῆς κατασκευὴ ἀποκαλύφθηκε τὸ βόρειο τμήμα καμπύλης κατασκευῆς ὕψους 1 τουλ. μ. μὲ στῤῥωμα λευκοῦ καολίνης στὰ βόρεια τῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐργαστηρίων καὶ κατὰ τὴν παλαιότερη περίοδο τῆς πόλης στὴν περιοχὴ αὐτὴ¹⁰.

Ταφικοὶ περίβολοι γεωμετρικῶν χρόνων

Ἐνδιαφέροντα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν εἰκόνα τῶν ταφικῶν περιβόλων τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἔδωσαν οἱ τομὲς στὰ σημεῖα ἐδράσεως τῶν στηριγμάτων τῆς πλάκας - δαπέδου τῆς δημοτικῆς πλατείας ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὴ στέγη τοῦ ὑπόγειου χώρου στὸν ὁποῖο θὰ διατηρηθοῦν τὰ ἀρχαῖα

9. ΠΑΕ 1983, 304 κέ. 1984, ὅ.π.

10. Ὑστερα ἀπὸ παράκληση τῆς κ. Ἀλίκης Χαλεπᾶ-Μπικάνη, ἡ ὁποία μελετᾷ τὸν χῶρο τῶν ἐργαστηρίων τῆς τελευταίας φάσης τῆς μυκηναϊκῆς πόλης (ΠΑΕ, ὅ.π.) πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸν κ. Β. Λαμπρινουδάκη τὸ 1987 τομὴ μήκους 1 μ. (Α-Δ) καὶ πλάτους 0.50 μ. (Β-Ν) στὴ γωνία ποὺ σχηματίζει ὁ μάρτυρας Δ2 μὲ τὸν τοῖχο 9 (παρ. πίν. Η'), μὲ σκοπὸ: α) νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ὅτι ὁ τοῖχος 50 δὲν συνεχιζόταν πρὸς Β, ἀλλὰ ἔφθανε μέχρι τὸν τοῖχο 62-78 καὶ β) ὅτι ὁ Τ9 πατοῦσε καὶ ἐδῶ σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ δὲν ἀποτελοῦσε ὑστερότερη μυκηναϊκὴ φάση. Ἡ τομὴ (πίν. 72β) ἀπέδειξε ὅτι ὄντως ὁ Τ9 κατασκευάσθηκε μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς πόλης· ἐδραζόταν πάνω στὸ τελευταῖο μυκηναϊκὸ δάπεδο μὲ τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα (βλ. ΠΑΕ, ὅ.π.). Ἡ τομὴ ἔφθασε 0.45 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ ἐπεκτάθηκε 0.30 μ. πρὸς τὰ Α κάτω ἀπὸ τὸν Τ9: Ἀποδείχθηκε ὅτι συνέχεια τοῦ Τ50 δὲν ὑπῆρχε ἐδῶ, ἐνῶ 0.10 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχε στῤῥωμα ἄμμου 0.35 μ. μὲ πρόσκαιρα πατημένες ἐπιφάνειες (πυρὰ στὰ 0.25 μ.), ποὺ ἐδραζόταν πάνω σὲ ἄλλο δάπεδο μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα.

λείψανα. Οί τομές αυτές στην περιφέρεια βόρεια, δυτικά και νότια της ανασκαφής απέδειξαν ότι οί περίβολοι στην αρχική τους (ύστερη πρωτογεωμετρική) φάση συνεχίζονταν προς τὰ βόρεια, όπου έρευνήθηκε ένας ακόμη χώρος (πίν. 73α, παρ. Η', Τ 73/76/86/90: 3×2.70 μ.), όμοιος προς εκείνον που περιείχε την ταφή με τὸ σῆμα¹¹, και επίσης προς τὰ νότια και προς τὰ νοτιοδυτικά, όπου βρέθηκαν σὲ απόσταση 2.5 και 2 μ. ἀπὸ τὰ πέρυσι άνεσκαμμένα τμήματά τους οί συνέχειες τῶν τοίχων 43 (παρ. πίν. Η', χώρος πεδίου 8, πίν. 73β) και 67 (παρ. πίν. Η', χώρος πεδίου 11, πίν. 74α). Στὸν χώρο τοῦ πεδίου 3 ἔγιναν ἐξ ἄλλου και ἄλλες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις: α) 'Ηδη στην πρωτογεωμετρική περίοδο ὑπῆρξαν περισσότερες φάσεις (ἐπισκευές;) τῶν περιβόλων. 'Ο τοίχος 76 προς τὰ βόρεια εἶχε ἀμελέστερο χτίσιμο, πολὺ παχύτερη βάση και σ' αὐτὴ τουλάχιστον τὴ μορφή πατοῦσε πάνω στὸ θεμέλιο τοῦ ἐγκάρσιου Τ 86 (πίν. 73α) πὺ συνεχίζόταν προς τὰ πάνω με πλίνθους (πίν. 74β). β) 'Επιβεβαιώθηκε ἡ κατασκευή τοῦ τύμβου γύρω ἀπὸ τοὺς περιβόλους τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς στὰ βόρεια τοῦ τοίχου 53 με τὴν ἀποκάλυψη συμπαγοῦς μάζας ἀποτελούμενης ἀπὸ ἑπτὰ (νότια) ἔως τέσσερις (βόρεια) κανονικὲς στρώσεις ὡμῶν πλίνθων πὺ κάλυπταν τὸν Τ 53 και ἐκτείνονταν προς τὰ βόρεια ἐπὶ 2.10 τουλάχιστον μέτρα κάτω ἀπὸ τὸν ὕστερο ρωμαϊκὸ ὀρίζοντα τεμαχισμένες στὸ πρῶτο μέτρο ἀπὸ τὸν τοίχο και σὲ κανονικὲς στρώσεις στὸ ὑπόλοιπο προς τὰ βόρεια τμήμα πὺ ἐρευνήθηκε (πίν. 75α). γ) 'Αποκαλύφθηκαν σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο τοῖχοι δύο φάσεων τῆς νεώτερης περιόδου τῆς μυκηναϊκῆς πόλης, ὁ Τ 87 (πίν. 75α) και οί περίεργα στενοὶ (πάχ. 0.30 μ.) τοῖχοι 88 και 89 ἀπὸ κάτω του (πίν. 73α). δ) Στους χώρους τῶν πεδίων 11 και 8 βρέθηκαν και ἄλλα πρόχειρα κυκλικὰ ἐξάρματα στρωμένα με βότσαλα πὺ διαπιστώθηκε πέρυσι ὅτι σχετίζονται με προσφορὲς τιμῶν στοὺς νεκροὺς (πίν. 75β, 78α).

Στὸν χώρο τοῦ πεδίου 4 διαπιστώθηκε ὅτι δύο πηγάδια τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων, ἓνα με πῆλινους δακτυλίους και ἓνα χτιστὸ πὺ ἀνοίχθηκε δίπλα του και τὸ ἀντικατέστησε (πίν. 76-77) ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν καταστροφή τῶν περιβόλων και γενικότερα τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος και τοῦ στρώματος τοῦ πηλοῦ στὰ δυτικά τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου με τὸ σῆμα. Τὰ πηγάδια ἔδωσαν ἰδιαίτερα ενδιαφέρουσα κλασικὴ και ὕστερη κεραμικὴ (πίν. 78β).

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΗΡΑΣ (ΑΚΡΩΤΗΡΙ)*

(Παρένθ. πίν. Θ' και πίν. 79 - 87)

Κατά τὸ 1985 στὸ Ἀκρωτήριο τῆς Θήρας ἔγιναν οἱ ἑξῆς ἐργασίες:

α. Δυτικὴ Οἰκία

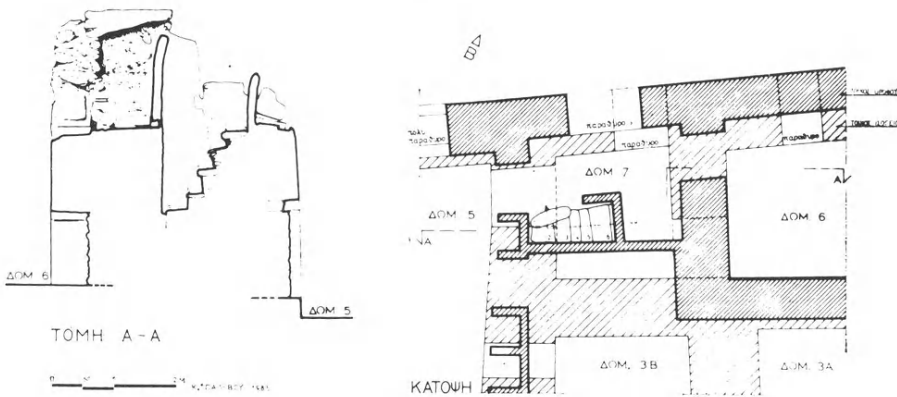
Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὸν χώρο 7, ὅπου παλαιότερα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ὁ διάδρομος ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν δωματίων 5 καὶ 6 στὸν ὀροφο (παρ. πίν. Θ'). Τὸ νότιο ἥμισυ τοῦ διαδρόμου αὐτοῦ εἶχε διαμορφωθεῖ μὲ πηλοχωρίσματα σὲ ἐρμάρι (ἀνατολικά) καὶ κόγχη (δυτικά) ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο βοθηθητικοῦ κλιμακοστασίου συνδέοντας τὰ διαμερίσματα τοῦ ὀρόφου μὲ τοὺς ἀποθηκευτικούς χώρους (5 καὶ 6) τοῦ ἰσογείου (εἰκ. 1)¹. Τὸ ἰσόγειο τμήμα τοῦ διαδρόμου 7 εἶχε καλυφθεῖ μὲ ἐλαφρόπετρα ποὺ ἔφθανε ὡς 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὀρόφου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἄνοιγμα στὸ ἰσόγειο τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου τῆς οἰκίας γιὰ νὰ δίνει φῶς στὸ διάδρομο. Πράγματι, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς σχετικῆς ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε κόγχη ἐντὸς τοῦ τοίχου, ἡ ὁποία εἶχε διαμορφωθεῖ ὡς ἑξῆς: τὸ ἀνώτατο τμήμα τῆς ἦταν διαμπερὲς δημιουργώντας παράθυρο πρὸς τὴ βόρεια αὐλὴ (πίν. 79α). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα, ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ παραθύρου καὶ κάτω, εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ βαθμιδωτὸ ἐρμάρι μὲ δύο βαθμίδες. Τὸ ἐρμάρι αὐτὸ βρέθηκε γεμάτο ἀπὸ μικρὰ σχετικῶς ἄγγεῖα, ὅπως μαστοπρόχους, νευρωτά, κωνικά ρυτά, κωνικά κύπελλα κλπ. (πίν. 80α-β).

Προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ καὶ στὸ νότιο ἥμισυ τοῦ διαδρόμου, κάτω ἀπὸ τὸ ἐρμάρι τοῦ ὀρόφου χρειάστηκε νὰ ὑποστυλωθοῦν τὰ πηλο-

* Τὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1985 ἀποτελέσαν οἱ ἀρχαιολόγοι Μ. Μαρθάρη, Χ. Τελεβάντου, Ἀ. Μιχαηλίδου, Ἰ. Τζαχίλη, Α. Κάτσα, Ἀ. Δεβετζή, Ἀ. Σαρπάκη, Ἀ. Μουνδρέα, Π. Σωτηρακοπούλου, Ἀ. Παπαγιαννοπούλου, Π. Σγουρίτσα καὶ Α. Καραλῆ, ἡ ἀρχιτέκτων Κ. Παλυβοῦ, ἡ ζωγράφος Ὑ. Λινάρδου καὶ οἱ συντηρητὲς Α. Ἀλεφραγκῆς καὶ Ἐ. Παπαδήμα.

1. Χρ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1982, 263-65. ΠΑΕ 1983, 312.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ - ΧΩΡΟΣ 7.

Εικ. 1. Δυτική Οικία. Χώρος 7 και βοηθητικό κλιμακοστάσιο.

χωρίσματα που τὸ ἀποτελοῦσαν. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς διαπιστώθηκε ὅτι ὁλόκληρος ὁ νότιος πηλότοιχος τοῦ ἑρμαρίου πατοῦσε σὲ ὀριζόντιο δοκάρι, τοῦ ὁποίου διασωζόταν τὸ ἀρνητικὸ ἀποτύπωμα. Τὸ δοκάρι αὐτὸ τὸ στήριζαν κατακόρυφοι στύλοι, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτυπώματα διατηροῦνταν μέσα στὴν ἐλαφρόπετρα. Μετὰ τὴν ὑποστύλωση καὶ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐλαφρόπετρας ἀποκαλύφθησαν ἑπτὰ λίθινες βαθμίδες τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ ἔβαινε ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς πλὴν τῆς κορυφαίας βαθμίδας ποὺ ὀδηγοῦσε πρὸς Βορρά (εἰκ. 1). Μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς ἐλαφρόπετρας καὶ ἀρκετὰ ψηλά, ἓνα μέτρο πάνω ἀπὸ τὴν ἑβδομὴ βαθμίδα καὶ μόλις 0.5-0.10 μ. ἀπὸ τὴν ὀροφή, βρέθηκαν τέσσερα κύπελλα τοῦ τύπου Κεφτιοῦ, ἀλλὰ ἐγχώριας κατασκευῆς. Προφανῶς τὰ κύπελλα αὐτὰ βρίσκονταν εἴτε κρεμασμένα ἀπὸ τὴν ὀροφή εἴτε τοποθετημένα σὲ μικρὸ ράφι, ὅπου τὰ ἐγκλώβισε ἡ ἐλαφρόπετρα. Κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς ὑποστύλωσης τμῆμα τῶν πηλοχωρισμάτων — ἡ δυτικὴ παρεὶὰ τοῦ ἑρμαρίου — κατέρρευσε πρὶν ὁλοκληρωθεῖ ἡ σχετικὴ διαδικασία. Καθὼς προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀποτυπώματα ποὺ ἄφησε, τὸ τμῆμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ὀργανικὴ σύνδεση μὲ τὸν πηλότοιχο τῆς ράχης τοῦ ἑρμαρίου (πίν. 793).

β. Στρωματογραφικὴ ἔρευνα βόρεια τῆς Δυτ. Οἰκίας

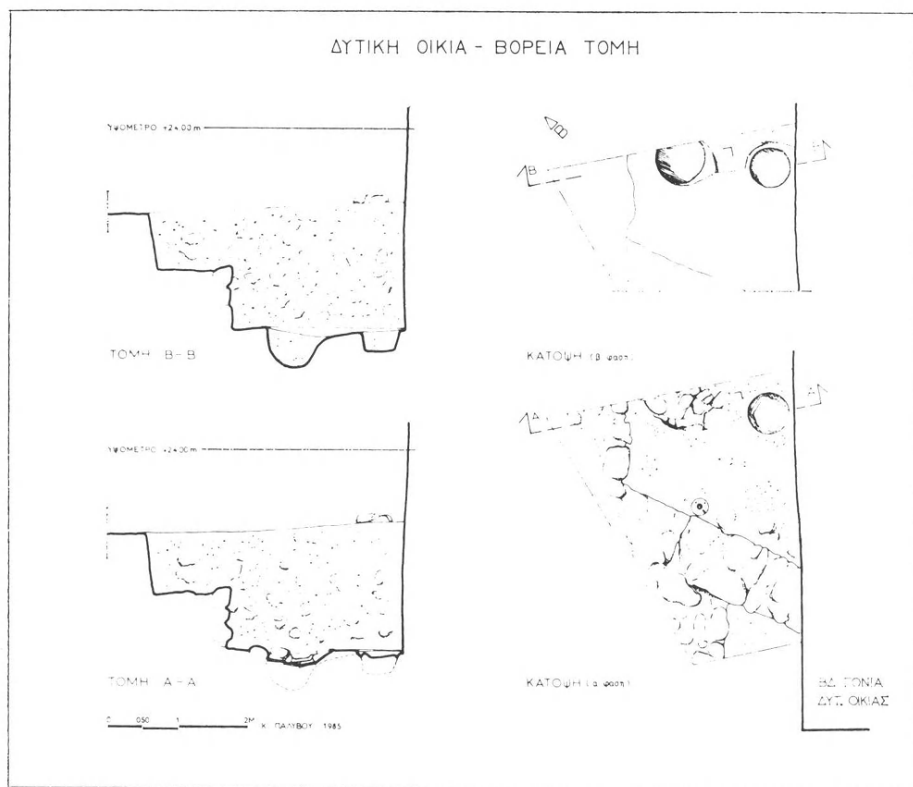
Προκειμένου νὰ συγκριθεῖ ἡ στρωματογραφία τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας μὲ τὴν ἐκτὸς αὐτῆς, γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν προγενέστερων φάσεων,

ἀνοίχθηκε τομὴ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου καὶ σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο του (εἰκ. 2). Ἡ τομὴ εἶχε ἀρχικὸ πλάτος 2.14 μ. (ἀργότερα διευρύνθηκε λίγο) καὶ μῆκος 3.24 μ. καὶ 2.28 μ. ἀντίστοιχα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ παρειά. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1973 εἶχαν ἀφαιρεθεῖ τὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά καθὼς καὶ τὰ ὑλικά ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοίχων τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τῆς περιόδου ἐκείνης προκύπτει ἐπίσης ὅτι στὴν ἴδια περιοχὴ εἶχε γίνεи τομὴ ἀναφερόμενη ὡς «ἀποθέτης κύμβης δελφίνων», ἡ ὁποία ὅμως φαίνεται πὼς καλύφθηκε πάλι. Τὸ δάπεδο τῆς πλατείας ἐντοπίστηκε σὲ ὑψόμετρο + 22.90 μ. στὴν περιοχὴ τῆς τομῆς, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας περίπου βρέθηκε ἀκανόνιστὴ ἡ τομὴ τοῦ 1973 διαστ. 1.75×1.55 μ.

Σὲ βάθος 1.80 μ. περίπου ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς πλατείας ἐπισημάνθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα. Στὸ μεταξὺ τῶν δύο δαπέδων γέμισμα ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα περισυνελέγησαν ὄστρακα, θραύσματα ἀπὸ τριβαῖες, τριπτῆρες, κοινιάματα κλπ. τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ τῆς πλατείας στὴν ὕστεροκυκλαδικὴ Ι περίοδο.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε τοῖχος σὲ μῆκος 2 μ., πάχους 0.62 μ. ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 0.82 μ. Τὸν τοῖχο αὐτὸν κατὰ τὸ νότιο ἄκρο του ἔχει κόψει ὁ βόρειος τοῖχος τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Σὺρριζα καὶ στὸ μέσον περίπου τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκε ἀκουμπισμένος στὸ δάπεδο μικρὸς ἐρυθροβαφῆς εὐρύστομος ἀμφορέας μὲ σωληνωτὴ πρόχυση (πίν. 81α). Ἀκριβῶς ἀπέναντι, κατὰ τὴν ἀνατολικὴ παρειὰ τῆς τομῆς, βρέθηκαν δύο κοιλότητες στὸ βράχο, ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας², σκεπασμένες μὲ σχιστόπλακες, θραύσματα πίθου καὶ μυλόλιθους ἢ μιὰ καὶ μὲ τμῆμα λίθινης ὀρθογώνιας λεκάνης ἢ ἄλλῃ (πίν. 81β). Στὴ μιὰ ἀπὸ τίς κοιλότητες βρέθηκαν ἀπανθρακωμένοι σπόροι καὶ μικρὸ κωνικὸ κυάθιο. Πάνω ἀπὸ τὰ καλύμματα τῶν κοιλοτήτων αὐτῶν εἶχε στρωθεῖ ὁ πηλὸς τοῦ δαπέδου. Αὐτὸ τὸ δάπεδο προφανῶς ἀνήκει σὲ κτίριο, στοῦ ὁποίου τὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ τοῖχο ἀνῆκε τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμα. Ἡ τελευταία χρῆση τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, ἀσφαλῶς ἀρχαιότερου ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, χρονολογεῖται τόσο ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τοῦ δαπέδου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῶν κοιλοτήτων, στὴν ὕστερη μεσοκυκλαδικὴ περίοδο.

2. Χρ. ΝΤΟΥΜΑ, ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

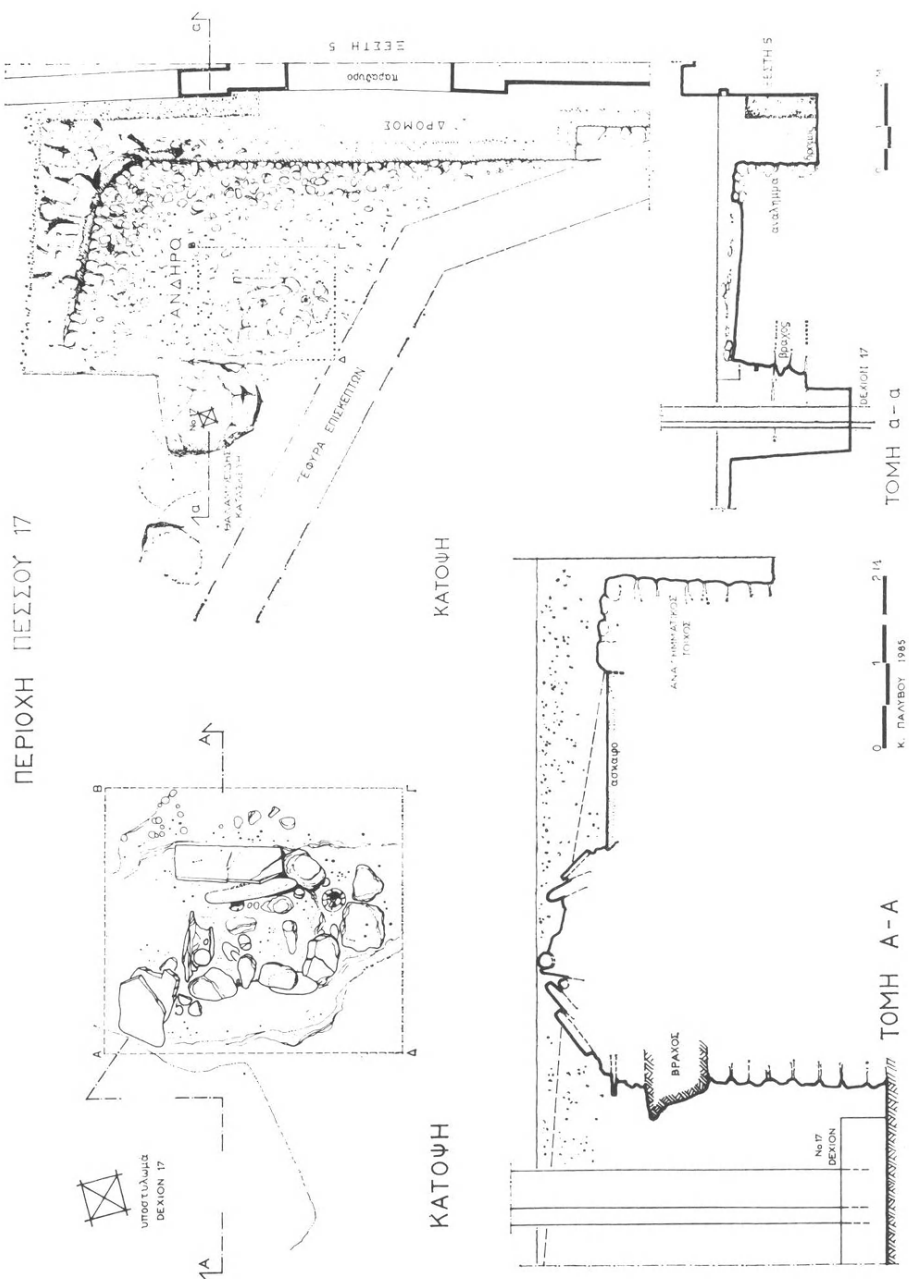

Εἰκ. 2. Τομή στὴ ΒΔ γωνία τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

γ. Περιοχὴ πεσσοῦ 17 τοῦ στεγάστρου

Τὴν περιοχὴ τοῦ πεσσοῦ 17 (παρ. πίν. Θ' καὶ εἰκ. 3) ἀποτελεῖ πλατεῖα διαμορφωμένη πάνω σὲ ἀνδῆρο ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ διευθέτηση ὑλικῶν καταστροφῆς (πέτρες, χῶμα, ὄστρακα κλπ.)³. Μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀφαίρεση ἐλαφρόπετρας ἀπὸ τὴ στενωπὸ μετὰ τῆς Ξεστῆς 5 καὶ τοῦ ἀνδῆρου τῆς πλατείας (εἰκ. 3, πίν. 82α) ἀποκαλύφθηκε καλύτερα ἢ δυτικὴ πρόσοψη τῆς Ξεστῆς 5, κάτω ἀπὸ τὸ πολυπαράθυρο τῆς ὁποίας ἐμφανίστηκαν δύο μικρὰ παράθυρα τοῦ ἰσογείου. Ἡ εἴσοδος τοῦ κτιρίου αὐτοῦ ὑπολογίζεται ὅτι βρίσκεται λίγο

3. "Ο.π.

ΕΙΧ. 3. Περιοχή πεσσού 17 τοῦ στεγάστρου : Τυμβοειδῆς λιθοσωρὸς καὶ λαξευτὸς θάλαμος.

βορειότερα ἀπὸ τὸ βόρειο πέρας τοῦ ἀνδῆρου, τοῦ ὁποίου ὁ τοῖχος, προφανῶς γιὰ νὰ ἀφήσει ἐλεύθερη τὴν πρόσβαση, κάμπτεται πρὸς Δυσμὰς καὶ καταλήγει σβήνοντας στὸν ἐκεῖ ἀναδυόμενο βράχο (πίν. 82β).

Στὴν πλατεία ἐπάνω, παραπλεύρως (ἀνατολικά) τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου, μέσα στὸν ὁποῖο θεμελιώθηκε τὸ 1970 ὁ πεσσὸς 17 τοῦ στεγαστροῦ *dexion*⁴ δέσποζε ταπεινὸ ἔξαρμα ὡς τυμβοειδῆς λιθοσωρός. Στὴν κορυφὴ τοῦ λιθοσωροῦ αὐτοῦ, πλαισιωμένη ἀπὸ μεγάλες λοξὰ τοποθετημένες πλάκες, βρέθηκαν τεμάχια μαρμάρινων πρωτοκυκλαδικῶν κρατηρίσκων (πίν. 83α)⁵.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τῆς ἐπίχωσης τοῦ διαπιστώθηκαν τὰ ἐξῆς:

α. Τμήματα τῆς ὀροφῆς τοῦ θαλάμου εἶχαν ἀποσπαστεῖ καὶ ἀκουμποῦσαν πάνω στὴν ἐπίχωση. Ἡ εὐθύγραμμη τομὴ τους κατὰ τὴ μία πλευρὰ προδίδει ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ ἀνῆκαν σὲ στόμιο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν προσιτὸς ὁ θάλαμος (πίν. 83β).

β. Τὴν ἐπίχωση τοῦ θαλάμου ἀποτελοῦσε λεπτὴ ἄργιλος ἀσυνήθης γιὰ τὴν περιοχὴ. Τὴν ὑπόψία μας ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ κεραμεικὸ πηλὸ κατέστησε βεβαιότητα ἡ πειραματικὴ κατασκευὴ καὶ ὅπτηση ἀγγείου ἀπὸ ἀγγειοπλάστη πού κατὰ τύχην ἐργαζόταν στὴ Θήρα, ὅταν βρέθηκε ὁ πηλός.

γ. Ἡ ἄργιλος εἶχε ἐναποτεθεῖ μέσα στὸν θάλαμο κατὰ στρώσεις (πίν. 84α) πού πρόδιδαν τὴν εἰσορὴ τῆς σὲ ρευστὴ κατάσταση διὰ μέσου ἀμυγδαλοειδοῦς ὁπῆς στὴ νότια παρεῖα τοῦ θαλάμου, 1.64 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο (πίν. 84β).

δ. Μέρος τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τοῦ θαλάμου καλύπτεται ἀπὸ ξερολιθιά, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ φράσσει ἀνοιγμα ὕψους 1.50 μ. καὶ πλάτους 0.80 μ. πρὸς τὴν κατωφέρεια τοῦ βράχου. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τῆς ξερολιθιάς προδίδει τὴν ἀνέγερσὴ τῆς ἀπὸ ἄτομο πού βρισκόταν ἐκτὸς τοῦ θαλάμου.

ε. Σκόρπια εὐρήματα στὴν ἐπίχωση τοῦ θαλάμου —σποραδικὰ ὄστρακα, θράυσματα ὀψιανῶν, μικροσκοπικὰ κάρβουνα καὶ μιὰ μικρὴ πήλινη φιάλη χειροποίητη— φαίνεται πὼς τυχαῖα βρέθηκαν ἐκεῖ παρασυρμένα ἀπὸ τὸν εἰσρέοντα πηλό.

στ. Ἀνοιγμα στὴ βορειοδυτικὴ παρεῖα τοῦ θαλάμου ὁδηγεῖ σὲ ἄλλο θά-

4. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 160. Thera IV, 9.

5. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

λαμο μικρότερων διαστάσεων. Διὰ μέσου τοῦ μικροῦ αὐτοῦ θαλάμου εἰσέρχεται κανεὶς σὲ τρίτο, μεγαλύτερο, στὰ δυτικά (εἰκ. 3). Καὶ στοὺς δύο αὐτοὺς θαλάμους βρέθηκε ὁ ἴδιος κεραμεικὸς πηλός. Τοῦ τρίτου ὅμως θαλάμου δὲν ἐπιχειρήθηκε ὁ καθαρισμὸς γιατί ὁ βράχος τῆς ὀροφῆς του ἔχει ὑποχωρήσει κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τεράστιου ἡφαιστειακοῦ μύδρου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ἀκόμη κατὰ χώραν (εἰκ. 3). Ἡ θέση τοῦ πρώτου θαλάμου στὴν ἀρχὴ τῆς κατωφέρειας ποὺ παρουσιάζει ὁ βράχος πρὸς Ἀνατολὰς καὶ τὸ φράξιμο ἀνοίγματος μὲ ξερολιθιά ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ μᾶς ὁδήγησε στὴ σκέψη ὅτι πιθανῶς ἐπρόκειτο γιὰ θαλαμοειδὴ τάφο, τοῦ ὁποῖου ὁ δρόμος πρέπει νὰ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν ξερολιθιά, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν τυμβοειδῆ λιθосωρὸ μὲ τοὺς πρωτοκυκλαδικούς κρατηρίσκους. Ἐνδεχόμενον εἶναι οἱ κρατηρίσκοι αὐτοὶ νὰ ἀνῆκαν στὸ περιεχόμενο τοῦ θαλάμου καὶ νὰ τοποθετήθηκαν στὸν λιθосωρὸ μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τάφου γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀποθήκη κεραμεικοῦ πηλοῦ.

Γιὰ τὴν ἐπαλήθευση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς ἀνοίχθηκε τάφος στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου, ἡ ὁποία σὲ σχῆμα Π περιέβαλε τὸν τυμβοειδῆ λιθосωρὸ κατὰ τὴ βόρεια, ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ παρειά του. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς τάφου προέκυψαν τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου περιλαμβάνει ὕστρακα μεσοκυκλαδικὰ καὶ ὕστεροκυκλαδικὰ I. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ ἄνδρo δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴ διευθέτηση τῶν ὑλικῶν τῆς προεκρηξιακῆς καταστροφῆς, τῆς ὁποίας ἐνδείξεις ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς⁶.

2. Στὸ βόρειο σκέλος τῆς τάφου —τὸ ἀριστερὸ τοῦ Π— ἀποκαλύφθηκαν μεγάλες ἀκανόνιστες πέτρες πού, ριγμένες ἄτακτα, παρακολουθοῦν τὴν ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς κλίση τοῦ βράχου (πίν. 85α). Ἐπίσης ἡ ἀποκάλυψη τῆς βόρειας παρειᾶς τοῦ τυμβοειδοῦς λιθосωροῦ ἔφερε στὸ φῶς πλῆθος ἀπὸ θαλάσσια βότσαλα, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ λίθινα σκευή (πίν. 85β), τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο.

3. Στὸ ἀνατολικὸ —κεντρικὸ— τμήμα τῆς τάφου ἦλθε στὸ φῶς κατασκευὴ ἀπὸ μία τεράστια πλάχα πλασιωμένη ἀπὸ μικρὲς πέτρες ἔτσι, ὥστε νὰ δημιουργεῖται, ἓνα εἶδος πολὺ ρηχῆς δεξαμενῆς. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κατασκευὴ αὐτὴ (νότιο σκέλος τῆς τάφου) μικρὸς ἀγωγός, ἐν μέρει κτιστὸς καὶ ἐν

6. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1970, 178-79 (χῶρος Δ14). ΠΑΕ 1971, 183. ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΠΑΕ 1978, 221-22.

μέρει λαξευμένος στὸν βράχο, κατέληγε στὸν λαξευτὸ θάλαμο διὰ μέσου τῆς ἀμυγδαλοειδοῦς ὀπῆς (πίν. 86α). Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἐγκατάσταση καθαρισμοῦ κεραμεικοῦ πηλοῦ.

Τὸ πλυντήριο πηλοῦ ἀσφαλῶς εἶναι προγενέστερο τῆς προεκρηξιακῆς καταστροφῆς καὶ μεταγενέστερο ἀπὸ τὴν κατασκευή καὶ τὴν ἀρχικὴ χρήση τοῦ θαλάμου. Γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ θαλάμου ποὺ δευτερογενῶς χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀποθήκευση πηλοῦ διατηροῦνται ἀκόμη λείψανα ἰσχυροῦ πλακόστρωτου δαπέδου, ποὺ μάλλον ἀνήκει στὴν ἴδια φάση μετὰ τὴν χρήση τοῦ πλυντηρίου (πίν. 86β).

Μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῶν παραπάνω εὐρημάτων ἡ περιοχὴ ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχουμε σαφὴ τὴν παρουσίαν τριῶν περιόδων: τῆς πρωτοκυκλαδικῆς, τῆς μεσοκυκλαδικῆς καὶ τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς. Τὴ σπουδαιότητα τῆς θέσης γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς κατοίκους τοῦ οἰκισμοῦ βεβαιώνουν ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐπιμελημένη συγκέντρωση τῶν πρωτοκυκλαδικῶν ἀντικειμένων στὸν τυμβοειδῆ λιθοσωρὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ παρουσία —στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ θαλάμου— τῆς κατασκευῆς ποὺ ὁ Μαρινᾶτος εἶχε ὀνομάσει «Πυρὰ τῆς Θυσίας» καὶ μεγάλου πρωτοκυκλαδικοῦ λίθινου πίθου⁷. Ἡ ἀναδυομένη αὐτὴ σπουδαιότητα τοῦ χώρου ἐπέβαλε τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν στὸ σημεῖο αὐτὸ προκειμένου νὰ μελετηθοῦν ὅλες οἱ δυνατὲς ἐκδοχὲς ἐρμηνείας τοῦ χώρου πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐξάλειψιν τῶν τεκμηρίων.

δ. Λοιπὲς ἐργασίαι

Γιὰ τὴν πληρέστερη μελέτη καὶ τὴ συστηματικὴ τεκμηρίωση τῶν ἐρειπίων ἐπιχειρήθηκαν μικροκαθαρισμοί, οἱ ὅποιοι ἐπιβεβαίωσαν ὅτι τὰ κτίρια τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ἀρχαιότερα τῆς τελικῆς στάθμης τῶν δρόμων. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὸ κατώφλι τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ Συγκροτήματος Δ, τὸ ὁποῖο μετὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς στάθμης τῆς Ὁδοῦ Τελχίωνων βρέθηκε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο (πίν. 87). Ἴσως γιὰ τὴν προστασίαν τῆς εἰσόδου ἀπὸ τὰ ὕμβρια ὕδατα κατασκευάστηκε, ἐν εἴδει στεγάστρου, ὁ «Πυλὼν», ὅπως τὸν ἐχαράκτήρισε ὁ Μαρινᾶτος⁸.

7. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1969, 161-63, πίν. 182α-187α.

8. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Θήρα VII, 1976, 16. Βλ. ἐπίσης ΠΑΕ 1971, 191 καὶ Θήρα IV, 1974, 14.

ε. Συντήρηση

Λόγω τῆς ἀποχῆς τῶν συντηρητῶν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴ χρήση ἀνθυγιεινῶν ὕλικῶν δὲν κατέστη δυνατὴ κατὰ τὸ 1985 ἡ συνέχιση τῆς συντήρησης τῶν τοιχογραφιῶν στὰ ἐργαστήρια τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης. Ἀλλὰ καὶ στὰ ἐργαστήρια τῆς ἀνασκαφῆς ἡ συντήρηση περιορίστηκε μόνο στὴν κεραμεικὴ. Τὸ μεγάλο κόστος τῶν ἐκδηλώσεων τῆς Ἀθήνας ὡς «Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης» δὲν ἄφησε περιθώρια στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ νὰ καλύψει τὰ ἐκτὸς ἑδρας ἑξοδα τῶν συντηρητῶν, οἱ ὅποιοι, ὡς ἐκ τούτου, δὲν ἦλθαν στὴ Θήρα.

στ. Ὁργανωτικὰ

Σημαντικὰ βήματα ἔγιναν κατὰ τὸ 1985 στὸν τομέα ὀργάνωσης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Μὲ χορηγία τῆς UNESCO καὶ φίλου τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὶς ΗΠΑ ποὺ παρεκάλεσε νὰ μείνει ἀνώνυμος, ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέκτησε ἡλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ τύπου IBM PC XT. Ἐξάλλου, μὲ τὴ συνεργασία καὶ τὴν ἀμέριστη βοήθεια τοῦ καθηγητῆ στὸ Αὐτοκρατορικὸ Κολλέγιο τοῦ Λονδίνου κ. Ἄντ. Κωνσταντινίδη, τὸ ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἄρχισε τὴν ἐπεξεργασία προγραμμάτων γιὰ τὴ δημιουργία ἀρχείου ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν στὰ εὐρήματα.

ΧΡΙΣΤΟΣ Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

17. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Παρένθ. πίν. Γ' και πίν. 88 - 101)

Ἡ συνέχιση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν στὴ Μινώα Ἀμοργοῦ* καὶ κατὰ τὸ 1985 πραγματοποιήθηκε χάρις στὴ χρηματοδότηση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα. Ὡστόσο τὰ πενιχρὰ χρηματικὰ κονδύλια δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἔκταση τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἐπισημάναμε καὶ κατὰ τὴν τέταρτη ἀνασκαφικὴ περίοδο, τὸ 1984¹, καὶ ἐπέβαλαν τὴν ὀλιγοήμερὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν.

Ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἔγινε σὲ δύο χώρους: Στὴν Κάτω Πόλη μὲ τὴν πολυτιμὴ συνεργασία τοῦ Δημήτρη Κοκκίνου καὶ στὴν Ἀκρόπολη μὲ τὴν πολύπλευρὴ συμβολὴ τῆς Βασιλικῆς Παππᾶ καὶ τῇ βοήθειᾳ τοῦ Ἀρίστιππου Μπλανᾶ καὶ ὁμάδας φοιτητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.

1. ΚΑΤΩ ΠΟΛΗ

Συνεχίστηκε ἡ ἐρευνα μόνον στὸν τομέα ΝΔ ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, στὸ τετράγωνο ΝΔ/3² καὶ ἐν μέρει στὰ τετράγωνα ΝΔ/2³ καὶ ΝΔ/4 (εἰκ. 1). Μετὰ ἀπὸ τὴ μακρόχρονη διερεύνηση τῶν ἀπορριμμάτων τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ τῶν λαθροσκαφῶν⁴, ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἔφθασε σὲ ἀδιατάρακτα χώματα, ἡ μελέτῃ τῶν ὁποίων ἐπιτρέπει τὸν εὐκρι-

* Θερμότατες εὐχαριστίες ἐκφράζονται στοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν ποὺ διενεργοῦνται οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες — Σοφία Νικολάου Νομικοῦ, Κωνσταντῖνο Νικολάου Νομικό, Μαρία καὶ Εὐάγγελο Θεολογίτη (Κάτω Πόλη) καὶ Νικήτα Γαβαλᾶ (Ἀκρόπολη), στοὺς φύλακες Ἀρχαιοτήτων Μανόλη Δεσποτίδη καὶ Σίμο Γιαννακό, στὸν Γιάννη Ε. Δεσποτίδη γιὰ τίς φωτογραφίες τοῦ χώρου καὶ στὸν Γιάννη Διαμαντόπουλο γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων. Τὰ σχέδια τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων ὁφείλονται στὴ Θεοδώρα Κακαρούγκα.

1. Βλ. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

2. "Ο.π.

3. "Ο.π.

4. Ἀνασκαφικὲς περίοδοι 1981 - 1984: ΠΑΕ 1981, 308 κέ. 1982, 272 κέ. 1983, Β', 37 κέ. Ἔργον 1984, 85 καὶ ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

Εἰχ. 1. Κάτοψη τομέα ΝΔ ἀπὸ τὸν ναό, τετράγωνο ΝΔ/4, ΝΔ/2, ΝΔ/3 καὶ ΝΔ/4.

νή διαχωρισμό ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ «ἐπίπεδα ζω-
ῆς» τῶν ρωμαϊκῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων⁵.

Τετράγ. ΝΔ/3

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ τετράγωνο ΝΔ/3, μέσα στὸ ὀρθογώνιο κτίσμα μὲ λείψανα κονιάματος στοὺς τοίχους (πίν. 88α-β)⁶, συγκεντρώθηκαν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς του καὶ γιὰ τὴν παλαιότερη χρῆση τοῦ χώρου. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος στὰ πρῶιμα ρωμαϊκὰ χρόνια στηρίζεται στὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ στὴν τοιχοποιία. Οἱ καλύτερα διατηρημένοι τοῖχοι στὸ βόρειο τμήμα (μεγ. ὕψ. 0.20 μ.) σώζουν δύο σειρὲς λίθων διαφόρων μεγεθῶν, ἀπὸ δολομίτη, ἀσβεστόλιθο καὶ σχιστόλιθο, οἰκοδομικὸ ὕλικὸ προφανῶς ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομήματα. Τὴν πρόχειρη, βιαστικὴ κατασκευὴ τῶν τοίχων προδίδει καὶ ὁ τρόπος θεμελίωσής τους ἐπάνω σὲ στῶμα μὲ λείψανα ζωῆς τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ, ἔως τώρα, ἀπουσία κτιριακῶν καταλοίπων τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐνῶ τὰ κινητὰ εὐρήματα, κεραμεικὴ, νομίσματα καὶ ἄλλα, εἶναι πολυάριθμα. Ἡ στρώση ἀκατέργαστων λίθων ἀπὸ σχίστη ποὺ καλύπτεται ἐν μέρει καὶ κατὰ τόπους ἀπὸ τὸ «ἐλληνιστικὸ στῶμα»⁷, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις⁸ ἀνάγεται στὴ γεωμετρικὴ περίοδο.

Στὴν ἴδια περίοδο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ τὸ τοιχάριο⁹ ἀπὸ σχιστόπλακες («πασπαρόπλακες») ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸ Β τμήμα τοῦ σκάμματος, κάτω ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸ τοῖχο.

5. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται) καὶ Ἔργον 1985, 66.

6. Τὰ λείψανα κονιάματος σώζονται κυρίως στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κτίσματος, ἀφοῦ ὁ νότιος τοῖχος εἶχε ἐν μέρει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο νεώτερο χωραφτότοιχο· στὰ διαταραγμένα χῶματα στὸ νότιο τμήμα τοῦ σκάμματος βρέθηκαν διαλυμένα κονιάματα, προφανῶς ἀπὸ τὸν τοῖχο ἢ τὸ δάπεδο τοῦ κτίσματος.

7. Παρόλο ποὺ τὰ περισσότερα χρονολογήσιμα εὐρήματα εἶναι ἐλληνιστικῶν χρόνων, εὐάριθμα εἶναι καὶ τὰ ὕστερα ἀπὸ ἀγγεῖα γεωμετρικῶν χρόνων.

8. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τῶν σχιστολίθων βρέθηκαν ἀποπελεκήματα πασπάρου (σχίστου) μὲ ἔντονα ἴχνη φωτιᾶς, ζυλάνθρακες, τέφρα, καὶ κεραμικὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

9. Ἀπὸ τὴν ἔως τώρα ἔρευνα φαίνεται ὅτι σώζει τρεῖς σειρὲς λίθων μεγ. ὕψ. 0.25 καὶ πλ. 0.57 μ.

Ἡ εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τετραγώνου παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὴ χρονολογήσιμη κεραμεικὴ, πρόκειται γιὰ ἀδιατάρακτο, κλειστὸ στρώμα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Λωρίδες καθαρῆς τέφρας, ζώνη μὲ χαλίκια, στρώσεις τέφρας καὶ ξυλανθράκων (πίν. 89α) καὶ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ὄστρακα ἀπὸ γραπτὰ (πίν. 90α) καὶ χειροποίητα ἀγγεῖα, ὑπολείμματα χάλκινων ἀντικειμένων καὶ ὀργανικὰ κατάλοιπα, ὅστὰ ζῶων καὶ θαλάσσια ὄστρεα (πατελίδες) συνθέτουν τὴν εἰκόνα τοῦ στρώματος, τὰ ὅρια τοῦ ὁποίου, σὲ ἔκταση καὶ βάθος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθοριστοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας.

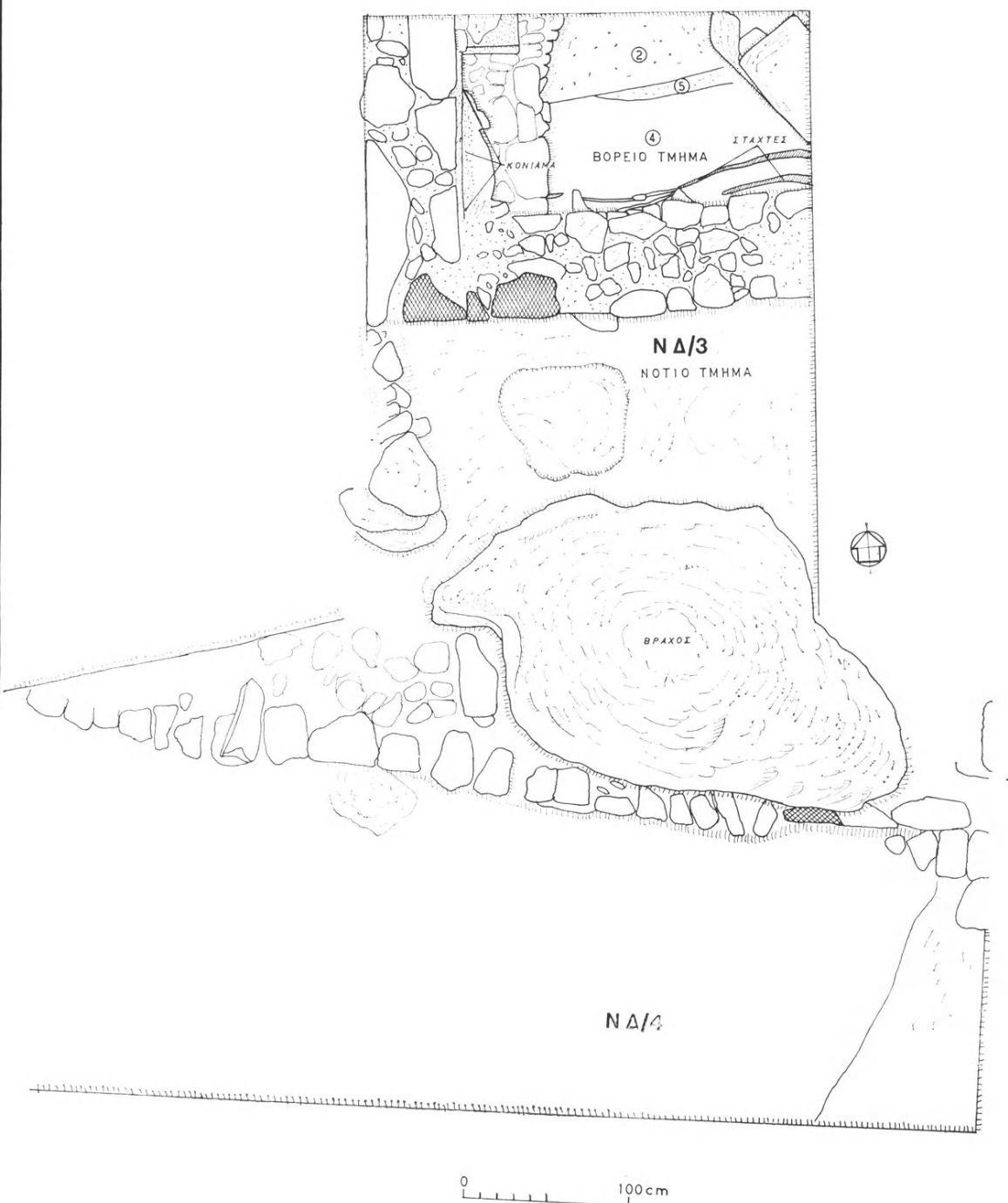
Στὸ νότιο τμήμα τοῦ τετραγώνου ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ ἐφθασε ὡς τὸν «πεσμένον» βράχο (εἰκ. 1 καὶ 2), παρὰ τὴν ἔντονη διαταραχὴ τῶν ἀνώτερων στρώσεων, ὑπάρχουν σοβαρὰς ἐνδείξεις¹⁰ γιὰ τὴ διάκριση ἀρχαίου «γεμίσματος» τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ «στρώματος καταστροφῆς» τῆς γεωμετρικῆς περιόδου. Στὸν φυσικὸ βράχο, μεταξὺ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος καὶ τοῦ εὐμεγέθους «πεσμένου» βράχου, ἀποκαλύφθηκε λάξευμα διαστ. 0.84 μ. ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ 1 μ. ἀπὸ Α πρὸς Δ· καὶ ἐδῶ τὰ λιγοστὰ ὄστρακα γραπτῆς καὶ χειροποίητης κεραμεικῆς ἀνήκουν στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους.

Στὰ τετράγωνα ΝΔ/2 καὶ ΝΔ/4, νότια ἀπὸ τὰ τετρ. ΝΔ/1 καὶ ΝΔ/3 (εἰκ. 1), μεταξὺ τῶν ἀποκαλυφθέντων λιγοστῶν κτιριακῶν καταλοίπων (πίν. 89β)¹¹ ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χώρου ἔχει τμήμα τοίχου, ὁ ὁποῖος πιθανῶς ἀποτελεῖ περίβολο τεμένους (εἰκ. 2, πίν. 89β). Μέσα στὰ θεμέλια τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν, προσεκτικὰ κτισμένα, πέντε ἀγγεῖα ΠΓ καὶ ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων¹², γεμάτα τέφρα, ξυλάνθρακες καὶ ὅστὰ, πιθανῶς ὀρνίθων. Τὰ ἀγγεῖα ἦταν τοποθετημένα ἐπάνω στὴν πρώτη σειρὰ τῶν λίθων τοῦ

10. Διάσπαρτα τρίμματα ξυλάνθρακων παρατηρήθηκαν κυρίως στὸ στρώμα μὲ τὰ ἀποτελεσθήματα πασπάρου μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου καὶ τοῦ «πεσμένου βράχου».

11. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας προγραμματίζεται γιὰ τὸ 1986.

12. Ἀπὸ τὰ θραύσματα συγκολλήθηκαν: 1) τὸ κάτω μέρος ἀμφορέα μὲ ὀπὴ στὸν πυθμένα, πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (συγκολλήθηκε ἀπὸ 17 θραύσματα καὶ φαίνεται πὼς ἦταν ἡθελημένα κομμένο στὴν ἀρχαιότητα) (ἀρ. Μ85/πγ. 342 - 343), 2) σκύφος ὑποπρωτογεωμετρικῶν χρόνων, σπασμένος στὴν ἀρχαιότητα (ἀρ. Μ85/πγ. 346 - 347), 3) θραῦσμα ἀπὸ σκύφο (ἀρ. Μ85/πγ. 340 - 341), 4) θραῦσμα οἰνοχόης ἢ ἀμφορέα (ἀρ. Μ85/πγ. 344 - 345), καὶ 5) χεῖλος οἰνοχόης γραπτῆς ΠΓ χρόνων (ἀρ. Μ85/πγ. 348).

Είχ. 2. Γεωμετρικό τοιχάριο περιβόλου με θυσία θεμελίων.

τοίχου πού περιβάλλει τὸν «πεσμένο» βράχο¹³, σὲ στρώση μὲ ξυλάνθρακες, ἐνῶ ὑπῆρχε μικρὸ κενὸ μεταξὺ τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὑπερκειμένων λίθων τοῦ τοίχου (πίν. 90β, 91α-β).

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ἡ συνεξέταση κινητῶν εὐρημάτων καὶ κτιριακῶν καταλοίπων καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν, ἐλπίζεται ὅτι θὰ δώσουν ὀριστικές ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ οὐσιαστικά ἐρωτήματα.

2. ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Κτίσμα Κ

Στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους τῆς Μινώας, ὕψ. 255 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἄρχισε ἡ συστηματικὴ ἔρευνα στὸ «ἐλλειψοειδές» κτίσμα πού εἴχαμε καθαρίσει ἐπιφανειακά τὸ 1984¹⁴. Ἀποκαλύφθηκε¹⁵ κτιριακὸ συγκρότημα Κ, ἀποτελούμενο ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ ὀρθογώνιο τραπεζιόσχημο κτίσμα πού χαρακτηρίσαμε συμβατικά «οἶκο» (Κ 1), μὲ «πρόδομο» στὴν ἀνατολική πλευρά (Κ/Α 1) καὶ ἓνα διμερὲς πλευρικὸ κτίσμα στὴ βόρεια πλευρά (Κ 2 καὶ Κ 3) (εἰκ. 3, πίν. 92α-β). Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα περιβάλλει ἰσχυρὸς τοίχος, καμπυλόγραμμος, κτισμένος κατὰ τὴ φορὰ τοῦ φυσικοῦ βράχου (εἰκ. 3, πίν. 93α-β).

Κ1

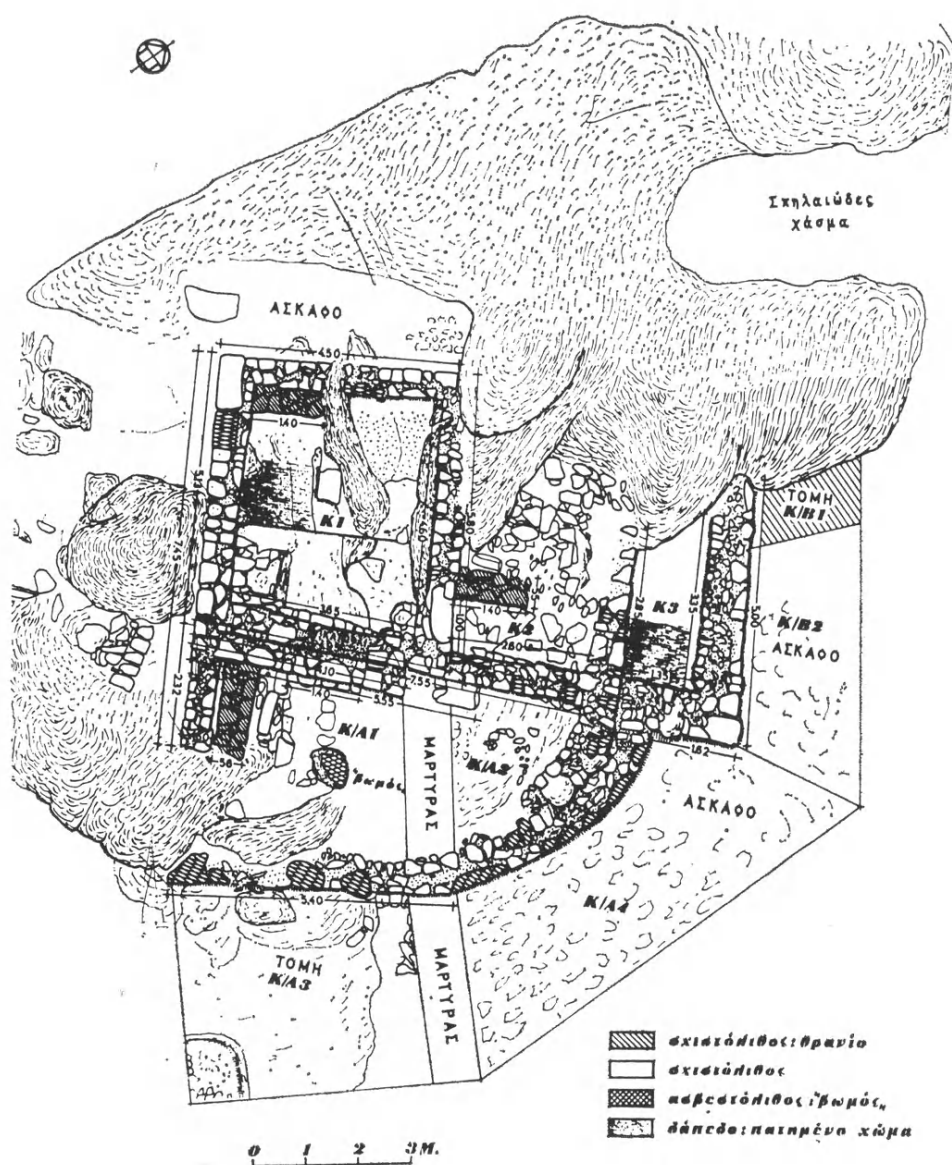
Τὸν κεντρικὸ κτιριακὸ πυρήνα ἀποτελεῖ τὸ ὀρθογώνιο, τραπεζιόσχημο κτίσμα Κ1, μὲ εἴσοδο στὴν ἀνατολική πλευρά. Οἱ διαστάσεις τῶν τοίχων¹⁶ τοῦ

13. Ἡ πτώση τοῦ βράχου πιθανῶς ὀφείλεται σὲ φυσικὴ καταστροφή, σὲ σεισμὸ καὶ ἐνδεχομένως σχετίζεται μὲ τὸν γνωστὸ σεισμὸ τῆς Σμύρνης: BSA 53/54, 1958/59, 141. Πρὸς τὸ παρόν, ἡ μόνη ἀσφαλὴς διαπίστωση εἶναι ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ γεωμετρικοῦ τοιχαρίου μὲ τὴ «θυρία» στὰ θεμέλια, μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ βράχου.

14. Ἔργον 1984, 90, ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται) καὶ Ἔργον 1984, 67 - 68, εἰκ. 73 - 74.

15. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι μὲ τὴν ἀποψίλωση πού ἔγινε τὸ 1984, ἡ βροχὴ ξέπλυνε ὅλο τὸν κατηφορικὸ χῶρο καὶ τὰ ὄρια τῶν τοίχων ἄρχισαν νὰ διαγράφονται εὐκρινῶς ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς.

16. Οἱ διαστάσεις τοῦ Κ1 στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο: μῆκ. 3.80 μ., στὸν δυτικὸ πού δένεται μὲ τὸν φυσικὸ βράχο στὴ βόρεια ἀπόληξη 3.55 μ., στὸν βόρειο 4.55 μ. καὶ στὸν νότιο 4.15 μ.

Είχ. 3. Κάτοψη του κτιριακού συγκροτήματος Κ.

K1 εἶναι: βόρειος 5.80 μ., νότιος 5.13 μ., δυτικός 4.50 μ. καὶ ἀνατολικὸς 4.95 μ. Τὸ πάχος τῶν λιθόκτιστων τοίχων κυμαίνεται μετὰξὺ 0.50 μ. καὶ 0.60 μ. καὶ τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος εἶναι 0.60 μ. Οἱ τοῖχοι εἶναι θεμελιωμένοι ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν πάσπαρο· στὰ σημεῖα ποὺ ὁ βράχος εἶναι ἀνώμαλος ἢ βρίσκονται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, ὅπως στὴ βόρεια καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα ἀποτελεῖ «πατούρα»¹⁷ πλ. 0.25 μ. καὶ ὕψους 0.20 - 0.21 μ. (πίν. 92α). Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ φυσικοῦ βράχου ὡς οἰκοδομικοῦ μέλους, ὅπως στὸν βόρειο καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο (πίν. 92α). Ὁ ἀνώμαλος ἀλλάξευτος¹⁸ βράχος, ἀποτελεῖ καὶ τὸ «δάπεδο» στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο, ἰδιαίτερα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ K1. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ σώζεται τὸ μονόλιθο κατώφλι (μῆκ. 1.15 μ., ὕψ. 0.26 μ. καὶ πλ. 0.50 μ.) τοποθετημένο ἐλαφρῶς ἔκκεντρα πρὸς Β (πίν. 92α-β, 93α-β, εἰκ. 3), σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τῆ ΒΑ γωνία καὶ 2.20 μ. ἀπὸ τῆ ΝΔ.

Σύρριζα στὸν δυτικὸ τοῖχο, στὴ ΝΔ γωνία, ἀποκαλύφθηκε λιθόκτιστο «θρανίον» (μῆκ. 1.40 μ., πλ. 0.50 μ. καὶ ὕψ. 0.45 μ.) (εἰκ. 3).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐπίχωση στὸν κατηφορικὸ χῶρο τοῦ K1, ἡ ἀνάμιξη τῶν χρωμάτων ἀπὸ τῆ λαθροσκαφή¹⁹ καὶ ἡ συνεχὴς ἀναμόχλευση τῶν λίθων ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς δυσχέραναν σημαντικὰ τὴ μελέτη τῆς διαδοχῆς τῶν στρώσεων. Ἡ ἐντονη διαταραχὴ τῶν χρωμάτων ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ στρώση ἕως τὸν φυσικὸ βράχο διαπιστώθηκε ἀπὸ τὴ συνύπαρξιν στὴν ἴδια στρώση χρονολογήσιμων εὗρημάτων διαφόρων ἐποχῶν: προϊστορικῆς, γεωμετρικῆς, ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς.

Ὁ ἐντοπισμὸς ἀδιατάρακτων στρώσεων, ἂν καὶ σὲ λιγοστὰ μόνον σημεῖα, ὅπως στὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἴκου, ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς ὕφης, τῆς σύστασης καὶ τοῦ χρώματος τῶν χρωμάτων, ἐπέτρεψε τὴ διάκριση τριῶν ἀρχαιολογικῶν στρωμάτων. Τὸ ἀνώτερο στρώμα <1>, οἱ στρώσεις τῶν ἀναμοχλευμένων καὶ πεσμένων λίθων, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάμιξη τῶν εὗρημάτων, τὰ νεώτερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνάγονται στὴ Ρωμαιοκρατίαν καὶ τὰ παλαιότερα στὴν πρῶ-

17. Γιὰ τὴν «πατούρα» ὡς χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν γεωμετρικῶν χρόνων βλ. Α. ΜΑΡΑΓΚΟΥ, ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

18. Ἡ προσεκτικὴ λήξευση τοῦ ριζιμιοῦ βράχου στὰ σημεῖα ἔδρασης τῶν λίθων τῶν τοίχων ἐπιτείνει τὴν ἐντύπωση πῶς, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἴκου, ἄφησαν ἠθελήμενα ἀλλάξευτο τὸν βράχο στὴ φυσικὴ του ἀνώμαλη μορφή.

19. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

2.1	2.2
1.1	1.2

ΑΡΧΑΙΑ ΜΙΝΩΑ - ΑΜΟΡΓΟΣ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ
ΣΤΕΙΧΟΣ-ΙΕΡΟ-ΟΙΚΙΣΜΟΣ

E
KAIMAKA 1:200

ιμη πρωτοκυκλαδική περίοδο ἢ στήν ὕστερη νεολιθική ἐποχή. Στίς ἀνώτερες στρώσεις «τῶν πεσμένων λίθων» τὰ εὐρήματα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, — κεραμεική, κεράμωση, νομίσματα, εἰδώλια, λύχνοι — ὑπερτεροῦν ποσοτικά τῶν ρωμαϊκῶν· τὰ περισσότερα ὅμως, κεραμεική καί μεταλλικά ἀντικείμενα, ἀνάγονται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους, ἐνῶ δὲν λείπουν καί τὰ ὁστρακὰ ἀγγείων καί οἱ φολίδες ὀψιανοῦ τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Κάτω ἀπὸ τίς στρώσεις τῶν πεσμένων λίθων ἐντοπίστηκαν σὲ ὀρισμένα σημεῖα λείψανα «δαπέδου», τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀντιστοιχεῖ χρονολογικά στὸ ἐπίπεδο ζωῆς, λειτουργίας καί χρήσης τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ ἐλληνιστικά ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἡ χρωματική διαφορὰ τῶν χωμάτων στίς στρώσεις κάτω ἀπὸ τὸ «δάπεδο», τὰ κίτρινα χρώματα καί ἡ μαρτυρία τῶν εὐρημάτων, κεραμεική καί μεταλλικά ἀντικείμενα, σὲ ὀρισμένα ἀδιατάραχτα σημεῖα ἀμιγῶς γεωμετρικά, ὀδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι πρόκειται γιὰ κλειστὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα, <2>, τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Τὸ κατώτερο, τὸ τρίτο στρώμα, <3>, κάτω ἀπὸ τὰ κίτρινα χρώματα, ἐντοπίστηκε στίς φυσικὲς ἐγκοπὲς τοῦ βράχου καί σὲ δύο κοιλότητες, στὴ ΒΑ γωνία καί στὴ ΝΑ γωνία, καί ἦταν ἀδιατάρακτο· χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ἔντονο ἐρυθρὸ χρώμα, τὴ σκληρότητα τῶν χωμάτων καί τὴν χειροποίητη κεραμεική²⁰ καί τοὺς ὀψιανούς²¹. Χρονολογεῖται στὴν ὕστερη νεολιθική ἢ στὴν πρῶιμη ΠΚ περίοδο.

Στὸν ὡρὸ τῆς λαθροσκαφῆς, στὴ ΒΑ γωνία, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐρυθρῶν χωμάτων ἀποκαλύφθηκε καί στρώση πυρακτωμένων ἐρυθρῶν χωμάτων μὲ χειροποίητη ἐπίσης κεραμεική, ὀψιανούς, θαλάσσια ὁστρα καί ὁστά.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα, κυρίως ἡ χειροποίητη κεραμεική καί οἱ ὀψιανοί, ἀποτελοῦν τὴ μοναδικὴ ἀσφαλὴ μαρτυρία γιὰ τὴν πρώτη χρήση τοῦ χώρου στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους. Τὰ ἡμικατεργασμένα θραύσματα ὀψιανοῦ, οἱ φολίδες καί ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν λεπίδων προδίδουν μόνιμη ἐγκατάσταση²², στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Ἡ διαπίστωση εἶναι σημαντικὴ γιατί ἀποτε-

20. Ἡ χρονολόγηση τῶν ὁστράκων στὴν ὕστερη νεολιθική περίοδο ὀφείλεται στὴν Ὀλγα Χατζηαναστασίου.

21. Ἡ χρονολόγηση τῶν ὀψιανῶν ἔγινε ἀπὸ τὸν εἰδικὸ Colin Renfrew.

22. H. LAUTER, *Der Kultplatz auf dem Tourkovouni* (1985) 121.

λεῖ τὴν πρώτη ἔνδειξη μόνιμης ἐγκατάστασης στὴν Ἀμοργό²³ κατὰ τὴν ὑπο-
νεολιθικὴ ἢ πρώιμη ΠΚ περίοδο. Τὸ κενὸ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ὕστερη νεολιθικὴ
περίοδο στὴν Ἀμοργό καὶ εἰδικότερα στὴ μείζονα περιοχὴ τῆς Μινώας, δυ-
σχεραίνει τὴν ἐρμηνεία τῶν εὐρημάτων στὸ κτιριακὸ συγκρότημα K²⁴. Οὕτε
ὅμως καὶ τὸ εἶδος τῶν δραστηριοτήτων στὸν ὑπαίθριο χῶρο στὴν κορυφὴ τοῦ
ὄρους τῆς Μινώας εἶναι δυνατόν, σὲ αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἔρευνας, νὰ καθοριστεῖ.
Ἡ ἀνέγερση θραυσμένων ἀγγείων, λεπίδων ὀψιανοῦ καὶ θαλάσσιων ὀστρέων
καθὼς καὶ ἄλλων ὀργανικῶν ὑλῶν²⁵, μέσα σὲ φυσικὲς κοιλότητες καὶ σὲ σχι-
σμές τοῦ βράχου, ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ κατάλοιπα «γευ-
μάτων», ὁ χαρακτήρας τῶν ὁποίων δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ.

Ἡ ἀπουσία στοιχείων ὅχι μόνον στὸ K1 ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀκρόπολη τῆς
Μινώας κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ὡς τὸν
8ο π.Χ. αἰ., ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ἐγκατάλειψης τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴ μα-
κρὰ αὐτὴ χρονικὴ περίοδο.

Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ «οἴκου» τοῦ K1 στοὺς γεωμετρι-
κοὺς χρόνους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα, πρόσθετες πληρο-
φορίες παρέχουν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, ἡ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ
θρανίον, ἡ τοιχοποιία καὶ τὰ ὑλικά δομῆς. Ὁ συσχετισμὸς ὅλων τῶν μαρτυριῶν
ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος K1 στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου
π.Χ. αἰῶνα.

Ὁ «οἶκος» (K1), ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα φαίνε-
ται ὅτι συνδέεται μὲ τὴν ταυτόχρονη κατασκευὴ τοῦ τείχους²⁶ καὶ τοῦ πύργου
ἢ προμαχώνα²⁷ στὴ ΒΑ πλευρὰ καί, ὅπως ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν εὐρη-
μάτων²⁸, σχετίζεται μὲ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τοῦ νεοϊδρυμένου τειχισμένου
οἰκισμού στὴν Ἀκρόπολη τῆς Μινώας.

23. Γιὰ τὶς ΠΚ θέσεις στὴν Ἀμοργό βλ. Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑ, AE 1898, 167 καὶ τελευταία
L. MARANGOU, *Cycladica, Studies in Memory of N.P. Goulandris* (1984) 99 κέ. (μὲ
τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία) καὶ Ἔργον 1984, 94.

24. Γιὰ τὴ σποραδικὴ παρουσία ὕστερης νεολιθικῆς καὶ ΠΚ κεραμεικῆς καὶ ὀψιανοῦ
στὴν Ἀκρόπολη καὶ κυρίως στὸ K2 βλ. παρακάτω σ. 191.

25. Ἡ ἀνάλυση τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ.

26. Ἔργον 1984 καὶ ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

27. Ἔργον 1984, 91, ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

28. Βλ. παρακάτω 196-198.

Ἡ ἀπουσία εὐρημάτων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων στὸ K1, ἂν δὲν εἶναι τυχαία, πιθανῶς ὑποδηλώνει τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας του ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ὡς τὸν πρῶιμο 3ο π.Χ. αἰῶνα.

Γιὰ τὴν τελευταία, συνεχὴ περίοδο ζωῆς στὸ K1 ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα ὡς τὸν πρῶιμο 3ο μ.Χ. αἰῶνα, ἀψευδὴ μαρτυρία παρέχουν τὰ κινητὰ εὐρήματα, λύχνοι, θραύσματα εἰδωλίων καὶ ἀγγείων (σκύφοι, πινάκια κλπ.), νομίσματα καὶ κέραμοι, καλυπτῆρες καὶ στρωτῆρες μὲ μελανὸ γάνωμα. Τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά, κέραμοι καὶ κονιάματα, προφανῶς προέρχονται ἀπὸ ἐπιδιορθώσεις τῆς στέγης καὶ τῶν τοίχων καὶ δὲν ἀφοροῦν κτιριακὲς μετασκευές.

Τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων καί, παρὰ τὴν ἔντονη διαταραχὴ τῶν χρωμάτων, σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ θέσεις ποὺ βρέθηκαν — πλησίον τοῦ θρανίου, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν φυσικὸ βράχο, μέσα σὲ φυσικὲς κοιλότητες ἢ σὲ ἐγκοπὲς τοῦ ριζιμοῦ βράχου — ἀποτελοῦν τὸ κυριότερο ἔρεισμα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ K1 ὡς χώρου λατρείας ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

Τὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, χάλκινα²⁹ κοσμήματα (εἰκ. 4 καὶ πίν. 95ε-ζ, 94α-δ) ἐλάσματα (εἰκ. 5, πίν. 94ε) καὶ σιδηρὰ³⁰ ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα, ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ³¹, τὰ ἀγγεῖα πόσεως, κυρίως σκύφοι, μεταξὺ τῶν ἄλλων πολυσήμαντων πληροφοριῶν, παρέχουν καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς λατρείας.

Ἡ διαπίστωση γιὰ τὸν λατρευτικὸ προορισμὸ τοῦ K1 ἐνισχύεται σημαντικὰ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο ποὺ ἔδωσε ἡ ἔρευνα στὸ κτιριακὸ συγκρότημα K καὶ κυρίως στὸν χῶρο K/A1.

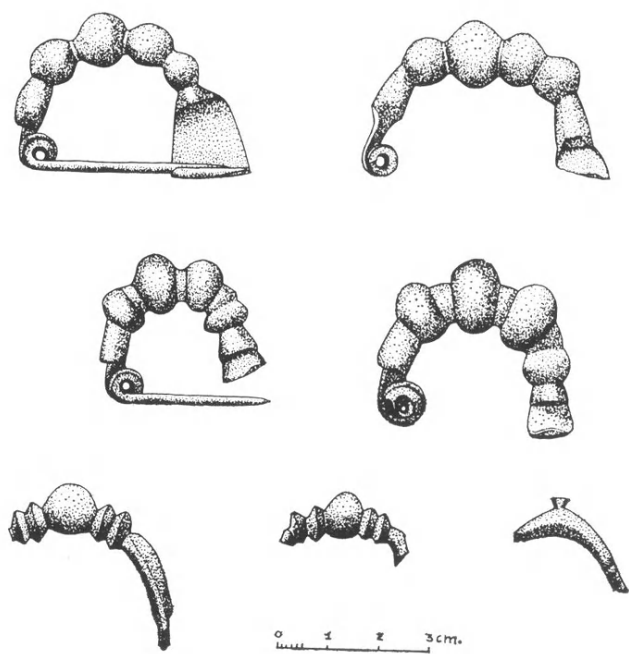
K/A1 (εἰκ. 3)

Ὁ χῶρος K/A1, ἀνατολικά ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ K1, ὀνομάστηκε συμβατικὰ «πρόδομος». Τὰ ὅρια τοῦ K/A1 εἶναι σαφὴ στὴ νότια πλευρά, τὴν ὁποία ἀποτελεῖ τοῖχος μήκους 2.30 μ., προέκταση πρὸς Α τοῦ νότιου τοίχου τοῦ K1, καὶ στὴ δυτικὴ, ποὺ ἀνήκει στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ K1. Ἡ βόρεια πλευρὰ βρί-

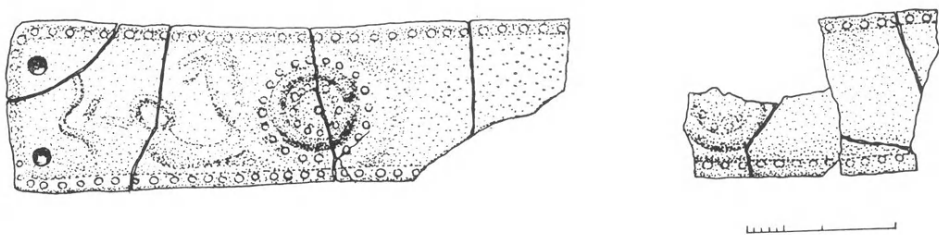
29. Γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ συντήρηση ὅλων τῶν μεταλλικῶν ἀντικειμένων ποὺ ἔγινε στὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Πέτρο Καλλιγᾶ, Ἑφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸν συντηρητὴ Σταῦρο Κασσανδρῆ. Τὰ χάλκινα ἔχουν καταγραφεῖ μὲ ἀρ. Μ.Α85/μ. 1 - μ. 20.

30. Ἀρ. κατ. Μ.Α85/μ. 36 - μ. 53

31. Ἀρ. κατ. Μ85/πγ. 350 - 401.

Εἰκ. 4. Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸν οἶκο (K 1).

Εἰκ. 5. Θράύσματα ἀπὸ χάλκινο ἔλασμα μὲ δυσδιάγνωστη ἐκκρουστή παράσταση, ἀπὸ τὸν οἶκο (K 1).

σκεται μέσα στὸν μάρτυρα τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος K καὶ δὲν ἔχει ἀκόμα ἐρευνηθεῖ. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο σήμερα ἀποτελεῖ ὁ φυσικὸς βράχος ποὺ περι-
κλείεται ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος K (εἰκ.
3, πίν. 93α-β).

Στὴ νότια πλευρά, παράλληλα πρὸς τὸν νότιο τοῖχο καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση, μόλις 0.12 μ., ἀπὸ αὐτόν, ἀποκαλύφθηκε κτιστὴ κατασκευὴ ποὺ χαρακτηρίστηκε συμβατικὰ «θρανίον» (μῆκ. 2. 32 μ., πλάτος 0.56 μ. καὶ ὕψος 0.45 μ.). Ἐνδιαφέρον ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις παρουσιάζουν καὶ οἱ δύο τοῖχοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ δυτικὴ πλευρά (εἰκ. 3). Ἡ βαθμιδωτὴ διάταξη, τὸ διαφορετικὸ μῆκος καὶ ὕψος καὶ ἡ σχέση τους μετὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ K1, μετὰ τὸ μονόλιθο κατώφλι, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἐπικοινωνία μετὰ τῶν χώρων K/A1 καὶ K1. Τὴν ὑπόθεση στηρίζουν οἱ διαστάσεις καὶ τὸ διαφορετικὸ ἐπίπεδο: ὁ κατώτερος τοῖχος ἔχει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μῆκος μετὰ τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ K1 (1.10 μ.), τὸ ὕψος του εἶναι 0.23 μ., τὸ πάχος 0.15 μ. καὶ βρίσκεται 0.85 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ K1.

Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἰδιαίτερα ἡ στρώση μετὰ ἀποπελεκήματα (λατύπη) ἐπιτρέπουν τὴ σύνδεση τῶν δύο τοίχων στὴ δυτικὴ πλευρά καὶ τοῦ «θρανίου» (πίν. 92β) στὴ νότια πλευρά τοῦ K/A1, μετὰ οἰκοδομικὰς δραστηριότητες στὸν ὄψιμο 8ο π.Χ. αἰώνα· ὥστόσο, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθοριστοῦν μετὰ ἀκρίβεια ἡ λειτουργία τῶν τοίχων, ἡ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ ἡ ἀρχικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ χώρου. Ἡ μόνη ἀσφαλὴς διαπίστωση γιὰ τὴν ὑπαίθρια χρῆση καὶ τὴν ἄστεγη μορφή τοῦ «προδόμου» τοῦ K1 συνάγεται ἀπὸ τὶς ἐπάλληλες πυρὲς καὶ τὶς στρώσεις τέφρας ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ K/A1.

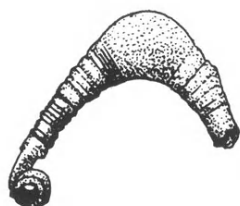
Οἱ ἔμπυρες θυσιῆς θηλαστικῶν ζώων, κυρίως αἰγοειδῶν, ἦταν καλυμμένες μετὰ πλακοειδεῖς λίθους καὶ σχιστόπλακες ἀκανόνιστου σχήματος· περιεῖχαν μεταλλικὰ ἀντικείμενα³² καὶ πῆλινα γραπτὰ³³ καὶ ἄβαφα ἀγγεῖα, συνήθως θραυσμένα, καὶ θαλάσσια ὄστρεα.

Στὰ χάλκινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὶς πυρὲς συγκαταλέγονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοσμήματα - πόρπες (εἰκ. 6, πίν. 95α), δακτύλιοι, περόνες κλπ., καὶ κομμάτια ἐλασμάτων μετὰ ἔκκρουστες παραστάσεις (εἰκ. 7, πίν. 95β).

Πολυσήμαντη εἶναι καὶ ἡ παρουσία μικροῦ τεμαχίου ἀκατέργαστου χάλ-

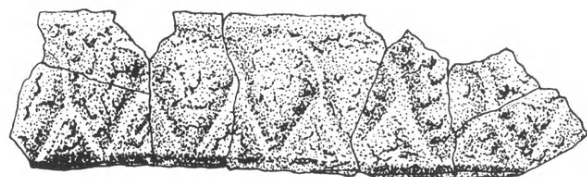
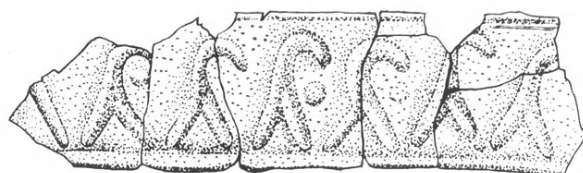
32. Χάλκινα κοσμήματα καὶ θραύσματα ἐλασμάτων ἀρ. κατ. M.A85/μ. 24 - μ. 31, σιδερένια ἀρ. κατ. M.A85/μ. 73-μ. 86. Γιὰ τὴ σημασία τῆς παρουσίας μεταλλικῶν ἀντικειμένων στὴ γεωμετρικὴ περίοδο βλ. τελευταῖα H. LAUTER, Lathuresa (1985), 85 καὶ N. GOLDSTREAM, Geometric Greece (1979) 333, 338.

33. Ἡ γραπτὴ κεραμεικὴ ἔχει καταγραφεῖ: ἀρ. κατ. M85/πγ. 526 - 766.

Θ.Κ.

Εἰκ. 6. Χάλκινη πόρπη ἀπὸ τὸν πρόδομο (K/A1).

Θ.Κ.

0 1 2 3 cm.

Εἰκ. 7. Χάλκινο ἔλασμα με ἐγκρουστή διακόσμηση ἀπὸ τὸν πρόδομο (K/A1).

κοῦ³⁴, διπλωμένου (πίν. 95δ) μέσα σὲ ἀκόσμητο ἔλασμα, πιθανῶς ἀπὸ μήτρα.

Πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴ λατρευτικὴ χρῆση τοῦ χώρου ἀποτελεῖ καὶ ἡ λίθινη βάση, σχεδὸν κυλινδρική (ὑψ. 0.30 μ.), ποὺ βρίσκεται στὸ μέσον περι-

34. Ἀρ. Μ.Α85/μ. 28: βρέθηκε στὴ «στρώση με τοὺς ξυλάνθρακες μαζί με ὄστρακα γεωμετρικῶν χρόνων». Γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη παρουσία ἐργαστηρίου χαλκούργικῆς πλησίον τοῦ Ἱεροῦ βλ. προσεχῶς ἄρθρο στὴν ΑΕ.

που του χώρου, στὸν ἄξονα τῆς θύρας τοῦ οἴκου (K1) καί, σύμφωνα μὲ ὅλες τὲς ἐνδείξεις, συνανήκει μὲ τὸν ἐλλειψοειδῆ πεπλατυσμένο λίθο, διαστ. 0.80×0.60 μ. καὶ ὕψ. 0.22 μ. (εἰκ. 3, πίν. 92-93). Τὰ στρωματογραφικὰ δεδομένα, τὰ κατάλοιπα ἐπάλληλων ἐμπύρων θυσιῶν ζώων, οἱ στρώσεις τέφρας καὶ ξυλανθράκων γύρω ἀπὸ τὴ λίθινη βάση, τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων, μεταλλικὰ ἀντικείμενα καὶ ἀγγεῖα, καὶ ἡ θέση τῆς βάσης καὶ τοῦ ἐλλειψοειδοῦς λίθου, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ βωμοειδῆ κατασκευή ἢ τράπεζα προσφορῶν.

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ ἡ συνεξέταση τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν κτιριακῶν λειψάνων, ἐλπίζεται ὅτι θὰ ὁδηγήσουν στὴν ἀποσαφήνιση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ προδόμου τοῦ οἴκου.

Τομὴ K / A2

Ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ K/A2 βόρεια ἀπὸ τὸν μάρτυρα τοῦ συγκροτήματος K καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ πλευρικὸ κτίσμα K2 (εἰκ. 3), ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ἐπιβεβαίωσαν τόσο τὸν λατρευτικὸ χαρακτήρα ὅσο καὶ τὴ διαχρονικὴ³⁵ χρῆση τοῦ κτίσματος K. Ἡ ἀνέγερση τέφρας καὶ ξυλανθράκων, προφανῶς κατάλοιπα ἀπὸ ἔμπυρες θυσιές, ὑποδηλώνει ὑπαίθριο χῶρο. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἐδῶ, ὅπως στὸ K1, ἡ παρουσία ὀψιανῶν, θαλάσσιων ὀστρέων καὶ ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα χειροποίητα προϊστορικῶν χρόνων (ὕστερα νεολιθικὰ ἢ πρῶιμα ΠΚ). Ὑποτυπώδης ἡμικυκλικὴ κτιστὴ κατασκευὴ περιβάλλει καὶ ἐδῶ, ὅπως στὸν οἶκο (K1), τὰ κατάλοιπα τῶν προϊστορικῶν χρόνων.

Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς χρονολόγησής τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς ἐπισκευῆς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου στὴ BA πλευρὰ ἔχουν οἱ στρώσεις ἀποπελεκημάτων ἀπὸ σχιστόλιθο ποὺ ἐντοπίστηκαν κυρίως σύρριζα στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου καὶ ἐφθάναν ὡς τὸν φυσικὸ βράχο.

35. Στὰ κινητὰ εὐρήματα ἀνήκουν πολλὰ ὀστρακὰ ἀπὸ ἄβαφα καὶ χειροποίητα ἀγγεῖα γεωμετρικῶν χρόνων, καθὼς καὶ γραπτὰ (πίν. 95γ) ἢ μὲ γάνωμα (ἀρ. κατ. M85/πγ. 767 - 821), γάλκινος σφηνωτήρας (ἀρ. κατ. M.A85/μ. 32) καὶ ἀγγεῖα ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Κ 2 (εἰκ. 3)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ πλευρικὸ κτίσμα στῇ βόρεια πλευρᾷ τοῦ Κ1 ἀποκάλυψε ὀρθογώνιο ἐπιμήκη χώρο μεγ. πλάτους 2.60 μ. Τῇ νότια πλευρᾷ τοῦ Κ 2 ἀποτελεῖ ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Κ1, τὴν ἀνατολικὴ ἢ προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Κ1, μήκ. 2.60 μ., καὶ τῇ βόρεια τοῖχος, μήκ. 2.85 μ. Τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ Κ2 βρίσκεται στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο ποὺ ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ ΒΑ καὶ δὲν σώζει λείψανα τοίχου. Ὁ φυσικὸς βράχος θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἐδῶ ἐν μέρει ἐνσωματωμένος στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ Κ2· προσεκτικὴ παρατήρηση ἐπιτρέπει σὲ ὀρισμένα σημεῖα τὴν ἀναγνώριση τεχνητῶν λαξευμάτων ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς φθορὲς καὶ στὶς σχισμὲς τοῦ βράχου, προφανῶς γιὰ τὴν ἔδραση τῶν λίθων κτιστοῦ τοίχου. Τὸ πάχος τῶν σωζόμενων τοίχων (0.50 ὡς 0.60 μ.), ἡ τοιχοποιία καὶ ὁ τρόπος θεμελίωσης δὲν διαφέρουν ἀπὸ τὰ παρακείμενα κτίσματα Κ1 καὶ Κ/Α1. Κτιστὴ κατασκευή, ἀάθετη στὸν νότιο τοῖχο (ὕψ. 0.36 μ., πλ. 0.50 μ. καὶ μῆκος 0.60 μ.), φαίνεται, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ὅτι ἀποτελεῖ «θρανίον», πιθανῶς νεώτερο ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ χώρου Κ2. Ὁ προστατευμένος ἀπὸ τοίχους καὶ στὶς τέσσερις πλευρὲς χώρος, φαίνεται, ὅτι δὲν ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ κεντρικὸ κτίσμα, τὸν οἶκο Κ1. Σύμφωνα μὲ τὰ σωζόμενα στοιχεῖα ἢ πρόσβαση στὸ Κ2 θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στῇ βόρεια ἀπόληξιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου στὸ Κ/Α2.

Ἡ παρουσία ἐπάλληλων πυρῶν θυσιῶν κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου καὶ στὸν πλακόστρωτο χώρο μεταξὺ τοῦ θρανίου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐπιτρέπει τὴ διαπίστωση ὅτι ὁ χώρος δὲν ἦταν στεγασμένος ἀλλὰ ὑπαίθριος. Τυπολογικὰ οἱ ἔμπυρες θυσίαι εἶναι ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες τοῦ «προδόμου», τοῦ Κ/Α1, περικλείονται ἀπὸ λίθους καὶ εἶναι καλυμμένες μὲ σχιστόπλακες. Τὰ κινητὰ εὐρήματα δὲν διαφέρουν εἰδολογικὰ ἀπὸ τὰ ἀναθήματα στὸ Κ/Α1: χάλκινα³⁶ κοσμήματα καὶ σιδηρά³⁷ ἀντικείμενα, ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα (πίν. 96α), πήλινα ἀγγεῖα³⁸ (πίν. 96β), καὶ πολλὰ συχνὰ ἀπανθρακωμένα, ὅστ' αἰγοειδῶν, ὄστρεα (πατελίδες), ὀψιανοί, ὅλα μέσα σὲ στρώσεις τέφρας καὶ ξυλανθράκων.

36. Ἀρ. κατ. Μ.Α85/μ. 21 - μ. 23.

37. Ἀρ. κατ. Μ.Α85/μ. 54 - μ. 72

38. Ἀρ. κατ. Μ85/πγ. 402 - 515. Ἀπὸ τὰ πήλινα ἀγγεῖα εἰκονίζομε ἐνδεικτικὰ τὸν ἀκέραιο γραπτὸ ἀρύβαλλο (πίν. 96γ) καὶ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος γραπτοῦ ἀγγείου (πίν. 96γ, δεξ.).

Παρὰ τὴ διαταραχὴ τῶν χωμάτων, ποὺ ἀσφαλῶς ὀφείλεται καὶ στὴν ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ πιθανῶς σὲ λαθροσκαφές, ἡ διαστρωμάτωση τῶν χρονολογήσιμων εὐρημάτων ἐπιτρέπει τὴ διάκριση τῶν περιόδων χρήσης τοῦ χώρου. Τὰ νεώτερα εὐρήματα, λύχνοι καὶ κεραμεικὴ, χρονολογοῦνται στὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, ἐνῶ τὰ παλαιότερα στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα. Σημαντικὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντικειμένων ἐλληνιστικῶν χρόνων (μεγαρικοὶ σκύφοι, πινάκια μελαμβαφὴ κ.ἄ.). Τὰ περισσότερα ὅμως κινητὰ εὐρήματα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὶς πυρὲς ἀνάγονται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ συνεχὴ χρήση τοῦ χώρου K2 κατὰ τὸν 7ο αἰώνα καὶ τὸν πρόωμο 6ο π.Χ. αἰώνα ἀποτελοῦν τὰ θραύσματα γραπτῶν ἀγγείων, κυρίως σκύφων («ἰωνικοῦ τύπου»), καθὼς καὶ ἓνα ἀνάγλυφο πλακίδιο μὲ κεφαλὴ Σιληνοῦ ἀρχαϊκῶν χρόνων.

Τὸ πρόσκτισμα K2 σύμφωνα μὲ τὶς ἐνδείξεις ποὺ παρέχουν οἱ κοινοὶ τοῖχοι μὲ τὸν κεντρικὸ «οἶκο», νότιος καὶ ἀνατολικός, πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ K1. Νεώτερη κατασκευή, πιθανῶς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ἀποτελεῖ τὸ «θρανίον» καὶ ὁ βόρειος τοῖχος (εἰκ. 3). Τὸ μεγάλο πᾶχος (0.80-0.90 μ.) τοῦ βόρειου τοῖχου καὶ ἡ θέση του στὸν ἐπικλινῆ χῶρο ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν προστατευτικὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου τοῦ συγκροτήματος K. Τὴν ὑπόθεση αὕτὴ ἐνισχύει καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ παρακείμενου χώρου K3, τοῦ ὁποῖου ὁ νότιος τοῖχος συμπίπτει μὲ τὸν βόρειο τοῦ K2.

K 3

Ὁ ἐπιμήκης ὀρθογώνιος χῶρος K3 ἐκτείνεται πρὸς Β τοῦ K2 καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ καμπυλόγραμμου τοῖχου τοῦ περιβόλου (εἰκ. 3). Τὸ ἀνατολικὸ ὅριο τοῦ K3 ἀποτελεῖ ἡ πρὸς Β προέκταση (μῆκ. 1.62 μ.) τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ χώρου K1 καὶ K2. Οἱ παράλληλοι, ἄνισου μήκους τοῖχοι, βόρειος καὶ νότιος, ἀπολήγουν στὸν φυσικὸ βράχο ποὺ ὀρίζει τὸν χῶρο στὰ δυτικά. Τὸ μῆκος τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ K3 εἶναι 2.85 μ. λόγω τοῦ σχήματος τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐνῶ ὁ βόρειος (μῆκ. 5 μ.), ἔχει πᾶχος 0.95 μ. καὶ προεξέχει τῶν ὁρίων τοῦ καμπυλόγραμμου τοῖχου τοῦ περιβόλου κατὰ 1.62 μ.

Παρόλο ποὺ στὸ K3 δὲν ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ βάθος³⁹, πιστεύο-

39. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων βρέθηκαν καὶ μερικὰ γραπτὰ γεωμετρικῶν χρόνων: ἀρ. κατ. M85/πγ. 516 - 525.

με ὅτι ὁ χώρος ἀνήκει σὲ διαφορετικὴ οἰκοδομικὴ φάση ἀπὸ τὸ K2 καὶ ἀποτελεῖ προσθήκη νεώτερη, πιθανῶς τῶν ὀψιμων γεωμετρικῶν ἢ τῶν πρώιμων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Οἱ λόγοι τῆς ἀντικατάστασης τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου καὶ τῆς προσθήκης τοῦ K3, δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ καθοριστοῦν μὲ βεβαιότητα.

Γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς χρονολόγησής τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἔγιναν δύο δοκιμαστικὲς τομὲς ἐκτὸς τοῦ περιβόλου, βόρεια ἀπὸ τὸ K3 (τομὴ K/B1, εἰκ. 3) καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ K/A1 (τομὴ K/A3, εἰκ. 3, πίν. 93α).

Τομὴ K / B 1

Ἡ τομὴ K/B1 ἔδειξε ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ K3 εἶναι θεμελιωμένος ἐπάνω στὸν ἀνώμαλο φυσικὸ βράχο. Τὰ λιγοστὰ εὐρήματα ἀνήκουν στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ περίοδο⁴⁰ καὶ στοὺς ἐλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Τομὴ K/A 3

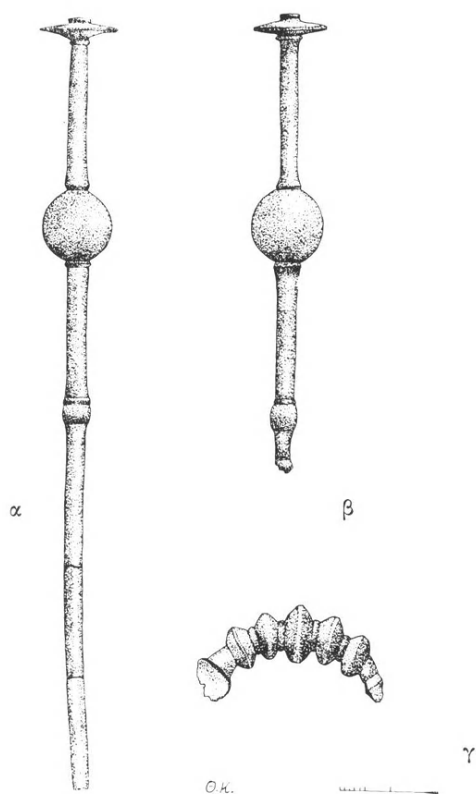
Στρωματογραφικὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ πληροφορίες γιὰ τὰ φρο θεμελίωσης τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ προέκυψαν καὶ ἀπὸ τὴ δεύτερη, ἐκτὸς τοῦ περιβόλου δοκιμαστικὴ τομὴ (K/A3) ἀνατολικά ἀπὸ τὸν «πρόδρομο» K/A1 (εἰκ. 3, πίν. 93α). Τὰ κινητὰ εὐρήματα⁴¹ (εἰκ. 8 β - γ, πίν. 95α) εἰδολογικὰ καὶ χρονολογικὰ εἶναι ὅμοια μὲ ἐκεῖνα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸ κτιριακὸ συγκρότημα K καὶ ἐπιβεβαιώνουν τὴ λειτουργία του ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ὡς τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία πυρῶν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου, παρόλο ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἔχουν συμπαράσυσρθεῖ μὲ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ.

Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος στὶς τομὲς K/A3 καὶ K/A⁴² (εἰκ. 3), ἐλπίζομε, ὅτι θὰ δώσει ἀπάντηση σὲ πολλὰ ἐρωτήματα καὶ θὰ ἀποσαφηνί-

40. Ἄρ. κατ. M85/πγ. 872 - 879.

41. Ὅστρακα ἀπὸ γραπτὰ γεωμετρικά ἀγγεῖα ἄρ. κατ. M85/πγ. 822 - 859, σιδηρὰ ἀντικείμενα ἄρ. κατ. M.A85/μ. 87 - 91, μία χάλκινη πόρπη ἄρ. κατ. M.A85/μ. 33, μία περόνη ἄρ. μ. 35, καὶ ἄλλα πῆλινα ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, κυρίως θραύσματα.

42. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ὅστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων ἄρ. κατ. M85/πγ. 860 - 871.

Είκ. 8α. Χάλκινη περόνη από τὸν οἶκο (K1). β - γ. Πυρὰ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου (K/A3).
Χάλκινη περόνη καὶ χάλκινη πόρπη.

σει καὶ τὸ θέμα τῆς ἀκριβοῦς χρονολόγησής τοῦ σωζόμενου τοίχου τοῦ περιβόλου.

Οἱ στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις, τὰ κτιριακὰ κατάλοιπα καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος K στὸ 2ο μισὸ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καθὼς καὶ τὴ διάκρισιν τριῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. Στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάσιν ἀνήκουν ὁ στεγασμένος «οἶκος» (K1), οἱ ὑπαίθριοι χώροι τοῦ «προδόμου» (K/A1) καὶ τοῦ βόρειου πλευρικοῦ κτίσματος (K2) καθὼς καὶ ὁ πρῶτος, σήμερα ἐσωτερικός, τοῖχος τοῦ περιβόλου (εἰκ. 3).

Στὴ δεύτερη οἰκοδομικὴ φάσιν, πιθανῶς στὶς ἀρχὰς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., πιστεύομε ὅτι χρονολογοῦνται τὸ «θρανίον» στὸ K2, ἢ πρὸς Β προέκτασή του, ὁ χώρος K3, καὶ ἓνα τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου.

Στὴν τελευταία περίοδο λειτουργίας τοῦ Κ, ἀπὸ τὸν 3ο π.Χ. ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. φαίνεται ὅτι δὲν ἔγινε καμιά κτιριακὴ μετασκευή, ἀλλὰ μόνον ἐπιδιορθώσεις στὸν στεγασμένο «οἶκο» μὲ κεραμίδια καὶ κονίαμα.

Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴ μακρόχρονη, ἀδιαμφισβήτητη λατρευτικὴ χρῆση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος Κ, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀναθήματα, τὶς ἔμπυρες θυσίαι καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ἀποτελοῦν ἡ θέση του, στὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς τειχισμένης Ἀκρόπολης, ἡ γειτνίαση μὲ τὸ πρὸς Βορρὰ σπηλαιῶδες χάσμα καὶ ἡ μικρὴ ἀπόστασή του ἀπὸ τὴ Β πυλίδα, «πρὸς τῇ πύλῃ» καὶ τὸν προμαχῶνα τοῦ σύγχρονου τείχους (πίν. 92α). Παρόλο ποὺ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸν ναόσχημο οἶκο καὶ ἀπὸ τὶς ἐκτὸς οἴκου ἔμπυρες θυσίαι καθὼς καὶ τὰ ὀργανικὰ κατὰλοιπα, τὰ ὅσα μικρῶν θηλαστικῶν ζώων, κυρίως αἰγοειδῶν, ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγὴ ὀρισμένων συμπερασμάτων σχετικὰ μὲ τὶς λατρευτικὲς δραστηριότητες, ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀκριβοῦς χαρακτήρα τῆς λατρείας καὶ ἡ ταύτιση τῆς λατρευόμενης «θεότητας» παραμένουν πρόβλημα ἄλυτο πρὸς τὸ παρόν.

Ἡ σκέψη ὅτι πρόκειται γιὰ λατεῖα ἥρωος, τοῦ ἥρωος κτίστου καὶ προστάτη τῆς πόλεως τῆς Μινώας, ἂν καὶ μπορεῖ νὰ στηριχτεῖ μὲ ποικίλα ἐπιχειρήματα στὴ φάση ποὺ βρίσκεται ἡ ἔρευνα, παραμένει μιὰ ἐλκυστικὴ ὑπόθεση.

Οἰκισμὸς (ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ)

Γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς σχεδιαστικῆς καὶ φωτογραφικῆς ἀποτύπωσης τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν κτισμάτων τοῦ οἰκισμοῦ στὴ ΝΔ κλιτὶ τοῦ ὅρους τῆς Μινώας πραγματοποιήθηκε καθαρισμὸς στὰ ἄνδρα 1, 1α καὶ 3⁴³ (εἰκ. 9, πίν. 97 - 98).

Στὰ ἄνδρα 1 καὶ 1α, Β καὶ ΒΔ ἀπὸ τὸ ἄνδρo 2, ὅπου κατὰ τὸ 1984 ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ἀψιδωτὸ (Α) καὶ στὸ παρακείμενο κτίσμα Α Ι⁴⁴, ἡ σχεδὸν παντελὴς ἀπουσία ἐπίχωσης δὲν ἐπιτρέπει τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴ χρῆση τῶν χώρων.

43. Ἔργον 1984, 92 κέ.

44. Ὁ.π. 92 κέ., εἰκ. 123 καὶ ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

ΜΙΝΩΑ
Άνδρρο 3

Ειχ. 9. 'Ανδρρο 3. Κάτοψη τῶν λαξευμένων στὸν φυσικὸ βράχο κτισμάτων.

Μόνο ἡ παρουσία λαξευμάτων⁴⁵ στὸν φυσικὸ βράχο, ὅπως οἱ «πατοῦρες» γιὰ τὴν ἔδραση τῶν τοίχων, οἱ κυκλικές ἐγκοπές πιθανῶς γιὰ τὴ στήριξη δοκῶν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς (πίν. 97α). Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀνέυρεση λιγοστῶν ὀστράκων τῶν γεωμετρικῶν⁴⁶ (πίν. 95ζ) καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων μέσα στὶς φυσικὲς σχισμὲς τοῦ βράχου καὶ στὰ λαξεύματα.

Στὸ ἀνδρῆρο 3 εἶναι εὐκρινὴ τὰ ὅρια ἐννέα χώρων, ἄνισων διαστάσεων σχεδὸν παρατακτικὰ διατεταγμένων, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν.

Ἐδῶ, λόγῳ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς καὶ κυρίως ἐπειδὴ ὀρισμένοι χώροι εἶναι προστατευμένοι ἀπὸ τοὺς ΒΔ ἀνέμους, ὅπως οἱ 3. - 3 καὶ 3. - 6 (εἰκ. 9, πίν. 98α) διασώθηκε μικρὴ, ἀνισόπαχη ἐπίχωση πᾶχ. 0.003 - 0.27 μ. Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἀνδρῆρο 3, κυρίως ὀστρακὰ χρηστικῶν ἀποθηκευτικῶν σκευῶν καθὼς καὶ γραπτῶν ἀγγείων, χρονολογοῦνται στοὺς γεωμετρικοὺς καὶ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων συγκαταλέγονται θραύσματα κεράμων, στρωτήρων καὶ καλυπτήρων, λύχνοι, πινάκια, μολύβδινοι σύνδεσμοι ἀγγείων, θραύσματα ἀπὸ χυτροειδῆ ἀγγεῖα, πίθους καὶ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς. Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία εὐάριθμων θραυσμάτων χειροποίητων ἀγγείων ΠΚ ἐποχῆς καθὼς καὶ λεπίδων ὀψιανοῦ.

Ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ σημειώνομε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λαξεύματα στὸ «δάπεδο», καὶ τὸ στόμιο λαξευμένου στὸν βράχο καὶ κτιστοῦ ἀγωγοῦ στὸν χώρο 3 - 4 (εἰκ. 9, πίν. 98α).

Ὁ ἀγωγὸς προορίζεταν γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἀπὸ τὰ κτίσματα τῶν ὑπερκείμενων ἀνδρῶν (Α καὶ ΑΙ), στὸ δάπεδο τῶν ὁποίων σώζεται λαξευμένο αὐλάκι ποὺ ἀπολήγει στὸ στόμιο τοῦ ἀγωγοῦ.

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ ἀνδρῆρο 3 καὶ ἡ συνέχεια τῶν ἐπιφανειακῶν καθαρισμῶν στὰ [χαμηλότερα ἀνδρῆρα 4 - 9, ἐλπίζομε ὅτι θὰ δώσουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ διάρθρωση τοῦ οἰκισμοῦ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει παραμείνει ἀναλλοίωτος.

45. Στὸ δάπεδο διακρίνονται καὶ ἄλλα καμπυλόγραμμα καὶ ὀρθογώνια, μερικὰ κυκλικὰ, πιθανῶς γιὰ τὴ στήριξη δοκῶν ἢ γιὰ τὴ στερέωση πύλων.

46. Ἀρ. κατ. μ. 85/πγ. 880 - 892.

Τέλος, ἐξαιρετικά σημαντικό γεγονός για τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὄχι μόνον τῆς Μινώας, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῆς ἱστορίας τῆς 'Αμοργού, ἀποτέλεσε καὶ ἡ «ἀνασκαφή» μέσα στὸν περιστεριώνα τῆς οἰκίας τοῦ 'Ε. Βασσαράμβα στὴν πρωτεύουσα τοῦ νησιοῦ, στὴ Χώρα. Στὴν οἰκία τοῦ Βασσαράμβα εἶχα ἐντοπίσει πρὶν ἀπὸ 15 χρόνια⁴⁷ τὴν πλούσια ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τοῦ Σχολάρχου τοῦ 19ου αἰώνα 'Εμμανουὴλ 'Ιωαννίδη⁴⁸, γνωστοῦ ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ G. Deschamps⁴⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές⁵⁰ πού δημοσίευσε καὶ κυρίως διέσωσε ἀπὸ τοὺς «φιλάρχαιους» 'Αμοργιανούς καὶ ξένους. Μετὰ ἀπὸ πολλὲς ἐνέργειες πρὸς τοὺς ἀρμόδιους φορεῖς κατορθώσαμε τὸ 1983 μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐφόρου τῶν 'Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Γιάννη Παπαχριστοδούλου νὰ μεταφέρομε στὸ Μουσεῖο ἔνδεκα μαρμάρινα κομμάτια ἀνάγλυφα, ἐπιγραφές, κλπ., μόνον ὅσα ἦταν ὁρατὰ στὸν οἰκίσκο τοῦ Βασσαράμβα⁵¹. 'Εφέτος, μὲ τὴν ἄδεια τοῦ 'Εμ. Βασσαράμβα, ἀπογόνου τοῦ 'Ε. 'Ιωαννίδη, καὶ τὴν πολὺτιμη βοήθεια τοῦ Δ. Κοκκῶνη, τῆς Β. Παππᾶ, τῶν φυλάκων Μ. Δεσποτίδη καὶ Σ. Γιαννακοῦ καὶ τὴ συμπαράσταση τῶν συγγενῶν τοῦ Βασσαράμβα Θεοδόση καὶ Νίνας ἐρευνήσαμε τὰ κατώγια καὶ «ἀνασκάψαμε» στὸ παχὺ στρῶμα (πάχ. 0.92 μ.) τοῦ περιστεριώνα⁵². Καθάρισαμε καὶ μεταφέραμε στὸ Μουσεῖο, φωτογραφίσαμε καὶ καταγράψαμε ἑκατὸν τριάντα δύο (132) μαρμάρινα ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές τῶν ἀρχαϊκῶν, κλασικῶν, ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων καθὼς καὶ μεγάλο ἀριθμὸ μικροαντικειμένων διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴν ΠΚ ὡς τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. 'Εν-

47. Δωδώνη Θ', 1979, 175 σημ. 3.

48. ΠΑΕ 1981, 305 σημ. 3.

49. La Grèce d'aujourd'hui, 1892, 220, 221 ἢ στὸ La Revue de deux mondes, 109, 1892, 157 κέ.

50. Πανδώρα IX, 1859, 469 κέ. XI, 1861, 431 - 432. XV, 1865, 449 - 452 καὶ κυρίως Corpus IG XII, 7 (1908), IX.

51. Καταγράφηκαν καὶ ἔχουν ἀρ. Σ.Ε.Ι. (= Συλλογὴ 'Εμμανουὴλ 'Ιωαννίδη) 1 - 11. 'Αδημοσίευστα εἶναι τὰ ἀνάγλυφα ἀρ. Σ.Ε.Ι. 1 καὶ 3, ἡ πλίνθος ἀγάλματος μὲ σανδαλοφόρο πόδι (ἀρ. Σ.Ε.Ι. 6), μαρμάρινη γυναικεία κεφαλὴ (ἀρ. 7) καὶ παιδικὴ κεφαλὴ (ἀρ. Σ.Ε.Ι. 10). Γνωστὰ μόνον ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ στὸ Corpus IG XII, 7 εἶναι τὰ ὑπ' ἀρ. Σ.Ε.Ι. 2 (= IG XII, 7, 287), Σ.Ε.Ι. 4 (= 410), 5 (= 239), 9 (= 123β) καὶ 11 (= 247).

52. 'Η «ἀνασκαφή» γιὰ πολλοὺς λόγους δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ ἐλπίζεται ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, τουλάχιστον θραύσματα μέσα στὸ δάπεδο καὶ στοὺς τοίχους.

δεικτικά σημειώνομε ὅτι μεταξύ τῶν εὐρημάτων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἔχουν ὑποστεῖ σημαντικὲς φθορὰς ἀπὸ τὴ μακρόχρονη ἐνέργεια τῶν περιττωμάτων τῶν περιστεριῶν, συγκαταλέγονται ἐνενήντα τρία (93) ἐνεπίγραφα ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφὲς ποὺ ἀναφέρονται στὸ Corpus IG XII, 7⁵³ (πίν. 99-101) καὶ εἴκοσι τέσσερις (24) ἄγνωστες ἢ ἀταύτιστες (;) ἐπιγραφὲς καθὼς καὶ νεκρόδειπνα, ἐπιτάφια καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἀναφέρονται: 56 ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, 30 ἀκέραια πήλινα ὑφαντικὰ βάρη, 14 πήλινες πυραμιδοειδεῖς ἀγνύθες, 1 μολύβδινη, 22 πήλινα βραχίδια, τὰ τρία ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ἐνσφράγιστα καὶ ἐνεπίγραφα, λύχνους, θραύσματα ἀνάγλυφων πίθων ὕστερογεωμετρικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ ἄλλα. Ἀπὸ τὰ ΠΚ ξεχωρίζουν: κεφάλι μαρμάρινου εἰδωλίου καθιστῆς μορφῆς, τριπτῆρες, τριβεῖα, πενήντα ἐννέα (59) πήλινα σφονδύλια, πυθμένες ἀγγείων, ἓνα μὲ ἀποτύπωμα φύλλου στὸν πυθμένα, ὀψιανοὶ καὶ ἄλλα. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν στὴν οἰκία Βασσαράμβα ἀναφέρονται καὶ μερικὰ εἰκονίζονται σχεδιαστικὰ στὰ πολύτιμα χειρόγραφα ἀρχαιολογικὰ κατὰλοιπα τοῦ Ἑ. Ἰωαννίδη, ποὺ φυλάσσονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, καὶ σύντομα θὰ δημοσιεύσομε σὲ συνεργασία μὲ τὸν Δημήτρη Κοκκῶνη.

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

53. Ἀπὸ τὲς ἐπιγραφὲς τῆς Μινώας ποὺ δημοσιεύονται στὸ Corpus IG XII, 7, βρέθηκαν τριάντα ἐννέα, οἱ ὑπ' ἀρ. 220, 230, 239, 247, 255, 258, 282, 284, 287, 288, 290, 292, 302, 304, 305, 309, 315, 316, 326, 336, 339, 342, 343, 344, 346, 347, 351 - 353, 355, 359, 360, 369, 371, 373, 374, 376, 380, 381. Ἐνδεικτικὰ ἀπεικονίζονται (πίν. 99 - 101), οἱ ὑπ' ἀρ. IG XII, 7 239, 247, 282 α - β, 287 καὶ 309· γιὰ τὴν 282 α - β (= Σ.Ε.Ι. ἀρ. 91) (πίν. 101α - β) βλ. M. LANG, Herodotos and the Abacus, Hesperia 26, 1957, 275 σημ. 12. (Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν.)

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΙΘΑΚΗΣ

(Πίν. 102 - 107)

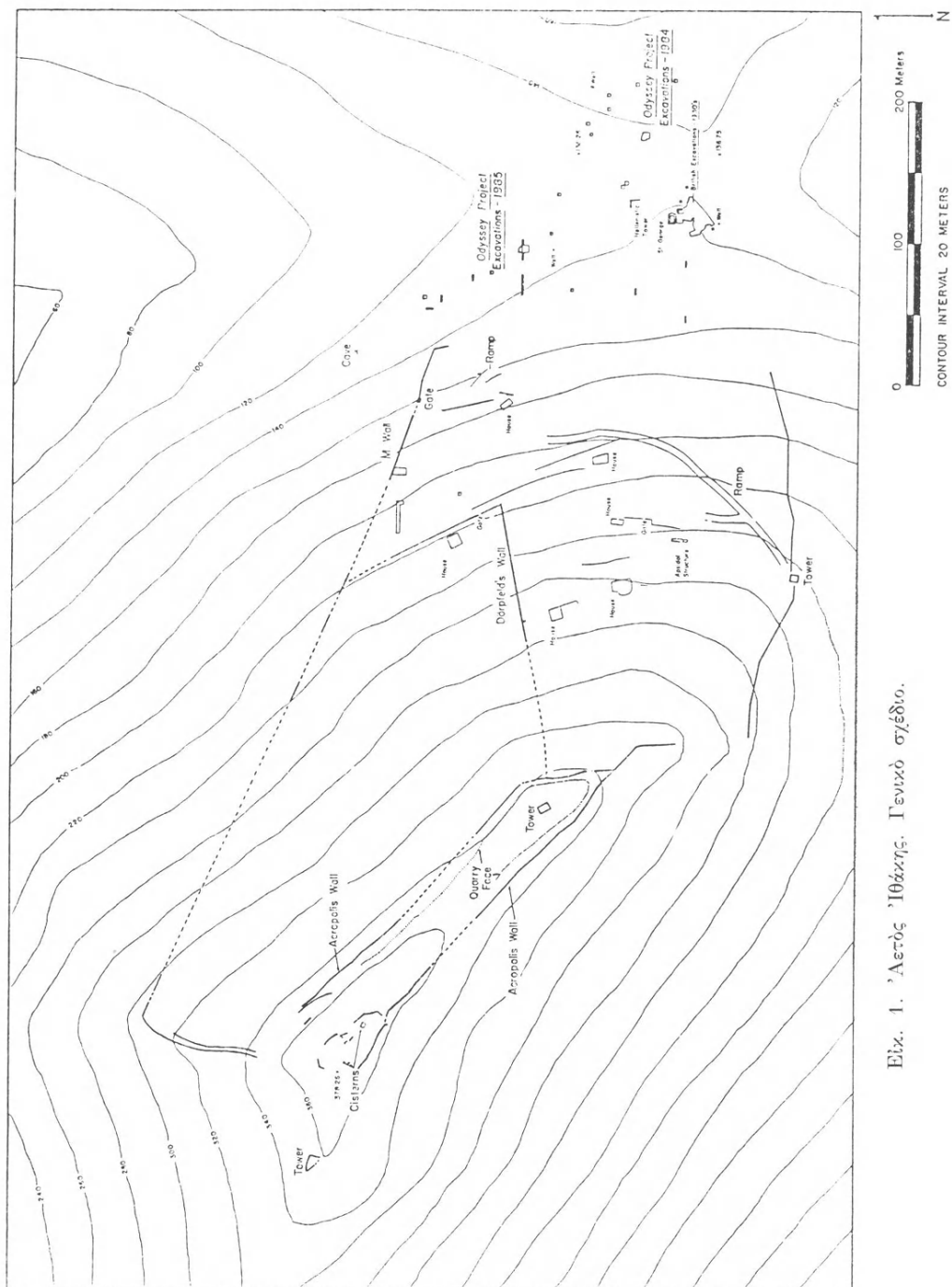
Στή φετινή έρευνα συνεργάστηκαν οί διδάκτορες Νίκη Σκουφοπούλου - Σταυρουλάκη, 'Αλίκη Σαμαρά - Kauffmann, Robert Thorp, Vicky Walsh, καί οί αρχαιολόγοι Michael Voligny, Μιχάλης Κοσμόπουλος, Amanda Slavin, 'Αριάννα Φερντίνου, Neathery Fuller, καί Nancy Wamser. Τά σχέδια έγιναν από τόν αρχαιολόγο Michael Fuller καί οί φωτογραφίες από τόν αρχιτέκτονα Joseph Brin. Τή συντήρηση αντικειμένων επέβλεψε ή Suzanne Hargrove. Στή χρηματοδότηση τής έρευνας συνέβαλαν ή National Geographic Society καί ενδιαφερόμενοι ιδιώτες, μεταξύ τών όποιων πολλοί όμογενεΐς τών Η.Π.Α.

Οί φετινές έρευνες ήταν οί πιό έκτεταμένες μέχρι σήμερα στη θέση 'Αετός. Οί έπιφανειακές έρευνες κάλυψαν τīs κοιλάδες πρὸς Βορρά καί Νότο τοῦ διάσελου καί όλόκληρο τόν λόφο τοῦ 'Αετοῦ. 'Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε επίσης μεγάλη έκταση με δοκιμαστικές τομές σέ δεκαοκτώ διαφορετικές τοποθεσίες στο διάσελο καί στο λόφο. Χαρτογραφήθηκε επίσης με ακρίβεια ό λόφος καί τὸ διάσελο καί σημειώθηκαν στο χάρτη τὰ πιό σπουδαῖα ὁρατὰ στοιχεῖα (εἰκ. 1)¹.

'Ανασκαφή στο διάσελο

Κύριος στόχος μας ήταν νά έρευνήσουμε τήν πλαγιά στους πρόποδες τοῦ λόφου τοῦ 'Αετοῦ (πίν. 102α). 'Ο χῶρος αὐτός ἔχει πλάτος 100 μ. καί μῆκος πάνω από 200 μ., εκτείνεται δὲ ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά στὰ τετράγωνα E - N τοῦ τοπογραφικοῦ μας σχεδίου (εἰκ. 2). 'Η δυτική πλευρά τοῦ χώρου περιορίζεται ἀπὸ τόν ἀπότομο γκρεμό τοῦ λόφου, ή ανατολική καταλήγει στο ὁμαλὸ ἔδαφος

1. Πρβ. τόν προηγούμενο χάρτη τῶν βρετανικῶν ανασκαφῶν, W. A. HEURTLEY καί H. L. LORIMER, Excavations at Ithaca, I, BSA 33, 1932 - 33, πίν. 1.

Εἰκ. 1. Ἀετός Ἰθάκης. Γενικό σχέδιο.

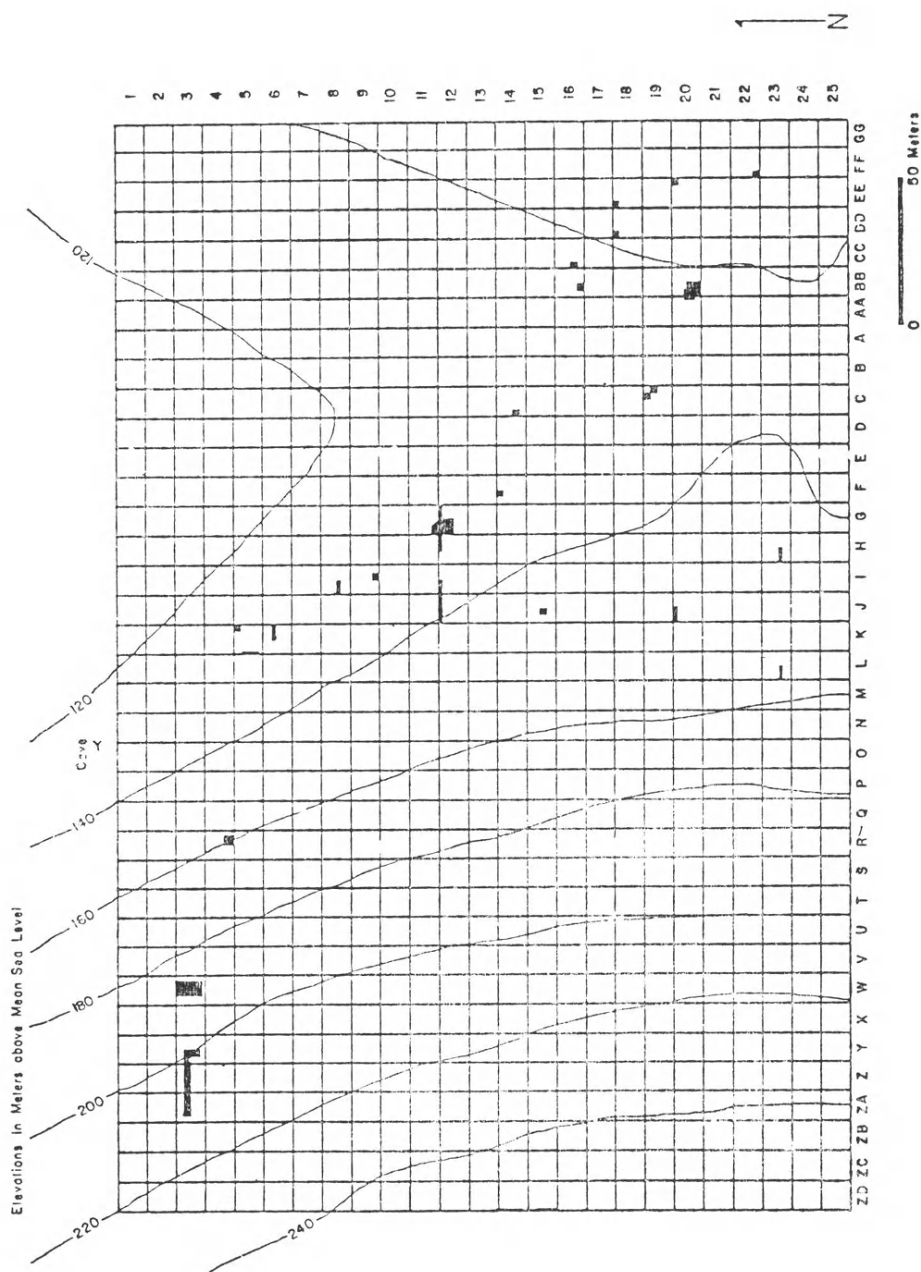

Fig. 2. 'Αετός 'Ιθάκης. Σχέδιο με τις δοκιμαστικές τομές των έτων 1984-85.

ὅπου βρίσκεται τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (πίν. 102α, ἄσπρο κτίσμα) καὶ ὅπου περνᾷ ὁ δρόμος ποὺ διασχίζει τὸ διάσελο. Πρὸς Βορρὰ καὶ Νότο ὁ χῶρος καταλήγει στὶς κοιλάδες ποὺ ὀδηγοῦν στὴ θάλασσα. Τὸ πλάτος τοῦ νησιοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι μόλις 1.5 χμ. Τὸ ὑψόμετρο στὸ σημεῖο Α/ΑΑ τοῦ τοπογραφικοῦ χάρτη (εἰκ. 2) εἶναι 136.75 μ., ἐνῶ ἡ κορυφή τοῦ λόφου φθάνει τὰ 378.26 μ. Οἱ γεωγραφικὲς συντεταγμένες στὸ Α/ΑΑ εἶναι μῆκος: 28°41' 07.60'' καὶ πλάτος 38° 21' 22.15''.

Τὰ εὐρήματα στὸ διάσελο θὰ περιγραφοῦν κατὰ χρονολογικὴ σειρά.

Στὸ τετράγωνο Η23 ἀνοίξαμε μιὰ δοκιμαστικὴ τομὴ 1×5 μ. ὅπου διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ σπιτιοῦ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Οἱ τοῖχοι του δὲν διατηροῦνταν στὸ στενὸ μέρος ποὺ ἐρευνήσαμε. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς τὸ σπῖτι εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ ἐλληνιστικὸ κτίσμα. Τὸ σπῖτι ἀπέδωσε πολλὰ ὄστρακα διακοσμημένης κεραμεικῆς (πίν. 103α-β). Τὰ περισσότερα εἶναι ἐντόπιος παραγωγῆς, γνωστὰ ἀπὸ τὴν πληθώρα παρομοίων εὐρημάτων τῶν βρετανικῶν ἀνασκαφῶν². Τὰ ὄστρακα χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Βρέθηκαν ἐπίσης σκεύη μαγειρικῆς, ἀπανθρακωμένα δείγματα χλωρίδος καὶ πολλὰ ὄστα ζώων. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ τὸ ὅποιο διατηρεῖται σὲ ὁμοιογενὲς στρώμα πάχους 0.40 μ. ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ γεγονός γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ Ἀετοῦ, ὅπου ἡ διατήρηση εἶναι γενικὰ κακὴ, ἰδιαίτερα γιὰ τὶς ἀρχαιότερες περιόδους τοῦ οἰκισμοῦ.

Σημαντικὲς ἐπιχώσεις τοῦ 7ου καὶ 6ου π.Χ. αἰ. βρέθηκαν σὲ τρία διαφορετικὰ τετράγωνα. Στὸ Κ5 ὑπῆρχε πολλὴ κεραμεικὴ μὲ χαρακτηριστικὴ διακόσμηση πρωτοκορινθιακοῦ ρυθμοῦ, ἀλλὰ διατηροῦνταν, σὲ μικρὰ θραύσματα. Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὲς πῆλινες ἀγνύθες καὶ δύο κουβαρίστρες. Ἡ ἐπίχωση αὐτὴ προερχόταν ἀπὸ ἀπορρίμματα ἢ ἰσοπέδωση πρὸς ἀνοικοδόμησι παρὰ ἀπὸ στρώμα καταστροφῆς. Εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ ὅτι ὑπῆρχαν σπῖτια στὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ. Κεραμεικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σὲ μικρότερες ποσότητες βρέθηκε καὶ σὲ ἄλλες τομές.

Ἀκόμη πιὸ πολυάριθμα ἦταν τὰ λείψανα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Στὸ τετράγωνο G12 ὑπῆρχαν μερικὰ ἀντικείμενα καὶ πολλὴ κεραμεικὴ κάτω ἀπὸ τὸ

2. M. ROBERTSON, Excavations at Ithaca V, BSA 43, 1948, 9 - 124. S. BENTON, Further excavations at Aetos, BSA 48, 1953, 255 - 361.

κλασικό σπίτι. 'Η διατήρηση τῶν στρωμάτων ἦταν καὶ ἐδῶ κακή. Μαζὶ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα ὑπῆρχαν μερικὰ παλαιότερα, ἐνῶ ἄλλα ἀρχαῖα βρέθηκαν σὲ ἐπιφανειακὰ στρώματα. Στὸ τετράγωνο K5 συναντήσαμε μία ἐπίχωση βάθους 0.80 μ. ἀπὸ κεραμεικὴ καὶ ἀντικείμενα οἰκιακοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχαῖκῆς ἐποχῆς. 'Αρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν ὑπῆρχαν στὴν τομὴ αὐτή, ἀλλὰ τὸ μεγάλο βάθος τῶν ἐπιχώσεων βεβαιώνει τὴν παρουσία σπιτιῶν στὴν περιοχὴ.

Οἱ πιὸ σημαντικὲς ἐπιχώσεις τῆς ἀρχαῖκῆς ἐποχῆς βρέθηκαν στὸ J 15. 'Η τομὴ αὐτὴ ἐρευνήθηκε τὴν τελευταία ἐβδομάδα καὶ ἦταν ἡ πιὸ βαθιὰ ἀπὸ ὅλες. 'Εφτασε στὰ 2.20 μ. χωρὶς νὰ παρουσιαστεῖ καθαρὰ τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Βρέθηκε καλὰ διατηρημένο στρώμα καταστροφῆς σπιτιοῦ ποὺ περιεῖχε κεραμεικὴ καὶ ἀντικείμενα οἰκιακῆς χρήσης (ἀγνύθες, μαχαίρια, μαγειρικὰ σκεύη). Κάτω ἀπὸ τὸ σπίτι ὑπῆρχε ἓνα στρώμα κοντὰ στὸ φυσικὸ ἔδαφος ὅπου βρέθηκε κεραμεικὴ διαφόρων ἐποχῶν. Διακρίναμε ὄστρακα πρωτογεωμετρικά (πίν. 103γ)³, γεωμετρικά, ἴσως δὲ καὶ παλαιότερα ἀκόμη· πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα εἶναι τοπικῆς παραγωγῆς καὶ δὲν χρονολογοῦνται εὐκολὰ ὅταν βρίσκονται ἀπομονωμένα. 'Ελπίζουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὸν χῶρο αὐτοῦ χρόνου.

Λείψανα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς παρουσιάζονται σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς τομὲς καὶ κλασικὴ κεραμεικὴ βρίσκεται ἐπιφανειακὰ σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ λόφου μέχρι τὴ θάλασσα. Σημαντικὲς ἐπιχώσεις παρουσιάστηκαν σὲ ἑπτὰ διαφορετικὰ σημεῖα, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ λόφου.

"Ἐνα καλὰ διατηρημένο σπίτι βρέθηκε στὸ τετράγωνο G12 (πίν. 102β). Τὸ θεμέλιό του ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση τῆς πλαγιᾶς ἀπὸ ΝΑ πρὸς ΒΔ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ἦταν πρὸς τὰ βορινὰ τοῦ θεμελίου. Τὰ στρώματα ἦταν γενικὰ διαταραγμένα, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα στὸ νότιο μέρος τῆς τομῆς· ὑπῆρχαν ἐδῶ πολλὰ κάρβουνα καὶ σπασμένα ἀγγεῖα τὰ ὅποια ἔδειξαν ὅτι τὸ σπίτι καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ σπιτιοῦ εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ καλλιέργεια καὶ ἄλλες φυσικὲς αἰτίες. Στὸ βορινὸ τμῆμα τοῦ δωματίου καὶ σὲ βάθος μόλις 0.35 - 0.40 μ. βρέθηκε θησαυρὸς ἀργυρῶν νομισμάτων ἀποτελούμενος ἀπὸ 28 κορινθιακοὺς στατῆρες (πίν. 104 - 105, ὁ 28ος βρέθηκε μετὰ τὴ φωτογράφηση). Τὰ νομίσματα διατηροῦνταν σὲ καλὴ κατάστασι. Εἶχαν κοπεῖ σὲ τρεῖς διαφορετικὲς πόλεις: Κόρινθο (18), Λευκάδα (7)

3. Παρόμοιο ὄστρακο βρέθηκε ἀπὸ τοὺς Βρετανούς, βλ. BSA 33, 1932 - 33, εἰκ. 36.

καὶ Ἀνακτόριο (3). Ἀνήκουν σὲ τύπους τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., γνωστούς ἀπὸ πολλὰ παρόμοια εὐρήματα⁴. Ὅλα ἔχουν τὶς ἴδιες βασικῆς παραστάσεις: ἔμπρὸς τὸν Πήγασο, καὶ πίσω τὴν κεφαλὴ Ἀθηνᾶς μὲ κορινθιακὸ κράνος. Τὸ βάρος τους κυμαίνεται ἀπὸ 8.0 - 8.4 γρ. (μὲ ζυγαριὰ ὅχι μεγάλης ἀκριβείας). Ἀκολουθεῖ προκαταρκτικὸς κατάλογος τῶν νομισμάτων μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἀρίθμηση τους:

1. Ἑμ. Πήγασος πρὸς δεξ. Λευκάδος. (Δ4). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο ἀρ. κηρύκειο καὶ Λ. BMC, πίν. 35, ἀρ. 18. Babelon, πίν. 275, ἀρ. 10. Cammann, πίν. 6, ἀρ. 67.
2. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Λ. Λευκάδος. (Δ3). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἄγκυρα καὶ API. BMC, πίν. 36, ἀρ. 20. Babelon, πίν. 276, ἀρ. 10. Cammann, πίν. 1, ἀρ. 5.
3. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ4). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Νίκη μὲ ταινία. Ravel 1948, πίν. 70, ἀρ. 1099. Cammann, πίν. 7, ἀρ. 84c.
4. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. τέρμα καὶ μονογράφημα. Ravel 1948, πίν. 71, ἀρ. 1106. Cammann, πίν. 10, ἀρ. 123α.
5. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ4). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Ἀθηνᾶ μὲ δόρυ (;), γράμματα Δ, Ι. Ravel 1948, ἀρ. 1083β. Babelon, πίν. 214, ἀρ. 3. BMC, πίν. 12, ἀρ. 21. Camman, πίν. Ι, ἀρ. 13β.
6. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ3). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. κράνος, ἀρ. μονογράφημα (KA). BMC, πίν. 13, ἀρ. 5.
7. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ4). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Παλλάδιο, γράμματα Α, Ρ. Ravel 1948, πίν. 61, ἀρ. 1014. Cammann, πίν. Ι, ἀρ. 13.
8. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Λ. Λευκάδος. (Δ4). Ὀπ. Ἀθηνᾶ πρὸς

4. M. THOMPSON, *ο.π.*, An Inventory of Greek Coin Hoards (New York 1973). O. RAVEL, *Les poulains de Corinthe* (I, Basel, 1936· II, London, 1948). J. B. CAMMANN, The symbols on Staters of Corinthian type, *Amer. Num. Soc.* 52 (1932). E. BABELON, *Traité des monnaies* (Paris 1901 - 1933). B. HEAD, *British Museum Catalogue, Corinth*. (London 1889).

- ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. στεφάνι. BMC, πίν. 36, ἀρ. 14. Babelon, πίν. 276, ἀρ. II. Cammann, πίν. II, ἀρ. 137.
9. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ3). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. τέρμα, μονογράφημα, καὶ Β (;). Cammann, 113, πίν. 10, ἀρ. 132.
 10. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ1). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. μονογράφημα, καὶ Β. Ravel 1948, πίν. 71, ἀρ. 1108. BMC, πίν. 13, ἀρ. 7.
 11. Ἑμ. Πήγασος πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο Α. Λευκάδος. (Δ4). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἱππόκαμπος, καὶ Α. Cammann, πίν. 5, ἀρ. 60. Babelon, πίν. 275, ἀρ. 19. BMC, πίν. 36, ἀρ. 1.
 12. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Νίκη μὲ ταινία καὶ μονογράφημα (ΦΕ). BMC, πίν. 13, ἀρ. 13. Ravel 1948, ἀρ. 1096c. Cammann, 89, πίν. 7, ἀρ. 84d.
 13. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ4). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἄροτρο καὶ γράμματα Α, Ρ. Ravel 1948, ἀρ. 1023. Camman, πίν. 8, ἀρ. 97. Babelon, πίν. 213, ἀρ. 25.
 14. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο μονογράφημα (ΑΝ). Ἀνακτορίου. (Δ5). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. βουκράνιο καὶ μονογράφημα (ΑΝ). BMC, πίν. 32, ἀρ. 9. Ravel 1948, πίν. 36, ἀρ. 556. Camman, 34 - 35, πίν. 2, ἀρ. 18.
 15. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἀετὸς καὶ μονογράφημα (ΕΥ) (Δ1). Ravel 1948, πίν. 71, ἀρ. 1115 α-β. Camman, πίν. 3, ἀρ. 39.
 16. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Νίκη μὲ ταινία καὶ γράμμα Τ. Ὁ συνδυασμὸς Νίκης καὶ Τ εἶναι ἀσυνήθιστος. Βλ. Cammann, ἀρ. 84.
 17. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἄφλαστον. Ravel 1948, πίν. 72, ἀρ. 1124. Cammann, πίν. 1, ἀρ. 6.
 18. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ4). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. (Δ5). Ἡ πλευρὰ αὐτὴ δὲν κόπηκε καλὰ, λείπουν σύμβολο καὶ γράμμα.
 19. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς

- ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. πελαργὸς καὶ γράμμα Α. Babelon, πίν. 212, ἀρ. 1. Cammann, πίν. 10, ἀρ. 116b.
20. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ3). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Νίκη μὲ ταινία. Cammann, πίν. 7 καὶ 13, ἀρ. 84.
21. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Α. Λευκάδος. (Δ3). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἀμφορέας, κληματαριά, καὶ Α. BMC, πίν. 36, ἀρ. 16. Babelon, πίν. 275, ἀρ. 14. Camman, πίν. 1, ἀρ. 4.
22. Ἑμ. Πήγασος πρὸς δεξ. Λευκάδος. (Δ3). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο ἀρ. ἀγκίστρι καὶ Α. Babelon, πίν. 275, ἀρ. 21. BMC, πίν. 36, ἀρ. 21. Camman, πίν. 5, ἀρ. 61.
23. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ3). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. ἀστέρι καὶ I. BMC, πίν. 10, ἀρ. 22. Cammann, πίν. 9, ἀρ. 115.
24. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο μονογράφημα (ΑΝ). Ἀνακτορίου. (Δ5). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο τρίποδας σὲ στεφάνι, καὶ μονογράφημα (ΑΝ). (Δ3). BMC, πίν. 32, ἀρ. 4. Cammann, πίν. II, ἀρ. 130e.
25. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ2). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. μονογράφημα. (Δ1). Ravel 1948, 271 - 2, πίν. 71, ἀρ. 1106 - 8.
26. Ἑμ. Πήγασος πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο μονογράφημα (ΑΝ). Ἀνακτορίου. (Δ4). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο ἀρ. Ἀπόλλων καὶ λύρα καὶ φιάλη. (Δ3). BMC, πίν. 31, ἀρ. 8. Cammann, πίν. 1, ἀρ. 7.
27. Ἑμ. Πήγασος πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο Φ. Κορίνθου. (Δ5). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς ἀρ. Στὸ πεδίο δεξ. Ἑρμῆς ὄρθιος μὲ κηρύκειο, καὶ γράμμα I. (Δ4). Ravel 1948, ἀρ. 1084c. BMC, πίν. 12, ἀρ. 27. Cammann, πίν. 10, ἀρ. 123.
28. Ἑμ. Πήγασος πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο Α. Λευκάδος. (Δ4). Ὅπ. Ἀθηνᾶ πρὸς πρὸς δεξ. Στὸ πεδίο ἀρ. στυλὶς, καὶ Α. (Δ5). Ravel 1948, πίν. 72, ἀρ. 1126. Cammann, πίν. 10, ἀρ. 118.

Μαζὶ μὲ τὰ νομίσματα βρέθηκε ἐνδιαφέρουσα συλλογὴ ἀγγείων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., πολλὲς ἀγνώτες, χάλκινα ἀντικείμενα, δύο πήλινα εἰδώλια, ἓνα πήλινο ζάρι, καὶ ἓνα ἐλεφάντινο κουμπί.

Στὸ τετράγωνο F14 ἐρευνήσαμε μικρὴ τομὴ 2.5 τ.μ. ὅπου βρέθηκε ἄλλο κλασικὸ σπίτι. Ἐκτὸς ἀπὸ κεραμεϊκὴ ὑπῆρχαν ἀρκετὲς ἀγνώτες, χάλκινα καὶ σιδερένια ἀντικείμενα, μετὰ τῶν ὁποίων δύο σιδερένια κοπίδια, καὶ ἓνα χάλ-

κίνο ἀγκίστρι. Κλασική κεραμεική βρέθηκε επίσης στις δύο τομές στο τετράγωνο K5.

Τὰ πιὸ ἀξιόλογα λείψανα τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς βρέθηκαν στὰ τετράγωνα I 93 καὶ I 84. Στὸ πρῶτο παρουσιάστηκε τμῆμα ἡμικυκλικοῦ κτίσματος ἀκαθορίστου προορισμοῦ. Μία ἐστία λαξευμένη στὸ φυσικὸ ἔδαφος περιεῖχε κεραμεικὴ καὶ ὑπολείμματα τροφῶν. Στὸ I 84 βρέθηκε ἕνας τοῖχος σπιτιοῦ καὶ λίγα κινητὰ εὐρήματα: ἀγνύθες, ἓνα χάλκινο νόμισμα, καὶ κεραμεικὴ. Λίγα ἐλληνιστικὰ εὐρήματα ἀπέδωσαν καὶ οἱ τομές στὰ τετράγωνα I 20 (κυρίως κεραμεικὴ) καὶ H 23 (ἕνας τοῖχος καὶ κεραμεικὴ).

Ἔρευνες στὸν λόφο τοῦ Ἀετοῦ

Ἡ φετινὴ ἐντατικὴ ἔρευνα τοῦ λόφου περιλάμβανε χαρτογράφηση, ἐπισήμανση τῶν ἐπιφανειακῶν ἐνδείξεων καὶ ἀνασκαφὴ σὲ τέσσερα σημεῖα, κυρίως κοντὰ στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα. Ἡ διατήρηση ἀρχαιοτήτων στὸν λόφο εἶναι γενικὰ πολὺ κακὴ καὶ ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει ἐμφανιστεῖ σχεδὸν παντοῦ. Ἀρχαῖα λείψανα ἔχουν διατηρηθεῖ σὲ μερικὰ σημεῖα, ὅπου ὑπάρχουν ἀρχαῖοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι ἢ ἐπίπεδα μέρη.

Κοντὰ στὸ βόρειο τεῖχος (εἰκ. 1, τεῖχος M) διανοίχθηκαν τρεῖς τομές. Ἡ μακρόστενη τομὴ στὸ τετράγωνο Υ' - ΖΑ ἦταν γεμάτη ἀπὸ πέτρες μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς τομῆς παρουσιάστηκαν λείψανα σπιτιοῦ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς· μόνον μικρὸ τμῆμα ἐνὸς δαπέδου εἶχε διατηρηθεῖ μὲ μερικὰ ἀντικείμενα, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν ἓνα χάλκινο ἐξάρτημα ζώνης μὲ παράσταση Πήγασου (πίν. 1038). Στὸν δυτικὸ τομέα τῆς τομῆς (πιὸ ψηλὰ στὸν λόφο) βρέθηκαν λείψανα ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, μᾶλλον ἀπὸ σπῆτι. Μόνον ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀπὸ τὴν ὑποδομὴ εἶχε διατηρηθεῖ μαζὶ μὲ κεραμεικὴ καὶ λίγα ἀντικείμενα (πολλὰ καρφιά, μία ἀγνύθα, ἓνα χάλκινο νόμισμα). Τὸ φυσικὸ ἔδαφος εἶχε διαμορφωθεῖ σὲ σκαλοπάτια εἴτε γιὰ τὴν κατασκευὴ τοίχων εἴτε γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ ἀνοδος καὶ ἡ κάθοδος στὴν ἀπότομη πλαγιά.

Λίγο πιὸ κάτω στὸ λόφο διανοίχθηκε μιὰ ἄλλη μεγάλη τομὴ κάθετα πρὸς τὸ τεῖχος M (τετράγωνα W2 - W3). Ἡ διατήρηση ἦταν κάπως καλύτερη ἐδῶ. Βρέθηκαν δύο παράλληλοι ἀναλημματικοὶ τοῖχοι, κάθετοι πρὸς τὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος. Μεταξὺ τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων ὑπῆρχε γέμισμα ἀπὸ πέτρες, γῶμα, καὶ λίγη κεραμεικὴ. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγα καρφιά καὶ δύο ἀγνύθες, πι-

θανή ἐνδειξῇ ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ σπίτια. Ἡ ὑστερότερη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν τομὴ ἀνήκει στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ ἡ λίγη ποὺ βρέθηκε στὸ γέμισμα φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸν 4ο π.Χ. αἰ.

Ἡ τελευταία σημαντικὴ τομὴ στὸν λόφο ἔγινε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πυλίδας (εἰκ. 2, τετράγωνο R, πίν. 106α). Ἡ τομὴ ἦταν γεμάτη ἀπὸ ὀγκόλιθους καὶ πέτρες ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ τὴ σήραγγα ἐσωτερικὰ τῆς πύλης. Ἡ πύλη ὁδηγοῦσε σὲ ἀνηφορικὸ δρόμο στρωμένο μὲ σφικτὸ πηλὸ. Ἡ τομὴ ἀπέδωσε πολλὰ μικρὰ ἀντικείμενα: πῆλινα εἰδώλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων προτομὴ θεᾶς, καὶ διάφορα χάλκινα (δακτύλιοι, πλακίδια, κουβαρίστρα, κομμάτια ἀπὸ σκεύη). Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα χρονολογοῦνται στὴν ὕστερη κλασικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ ἡ κεραμεικὴ εἶναι ἀνάμικτη τῆς ὕστερης κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς.

Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ ἔγινε καὶ ἡ χαρτογράφηση τοῦ χώρου καθὼς καὶ ὁλόκληρου τοῦ λόφου τοῦ Ἀετοῦ σὲ κλίμακα 1:1000 (εἰκ. 1). Γιὰ νὰ γίνεῖ ἡ ἐργασία αὐτὴ χρειάστηκε ἐκτεταμένος καθαρισμὸς τῆς ἄγριας βλάστησης ποὺ κάλυπτε τὸν λόφο. Τὰ περισσότερα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ἦταν ἤδη γνωστὰ ἀπὸ προηγούμενες ἐρευνες, ἰδιαίτερα τὶς ἐργασίες τῶν Βρετανῶν ἀρχαιολόγων. Ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν, πρὶν σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακάλυψη τοῦ δρόμου ποὺ ἀνεβαίνει πρὸς τὴν κορυφὴ. Σῶζονται ἀρκετὰ τμήματα τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων του μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι καλῆς πολυγωνικῆς κατασκευῆς (πίν. 106β, εἰκ. 1, ramp).

Τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα στὸν λόφο εἶναι πολλὰ. Μέχρι σήμερα ἔχουν ἐπισημανθεῖ τὰ ἐξῆς ἔργα: Ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου, διαστ. 350 μ. μήκους καὶ κατὰ μέσο ὄρο 50 μ. πλάτους, περιβάλλεται ἀπὸ τεῖχος. Τὸ ἀνατολικὸ μισὸ κτίστηκε μὲ ὀγκόλιθους πολυγωνικῆς κατασκευῆς καὶ εἶναι τὸ πιὸ καλὰ διατηρημένο. Ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους παρακολουθεῖται εὐκόλα ἡ γραμμὴ τοῦ λατομείου ἀπὸ ὅπου πάρθηκε ἡ πέτρα. Τὸ δυτικὸ μισὸ παρουσιάζει διάφορους τρόπους κατασκευῆς καὶ ἐπιδιορθώσεις, ἀλλὰ ἀρκετὰ τμήματα τοῦ τείχους εἶναι ψευδοῖσοδομικά. Μέσα στὴν ἀκρόπολη ὑπάρχουν δύο πύργοι, ἀπὸ ἑνὸς σὲ κάθε γωνία τοῦ μακροσκελοῦς χώρου, καὶ τρεῖς δεξαμενὲς σκαλισμένες στὸν βράχο. Ὁ χώρος τῆς ἀκρόπολης εἶναι πολὺ βραχώδης καὶ ἀκατάλληλος γιὰ κατοίκηση, ἐπομένως τὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα ἔγιναν σὰν καταφύγιο σὲ ὥρα μεγάλης ἀνάγκης.

Βορειοανατολικὰ τῆς ἀκρόπολης ὑπάρχει δεύτερος περίβολος, κτισμένος στὴν ἀπότομη πλαγίᾳ τοῦ λόφου. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ περιβόλου διατηρεῖται

πολύ καλὰ (πίν. 102α, εὐθεία γραμμὴ στὸ μέσο τοῦ λόφου). Εἶναι καὶ αὕτῃ κτισμένη μὲ πολυγωνικὲς πέτρες (πίν. 107α). Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ σώζεται μαζὶ μὲ μιὰ πύλη. Ἡ βόρεια πλευρὰ παρακολουθεῖται μὲ δυσκολία λόγω τῆς πυκνῆς ἄγριας βλάστησης, ἀλλὰ ἡ γραμμὴ τῆς διακρίνεται καθαρὰ ἀπὸ μακριὰ (πίν. 102α, δεξιὰ στὴν πλαγιά). Ὁ δεῦτερος περίβολος ἐνώνεται μὲ τὸν πρῶτο στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς ἀκρόπολης. Μέσα στὸν δεῦτερο περίβολο παρατηρήσαμε μερικὰ ἀρχαῖα σπίτια καὶ μία δεξαμενὴ λαξευμένη στὸν βράχο.

Ἐνας τρίτος περίβολος ἐκτείνεται πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ δεύτερου στὶς χαμηλὲς ὑψώσεις τοῦ λόφου. Ἡ νότια πλευρὰ του κατέρχεται ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη σὲ σχεδὸν εὐθεία γραμμὴ μέχρι τὸ διάσελο. Δὲν διατηρεῖται καλὰ ἀλλὰ ἡ γραμμὴ τοῦ τείχους παρακολουθεῖται εὐκολα. Στὸ μέσο περίπου ὑπάρχει ἕνας πύργος. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιβόλου ἀκολουθεῖ τὸ φρύδι τοῦ ἀπότημου βράχου ποὺ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ὄριο τοῦ διασέλου ἀπὸ δυτικὰ (πίν. 106β, στὸ μέσο τῆς φωτογραφίας). Ἡ πλευρὰ αὕτῃ ἔχει καταστραφεῖ σχεδὸν τελείως, ἀλλὰ διατηροῦνταν κάπως καλύτερα τὸ 1805⁵. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ περιβόλου ξεκινάει ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀπότημο βράχο καὶ ἐνώνεται πρὸς τὰ δυτικὰ μὲ τὸν δεῦτερο περίβολο. Τὸ τμήμα αὐτὸ διατηρεῖται πολὺ καλὰ σὲ μῆκος ἄνω τῶν 100 μ. (πίν. 102α, δεξιὰ τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου). Ἐδῶ βρίσκεται καὶ ἡ πυλὶδα ποὺ ἐρευνήσαμε (τετράγωνο R). Τὸ τεῖχος τοῦ τρίτου περιβόλου εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἀκανόνιστους ὀγκόλιθους (πίν. 107β). Μέσα στὸν περίβολο αὐτὸν ὑπάρχουν πολλὰ σπίτια καὶ ἄλλα κτίσματα, ἴσως καὶ δημόσια κτίρια.

Ταυτόχρονα μὲ τὶς ἐρευνες αὐτές, μία ομάδα τριῶν ἀτόμων ἐρευνήσε τὶς κοιλάδες πρὸς Βορρὰ καὶ Νότο τῆς πόλης, ὅπου κατὰ τὸν 19ο αἰ. εἶχαν σκαφεῖ πολλοὶ τάφοι. Ἡ βορινὴ κοιλάδα εἶναι πιὸ μεγάλη καὶ ὁμαλή. Ἐδῶ ἐντοπίστηκαν ἀρκετοὶ τάφοι καὶ λίγα κτίσματα, σπίτια καὶ ἴσως δημόσια κτίρια. Τέσσερις ἐπιτύμβιες στῆλες μεταφέρθηκαν στὸ μουσεῖο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἀρχαιοφύλακα Νικ. Κανδυλιώτη. Στὴ νότια κοιλάδα ἐντοπίστηκαν καὶ ἄλλοι τάφοι. Στὸν κόλπο τοῦ Πίσω Ἀετοῦ ὑπάρχουν οἱ γνωστὲς ἤδη λιμενικὲς ἐγκαταστάσεις. Ἡ χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τους ἀνέρχεται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴ λίγη κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ.

5. W. GELL, *The Geography and Antiquities of Ithaca* (London 1807), βλ. ἀτόψη Ἀετοῦ, ἀρ. 3.

Συμπεράσματα

Ἡ χρονολόγηση τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων Ἀετοῦ μᾶς ἀπασχόλησε πολύ. Ἐλπίζαμε ὅτι τὸ τεῖχος τοῦ τρίτου περιβόλου, τὸ πιὸ κοντινὸ στὸ διάσελο, θὰ ἦταν καὶ τὸ ἀρχαιότερο τοῦ Ἀετοῦ. Ὅμως τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα παρουσιάζουν διαφορετικὴ εἰκόνα. Σὲ πρώτη ἀνάλυση τῶν δεδομένων αὐτῶν, τὰ τείχη τοῦ Ἀετοῦ κτίστηκαν σὲ δύο κύριες φάσεις. Μία φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν πολυγωνικὴ κατασκευὴ τῆς ἀκρόπολης, τοῦ δεύτερου περιβόλου, καὶ τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τοῦ δρόμου. Σὲ ἄλλη φάση κτίστηκε ὁ τρίτος περίβολος, καὶ ἔγιναν οἱ ἐπιδιορθώσεις στὰ βορειοδυτικὰ τμήματα τῶν δύο πρώτων περιβόλων. Οἱ ἀνασκαφές στὸν τρίτο περίβολο μᾶς δίνουν μία πρώτη ἔνδειξη χρονολόγησης στὸν 4ο π.Χ. αἰ. γιὰ τὸ τεῖχος στὸ τετράγωνο W3 καὶ ἴσως γιὰ τὴν πυλίδα στὸ τετράγωνο R. Ἀλλὰ τμήματα τοῦ περιβόλου μπορεῖ νὰ κτίστηκαν ἀργότερα στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ. Γιὰ τὴν πολυγωνικὴ κατασκευὴ δὲν ἔχουμε ἀνασκαφικὰ δεδομένα, ἀλλὰ δεχόμαστε πρὸς τὸ παρὸν παλαιότερη χρονολόγηση γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: ἡ κατασκευὴ εἶναι πιὸ ἐπιμελημένη καὶ ἡ ἔκτασή του μεγαλύτερη· ἡ ὑπαρξὴ του στὸν ἀπόκρημνο λόφο τοῦ Ἀετοῦ ἀποτελεῖ ἔνδειξη ἐνὸς πολὺ φιλόδοξου ἔργου, τὸ πιὸ δύσκολο ποὺ ἔγινε ποτὲ στὸ νησί. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν κατασκευὴ του γεννήθηκε ἀπὸ κάποια δραματικὰ γεγονότα παρὰ ἀπὸ μία ἀπλὴ ἐπιθυμία τῶν κατοίκων. Οἱ ἱστορικὲς πηγές δὲν παρέχουν δυστυχῶς καμία πληροφορία γιὰ ἀνέγερση τειχῶν στὴν Ἰθάκη καὶ ὁ πολυγωνικὸς τρόπος κατασκευῆς δὲν χρονολογεῖται εὐκόλα γιατί χρησιμοποιοῦνταν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες⁶.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἔνα γνωστὸ γεγονὸς ὑπῆρξε ἡ αἰτία γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ πολυγωνικοῦ τείχους. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη Ἐπιδάμνιο πόλεμος ποὺ ἀποτέλεσε μία ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Ἐπιδάμνιος πόλεμος ἄρχισε τὸ 435 π.Χ. μετὰ τὴν ἀποστασία τῆς Ἐπιδάμνου καὶ τελείωσε οὐσιαστικὰ μετὰ τὴν τραγικὴ ἀδελφοκτονία στὴν Κέρκυρα τὸ 427 (Θουκ. 3. 81)⁷. Τὰ γεγονότα τῆς ὀκταετίας αὐτῆς θὰ ἦταν ἀρκετὰ νὰ ἀναγκάσουν τοὺς κατοίκους τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας, ἰδιαίτερα τὶς ἀποικίες τῆς Κορίνθου, νὰ ὀργανωθοῦν ἀμυντικά. Ἀλλὰ ἡ γενίκευση τοῦ πο-

6. A.W. LAWRENCE, *Greek Architecture*⁴ (1983) 290.

7. J. BURY, *History of Greece* (London 1951)⁴, 420.

λέμου στήν Ἑλλάδα θά ἄμβλυε τοὺς φόβους τῶν κατοίκων ἀκόμα περισσότερο.

Ἡ χρονολόγηση τῶν πολυγωνικῶν ὀχυρώσεων τοῦ Ἀετοῦ στοῦ τέλος τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. συμφωνεῖ γενικὰ καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἀρχαιολογικὰ δεδομένα: ἡ πόλη μεγάλωσε πολὺ κατὰ τὸ 4ο αἰ.⁷ σ' αὐτὸ συνετέλεσε ἡ ἀσφάλεια ποὺ πρόσφεραν τὰ τείχη καὶ ἐπεκτάθηκε μέχρι τοὺς πρόποδες τοῦ ἀπέναντι λόφου (βουνὸ Μεροβίγλι).

Ἡ ἀνέγερση τῶν τειχῶν εἶχε καθὼς φαίνεται ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλαγὴ τῆς ὀνομασίας τῆς πόλης, γνωστὴ στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ μετέπειτα χρόνια ὡς Ἀλαλκομεναί. Ὁ Στράβων (10.2.16) μᾶς δίνει αὐτὸ τὸ ὄνομα, γνωρίζει ὅμως ὅτι στὸν Ὅμηρο ἡ πόλη, λέγεται Ἰθάκη (10.2.11). Ὁ Πλούταρχος (Ἡθικά, Αἴτ. Ἑλλην. 43), προσπαθώντας ἴσως νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀλλαγὴ τῆς ὀνομασίας, λέει ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ὀνόμασε τὴν πόλη Ἀλαλκομεναί ἀφοῦ διέτριψε γιὰ λίγο καιρὸ στὴν ὁμώνυμη βοιωτικὴ πόλη. Τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν εἶναι ὅμως γνωστὸ γιὰ τὴν Ἰθάκη οὔτε στὸν Ὅμηρο οὔτε σὲ καμιὰ πηγὴ πρὶν τὴν κατασκευὴ τῶν τειχῶν στὸν 5ο αἰ. Τὸ σχόλιο τοῦ Πλουτάρχου δὲν ἐξηγεῖ τὴ χρονολόγηση ἀλλὰ τὴν προέλευση τοῦ ὀνόματος. Στὴν ἐκλογὴ τοῦ ὀνόματος θά βοήθησε ἡ στενὴ σχέση μεταξὺ Ἀθηνᾶς, τῆς προστατίδας τοῦ Ὀδυσσεύ, καὶ τῶν βοιωτικῶν Ἀλαλκομενῶν, ὅπου ἡ θεὰ εἶχε σημαντικὸ ἱερὸ μὲ τὴν ἐπωνυμία Πολιάς Ἀλαλκομενής⁸.

Συμπεραίνουμε λοιπὸν (πρὸς τὸ παρὸν) ὅτι ἡ κλασικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ πόλη στὸν Ἀετὸ ὀνομάστηκε Ἀλαλκομεναί μετὰ τὴν ἀνέγερση τῶν ἐκτεταμένων ὀχυρώσεων. Πολλοὶ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ ἢ καὶ γειτονικῶν νησιῶν θά ἤρθαν νὰ κτίσουν τὰ σπίτια τους στὴν πόλη λόγῳ τῆς ἀσφάλειας τῶν τειχῶν. Ἡ πόλη ἐπεκτάθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸ διάσελο πρὸς τὸν λόφον τοῦ Ἀετοῦ, δηλαδή κοντὰ ἢ μέσα στὰ τείχη, πρὸς τοὺς πρόποδες τοῦ ἀπέναντι βουνοῦ (Μεροβίγλι ἢ Πεταλιάτικο, ὁμηρικὸ Νήιον) καὶ πρὸς τὶς δύο κοιλάδες ποὺ ὀδηγοῦν στὴ θάλασσα. Ἡ πόλη αὐτὴ προξένησε μεγάλη φθορὰ στὴν προκλασικὴ προκάτοχό της, ἡ ὁποία ἦταν πολὺ μικρότερη καὶ καταλάμβανε κυρίως τὴν ἀνα-

8. Ἰλ. Δ8 καὶ Σχόλ., ὅπου μαθαίνουμε ὅτι ὑπῆρχε ὁμώνυμο βουνὸ στὴν Ἀττικὴ. Κατὰ τὸν ΣΤΕΦ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ, ὁ Ἀρίσταρχος πρότεινε ὅτι ἡ ὀνομασία προῆλθε ἀπὸ τὸ ἀλαλεῖν= προστατεύω. Στὴν ἐκλογὴ τοῦ ὀνόματος ἴσως νὰ ἐπαιξε κάποιον ρόλο τὸ γεγονός ὅτι τὸ ὄνομα ἦταν γνωστὸ στὸν Ὅμηρο.

τολική πλαγιά τοῦ λόφου τοῦ Ἀετοῦ (πίν. 102α, ὁ καλλιεργημένος χώρος κάτω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς φωτογραφίας).

Τὰ λείψανα τῆς ὁμηρικῆς Ἰθάκης εἶναι λίγα ἀλλὰ σημαντικά. Οἱ βρετανικὲς ἀνασκαφὲς ἔφεραν στὸ φῶς πολλὰ εὐρήματα τῆς πρωτογεωμετρικῆς, γεωμετρικῆς καὶ ἀνατολίζουσας ἐποχῆς νοτιοανατολικά τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 1)⁹. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀνήκουν σὲ ὑπαίθριο ἱερό. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση προέρχεται μία ομάδα ἀντικειμένων στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο¹⁰. Μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων ὑπάρχουν ἓνα χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀπόλλωνα ποὺ κρατᾷ λύρα μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ ἴσως φιάλη μὲ τὸ δεξιόν, μιὰ χάλκινη ἀναθηματικὴ λύρα, πήλινες γυναικεῖες προτομές, προσωπεῖα, καὶ κεραμεικὴ. Ὁ συνάδελφος Π. Καλλιγᾶς ποὺ πρόσφατα μελέτησε τὰ ἀντικείμενα αὐτά¹¹ σωστὰ συμπεραίνει ὅτι τόσο τὰ ἀντικείμενα τοῦ Ἑθν. Μουσείου ὅσο καὶ τῶν βρετανικῶν ἀνασκαφῶν ποὺ βρίσκονται στὸ Βαθὺ τῆς Ἰθάκης προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ὁ ποιητὴς τοποθετεῖ τὸ ἱερό στὴν πόλη Ἰθάκη (υ 278). Οἱ φετινὲς ἀνασκαφὲς ἐπιβεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ πόλης σύγχρονης μὲ τὸ ἱερό.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (ἀπὸ πρωτογεωμετρικὴ μέχρι καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ) δὲν ὑπάρχει ἄλλη πόλη στὴ νησί. Οἱ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς στὸ βόρειο τμήμα τοῦ νησιοῦ ἀπέδειξαν τὴν ὑπαρξὴ πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στὰ Πηλικάτα,¹² ἓνα ἢ δύο μυκηναϊκὰ σπίτια στὰ Τριλάγκαδα,¹³ ἓνα ἱερό γεωμετρικῆς κυρίως ἐποχῆς στὴ σπηλιὰ τοῦ Λοῦζου¹⁴, καὶ ἓνα κλασικὸ

9. Τὰ κύρια δημοσιεύματα τῶν ἀνασκαφῶν Ἀετοῦ εἶναι τῶν W. A. HEURTLEY καὶ H. LORIMER, *Excavations at Ithaca*, I, BSA 33, 1932 - 33, 22 - 65. M. ROBERTSON, *The Geometric and later finds from Aetos*, BSA 43, 1948, 9 - 124 καὶ S. BENTON, *Further excavations at Aetos*, BSA 48, 1953, 255 - 361.

10. Ἀπὸ τὸ κτῆμα Εὐστ. Μαράτου, τὸ ὁποῖο βρισκόταν κατὰ τοὺς ντόπιους ἀνατολικά τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου.

11. Π. ΚΑΛΙΓΑΣ, Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἰθάκη, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 3, 1978 - 79, 45 - 69.

12. W. A. HEURTLEY, *Excavations at Ithaca*, II, BSA 35, 1934, 1 - 44.

13. S. BENTON, καὶ H. WATERHOUSE, *Excavations at Ithaca*, *Tris Langadas*, BSA 68, 1973, 1 - 24.

14. S. BENTON, *Excavations at Ithaca*, III; the cave at Polis, I, BSA 35, 1934,

νεκροταφεῖο στὸν Σταυρό¹⁵. Ὅλα αὐτὰ τὰ εὐρήματα δείχνουν ὅτι τὸ βορινὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ διάφορους σκοπούς, ἀλλὰ δὲν ἀποδείχνουν τὴν ὑπαρξὴ πόλης. Τὸ μόνον μέρος ὅπου ὑπάρχει πόλη εἶναι ὁ Ἀετὸς καὶ ἐλπίζουμε ὅτι μελλοντικὲς ἀνασκαφὲς θὰ μᾶς δώσουν ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ πόλη.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

45 - 73. Τῆς Ἰδίας, The evolution of the tripod lebes, ἔ.π. 74 - 130. Τῆς Ἰδίας, Excavations at Ithaca, III; the cave at Polis, II, BSA 39, 1938, 1 - 51.

15. H. WATERHOUSE, Excavations at Stavros, Ithaca in 1937, BSA 47, 1952, 227 - 242.

19. ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 108)

Συνεχίσθηκε για δεύτερη χρονιά, με χορηγία του 'Ιδρύματος 'Ι. Φ. Κωστοπούλου και υπό την επίβλεψή μου, ή συντήρηση από τον ειδικό ζωγράφο-συντηρητή κ. Πέτρο Καράγιαννη των τοιχογραφιών του ναΐσκου του Ταξιάρχου Μιχαήλ στην 'Ανω Κορακιάνα Κερκύρας, που χρονολογούνται στη δεύτερη πενήνταετία του 11ου αϊ.¹ Στο άέτωμα του ανατολικού τοίχου φάνηκε τμήμα Θεοφανείας με τον Χριστό Παντοκράτορα μέσα σε μετάλλιο, τον οποίο περιβάλλουν τὰ εὐαγγελικά σύμβολα, ἐνῶ στὰ ἄκρα τοῦ ἀετώματος παριστάνεται ἀπὸ ἓνα σεραφεῖμ. 'Ανάλογη παράσταση, που χρονολογεῖται με ἐπιγραφή στὸ 1074/75, κοσμεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αγίου Μερκουρίου κοντὰ στὸ γειτονικὸ χωριὸ 'Αγιος Μάρκος². Καθαρίσθηκαν μερικῶς δύο ἀπὸ τὰ εὐαγγελικά σύμβολα καὶ τὸ σεραφεῖμ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀετώματος (πίν. 108). Τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου ἀποκαλύφθηκε μικρὸ μόνο τμήμα, ἐν ἀναμονῇ στερεώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, που φέρει στὸ σημεῖο ἐκεῖνο μεγάλη ρωγμή. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ καθαρίσθηκε μετωπικὴ ἀγία, που κρατᾷ νάρθηκα με τὸ ἀριστερὸ χέρι (πίν. 108β). Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἱαματικὴ ἀγία, ἴσως τὴν ἀγία 'Αναστασία τὴν Φαρμακολύτριά.

Οἱ ἐργασίες δὲν προχώρησαν με τὴν ἐπιθυμητὴ ταχύτητα, διότι οἱ τοιχογραφίες καλύπτονται ἀπὸ πολὺ σκληρὰ ἄλατα καὶ πρέπει νὰ προηγηθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἡ ἔμφραξη μεγάλων ρωγμῶν τῆς τοιχοποιίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Βλ. ΠΑΕ 1984, 107 - 8, πίν. 94 - 96.

2. P.L. VOCOTOPoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, Cahiers Archéologiques, XXI, 1971, 154 - 157, 172, εἰκ. 4 - 5.

20. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΖΑΚΡΟΥ

(Πίν. 109 - 126)

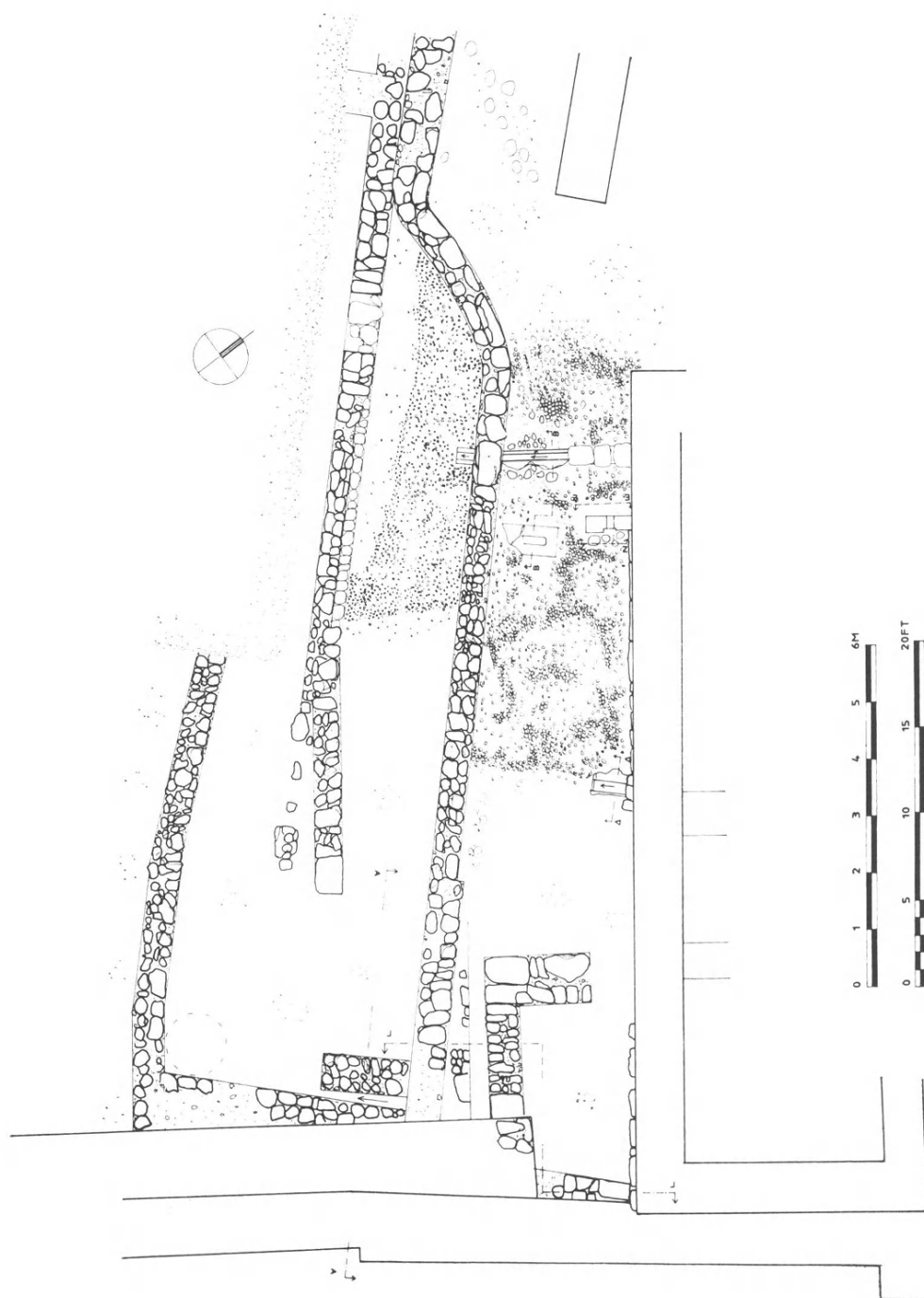
Για είκοστή τρίτη ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκε η έρευνα στην Κάτω Ζάκρο υπό τη διεύθυνση του υπογραφομένου. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι 'Αναστασία Πλάτωνος, Κατερίνα Κόπακα, Λευτέρης Πλάτων, Κέλλυ Χριστοφί, Στέλλα Χρυσουλάκη και η επιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων Μαρία Πλάτωνος, που ήταν και η υπόλογος του ποσού που διατέθηκε από το 'Υπουργείο Πολιτισμού διά της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας. 'Επίσης έλαβαν μέρος οι αρχιτέκτονες Θανάσης Νακάσης και Καίτη Ταγωνίδου - Νακάση και ο έπιστάτης - αρχιτεχνίτης Νίκος Δασκαλάκης. Για την αποκόμιση των χωμάτων χρησιμοποιήθηκε ανατρεπόμενο φορτηγό αυτοκίνητο.

Η έρευνα έντοπίσθηκε σε τρία κυρίως σημεία: α) στην περιοχή άμέσως νότια του νότιου εργαστηριακού τομέα του ανακτόρου, β) στη ΒΔ συνοικία της πόλης, σε δύο σπίτια (F και N) και γ) στη συνοικία του ΝΔ λόφου (ή «Λόφου του 'Αγίου 'Αντωνίου»), όπου συνεχίστηκε η ανασκαφή σε δύο σπίτια (Δα και Σπίτι νότια της Οικίας Β) και ερευνήθηκαν τρία διαδοχικά μινωικά άνδηρα.

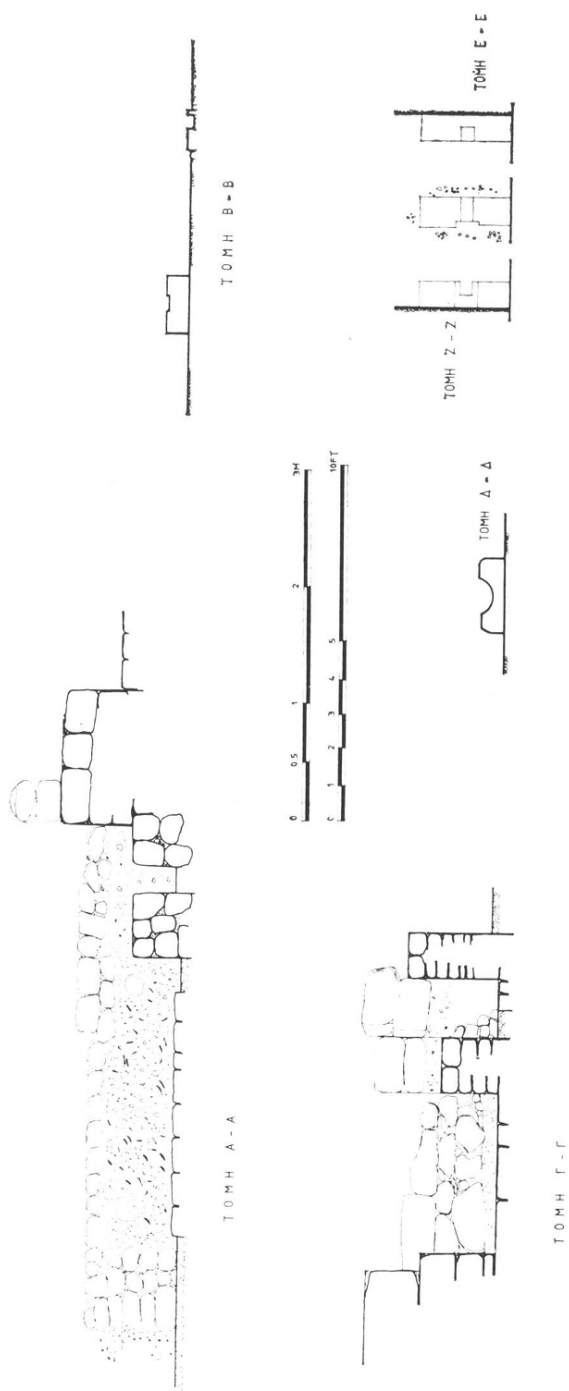
Τομέας νότια του ανακτόρου

Συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα στην περιοχή άμέσως νότια του ανακτόρου με την επίβλεψη της αρχαιολόγου Κατερίνας Κόπακα. Η ανασκαφή κατά τη φετινή περίοδο επεκτάθηκε νότια των βαθιών διαμερισμάτων του νότιου εργαστηριακού τομέα (XLIV, XLVα και XLV), μέχρι την περιοχή που ορίζει ο νότιος τοίχος που πλευρίζει το «πηγάδι» που είχε ανασκαφεί το 1984 (είκ. 1-2).

Πρώτα ανασκάφηκε η ζώνη που ορίζεται από τον νότιο τοίχο των εργαστηρίων και τον νότιο περίβολο (πίν. 109α). Στο ανατολικό τμήμα της ερευνήθηκε ένα δωμάτιο παλαιοανακτορικού κτιρίου (πίν. 109β). Το δωμάτιο ορίζεται από τοίχο με κατεύθυνση από Α προς Δ που γωνιάζει με άλλον από Β προς

Εἰκ. 1. Χώρος ΝΔ τοῦ ἑργαστηριακοῦ τομέα.

Εἰκ. 2. Χώρος ΝΔ τοῦ ἐργαστηριακοῦ τοιμέα, λεπτομέρειες.

N καὶ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά μὲ τρίτο τοῖχο, ἐλαφρὰ λοξό, ποὺ περνάει κάτω ἀπὸ τὸν NA περίβολο τῆς ΥΜ Ια περιόδου. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου ὑπῆρχε ἀνοιγμα. Σειρὰ ἀπὸ πέτρες κάτω ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα ἀποτελοῦσαν ἴσως τὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου ποὺ ἔκλεινε τὸ δωμάτιο ἀπὸ τὰ βόρεια.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου μέχρι βάθους 1.10 μ. διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξη τοῦ ἴδιου «μπαζώματος» ποὺ κάλυπτε τοὺς παλαιοανακτορικοὺς τοίχους νότια τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα, ὅπως καὶ τὸν χῶρο νότια τοῦ N περιβόλου. Τὸ μπαζώμα αὐτὸ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ σκληρὸ ἀνοιχτόχρωμο χῶμα μὲ πολλὰ μικρὲς πέτρες, κόκαλα ζώων, κονιάματα καὶ ἀνάμικτη παλαιοανακτορική - νεοανακτορική κεραμική. Τὸ ἴδιο στρώμα ἐκτείνεται καὶ δυτικότερα, σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς στενῆς λωρίδας μεταξὺ τοῦ νότιου τοίχου τῶν ἐργαστηρίων καὶ τοῦ N περιβόλου καὶ ὅπως διαπιστώθηκε ἀποτελοῦσε ὑπόστρωμα δαπέδου ράμπας πρὸς τὸν NA περίβολο.

Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου δὲν βρέθηκε γιὰτὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέβη δυσχερὴς ἐξαιτίας τῶν νερῶν ποὺ ἀνάβλυζαν. Στὴν κατώτερη ἐπίχωση βρέθηκαν ἀφθονες βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, κομμάτια ἀπὸ μελανογάνωτους κυάθους καὶ λοπάδες, πολλὰ διακοσμημένα μὲ πορτοκαλίες, λευκὲς καὶ κόκκινες ταινίες σὲ τεχνικὴ light on dark, πόδια καὶ τοιχώματα χυτρῶν, κομμάτια πιθαριῶν μὲ ἐμπέστη σχινοειδῆ διακόσμηση, λαβὲς πρόχων, κυάθων καὶ ἀμφορέων καὶ κομμάτια διακοσμημένα σὲ τεχνικὴ dark on light. Βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὲς βάσεις κυπέλλων τύπου tumbler. Πιὸ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ κομμάτια γεφυρόστομης πρόχου, δύο τμήματα ἀπὸ φαρδιά περιχειλῶματα πυραύνων μὲ ἐπ'ἀλλήλους ἀλλοιώσεις καὶ βάση κυάθου μὲ ὁμόκεντρες ἐσωτερικὰ ταινίες καστανοῦ χρώματος σὲ τεχνικὴ dark on light. Κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου βρέθηκαν τρία ὀλόκληρα κύπελλα μὲ κυρτὰ τοιχώματα, ἓνα λοπάδιο μὲ ἀναθύρωση στὸ μέσον τοῦ σώματός του καὶ ἓνα προχοῦδιο μὲ ταινιωτὴ λαβή.

Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου XLIV βρέθηκαν ἀρκετὰ μεγάλα κομμάτια πλίνθων, ἴσως ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ ἐργαστηριακοῦ συγκροτήματος. Περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὑφαντικὰ βάρη, ὀλόκληρα ἢ τμήματά τους, τὰ περισσότερα ἀμφίκυρτα μὲ μία ἢ δύο ὁπὲς ἀνάρτησης καὶ ἓνα πέτρινο βαρίδι ἀπὸ φυσικὴ πέτρα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δωματίου, βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ λίθινα ἀγγεῖα ἀπὸ μαύρη σκληρὴ πέτρα, κομμάτι πυρήνα ὀψιανοῦ καὶ τεμάχιο ὑποπράσινης φαγεντιανῆς. Ἀκόμα συλλέχθηκαν πολλὰ κόκαλα καὶ δόντια ζώων (αἰγοειδῶν καὶ βοοειδῶν) καὶ θαλασσινὰ

ὄστρεα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μερικὲς πορφύρες. Τὰ εὐρήματα συμπληρώνουν μερικοὶ τριπτῆρες καὶ κομμάτια ἐλαφρόπετρας.

Μιά μικρὴ μύλη στὴ ρίζα τοῦ τοίχου τοῦ ἐργαστηρίου XLIV, παρόλο ποὺ δὲ βρέθηκε *in situ*, ἴσως ἀνῆκε στὴν πόρτα τοῦ μικροῦ παλαιοανακτορικοῦ δωματίου.

Στὸ δυτικότερο τμήμα τῆς διάβασης ἀνάμεσα στὸν ἐργαστηριακὸ τομέα καὶ τὸν Ν περίβολο καὶ σὲ βάθος μέχρι 1.20 μ. ποὺ ἦταν ἐφικτὴ ἡ ἔρευνα, ὑπῆρχε τὸ ἴδιο «μπάζωμα» ποὺ περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα καὶ κόκαλα ζώων ἔντονα καμένα, καθὼς καὶ πολλὰ κονιάματα, λευκὰ ἢ ἐγχρωμα. Ἡ κεραμεικὴ ἦταν κι ἐδῶ ἀνάμικτη παλαιοανακτορική-νεοανακτορική τῆς ΥἼ Ια περιόδου. Ἀνῆκε σὲ κοινούς τύπους ἀγγείων: ἄωτα κωνικά κύπελλα, κυάθους (πολλοὶ μελανογάνωτοι), λοπάδια, ἀμπορεῖς, πρόχους, χύτρες καὶ πιθάρια μὲ σχοινοσιδὴ ἐμπέστη διακόσμηση. Πολλὰ ὄστρακα ἦταν διακοσμημένα σὲ τεχνικὴ dark on light καὶ ἄλλα ἀνῆκαν σὲ ἐγχρωμα, κατὰ τὸ πλεῖστον, μικρὰ ἀγγεῖα (τεχνικὴ light on dark). Ἀξίζουν νὰ σημειωθοῦν χωριστά, τμήμα χείλους καὶ τοιχώματος ἀγγείου μὲ δύο σειρὲς ἐπάλληλων πλαστικῶν κυκλίσκων, λοπάδιο μὲ διακόσμηση ripple στὴ βάση καὶ ὁμόκεντρων φαίων κύκλων ἐσωτερικά, τμήμα κυάθου μὲ διακόσμηση διπλῶν σπειρῶν καὶ κεντρικοῦ ρόδακα (dark on light), τροχαλιόσχημος λαίμκος ἀγγείου μὲ περιτρέχουσες σκοῦρες ταινίες, χεῖλος καὶ τμήμα γεφυρόστομης πρόχου μὲ διακόσμηση συμμετρικῶν ἡμικυκλίων στὸν ὧμο καὶ διαγώνιες πορτοκαλιᾶς ραβδώσεις στὸ χεῖλος (ΥἼ Ια περιόδου), ὄστρακο μὲ καστανὲς σπεῖρες σὲ ἀνοιχτόχρωμο πηλὸ καὶ δύο κομμάτια παλαιοανακτορικοῦ κυάθου μὲ διακόσμηση λευκῶν κύκλων ἀπὸ μικρὲς στιγμὲς σὲ μαῦρο βάθος.

Στὴν ἴδια ἐπίκωση βρέθηκαν ἀρκετὰ ὑφαντικὰ βάρη, κυρίως ἀμφίκυρτα μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ κομμάτια πέτρινων ἀγγείων ἀνάμεσα στὰ ὅποια βάση κυλινδρικοῦ κυπέλλου ἀπὸ πράσινη πέτρα, τμήμα φωλεόσχημου, σχεδὸν σφαιρικοῦ, ἀγγείου καὶ τμήμα σκεύους ἀπὸ μαύρη πέτρα μὲ βυσσινιᾶς ραβδώσεις.

Πολλὰ ἦταν τὰ κονιάματα ἀπὸ δάπεδα καὶ ὀροφές, καὶ ἄλλα ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν. Ἐνδιαφέρον εἶναι κομμάτι μὲ φαρυδιὰ κόκκινη ταινία στὸ ἄκρο τῆς πλατιᾶς πλευρᾶς του καὶ ἄλλο ἀπὸ στρογγυλὴ τράπεζα μὲ κόκκινη ταινία στὴν ἀκμὴ τοῦ ὧμου. Ἐπίσης κομμάτι ἀπὸ τράπεζα μὲ κεντρικὴ κοκκινόχρω-

μη βάθυνση καὶ γραπτὴ διακόσμηση ἀπὸ διασταυρούμενες κόκκινες καὶ μαῦρες γραμμὲς καὶ κουκίδες στὸ κυρτὸ πλάγιο τμήμα τοῦ σώματός της.

Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν ἐπίσης λεπίδες ἀπὸ ὀψιανὸ καὶ πυριτόλιθο, δύο κομμάτια ἀπὸ θαλάσσιους τρίτωνες, ἓνα κογχύλι τοῦ εἴδους *murex* καὶ πολλοὶ λίθινοι τριπτῆρες. Σημαντικὴ ἦταν ἡ ἀνακάλυψη μεγάλων καμένων κοκάλων ζώου ποὺ εἶχαν ριχθεῖ στὴ ρίζα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἐργαστηριακοῦ χώρου XLVα, λίγο νοτιότερα τῆς εἰσόδου ποὺ φράχθηκε (σὲ βάθος 1.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς παραστάδας τῆς ἀρχικῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου XLVα). Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ κόκαλα βρέθηκε τμήμα ἐπίπεδης, τετράπλευρης, λευκῆς πλάκας ἀπὸ μάρμαρο. Τὰ κόκαλα ἀνήκουν σὲ αἰγοειδῆς.

Λοξὸς τοιχίσκος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μιὰ σειρὰ πέτρες, στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς διάβασης, ἴσως χρησίμευσε ὡς διαχωρίσμα ἢ ἀποτελοῦσε τὴ μίαν πλευρὰ κτιστοῦ ὕδαταγωγοῦ ποὺ δὲν σώθηκε.

Στὸ δυτικότερο τμήμα τῆς διάβασης μεταξὺ τῶν ἐργαστηρίων καὶ τοῦ Ν περιβόλου εἶχε βρεθεῖ σὲ παλιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο λίθινος ἀγωγός (1975). Ὁ ἀγωγός (πίν. 110α) καθαρίσθηκε ἐκ νέου καὶ ἀποτυπώθηκε ἀφοῦ συνδέθηκε μὲ τὴν κατάληξή του ποὺ σώθηκε κάτω καὶ νότια τοῦ νότιου περιβόλου. Ἐχει κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ εἶναι καλυμμένος κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἐργαστηρίου XLVIII ἀπ' ὅπου ξεκινᾷ καὶ ἀκάλυπτος νοτιότερα. Τὸ ἀκάλυπτό του τμήμα εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ δύο μεγάλες πέτρες ποὺ ἔχουν διανοιγμένο αὐλάκι κοντὰ στὸ δυτικὸ ἄκρο τους, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τους ἔχει λαξευθεῖ τοξοειδῶς. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ εἶναι 3.20 μ. καὶ τὸ πλάτος του 0.45 μ.

Δυτικὰ καὶ ἀνατολικὰ τοῦ ἀγωγοῦ σώζεται δάπεδο ἀπὸ μικρὰ θαλασσινὰ χαλίγια ποὺ σώθηκε ἀποσπασματικὰ (σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ ἐργαστηρίου XLV). Τὸ χαλικιωτὸ δάπεδο ἔχει καθιζήσει πρὸς Νότο. Πάνω του στηρίχθηκε μεγάλη πέτρα μὲ κεντρικὴ κοιλότητα - αὐλάκι. Βρίσκεται στὴν προέκταση πρὸς Νότο τοῦ μεσότοιχου τῶν ἐργαστηρίων XLV καὶ XLVα, σὲ βάθος 1.10 μ. Ὁ μονολιθικὸς αὐτὸς ἀγωγός ἔχει διαστάσεις 0.45×0.50 μ. καὶ τὸ πλάτος τοῦ λαξευτοῦ αὐλακιοῦ εἶναι 0.20 μ. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ προορισμὸς του ἦταν νὰ ἀπομακρύνει τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ ἐργαστηρίου XLV διοχετεύοντάς τα στὴ διάβαση. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ προέρχονται μερικὰ κομμάτια ἀπὸ κονίαμα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνῆκε ἴσως σὲ τράπεζα προσφορῶν.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε στὴ συνέχεια μεταξὺ τοῦ Ν περιβόλου καὶ τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ πλευρίζει τὸ πηγάδι ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ κατὰ τὸ 1984 (πίν. 110β). Ὁ τοῖχος αὐτὸς μὲ κατεῦθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν πρόχειρο ἀντερεισματικὸ τοῖχο ποὺ ἔχει διαταραχθεῖ ἀπὸ τὴν καλλιέργεια. Ἰσως ἀποτελοῦσε τὸν νότιο ἀντερεισματικὸ τοῖχο τῆς διάβασης-ράμπας πρὸς τὸν ΝΑ περίβολο, ποὺ δημιουργήθηκε στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ συγκρατοῦσε τὸ «μπάζωμα» ποὺ ἀποτελέσσε τὸ ὑπόστρωμά της. Πάνω ἀπὸ τὸν κατώτερο τοῖχο ποὺ εἶναι στιβαρότερος ἐπικάθισε στρώμα χώματος ποὺ περιεῖχε παλαιοανακτορικὰ καὶ νεοανακτορικὰ ὄστρακα. Ὁ ἀντερεισματικὸς τοῖχος παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 10.80 μ. καὶ τὸ πλάτος του ἦταν 0.50 - 0.60 μ. Στὸ δυτικότερο τμῆμα του ἀκουμπᾷ τὸ καμπτόμενο σκέλος τοῦ νότιου περιβόλου, ἐνῶ στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα του ὑπάρχει ἄνοιγμα πρὸς τὸν χῶρο τοῦ πηγαδιοῦ, ὅπως ἀποδεικνύει μεγάλη σιδερόπετρα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο του ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ παραστάδα. Σὲ ἀπόσταση 1.75 μ. ἀνατολικά τοῦ σημείου ποὺ ὁ τοῖχος περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ καμπτόμενο σκέλος τοῦ Ν περιβόλου ὑπῆρχε μεγάλη ἐπίπεδη πέτρα ἀπὸ πωρόλιθο (διαστ. 0.65×0.45 μ.) ποὺ πιθανὸν ἀποτελοῦσε τὸ ὑπόβαθρο κατωφλίου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ὑποστρώματος τοῦ κατωφλίου βρέθηκε χάλκινο μαχαίρι ΥΜ Ια ἐποχῆς, τριγωνικοῦ τύπου, σπασμένο σὲ τρία κομμάτια (πίν. 111α). Ἐχει μῆκος 0.11 μ. καὶ πλάτος κεφαλῆς 0.028 μ. Σώζει τρία καρφιά μῆκους 0.09 μ. Ἡ αἰχμὴ του εἶναι ἐλαφρὰ στρογγυλεμένη. Δὲν σώθηκε ἵχνος τῆς λαβῆς ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ ξύλο ἢ ἄλλο εὐθραυστο ὑλικό. Φέρει ἔντονη ὀξειδῶση καὶ πατίνα.

Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τοίχου ἦταν λιγοστή, κυρίως παλαιοανακτορικὴ. Βρέθηκαν πολλὲς βάσεις, λαβές καὶ τοιχώματα μελαμβαφῶν κυπέλλων καὶ κυάθων. Περισυλλέχθηκαν δύο ὀλόκληρα λοπάδια μὲ ἀλλεπάλληλες ἀναθιώσεις στὰ τοιχώματα καὶ τμῆμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ ἐπάλληλες κυκλικὲς ταινίες καὶ σπείρες ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ σὲ τεχνικὴ dark on light. Τμῆμα λίθινου σκεύους ἀπὸ σκούρα πράσινη πέτρα μὲ ἀνοιχτόχρωμα στίγματα καὶ πῆλινο ὕφαντικὸ βάρος τραπεζοειδοῦς σχήματος μὲ τέσσερις ὀπές ἀνάρτησης, μαζεύτηκαν ἐπίσης κατὰ τὸν καθαρισμό.

Τὸ «μπάζωμα» τῆς ζώνης αὐτῆς μεταξὺ νότιου περιβόλου καὶ βόρειου πλευρικοῦ τοίχου τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι ὅμοιο μὲ αὐτὸ τῆς διάβασης καὶ περιεῖχε μικτὴ παλαιοανακτορικὴ - ΥΜ Ια κεραμεικὴ, κόκαλα καὶ δόντια ζώων καὶ

πολλά κονιάματα ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν καὶ δάπεδα. Ἡ κεραμεικὴ ἀνῆκε σὲ κοινὰ ἀγγεῖα: ἄωτα κωνικά κύπελλα, κυάθους, λοπάδες, πρόχους, πύραυνα ἀμπορεῖς, χύτρες καὶ πιθάρια μὲ ἐμπέστη σχοινοειδῆ διακόσμηση. Τὰ ἀγγεῖα διακοσμοῦνταν καὶ στὶς δύο τεχνικές, dark on light καὶ light on dark. Τμῆμα τοιχώματος καὶ χεῖλους μεγάλου κυάθου κοσμεῖται μὲ θέμα καστανόφαιων ὀριζόντιων ταινιῶν ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ὑπάρχουν μαύρες κουκίδες ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν διπλὲς τοξοειδεῖς γραμμές. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι καὶ τμῆμα κυλινδρικοῦ ἀγγείου, ἴσως ἀνθοδοχείου.

Ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ζώνης αὐτῆς προέρχεται τμῆμα λίθινου βωμίσκου ἀπὸ σκούρα πράσινη βασαλτικὴ πέτρα ποὺ σώζει τὸ πάνω τμῆμα κεντρικοῦ κυλινδρικοῦ ποδιοῦ - κιονίσκου μὲ δύο ὀριζόντιους ἀνάγλυφους δακτυλίους. Στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κονιάματα ποὺ φέρουν ἔχνη κόκκινου, μαύρου καὶ γαλάζιου χρώματος, μὲ γωνιούμενα τοιχώματα, ἴσως τμήματα ἀπὸ τράπεζες προσφορῶν. Ἐνα ἀρκετὰ μεγάλο κομμάτι ἔχει γωνιούμενα πλευρικά τοιχώματα καὶ βαθιὰ κεντρικὴ κοιλότητα μὲ χρώμα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γύρω ἀπ' αὐτήν. Βρέθηκαν κονιάματα ποὺ ἀνῆκαν σὲ τέσσερις τουλάχιστον τράπεζες προσφορῶν, καθὼς καὶ δύο κομμάτια ἀπὸ ὀρθογώνιες πῆλινες ἐπίχριστες τράπεζες. Ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς προέρχονται δύο κομμάτια λίθινων ἀνοικτῶν ἀγγείων, ἴσως λοπάδων, ἀπὸ πράσινη σκούρα πέτρα μὲ ἄσπρες κηλίδες.

Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς ζώνης μαζεύτηκαν ὅσα καὶ κρανίον αἰγοειδοῦς, ἀρκετὰ θαλασσιὰ ὄστρεα καὶ κομμάτι ὕδαταγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου Π. Περισυλλέχθηκαν ἀκόμα, ἀρκετὰ ὕφαντικὰ βάρη, τὰ περισσότερα ἀμφικυρτα μὲ μία ἢ μὲ δύο ὁπὲς ἀνάρτησης, τμῆμα ἀπὸ λίθινον ἐπιπεδόκυρτον τριβεῖον καὶ σφαιρικὸς τριπτήρας. Στὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὸν νότιον περίβολον, τὸν τοῖχον τοῦ ΝΑ περιβόλου καὶ ἓναν τοιχίσκον στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς διάβασης μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν βρέθηκε ἀνεστραμμένος πῆλινος μονόμυξος κυκλικὸς λύχνος (διαστ. 0.10×0.09 μ.) μὲ ἀναθύρωση στὸ χεῖλος καὶ ἔχνη φωτιᾶς στὴν ἀντάκωση τῆς μύξας. Σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου τοῦ Ν περιβόλου βρέθηκε στρώμα ἀπὸ μικρὰ χαλίκια (α' δάπεδο). Ἡ κεραμεικὴ σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν ΜΜ II καὶ ΜΜ III ἐποχῆς. Κάτω ἀπὸ τὸ χαλικωτὸ δάπεδο ὑπῆρχε λιθόστρωτο (α' ὑπόστρωμα).

Τέλος ἐρευνήθηκε τὸ κομμάτι μεταξὺ τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ πηγαδιοῦ (πίν. 111β). Ὁ τοῖχος ποὺ πλευρίζει τὸ πηγάδι ἀπὸ τὴ νότια πλευ-

ρὰ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 8.40 μ. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.60 - 0.75 μ. Εἶναι στιβαρὸς μὲ δύο ὕψεις καὶ γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Μία ἐλιά ἐμπόδισε τὴν περαιτέρω διερεύνησή του πρὸς τὰ δυτικά. Ἴσως ἀποτελοῦσε τοῖχο περιβόλου στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου ἢ στὴ μετάβαση πρὸς τὴ νεοανακτορικὴ. Βρίσκεται στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸν ΝΑ περίβολο καὶ ἴσως ἀνήκει στὴν ἴδια φάση μὲ τὸ δωμάτιο στὰ νότια τοῦ ἐργαστηριακοῦ τομέα.

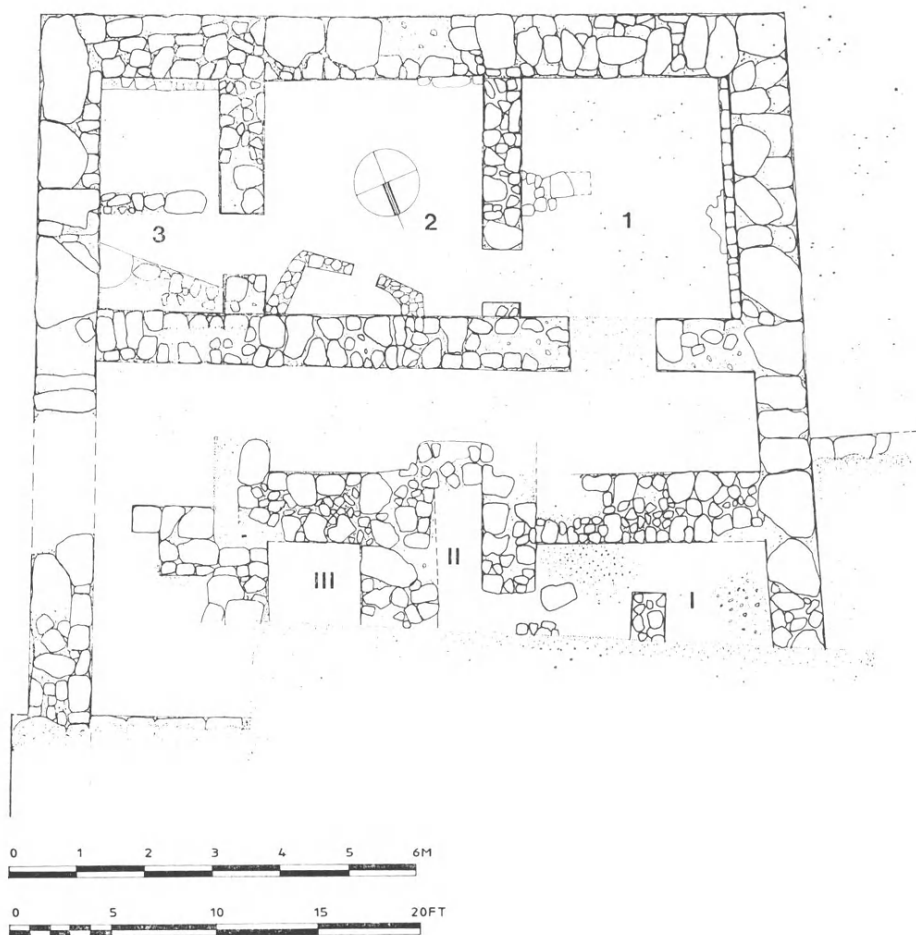
Τὰ ὅστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ πηγάδι εἶναι λίγα, κυρίως MM II, ἢ MM III. Ἀνήκουν σὲ κυάθους, κύπελλα, πρόχους καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, τὰ πλεονεχῶς μελανογάνωτα.

Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν λίθων τοῦ βόρειου πλευρικοῦ τοίχου τοῦ πηγαδιοῦ προέρχεται ἀρκετὰ μεγάλο τμήμα λίθινης τράπεζας προσφορῶν τοῦ ὀρθογώνιου τύπου μὲ κεντρικὸ πόδι, ἐπιχρισμένης μὲ λευκὸ κονίαμα.

Σπίτι F (εἰκ. 3)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλάκη συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σπιτιοῦ F τοῦ ΒΔ λόφου (πίν. 111γ) ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1984. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν μὲ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τῶν περιμετρικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου ποὺ τμήματά τους εἶχαν μετατραπεῖ σὲ ἀναλημματικούς καὶ διαχωριστικούς τοίχους ἀπὸ τοὺς σύγχρονους καλλιεργητές. Τὸ σπίτι εἶναι κτισμένο σὲ δύο τουλάχιστον ἀνισοῦψῃ ἄνδρα ποὺ χωρίζονται μὲ μακρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο ἀπὸ Δ πρὸς Α. Στὸ νοτιότερο ἄνδρα ποὺ βρίσκεται σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ὑπῆρχαν τρία θεμέλια δωμάτων, περίπου ἰσομεγέθη, ποὺ ἐπικοινωνοῦσαν μεταξὺ τους μὲ πόρτες. Ἡ ἐρευνα τῶν τριῶν αὐτῶν δωμάτων ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου (πίν. 112α).

Ὅλη ἡ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου ἦταν ἐξαιρετικὰ διασαλευμένη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κυβόλιθους ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴ δεύτερη σειρὰ τῶν δόμων εἶχαν πέσει ἀνατολικά καὶ δυτικά ἀπ' αὐτήν. Τὸ βορειότερο τμήμα τῆς εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ ἓνα σύγχρονο τοῖχο ἀγροκαλλιέργειας καὶ μπάζα ποὺ ἴσως προέρχονταν ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ Ἀγγλου ἐρευνητῆ Hogarth. Ἡ πρόσοψη ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους, ἄδρα ἐπεξεργασμένους ἀσβεστολιθικούς μπλόκους ποὺ ἐπενδύθηκαν ἐσωτερικά ἀπὸ μία σειρὰ πέτρες μέτριων διαστάσεων. Ἰχνη ἐνὸς ἰσχυροῦ τοίχου, κάθετου στὴν πρόσοψη, φάνηκαν 1.50 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸ σημεῖο συμβολῆς τῆς μὲ τὸν μακρὸ ἀντερεισματικὸ τοῖχο ποὺ

Εἰκ. 3. Βορειοδυτικὸς λόφος, Σπίτι F.

διαχωρίζει τὰ δύο ἄνδρα. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς δυτικῆς πρόσοψης μαζεύτηκε λίγη, ὄχι ιδιαίτερα χαρακτηριστικὴ κεραμεικὴ: τοίχωμα ἄνωτου κωνικοῦ κυπέλλου, τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ψηλοῦ μελανογάνωτου κυπέλλου, χεῖλος τρίλοβης πρόχου, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, χεῖλη ἀγγείων ποὺ νεύουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ κυλινδρικὲς λαβές.

Καθαρίσθηκε ἐπίσης ἡ νότια πρόσοψη τοῦ κτιρίου ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὰ κλαδιά μιᾶς συκιᾶς ποὺ εἶχε φυτρώσει στὸ σημεῖο αὐτό. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δόμους εἶχαν πέσει σὲ λοξὴ σειρὰ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ κτίριο καὶ εἶχαν

καλυφθεῖ ἀπὸ νεωτερικὸ τοῖχο. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς πρόσοψης περισυλλέχθηκε τμῆμα πέτρινης μύλης.

Τὸ δωμάτιο 1 εἶναι τὸ δυτικότερο δωμάτιο τοῦ νότιου ἀνδῆρου, καταλαμβάνει δηλαδὴ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ σπιτιοῦ. Σχηματίζεται ἀπὸ τμήματα τῆς δυτικῆς καὶ τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ κτιρίου, ἀπὸ τὸ δυτικότερο τμῆμα τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου ἀνάμεσα στὰ δύο ἄνδρα καὶ ἀπὸ ἓναν διαχωριστικὸ τοῖχο πρὸς τὸ δωμάτιο ποὺ βρίσκεται ἀμέσως ἀνατολικά. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι προχειροκτισμένος ἀπὸ μικρὰς πέτρες καὶ πηλόχωμα, εἶχε πλίνθινη ἀνωδομή καὶ ἄνοιγμα στὸ βόρειο ἄκρο του (πλάτους 1 μ.) γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ δωματίου 1 μὲ τὸ ἀμέσως ἀνατολικότερο δωμάτιο 2. Τὸ ἄνοιγμα φαίνεται ὅτι καταργήθηκε στὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση ἀφοῦ κλείσθηκε μὲ ἀσβεστόλιθους ποὺ κατὰ τὴν καταστροφὴ κάηκαν ἰσχυρὰ καὶ ἀσβεστοποιήθηκαν ἐπιτόπου (πίν. 112β).

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ποὺ διαχωρίζει τὰ δύο ἄνδρα ἐντοπίσθηκε ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. διαμέσου τοῦ ὁποίου ἴσως ὑπῆρχε εἶδος πρόσβασης πρὸς τὰ βορειότερα διαμερίσματα. Τὸ ἄνοιγμα βρέθηκε γεμάτο ἀπὸ οἰκοδομικὰ ὑλικά, πλίνθους μὲ ἐπίχρυστὴ τὴ μιὰ ὕψη, μικρὰς πέτρες καὶ ἄδρά πελεκημένες πλάκες (πίν. 113α). Στὰ δύο ἄκρα τοῦ ἀνοίγματος ὑπάρχουν πλάκες ποὺ ἴσως ἀνῆκαν σὲ παραστάδες πόρτας. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῶν ἀνδῶν ὑποβάλλει ὅτι τὸ ἄνοιγμα ὡδηγοῦσε σὲ κλιμακοστάσιο ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία τῶν διαμερισμάτων τῶν δύο ἰσοπέδων.

Στὸ μέσον περίπου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου ἓνας μεγάλος ἀσβεστόλιθος ποὺ ἐξέχει λίγο (0.30 μ.) πρὸς τὰ ἀνατολικά τῆς ὑπόλοιπης κρηπίδας σχηματίζει δυὸ ἄδρά κάθετα λαξεύματα ποὺ ἴσως κατασκευάσθηκαν γιὰ νὰ δεχθοῦν κάθετα ξύλινα δοκάρια, στηρίγματα τῆς ὀροφῆς. Ἰχνη ξύλου ποὺ βρέθηκαν *in situ* καὶ μία λωρίδα μὲ ἴχνη φωτιᾶς πάνω στὸ δάπεδο στὸ σημεῖο αὐτὸ κάνουν πιθανὴ τὴν παραπάνω ὑπόθεση.

Ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση τοῦ δωματίου ἦταν πολὺ χαλαρὴ καὶ περιεῖχε λίγα ὠρείδη θαλασσινὰ χαλίκια, κομμάτια πλίνθων καὶ λίγη κοινὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται: τοιχώματα ἀπὸ μεγάλα ἄγγεῖα μὲ ἐγκοπές, τοίχωμα πίθου ἀπὸ λευκωπὸ πηλὸ μὲ προσμίξεις μὲ ἐμπέστες διακοσμητικὰς ταινίες, ἐπίπεδη βάση μικρῆς πύλης, κυλινδρικές καὶ πεπλατυσμένες λαβές, πόδια τριποδικῶν χυτῶν, ταινιόσχημη λαβὴ κυάθου καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἄνωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου καὶ σὲ

βάθος 0.40 μ. ἀπ' τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρέθηκε τμήμα κυκλικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ λευκωπὴ πέτρα με ἀναθύρωση στὸ κάτω μέρος. Εἶναι πιθανὸ ὅτι θὰ στηριζόταν σὲ κυλινδρικό πόδι ποὺ ὅμως δὲν βρέθηκε. Ἐνὰ κομμάτι ἐξαγωνικοῦ σκεύους ἀπὸ σπαρτιατικὸ βασάλτη περισυλλέχθηκε ἐπίσης στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τὸ χῶμα κατὰ τόπους εἶχε ἔντονο κόκκινο χρῶμα, πράγμα ποὺ ὀφειλόταν στὴ διάλυση πλίνθων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀνωδομὴ τῶν διαχωριστικῶν τοίχων. Ἡ ἐπίχωση στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν γεμάτη ἀπὸ μικρὲς καὶ μεγάλες πεσμένες πέτρες ποὺ ἄφηναν μεταξὺ τους κενά. Κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία οἱ πεσμένες πέτρες σχηματίζαν λιθοσωρό. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφαιρέθηκε μεγάλος ἄδρὰ ἐπεξεργασμένος ὀγκόλιθος ποὺ ἀνῆκε ἀσφαλῶς στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Κάτω ἀπὸ τὸν κυβόλιθο περισυλλέχθηκαν, χεῖλος πίθου τύπου jar, ἐπιπεδούμενο χεῖλος μεγάλου ἀγγείου με πρόχειρη αὐλάκωση, χεῖλος λεπτοῦ κυάθου με ἔχνη σκοτεινῆς διακόσμησης καὶ παραλληλεπίπεδο ὕφαντικό βάρος με τέσσερις ὀπές ἀνάρτησης. Ἄλλοι κυβόλιθοι βρέθηκαν κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου καὶ ἀσφαλῶς ἀνῆκαν κι αὐτοὶ στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες μετρίου μεγέθους ποὺ ἦταν πολὺ ἀφθονότερες στὸ βόρειο καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δωματίου ὑπῆρχαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες με ἐπίπεδες καὶ τὶς δύο ἐπιφάνειές τους. Κοντὰ στὸ βόρειο τοῖχο βρέθηκε, πεσμένη ἀσφαλῶς ἀπὸ πάνω, μιὰ ὀρθογώνια παραστάδα ἀπὸ γυψόλιθο με δόντι στὸ ἓνα ἄκρο της. Τὸ στρώμα αὐτὸ περιεῖχε ἀκόμα πλίνθους, θαλασσινὰ χαλίκια, ἓναν τριπτήρα ἀπὸ ὠραία πρασινωπὴ πέτρα καὶ ἀρκετὴ κεραμεικὴ. Ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ μεγάλα ἀγγεῖα ξεχωρίζουν, τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος πίθου τύπου jar με ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, τοίχωμα πίθου με ἐμπέστες σχοινοειδεῖς ταινίες, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν, τμήμα ἀγγείου με ἄσπρο γάνωμα στὸ ἐσωτερικό, πεπλατυσμένη λαβή, ἡ ἀπαρχὴ ὀριζόντιας ἀνυψωμένης λαβῆς καὶ τοίχωμα πίθου με σχοινοειδὴ ταινία ποὺ ἀποδίδεται με ἐγχάρακτες κάθετες καὶ πλάγιες γραμμές. Σὲ λεπτότερα ἀγγεῖα ἀνήκουν βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, προχοὲς πρόχων καὶ τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ ἀνάλογο ἀγγείου με διακόσμηση ταινίας καὶ σπείρας, καὶ χεῖλος κυάθου με καστανὲς ταινίες.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν μεγάλων κυβολίθων καὶ τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ πεσμένου ὕλικου καὶ σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης, ἡ ἐπίχωση περιεῖχε ἀφθονες μικρὲς ἀσβεστόπετρες, μεγάλο ἀριθμὸ

ἐπίχριστων πλίνθων καὶ κομμάτια ἀπὸ ἀσβεστολιθικῆς γκρίζης πλάκες, τμήμα χαλικάσβεστου δαπέδου, τμήματα μιᾶς δεύτερης ἀσβεστολιθικῆς παραστάδας, τριπτῆρες, ἓνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχε λάξευμα γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῶν δαχτύλων, καὶ ἀρκετὴ κεραμεικὴ. Κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία καὶ κατὰ μῆκος τῆς νότιας πρόσοψης βρέθηκαν τὰ κομμάτια πίθου μὲ σχοινοειδεῖς πλαστικὲς ταινίες καὶ χεῖλος ποὺ νεύει πρὸς τὰ ἔξω. Κοντὰ στὸ ἄνοιγμα τοῦ βόρειου τοίχου βρέθηκε δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης. Ἡ κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου περιεῖχε ἀρκετὲς πέτρες μετρίου μεγέθους καὶ κομμάτια πλακῶν, πολλὰ τμήματα πλίνθων (ιδίως κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο), πολλὰ θαλασσινὰ χαλίκια μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρησιμοποιήθηκαν ὡς τριπτῆρες καὶ ὥραϊα γυψολιθικὴ παραστάδα μὲ διπλὲς ὀδοντώσεις στὰ δύο ἄκρα σπασμένη σὲ δύο κομμάτια, πεσμένη κάθετα ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο (πίν. 113β).

Στὴ βάση τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου πρὸς τὸ ἀνατολικότερο δωμάτιο 2 καὶ περίπου στὸ μέσον του βρέθηκε μιὰ πλίνθινη, σχεδὸν κυκλική, κατασκευὴ διαστάσεων 0.50×0.40 μ. καὶ σωζόμενου ὕψους 0.30 μ. ποὺ φαίνεται πὼς χρησίμευσε σὰν ἐστία (πίν. 114α). Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κατασκευῆς τὸ χῶμα ἦταν καμένο καὶ δὲν περιεῖχε κεραμεικὴ. Ἰχνη φωτιᾶς ὑπῆρχαν καὶ στὶς πέτρες τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου στὸ σημεῖο αὐτό. Μία μεγάλη πλίνθος (διαστ. $0.40 \times 0.30 \times 0.25$ μ.) τοποθετημένη ἀμέσως δυτικὰ τῆς ἐστίας καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὴν ἴσως χρησίμευσε σὰν πρόχειρο θρανίον πάνω στὸ ὁποῖο γινόταν ἡ προετοιμασία τοῦ φαγητοῦ. Μία ἀκόμα πλίνθος δυτικὰ ἀπ' αὐτὴν συμπλήρωνε τὴν κατασκευή.

Ἀπὸ τὸ χαλικάσβεστο δάπεδο τοῦ δωματίου σώθηκε μόνο ἓνα μικρὸ τμήμα (πάχους 0.50 μ.) κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, πολλὰ ὅμως κομμάτια του περισυλλέχθηκαν στὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ χώρου. Εἶχε στρωθεῖ πάνω σ' ἓνα στρώμα κοσκινισμένου κοκκινωποῦ πηλοχρώματος ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν τεχνητὴ ἰσοπέδωση τοῦ ἐδάφους, ἀφοῦ ὁ φυσικὸς βράχος ἀνεβαίνει ἤπια πρὸς τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου. Στὸ δάπεδο βρέθηκαν, διασκορπισμένα σὲ διάφορα σημεῖα, τμήματα τοῦ πίθου μὲ τὶς σχοινοειδεῖς πλαστικὲς ταινίες. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο βρέθηκε ἀκέραιη ραμφόστομη πρόχους, ὀλόκληρο κωνικὸ κύπελλο καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων κοινῆς χρήσης, μεταξὺ τῶν ὁποίων τμήματα χύτρας.

Σὲ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τοῦ δωματίου τὸ χῶμα ἦταν καμένο καὶ περιεῖχε

λίγα ὄστρακα. Κάτω ἀπὸ τὸ καμένο στρώμα τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ καὶ πρασινωπὸ καὶ περιεῖχε λίγα ΥΜ Ια ὄστρακα.

Τὸ δωμάτιο 2 (πίν. 114β), τὸ μεσαῖο ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια τοῦ νοτίου ἀνδρήρου, ἦταν σχεδὸν τετράγωνο, διαστ. 3×3.50 μ. Ἀνοίγμα στὸ βορειότερο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνατολικότερο δωμάτιο 3, ἐνῶ στὸ δωμάτιο 1 ὁδηγοῦσε ἡ πόρτα στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ποὺ ὅπως ἤδη περιγράφηκε βρέθηκε μπλοκαρισμένη κατὰ τὴν τελικὴ φάση. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου σχηματίζουν δύο στενὲς ἀντικριστὲς ἐσοχὲς μέσα στὶς ὁποῖες βρέθηκε κάρβουνο. Ἴσως χρησίμευσαν ὡς φωλιές γιὰ κάθετα δοκάρια ποὺ ἀποτελοῦσαν τμήματα τῆς ξυλοδεσιᾶς τῶν διαχωριστικῶν τοίχων. Ἡ κρηπίδα τοῦ νότιου τοίχου ἐξεῖχε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου 0.15 μ. σχηματίζοντας ἓνα εἶδος στενοῦ πεζουλιοῦ.

Στὴν ἄνω ἐπίχωση τοῦ δωματίου βρέθηκαν ἀρκετὰ τμήματα τοιχωμάτων μεγάλων ἀγγείων, τμῆμα ἀγγείου ποὺ ἔχει ἐπίπεδο χεῖλος καὶ κυλινδρική λαβὴ κυάθου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε κομμάτι χαλικοτοῦ δαπέδου καὶ μία πλίνθος. Λίγο χαμηλότερα, σὲ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου, τὸ χῶμα ἦταν σκληρὸ καὶ κοκκινωπὸ καὶ περιεῖχε λίγα ὄστρακα ἀπ' τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν λεπτὰ τοιχώματα κυάθων καὶ ταινιωτὲς λαβὲς ποὺ λεπτονόονται πρὸς τὸ κάτω μέρος τους. Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκαν δύο θαλασσινὰ ὄστρεα καὶ τμῆμα λεπίδας ὀψιανοῦ. Στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ δωματίου τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα καμένο καὶ περιεῖχε λίγα ὄστρακα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχαν πέσει πολλὲς πέτρες ποὺ ἴσως ἀνῆκαν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Μία μεγάλη πλίνθος βρέθηκε κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία, ἐνῶ πολλὲς ἀκόμα πεσμένες πέτρες ἦταν κοντὰ στὴ νότια πρόσοψη καὶ στὴν περιοχὴ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ δωματίου. Ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες βρέθηκε λίγη κοινὴ κεραμεικὴ καὶ τμῆμα λίθινης λοπάδας μὲ σύμφυτη ἐπιμήκη λαβὴ ἀπὸ ὠραία μαύρη στιλπνὴ πέτρα μὲ λευκὲς κηλίδες.

Κάτω ἀπὸ τίς πέτρες τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ, λεπτόκοκκο καὶ κοκκινωπὸ μὲ ἐλάχιστα ὄστρακα καὶ πολλὲς πλακοειδεῖς πέτρες μετρίου μεγέθους ποὺ ἔπесαν ἀπὸ τὸν πᾶνω ὄροφο. Κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία βρέθηκε πεσμένος πελεκητὸς πωρόλιθος μὲ ἐγγράακτη κεραία στὴ μία του ἐπιφάνεια. Σὲ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης φάνηκε λεπτὸ στρώμα πρασινωποῦ πηλοχώματος. Κάτω ἀπ' αὐτὸ βρέθηκε τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ἀπὸ κοκκινω-

πὸ πηλόχωμα πάχους 0.15 μ. στὸ ὁποῖο τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔπεσε ἀπὸ τὸν πάνω ὄροφο εἶχε ἐπιφέρει σοβαρὰς ζημιὰς. Ἀγγεῖα καὶ κηλίδες κάρβουνου ἀπὸ τὶς ξυλοδεσιὲς τῆς ἀνωδομῆς βρέθηκαν χαμηλότερα, σχεδὸν πάνω στὸν φυσικὸ βράχο.

Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου ὑπῆρχε ἓνας προχειροκτισμένος τετράπλευρος ἀποθέτης μὲ ὀξεῖες γωνίες καὶ ἀνοιγμα στὴ νότια πλευρά του. Στὸ ἐσωτερικὸ του τὸ χῶμα ἦταν καμένο καὶ περιεῖχε ἐλάχιστα ὄστρακα. Στῇ ΒΔ γωνίᾳ τοῦ δωματίου, ἀμέσως ἀνατολικά ἀπὸ τὴ φραγμένη πόρτα πρὸς τὸ δωμάτιο 1, ὑπῆρχε εἶδος λάκκου διαμέτρου 0.70 μ. ποὺ ἦταν γεμάτος μὲ στάχτη. Νότια ἀπὸ τὸν λάκκο, πεσμένη ἀπὸ ψηλά, βρέθηκε τριποδικὴ χύτρα μὲ ὀριζόντιες ἀνυψωμένες λαβές, ἐνῶ λίγο πρὶν ΝΑ σχεδὸν ἀκέραιος μεγάλος κύαθος μὲ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς στὰ τοιχώματά του. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πρόσοψη βρέθηκε σὲ κομμάτια καδοειδὲς ἀγγεῖο μὲ ἐπίσης καμένα τοιχώματα. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ στὸ νοτιότερο τμήμα του βρέθηκε πολὺ μικρὸ τμήμα φύλλου χρυσοῦ μὲ ἐκτυπες διαδοχικὲς αὐλακώσεις.

Στὸ στῤῥωμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου, βρέθηκαν ἀκέραιο ἅωτο κωνικὸ κύπελλο, λίγα ὄστρακα, κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ.

Στὸ ἀνατολικότερο δωμάτιο 3 (πίν. 115β) ἡ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Εἶχε βρεθεῖ τότε, πεσμένο στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου καὶ σπασμένο σὲ δυὸ κομμάτια, τεράστιο μονολιθικὸ κατώφλι ποὺ ἴσως ἦταν τὸ κατώφλι τῆς κύριας εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν πλευρά. Κατὰ τὴν καταστροφὴ τὸ κατώφλι φαίνεται ὅτι ἔπεσε μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ στὸ θεμέλιο δωματίου 3, ὅπου καὶ ἔσπασε σὲ δυὸ κομμάτια (πίν. 115α).

Στὸ νότιο τμήμα τοῦ δωματίου εἶχαν πέσει μεγάλοι δόμοι ποὺ ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὴ νότια πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς (διαστάσεις 1.15 × 0.50 × 0.40 μ.) φαίνεται ὅτι ἦταν ὁ γωνιακὸς κυβόλιθος τῆς πρόσοψης, ἀφοῦ σχημάτιζε στὸ ἓνα ἄκρο του ἐξοχή (δόντι). Σὲ βάθος 1.15 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνειά της ἡ νότια πρόσοψη σχημάτιζε ἐξέχουσα κρηπίδα πλάτους 0.20 μ. ποὺ συνεχιζόταν καὶ στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης.

Τὸ δωμάτιο χωριζόταν σὲ δύο τμήματα, βόρειο καὶ νότιο, ἀπὸ χαμηλὸ τοῖχο ποὺ ἡ σωζόμενη ἐπιφάνειά του βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς ἐξέχουσες κρηπίδες τῶν προσόψεων. Ἡ ἄνω ἐπίχωση τοῦ νοτιότερου τμήματος κάτω

ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες περιεῖχε λίγα ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα, ἓνα κόκαλο ζώου κι ἓνα θαλασσινὸ ὄστρεο. Τὸ χῶμα τοῦ ἀμέσως κατώτερου στρώματος ἦταν καστανὸ-κιτρινωπὸ μὲ ἐλάχιστες πέτρες καὶ ὄστρακα. Στὸ στῶμα αὐτὸ βρέθηκαν πεσμένες χονδρὲς ὀρθογώνιες πλάκες μὲ λεῖες ἐπιφάνειες ἀπὸ σκληρὸ ἀσβεστόλιθο ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση σκαλοπατιῶν. Κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν τμήματα σκληροῦ συμπαγοῦς πηλοχώματος μὲ ἔχνη ἀπὸ ἄχυρα καὶ μικρὰ ξύλα ποὺ ἴσως χρησιμοποιήθηκε ὡς ὕλικὸ γιὰ τὴ στεγανοποίηση τῆς ὀροφῆς. Στὴν περιοχὴ τοῦ χαμηλοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου καὶ κοντὰ στὸ δάπεδο βρέθηκαν πολλὲς μεγάλες πλίνθοι. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο σῶθηκε μικρὸ τμῆμα τοῦ χαλικιάσβεστου δαπέδου.

Γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ βορειότερου τμήματος τοῦ δωματίου τὰ δύο κομμάτια τοῦ τεράστιου κατωφλιοῦ ποὺ εἶχαν πέσει σ' αὐτὸ μετακινήθηκαν προσωρινὰ στὸ νότιο, ἤδη ἀνεσκαμμένο, τμῆμα. Ἡ ἀνώτερη ἐπίχωση, ἀπὸ βάθος 0.85 μ. κάτω ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης, παρουσίαζε ἀρκετὰ ἔχνη φωτιᾶς καὶ καμένη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν τμήματα ἀπὸ ἀμφορέα μὲ ἀναθύρωση στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ καὶ μερικὰ τμήματα κυάθου. Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκε ὀρθογώνιος κυβόλιθος ποὺ ἦταν κτισμένος κατὰ τὸ ἥμισυ μέσα στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Ὁ κυβόλιθος ἀποτελοῦσε τμῆμα ἐνὸς παλαιότερου λοξοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΝΑ πρὸς τὰ ΒΔ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς προχωροῦσε καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἄνω ἀνδῆρου καὶ φαίνεται ὅτι ἀνῆκε ἀρχικὰ σὲ κτίριο ποὺ εἶχε καταστραφεῖ πρὶν τὴν κατασκευὴ τοῦ Σπιτιοῦ F. Ὁλὴ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου σὲ βάθος 1.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης ἀλύπτει χαλικιάσβεστο δάπεδο διαστ. 1.10×0.40 μ. Τὸ δάπεδο εἶχε ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἐπεκτεινόταν πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λοξοῦ τοίχου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ χῶμα ἦταν ἔντονα καμένο καὶ περιεῖχε κομμάτια ντόπιου σχιστολίθου (βιολίφα). Στὸ δάπεδο βρέθηκε τμῆμα χύτρας μὲ ὑπερυψωμένη τοῦ χεῖλους λαβὴ σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ λοξοῦ τοίχου περισυλλέχθησαν ἐλάχιστα ὄστρακα μεταξὺ τῶν ὁποίων χεῖλος λεπτοῦ κυάθου καὶ βάση ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης, κοντὰ στὸ βόρειο ἄκρο της, βρέθηκε κομμάτι ἐλαφροπέτρας.

Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ δωματίου φαίνεται ὅτι στὴν τελευταία φάση εἶχε ἐπιχωθεῖ μὲ πέτρες καὶ πλίνθους μέχρι τὸ ὕψος τοῦ πα-

λαιότερου λοξοῦ τοίχου καὶ πιθανῶς εἶχε στρωθεῖ μὲ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο. Ἐτσι ἡ διαφορὰ τῆς στάθμης τῶν δαπέδων τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τμήματος τοῦ δωματίου ἔφθανε τὰ 0.40 μ. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν τεχνητὴ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου ἦταν καὶ πολλὲς πλάκες ἀπὸ ἀσβεστόλιθο ἀνάλογες μ' ἐκεῖνες ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ δωματίου.

Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τριῶν θεμελίων δωματίων τοῦ νότιου ἀνδῆρου ἄρχισε ἡ ἔρευνα τῶν διαμερισμάτων τοῦ βόρειου ἰσοπέδου τοῦ σπιτιοῦ. Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (μέχρι βάθους 0.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια) καὶ σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀνδῆρου περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν κομμάτια ἀγγείων μὲ χονδρὰ τοιχώματα, τμήματα ἀπὸ τὸ στόμιο χύτρας καὶ δεύτερης χύτρας μὲ διαμορφωμένη πρόχυση στὸ χεῖλος, τοξωτὴ ὑπερφωμένη λαβὴ ἀνάλογου ἀγγείου καὶ τμήματα ὀριζόντιων πεπλατυσμένων λαβῶν, πόδια τριποδικῶν ἀγγείων, τμήμα ἀπὸ τὸν λαιμὸ τρίτου ἀμφορέα μὲ πλαστικὸ δαχτυλίδι καὶ γραπτὴ διακόσμηση μελανῶν τόξων ποὺ ἐνώνονται μὲ πλάγιες γραμμὲς ἐπὶ λευκοῦ βάθους, τμήμα χεῖλους σκυφοειδοῦς ἀγγείου μὲ γραπτὴ στολίδωση στὸ dark on light στύλ, τμήμα μεγάλης πρόχου, λαιμὸς ἀγγείου μὲ σκοτεινὴ ταινία, βάσεις ἀγγείων μὲ κάθετα τοιχώματα, πολλὲς βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, τμήμα τροχαλιόσχημου πυραύνου μὲ κυλινδρική λαβή, προχοὴ ἀσκοῦ καὶ τρία τμήματα πῆλινου ἀγωγοῦ. Μαζὶ περισυλλέχθηκε μικρὴ λεπίδα ὀψιανοῦ. Κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πρόσοψη καὶ στὸ σημεῖο ποὺ πιθανῶς ἦταν ἀρχικὰ τὸ μεγάλο κατώφλι τῆς κύριας εἰσόδου στὸ ἄνω ἄνδρρο βρέθηκε μικρὸς κορυνοειδὴς τριπτῆρας. Ἀπὸ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ἀνδῆρου περισυλλέχθηκε μικρὸ τμήμα μεγάλου λίθινου ἀγγείου σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης φάνηκε ὅτι τὸ ἄνδρρο ἦταν χωρισμένο μὲ τοίχους σὲ πολὺ μικρότερους χώρους. Ἡ ἔρευνα τῶν μικρῶν αὐτῶν διαμερισμάτων δὲν τελείωσε στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἡ πλήρης κατανόηση τῆς χρήσης ἢ τῆς λειτουργίας τους εἶναι ἀδύνατη. Τὸ ἄνδρρο χωρίζεται χονδρικὰ σὲ δύο τμήματα ἀπὸ παχὺ τοῖχο ποὺ εἶναι παράλληλος μὲ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν δύο ἀνδῆρων καὶ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. περίπου βόρεια ἀπ' αὐτὸν (πίν. 116α). Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ γωνιάζει πρὸς τὰ νότια, ἐνῶ ἄλλοι τρεῖς τοῖχοι σχεδὸν παράλληλοι μεταξὺ τους τέμνουν τὴ βόρεια παρειὰ του.

Ὁ χώρος ἀνάμεσα στὸν παχὺ τοῖχο τοῦ ἀνδῆρου καὶ στὸν διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν δύο ἰσοπέδων ἦταν γεμάτος ἀπὸ σπαστὴ πέτρα ποὺ ἀσφαλῶς ἀποτελέσει τὸ υπόστρωμα δαπέδου ποὺ δὲν διατηρήθηκε.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνδῆρου, βόρεια τοῦ τοίχου μὲ κατεύθυνση Δ πρὸς Α, βρέθηκε χαλικάσβεστο δάπεδο (πίν. 116β) διαστ. 1.80×1.30 μ. σὲ πολὺ καλὴ κατὰστασι διατήρησης (χώρος Ι). Τὸ δάπεδο στρώθηκε πάνω σὲ τεχνητὸ υπόστρωμα καὶ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ νότια μὲ τοίχους, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικά ἔφτανε μέχρι τῆ δυτικῆ πρόσοψι. Τὸ βόρειο ὄριο τοῦ δαπέδου δὲν βρέθηκε ἀκόμα. Πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο ὑπῆρχε καμένο χῶμα σ' ἓνα στρώμα πάχους 0.10 μ. μὲ ἀρκετὴ κεραμεικὴ: κομμάτια ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ χεῖλη ποὺ νεύουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, ταινιόσχημη λαβὴ κυάθου ποὺ λεπτύνεται στὸ κάτω ἄκρο, κομμάτια χύτρας, κομμάτι ἀπὸ τὸ στόμιο πρόχου μὲ μαστοσιδὴ ἀπόφυση, τμήμα ἐπίπεδης βάσης ἀγγείου μὲ κάθετα τοιχώματα, κυλινδρική λαβή, τμήματα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τῆ λαβὴ μεγάλου ἀγγείου ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμο πηλὸ μὲ προσμίξεις καὶ κοκκινωπὸ γάνωμα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ κομμάτι μὲ μακρόστενες τρύπες, ἴσως ἀπὸ πυριατήριο. Στὴν τομὴ τῆς ἐπίχωσης πρὸς τὰ βόρεια βρέθηκε μικρὸς κάδος πεσμένος ἀνάποδα πάνω στὸ δάπεδο.

Ἀνατολικά τοῦ χώρου μὲ τὸ χαλικάσβεστο δάπεδο καὶ 0.10 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ τελευταίου βρέθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα. Πάνω σ' αὐτὸ βρέθηκε καμένο στρώμα ποὺ περιεῖχε κομμάτια χύτρας μὲ ὑπερυψωμένη τοῦ χείλους τοξωτὴ λαβή. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ νέου στενοῦ χώρου ποὺ δημιουργεῖται βρέθηκε στρωμένη πλάκα *in situ* διαστάσεων 0.60×0.30 μ. Καὶ αὐτὸ τὸ δάπεδο στρώθηκε πάνω σὲ τεχνητὸ υπόστρωμα ποὺ ἐξομαλύνει τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους.

Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἄνω ἀνδῆρου, στὸν χώρο βόρεια τοῦ δωματίου 1 τοῦ νότιου ἰσοπέδου, ἔγινε δοκιμαστικὴ τομὴ διαστ. 1.20×0.90 μ. Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση, κατὰ τὸ μῆκος τῆς παρεῖδς τοῦ τοίχου, βρέθηκαν πολλὰ πλίνθοι γιὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι σχηματίζουν διαχώρισμα κάθετο πρὸς αὐτόν. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν τμήματα πῆλινου ἀγωγοῦ καὶ μία πορφύρα. Ὁ παχὺς τοῖχος κτίσθηκε πάνω σὲ σκληρὸ χῶμα καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε σωζόμενο ὕψος 0.35 μ. Κατὰ μῆκος τῆς νότιας κρηπίδας τοῦ βρέθηκε στρώμα πεσμένων ἀγγείων: ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ λεπτὸ χεῖλος ἀγγείου ποὺ νεύει πρὸς τὰ ἔξω. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα περισυλλέχθηκε πορφύρα.

Ἀνάμεσα στὸν παχὺ τοῖχο καὶ στὸν διαχωριστικὸ τῶν δύο ἀνδῆρων καὶ σὲ ἴση ἀπόσταση ἀπ' αὐτοὺς φάνηκε σὲ χαμηλότερη στάθμη ἄλλος παράλληλος τοῖχος, λεπτότερος. Στὴν προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου του καὶ στὸ ὕψος τοῦ βόρειου ἀνοιγματος τοῦ δωματίου 1 τοῦ νότιου ἀνδῆρου βρέθηκε στρωμένη πλάκα διαστ. 0.30×0.30 μ. ποὺ ἴσως ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀναβαθμοὺς τῆς σκάλας ποὺ θὰ ἔφερνε σὲ ἐπικοινωνία τὰ δύο ἰσόπεδα (ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βόρειο ἄνοιγμα τοῦ δωματίου 1). Στὴ χαμηλότερη ἐπίχωση τῆς δοκιμαστικῆς τομῆς βρέθηκε ἐλλειπτικὸ στόμιο καὶ κάθετη λαβὴ ἀμφορέα, κομμάτια χύτρας, δύο - τρία ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, βάση καὶ στόμιο μὲ ἀρχὴ λαβῆς πρόχου, τὸ κάτω μέρος καδίσκου καὶ κύπελλο μὲ δισκοειδῆ ἐξέχουσα βάση.

Ἀμέσως ἀνατολικά τῶν δύο χαλικάσβεστων δαπέδων τοῦ ἄνω ἀνδῆρου ὑπῆρχαν δύο παράλληλοι τοῖχοι μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ σώζονται σὲ χαμηλὸ ὕψος (πίν. 117β). Οἱ δύο τοῖχοι ὀρίζουν ἓνα στενὸ χῶρο (χῶρος II). ποὺ κλείνει ἀπὸ τὰ νότια μ' ἓνα μικρὸ τοῖχο, λίγο λοξό, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ. Ὁ χῶρος II εἶναι στρωμένος μὲ λιθόστρωτο καὶ ἴσως ἦταν αἷθριος.

Ἐνας τρίτος χῶρος (χῶρος III), ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ χώρου II, ὀρίζεται ἀπὸ δύο παράλληλους τοίχους μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἐνα τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ ἄνω ἀνδῆρου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α κλείνει τὸν χῶρο ἀπὸ τὰ νότια. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ χώρου καὶ κάτω ἀπὸ νεωτερικὸ τοῖχο ποὺ δὲν ἀφαιρέθηκε φάνηκαν τὰ κομμάτια πίθου ποὺ εἶχε πέσει στὰ πλάγια μὲ τὸ στόμιο πρὸς Βορρά. Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν τμήματα ἄλλων μεγάλων ἀγγείων, κομμάτια λεκανίδας καὶ μεγάλης λοπάδας.

Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀνδῆρου δημιουργεῖται εἶδος κόγχης ποὺ ἔχει ὡς βόρειο ὄριό της τὴ βόρεια πρόσοψη τοῦ κτιρίου καὶ δυτικὸ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης. Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης, μαζὶ μὲ κεραμεικὴ τῆς ὙΜ Ια περιόδου, βρέθηκε κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ ὀρίου τῆς κόγχης βρέθηκε τὸ πᾶν μέρος τοῦ ποδιοῦ ψηλῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ μαλακὸ ἀσβεστόλιθο ποὺ φέρει διαδοχικὰ ἀνάγλυφα δαχτυλίδια.

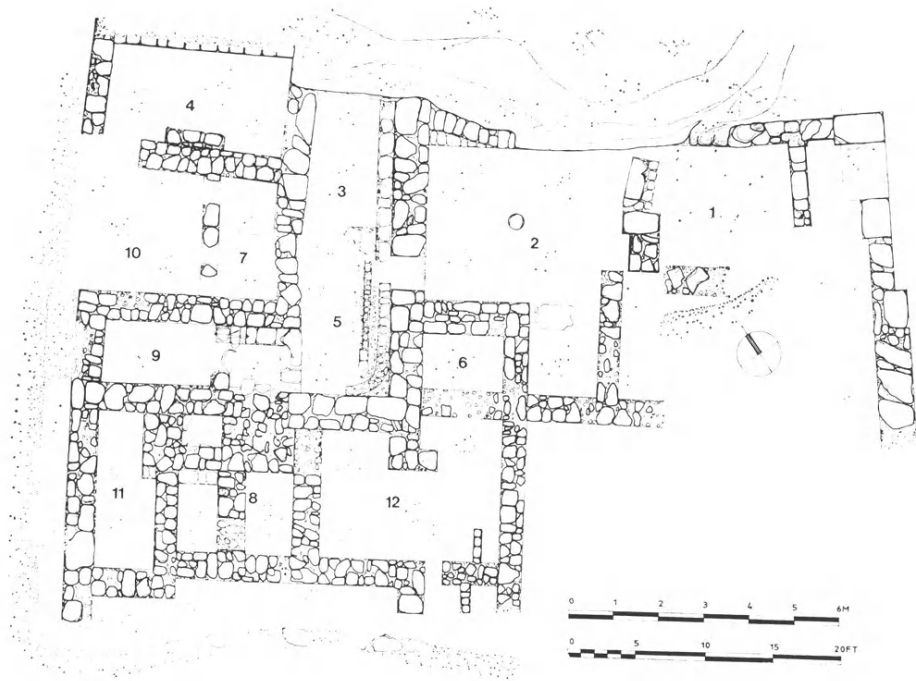
Ἡ ἔρευνα στὸ ἄνω ἀνδῆρο τοῦ Σπιτιοῦ F θὰ συνεχισθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Σπίτι Ν (εἰκ. 4)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Ἀναστασίας Πλάτωνος ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου. Τὸ Σπίτι Ν (πίν. 117β) βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Οἰκία τῶν Διθύρων, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πλακόστρωτου κλιμακωτοῦ δρόμου ποὺ ἔφερνε ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Αὐλὴ τοῦ ἀνακτόρου στὴ βορειότερη συνοικία τῆς πόλης. Ἀπὸ τὸ σπίτι αὐτὸ εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1971 ἡ σχεδὸν μνημειώδης ἀνατολικὴ εἴσοδος του καὶ μέρος τῆς ἀντίστοιχης πρόσοψης ποὺ πλεῦριζε τὸ δρόμο. Μεγάλου μονολιθικοῦ κατώφλι ἀπὸ ψαμμίλιθο ὁδηγοῦσε σὲ μικρὸ προθάλαμο. Ἡ ἄμεση πρόσβαση πρὸς τὰ ἀνατολικά ἐμποδίζεται ἀπὸ προχειροκτισμένο τοῖχο ποὺ ἴσως προστέθηκε σὲ μιὰ δεύτερη κατασκευαστικὴ φάση, ἀναγκάζοντας αὐτὸν ποὺ μπαίνει νὰ στρέφεται ἀμέσως πρὸς τὰ ἀριστερά (πρὸς τὰ νότια). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν πεσμένες μικρὲς καὶ μεγάλες πέτρες, μερικὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες θὰ χρησιμοποιήθηκαν ὡς δόμοι τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου.

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ προθαλάμου ὑπῆρχε ἓνα μικρὸ σχεδὸν τετραγωνικὸ δωμάτιο (1). Ὁ νότιος τοῖχος του εἶναι πολὺ κατεστραμμένος καὶ σώζει μόνο τὸ δυτικότερο τμήμα του. Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶναι παχύτερος καὶ στὸ βόρειο ἄκρο του, σὲ ψηλὸ σχετικὰ ἐπίπεδο, ἔχει πλατὺ ἄνοιγμα μὲ στρωμένο πωρολιθικὸ κατώφλι ποὺ ἀσφαλῶς στὴν τελευταία οἰκοδομικὴ φάση ἔφερνε σὲ ἐπικοινωνία τὸ δωμάτιο 1 μὲ τὸ ἀμέσως δυτικότερο δωμάτιο 2. Τὸ κατώφλι, μὲ συνολικὸ μῆκος 1.50 μ. καὶ πλάτος 0.45 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πλάκες καὶ ἔχει στὴν ἐπιφάνειά ρηχὸ στρογγυλὸ βάθυσμα ποὺ θὰ χρησίμευσε ὡς μύλη πόρτας. Ἀμέσως ἀνατολικότερα καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκαν λίγα λείψανα τοῦ πλακόστρωτου δαπέδου τῆς τελευταίας φάσης τοῦ δωματίου. Ὁ βόρειος τοῖχος σώζεται κατὰ τὸ ἀνατολικό του ἥμισυ καὶ χρησίμευσε καὶ ὡς ἀντερεισματικὸς τοῦ βορειότερου ἀνδῆρου ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος ἀνεβαίνει ἀπότομα.

Πολλοὶ πεσμένοι δόμοι καὶ ἀνάμεσά τους ἓνας μεγάλος πωρόλιθος εἶχαν μπλοκάρει τὸ δυτικὸ καὶ τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου καὶ ἀφαιρέθηκαν γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ περαιτέρω ἔρευνα. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτὴ περισυλλέχθηκαν ἓνας γλωσσοειδῆς τριπτῆρας καὶ δεύτερος ὠσειδῆς μὲ σχεδὸν ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τριβῆς. Δύο ἀκόμα τριπτῆρες, ἓνας ἐπιμήκης ὠσειδῆς καὶ ἓνας κορυνοειδῆς, περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ δωματίου. Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση ἀμέσως βόρεια τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν ὅσπρακα μεγάλου καδοειδοῦς ἀγγείου μὲ διπλὴ σχοίνινη ται-

Εἰκ. 4. Βορειοδυτικός λόφος, Σπίτι Ν.

νία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ μικρὸς γλωσσοειδὴς τριπτήρας. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς ΒΑ γωνίας, σὲ βάθος 0.40 μ. περίπου ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βόρειου τοίχου, περισυλλέχθηκαν πήλινο πόδι εἰδωλίου, μικρὸ πήλινο κέρατο, κομμάτι θαλασσινοῦ ὀστρέου καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Σὲ βάθος 0.80 - 0.90 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ κοντύτερα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου βρέθηκαν λίγα λείψανα παλαιότερου πλακόστρωτου δαπέδου ποὺ ἀσφαλῶς ἀνῆκε στὴν πρώτη οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτιρίου. Στὸ κατώτερο στρώμα ἐπίχωσης μέχρι τὸ μαλακὸ βράχο βρέθηκαν πολὺ λίγα καὶ σκόρπια ὀστρακκα, ἀνάμεσα στὰ ὅποια διακρίνονται πόδι τριποδικῆς χύτρας καὶ τμῆμα χείλους πιθίσκου τύπου jar.

Τὸ τετραγωνικὸ δωμάτιο 2 ἀμέσως δυτικὰ (πίν. 118α) φαίνεται ὅτι ἦταν τὸ κυριότερο διαμέρισμα τοῦ ἰσογείου, ὅπως μαρτυροῦν οἱ διαστάσεις καὶ ἡ ἐπιμελημένη κατασκευὴ του. Καὶ αὐτὸ τὸ δωμάτιο φαίνεται ὅτι εἶχε δύο φάσεις στὴ χρήση του. Στὴν τελευταία φάση ἀνῆκε τὸ μονολιθικὸ κατώφλι ἀπὸ

ἀσβεστόλιθο τῆς νότιας εἰσόδου (τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ ὁποίου δὲν σώθηκε), ὅπως καὶ τὸ πωρολιθικὸ κατώφλι τῆς ἀνατολικῆς πόρτας ποὺ ἔφερε στὸ δωμάτιο 1. Τρίτη πόρτα, στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου, χρησίμευσε γιὰ τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸ δυτικότερο δωμάτιο 5. Στὸ μέσον περίπου τοῦ δωματίου ὑπῆρχε στρογγυλὴ βάση κολόνας ἀπὸ ἄσπρη πέτρα, διαμ. 0.30 μ. καὶ ὕψους 0.07 μ., ποὺ στηριζόταν σὲ μία πρόχειρη βάση ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Σ' ἐπαφὴ μὲ τὴν βάση τῆς κολόνας βρέθηκε δισκοειδὲς πάτος ἀγγείου ἀπὸ τεφρὸ πηλό. Στὴ ΒΔ γωνία καὶ κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου ὑπῆρχε στενὸ πεζούλι (πλάτους 0.20 - 0.30 μ.) ποὺ ἡ πάνω του ἐπιφάνεια ἦταν στρωμένη μὲ πλάκες. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μπροστὰ ἀπὸ τὸ πεζούλι καὶ σὲ βάθος 0.40 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά του περισυλλέχθηκε μικρὸ ὁμοίωμα διπλῶν ἱερῶν κεράτων ἀπὸ λεπτόκοκκο πωρόλιθο, μὲ δύο μικρὲς προεξοχές στὴ μία πλευρὰ τῆς βάσης του, ἴσως γιὰ τὴν προσαρμογὴ του σὲ κάποιον μεγαλύτερον ἀντικείμενο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο περισυλλέχθηκε τετραγωνικὸ πλακίδιο ἀπὸ ἄσπρη πέτρα, ὅστρεο πορφύρας καὶ δύο μικρὰ κομμάτια ἐλαφρόπετρας.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν τὸ μισὸ ἄωτου κυάθου μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα, κομμάτι ἐλαφρόπετρας καὶ γλωσσοειδὲς τριπτήρας μὲ μάλλον ἐπίπεδες τίς δύο κύριες πλευρὲς καὶ λίγο φθαρμένη τὴν ἐπιφάνεια τριβῆς. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου μαζεύτηκαν πολλὰ ὅστρακα πιθίσκου μὲ σχοίνινη ταινία κάτω ἀπὸ τὸ εὐρὺ στόμιο, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ κομμάτια ποὺ φέρουν δύο κάθετες λαβὲς καὶ δύο μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, καὶ ὅστρεο πορφύρας. Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκαν κομμάτι μεγάλης λεκανίδας μὲ ἐσωτερικὰ βαθύσματα σὲ ἐνῶληλες ζῶνες καὶ ἐξωτερικὴ σχοίνινη ταινία ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴν βάση, ὅστρακα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγείων, μικρὸ ὙΜ Ια ὅστρακο λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση σκούρων παράλληλων ταινιῶν σὲ πορτοκαλὶ βάθος, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικροῦ λύχνου, τμήμα τραπεζοειδοῦς ὕφαντικοῦ βάρους καὶ μικρὸς (σχεδὸν κυλινδρικός) λίθινος τριπτήρας.

Ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου 2 περισυλλέχθηκαν πολλὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια πιθίσκου μὲ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ ἐλαφρὰ τροχαλιόσχημο λαιμὸ μὲ ἀνεπαίσθητη ἀναθύρωση πάνω ἀπὸ τὴν βάση καὶ ἀνάγλυφη κυματιστὴ διακόσμηση σχοίνινων ταινιῶν σὲ ζεύγη. Στὸν λαιμὸ τοῦ ἀγγείου διακρίνονται ἐπίσης ἴχνη γραπτῆς διακόσμησης στὸ dark on light στύλ. Στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀπὸ δύο διαφορετικοὺς πῆλινους ἀγωγοὺς τομῆς

ἀνεστραμμένου Π, ὅστρακα ἄλλου πιθίσκου μὲ παχύτερα τοιχώματα, κομμάτι ἀπὸ τὸ πλατὺ ἐπίπεδο χεῖλος μεγάλου τρίωτου ἀμφορέα καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ δισκοειδὲς κάλυμμα πίθου μ' ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο περιχείλωμα. Περισυλλέχθηκαν ἀκόμα ἕνας ὠσειδῆς τριπτήρας ἀπὸ πράσινη πέτρα, ἕνα μικρὸ βότσαλο σὲ σχῆμα μικροσκοπικοῦ πέλεκυ μὲ βαθύσματα γιὰ τὰ δάχτυλα σὲ δύο πλευρὲς καὶ καμπύλῃ ἐπιφάνειᾳ τριβῆς καὶ σφονδύλι ἀπὸ φυσικὴ ἄσπρη πέτρα μὲ μία διαμπερὴ καὶ δύο ἀβαθεῖς ὀπές.

Ἀπὸ τὸ στρῶμα δαπέδου τῆς τελευταίας φάσης καὶ βόρεια ἀπὸ τῇ βάσῃ τῆς κολόνας περισυλλέχθηκαν: ΥΜ Ια ὅστρακο λεπτοῦ ἀγγείου μὲ θέμα σπείρας, λίθινος τραπεζοειδῆς τριπτήρας μὲ ἀποκρουσμένο ἕνα τμήμα τῆς στενότερης πλευρᾶς του καὶ μικρὸς σφαιρικός τριπτήρας ἀπὸ πέτρα πράσινου ἀνοιχτοῦ χρώματος. Κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου καὶ σὲ βάθος 0.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κατωφλιοῦ τῆς νότιας εἰσόδου βρέθηκε τμήμα παλαιότερου πλακόστρωτου δαπέδου. Πάνω στὶς πλάκες του εἶχε πέσει ἀνεστραμμένο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Τὸ πλακόστρωτο ἀπὸ σχιστολιθικὲς, ἀσβεστολιθικὲς καὶ ψαμμολιθικὲς πλάκες ἀνῆκε στὴν πρώτη κατασκευαστικὴ φάση τοῦ δωματίου καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἄλλο, ἔχνη τοῦ ὁποίου βρέθηκαν στὸ δυτικότερο τμήμα του. Στὴν ἴδια παλαιότερη φάση ἀνῆκε ἀσφαλῶς ἕνας σκύφος, τμήμα τοῦ ὁποίου βρέθηκε σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπως καὶ λίγα ὅστρακα ρηχῆς λεκανίδας, τμήμα κωνικοῦ λύχνου μὲ ραβδοειδῆ τοξωτὴ λαβή, ἀπολέπισμα φυσικοῦ τρίτωνα καὶ δόντι μεγάλου ζώου, ποὺ βρέθηκαν πολὺ κοντὰ στὸ κατώφλι τῆς νότιας εἰσόδου σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπ' αὐτό.

Νότια ἀπὸ τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ δωματίου 2 ὑπῆρχε τὸ μικρὸ τετραγωνικὸ δωμάτιο 6 τοῦ ὁποίου ὁ νότιος τοῖχος ἔχει ἐντελῶς καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἀγροκαλλιέργεια. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν λίγα ὅστρακα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα μικρὸ τμήμα ἀνοιχτοῦ πήλινου ἀγωγοῦ τομῆς ἀνεστραμμένου Π καὶ ὅστρακο τοῦ πιθίσκου μὲ τῇ διπλῇ σχοίνινῃ διακοσμητικῇ ζώνῃ ποὺ κομμάτια του περισυλλέχθηκαν κυρίως στὸ δωμάτιο 2.

Τὸ μεγάλο δωμάτιο 2 ἐπικοινωνοῦσε δυτικὰ μ' ἕναν μακρόστενο χώρο (πίν. 118β, 119α) χωρισμένο σὲ δύο τμήματα μὲ προχειροκτισμένο ἐγκάρσιο τοῖχο λίγο βορειότερα ἀπ' τὸ ἄνοιγμα τῆς πόρτας. Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος ἦταν πολὺ κατεστραμμένος. Στὸ μέσον του περίπου σώθηκε τμήμα ἐνὸς κατωφλιοῦ ἀπὸ σιδερόπετρα ποὺ ἔφερε στὴν ἐπιφάνειά του κυκλικὸ βάθυσμα ποὺ θὰ χρησίμευσε

ὡς μύλη πόρτας. Παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ βορειότερου χώρου 3 ὑπῆρχε χαμηλὴ κρηπίδα ποῦ ἴσως χρησίμευε ὡς θρανίον (πίν. 119α). Τὸ βόρειον ὄριο τοῦ χώρου ἀποτελοῦσε ὁ κάθετος κομμένος φυσικὸς βράχος πάνω στὸν ὁποῖο σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο κτίσθηκε πιθανῶς ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου ποῦ ἔμως δὲν σώθηκε.

Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ χώρου 3 περισυλλέχθηκαν τὸ στόμιο καὶ ἡ μικρὴ τοξωτὴ λαβὴ μικροῦ κομποῦ ἀσκοῦ, τὸ μισὸ δισκοειδοῦς ὕφαντικοῦ βάρους, ὅπως καὶ μικρὸ πέτρινον βάρος μὲ φυσικὴ ὀπὴ ἀνάρτησης. Πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ περισυλλέχθηκε τμῆμα τριβείου διαστάσεων 0.25×0.18 μ. καὶ μικρὸ κομματίι ἐλαφρόπετρας. Κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο βρέθηκε μύλη ἀπὸ πωρόλιθο μὲ τετραγωνικὸ περίπου περίγραμμα, διαστάσεων 0.20×0.20 μ. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση ($0.40 - 0.60$ μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου) περισυλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν τροχαλιοειδῆ λαίμυρὸ μεγάλου τρίωτου ἀμφορέα μὲ πλατὺ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ ἔχνη σκοτεινοῦ ἐπιχρίσματος, κομμάτια ἀνοιχτοῦ πήλινου ἀγγεοῦ τομῆς ἀνεστραμμένου Π, χαρακτηριστικὸ ὙΜ Ια ὄστρακο λεπτοῦ ἀγγείου μὲ στιλπνὸ βάθος, γλωσσοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος, μικρὴ ἀπίσχημη στάθμη, δισκοειδὲς στάθμη μὲ κεντρικὴ ὀπὴ καὶ μικρὴ προεξοχὴ σὲ σημεῖο τῆς περιφέρειας, κολουροπυραμιδικὸ πήλινο πόδι ποῦ ἴσως ἀνῆκε σὲ τράπεζα προσφορῶν καὶ δύο σφαιρικοὶ τριπτῆρες ἀπὸ πέτρα ἀνοιχτοῦ γκρίζου χρώματος. Στὴν περιοχὴ τοῦ μισοκατεστραμμένου νότιου ὀρίου τοῦ χώρου βρέθηκε ἓνα παραλληλεπίπεδο πλακίδιο ἀπὸ μαύρη πέτρα καὶ μία ἐπίσης παραλληλεπίπεδη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ἄσπρη πέτρα μὲ μόλις διακρινόμενα χαμηλὰ πόδια (διαστ. $0.14 \times 0.09 \times 0.03$ μ., πίν. 119β).

Στὴν κατώτερη ἐπίχωση ($0.70 - 0.90$ μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου) καὶ πρὸς τὸ κέντρο τοῦ δωματίου βρέθηκε τὸ μισὸ περίπου ἀπίσχημης πρόχου μὲ ἑλλειπτικὸ στόμιο καὶ τοξωτὴ ραβδοειδῆ λαβὴ ποῦ ἀρχίζει ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο καὶ κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία βρέθηκε *in situ* σχεδὸν ἀκέραιη τριποδικὴ χύτρα μὲ ἔχνη φωτιᾶς στὴ βάση καὶ τὰ τοιχώματα. Παρὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο βρέθηκε ἐπίσης ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἐνῶ ἓνα ἄλλο περισυλλέχθηκε σὲ κομμάτια ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ δωματίου. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ βρέθηκαν τὰ κομμάτια μεγάλου ἀγγείου, ἴσως πρόχου, μὲ τοξωτὴ κάθετη λαβή. Ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν ἀκόμα μεγάλο ὄστρακο ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ χεῖλος χονδροῦ κάρου καὶ δύο ὙΜ Ια ὄστρακα μικρῶν ἀγγείων μὲ διακόσμηση ταινιῶν στὸ

dark on light στύλ. Στὸ ἓνα διακρινόταν καμπύλο θέμα ἀπὸ κουκίδες. Πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἴδιου χώρου περισυλλέχθηκαν λίγα παλαιοανακτορικὰ ὄστρακα.

Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου φαίνεται ὅτι ἦταν ἀπὸ πατητὸ χῶμα καὶ δὲν διατηρήθηκε. Σώθηκε ὅμως τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ σκληρὸ χῶμα μὲ θαλασσιὰ βότσαλα καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ στρώμα καὶ πρὸς τὴ βορειότερη πλευρὰ τοῦ δωματίου φάνηκε ὁ φυσικὸς βράχος. Ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου, περισυλλέχθηκαν μερικὲς βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, δύο-τρία ΥΜ Ια ὄστρακα καὶ μερικὰ κόκαλα ζώων (κοντὰ τὴ βάση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου).

Ὁ νοτιότερος χώρος 5, ἄμεσα προσιτὸς ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2, εἶχε περίπου τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ διαστάσεις μὲ τὸν χώρο 3 μὲ τὸν ὅποιο πρέπει νὰ ἦταν ἀρχικὰ ἐνιαῖος. Παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο του ὑπῆρχε κτιστὸς ἀνοιχτὸς ἀγωγὸς μὲ δύο σειρὲς πέτρες μετρίου μεγέθους, τὸ νότιο ἄκρο τοῦ ὁποῖου καμπυλώνεται πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ἐφάπτεται τοῦ νότιου τοίχου. Στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ δωματίου σώθηκε τμήμα τοῦ δαπέδου του ἀπὸ λευκὸ χαλικιάσβεστο. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν κτιστὸ ἀγωγὸ ἀνακαλύφθηκε παλαιότερο στρώμα κεραμεικῆς ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συσχετισθεῖ μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς τελευταίας φάσης ἀφοῦ προχωράει καὶ κάτω ἀπὸ αὐτούς. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κεραμεικῆς ἀνήκει στὴ ΜΜ ΙΙβ περίοδο καὶ ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα μὲ λεπτότατα τοιχώματα συχνὰ μελανογάνωτα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀγγεῖα μέσου μεγέθους μελανογάνωτα ἢ διακοσμημένα στὸ light on dark στύλ (συνήθως ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὄστρακα μὲ διακόσμηση dark on light μὲ θέματα ἀπὸ σκοῦρες καστανὲς ταινίες σὲ ἀνοιχτὸ βάθος. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλα περισυλλέχθηκαν μικρὸ, σχεδὸν ἀκέραιο, σκυφοειδὲς ἀγγεῖο μὲ μικρὴ προχοή καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, κομμάτια ψηλοῦ μόνωτου κωνικοῦ κυπέλλου, μὲ λευκὴ δυσδιάκριτη διακόσμηση σὲ μαῦρο βάθος, μικρὴ σφαιρικὴ σχεδὸν ἀκέραιη πρόχους, μόνωτος κωνικὸς κύαθος μὲ διακόσμηση «barnacle work» σὲ ταινία ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ λεπτὴ ταινιωτὴ λαβή, ψηλὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, πολλὰ κομμάτια λεπτότατων κυπέλλων καὶ κύαθων, βάση σχεδὸν κυλινδρικοῦ κυπέλλου, ὄστρακα μεγαλύτερων ἀγγείων μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἔφεραν διακόσμηση καστανῶν καταλειβάδων σὲ κιτρινωπὸ βάθος, τμήμα πήλινου δισκοειδοῦς καλύμματος μὲ κυρτὸ περιχέילωμα καὶ τοξωτὴ κεντρικὴ λαβή καὶ κομψὸ πόδι μεγάλης τριπο-

δικῆς χύτρας με κάθετη κεντρική νεύρωση. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα περισυλλέχθηκαν παραλληλεπίπεδο ὕφαντικό βάρος με τέσσερις ὁπές ἀνάρτησης καὶ δεύτερο δισκοειδὲς ἑλλειπτικό με μία ὁπή ἀνάρτησης.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε τὸ παραλληλόγραμμο δωμάτιο 4 (πίν. 119α) τοῦ ὁποῖου τὸ βόρειο ὄριο ἀποτελέσσε κατὰ κύριο λόγο ὁ κάθετα κομμένος φυσικὸς βράχος ντυμένος με μία σειρὰ ἀπὸ πέτρες. Τὸ δωμάτιο εἶχε εἴσοδο πιθανότατα ἀπὸ τὰ ΝΔ, ἂν καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτα. Παρὰ τὸν νότιο τοῖχο ὑπῆρχε μία στενὴ κρηπίδα, ἓνα εἶδος χαμηλοῦ πεζουλιού. Ὁ χώρος ἦταν γεμάτος ἀπὸ πεσμένες πέτρες καὶ κυβόλιθους ποὺ ἀφαιρέθηκαν σταδιακά. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῆς χαλαρῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης διακρίνεται τὸ κυλινδρικό στόμιο μικροῦ ἀσκοῦ με διακόσμηση λευκῆς ταινίας σὲ μαῦρο βάθος, τμήμα μικροῦ τριποδικοῦ σκεύους, μικρὴ ταινιωτὴ λαβὴ με μαῦρο ἐπίχρισμα, δύο σχεδὸν σφαιρικοὶ τριπτῆρες καὶ τρία τριβεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο διαστάσεων 0.45×0.16 μ. Ἐξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία βρέθηκε μικρὸ γλωσσοειδὲς ὕφαντικό βάρος με μία ὁπή ἀνάρτησης. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν πολλὰ κομμάτια λεκανίδας με ρηχὴ αὐλάκωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτια μεγάλου ἀγγείου με διακοσμητικὴ ἀναθύρωση πρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός του, μερικὰ ὄστρακα μεγάλου ἀγγείου με ἐσωτερικὲς διασταυρούμενες ἐγχαραξεις, τμήμα στρογγυλοῦ καλύμματος πυξίδας με ἴσιο περιχέλωμα καὶ διακόσμηση καστανῶν παράλληλων γραμμῶν ἀνάμεσα σὲ καμπύλες ταινίες σὲ κιτρινωπὸ βάθος, χαρακτηριστικὰ ΓΜ Ια ὄστρακα με διακόσμηση ταινιῶν στὸ dark on light στύλ, δύο πέτρινες στάθμες, ἢ μία δισκοειδὴς με κεντρικὴ ὁπή, ἢ ἄλλη μικρότερη γλωσσοειδὴς με δύο φυσικὲς ὁπές στὸ πάνω μέρος καὶ δύο - τρεῖς τριπτῆρες ἀπὸ φυσικὰ βότσαλα. Πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο περισυλλέχθηκε ὁ λαίμὸς πρόχου με διακόσμηση σκούρας καστανῆς ταινίας πάνω σὲ πολὺ ἀνοιχτὸ κιτρινωπὸ βάθος καὶ μικρὸ τραπεζοειδὲς ὕφαντικό βάρος με δύο ὁπές ἀνάρτησης. Ἀπὸ τὸ κατώτερο στρώμα ἐπίχωσης τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν μὲν ὅλα λίγα σκόρπια ὄστρακα.

Ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο 4 ὑπῆρχε ἓνας μεγάλος χώρος ποὺ χωρίζοταν σὲ δύο μέρη (7 καὶ 10) με διαχώρισμα ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 120α). Ὁ δυτικὸς τοῖχος του ἔχει ἐξαφανισθεῖ τελείως καὶ ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε ὅλο τὸ δυτικότερο τμήμα ἦταν πολὺ λίγη γιὰ νὰ ἐπιτρέψει μία κάπως ἱκανοποιητικὴ διατήρηση τῶν λειψάνων. Ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση περισυλλέχθηκε μικρὸ

τμήμα από τη βάση πυριατηρίου με δύο σειρές ανάγλυφων κυκλίσκων στο έσωτερικό του. Στο δυτικότερο τμήμα 10, σε σχετικά ψηλό επίπεδο, βρέθηκαν μερικές μικρές πλάκες δαπέδου και περισυλλέχθηκε μεγάλο τμήμα ρηχῆς πήλινης λεκανίδας. Ἡ επίχωση τοῦ ἀνατολικότερου τμήματος 7 ἦταν παχύτερη, περιεῖχε ὅμως μόνο λίγα ὄστρακα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τοίχου τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν τρία κομμάτια ἀπὸ τὸ πάνω μέρος λίθινης λεκανίδας με ραβδοειδῆ ἀπόφυση - λαβὴ ἀπὸ γκρίζα πέτρα καὶ ὀρισμένα πολὺ λεπτὰ κομμάτια ἀγγείων.

Ἡ ἐπίχωση τοῦ νοτιότερου στενόμακρου δωματίου 9 εἶχε σταχτὶ χρῶμα, ἴσως ἐπεὶδὴ περιεῖχε δωματόχωμα, ὕλικὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στεγανοποίηση τῆς ὀροφῆς. Ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ δωματίου, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ, ἦταν ἀρκετὰ κατεστραμμένος καὶ πολλὲς πέτρες - δόμοι εἶχαν πέσει ἄτακτα στὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου. Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων καὶ κυάθων (δύο κομμάτια κυάθων σώζουν σπειροειδῆ διακόσμηση στὸ dark on light στύλ) καὶ πέτρινο φυσικὸ βάρος με μία ὀπὴ ἀνάρτησης. Λίγο χαμηλότερα (0.15 - 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) ἀποκαλύφθηκε πλούσιο στρώμα κεραμεικῆς ποὺ περιεῖχε σὲ κομμάτια (ἀλλὰ καὶ ἀκέραια) ἀγγεῖα κυρίως μικροῦ μεγέθους: πάνω ἀπὸ δέκα ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ πολλὰ ἀκόμα σὲ κομμάτια ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἓνα με πολὺ λεπτὰ τοιχώματα, ἐλαφρὰ ἀναθύρωση στὸ κάτω μέρος του καὶ μαῦρο ἐπίχρισμα, καὶ κυάθους τοῦ ἄωτου καὶ τοῦ μόνωτου τύπου μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχαν μαῦρο ἐπίχρισμα ἢ διακόσμηση στὸ dark on light στύλ, ἐρπύζοντες βλαστοὺς, σπεῖρες ἢ ἐνἄλληλα ἐναλλασσόμενα τρίγωνα καστανοῦ χρώματος σὲ κιτρινόλευκο βάθος. Ἀκόμα περισυλλέχθηκαν τὸ μισὸ περίπου τῆς κωδωνόσχημης ἀπόληξης πήλινου δισκοειδοῦς καλύμματος με μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ κομμάτια πρόχου (ἢ πρόχων). Ἀπὸ τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν βάση μεγάλου ἀγγείου πρόχου ἢ ἀμφορέα καὶ ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἀπὸ τὴν κατώτερη ἐπίχωση τοῦ δωματίου καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν μεγάλων λίθων ποὺ εἶχαν πέσει στὸ μέσον περίπου τοῦ χώρου (ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους καὶ μία πωρολιθικὴ πλάκα ἀπὸ κατώφλι ἢ σκαλοπάτι) περισυλλέχθηκαν μερικὰ κομμάτια ἀπὸ τὸν λαϊμὸ μικροῦ ἀμφορέα, ἢ βάση μικρῆς πρόχου με διακόσμηση καστανῶν παρὰλληλων ταινιῶν σὲ πορτοκαλὶ βάθος καὶ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύ-

πελλο. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα περισυλλέχθηκαν μερικὰ μικρὰ κομμάτια κάρβουνο καὶ λίγα κόκαλα ζώων.

Ὁ ΝΔ στενόμακρος χώρος 11 ἦταν πολὺ κατεστραμμένος καὶ δὲν ἔχει φανερὴ ἄμεση πρόσβαση ἀπὸ τοὺς παρακείμενους χώρους. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση γύρω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῦ τοῖχο πού ἀποτελοῦσε καὶ τὸ νοτιότερο τμήμα τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ σπιτιοῦ περισυλλέχθηκαν μετὰξὺ ἄλλων: πολλὰ ὅστρακα λεκανίδων διαφόρων μεγεθῶν καὶ τύπων, λίγα ὅστρακα κυπέλλων καὶ κυάθων, τμήμα ἀπὸ τὴ βάση πυριατηρίου μὲ ἀνάγλυφους κυκλίσκους στὸ ἐσωτερικόν, μικρογραφικὸ λοπάδιο, μεγάλο κομμάτι δισκοειδοῦς καλύμματος ἀπὸ γκρίζο πηλὸ μὲ τρεῖς χαρακτὲς παράλληλες γραμμὲς σ' ἓνα σημεῖο τῆς περιφέρειας (κεραμευτικὸς τροχός;), δύο παραλληλεπίπεδα ὕφαντικὰ βάρη καὶ τρία ἀμφικυρτὰ δισκοειδῆ μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ τρεῖς τριπτῆρες ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο ὠσειδεῖς καὶ ὁ τρίτος σχεδὸν σφαιρικὸς μὲ ἐπίπεδη τὴν ἐπιφάνεια τριβῆς καὶ δύο βαθύσματα γιὰ τὴν καλύτερη προσαρμογὴ τῶν δαχτύλων. Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου ἦταν ἀσφαλῶς ἀπὸ πατητὸ χῶμα καὶ δὲν σώθηκε, ἀφοῦ ὁ φυσικὸς βράχος βρέθηκε πολὺ ψηλά, σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια, ἰδιαίτερα στὸ βόρειο τμήμα του.

Ὁ χώρος 8 ἔχει τὸν τύπο κλιμακοστασίου μὲ δύο παράλληλα σκέλη καὶ εἴσοδο στὸ ΒΑ ἄκρο του, ἡ κατάστασις ὅμως τῆς διατήρησής του, ὅπως καὶ ἡ ὑπαρξὴ δύο διαφορετικῶν κατασκευαστικῶν φάσεων ἐμποδίζουν τὴν πλήρη κατανόησι τῆς λειτουργίας του. Χωρίζεται σὲ δύο ἴσα μέρη μὲ διαχωριστικὸ τοῖχο ἀπὸ Β πρὸς Ν πού ἔχει ἄνοιγμα στὸ νότιόν του ἄκρο. Στὸ βορειότερο τμήμα του σχηματίζονται μὲ ἐγκάρσιο τοιχίον δύο τετραγωνικοὶ χώροι καὶ στὸ νοτιότερο δύο μεγαλύτεροι παραλληλόγραμμοι. Ὁ ΒΑ τετραγωνικὸς χώρος ἀσφαλῶς ἀποτελοῦσε τὴν εἴσοδο τοῦ κλιμακοστασίου καὶ βρέθηκε στρωμένος μὲ ἄδρα ἐπεξεργασμένους πέτρες καὶ πλάκες. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωσή του περισυλλέχθηκαν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα, δύο δισκοειδῆ ὕφαντικὰ βάρη μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ ὀρθογώνιο πλακίδιο ἀπὸ σχιστόλιθο ἄγνωστης χρήσης. Στὸν μικρὸ ΒΔ τετράγωνο χώρο, ἀνάμεσα σὲ πεσμένες πέτρες, βρέθηκαν πολλὰ ὅστρακα λεπτῶν καὶ μικρῶν ἢ μετρίου μεγέθους ἀγγείων καὶ τετραγωνικὸ πλακίδιο - τριβεῖο ἀπὸ ἄσπρη πέτρα διαστάσεων $0.10 \times 0.10 \times 0.20$ μ. Ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση ὅλου τοῦ νοτιότερου τμήματος τοῦ χώρου 8 περισυλλέχθηκαν μικρὸς πῆλινος λύχνος μὲ δισκοειδῆ βάση, κυρτὰ τοιχώματα, ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα, μικρὸ ὀρθογώνιο

πλακίδιο ἀπὸ πρασινωπῆ πέτρα, μικρὸ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ μαύρη στιλπνὴ πέτρα καὶ κομμάτι λευκοῦ κονιάματος μὲ μία ἐπίπεδη καὶ μία κυρτὴ πλάγια ἐπιφάνεια ἴσως ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν.

Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ΝΔ ὀρθογώνιου διαμερίσματος τοῦ χώρου 8 περισυλλέχθηκαν λίγα σχετικὰ ὕστρακα ἀγγείων μέσου μεγέθους, παραλληλεπίπεδο ὕφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὀπές ἀνάρτησης καὶ καλὰ διατηρημένο κόκαλο ζώου. Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ χώρου ὑπῆρχε μία σειρὰ ἀπὸ μεγάλες σταθερὲς πέτρες ποὺ προχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ διαχωριστικὸ τοῖχο. Ἴσως πρόκειται γιὰ κάποιον παλαιότερο τοῖχο, τμήμα τοῦ ὁποῖου πιθανῶς χρησίμευσε ὡς ὑποθεμελίωση τοῦ κεντρικοῦ διαχωρίσματος τοῦ κλιμακοστασίου.

Ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ ΝΑ ὀρθογώνιου διαμερίσματος περισυλλέχθηκαν τρία ὀλόκληρα καὶ ἓνα μισὸ ἀμφίκυρτα δισκοειδῆ ὕφαντικὰ βάρη μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ κομμάτια πῆλινου δισκοειδοῦς καλύμματος πίθου (διάμ. 0.30 μ.). Λίγο χαμηλότερα περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὕστρακα μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα τμήματα ἄωτων καὶ μόνωτων κωνικῶν κυπέλλων, λαιμὸς μικρῆς ραμφόστομης πρόχου, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος καὶ πόδι τριποδικῆς χύτρας μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ κομμάτια πιθίσκου μὲ σχοινοειδεῖς ἐπίσης, ἀνάγλυφες, διακοσμητικὲς ταινίες. Τὸ ἀμέσως χαμηλότερο στρώμα περιεῖχε σπαστὴ πέτρα καὶ ἀσφαλῶς χρησίμευσε σὰν ὑπόστρωμα τοῦ τελευταίου δαπέδου. Κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ στρώμα περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ ἀνάμικτη κεραμεικὴ τῆς παλαιοανακτορικῆς καὶ τῆς Υ'Μ Ια περιόδου: λαβῆς καὶ πολὺ λεπτὰ κομμάτια σχεδὸν ὠκελύφων κυπέλλων καὶ κυάθων, κομμάτια ἀμφορέων, πρόχων, λεκανίδων, τριποδικῶν χυτρῶν, καδόσχημων ἀγγείων κ.ἄ. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα διακρίνονται ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ τὸ λαιμὸ πιθίσκου κι ἓνα ἄλλο ὕστρακο πίθου μὲ τετραπλὴ σειρὰ σχοίνινων ταινιῶν. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα περισυλλέχθηκαν λίγα κόκαλα καὶ δόντια ζώων καὶ θαλασσινὸ ὕστρεο. Κοντὰ στὴν παρεῖα τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ διαμερίσματος βρέθηκε τμήμα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος μεγάλου ἀγγείου, ἴσως ἀμφορέα, μὲ ἐσωτερικὴ πλατιὰ ἀναθύρωση καὶ σκοτεινὸ ἐπίχρισμα.

Τὸ μεγάλο δωμάτιο 12 βρίσκεται νότια τῶν δωματίων 5 καὶ 6 καὶ πέρασε ἀπὸ δύο κατασκευαστικὲς φάσεις, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ὑπαρξὴ δύο δαπέδων σὲ δύο διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Τὸ ἀνώτερο δάπεδο ἀπὸ πρόχειρο λιθόστρωτο σώθηκε μόνον κοντὰ στὴν πρὸς Νότο προσέκταση τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου

τῶν δωματίων 5 καὶ 6 στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ δωματίου 12, ἐνῶ μία πλάκα ποὺ ἀσφαλῶς ἀνῆκε σ' αὐτὸ βρέθηκε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία. Στὴν ἀνώτερη ἐπίχωση τοῦ χώρου καὶ κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο βρέθηκε τραπεζοειδὲς τμήμα πωρολιθικῆς πλάκας μὲ ρηχὰ βαθύσματα σὲ ἐνῆλλαξη διάταξη στὴ μία πλευρὰ τῆς (εἶδος κέρνου;). Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ προέρχεται μικρὸ ὀρθογώνιο τριβεῖο ἀπὸ πρασινωπὸ ντόπιο σχιστόλιθο. Στὸ ὕψος τοῦ δωματίου 6 καὶ κοντὰ στὸν νότιο τοῖχο περισυλλέχθηκε μεγάλο καθοειδὲς ἀγγεῖο μὲ ὀριζόντιες τοξωτὲς λαβές, τεμνόμενες χαρακτὲς γραμμὲς στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ κατώτερου τμήματός του καὶ σχοινοειδῆ διακόσμηση κάτω ἀπ' τὸ χεῖλος καὶ πάνω ἀπ' τὴ βάση. Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν ἀκόμα δύο μικρὲς προχοῖσκες, ἡ μία μὲ ἀπίοσχημο σῶμα καὶ στρογγυλὸ στόμιο, ἡ ἄλλη ἀσκοειδὲς πλαστικὴ σὲ μορφὴ πουλιοῦ, καὶ τὸ κάτω μέρος ἀγγείου μετρίου μεγέθους. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν δύο δισκοειδῆ ἀμφίκυρτα ὑφαντικὰ βάρη μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ δισκοειδὲς πυθμένας ἀγγείου μετρίου μεγέθους, ἴσως ἀμφορέα. Ἀπὸ τὴ μέση ἐπίχωση τοῦ δωματίου (σὲ βάθος 0.20 - 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) καὶ πρὸς τὸ βορειότερο τμήμα του περισυλλέχθηκαν πολλὰ ὄστρακα ὠοκέλυφων διώροφων κυάθων καὶ μόνωτων ψηλῶν κωνικῶν κυπέλλων μὲ μαῦρο χρῶμα, μερικὲς βάσεις tumbler, κομμάτια λεκανίδων, πρόχων καὶ ἀμφορέων, τμήμα ἀπὸ τὸν πυθμένα πυριατηρίου μὲ ἐγχάρακτους κυκλίσκους στὸ ἐσωτερικόν, γεφυρόστομη προχοὴ σκύφου μὲ λευκὴ ταινία σὲ μαῦρο βάθος καὶ ἄλλη γεφυρόστομη ἑλλιπὲς προχοὴ μεγάλου ἀγγείου. Ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα καὶ στὸ μέσον τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκε ἀκέραιο μικροσκοπικὸ πῆλινο τριποδικὸ χυτρίδιο ἑλλιπὲς κατὰ τὸ ἓνα πόδι, ἐνῶ λίγο νοτιότερα βρέθηκε μεγάλη πωρολιθικὴ μύλη καὶ τὸ μισὸ μιᾶς πολὺ μικρότερης ἀπὸ ἀδρὰ ἐπεξεργασμένη πέτρα. Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸν τροχαλιόσχημο λαιμὸ καὶ τὸ ἐπίπεδο χεῖλος τρίωτου ἀμφορέα μὲ μαῦρο ἐπίχρυσμα, ὄστρακο ἀγγείου μέσου μεγέθους, ἑλλιπὲς ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τροχαλιόσχημο πῆλινο ἀντικείμενο ποὺ μοιάζει μὲ κουβαρίστρα, τμήμα ἀπὸ τὸ λαιμὸ πρόχου μέσου μεγέθους καὶ κομμάτια ἀπὸ τὴ βάση ἀνοιχτοῦ πῆλινου ἀγωγοῦ σὲ σχῆμα ἀνεστραμμένου Π.

Στὴν παρεῖα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου καὶ σὲ βάθος 0.12 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 6 βρέθηκε *in situ* τὸ κάτω μέρος ἀκόσμητου πίθου. Ἡ ἐπίχωση γύρω ἀπὸ τὸν πίθο εἶναι πολὺ σκληρὴ

καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ σπαστὸ σχιστόλιθο ποὺ ἴσως χρησιμοποιήθηκε στὸ ὑπόστροψμα τοῦ νεώτερου δαπέδου ποὺ βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο. Ὁ πῖθος ἀνῆκε στὴν πρώτη φάση τοῦ δωματίου ἀφοῦ πατοῦσε πάνω σὲ βοτσαλωτὸ δάπεδο ποὺ θὰ ἦταν τὸ δάπεδο τῆς πρώτης κατασκευαστικῆς φάσης. Ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύθου περισυλλέχθηκε μικρὸ τμῆμα λευκοῦ ἐπιχρίσματος. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου τῆς τελευταίας φάσης ἀνακαλύφθηκαν δύο ἀντίστοιχες μικρὲς κόγχες - ἀποθέτες μὲ στενοὺς τοίχους. Ἡ ἐσωτερικὴ κόγχη (πίν. 120β) εἶναι ὀρθογώνια, ἀνοικτὴ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ της καὶ περιεῖχε ἓνα μικρὸ κυλινδρικό πόδι πῆλινης τράπεζας προσφορῶν. Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο ἀποθετῶν δὲν τελείωσε. Μιὰ προεξοχὴ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 12 πρὸς τὰ νότια ἀφήνει ὑπόνοιες ὅτι τὸ κτίριο ἐπεκτεινόταν καὶ στὸ ἀμέσως κατώτερο ἄνδρo τοῦ λόφου.

Ὁ ἀρκετὰ διαταραγμένος νότιος τοῖχος τῶν χώρων 11,8 καὶ 12 περνοῦσε λίγο βορειότερα ἀπὸ τὴ νότια παρυφὴ τοῦ ἰσοπέδου ὅπου ὑπῆρχε σύγχρονος ἀναλημματικὸς τοῖχος (τράφος). Ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ τράφου καὶ κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου περισυλλέχθηκε τμῆμα ἀπὸ τὴ γωνία ὀρθογωνίας τράπεζας προσφορῶν μὲ χαμηλὸ τετραγωνικὸ πόδι ἀπὸ γκρίζο σχιστόλιθο. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση προέρχονται τὰ μισὰ δύο ἐλλειψοειδῶν κυρτεπίπεδων τριβείων, τὸ ἓνα ἀπὸ ὠραία ἀμμουδόπετρα, καὶ παραλληλεπίπεδο ὑφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης. Ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ νότιου τοίχου τῶν χώρων 11,8 καὶ 12 περισυλλέχθηκαν ραμφόστομη προχοΐσκη σὲ δύο κομμάτια μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ σχετικὰ ψηλὸ κυλινδρικὸ λαιμὸ, ὅστρακα μεγάλων ἀγγείων, στόμιο μικροῦ ψευδόστομου ἀμφορέα, κοῖλο πῆλινο πῶμα μικροῦ ἀγγείου μὲ ὀριζόντια ραβδοειδῆ λαβή, τμήματα κάδου μὲ ἐσωτερικὲς τεμνόμενες ἐγχαράξεις στὸ κατώτερο τμῆμα του, ὀρθογώνιο πῆλινο πλακίδιο, δύο ὑφαντικὰ βάρη, ἓνα γλωσσοειδὲς μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης καὶ ἓνα τραπεζοειδὲς μὲ δύο ὁπὲς ἀνάρτησης παρὰ τὴν ἐπίπεδη πλευρὰ του, πέτρινη στάθμη ἀπὸ φυσικὸ βότσαλο καὶ θαλασσινὸ ὄστρεο.

Ἀπὸ τὸν λιθοσωρὸ ποὺ ὑπῆρχε πάνω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου 2 περισυλλέχθηκε βαρὺ πέτρινο κυρτεπίπεδο ἀντικείμενο μήκους 0.30 μ. μὲ στρογγυλεμένα ἄκρα ποὺ διαχωρίζονται ἀπὸ τὸ κύριο σῶμα του μὲ αὐλακώσεις, ἐνῶ μία τρίτη σχεδὸν ἀνεπαίσθητη αὐλάκωση περιτρέχει τὸ μέσον του. Ἡ χρῆση τοῦ ἀντικειμένου παραμένει σκοτεινὴ. Ἀπὸ τὸν ἴδιο λιθοσωρὸ περισυλλέχθηκε τμῆμα ἐλαφρὰ τροχαλιόσχημου λαιμοῦ τρίωτου ἢ τετράωτου ἀμφορέα

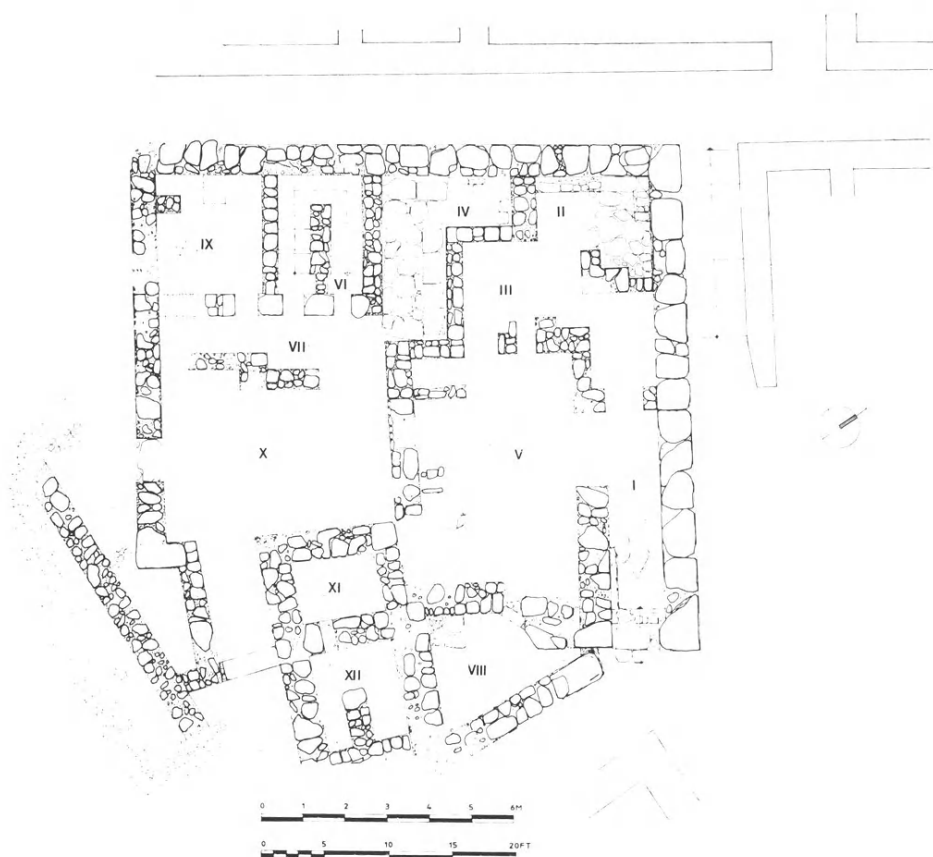
μὲ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ σχοινοειδῆ ταινία στὴ βάση του. Ἀπὸ ἄλλο λιθοσωρὸ βόρεια τοῦ δωματίου 3 περισυλλέχθηκε βαρὺς κυλινδρικός τριπτήρας μήκους 0.30 μ. καὶ τμῆμα γουρνίτσας ἀπὸ πωρόλιθο. Ἐξάλλου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ Σπίτι Ν καὶ τὸ Σπίτι τῆς Δ συνοικίας τοῦ ΒΔ λόφου περισυλλέχθηκε μικρὸ τμῆμα καθοειδοῦς ἀγγείου ἀπὸ λευκὴ πέτρα μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ μικρὴ σύμφυτη γλωσσοειδῆ λαβὴ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος.

Σπίτι Δα τοῦ ΝΔ λόφου (εἰκ. 5)

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σπιτιοῦ Δα τοῦ ΝΔ λόφου (πίν. 121β, 122α) μὲ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ἀρχαιολόγου Λευτέρη Πλάτωνος. Ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὸν ἐπιμελὴ καθαρισμὸ τοῦ ἀνεσκαμμένου χώρου ἀπὸ τὰ ξερόχορτα καὶ τὴ λάσπη ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὶς βροχοπτώσεις τοῦ χειμῶνα. Καθαρίσθηκε καλύτερα ἢ βόρεια πρόσοψη τοῦ κτιρίου καὶ ἀφαιρέθηκαν δύο μεγάλοι κυβόλιθοι ποὺ εἶχαν πέσει νότια ἀπ' αὐτὴν στὸν εἰσαγωγικὸ διάδρομο Ι. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τῆς πρόσοψης καὶ σὲ ἀπόσταση 5.60 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ σχηματιζόταν ἓνα δόντι (προεξοχή) ποὺ μαζὶ μὲ μία συμμετρικὴ προεξοχή στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διαδρόμου ὄριζε τὴ θέση μιᾶς πόρτας ποὺ ἔκλεινε τὴ διάβαση πρὸς τὰ δυτικά. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ κτιρίου στὸ σημεῖο αὐτὸ περισυλλέχθηκε μεταβυζαντινὸ ὄστρακο μὲ πρασινωπὴ ὕληωση.

Καθαρίσθηκαν ἐπίσης τὰ τρία σκαλοπάτια τῆς ΒΑ εἰσόδου τοῦ σπιτιοῦ: τὸ πρῶτο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο πλάκες ἐξέχει τῶν παραστάδων, τὸ δεύτερο εἶναι τὸ μονολιθικὸ κατώφλι ἀνάμεσα σ' αὐτές, ἐνῶ τὸ τρίτο βρισκόταν μέσα στὸ διάδρομο Ι. Ἀπὸ τὸ τελευταῖο σώθηκε μόνο ἓνα τμῆμα καὶ τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ μικρὲς πέτρες. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ τριγωνικοῦ χώρου VIII τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου μαζεύτηκε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται τμήματα δύο ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, βάση κυάθου μὲ καστανὸ ἐπίχρισμα καὶ κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείων μετρίου μεγέθους. Στὴν ἐπίχωση τοῦ νότιου τοίχου βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα.

Ὁ νότιος τοῖχος τοῦ πλακόστρωτου χώρου IV ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν λεπτότερος ἀπ' ὅσο ἀρχικὰ εἶχε ὑποθεθεῖ. Ἕνας μεγάλος ὀγκόλιθος ποὺ ἴσως ἀνῆκε στὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου καὶ εἶχε πέσει πάνω στὸν διαχωριστικὸ τοῖχο ἀφαιρέθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε στὴν πιθανὴ θέση του. Στὴ νότια

Εἰκ. 5. Σπίτι Δα.

παρειά τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου βρέθηκαν τὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα ἀγγείου μετρίου μεγέθους.

Ἀμέσως νότια τοῦ πλακόστρωτου χώρου IV καὶ σ' ἐπαφή μετὰ τὴ δυτικὴ πρόσοψη ἐρευνήθηκε χώρος κλιμακοστασίου τοῦ τύπου μετὰ τὰ δύο στενὰ παράλληλα σκέλη (χώρος VI, πίν. 122β, 123α). Ἡ ξύλινη σκάλα πρέπει νὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὸ νοτιότερο σκέλος ὅπως ἀποδεικνύουν δύο ἐγκάρσια ἐφαπτόμενα τοιχία ὑποστήριξης ποὺ βρέθηκαν στὸ ἀνατολικό του ἄκρο. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαίωσε ἡ ἀνέυρεση μεγάλης ποσότητος κεραμεικῆς στὸ βορειότερο σκέλος ποὺ θὰ χρησίμευσε ὡς sotto - scala. Τὸ κλιμακοστάσιο φαίνεται ὅτι εἶχε δύο φάσεις: στὸν ὅρο τῆς sotto - scala τὸ δάπεδο ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴ δεύτερη φάση ἦταν 15 ἑκατοστὰ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τῆς παλαιότε-

ρης φάσης. Στὸ τελευταῖο δάπεδο καὶ στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκέλους βρέθηκε πάτος μικροῦ καδόσχημου ἀγγείου με̐ λοξὰ τοιχώματα. Στὴν πρώτη φάση ἀνῆκε ἀσφαλῶς τὸ στρώμα κεραμεικῆς ποὺ βρέθηκε λίγο χαμηλότερα. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ σώθηκαν ὀλόκληρα ἢ κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τους ἀξίζουν νὰ ἀναφερθοῦν ξεχωριστὰ πρόχους με̐ κάθετη κυλινδρική λαβή καὶ δύο ἀντιθετικὲς ἀποφύσεις στὸ στόμιο, κομμάτια τριποδικῆς χύτρας με̐ χεῖλος ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, τὸ κάτω μέρος στενοῦ καδοειδοῦς ἀγγείου, τὸ μισὸ δισκοειδοῦς πῆλινου καλύμματος, δεκαῆξι σχεδὸν ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κομμάτια κιάθου με̐ χεῖλος ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ κωνικὲς ἀποφύσεις στὸ σῶμα. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κεραμεικὴ διακρίνονται βάσεις καδόσχημων ἀγγείων καὶ πρόχων, κομμάτια χυτῶν, ὄστρακα ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείου με̐ σχοινοειδῆ διακόσμηση, χεῖλος λεκανίδας ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, χεῖλος πιθοειδοῦς ἀγγείου, τροχαλιόσχημη προχὴ, ὀριζόντιες καὶ κάθετες λαβές, κομμάτια κυπέλλων καὶ κιάθων με̐ κυλινδρικές ἢ ταινιόσχημες λαβές, πεπλατυσμένη λαβὴ καλαθόσχημου ἀγγείου, δύο κομμάτια με̐ γραπτὴ διακόσμηση ὙΜ Ια θεμάτων (ripple καὶ σπείρας ποὺ ἐφάπτεται με̐ ὀριζόντια ταινία) καὶ ἓνα κομμάτι με̐ γραπτὲς κάθετες καὶ ὀριζόντιες διασταυρούμενες ταινίες ποὺ σχηματίζουν ὀρθογώνια. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὑφαντικὸ βάρος με̐ μία ὀπὴ ἀνάρτησης, τμήμα ὀρθογωνίας πλίνθου, μικρὸ κομματάκι ἄμορφου ὀξειδωμένου χαλκοῦ, μικρὰ κομμάτια κάρβουνο, τμήμα σιαγόνος αἰγοειδοῦς καὶ ἄλλα κόκαλα ζώων.

Στὸ νοτιότερο σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, βρέθηκαν τὸ πάνω μέρος χύτρας με̐ χεῖλος ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μικρὸ κομμάτι λεπτῆς χαλिकासβέστου, κομμάτι λευκοῦ σοβᾶ καὶ κόκαλα ζώων. Ἀπὸ τὸ δυτικὸ κυρίως τμήμα τοῦ σκέλους περισυλλέχθηκαν ἄμορφες μάζες ὕλικοῦ ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση φαγεντιανῆς, ἴσως ὅμως πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος πηλοῦ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ στεγανοποίηση τῆς ὀροφῆς (δωματόχωμα).

Νότια ἀπὸ τὸν χώρο τοῦ κλιμακοστασίου βρισκόταν ἓνα σχεδὸν ὀρθογώνιο δωμάτιο (ΙΧ) ποὺ κατελάμβανε τὴ ΝΔ γωνία τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ νότιος τοῖχος του ἦταν τμήμα τῆς νότιας πρόσοψης τοῦ κτιρίου καὶ βρέθηκε ἐξαιρετικὰ διαταραγμένος ἀπὸ τὴ σύγχρονη καλλιέργεια. Πολλὲς ἀπὸ τίς θεμέλιες πέτρες τῆς πρόσοψης εἶχαν μετατοπισθεῖ νοτιότερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση δείχνοντας τὴν ἔκταση τῆς καταστροφῆς. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου

ξεκινούσε από τη νοτιότερη παραστάδα του τριθύρου (που είχε αποκαλυφθεί κατά την περυσινή ανασκαφική περίοδο) και κατευθυνόταν προς Νότο για να συναντήσει τη νότια πρόσοψη. "Ομως όλο το νοτιότερο τμήμα του δεν σώθηκε κι έτσι η αποκατάσταση του αρχιτεκτονικού σχεδίου στο σημείο αυτό παραμένει υποθετική. Σε απόσταση 0.60 μ. νότια από την παραστάδα βρέθηκε κτισμένος στον τοίχο πελεκητός πωρόλιθος που δεν αποκλείεται αρχικά να αποτελούσε την πέμπτη κατά σειρά παραστάδα του πολυθύρου. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι το πολύθυρο αρχικά είχε τέσσερις πόρτες, σε μία δεύτερη όμως φάση κτίστηκε ο ανατολικός τοίχος του δωματίου ΙΧ που έκλεισε την τελευταία προς τον Νότο πόρτα. Μία αρχιτεκτονικής φύσης έσωτερική ανακατασκευή είναι φανερό άλλωστε και από το γεγονός ότι οι δύο βορειότερες πόρτες του τριθύρου έδιναν πρόσβαση στα δύο σκέλη του κλιμακοστασίου VI (πίν. 123α).

Η ανώτερη επίχωση του δωματίου ΙΧ περιείχε λίγα όστρακα ανάμεσα στα όποια διακρίνονται όριζόντιες και κάθετες κυλινδρικές λαβές, πάτοι κυάθων και κυπέλλων και κομμάτι από τον πάτο καθόσχημου άγγείου. "Αμορφες μάζες του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για τη στεγανοποίηση της όροφής βρέθηκαν διάσπαρτες σ' όλη την έκταση της επίχωσης και ιδιαίτερα κοντά στη ΝΔ γωνία του δωματίου. Στην ίδια επίχωση βρέθηκαν επίσης χαρακτηριστικό όστρακο της ΥΜ Ια περιόδου από κύαθο με διακόσμηση έρπύζοντος βλαστού ή κρίνου στο dark on light στυλ, μικρός ραβδόσχημος τριπτήρας από θαλασσινό βότσαλο και δισκοειδές αμφίκυρτο ύφαντικό βάρος με μία όπη άνάρτησης. Στη μέση επίχωση του δωματίου που το χρώμα φαινόταν αδιατάρακτο και είχε καστανό χρώμα βρέθηκε άρκετη αλλά όχι ιδιαίτερα χαρακτηριστική κεραμική από την όποια ξεχωρίζουν κομμάτια από το χεῖλος πιθοειδούς άγγείου με ανάθρωση κάτω απ' αυτό, κυλινδρικές όριζόντιες και κάθετες λαβές, πάτος άγγείου με το κάτω μέρος κάθετης κυλινδρικής λαβής, κομμάτι ρηχής λεκανίδας με κάθετα τοιχώματα και πλατύ περιχείλωμα που κλίνει προς τα έξω, κομμάτια κυπέλλων, τροχαλιόσχημη βάση μεγάλου κυάθου με καστανό επίχρισμα και μικρό τμήμα από το κάτω μέρος άλλου κυάθου από πολύ ψημένο γκριζωπό πηλό. Στην ίδια επίχωση βρέθηκαν άρκετά κομμάτια από το υλικό που θεωρήθηκε ότι χρησίμευσε για τη στεγανοποίηση της όροφής.

Το κατώτερο στρώμα ήταν γεμάτο από πεσμένες πέτρες μετρίου μεγέθους που ίσως άνηκαν στους κατεστραμμένους τοίχους. Μετά την αφαίρεσή τους φάνηκε ότι το δάπεδο του δωματίου ήταν από χαλικάσβεστο, ήταν όμως

ἰσχυρὰ κατεστραμμένο κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του. Στὴ ΝΔ γωνία ὑπῆρχε ἓνα εἶδος χαμηλοῦ ὀρθογώνιου περιφράγματος ποὺ βρέθηκε ἄδειο ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς ἀρκετὲς μάζες ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῆς ὀροφῆς ποὺ ἤδη περιγράφηκε. Στὸ στρώμα δαπέδου βρέθηκε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν κυλινδρικές λαβές, κομμάτια ἀγγείων μετρίου μεγέθους, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔφερε πλαστικὴ σχοινοειδὴ ταινία, καὶ χαρακτηριστικὸ ΥΜ Ια ὄστρακο μὲ κόκκινη σπείρα πάνω σὲ πορτοκαλὶ βάθος. Παρὰ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκε σχεδὸν ἀκέραιο μικρὸ προχοῖδιο μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ τοξοειδὴ κάθετη κυλινδρική λαβή. Στὸ στρώμα δαπέδου βρέθηκαν ἀκόμα πολὺ λίγα κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ ὠσειδῆς πέτρινος τριπτήρας.

Ἀνατολικά τοῦ δωματίου ΙΧ καὶ τοῦ κλιμακοστασίου VI καὶ παράλληλα μὲ τὸ πολὺθυρο ὑπῆρχε ἓνας πολὺ λεπτὸς διαχωριστικὸς τοῖχος ποὺ ὄριζε ἓνα διάδρομο μὲ ἄνοιγμα πρὸς τὰ ἀνατολικά στὸ βόρειο ἄκρο του. Ὁ διαχωριστικὸς αὐτὸς τοῖχος εἶναι προχειροκτισμένος καὶ στὸ μέσον του περίπου σχηματίζει δόντι κἀνοντας τὸ βόρειο τμήμα τοῦ διαδρόμου πρὸς εὐρύχωρο. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν διάδρομο (VII) περισυλλέχθηκε ἀρκετὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται, μικρὸ κομμάτι πολὺ ρηχῆς λεκανίδας μὲ κάθετα τοιχώματα, πεπλατυσμένο χεῖλος ἀμφορέα μὲ μικρὴ κλίση πρὸς τὰ ἔξω, χεῖλος πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος χύτρας, τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων, κυλινδρικές λαβές καὶ μερικές ταινιόσχημες, καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλου κυάθου μὲ κομβιόσχημη ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Στὴν ἴδια ἐπίχωση βρέθηκαν μερικὰ κόκαλα αἰγοειδῶν.

Νότια καὶ νοτιοανατολικά τῶν χώρων ΙΧ καὶ VII ὑπῆρχε μικρὴ αὐλὴ στρωμένη μ' ἓνα εἶδος χαλिकासβέστου ποὺ ἔχει καταστραφεῖ σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀγροκαλλιέργεια, ὅπως δείχνουν καὶ τὰ δύο σχεδὸν παράλληλα ἔχνη ποὺ ἄφησε τὸ ἄλέτρι. Τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τῆς χαλिकासβέστου φαίνεται ἐντελῶς κατεστραμμένο, δὲν βρέθηκε ὅμως κανένας τοῖχος νὰ περιορίζει τὸν χώρο πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ νότια. Στὴν ἐπίχωση τῆς αὐλῆς βρέθηκε τὸ μισὸ μικροῦ πήλινου δισκοειδοῦς ὕφαντικῷ βάρους καὶ τμήμα ἄωτου κωνικοῦ κυπέλλου.

Ἀνατολικά τοῦ διαδρόμου VII καὶ νότια τοῦ δωματίου V ἐκτεινόταν τὸ εὐρύχωρο δωμάτιο X ποὺ γινόταν προσεὶτὸ διαμέσου μιᾶς πλατιᾶς πόρτας στὴν ἄκρη ἐνὸς εἰσαγωγικοῦ διαδρόμου (πίν. 123β). Τὸ δωμάτιο πρέπει νὰ ἦταν στε-

γασμένο ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀνεύρεση ἀρκετῶν μαζῶν τοῦ στεγανοποιητικοῦ ὑλικοῦ τῆς ὀροφῆς, ἂν καὶ δὲν βρέθηκε κανένα ἔχνος κεντρικῆς ὑποστήριξης της. Ὁ νότιος τοῖχος ἦταν ἐξαιρετικὰ διαταραγμένος (πίν. 124α). Στὸ μέσον του περὶπου ὑπῆρχε στρωμένο ἀσβεστολιθικὸ κατώφλι ποὺ ἀρχικὰ θὰ ἔδινε πρόσβαση στὸ δωμάτιο ἀπὸ τὰ νότια. Κάθετα ὅμως πρὸς τὸ κατώφλι καὶ ἀμέσως νότια ἀπ' αὐτὸ ὑπάρχει μία σειρὰ ἀπὸ πέτρες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες καὶ δύο πελεκητοὶ πωρόλιθοι, ποὺ ἔκλεισε τὴν εἴσοδο κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ κτιρίου.

Ἡ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν χώρο τοῦ δωματίου X ἦταν διαταραγμένη καὶ περιεῖχε λίγη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται πάτος ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὴ βάση, πεπλατυσμένη τοξωτὴ λαβὴ ἀμφορέα μ' ἑλλειπτικὸ στόμιο, κομμάτι ἀπὸ βάση πρόχου, διπλὴ κυλινδρική λαβὴ μεγάλου ἀγγείου, τμήμα ποδιοῦ μεγάλης χύτρας, δύο πόδια μικρότερων χυτῶν, προχοὴ γεφυρόστομου ἀγγείου, κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα ἀγγείων μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ τμήματα ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων. Ἀπὸ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ δωματίου περισυλλέχθηκαν τοίχωμα καὶ τμήμα βάσης πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ σχοινοειδῆ ταινία, τοξωτὲς κάθετες κυλινδρικές λαβές, πεπλατυσμένη λαβὴ καὶ μία βάση κυάθου. Στὴν ἐπίχωση κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκε τμήμα πήλινου ἀγωγοῦ σχήματος ἀνεστραμμένου Π. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν μερικὰ κόκαλα αἰγοειδῶν.

Ὁ εἰσαγωγικὸς διάδρομος τοῦ δωματίου X εἶχε στρωμένο στὸ ἀνατολικὸ του ἄκρο μεγάλο ὀρθογώνιο μονολιθικὸ κατώφλι διαστάσεων 1.40×0.40 μ. (πίν. 124β). Στὴν ἐπίχωση τοῦ διαδρόμου βρέθηκε λίγη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ξεχωρίζουν τμήματα κάδου, πόδι χύτρας μὲ ὀξὺ ἄκρο, κομμάτια πρόχου καὶ κυπέλλων, βάση tumbler μὲ ἀνάγλυφα δαχτυλίδια καὶ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος κυάθου μὲ δύο παράλληλες γραπτὲς ταινίες στὸ ἐσωτερικόν. Κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκε δισκοειδὲς ἀμφίκυρτο ὕφαντικὸ βάρος μὲ μία ὀπὴ ἀνάρτησης.

Ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ κατωφλιοῦ τῆς ΝΑ εἰσόδου ξεκينوῦσε ἄλλος τοῖχος, κάθετος σχεδὸν στὸν νότιο τοῖχο τοῦ διαδρόμου, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς τέμνεται λίγο νοτιότερα μ' ἓναν μακρὸ λοξὸ τοῖχο ποὺ κατευθύνεται ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τοῖχος φαίνεται ὅτι χρησίμευσε σὰν ἀντερείσματικὸς ἀφοῦ δὲν ἔχει καμία φανερὴ ἀρχιτεκτονικὴ σχέση μὲ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο. Τὰ δύο ἄκρα του δὲν ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο γιατί βρίσκονται κάτω ἀπὸ ψηλὰ ἐπιχώσεις.

Ἀνάμεσα στὸν μακρὸ λοξὸ τοῖχο ποὺ περιγράφηκε καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ εἰσαγωγικοῦ διαδρόμου τοῦ δωματίου X δημιουργεῖται ἓνας σχεδὸν τριγωνικὸς χώρος ποὺ ἦταν γεμάτος ἀπὸ πεσμένες πέτρες. Στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου βρέθηκαν πάτος καδοειδοῦς ἀγγείου μὲ κυλινδρικές ὀριζόντιες λαβές, χεῖλος πιθοειδοῦς ἀγγείου μὲ ἀναθύρωση, χεῖλος ἀπὸ πιθάρι ποὺ κλίνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ φέρει σχοινοειδῆ διακόσμηση κάτω ἀπ' αὐτό, τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος χύτρας ποὺ σώζει κομμάτι τοῦ πεπλατυσμένου ποδιοῦ τῆς μὲ τρεῖς παράλληλες ἐγκοπές στὸ ἄνω ἄκρο του, κυλινδρικές λαβές καὶ τμήματα κυάθων καὶ ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων (ἓνα σώζεται ὁλόκληρο). Στὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικότερου τμήματος τοῦ μακροῦ λοξοῦ τοίχου βρέθηκε χαρακτηριστικὸ ὄστρακο τῆς ΥΜ Ια περιόδου μὲ παχιὰ καμπύλη ταινία καὶ ἄλλη λεπτότερη ποὺ περιχλείει κουκίδες σὲ σχῆμα κλειστῆς ἑλλειψης. Ἀμέσως ἀνατολικά τοῦ τοίχου ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ νότιο ἄκρο τοῦ μεγάλου καταφλίου βρέθηκε ἀνάστροφο, ἀκέραιο, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Ἀνατολικά τοῦ μεγάλου δωματίου X καὶ βόρεια τοῦ εἰσαγωγικοῦ διαδρόμου μὲ τὸ κατώφλι ἀνασκάφηκε τὸ τραπεζιόσχημο δωμάτιο XI (πίν. 125α) ποὺ φαίνεται πὼς χρησιμοποιήθηκε σὲ δύο φάσεις. Στὴν τελευταία φάση τὸ δάπεδό του ἦταν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου X καὶ τῶν ὑπόλοιπων χώρων τοῦ νότιου τμήματος τοῦ κτιρίου. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνώτερου δαπέδου βρέθηκαν κομμάτι μεγάλου πίθου μὲ κυλινδρική κάθετη λαβή καὶ ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτι ἀγγείου μὲ τρεῖς παράλληλες λεπτές σχοινοειδεῖς ταινίες, κομμάτι μεγαλύτερου ἀγγείου μὲ σχοινοειδῆ ταινία παρὰ τὴ βάση, κομμάτι χεῖλους λεκανοειδοῦς σκεύους μὲ τμήμα τῆς ὑπερυψωμένης τοξωτῆς λαβῆς του ποὺ στὸ ἓνα ἄκρο τῆς ἔχει ἀπομίμηση μεταλλικοῦ καρφιοῦ, τμήματα καὶ πόδι χυτρῶν, κάθετες καὶ ὀριζόντιες κυλινδρικές λαβές, κομμάτια καὶ βάσεις πρόχων καὶ κυάθων καὶ βάση μικροῦ κυπελλοῦ. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε πεπιεσμένος σφαιρικός τριπτήρας καὶ πέτρα μὲ φυσικὴ τρύπα ποὺ ἴσως χρησίμευσε ὡς στάθμη.

Λίγο χαμηλότερα ἢ ἐπίχωση περιεῖχε πλῆθος ἀπὸ πεσμένες πέτρες ποὺ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν τεχνητὴ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ χώρου. Κάτω ἀπὸ τὶς πεσμένες πέτρες καὶ σὲ βάθος 0.45 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καὶ κοκκινωπὸ καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα παρουσίαζε ἴχνη φωτιάς. Τὸ στρώμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν στρώμα καταστροφῆς ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν πρώτη φάση τοῦ δωματίου.

Περιεῖχε πολλή κεραμεική ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται δέκα τουλάχιστον ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτια καὶ βάσεις κυάθων, τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα πυράνου, κομμάτια χύτρας, τμήμα ἀπ' τὸ τοίχωμα λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διακόσμηση ἀπὸ πλαστική καμπύλη ταινία καὶ μικρὸ κομμάτι τῆς ΥΜ Ια περιόδου μὲ διακόσμηση ἐρπυζόντων βλαστῶν. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν δύο κυβικά ὑφαντικά βάρη μὲ τέσσερις ὁπές ἀνάρτησης, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει στῆ μία του ἐπιφάνεια δυσδιάκριτο ἀποτύπωμα, καὶ μερικὰ κόκαλα ζώων.

Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, στῆ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου, βρέθηκαν πάνω ἀπὸ δέκα ἄωτα κωνικά κύπελλα πεσμένα ἀνάστροφα, κομμάτια κυάθων διαφόρων τύπων (δύο ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρουν ἀραιή διακόσμηση barbotine), κομμάτια πρόχων, τμήμα ἀσκοῦ μὲ τροχαλιόσχημο στόμιο, κομμάτια καὶ πόδια χυτῶν, τμήματα ἀπὸ πάτους ἀγγείων μετρίου μεγέθους καὶ δύο - τρία ὄστρακα κυάθου μὲ γραπτὴ διακόσμηση τῆς ΥΜ Ια περιόδου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε πολὺ μικρὸ τμήμα χάλκινου ὁπέα ἐλλειπτικῆς διατομῆς, ὅπως ἐπίσης κομματάκια λευκοῦ σοβά, μικρὸ κομμάτι κάρβουνο καὶ κόκαλα ζώων. Τὸ κατώτερο στρώμα εἶχε ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς καὶ κεραμεικὴ ἀνάλογη μ' αὐτὴν ποὺ ἦδη περιγράφηκε. Ἀξίζει νὰ προστεθοῦν δέκα ἀκόμα ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμήμα ἀπὸ ὀρθογώνιο καπάκι μὲ βάθυσμα στῆ μία γωνία, κομμάτια κυάθων διαφόρων τύπων, κυρίως αὐτοῦ μὲ τὴν τροχαλιόσχημη βάση καὶ τὴν ταινιόσχημη λαβή, καὶ πόδι χύτρας. Στῆ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου καὶ πάνω σὲ χαμηλὸ ὑπόβαθρο ἀπὸ μικρὲς πέτρες εἶχε στερεωθεῖ ρηχὴ πώρινη γούρνα μὲ ἐλλειπτικὴ κοιλότητα. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου φάνηκε ὅτι λίγο βορειότερα ὑπῆρχε στενὴ φραγμένη πόρτα ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀντίστοιχο βαθὺ δωμάτιο ἀνατολικά τοῦ δωματίου XI. Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὰ δύο θεμέλια δωματίου ἀνῆκαν στὴν πρώτη φάση τοῦ σπιτιοῦ, ποὺ ἴσως ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ΥΜ Ια περίοδο.

Ἀνατολικά τοῦ δωματίου XI καὶ νότια τοῦ τριγωνικοῦ χώρου VIII ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς ἀκόμα χώρου (XII) ποὺ ἡ μορφή του δίνει τὴν ἐντύπωση κλιμακοστασίου. Ὁ χώρος εἶναι ὀρθογώνιος καὶ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη (τουλάχιστον κατὰ τὸ ἀνατολικότερο τμήμα) μὲ διαχώρισμα ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο του. Τὸ βορειότερο τμήμα εἶναι πλατύτερο καὶ στὴν ἀρχὴ του ὑπῆρχε ἐγκάρσιο τοιχίον ποὺ μπορεῖ νὰ χρησίμευσε γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ πρώτου σκέλους τοῦ ὑποτιθέμενου κλιμακοστασίου. Ὁ ἀνατολικὸς ὅμως τοῖχος τοῦ χώρου εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένος καὶ στῆ θέσῃ του εἶχε κτισθεῖ

νεωτερικὸς τοῖχος ἀπὸ μεγάλους ἀσβεστολιθικοὺς μπλόκους. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ σύγχρονου αὐτοῦ τοίχου, ποὺ ὑπῆρξε ἰδιαίτερα ἐπίπονη, περισυλλέχθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀμφορέα.

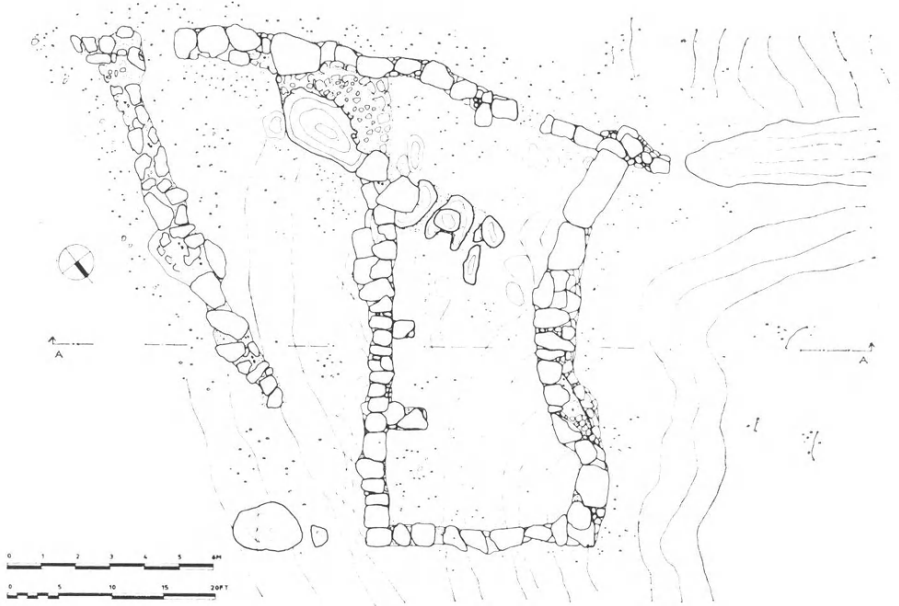
Στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ποὺ κάλυπτε τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου περισυλλέχθηκε λίγη κεραμεικὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνονται δύο ἀκέραια ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τμήματα ἄλλων κυπέλλων καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ χεῖλος ψηλῆς χύτρας. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ περισυλλέχθηκαν λίγα κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ δόντι ζώου μὲ κεντρικὴ νεύρωση. Ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα ἐπίχωσης στὸ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου περισυλλέχθηκαν τοίχωμα ἀγγείου μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ κυλινδρική τοζωτὴ λαβή, τμήματα ἀπὸ δύο μικροὺς λύχνους ποὺ τὸ ἓνα σώζει τὴν ἀρχὴ τῆς πεπιεσμένης λαβῆς του, ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ σκοτεινὸ ἐπίχρυσμα, κομμάτια ἄλλων κυπέλλων καὶ τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα καὶ τὸ χεῖλος κυάθου. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπίχωση περισυλλέχθηκαν λίγα κόκαλα αἰγοειδῶν. Λίγο χαμηλότερα βρέθηκαν βάσεις κυπέλλων, κυλινδρικές λαβές, τμήμα χείλους χύτρας, πάτοι ἀγγείων καὶ κομμάτι μὲ σχοινοειδῆ πλαστικὴ διακόσμηση.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς ἀνώτερης ἐπίχωσης φάνηκε ὅτι τὸ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου XII ἦταν γεμάτο ἀπὸ πεσμένες πέτρες. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀφοῦ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι αὐτὲς οἱ πέτρες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν τεχνητὴ ἀνύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου στὸ τέλος τῆς πρώτης φάσης τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ πόρτα ποὺ βρέθηκε μπλοκαρισμένη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ παράπλευρου θεμέλιου δωματίου XI εἶναι βέβαιο ὅτι ὁδηγοῦσε σ' ἓνα ἀντίστοιχο θεμέλιο δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὸ δωμάτιο XII, ποὺ πιθανῶς χρησιμοποιήθηκε στὴν ὙΜ Ια περίοδο.

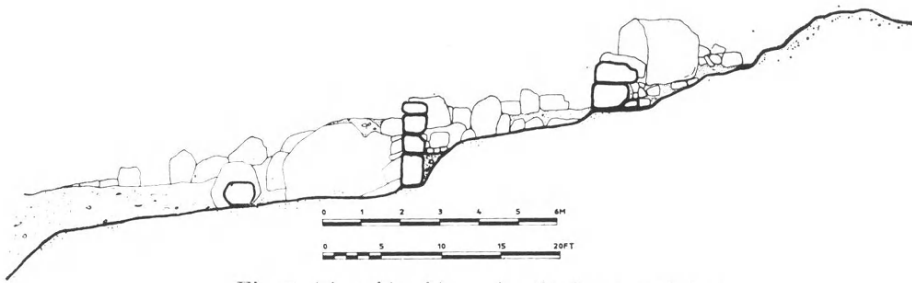
Ἄνδρα στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 6-7)

Μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Πλάτωνος καὶ Κέλλυς Χριστοφῆ ἐρευνήθηκαν τὰ τρία διαδοχικὰ ἄνδρα στὴ δυτικὴ πλαγιὰ τοῦ ΝΔ λόφου, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ σύγχρονο ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Τὰ ἄνδρα φαίνεται ὅτι διαμορφώθηκαν καὶ χρησιμοποιήθηκαν στὰ μινωικὰ χρόνια καὶ ἔχουν προσανατολισμὸ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ ἔρευνα ἄρχισε ἀπὸ τὸ μεσαῖο ἄνδρo 12.60×4.85 μ. (πίν. 125β, 126α). Στὸ μέσον περίπου τοῦ ἀνδρo τοῦ πλάτους περιορίζεται ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο στὰ 4 μ. ὅπου ὁ ἀνατολικὸς ἀντερεισματικὸς τοῖχος τοῦ ἀνδρo εἶναι κτισμένος ἐλαφρὰ κυκλικά. Τὸ ἄνδρo ὀρίζουν

ἀπὸ Βορρά, Νότο, Ἀνατολῇ καὶ Δύσει τοῖχοι κυκλώπειας δομῆς ἀπὸ ἀκανόνιστους μπλόκους. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ἀνδῆρου χρησίμευσαν σὰν ἀντερεισματικοὶ τοῖχοι τῶν δύο ἄλλων ἀνδῆρων.

Εἰκ. 6. Λόφος Ἀγ. Ἀντωνίου. Ἀνδερρα.

Εἰκ. 7. Λόφος Ἀγ. Ἀντωνίου. Ἀνδερρα, τομὴ Α-Α.

Τὸ ἀνδρὸν ἐρευνήθηκε ἕως τὸν φυσικὸ βράχο ποὺ βρέθηκε βαθύτερα στὸ βόρειο τμήμα του, ψηλότερα στὸ νότιο. Ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση μαζεύτηκαν λίγα ὄστρακα καὶ χάλκινο ἐργαλεῖο - σμίλη, καθὼς καὶ κομμάτια ρωμαϊκῶν γυαλιῶν. Ἡ κεραμεικὴ τῆς βαθύτερης ἐπίχωσης χρονολογεῖται στὴ μετα-

βατική περίοδο MM III - ΥΜ Ια. Μαζεύτηκαν βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλων, τμήματα ἀπὸ κυάθια, πόδια χυτῶν μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ κομμάτια καὶ λαβὲς ἀμφορέων καὶ πρόχων. Πιὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι δύο ὅστρακα μὲ διακόσμηση λευκῆς σπείρας σὲ μαῦρο βάθος (light on dark), ὅστρακο μὲ τεμνόμενες κάθετες καὶ ὀριζόντιες ταινίες, ὅστρακο μὲ ἐπ'ἀλλήλες ἰσοπαχεῖς ταινίες σκούρου καὶ ἀνοιχτοῦ χρώματος, βάση κυπέλλου μὲ μαύρη ταινία, τμήμα ἀπὸ τὴ βάση λαίμου πρόχου μὲ δαχτυλίδι, ὅστρακα μ' ἐμπέστη καὶ ἐγχάρακτη σχοινοειδῆ διακόσμηση καὶ ἀρκετὰ μελανογάνωτα ὅστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα. Μαζὶ μὲ τὴν κεραμεικὴ βρέθηκαν ἀρκετὰ κόκαλα ζώων καὶ θαλασσινὰ ὅστρεα. Ἀνάμεσά τους στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου μαζεύτηκαν κομμάτια φυσικοῦ τρίτωνα. Ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου μαζεύτηκαν δύο τμήματα ἀπὸ δισκόμορφα ὑφαντικὰ βάρη καὶ τμήμα ἄλλου, παραλληλεπίπεδου. Μικρὸ κομμάτι λεπίδας ὀψιανοῦ βρέθηκε σὲ βάθος 0.15 μ. στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου.

Ἰχνη πυρᾶς, στάχτες καὶ κομμάτια κάρβουνου, ἐντοπίσθηκαν κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, σὲ ἀπόσταση 1.93 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἀνδῆρου. Ἀπὸ τὸ καμένο στῶμα (σὲ βάθος 0.30 μ.) μαζεύτηκαν μία πορφύρα καὶ μέρος ζωόμορφου εἰδωλίου σωζόμενου μήκους 0.04 μ. καὶ ὕψους 0.015 μ. ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν τὰ πόδια καὶ ἡ οὐρά του.

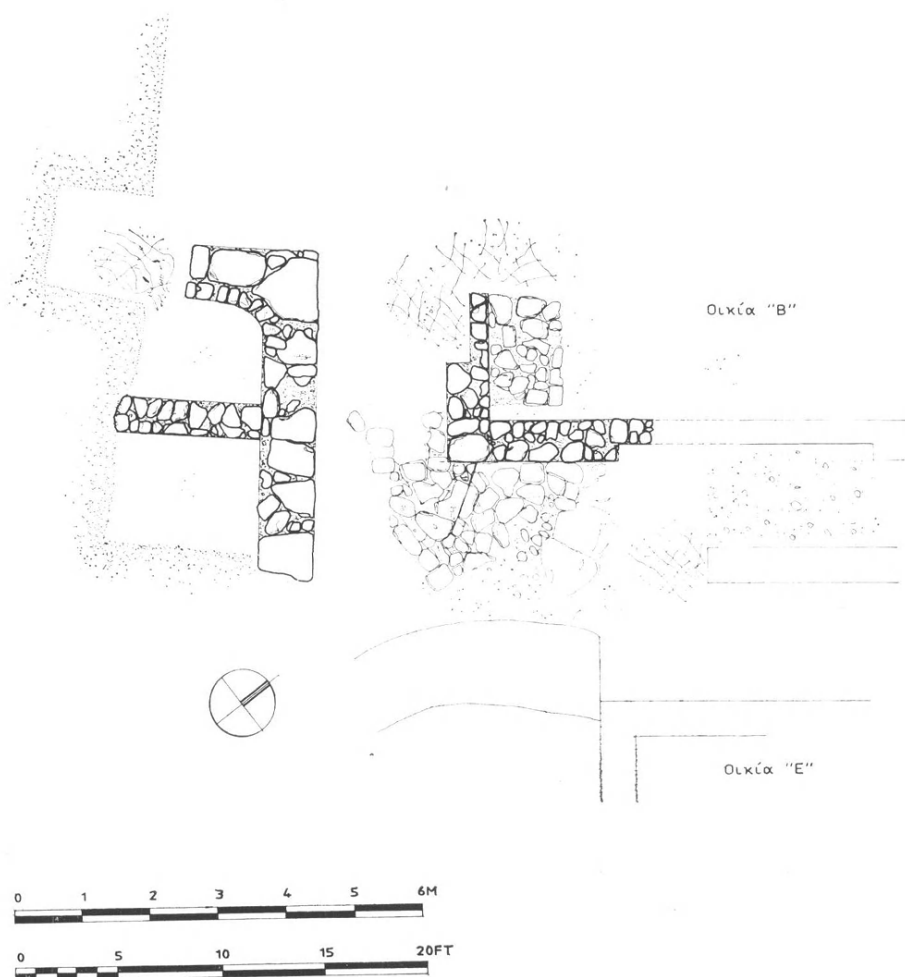
Τὸ δυτικότερο καὶ ἀνώτερο ἀνδῆρο καλυπτόταν ἀπὸ ἐλάχιστη ἐπίχωση (πάχους 0.20 μ.), ἀφοῦ ὁ βράχος ἦταν σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἦταν ὁρατὸς καὶ πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ χῶμα κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἦταν μαλακὸ γκριζοπράσινο, ἐξαιρετικὰ ἀργιλιῶδες. Περιεῖχε καὶ αὐτὸ μεγάλη ποσότητα ἀπὸ κόκαλα καὶ δόντια ζώων, καθὼς καὶ ἀρκετὰ θαλασσινὰ ὅστρεα (πορφύρες). Ἡ κεραμεικὴ ἀνῆκε στὴν ἴδια περίοδο μ' αὐτὴ τοῦ μεσαίου ἀνδῆρου (MM III - ΥΜ Ια) καὶ ἦταν κυρίως τμήματα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, κυάθια, χύτρες, ἀμφορεῖς, ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερα ἀγγεῖα ὅπως πιθάρια, πίθοι τύπου jar καὶ κομμάτια κάδων. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου, σὲ βάθος 0.68 - 0.78 μ. βρέθηκε μικρὸ τρίποδο ἀγγεῖο, μικρογραφία χύτρας. Μαζεύτηκαν ἐπίσης ἀμφίκυρτο ὑφαντικὸ βάρος, πήλινο ἀπισειδὲς ἀντικείμενο (μῆκος 0.04 μ.), ἄλλο πήλινο ἐπίμηκες, σχεδὸν κυλινδρικό — ἴσως κορμὸς ζωδίου — ἀποτέλεσμα ὀψιανοῦ καὶ κομματί ἐλαφρόπετρας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κόκαλα τῶν ζώων ἦταν ἐπεξεργασμένα καὶ πιθανῶς χρησίμευσαν ὡς ἐργαλεῖα. Κάτω ἀπὸ ἕναν σωρὸ ἀπὸ πέτρες στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ ἀνδῆρου, βρέθη-

καν πολλά ἀκέραια κωνικά κύπελλα καὶ κόκαλα ζώων. Μία ἀπὸ τὶς μεγάλες πέτρες στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνδῆρου χρησιμοποιήθηκε ὡς γουδί. Κοντὰ συλλέχθηκε γλωσσοειδὴς τριπτήρας. Ἡ πληθώρα τῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων, τὰ κόκαλα τῶν ζώων καὶ ἡ ὑφὴ τοῦ μαλακοῦ χρώματος ποὺ φαινόταν σὰ νὰ περιεῖχε ποσότητα στάχτης, ὁδήγησαν στὴ σκέψη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πυρὰ ἱεροῦ. Ὅμως ἡ ἔκταση τοῦ στρώματος σ' ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ἀνδῆρου καὶ τὸ μικρὸ βάθος του δὲν ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση.

Τέλος ἐρευνήθηκε τὸ ἀνατολικότερο ἄνδρo. Στὴν ἐπιφανειακὴ του ἐπίχωση μαζεύτηκαν μερικὰ ρωμαϊκὰ ὄστρακα. Τὸ ἄνδρo συγχρατεῖται ἀπὸ τὰ ἀνατολικά ἀπὸ τοῦχο κυκλώπειας δομῆς καὶ ἡ εἴσοδός του ἦταν ἀπὸ τὰ ΒΑ. Ἡ κεραμεικὴ τῆς ἐπίχωσης ἦταν τῆς μεταβατικῆς φάσης (MM III - ΥΜ Ια). Διακρίνονται οἱ συνήθεις τύποι ἀγγείων μικροῦ καὶ μεγάλου μεγέθους: κύπελλα, λοπάδια, κύαθοι, πρόχοι, χύτρες, ἀμοφορεῖς, πίθοι, κάδοι κ.ἄ. Ἐλάχιστα χαρακτηριστικὰ διακοσμημένα κομμάτια βρέθηκαν ἀπὸ τὰ ὅποια ἀξιζει νὰ ἀναφερθεῖ τμήμα πίθου μὲ ἐγγράρακτη διακόσμηση ἰχθυόκανθα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μαζεύτηκε ἐπίσης κολουροπυραμιδικὸ ὑφαντικὸ βάρος μὲ τέσσερις ὁπὲς ἀνάρτησης καὶ ἰδιόρρυθμο πῆλινο ἀντικείμενο ἴσως τμήμα κέρατος καθοσιώσεως.

Κτίριο νότια τῆς Οἰκίας Β τοῦ ΝΑ λόφου καὶ κλιμακωτὴ ἀνάβαση ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Ε (εἰκ. 8)

Ἡ ἀνασκαφὴ νότια τῆς Οἰκίας Β εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὴν περασμένη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Σκοπὸς τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν νὰ διευκρινισθοῦν τὰ ὅρια τοῦ κτιρίου πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ νότια. Ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (πάχους 0.25 μ.) τῆς ἐπίχωσης στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου μαζεύτηκαν πολὺ καλῆς ποιότητος ὄστρακα, πολλὰ μελαμβαφῆ τῆς μεταβατικῆς περιόδου (MM III - ΥΜ Ια), ποὺ θυμίζουν τὴν κεραμεικὴ τῶν ἀποθετῶν ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Hogarth πίσω ἀπὸ τὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου. Μερικὰ εἶχαν λευκὴ ταινιωτὴ διακόσμηση. Βρέθηκαν ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων: τμήμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ὠοκέλυφου κυathίου, τὸ κάτω μέρος μόνωτου κυathίου, τμήμα πίθου μὲ σχοινοειδῆ διακόσμηση, τμήμα ἀγγείου μὲ πολὺ κυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω τοιχώματα καὶ πῶδι χύτρας ἐλλειπτικῆς διατομῆς παλαιοανακτορικῶν χρόνων. Στὰ ΝΑ τοῦ κτιρίου φάνηκε ὁ σχιστολιθικὸς βράχος σὲ βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Σὲ ἀπόσταση 0.45 μ. ἀπὸ τὸν ΝΑ παχὺ τοῦχο καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά φάνηκε

Εικ. 8. Λόφος Ἀγ. Ἀντωνίου. Κλιμακωτή ἀνάβαση μεταξύ τῶν οἰκιῶν Β καὶ Ε.

σειρὰ ἀπὸ πέτρες ποὺ σχηματίζουν τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν. Στὸ νότιο τμῆμα τῶν δύο τοίχων σειρὰ ἀπὸ μικρὲς πέτρες μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς τὰ Δ φαίνεται νὰ τοὺς συνδέει μεταξύ τους. Στὸ μεσοδιάστημα ὑπῆρχε «γέμισμα» ἀπὸ μικρὲς πέτρες.

Συγχρόνως παρακολογήθηκε ἡ πορεία τῆς κλιμακωτῆς ἀνάβασης (πίν. 126β) ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Ε μὲ σκοπὸ νὰ διευκρινισθεῖ ἂν αὐτὴ περνοῦσε πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τῆς Οἰκίας Ε, πέρα ἀπὸ τὴν καμπυ-

λούμενη ΝΔ γωνία της. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση (βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους) περισυλλέχθηκαν τμῆμα κυκλικοῦ πώματος μὲ ἀναθύρωση, λαβὴ πυράκνου καὶ λίθινη κυλινδρική ράβδος μήκους 0.05 μ. σπασμένη στὰ δύο ἕκτρα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση νότια τοῦ ἐξωτερικοῦ νότιου τοίχου τῆς Οἰκίας Β μαζεύτηκε κομμάτι φυσικοῦ τρίτωνα. Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς κρηπίδας πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Ε μαζεύτηκαν κομμάτι πίθου μὲ ἐμπύεστη διπλὴ σχοινοειδῆ διακόσμηση, ὄστρακο ἄλλου πίθου μὲ διακόσμηση καταλειβάδων, δακτυλιοειδῆς βάση κυπέλλου μὲ ταινιωτὴ λαβὴ καὶ τμῆμα χείλους μικροῦ κυαθίου.

Τὸ πλακόστρωτο τῆς διάβασης ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Ε εἶχε δύο φάσεις, μία παλαιότερη καὶ μία νεώτερη. Στὴ νεώτερη ἡ ἀνάβαση ἀμέσως ΝΑ τῆς Οἰκίας Β σχηματίζεται κλιμακωτὴ μὲ τὴν τοποθέτηση πάνω στὸ παλιὸ πλακόστρωτο μιᾶς πωρολιθικῆς πέτρας σὲ δεύτερη χρῆση (στὴ μία γωνία της ὑπάρχει ἡμικυκλικὴ αὐλάκωση) καὶ μιᾶς ἄλλης ὀρθογώνιας μὲ κάθετη ἐγκοπὴ. Σχηματίζεται ἔτσι εἶδος βαθμίδας ὕψους 0.15 μ. Οἱ δύο πέτρες δὲν πατοῦσαν ἀπευθείας πάνω στὸ παλιὸ πλακόστρωτο, τοῦ ὁποῖου οἱ πλάκες βρέθηκαν χαμηλότερα στὴ θέση τους, ἀλλὰ σὲ ἐπίθετο στρῶμα χώματος ὕψους 0.18 μ. Τὸ πλάτος τῆς ἀνάβασης στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν 2.40 μ. Παρακολοιυθῆθηκε ἀκόμα ἡ συνέχεια τῆς πλακόστρωτης διάβασης πρὸς τὰ νότια καὶ νοτιοδυτικά. Σὲ ἀρκετὰ σημεῖα οἱ πλάκες τοῦ πλακοστρώτου εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴ θέση τους ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸν φυσικὸ βράχο. Ἡ κρηπίδα μετὰ τῶν Οἰκιῶν Β καὶ Ε καὶ ὁ τοῖχος πού πλευρίζει τὸν δρόμο ἀπὸ τὰ δυτικὰ (ἐξωτερικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς Οἰκίας Β) ἀνήκουν στὴ δεύτερη φάση γιατί πατοῦσαν πάνω στὶς πλάκες τῆς παλαιᾶς πλακόστρωσης. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τοῖχος (πλάτους 0.50 μ.) γωνιάζει μὲ τὸ νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς Οἰκίας Β ὁ ὁποῖος παρακολοιυθῆθηκε πρὸς τὰ δυτικὰ σὲ μῆκος 2.50 μ. Στὴ συνέχεια ἔχει καταστραφεῖ καὶ ὁ φυσικὸς βράχος ἔχει μείνει στὴν ἐπιφάνεια.

Ἡ πλακόστρωση συνεχίζεται καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς Οἰκίας Ε. Τὸ πλάτος τῆς διάβασης ἐδῶ μειώνεται σὲ 1.90 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση πού κάλυπτε τὸ πλακόστρωτο τῆς διάβασης στὸ σημεῖο αὐτὸ μαζεύτηκαν ὄστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κυάθια, λαβὲς πρόχων ἀμφορέων καὶ πυράκνων, κομμάτια πιθαριῶν μὲ ἐμπύεστη σχοινοειδῆ διακόσμηση, κομμάτια καὶ πόδια χυτρῶν, καθὼς καὶ κομμάτια κάδων καὶ ἄλλων οἰκιακῶν

σκευῶν. Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ μικρὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο εἶχε στολιδωτὴ διακόσμηση (ripple) μὲ καστανὸ χρῶμα.

Ἀνατολικά τῆς Οἰκίας νότια τῆς Οἰκίας Β καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς πλακόστρωτης διάβασης ἐντοπίσθηκε ἡ ΒΔ γωνία νέου κτιρίου. Παρακολουθήθηκε σὲ μῆκος 4.50 μ. ὁ ἐξωτερικὸς βόρειος τοῖχος του (πάχους 0.80 μ.) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἄλλος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ γωνιάζει μὲ τὸν προηγούμενο. Στὴ συνέχεια πρὸς τὰ ἀνατολικά βρέθηκε διαχωριστικὸς τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν ποὺ τέμνει τὸν ἐξωτερικὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου. Δυτικὰ τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου σχηματίζεται δωμάτιο πλάτους 1.50 μ. (τὸ μῆκος του δὲν εἶναι ἀκόμα σαφές). Ἀνατολικά σχηματίζεται ἄλλο δωμάτιο μὲ δάπεδο ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ δὲν ἀνασκάφηκε περαιτέρω. Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περισυλλέχθηκε προέρχεται ἀπὸ κύπελλα, κυάθια, βάσεις καὶ χεῖλη πίθων μὲ σχοινοειδῆ ἐμπέστη διακόσμηση, κομμάτια καὶ πόδια ἀπὸ χύτρες καὶ γλάστρες (βρέθηκε βάση μιᾶς γλάστρας μὲ ὀπὴ γιὰ τὴν ἐκροὴ τῶν νερῶν). Ἐνα κομμάτι πίθου σώζει ἐσωτερικὰ ἔχνη ἐγχάρακτης διακόσμησης τεμνόμενων γραμμῶν. Σὲ βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια βρέθηκε πῆλινο κυλινδρικὸ βαρίδι μὲ ὀπὴ στὸ κέντρο γιὰ τὴν ἀνάρτηση καὶ λίθινος τριπτῆρας. Στὸ δωμάτιο τῆς ΒΔ γωνίας, πάνω στὸ δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, βρέθηκε τριπτῆρας ἑλλειπτικοῦ σχήματος καὶ τριβεῖο.

Δὲν ἔγινε δυνατὸ κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο νὰ διευκρινισθεῖ ἂν τὰ δύο δωμάτια ποὺ περιγράφηκαν ἀποτελοῦσαν τμήμα τῆς Οἰκίας νότια τῆς Οἰκίας Β ἢ ἀνῆκαν σὲ ἄλλο κτίριο στὰ ἀνατολικά τῆς τελευταίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

21. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΒΙΑΝΝΟΥ

(Παρένθ. πίν. ΙΑ' - ΙΒ', πίν. 127 - 137)

Ἡ φετινή, 10η κατὰ σειρά, ἀνασκαφικὴ περίοδος στὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου τῆς Κρήτης πραγματοποιήθηκε μὲ χρηματοδότηση τῆς National Geographic Society. Οἱ δαπάνες γιὰ τὴν ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου καὶ τὴ φωτογράφιση σημαντικῶν εὗρημάτων καλύφθηκαν ἀπὸ τὸ Ἰδρυμα Ψύχα.

Ἡ ἔρευνα ἔγινε σὲ συνεργασία μὲ τὴν Δρ. Πολύμνια Μεταξᾶ-Muhly καὶ τὴν καθηγήτρια Ἀθανασία Κάντα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων Εὐθυμίας Καραντζαλῆ καὶ Μαρίας Μπαμιεδάκη. Οὐσιαστικὴ ἦταν ἡ συμμετοχὴ τοῦ συντηρητῆ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου Παναγιώτη Συναδινάκη καὶ τοῦ εἰδικευμένου τεχνίτη ἀνασκαφῆς Νίκου Δασκαλάκη στὸ δύσκολο ἔργο τῆς στρωματογραφικῆς διερεύνησης, ὅπως καὶ ἡ βοήθεια ποὺ πρόσφερε ὁ φύλακας τοῦ χώρου Μιχάλης Λιαπάκης. Στὸν Κωστῆ Νικάκη, συντηρητῆ τοῦ Μουσείου Ἀγίου Νικολάου, ὀφείλονται οἱ μικρῆς κλίμακας στερεωτικὲς ἐργασίες καὶ στὸν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς David Smyth τὸ ἐπίπονο ἔργο ἐπανασχεδιασμοῦ τῆς κάτοψης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἄρχισε τὸ 1984¹ καὶ ὁλοκληρώθηκε φέτος. Στὸν ἴδιο ὀφείλεται καὶ ἡ λεπτομερὲς ἀποτύπωση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο (παρ. πίν. ΙΑ'). Ὁ ἀρχιτέκτονας Νίκος Ζαρίφης ἀποτύπωσε ὅψεις τοίχων καὶ ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα καὶ ἐπεξεργάστηκε τὴ σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τῶν 10 ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων, ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀποκαλυφθεῖ (παρ. πίν. ΙΒ').

Ὁ περιγραφικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν στεγασμένων κτιρίων τοῦ ἱεροῦ, ποὺ ἀναφέρεται σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις τῶν Πρακτικῶν, ἀντικαθίσταται γιὰ λόγους συντομίας μὲ γράμματα τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου, μὲ τὰ ὅποια καὶ θὰ

1. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

χαρακτηρίζονται στοῦ ἐξῆς τὰ κτίρια (παρ. πίν. IB'). Ἐτσι προκύπτει ἡ ἀκόλουθη ἀντιστοιχία:

C: Ναὸς ρωμαϊκῶν χρόνων (:). D: Ἑλληνιστικὸς οἶκος - νάος. F: Τοῦχοι κτιρίου τοῦ ὕστερου βου καὶ πρώιμου 5ου αἰ. G: Τοῦχοι καὶ λιθόστρωτο ἀρχαῖοῦ κτιρίου. J: Κτίριο τῆς ὑπομινωικῆς - πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. Q: Τὸ λεγόμενο Δυτικὸ Δωμάτιο τῆς ὙΜ IIIγ περιόδου. S: Κτίριο τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (ἀρχιτεκτονικὴ φάση Γ). U: Τὸ νεοανακτορικὸ κτίριο μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια (ἀρχιτεκτονικὴ φάση Α).

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ποὺ εἶχε διάρκεια 24 ἐργάσιμων ἡμερῶν, ἀναπτύχθηκε σὲ τρεῖς τομεῖς πρὸς τὰ Δ, Β καὶ Ν, τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια H49 - H52, I/Θ 47 καὶ I/K 52 - 53 (παρ. πίν. IA').

Δυτικὸς τομεὺς

Στὰ ὀρθογώνια H51 - 52 τὸ ἔδαφος παρουσιάζει ἀπότομη κλίση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ ἐκτείνεται σὲ ὅλη τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου καὶ ὀφείλεται σὲ ἰσχυρὴ καθίζηση². Ἡ ἔντονη φυσικὴ κλίση παρουσιάζεται ἐπαυξημένη στοῦ βόρειο μισοῦ τοῦ ὀρθογωνίου H51, γιὰ τὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶχαν ἀπομείνει ὑπολείμματα ἀπὸ τοὺς ὄγκους τῶν χωμάτων, ποὺ παρέσυρε ὁ ἐκσκαφέας τὸ 1972 μὲ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀγροτικοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος πέρασε μέσα ἀπὸ τὸ ἱερό³.

Σὲ αὐτὴ τὴ δευτερογενὴ ἐπίχωση βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν, τρία θραύσματα ἀπὸ τροχήλατα βόδια τῆς μετανακτορικῆς περιόδου, τὸ σκέλος πῆλινου συμπαγοῦς τετράποδου, τμήμα τῆς κεφαλῆς πῆλινου εἰδωλίου κριοῦ καὶ τὸ 1/3 μινωικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη. Ἀπὸ τὰ μετὰλλινα ἀντικείμενα τῆς ἐπίχωσης ἄξια λόγου εἶναι: χάλκινο εἰδώλιο τράγου τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 127β), δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενα χάλκινα ἀσπίδια ἐνὸς τύπου ἰδιαίτερα συχνοῦ στοῦ ἱεροῦ καὶ τμήμα χάλκινου περίτμητου

2. Ἡ καθίζηση καὶ ἡ συνακόλουθη καταστροφὴ τῶν κτιρίων ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους: ΠΑΕ 1981, 392. 1983, 364-365.

3. Τὰ χρώματα αὐτὰ κοσκινίστηκαν σὲ δύο συνεχεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδους καὶ ἔδωσαν πολλὰ ἀναθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀναφερθεῖ τὰ πρὶν σημαντικὰ: ΠΑΕ 1972, 200, πίν. 188γ καὶ Α. ΔΕΜΠΕΣΗ, Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου I. Χάλκινα κρητικὰ τορεῦματα 1 (1985) 20, σημ. 12. Γιὰ τὴ διάνοιξη τοῦ δρόμου: ΠΑΕ 1972, 193.

ἐλάσματος μὲ παράσταση ἀναθέτη στὸν τύπο τοῦ κριοφόρου, ποὺ προσκομίζει αἰγιοειδὲς γιὰ θυσία (εἰκ. 1, πίν. 127γ). Εἰκονογραφικὸς τύπος καὶ τεχνοτροπία ἐντάσσουν ἀβίαστα τὸ ἔλασμα ἀνάμεσα στὰ 95 γνωστὰ περίτμητα ἐλάσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ποὺ δημοσιεύθηκαν πρόσφατα: συγκεκριμένα δίπλα στὸ ἔλασμα Α44 τῆς «ἀνανεωτικῆς φάσης» (620 - 600). Καὶ τὰ δύο ἐλάσματα εἶναι ἔργα τοῦ ἴδιου τεχνίτη, ποὺ ὀνομάστηκε ἀπὸ ἓνα τρίτο παλαιότερο ἔργο του «τεχνίτης τοῦ κριοφόρου Α35»⁴. Τὸ φετινὸ παράδειγμα δὲν ἀνήκει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστά, ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ἐλάσματα, ὅπως καὶ ἡ κνήμη τοῦ ἀναθέτη, ποὺ βρέθηκε τὸ 1984 σὲ ἐπιφανειακὰ χρώματα μακριὰ ἀπὸ τὸν ἀνασκαμμένο χώρο. Καὶ τὰ δύο θραύσματα δὲν μεταβάλλουν τὴν εἰκόνα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀναθήματος, ἡ ὁποία συνδέθηκε μὲ ἐτήσιες γιορτὲς μύησης, ποὺ γίνονταν στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης μὲ ἀφορμὴ τὴν ἑνταξὴ τῶν νέων ἀνάμεσα στοὺς τέλειους πολίτες τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης τῶν κρητικῶν πόλεων⁵.

Εἰκ. 1. Χάλκινο περίτμητο ἔλασμα.

Ἡ ἔρευνα τοῦ 1984 στὸν δυτικὸ τομέα ἀποκάλυψε κτίρια τριῶν ἐπάλληλων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (παρ. πίν. ΙΒ', ὀρθογ. Θ52 - 53)⁶. Τὴν παλαιότερη φάση (Α) ἀντιπροσωπεύουν τὰ τρία δωμάτια ἀρ. 10 - 12 τοῦ ἐκτεταμένου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U. Στὴ Β ἀρχιτε-

4. ΛΕΜΠΕΣΗ, ὁ.π. (σημ. 3) 39-40, 98 κέ. (χρονολόγηση)· 121-124 (εἰκονογραφικὸς τύπος)· 207 (τεχνίτης).

5. ΛΕΜΠΕΣΗ, ὁ.π. (σημ. 3) 188 κέ.

6. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

κτονική φάση ἀνήκει ὁ πλακόστρωτος δρόμος μὲ τὸ ἀνοιχτὸ χαντάκι γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς (ὀρθογ. I/Θ51) καὶ στὴ νεώτερη φάση (Γ) οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι τοῦ κτιρίου S.

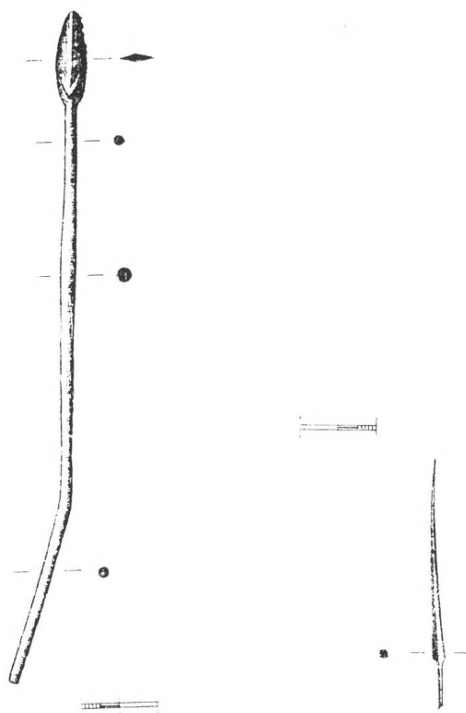
Μὲ τὴ φετινὴ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὰ Δ (παρ. πίν. ΙΑ', ὀρθογ. H51 - 52) καὶ τὶς ἐργασίες μικρότερης κλίμακας στὰ συνεχόμενα πρὸς Β ὀρθογώνια H49 - 50 καὶ Θ50, ὅπου οἱ μάρτυρες τῶν τομῶν δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ γιὰ νὰ ἐπαληθεύσουμε φέτος τὴ στρωματογραφία τους, βρέθηκε ἡ συνέχεια καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων, ὅπως καὶ τοῦ ὑπομινωικοῦ - πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L, τοῦ ὁποίου ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977 μόνον τὸ σωζόμενο τμήμα ἐνὸς δωματίου⁷.

Συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια H49 - 50 καὶ Θ50 οἱ συμπληρωματικὲς ἐργασίες ἔδειξαν ὅτι καὶ στοὺς μάρτυρες τῶν τομῶν διαχωρίζονται σαφῶς τὰ δύο στρώματα πυρᾶς θυσιῶν, ποὺ ἐρευνήθηκαν πέρσι πρὸς τὰ Δ τοῦ κρηπιδώματος, πρὸς Β καὶ Ν τοῦ βράχου (παρ. πίν. ΙΑ', πίν. 128α)⁸. Τὸ πρῶτον ἀνάμεικτο στρῶμα μὲ λίγα σχετικὰ ὀστρακὰ ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ Ι περίοδο ὡς καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, ποὺ φαίνεται ὅτι ἐξαντλεῖται σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς τὰ Δ τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ἔδωσε χάλκινο ἀναθηματικὸ δόρυ καὶ ἀναθηματικὴ αἰχμὴ δόρατος (εἰκ. 2), δύο θραύσματα ἀπὸ τροχήλατα εἰδώλια βοδιῶν τῆς μετανакτορικῆς περιόδου, δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ δύο γωνιακὰ τμήματα ἀπὸ ἰσάριθμες τράπεζες προσφορῶν ὀρθογώνιου τύπου, τὸ ἓνα ἀπὸ πωρόλιθο καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ ὀφίτη. Τὸ δεύτερον βαθύτερον στρῶμα τῆς πυρᾶς θυσιῶν ἔδωσε καὶ πάλι περισσότερα κατάλοιπα ἀπὸ κόκαλα ζώων καὶ ἀπὸ καμένα ξύλα, περισσότερα ὀστρακὰ —ὅλα τῆς ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ Ι περιόδου— καὶ περισσότερες τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὀκτὼ σώζονται ἀποσπασματικὰ καὶ δύο εἶναι ἀκέραιες.

Τὸ δεύτερον καθαρὸ νεοανακτορικὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς δὲν διαχέεται πρὸς τὰ Δ. Σταματᾷ στὸν τοῖχο τῶν ὀρθογώνιων H49 - 50, ποὺ ἔχει προσανατολισμὸ ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ τὴ μίαν ἄκρη προσκολλημένη στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου. Ἡ λειτουργία αὐτοῦ τοῦ τοίχου, ποὺ ὀριοθετεῖ πρὸς τὰ Δ τὸ νεοανακτορικὸ στρῶμα θυσιῶν καὶ συνεχίζεται πρὸς Ν κάτω ἀπὸ τὸ ὑπομινωικὸ - πρωτογεωμετρικὸ κτίριο L, ξεκαθάρισε μὲ τὴν ἔρευνα στὰ ὀρθογώνια H51 - 52, ὅπως

7. ΠΑΕ 1977, 417, πίν. 220α.

8. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

Εἰκ. 2. Χάλκινα ἀναθηματικά ὕπλα.

θὰ δοῦμε παρακάτω. Ὡστόσο ἡ σύνδεση τοῦ βράχου μὲ τὸν τοῖχο δείχνει ὅτι ὁ βράχος, δηλ. ἓνα φυσικὸ στοιχεῖο δὲν εἶχε ἐπενδυθεῖ μὲ ἰδιαίτερη θρησκευτικὴ σημασία. Προϋπῆρχε τοῦ τοίχου καὶ ἐνσωματώθηκε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας, προφανῶς κατὰ τὸ ἀνάλογο τῶν βράχων καὶ τοῦ περιβόλου στὸ ἱερὸ τοῦ ρυτοῦ ἀπὸ τῆ Ζάκρο⁹. Ὁ ἴδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ὑπαίθρια λατρεία καὶ στὴ μετανακτορικὴ περίοδο ἀφοῦ ἐξομαλύνθηκε μὲ ἀκανόνιστο λιθόστρωτο, στὸ ὁποῖο καὶ βρέθηκαν ἐγκλωβισμένα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τῆς Β ἀρχιτεκτονικῆς φάσης τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου. Ὑπολείμματα τοῦ λιθοστρώτου, τοῦ ὁποίου οἱ ἀνώτερες στρώσεις ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἐρευνηθεῖ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περι-

9. Ν. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον (1974) 150 κέ. εἰκ. 94.

όδους¹⁰, ἀποτελοῦν οἱ λίθοι ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπαφή μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κτιρίου L (παρ. πίν. ΙΑ' καὶ πίν. 128α) καὶ θὰ ἀφαιρεθοῦν τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὰ ὀρθογώνια H51 - 52 ἡ χαμηλὴ ἐπίχωση (πάχους 0.10 - 0.20 μ.), λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους, μόλις ἐκάλυπτε τοὺς τοίχους τοῦ ὑπομινωικοῦ-πρωτογεωμετρικοῦ κτιρίου L καὶ τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S (φάση Γ, παρ. πίν. ΙΒ'). Ἡ χαμηλὴ ἐπίχωση ἔδωσε τμημα ἀμφορέα γιὰ κρασί ἢ λάδι τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., θραῦσμα ἀπὸ τὴ βάση πήλινου ἐλληνιστικοῦ εἰδωλίου καὶ θραῦσμα τροχήλατου εἰδωλίου βοδιοῦ τῆς μετανакτορικῆς περιόδου. Διςκειδῆς βάση ἀνοικτοῦ μινωικοῦ κυπέλλου ἀπὸ ὀφίτη καὶ δύο ἀποσπασματικὰ σωζόμενες μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό συμπληρώνουν τὴν εἰκόνα σχηματισμοῦ αὐτοῦ τοῦ στρώματος. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι σχηματίσθηκε ἀπὸ τὰ χρώματα ποὺ παρέσυραν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἀπὸ τὴ βορινὴ πλαγιά, ὅπου καὶ ἐκτείνεται τὸ ἱερό καὶ ὅτι δὲν ἀπέκτησε πάχος λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους.

Στὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ὀφείλεται καὶ ἡ κακὴ διατήρηση τοῦ κτιρίου L, τοῦ ὁποῦ ἀποκαλύφθηκαν φέτος μικρὰ τμήματα δύο ἀκόμη δωματίων (παρ. πίν. ΙΑ' καὶ ΙΒ', ὀρθογ. H50-51). "Ἐνας κάλαθος καὶ ἓνα πυριατήριο (πίν. 127ε), ποὺ βρέθηκαν σὲ λάκκο στὰ Δ τοῦ κτιρίου L καὶ σὲ ἀπόσταση 5 μ. περίπου ἀπὸ τὴ δυτικὴ σωζόμενη ἄκρη τοῦ βόρειου τοίχου του, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὰ δύο νέα δωμάτια, ὅπως δείχνει ἡ φορὰ τῶν συσσωρευμένων στὴν ἴδια θέση λίθων ἀπὸ τοὺς κατεστραμμένους τοίχους του, ποὺ σώζουν ἓνα μόνο δόμο (πίν. 128β). Κάλαθος καὶ πυριατήριο ἔχουν ἄμεσα παράλληλα σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Καρφί¹¹ καὶ ἐντάσσονται στὴν ὁμάδα ἀγγείων, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1977 στὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ἀνατολικοῦ δωματίου τοῦ κτιρίου L¹². Τὸ σύνολο τῶν ἀγγείων χρονολογεῖ τὴν κατασκευὴ αὐτοῦ τοῦ κτιρίου πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΜ ΙΙΓ ἐποχῆς καὶ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας του στὴν ὑπομινωικὴ - πρωτογεωμετρικὴ περίοδο.

10. Τὸ λιθόστρωτο, ποὺ ἐκτεινόταν δυτικὰ τοῦ βωμοῦ πάνω ἀπὸ τὰ κτίρια Q καὶ L ἐπισημάνθηκε καὶ δυτικὰ τοῦ κρηπιδώματος: ΠΑΕ 1975, 324-325. 1976, 404-405, παρ. πίν. ΙΓ' στὰ ὀρθογ. -Ρ -Σ καὶ -Τ.

11. Βλ. Μ. SEIRADAKI, BSA 55, 1960, 11-12, ἀρ. 7-8, πίν. 3d, εἰκ. 7, 3.

12. ΠΑΕ 1977, 417, παρ. πίν. Γ', ὀρθογ. -Σ, πίν. 220β.

Ἡ ΥΜ ΙΙΒ ἐποχῇ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, ποὺ ἔχει δώσει ὡς τώρα ἀφθονή κεραμεικὴ καὶ πολλὰ τροχήλατα εἰδῶλια βοδιῶν ἀπὸ τὸ ἀνάμεικτο στρώμα τῆς πυρᾶς θυσιῶν, διαγράφεται φέτος μὲ περισσότερη σαφήνεια, γιατί βρέθηκε καὶ ἀντίστοιχη ἀρχιτεκτονικὴ φάση. Τὸ στενόμακρο δωμάτιο τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S (φάση Γ) μετασκευάστηκε σὲ ἀποθήκη (R) (πίν. 128β) μὲ τὴν κατασκευὴ φράγματος στὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου (πίν. 130β) πρὸς τὸ μεγάλο τετράγωνο δωμάτιο (παρ. πίν. ΙΑ' καὶ ΙΒ', ὁρθογ. Η/Θ51-52). Τέσσερις ψευδόστομοι ἀφορεῖς (πίν. 127δ), ποὺ συνοδεύουν δύο μεγάλους ἀποθηκευτικούς πίθους (πίν. 129α-β) καὶ τὸ ἀνώτερο τμῆμα τρίτου, χρονολογοῦν μὲ ἀκρίβεια αὐτὴ τῇ μετασκευῇ στὴν ΥΜ ΙΙΒ πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς ΥΜ ΙΙΓ ἐποχῆς. Τμῆμα τριβείου ἀπὸ τραχείτη, βαρίδι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο τριγωνικοῦ σχήματος μὲ ὅπῃ κατὰ τὴν κορυφή, μικρὸς ἀπιόσχημος τριπτῆρας ἀπὸ ὀφίτη, ἐπίμηκες ἐπιπεδόκυρτο ἐργαλεῖο ἀπὸ σχιστόλιθο, τέσσερα βότσαλα - τριπτῆρες καὶ τμῆμα χάλκινης δρεπανωτῆς λεπίδας μαχαيريῶ¹³ βρέθηκαν στὸ στρώμα τῶν πίθων καὶ ἀποτελοῦν συνηθισμένα ἀντικείμενα ἀποθηκευτικῶν χώρων. Ὡστόσο ἡ ἀποθήκη R ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἱεροῦ, γιατί δείχνει ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα συνεχίστηκε στὴ μετανακτορικὴ περίοδο χωρὶς διακοπὴ καὶ γιατί προσφέρει στοιχεῖα ὅσον ἀφορᾷ στὸν τρόπο ὀργάνωσης τοῦ ἱεροῦ.

Τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S (φάση Γ) εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σὲ προηγούμενῃ ἀνασκαφικῇ περίοδῳ κάποια τμήματα τοίχων, χωρὶς νὰ εἶναι σαφὴς ἡ ἐποχὴ καὶ ἡ λειτουργία τους¹⁴. Στὸ μεγάλο δωμάτιο τοῦ ἴδιου κτιρίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1984¹⁵, προστέθηκε φέτος ἓνα ἀκόμη δωμάτιο (διαστ. 4×3.20 μ.), ὁ συνεχόμενος πρὸς Β μακρόστενος χώρος (πλ. 2.20 μ.), ποὺ μετασκευάστηκε στὴν ἀποθήκη R καὶ τμήματα δύο μικρῶν δωματίων, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ ἄνοιγμα εἰσόδου (μήκους 0.90 μ.) καὶ φαίνεται ὅτι ἐκτείνονται πέρα ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς (παρ. πίν. ΙΑ' καὶ ΙΒ'). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κτιρίου S πρὸς τὰ Δ εἶναι βέβαιη, ἀλλὰ ἡ ἀπότομη κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση δὲν δίνει πολλὰς ἐλπίδες γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση ἀκόμη καὶ

13. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ἀνάλογο ἀπὸ τὸ Καρφί: BSA 38, 1937-8, 116 ἀρ. 497, πίν. 28 καὶ J. BOARDMAN, Cretan Collection in Oxford (1961) 17 κέ. ἀρ. 71, εἰκ. 4.

14. ΠΑΕ 1977, 417, παρ. πίν. Ι', ὁ τοῖχος στὸν διάδρομο τῶν ὀρθογωνίων Υ/Τ καὶ οἱ δύο τοῖχοι ποὺ γωνιάζουν στὸ ὁρθογ. -Τ.

15. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

τῶν θεμελίων του. Ὡστόσο τὸ πάχος τῶν τοίχων, τὸ μέγεθος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν δωματίων, ποὺ ἔχουν ὡς τώρα ἀποκαλυφθεῖ, δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπιβλητικὸ ἐκτεταμένο οἰκοδόμημα, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας.

Τοῦ παλαιότερου οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (φάση A) ἀποκαλύφθηκαν τμήματα δύο ἀκόμη δωματίων, τὰ ἀρ. 13 καὶ 14, δίπλα στὰ δωμάτια 10 καὶ 11 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984. Ὁ διαχωριστικὸς τοίχος τῶν δύο νέων δωματίων σώζει μόνο τὸν θεμέλιο δόμο (παρ. πίν. ΙΑ'). Οἱ ὀγκόλιθοι στὸ δωμάτιο 13 μὲ σφηνωμένες ἀνάμεσά τους πέτρες καὶ ὑπολείμματα κατεστραμμένου τοίχου — ἴσως τοῦ βορινοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου δωματίου — σχηματίζουν συμπαγὲς ὑπόστρωμα (πίν. 130α). Ὡστρακα ἀπὸ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης κύπελλα κοινωνίας τῆς MM IIIβ-ΓΜ I περιόδου καὶ μεγάλος πῆλινος λύχνος (πίν. 127α), ποὺ ἦταν σφηνωμένα στὰ χαλαρὰ διάκενα, χρονολογοῦν τὸ ὑπόστρωμα στὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U. Οἱ ὀγκόλιθοι παραβάλλονται κατὰ τὴ μορφή καὶ τὸ μέγεθος μὲ αὐτοὺς ποὺ βρέθηκαν τὸ 1984 στὸ διπλανὸ δωμάτιο 10 καὶ μὲ τρεῖς ἀκόμη ὀγκολίθους, ποὺ ἐπισημάνθηκαν φέτος στὴν ἴδια εὐθεία καὶ στὰ A τοῦ ἴδιου δωματίου, κατὰ μῆκος τῆς βόρειας παρυφῆς τοῦ ὀρθογωνίου I 52 (παρ. πίν. ΙΒ'). Πρόκειται γιὰ ἀποκομμένους βράχους, ποὺ κατρακύλησαν ἀπὸ τὴ βορινὴ κατακόρυφη σχεδὸν πλαγιά τοῦ ἱεροῦ καὶ κατέστρεψαν τὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U¹⁶. Αὐτὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, ἐνισχυμένο μὲ ἐμβόλιμες στὰ κενὰ πέτρες, χρησίμευε ὡς στέρεα ὑποθεμελίωση γιὰ τὶς κατασκευὲς τῆς B ἀρχιτεκτονικῆς φάσης, ποὺ οἰκοδομοῦνται ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U.

Τὸ πλακόστρωτο τῶν τμημάτων τοῦ δρόμου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1977 καὶ 1984 (παρ. πίν. ΙΑ', διάδρ. ὀρθογ. 51 - 52, 151 - 52)¹⁷, ἐδράζεται σ' αὐτὸ τὸ ὑπόστρωμα. Ἡ θέση καὶ ὁ προσανατολισμὸς τοῦ δρόμου ὀδήγησαν στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ πλακόστρωτο ἀποτελοῦσε τμήμα τελετουργικῆς πρόσβασης στὸ ἱερό. Φέτος διαπιστώθηκε ὅτι ὁ δρόμος συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸ μεγαλεπήβολο πρόγραμμα ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λα-

16. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

17. ΠΑΕ 1977, 417, πίν. 220β γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πλακοστρώτου, ποὺ ξεκαθάρισε τὸ 1984: ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται).

τρεῖς. Συγκεκριμένα μὲ κτίσμα τοῦ ὁποῖου ἀποκαλύφθηκαν δύο τοῖχοι σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας βαθύτερα τοῦ κτιρίου S στὸν χώρο τοῦ μεγάλου δωματίου καὶ τοῦ μακρόστενου ποὺ μετασκευάστηκε στὴν ἀποθήκη R (πίν. 128β, 130β): ὁ νότιος τοῖχος¹⁸ ἔχει πᾶχος 2 μ. καὶ παρακολουθεῖται σὲ μῆκος 13 μ. περίπου, ἐνῶ ὁ δυτικὸς τοῖχος, ποὺ εἶναι λεπτότερος (πᾶχος 0.85 μ.) καὶ συνεχίζεται πρὸς Β ἕως τὸν βράχο, ἔχει συνολικὸ μῆκος 12.50 μ. Χαντάκι ἀνοιχτὸ γιὰ τὰ νερά τῆς βροχῆς (πλάτους 0.55 μ., βάθους 0.60 μ.) παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ κτίσμα καὶ τὸν δρόμο (πίν. 131α), τοῦ ὁποῖου τὸ σκέλος μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α παρακολουθεῖ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἐκτεταμένου αὐτοῦ κτίσματος (παρ. πίν. IB', ὀρθογ. H - I 51 - 52). Τὸ δεῦτερο σκέλος τοῦ δρόμου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε φέτος καὶ βρίσκεται μὲ τὸ πρῶτο σὲ σχέση ὀρθῆς γωνίας, ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου κτίσματος (παρ. πίν. IB', ὀρθογ. H 51 - 52). Τὸ πλακόστρωτο τοῦ δρόμου ἀπὸ καλὰ προσαρμοσμένες μεγάλες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες εἶναι βαθμιδωτὸ στὸ δυτικὸ σκέλος, λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, καὶ ἔχει καθαρὸ πλάτος 2 μ. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀντιστηρίζεται ἀπὸ τοιχίο πλάτους 0.50 μ. Ἔτσι φθάνει ὁ δρόμος στὸ ἐντυπωσιακὸ μέγεθος τῶν 3 μ., μία διάσταση δηλαδὴ ἀντάξια τῶν πομπικῶν ὁδῶν (πίν. 131β). Ἰδιαίτερη διάσταση συνάγεται ἀπὸ τὴν ὑποθεμελίωση στὸ ὀρθογώνιο I 52 καὶ γιὰ τὸ νότιο σκέλος τοῦ δρόμου, τοῦ ὁποῖου ἡ νότια κατεστραμμένη παρυφὴ καλύπτεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ κτιρίου S.

Τὸ κτίσμα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ εἶναι τόσο ἐκτεταμένο καὶ ὁ νότιος τοῖχος του τόσο πλατύς, ὥστε ἀποκλείεται νὰ ᾔταν στεγασμένο. Εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἓνας ἱερὸς περίβολος (sacred enclosure), ποὺ περικλείει τὸν ὑπαίθριο χώρο ὅπου τελοῦνταν οἱ ἔμπυρες θυσίες. Πράγματι ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο δὲν ἐκτείνεται τὸ βαθύτερο καθαρὸ στρώμα θυσίων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, ὅπως ἔδειξε ἡ συμπληρωματικὴ ἐρευνα καὶ στὰ ὀρθογώνια H 49 - 50.

Τὰ λίθινα ἀγγεῖα καὶ σκεύη μὲ τὰ μικροαντικείμενα, ποὺ βρέθηκαν στὸ κατεστραμμένο τμήμα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, ἀκριβέστερα στοὺς λάκκους τοῦ ὀρθογωνίου H 51 (παρ. πίν. IB'), δὲν ᾔταν σὲ στρώμα πυρᾶς.

18. ΠΑΕ 1977, 417, παρ. πίν. Γ', ὅπου ἀναφέρεται πλατὺς ἀπὸ μεγάλες πέτρες τοῖχος ἀνάμεσα στὸν θεμέλιο δόμο τοῦ Δυτικοῦ Δωματίου (=κτιρίου Q) καὶ τὸν βορινὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 7 τοῦ MM IIIβ-ΥΜ I κτιρίου μὲ τὰ πολλὰ δωμάτια (=οἰκοδομικὸ συγκρότημα U).

Συσσωρευμένα σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, λόγω τῆς ἀπότομης κλίσης τοῦ ἐδάφους, εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθοῦν τόσο μὲ τὰ κτίρια L καὶ S, ὅσο καὶ μὲ τὸν ἰσχυρὸ περίβολο, ἀφοῦ ὅστρακα καὶ ἀγγεῖα ἀνταποκρίνονται χρονικὰ καὶ στὰ τρία κτίσματα. Ἐνα κύπελλο κοινωνίας ἀπὸ πωρόλιθο (πίν. 132α), τριβεῖο ἀπὸ τραχείτη καὶ βότσαλο-τριπτήρας ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, δύο σφαιρίδια ἀπὸ μαρμαρόπετρα καὶ γκρίζο ἀσβεστόλιθο συνυπῆρχαν μὲ καλοδολεμένα ἀγγεῖα καὶ σκεύη ἀπὸ ὀφίτη: μὲ δύο κύπελλα (πίν. 132β) καὶ ἕναν λύχνο (πίν. 132δ), μὲ ὁκτὼ τράπεζες προσφορῶν στρογγυλοῦ τύπου καὶ μία ὀρθογώνιου, ἀποσπασματικὰ διατηρημένη, μὲ σφαιρίδιο ποῦ ἔχει μηνοειδεῖς χαράξεις κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ τμήματος, μὲ θραύσματα ἀνοιχτῶν ἀγγείων καὶ μὲ σπασμένο κυβόλιθο ἀπὸ πῶρο (εἰκ. 3). Τὸ σφαιρίδιο ἀπὸ ὀφίτη ταυτίζεται πιθανότατα μὲ κεφαλὴ χάλκινης περόνης, λόγω τοῦ στενοῦ κωνικοῦ τμήματος. Ἀπὸ ὀφίτη εἶναι καὶ ἡ μεγάλη βαθμιδωτὴ βάση (ὕψους 0.17 μ.), σχήματος κολούρου πυραμίδας, μὲ στρογγυλὸ τὸρμο στὴν πάνω ἐπιφάνεια (πίν. 133α) γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ξύλινου στελλεοῦ, ποῦ θὰ στήριζε διπλὸ πέλεκυ¹⁹. Τὴν εἰκόνα τῆς τυχαίας συσσώρευσης τῶν λίθινων ὑπογραμμίζει ἡ ἀνεύρεση θραύσματος ἀπὸ ὀστέينو χτένι, τμήματος ἀπὸ πήλινη κεφαλὴ βοοειδοῦς καὶ ἀπὸ πήλινο δυσκαθόριστο σκεῦος, τρία θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα τροχήλατου εἰδωλίου βοδιοῦ, πήλινο ὑφαντικὸ βάρος κυλινδρικοῦ σχήματος²⁰ καὶ χάλκινη γλωσσοειδὴς λεπίδα μὲ πλατιὰ νεύρωση καὶ ὀρθογώνιο στέλεχος σπασμένο (εἰκ. 4α), ἡ ὁποία παραβάλλεται μὲ ἀνάλογες λεπίδες ἀπὸ τὸ Παλαίκαστρο καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Ψυχροῦ²¹.

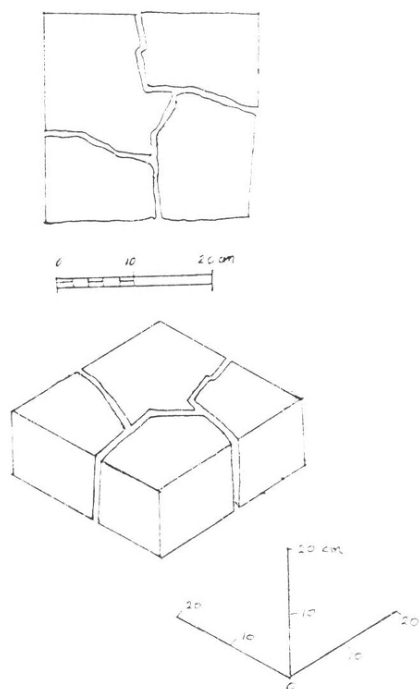
Τὸ τμήμα ἐνὸς ὀψιμου παλαιοανακτορικοῦ πύλου (πίν. 133δ)²², ποῦ βρέθηκε στὸν ἴδιο λάκκο μὲ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα καὶ μὲ τὰ δύο ὑπομινωικὰ ἀγγεῖα ποῦ προαναφέρθηκαν, ἐπιβεβαιώνουν πρόσθετα τὸν τυχαῖο σχηματισμὸ τοῦ λάκκου.

19. Γιὰ τὸν τύπο, τὸ ὕλικὸ καὶ τὴ χρῆσι αὐτοῦ τοῦ τύπου βάσεων: M. NILSSON, *Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion*² (1968) 216 - 218.

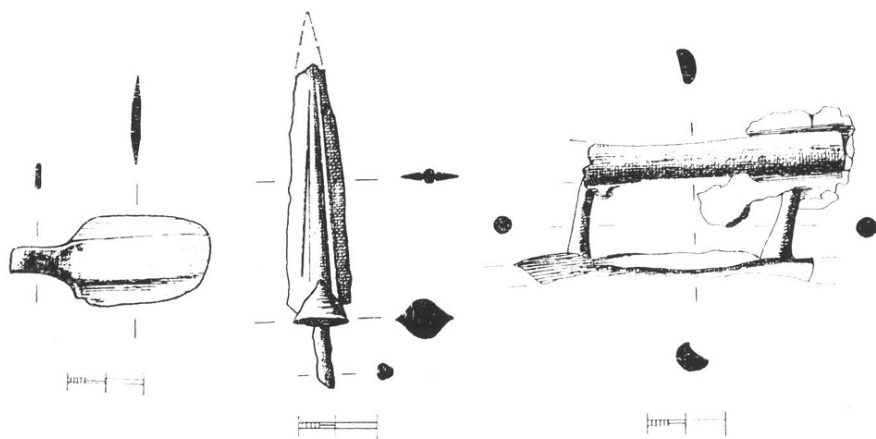
20. Γιὰ τὸ σχῆμα πρβ. H. CATLING, BSA 74, 1979, 61 κέ., εἰκ. 44, ἀρ. 57 (ΥΜ Ι). Σὲ διαταραγμένο σημεῖο BA τοῦ λάκκου βρέθηκε ἕνα ἀκόμη πήλινο ὑφαντικὸ βάρος στρογγυλοῦ σχήματος, ὅμοιο μὲ τὰ 11 ὑφαντικὰ βάρη τοῦ 1983: ΠΑΕ 1983, 365, πίν. 247 β-γ. Καὶ γιὰ τοὺς δύο τύπους: M.R. POPHAM, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos* (1984) 247-9, πίν. 223a,e,231.

21. R. C. BOSANQUET - R. M. DAWKINS, *Palaikastro Excavations*, BSA Suppl. I (1923) 115, πίν. 24B. BOARDMAN, ὅ.π. (σημ. 13) 52, εἰκ. 24, ἀρ. 224.

22. Πρβ. A. EVANS, PM I (1921) 232, εἰκ. 174-175· III (1930) 264, εἰκ. 179.

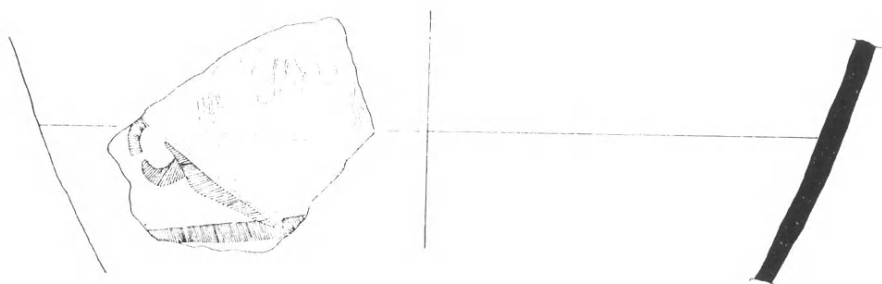

Εἰκ. 3. Κυβόλιθος ἀπὸ πῶρο.

Εἰκ. 4. α. Χάλκινη λεπίδα. β. Σιδερένιο βέλος. γ. Μολύβδινος σύνδεσμος.

Ὁ παλαιονακτορικὸς πίθος καὶ τὸ ὄστρακο καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ (εἰκ. 5) τῆς MM II ἢ MM IIIα ἐποχῆς ἀπὸ τὸν νότιο τομέα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ὅπως καὶ ἓνα ὄστρακο ἀγγείου barbotine τῆς ἔρευνας τοῦ 1984 στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ὀρθογωνίου Θ51 (παρ. πίν. ΙΑ') ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ στὴν παλαιονακτορικὴ περίοδο²³.

Εἰκ. 5. Ὅστρακο καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν λάκκο καὶ σὲ λεπτὸ ἀλλὰ ὄχι κλειστὸ στρώμα, ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὸ πλακόστρωτο τῆς πομπικῆς ὁδοῦ καὶ τὸ ἀνοιγμα εἰσόδου τῶν δύο μικρῶν δωματίων τοῦ νεονακτορικοῦ κτιρίου S (φάση Γ), βρέθηκαν κατὰλοιπα χύτευσης χαλκοῦ, τὸ ἓνα σκέλος χάλκινης τριχολαβίδας καὶ ἐγχειρίδιον (σωζ. μήκους 0.13 μ. πίν. 132γ), ἐνὸς συνηθισμένου νεονακτορικοῦ τύπου, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ὙΜ Ιβ - ὙΜ IIIα ἐποχῇ²⁴. Ἀπὸ τὸ ἴδιον στρώμα προέρχεται καὶ σφαῖρα ὀφίτη (διαμ. 0.102 μ.) με̐ ξεχοντρισμαμένη ἐπιφάνεια (πίν. 133γ), ποὺ προοριζόταν πιθανότατα γιὰ τὴν κατασκευὴ μικρῆς στρογγυλῆς τράπεζας προσφορῶν, ὅπως καὶ ἡ ὅμοια σφαῖρα ποὺ βρέθηκε τὸ 1984. Ἔτσι ἡ ὑπόθεσιν ὅτι στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης ὑπῆρχε ἐργαστήριον κατα-

23. Τὸ ὄστρακο ἀναγνωρίστηκε κατὰ τὴ συστηματικὴ διαλογὴ τῶν ομάδων τῆς κεραμικῆς, ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 1986. Γιὰ τὶς ἐνδείξεις τὶς σχετικὲς με̐ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ στὴν παλαιονακτορικὴ περίοδο βλ. ΠΑΕ 1977, 406.

24. Γιὰ τὸν τύπο γενικά: CH. R. LONG, AJA 82, 1978, 35-48. Ἄμεσα παράλληλα τοῦ ἐγχειριδίου τῆς Σύμης εἶναι τὰ ἐγχειρίδια: ἀπὸ τάφο τῆς Κνωσοῦ (S. HOOD-P. DE JONG, BSA 47, 1952, 269, τάφος III (13), εἰκ. 12, πίν. 53b), ἀπὸ θησαυρὸ ἰδιωτικῶν σπιτιῶν τῆς Κνωσοῦ (H. CATLING, BSA 69, 1974, 247, ἀρ. 90) καὶ ἀπὸ τὸ Παλαίικαστρο (BOSANQUET, ὅ.π. (σημ. 21) 116, πίν. 24Q).

σκευῆς λίθινων ἀγγείων καὶ σκευῶν²⁵ ἐνισχύεται ἀπὸ μία ἀκόμη ἐνδειξη, ποὺ, ἂν συνδυαστεῖ μὲ τὶς σχετικὲς ἐνδείξεις τῶν προηγουμένων ἀνασκαφικῶν περιόδων, κατευθύνει τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἐργαστηρίου πρὸς τὰ Δ τοῦ ὀρίου τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

Βόρειος τομέας

Ἡ ἔρευνα στὸν βόρειο τομέα, συγκεκριμένα στὰ ὀρθογώνια Θ/Ι 47 (παρ. πίν. ΙΑ') ξεκαθάρισε ὅτι στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο (φάση Β) τὸ κέντρο τοῦ χώρου τῆς ὑπαίθριας λατρείας, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ἱερὸ περίβολο καὶ τὴν πομπικὴ ὁδὸ, κατέχει τὸ μνημειακὸ κρηπίδωμα (παρ. πίν. ΙΒ').

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ὀρθογώνιο Θ 47 περιορίστηκε στὴν ἀφαίρεση τῆς ἀνώτερης ἀνάμεικτης ἐπίχωσης (πάχους 1 - 1.20 μ.) καὶ ἔδωσε μόνο ἓνα σιδερένιο βέλος ποὺ δύσκολα χρονολογεῖται, γιὰτὶ καὶ τὰ λίγα ὀστρακα τοῦ στρώματος εἶναι διαφόρων ἐποχῶν καὶ ὁ τύπος τοῦ βέλους καλύπτει πολλοὺς αἰῶνες²⁶.

Στὸ ὀρθογώνιο Ι 47 ἔγινε βαθιὰ τομὴ, ποὺ ἀποκάλυψε τὴ ΒΑ γωνία τοῦ κρηπιδώματος²⁷. Τὸ ἄφθονο νερὸ ποὺ ξεπήδησε μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς ὑψηλῆς ἐπίχωσης (πάχους 2 - 2.20 μ.) ἐμπόδισε τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας σὲ βάθος, ὅπως καὶ στὰ ὀρθογώνια Κ/Λ47 καὶ Η48 τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἔρευνα βόρεια τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου δὲν μπορεῖ νὰ συνεχιστεῖ, ἂν δὲν προηγηθεῖ ἡ ἀποστράγγισις τῶν ὑπογείων ὑδάτων τῆς γεωλογικῆς λεκάνης, ὅπου καὶ βρίσκεται τὸ ἱερό. Ὡστόσο ἀποσπάστηκαν σημαντικὲς πληροφορίες τόσο γιὰ τὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ ὅπου δεσπόζει τὸ κρηπίδωμα, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ κρηπίδωμα, ποὺ φθάνει στὸ μνημειακὸ μέγεθος τῶν 12.60×7 μ.

25. ΠΑΕ 1983, 366. 1984 Β' (ἐκτυπώνεται).

26. Βλ. Ε. ERDMANN, ΑΑ 1973, 36 κέ. τύπος Β, εἰκ. 1, Β1-3 γιὰ τὴν ἐμφάνισή του στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ τὴ διατήρησή του ὡς τὴν ἑλληνιστικὴ-ρωμαϊκὴ. Ἐμμεσα μόνο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ παράδειγμα τῆς Σύμης στὴν κλασικὴ ἢ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, γιὰτὶ τὰ πολλὰ σιδερένια βέλη ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἱερό βρίσκονται κατὰ κανόνα στὰ ἀνώτερα στρώματα καὶ μερικὰ παραδείγματα ὁμοίου τύπου ἀπὸ χαλκὸ φέρουν τὸ μονόγραμμα τῆς Βερνίκης. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἀνάθεσης βελῶν στὴ Σύμη βλ. ΛΕΜΠΕΣΗ, ὁ.π. (σημ. 3) 139 κέ.

27. Γιὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ κρηπιδώματος σὲ διαδοχικὲς ἀνασκαφικὲς περιόδους βλ. ΠΑΕ 1974, 223-4, πίν. 163. 1975, 323-325, παρ. πίν. Θ'. 1976, 405-406 καὶ σημ. 1 μὲ λαθασμένη ἀναφορὰ σελίδων στὰ ΠΑΕ τοῦ 1975. Βλ. ΠΑΕ 1984, Β' (ἐκτυπώνεται) γιὰ τὰ δύο στρώματα θυσιῶν πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ κρηπιδώματος.

Τὸ πρῶτο ἀνάμεικτο στρώμα (πάχους 1 - 1.10 μ.) με λίγα ὕστρακα προϊστορικά, ἑλληνικά καὶ ρωμαϊκά τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. καὶ με σιδερένιο βέλος ὁμοίου τύπου με αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε (εἰκ. 4β), διαδέχεται στρώμα καταστροφῆς πάχους περίπου 0.60 μ.

Χαρακτηριστικὸ τοῦ δεύτερου στρώματος εἶναι τὰ ἄφθονα κομμάτια ἀπὸ στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες κορινθιακοῦ τύπου κεραμωτῆς στέγης ἐνὸς κτιρίου τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἢ τοῦ πρώιμου 5ου αἰ. Προφανῶς τοῦ κτιρίου F (παρ. πίν. IB'), τοῦ ὁποῖου διάσπαρτες κεραμίδες ἔχουν βρεθεῖ κατ' ἐπανάληψη στὰ ἀνώτερα στρώματα ὅλης σχεδὸν τῆς ἀνασκαμμένης ἔκτασης τοῦ ἱεροῦ καὶ τὸ 1974 ἐντοπίστηκαν *in situ* στὸ ὀρθογώνιο K 48²⁸. Δύο θραύσματα μολύβδινων συνδέσμων βρέθηκαν στὸ στρώμα τῶν κεραμίδων. Τέσσερις ὅμως σύνδεσμοι ὁμοίου τύπου, σχεδὸν ἀκέρατοι (εἰκ. 4γ), προῆλθαν ἀπὸ βαθύτερο στρώμα καὶ εἶναι πανομοιότυποι με τοὺς συνδέσμους τοῦ ἀρχαϊκοῦ στρώματος κεραμίδων τῆς ἔρευνας τοῦ 1974 στὸ ὀρθογώνιο K48²⁹. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα τοῦ I 47 συνδέεται με τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ στὴν κλασικὴ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λατρεία μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ ὑπαιθρο στὸν κλειστὸ χῶρο τῶν οἴκων - ναῶν³⁰.

Πρόσθετη ἀπόδειξη προσφέρει χάλκινη ἐνεπίγραφη βάση (πίν. 133β) ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα. Ἡ βάση κόλλησε με εἰδῶλιο γυμνῆς ἀνδρικής μορφῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 134α), ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1974 νοτιότερα, στὸ ὀρθογώνιο K48³¹. Ἔτσι χρονολογοῦνται με βεβαιότητα στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. τὰ ἀρχαῖζοντα γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς^{31α}, ποὺ ἀναφέρει κατὰ σειρά τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέτη, τὴν πράξη τῆς ἀνάθεσης καὶ τὸ πατρωνυμικὸ του: *ΕΠΑΝΟΡ ΕΘΗΚΕ ΟΤΟΦΡΟΤΟ*. Εἶναι γνωστὴ ἡ χρῆση τοῦ ρήματος *τίθημι* με τὴ σημασία τῆς

28. ΠΑΕ 1974, 222-223, παρ. πίν. Η' στὸ ὀρθογώνιο -Δ, πίν. 161β.

29. ΠΑΕ 1974, 224, πίν. 165α. Γιά τὸν τύπο καὶ τὸ ὕλικό τῶν συνδέσμων βλ. Olynthus X (1941) 329 κέ. ἀρ. 1567-8, 1574-82, πίν. 98-99, 4ου αἰ. Γιά τὸν ἴδιο τύπο σὲ ἄλλα μέταλλα ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. ὡς καὶ τὸν 6ο βλ. Kerameikos V₁ (1954) 21-22, πίν. 167, ἀρ. M125-127. Hesperia 29, 1960, 410, ἀρ. 3, πίν. 90. J. DESHAYES, La nécropole de Ktima (1963) 232, πίν. 21, 13· 69,3 (B25) ἀπὸ τὸν τάφο V.

30. Α. ΔΕΜΠΕΣΗ, Ἡ συνέχεια τῆς κρητομυκηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, ΛΕ 1981, 1-24, ἰδιαίτερα 6 κέ. εἰκ. 1.

31. ΠΑΕ 1974, 227, πίν. 168β.

31α. Γιά τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων πρβ. ἐπιγραφή (O. MASSON, BCH 103, 1979, 64 κέ. ἀρ. 1, εἰκ. 6), ποὺ χρονολογεῖται λανθασμένα στὸν 6ο αἰ.

ἀνάθεσης ἀγαλμάτων σὲ ναοὺς³² καὶ κανονικὸς ὁ σχηματισμὸς τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀναθέτη, ἂν καὶ τὸ ὄνομα Ἐπάνωρ θὰ ἦταν σπάνιο στὴν Κρήτη καὶ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Προφανῶς γιὰτὶ ὁ ὀνομαστικὸς τύπος -άνωρ, -ήνωρ ὡς δεύτερο συνθετικὸ τῆς ὀμηρικῆς ἢ δωρικῆς χορικῆς ποιήσεως δὲν ἦταν τόσο διαδεδομένος, ὅσο ὁ ταυτόσημος τύπος -ανδρος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ σχηματίζεται τὸ ὄνομα Ἐπανδρος, δηλαδὴ τὸ συνώνυμο τοῦ ὀνόματος Ἐπάνωρ³³. Ἐξίσου σπάνιο θὰ ἦταν καὶ τὸ σύνθετο πατρωνυμικὸ Ὡτόβρωτος, ἀφοῦ ἡ ὀνομαστικὴ ρίζα Βρω(τ)ο-προσιδιάζει σὲ κρητικὲς ἐπιγραφὰς στὰ ὀνόματα Βρωτύλος, Βρωτῶ (γενικὴ) καὶ Βρωῶτος, ὅπως ἔδειξε ὁ Ο. Masson καὶ ὑποστήριξε ὁ L. Robert³⁴. Ὁ σχηματισμὸς ὥστόσο καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος εἶναι κανονικὸς καὶ συχνὴ εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ Β μὲ τὸ F στὶς κρητικὲς ἐπιγραφὰς³⁵.

Τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὸ ὀρθογώνιο I 47 διαδέχεται παχύτατο στρῶμα πυρᾶς θυσιῶν (πάχους 0.55 - 0.60 μ.) μὲ ὄστρακα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ ΜΜ ΙΙβ-ΥΜ Ι περίοδο ὡς καὶ τὸν 7ο αἰ. καὶ μὲ κόκαλα ζώων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται καλύτερα τὰ κέρατα. Ἐντυπωσιακὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστράκων τῆς ΜΜ ΙΙβ-ΥΜ Ι περιόδου ἀπὸ κύπελλα κοινωνίας (πίν. 134β), ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κυπελλίδια, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς

32. LIDDELL - SCOTT, Lexicon στὴ λ. τίθημι.

33. Γιά τὸν σχηματισμὸ ὀνομάτων μὲ δεύτερο συνθετικὸ τὸ ἀνήρ (-άνωρ, -ήνωρ, -ανδρος): F. SOMMER, Zur Geschichte der griechischen Nominalkomposita, AbH München, NF, Heft 27, 1948, 160 κέ. μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιά τὸ Ἐπανδρος: PAPE-BENSELER, Wörterbuch griechischen Eigennamen.

34. O. MASSON, Anthroponymie grecque et dialectologie, RevPhil. 37, 1963, 222-223. L. ROBERT, Noms indigènes dans l'Asie-Mineure Greco-romaine (1963) 237-238, 553 σημ. 1· γιά τὸ Βρωῶτος ἀντὶ Βροῦτος (Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ, ΚρητΧρον 14, 1969, 458, ἀρ. 2), γιά τὸ προβληματικὸ Βρο[τά]ρακτο[ς] σὲ ἀττικὸ ὄστρακο τοῦ 500 καὶ γιά τὸ Βρόταχος Νάποιου Γορτύνιου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Σιμωνίδης. Ὡστόσο ἴσως πρέπει νὰ συνεξετασθεῖ τὸ κρητικὸ ὄνομα Ὡτόβρωτος μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὴ γενικὴ ὀνόματα Οτανειτος, Οβριμοτου, Οβρολαμου σὲ ἐπιγραφὰς αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Τερμησό (R. HEBERDEY, Termessische Studien, Akad. d. Wiss. in Wien 69, 1929, 1-135, ἰδιαιτέρα 88-90). Γιά τὸ πρῶτο συνθετικὸ βλ. A Lexicon of Greek Personal Names I. The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica (1987) στὴ λ. ὠτώ. Γιά τὴ σχετικὴ μὲ τὸ ὄνομα συζήτηση εὐχαριστῶ τὴν Β. Κοντορίνη καὶ τὸν Κ. Μπουραζέλη.

35. Βλ. H. καὶ M. VAN EFFENTERRE, BCH 109, 1985, 157-188, ἰδιαιτέρα 168, σημ. 20.

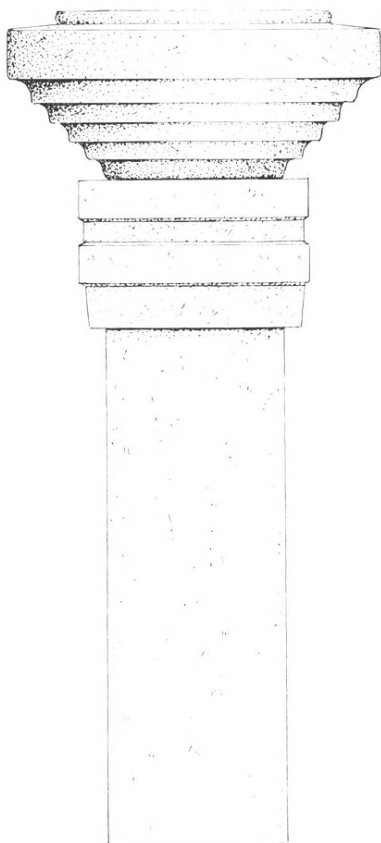
ἀπὸ σωληνωτὰ σκεύη, πυριατήρια καὶ μόνωτα κύπελλα εἶναι πολὺ μικρότερος. Τὸ σὲτ ἐνὸς καλᾶθου καὶ κυπέλλου τύπου tumbler μὲ λευκὰ καλαμοειδῆ σὲ μαῦρο βάθος (πίν. 135β-γ), ὅπως καὶ ὁ δίσκος μὲ ἐντυπες δακτυλιές στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἀνάγλυφο κορδόνι γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς ἴδιας περιόδου, ἐντάσσονται ἀβίαστα στὰ τελετουργικὰ σκεύη, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ λίγα παραδείγματα στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Ἐντυπωσιακὸς εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν τραπεζῶν ἀπὸ ὀφίτη, στρογγυλοῦ (πίν. 136α) καὶ ὀρθογώνιου τύπου (πίν. 136β), ἀπὸ τίς ὁποῖες 11 εἶναι ἀκέραιες καὶ 17 σῶζονται ἀποσπασματικά. Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τετράγωνο ἐπίθημα ἀπὸ ὀφίτη (διαστ. 0.19×0.195 μ.) μὲ δύο ἀνάγλυφες ταινίες στὶς κατακόρυφες πλευρὲς καὶ γόμφο στὶς ὀριζόντιες, λίγο ἄδρὲς ἐπιφάνειες (πίν. 136γ). Ἄν τὸ ἐπίθημα συσχετισθεῖ μὲ δύο παλαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό, ἕναν πεσσίσκο μὲ τόρμο στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια καὶ μία ἀπὸ τίς μεγάλες ὀρθογώνιες βαθμιδωτὲς τράπεζες μὲ ὅμοιο τόρμο στὴ βάση, κερδίζεται ἡ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση ἐνὸς σύνθετου σκεύους λατρείας, ποὺ φθάνει στὸ ἐντυπωσιακὸ ὕψος τῶν 0.75 μ. (εἰκ. 6). Φτωχὴ παραλλαγὴ τοῦ σκεύους ἀπὸ τὴ Σύμη ἀποτελεῖ ὁ πολυγωνικὸς πώρινος κιονίσκος ἀπὸ τὰ Κανιά τῆς Γόρτυνας, ποὺ εἶναι συμφυῆς μὲ τετράγωνη βάση, κυλινδρικό ἐπίθημα καὶ μικρὴ ὀρθογώνιου τύπου τράπεζα, ἡ ὁποία ἔχει ἀνάβαθη κοιλότητα³⁶. Ὡστόσο σὲ τελετουργικὲς παραστάσεις σφραγίδων, κυλίνδρων καὶ δακτυλιδίων εἰκονίζεται ἀνάλογο μὲ τῆς Σύμης σκεῦος, ποὺ ἀναφέρεται συνήθως ὡς κίονας ἢ πεσσός. Σὲ δύο παραδείγματα εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἐπίθημα φέρει φιάλη καὶ κλειστὸ ἀγγεῖο ἀντίστοιχα³⁷, ἐνῶ σὲ τρίτο ἡ ἀνεστραμμένη κόλουρος πυραμίδα πᾶνω ἀπὸ τὸ ἐπίθημα³⁸ παραβάλλεται μὲ τὴν τράπεζα τοῦ σύνθετου σκεύους ἀπὸ τὴ Σύμη. Ἄν ὁ παραλληλισμὸς εἶναι σωστός, χρειάζεται νὰ ἐπανεξετασθεῖ ἡ σύνδεση αὐτοῦ τοῦ εἰκονογραφικοῦ στοιχείου μὲ τὴ λατρεία τοῦ πεσσοῦ καὶ τοῦ κίονα ἢ τὴ ταύτισή του μὲ βαίτυλο σὲ ἄλλα παρεμφερῆ παραδείγματα³⁹.

36. Ἀρ. ΜΗ. 2894· βλ. D. LEVI, BdA 44, 1959, 237-265, ἰδιαιτέρως 246.

37. Βλ. φακοειδῆ σφραγίδα Βρετανικοῦ Μουσείου: CMS VII (1961) ἀρ. 187 καὶ ἀσσυριακὸ σφραγιδοκύλινδρο ἀπὸ τὴν Τύλισο: CMS II₃ (1984) ἀρ. 128.

38. Βλ. φακοειδῆ σφραγίδα συλλογῆς J. M. DAWKINS, ESQ: CMS VIII (1966) ἀρ. 65.

39. B. RUTKOWSKI, *The Cult Places of the Aegean* (1986) 108, εἰκ. 128 γιὰ τὸ ἀντικείμενο ποὺ προβάλλεται μέσα ἀπὸ τὸν πυλῶνα στὸ χρυσὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὴν Κνωσὸ

Εἰκ. 6. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τελευτουργικοῦ σκεύους.

Τὰ ὄστρακα καὶ τὰ ἀναθήματα —ἐπτὰ θραύσματα ἀπὸ τροχήλατα εἰδῶλια βοδιῶν καὶ ἓνα ἀπὸ πῆλινο συμπαγὲς τετράποδο— τῆς μετανакτορικῆς περιόδου ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἀνάμεικτο στρῶμα θυσιῶν εἶναι αἰσθητὰ λιγότερα. Τὴν πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρικὴ ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύουν μόνο λίγα ὄστρακα καὶ ἓνα χάλκινο εἰδῶλιο κριοῦ, γνωστοῦ τύπου ἀπὸ τὸ ἱερό. Μία χάλκινη βελόνα καὶ ἓνα χάλκινο ἀσπίδιο ἀπὸ τὸ ἴδιο στρῶμα δύσκολα χρονολογοῦνται,

τοῦ Μουσείου Ashmolean. Κατὰ τὸν A.W. PERSSON, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, Sather Classical Lectures 17, 1942, 61, εἶναι λύχνος. A. EVANS, *PM I* (1921) 159-160, εἰκ. 15. Τοῦ ἴδιου *JHS* 21, 1901, 170, εἰκ. 48.

ἐνῶ τὸ πῆλινο ἀκέφαλο εἰδῶλιο πτηνοῦ σὲ ἰδιότυπη βάση (σῶζ. μήκους 0.095 μ., πίν. 135δ) ἀνήκει στὸν 7ο αἰ. λόγω ρυθμοῦ. Οἱ τέσσερις μολύβδινοι σύνδεσμοι ποὺ προαναφέρθηκαν παρατείνουν τὴν ἐποχὴ σχηματισμοῦ αὐτοῦ τοῦ στρώματος ὥς καὶ τὸν 6ο αἰ.

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, παρὰ τὴν ἀνάμειξη τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς πᾶν ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα, ἐντοπίστηκαν σημεῖα ἀπὸ κατάμαυρο λιπαρὸ χῶμα μὲ κατάλοιπα ἀπὸ ὅστὰ ζῶων καὶ καμένα ξύλα, ποὺ διαχωρίζονται ἀπὸ λεπτὴ στρώση λεπίδας μὲ ἀπολεπίσματα σχιστολιθικῶν πλακιδίων. Λεπίδα καὶ ἀπολεπίσματα χρησιμοποιοῦνταν μάλλον γιὰ νὰ καλύπτονται τὰ μισοκαμένα ξύλα τῆς πυρᾶς μετὰ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἱεροπραξίας. Μὲ τὴν ἐτήσια ἐπανάληψη τῆς ἴδιας ἱεροπραξίας στὸν ἴδιο χῶρο ἐπαναλαμβάνονταν καὶ ἡ διαδικασία κατὰσβεσης τοῦ πυρῆνα τῆς φωτιᾶς. Ἡ διαδοχὴ ἐπομένως τοῦ μαύρου χρώματος καὶ τῆς λεπίδας δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ ἀντίστοιχα χρονολογικὰ στρώματα καὶ ἡ συνήθεια νὰ διευθετοῦνται κατὰ διαστήματα τὰ κατάλοιπα τῶν θυσιῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὅχι μόνον νὰ ἀναμοχλεύονται ἀγγεῖα καὶ ἀναθήματα, ἀλλὰ καὶ νὰ διατηρηθοῦν σὲ ἐλάχιστα σημεῖα αὐτὰ τὰ ἔχνη κατὰσβεσης.

Μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ θέση τῶν εὐρημάτων αὐτοῦ τοῦ ἀνάμεικτου στρώματος πυρᾶς μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ὑπαίθρια λατρεία ἀσκεῖται τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ γύρω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς παρυφῆς τοῦ βορινοῦ σκέλους τοῦ κρηπιδώματος βρέθηκαν τὰ περισσότερα ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα κοινωνίας καὶ ὅλες σχεδὸν οἱ τράπεζες προσφορῶν (πίν. 135α), ἀπὸ τίς ὁποῖες μάλιστα 11 εἶναι ἀκέραιες. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ μετανεκτορικὴ ἐποχὴ ὥς καὶ τὸν 6ο αἰ. στὸν ἴδιο χῶρο ἐντοπίζεται ἡ ἀκτίνα ἐξάπλωσης τῆς ὑπαίθριας λατρείας πρὸς Β, ποὺ φθάνει ἢ καὶ ξεπερνᾷ τὸ βορινὸ σκέλος τοῦ κρηπιδώματος. Πράγματι καὶ ἡ καθαρὴ στάχτη τῆς ἀρχαϊκῆς ἐστίας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1974⁴⁰, ἐξαντλεῖται στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ ὀρθογωνίου I 47, ὅπου βρέθηκε φέτος τὸ βόρειο ὄριό της (παρ. πίν. ΙΑ').

Ὅπως δὴποτε στάχτη καὶ σύγχρονα ἀναθήματα βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸ νεοανακτορικὸ στρώμα θυσιῶν, ποὺ ἀποκτᾷ μεγάλου πάχους ἔξω ἀπὸ τὸ κρηπίδωμα. Δυστυχῶς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἐρευνα σὲ βάθος, λόγω τοῦ ἀναβλύζοντος νεροῦ. Γι' αὐτὸ δὲν μπορέσαμε νὰ δια-

40. ΠΑΕ 1974, 224 κέ. παρ. πίν. Η', πίν. 164α. 1975, 325, εἰκ. 1, πίν. 254β.

πιστώσουμε, ἂν τὸ ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς ποὺ καλύπτει τὸ κρηπίδωμα διαδέχεται σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο τὸ καθαρὸ νεοανακτορικὸ στρώμα θυσιῶν, ποὺ ἔχει ἐντοπισθεῖ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση ἀνάμεσα στὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ κρηπιδώματος καὶ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ περιβόλου του.

Τομὴ στὴν ἐσωτερικὴ ΒΑ γωνία τοῦ κρηπιδώματος (διαστ. 2.40×2 μ. περίπου καὶ βάθους 1 - 10 μ.) ἔδωσε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα: τὸ κρηπίδωμα, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὸ ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς, δὲν σώζει οὔτε ἴχνος διαπέδου. Ἔχει πυρήνα ἀπὸ καθαρὸ χῶμα, ὅμοιο κατὰ τὴ σύσταση μὲ τὸ χῶμα τῶν φυσικῶν προσχώσεων, ποὺ ἀφθονοῦν στὸν περιβάλλοντα τοῦ ἱεροῦ χῶρο καὶ ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ κατεστραμμένα δωμάτια τοῦ νεοανακτορικοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U.

Ἡ ἀνάλυση αὐτῶν τῶν στοιχείων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα τοῦ δυτικοῦ τομέα ὀδηγεῖ στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα: οἱ ἔστω καὶ μισοκατεστραμμένοι τοῖχοι τοῦ κρηπιδώματος θὰ ἦταν ὁρατοὶ ἕως καὶ τὸν 6ο αἰ. Ἐπομένως ὁ χῶρος γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ πυρές καὶ θυσί-ες ζώων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (ἀρχιτεκτονικὴ φάση Β) διατήρησε τὴν ἴδια λειτουργία ὡς καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἡ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴ χρῆση του περιορίζεται στὴ ΝΔ γωνία, ὅπου οἰκοδομοῦνται τὰ κτίρια S, Q καὶ L ἀπὸ τὴν ὕστερη νεοανακτορικὴ περίοδο (φάση Γ) ὡς τὴν ὑπομινωικὴ - πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ (παρ. πίν. IB'). Ἡ ἐκτεταμένη ἐλεύθερη ἐπιφάνεια ἀνάμεσα στὸ κρηπίδωμα καὶ τὸν ἱερὸ περίβολο, ποὺ ἦταν προσιτὴ στοὺς πιστοὺς ἀπὸ τὴν πομπικὴ ὁδὸ, ἀποτελοῦσε στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο (φάση Β) τὸν κατ' ἐξοχὴν ἱερὸ χῶρο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας μὲ πυρές, θυσί-ες ζώων καὶ προσφορὰς σὲ λίθινες τράπεζες ἢ σὲ τελετουργικὰ κύπελλα.

Μόλις τώρα μπορεῖ νὰ γίνηται λόγος γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τῶν μινωικῶν ἱερῶν περιβόλων, τοὺς ὁποίους γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ παραστάσεις τῆς μινωικῆς μικροτεχνίας. Τὸ μικρογραφικὸ συνοπτικὸ ὕφος τῶν παραστάσεων καὶ ἡ συχνὴ ἀπεικόνιση τοῦ περιβόλου μὲ δέντρο στάθηκαν οἱ κυριότερες αἰτί-ες γιὰ τὴν ὑποτίμηση τοῦ μεγέθους τῶν μινωικῶν περιβόλων καὶ τὸν περιορι-σμὸ τῆς λειτουργίας τους στὴν προστασία τοῦ ἱεροῦ δέντρου.

Ἔτσι προέκυψε καὶ ἡ ἐπισηφαλὴ σύνδεση τοῦ μινωικοῦ περιβόλου μὲ τὸ ἄβατον τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ⁴¹. Ἄλλοι πάλι μελετητές,

41. NILSSON, ὁ.π. (σημ. 19) 270-272.

βασιζόμενοι σὲ ἀνεπαρκεῖς ἐπιφανειακὲς ἐνδείξεις, ἐταύτισαν τὸν ἱερὸ περίβολο μὲ τὸν περιφερικὸ τοῖχο κάθε ἱεροῦ ἢ τεμένους καὶ κατέληξαν στὸ ἀδιέξοδο τῆς ἔνταξης μινωικῶν ἱερῶν διαφορετικοῦ τύπου στὴν ἴδια κατηγορία, ποὺ βαφτίστηκε μὲ τὸ ὄνομα ἱεροὶ περίβολοι (sacred enclosures)⁴².

Μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης οἱ ἱεροὶ περίβολοι ἀποτελοῦσαν ὑπαίθριο, ἀλλὰ ἐνιαῖο ἀρχιτεκτονικὰ σύνολο μὲ αὐτοτελεῖς σχέδιο, ποὺ ἐντάσσεται ὀργανικὰ στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ ἱεροῦ καὶ κατέχει ἐξέχουσα θέση δίπλα στὰ στεγασμένα κτίρια, ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπαίθριας λατρείας. Δηλαδή οἱ περίβολοι ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸς χῶρος τοῦ τεμένους καὶ τὸ μέγεθός τους, ἡ μορφή ἢ τὰ ὕλικά κατασκευῆς ἀποτελοῦσαν συνάρτηση τῆς σπουδαιότητος τῶν ἱερῶν στὰ ὁποῖα καὶ εἶχαν ἐνταχθεῖ⁴³. Ὁ μνημειακῶν διαστάσεων περίβολος τῆς Σύμης μὲ τὴν πλατιὰ πομπικὴ ὁδὸ καὶ τὸ μνημειακὸ κρηπίδωμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐπιβλητικὰ τελετουργικὰ σκεύη (εἰκ. 6), τὸ ἐγχειρίδιο (πίν. 132γ), ἀλλὰ καὶ τὰ ξίφη τῆς ἐρευνας τοῦ 1973⁴⁴ μαρτυροῦν τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἱεροῦ τῆς Σύμης στὴ νεοανακτορικὴ περίοδο.

Πάριση εἰκόνα τοῦ περιβόλου τῆς Σύμης ἀνιχνεύεται σὲ χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὴν Κνωσὸ τοῦ Μουσείου Ashmolean μὲ τὴν παράσταση γυναικείας μορφῆς νὰ ἀποδίδει λατρευτικὸ χαιρετισμὸ σὲ ἐπιφαινόμενη θεότητα⁴⁵. Παρὰ τὴ συμβατικὴ καταγραφή τοῦ χώρου ὅπου τελεῖται ἡ λατρεία, εἶναι σαφὲς ἡ ἀπόδοση τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, τοῦ περιβόλου καὶ τοῦ τελετουργικοῦ σκεύους, ποὺ προβάλλεται στὸ ἄνοιγμα τοῦ πυλώνα, ὅπως θὰ πρόβαλλε καὶ τὸ σύνθετο τελετουργικὸ σκεῦος τῆς Σύμης (εἰκ. 6). Ὁ πυλώνας ἀκριβῶς στὶς παραστάσεις περιβόλων, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναζητηθεῖ καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὸ μνημειακὸ μέγεθος πολλῶν μινωικῶν περιβόλων. Τέλος καὶ ἡ παράσταση ἱεροῦ στὸ ρυτὸ ἀπὸ τὴ Ζάκρο⁴⁶ παρουσιάζει ἐπὶ μέρους κοινὰ σημεῖα ἀναφορᾶς μὲ τὸν περίβολο τοῦ ἱε-

42. RUTKOWSKI, ὁ.π. (σημ. 39) 12, 18, 99 κέ. 203 κέ.

43. Δὲν ἀποκλείονται οἱ πρόχειρες κατασκευὲς καὶ τὰ δρῦφακτα γιὰ τοὺς περιβόλους, ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσαν ἀνάλογες ἀνάγκες λατρείας μικρῶν ἀγροτικῶν κοινωνικῶν ὁμάδων. Ὅστος μοιάζει ἀπίθανο νὰ ἐπιλέγονταν οἱ εὐτελέστερες μορφὲς περιβόλων γιὰ νὰ κοσμήσουν ἔργα ἀνώτερων κοινωνικὰ τάξεων, ὅπως τὰ χρυσὰ δαχτυλίδια καὶ τὶς σφραγίδες.

44. ΠΑΕ 1973, 139 πίν. 198α καὶ ΛΕΜΠΕΣΗ, ὁ.π. (σημ. 30) 15-16, πίν. 2γ-δ.

45. Βλ. ὁ.π. σημ. 39.

46. Βλ. ὁ.π. σημ. 9.

ροῦ τῆς Σύμης. Ἡ σύνδεση τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου μὲ στοιχεῖα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ σχέση μεγέθους ἀνάμεσα στὸν περίβολο καὶ τὸν βωμὸ ἢ κρηπίδωμα μὲ τὴν ἐλεύθερη ἀνάμεσά τους ἔκταση γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπαίθριας λατρείας καὶ ἡ θέση τοῦ τελετουργικοῦ σκεύους σὲ σχέση μὲ τὸ κρηπίδωμα συνθέτουν δύο παρεμφερεῖς εἰκόνες ἀπὸ ἰσάριθμα μινωικὰ ἱερὰ διαφορετικοῦ τύπου.

Νότιος τομέας

Στὸν νότιο τομέα, συγκεκριμένα στὸν ἐνοποιημένο χῶρο τῶν ὀρθογωνίων I/K52 - 53, ἡ ἔρευνα τῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων 1973 καὶ 1977 εἶχε ἀποκαλύψει τὴ δυτικὴ σωζόμενη ἄκρη τοῦ ἀνδῆρου II τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο τὴν αὐτοσχέδια πρωτογεωμετρικὴ ἐστία, ποὺ τὴν περιέβαλλε καθαρὴ στάχτη (παρ. πίν. IB)⁴⁷.

Ἡ ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς στὸν ἴδιο χῶρο εἶχε δύο στόχους, κατ' ἀρχὴν τὴν ἔρευνα τῶν στρωμάτων ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν ἐστία, γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ σύνδεση τῶν δωματίων 10-13 μὲ τὰ 9, 9A, 7 καὶ 7A τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος U τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (φάση A)· κατὰ δεύτερο λόγο τὴ διερεύνηση τῆς σχέσης τοῦ νεοανακτορικοῦ κτιρίου S (φάση Γ) μὲ τὰ κατὰλοιπα τοῦ δαπέδου κονιάματος καὶ τοὺς τοίχους ποὺ εἶχαν φανεῖ τὸ 1983 στὸ ὀρθογώνιο I 53⁴⁸. Ἀλλὰ οἱ πολλὲς μετασκευὲς τῶν δύο ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων (A καὶ Γ) τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου σὲ αὐτὸ τὸν χῶρο καὶ ἐπικαλύψεις ἀπὸ κατὰλοιπα τοίχων τῆς μετανακτορικῆς περιόδου ἐπιβράδυναν τὸν ρυθμὸ τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐτσι δὲν ὀλοκληρώθηκε τὸ ἀνασκαφικὸ πρόγραμμα σ' αὐτὸν τὸν τομέα καὶ δὲν εἶναι ἀκόμη σαφὴς ἡ εἰκόνα τῆς λειτουργίας οὔτε ἡ ἐποχὴ κατασκευῆς τῶν τοίχων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν. Ὡστόσο κερδίσαμε ὀρισμένες ἐνδείξεις, ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ὑπόψία ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἴσως ὑπάρχει ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ νεοανακτορικοῦ οἰκοδομήματος U (φάση A). Ἐπίσης ἐπισημάνσαμε τὴν ὑποδομὴ τοῦ κατεστραμμένου ἐν μέρει νότιου σκέλους τῆς πομπικῆς ὁδοῦ (φάση B) στὸ ὀρθογώνιο I 52 ἀνάμεσα στίς ἀρχιτεκτονικὰς

47. ΠΑΕ 1973, 188 κέ. παρ. πίν. Γ' στὸ ὀρθογ. Υ' γιὰ τὸ ἄνδρ. 1977, 416-417, παρ. πίν. Γ' στὸ ὀρθογ. Υ', πίν. 219 γιὰ τὴν ἐστία.

48. ΠΑΕ 1983, 362-363, εἰκ. 6, παρ. πίν. ΙΣΤ', πίν. 243β.

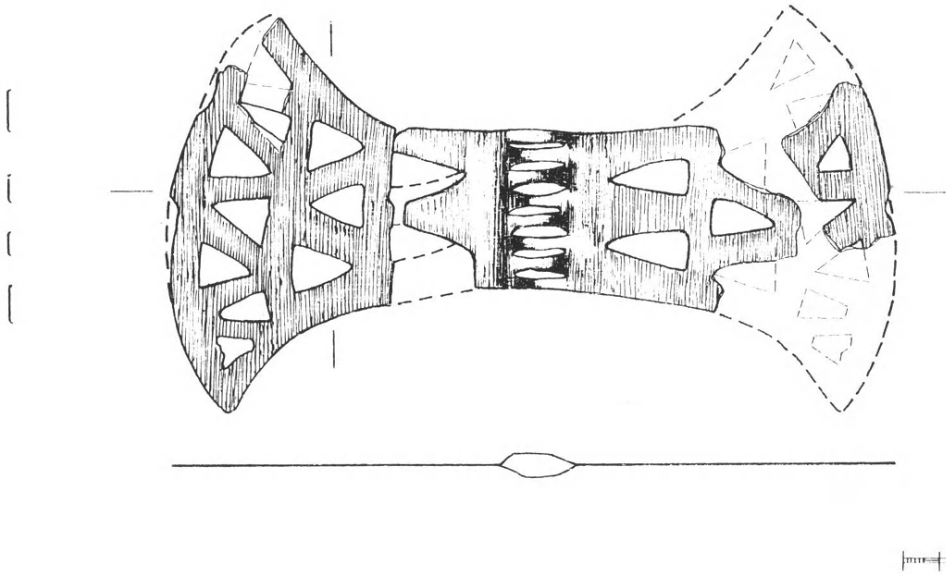
φάσεις Α και Γ. Ἐτσι μπορούμε τώρα νά ὑποστηρίξουμε μέ βεβαιότητα ὅτι τὸ ἀρχικὸ πλάτος και αὐτοῦ τοῦ σκέλους τῆς ὁδοῦ ἔφθανε τὰ 3 μ. και νά δεχθοῦμε ὅτι και τὰ δύο σκέλη τῆς πομπικῆς ὁδοῦ ἦταν ισότιμα σέ σχέση μέ τὸν ἱερὸ περιβόλο και τὴν τελούμενη στὸ ἐσωτερικὸ του ὑπαίθρια λατρεία.

Ἡ μεγάλη καταστροφή, ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ οἱ ἐπάλληλες ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις στὴν ἔκταση τῶν ὀρθογωνίων I/K52-53, ἔδωσε ἀνάμεικτα στρώματα ἀπὸ τὴν MM IIIβ/ΥΜ I περίοδο ὡς και τὴν ΥΜ IIIγ ἐποχή. Μάλιστα σέ ομάδα ὀστράκων τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου βρέθηκε και τὸ ὄστρακο τοῦ καμαραϊκοῦ ἀγγείου γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος (εἰκ. 5). Ἀνάμεσα στὰ ποικίλα σχήματα τῶν πήλινων ἀγγείων «πόσεως» εἶναι και ἔδω περισσότερα τὰ ἅωτα κωνικά κύπελλα, ποὺ βρέθηκαν κατὰ συστάδες, ὅπως και τὰ μεγάλα τελετουργικά κύπελλα, τῶν ὁποίων ὁ τύπος ποικίλλει (πίν. 137α). Τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ εἶχαν τὰ μεγάλα κύπελλα γιὰ τὴ λατρεία τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου, εἰδικὰ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, φανερώνουν ὅχι μόνο τὰ πολυάριθμα σχετικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ και οἱ μικρογραφικὲς μιμήσεις τοῦ ἴδιου σχήματος στὸν πηλὸ (πίν. 137β) ἢ οἱ ἀδέξιες μεταπλάσεις του στὸν λίθο (πίν. 132α).

Πέντε θραύσματα ἀπὸ τροχήλατα εἰδῶλια βοδιῶν τῆς μετανεκτορικῆς περιόδου και δύο θραύσματα ἀπὸ συμπαγὴ πήλινα τετράποδα, ποὺ δύσκολα χρονολογοῦνται γιὰτὶ σώζονται ἀποσπασματικά, τμήμα ὀχετοῦ ἀπὸ ὀφίτη δύο τριβεῖα ἀπὸ τραχεῖτη και τρία βότσαλα - τριπτῆρες, πυρήνας (;) μεγάλου κυπέλλου ἀπὸ ὀφίτη, ποὺ ἴσως χρησιμοποιήθηκε ὡς γουδόχερο (πίν. 133γ στή μέση) και μικρὸς κόπανος ἀπὸ σμυριδόπετρα (πίν. 133γ δεξιά) ὑπογραμμίζουν τὴν εἰκόνα διαταραχῆς τῶν στρωμάτων, ὅπως και τὰ πέντε θραύσματα ἰσάριθμων ἀνοικτῶν ἀγγείων ἀπὸ πωρόλιθο και ὀφίτη. Τὴν ἴδια εἰκόνα προσφέρουν και οἱ 18 τράπεζες προσφορῶν στρογγυλοῦ (πίν. 137γ) και ὀρθογώνιου τύπου (πίν. 137δ), ἀπὸ τίς ὁποῖες ὀκτὼ εἶναι ἀκέραιες και δέκα ἀποσπασματικά διατηρημένες.

Μέ τὰ πολυάριθμα σκεύη και ἀγγεῖα ἀπὸ ὀφίτη, ποὺ ἔχει δώσει ὡς τώρα τὸ ἱερό, και τίς ἐνδείξεις γιὰ τὴν παρουσία σχετικοῦ ἐργαστηρίου στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἴσως συνδέεται και ἀποσαθρωμένο κομμάτι ὀφίτη, ποὺ θὰ εἶχε τὸ σχῆμα τοῦ κύβου και βρέθηκε σφηνωμένο ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες τοῖχου τοῦ ὀρθογωνίου I 52. Ἀπὸ ὀρισμένα θραύσματα, ποὺ σώζουν τὴν ἀρχική, κάπως ἀδρῆ, ἐπιφάνεια συνάγεται μέ ἐπιφύλαξη ὅτι τὸ κομμάτι τοῦ ὀφίτη εἶχε μεταφερθεῖ στὸ ἱερό μέ σκοπὸ τὴν κατασκευὴ μεγάλης ὀρθογώνιας τράπεζ-

ζας προσφορῶν (πρβ. εἰκ. 6) ἡ μεγάλῃς βαθμιδωτῆς βάσης γιὰ τὸν στελεχὸ χάλκινου πέλεκυ (πρβ. πίν. 133α).

Εἰκ. 7. Χάλκινος διπλὸς πέλεκυς.

Χάλκινοι καὶ πήλيني πελέκεις διαφόρων μεγεθῶν ἔχουν βρεθεῖ κατ' ἐπα-
νάληψη στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης. Φέτος δίνεται ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση ἐνὸς
διάτμητου πέλεκυ (εἰκ. 7), ποὺ ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ 2 ἀκραῖα θραύσματα τοῦ
1972 καὶ ἓνα μεσαῖο, ποὺ φάνηκε τὸ 1985 μετὰ ἀπὸ βροχὴ στὴν ἀνάμεικτη
ἐπίχωση, ὅπου ἐδράζεται τὸ ἀνοιχτὸ χαντάκι τοῦ 7ου αἰ. τὸ ὁποῖο περιτρέχει
τὰ ἄνδρα I-III (παρ. πίν. IB', ὀρθογ. N52).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

22. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΓΙΟΥΧΤΑ

(Παρένθ. πίν. II' και πίν. 138-142)

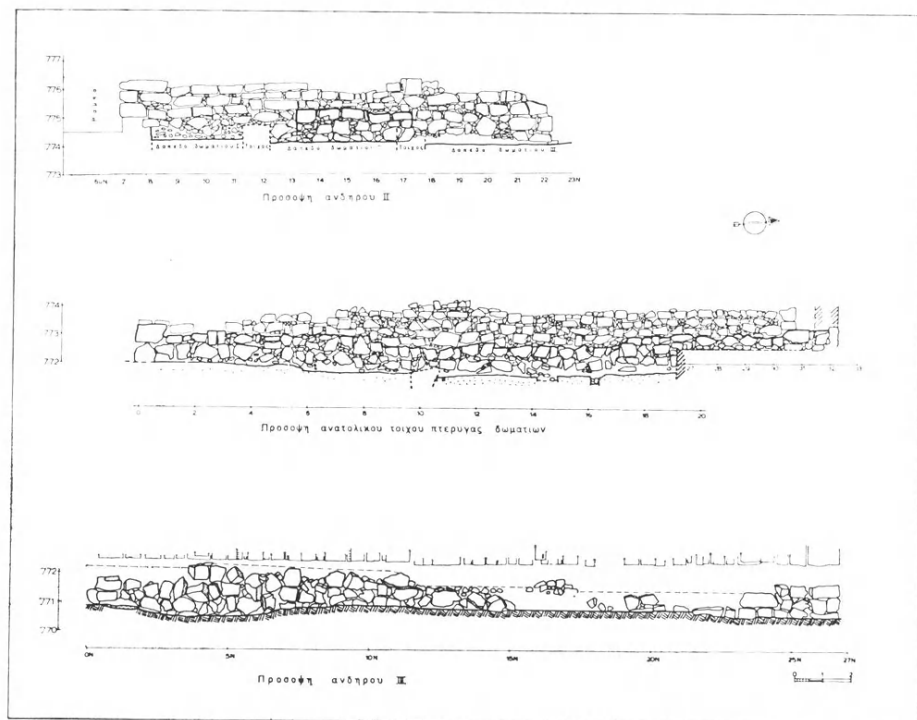
Κατά τὸ ἔτος 1985 συνεχίσθηκε γιὰ ἑνάτη περίοδο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Ἱερὸ Κορυφῆς Γιούχτα. Οἱ ἐργασίες διήρκεσαν τρεῖς ἐβδομάδες καὶ περιορίσθηκαν στὴ διερεύνηση τῶν βαθυτέρων στρωμάτων τῶν ἀνδῆρων II καὶ III, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἀποκαλυφθεῖ σὲ κάτοψη ἀπὸ τὰ ἔτη 1974, 1978-1980 (βλ. τὲς ἀντίστοιχες ἐκθέσεις).

Σκοπὸς τῆς παραπάνω ἔρευνας ἦταν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν τυχὸν διασώθηκαν οἰκοδομικὰ λείψανα τῆς MM Ia περιόδου, τῆς ἰδρυτικῆς φάσεως τοῦ ἱεροῦ ἢ τῆς MM Ib - IIa περιόδου κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἱερὸ παρουσιάζει πλέον εὐρεία χρῆση. Ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τοῦ ἀνδῆρου II ἀναζητήθηκαν περισσότερα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ χάσματος, τὸ ὁποῖο κι ἄλλοτε ἔχει ἀναφερθεῖ, ἀποτελεῖ μαζὶ μὲ τὸν κτιστὸ βωμό, τὸ κέντρο τῆς λατρείας τοῦ ἱεροῦ, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς μινωικῆς ἐποχῆς. Ἡ σημασία τοῦ τελευταίου ἐπιβεβαιώθηκε, γιὰ μίαν ἀκόμη φορά, μὲ τὴν ἀποκάλυψη ἀδρῆς λιθοκατασκευῆς σὲ σχῆμα ὀρθῆς περίπου γωνίας ποὺ πλασιώνει νότια καὶ ἀνατολικά τὸ χεῖλος τοῦ φυσικοῦ χάσματος.

Στὸν διάδρομο ποὺ σχηματίζεται μετὰξὺ τῶν ἀνδῆρων I καὶ II καὶ ἰδιαίτερα στὸ νότιο τμήμα του, διενεργήθηκε σύντομη ἔρευνα στὰ βαθύτερα στρώματα μὲ σκοπὸ νὰ συγκεντρωθοῦν πληροφορίες γιὰ τὴ χρονολόγηση, τὸν τρόπο κατασκευῆς τῶν δύο ἀνδῆρων καὶ γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὁ περιμετρικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ ἀνδῆρου II εἶχε ἐσωτερικὴ ὄψη.

Στὸ ἀνδρῶ III συνεχίστηκε ἡ διερεύνηση τοῦ νότιου τμήματος ποὺ σώζεται σὲ καλὴτερη κατὰστασις. Οἱ ἐργασίες στὸν χώρο αὐτὸ ἄρχισαν κατὰ τὲς περιόδους 1980, 1984. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας αὐτῆς ἦταν νὰ διερευνηθεῖ πληρέστερα ἡ λειτουργία τοῦ ἀνδῆρου ποὺ βρίσκεται ἐμπρὸς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ δωμάτια I - V, τὸ θέμα ἐπίσης τῆς τυχὸν πρόσβασης πρὸς τὰ δωμάτια, οἱ διαστάσεις τοῦ ἀνδῆρου (εἰκ. 1).

Συνεχίσθηκε, τέλος, ἡ ἔρευνα στὰ βόρεια τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων προ-

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνατ. ὕψη τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τῶν ἀνδῆρων I - III.

κειμένου νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀριοθέτηση τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν ἀνδῆρων πρὸς Βορρά, βορειότερα δηλ. τοῦ ὑποσταθμοῦ τοῦ Ο.Τ.Ε. Ὅπως καὶ ἄλλοτε ἀναφέρθηκε, ἡ ἀνέγερση τοῦ τελευταίου, τὸ ἔτος 1952, προξένησε ἀνυπολόγιστη καταστροφή στὸ ἱερὸ ἀλλὰ καὶ στὴ φυσιογνωμία τοῦ χώρου.

Ἀνδῆρο II (παρένθ. πίν. II')

Ἀποτελεῖ τὴ βόρεια καὶ ἀνατολική προέκταση τοῦ ἀνδῆρου I. Ἐγκάρσιος τοῖχος μιᾶς ὀψεως μὲ διεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, μήκ. 1.80 μ. ὕψ. 0.55 μ., πλάτ. 0.60 μ., διαχωρίζει τὰ ἀνδῆρα στὸ χεῖλος τοῦ φυσικοῦ χάσματος (πίν. 138α). Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1985 ἐρευνήθηκε τὸ βόρειο καὶ κυρίως τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα του, σὲ ἔκταση 30 περ. τ.μ. καὶ σὲ βάθος ποὺ κυμάνθηκε ἀπὸ 0.25 ἕως 1.60 μ., λόγω τῆς ἔντονης κατωφέρειας τοῦ βράχου. Εἰ-

δικότερα διευκρινίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν χώρο ποὺ βρίσκεται ἀνατολικά καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πλακόστρωτο ποὺ σχηματίζεται βόρεια τοῦ κτιστοῦ βαθμιδωτοῦ βωμοῦ ἐνῶ ἡ βόρεια πλευρὰ του ὀρίζεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη παρειὰ τοῦ ἀνδῆρου Π (παρένθ. πίν. ΙΓ'). Ἡ παραπάνω ἔρευνα σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐκείνη ποὺ διενεργήθηκε τὸ 1978 στὸ ἄνδρo Ι, ἐπίσης ἀνατολικά τοῦ βωμοῦ, ἔδωσε συνοπτικὰ τὰ ἐξῆς συμπεράσματα:

Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ χεῖλος τοῦ φυσικοῦ χάσματος ὀρίζεται καὶ ἀνατολικά —ὅπως ὀρίζεται καὶ νότια καθὼς προαναφέρθηκε— μὲ τοιχάριο μιᾶς ὕψους, ἀδρῆς κατασκευῆς μήκ. 2 μ., πλ. 0.55 μ., ὕψ. 0.50 μ. (πίν. 138α). Πρόκειται, μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ τὴν προέκταση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδῆρου Ι ποὺ χτίστηκε στὸ τέλος τῆς ΜΜ Π ἐποχῆς. Διαπιστώθηκε ὅτι ἀδρὴ κατασκευὴ σχήματος ὀρθῆς περίπου γωνίας πλαισιώνει νότια καὶ ἀνατολικά τὸ χεῖλος τοῦ χάσματος, ἐνῶ στὴ βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ του δὲν βρέθηκε ἀνάλογη κατασκευή. Αὐτοὶ οἱ προστατευτικοὶ τοῖχοι συγκρατοῦν τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἀνδῶν, ὀρίζουν τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χάσματος, ἐμποδίζουν τὴ διολίσθηση καὶ ἀποδεικνύουν τὴ χρῆση τοῦ τελευταίου. Εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ἡ θέσις τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὰ ἄνδρa Ι - Π εἶχε σχέσις μὲ τὸν χαρακτήρα τῆς ἀσκουμένης λατρείας¹.

Ἡ ἔρευνα στὸν ἴδιο τομέα ἀπέδειξε ὅτι οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ ἀνδῆρου Π δὲν ἔχουν ἐσωτερικὴ ὄψη. Ἀσφαλῶς ὅμως εἶχαν μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ σημερινὸ ὕψος, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν σωρὸ τῶν λίθων ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ ἴδιου ἀνδῆρου. Τὰ δύο ἄνδρa σχηματίζουν δηλ. ἓνα εἶδος χαμηλῶν περιβόλων σχήματος Π μὲ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸν χτιστὸ βαθμιδωτὸ βωμὸ καὶ τὸ φυσικὸ χάσμα. Ἐγινε ἐπίσης φανερὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ὑποδομὴ τῶν ἀνδῶν ἦταν ἐνιαία: προκειμένου νὰ ἐξομαλυνθεῖ ἡ κατωφέρεια καὶ οἱ φυσικὲς σχισμὲς τοῦ βράχου, τὰ ἄνδρa μπαζώθηκαν μὲ ἀνεπεξέργαστα κομμάτια βράχων ἢ μεγάλων λίθων καὶ προσδευτικὰ πρὸς τὰ πάνω μὲ μικρότερους λίθους, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό. Ἀντίθετα, στὸ κτίσιμο τῶν ἀναλημματικῶν τοίχων χρησιμοποιοῦντο ὡς συνδετικὸ ὕλικό, ὑπόλευκο πηλόχωμα ἀνάμεικτο μὲ λεπίδα (αλεπιδόχωμα) ποὺ βρίσκεται ἄφθο-

1. Ἀνάλογη πρώιμη κατασκευὴ, χωρὶς τὸν σαφὴ καὶ ἐπιβλητικὸν χαρακτήρα τοῦ Γιώχτα ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν EVANS στὰ Ἀστερούσια Ὀρη, στὴ νότια κεντρικὴ Κρήτη, βλ. PM II 1964 (ἀνατύπ.) 81.

νο στὴν περιοχὴ Βαθυπέτρου-Καρνάρι, στὴ λοφώδη δηλ. περιοχὴ ποὺ ἐκτείνεται στὰ νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ ὄρους.

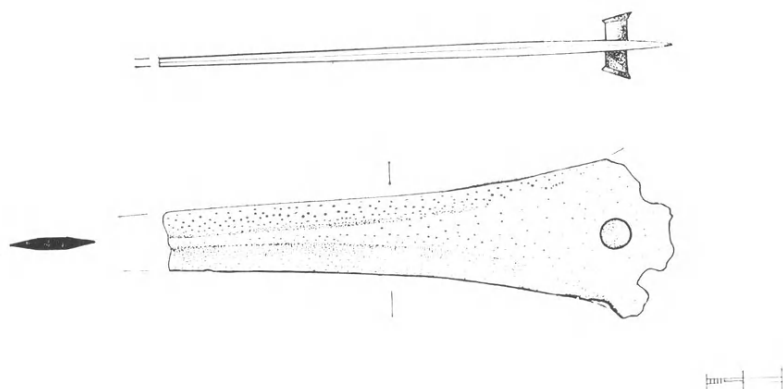
Στὸ ἀνδρὸ Π ἐρευνήθηκαν δύο στρώματα ποὺ ἀποτελοῦσαν μέρος τοῦ παλαιοανακτορικοῦ ἀποθέτη, ἓνα στρώμα πάχους 0.30 μ., ἀπὸ κοκκινωπὰ χρώματα ἀνάμεικτο μὲ μικρὲς πέτρες, ἀπὸ λεπίσματα ἐπεξεργασίας λίθων καὶ ἀφθονότατη κεραμεικὴ τῆς MM II περιόδου. Ὅρισμένα ὕστρακα θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴ μεταβατικὴ ἀπὸ τὴν παλαιοανακτορικὴ πρὸς τὴν πρώτη νεοανακτορικὴ περίοδο. Περιεῖχε ἐπίσης λίγα κόκαλα μικρῶν ζώων, κυρίως αἰγοπροβάτων καὶ ἀρκετὰ πῆλινα μικροαντικείμενα ποὺ δὲν διαχωρίζονταν ἀπὸ τὰ ἀφιερῶματα τὰ ὁποῖα συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ ἀμέσως κατώτερο στρώμα: τὸ καμένο, λιπαρὸ ἀπὸ τὴ σήψη ὀργανικῶν οὐσιῶν, τὸ ἴδιο ποὺ ἔχουμε συναντήσει σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τοῦ ἱεροῦ — στεγασμένο ἢ ὑπαίθριο. Συχνὰ τὰ καμένα χρώματα ἐφθάναν ἕως τὸν φυσικὸ βράχο ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἀκολουθοῦσε τὸ καθαρὸ κοκκινόχρωμα τοῦ βουνοῦ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω δύο στρώματα, συνολικοῦ βάθους 55 ἐκ. συγκεντρώθηκαν 250 κυρίως πῆλινα μικροαντικείμενα σὲ ἔκταση 30 περ. τ.μ. Ἀναφέρονται οἱ ἀναθηματικὲς ἀνθρώπινες κεφαλές, σχηματικὲς ποὺ λήγουν σὲ ἔμβολο, ὕψ. 3 - 4 ἐκ. Πρόκειται γιὰ αὐτοτελὴ ἀναθήματα καὶ ὄχι ἀποχωρισθέντα ἀπὸ τὸν κορμὸ εἰδωλίων. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἀποδίδουν μὲ ἀξιοθαύμαστα λιτὸ τρόπο τὴν ἀνθρώπινη μορφή. Λιγότερα ἦταν τὰ γυναικεῖα εἰδώλια, γνωστῆς τυπολογίας, ὀρισμένα ὀλόβαφα μὲ μαῦρο χρῶμα. Ἀναφέρονται ἐπίσης ὁμοιώματα φιδιῶν, καρπῶν ἢ ἴσως λουλουδιῶν, πῆλινα δισκία ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ βρίσκονται στοὺς MM I τάφους. Ἐπίσης νέα παραδείγματα τῆς σειρᾶς τῶν ἐμβρυοσχημῶν πηλίνων ἀναθημάτων, δύο πῆλινες μικρογραφικὲς τράπεζες προσφορῶν καὶ πῆλινα εἰδώλια ζώων μικροῦ ἢ μεσαίου μεγέθους. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται ἡ ἀνέυρεση 85 ἀκέραιων ζωδίων μήκους 2 - 3 ἐκ. ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ ἔκταση 1 τ.μ. περίπου. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ εἰδώλια ζώων, μεσαίου μεγέθους εἶναι ὀλόβαφα μὲ μαῦρο χρῶμα καὶ λευκὴ ἐπίθετη κόσμηση. Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀποθέτη, ἀναφέρονται ἐπίσης μικροσκοπικὰ πῆλινα λοπάδια, χειροποίητα, ὕψους 3 ἐκ. διαμ. 2.5 ἐκ., τρίεδροι ἢ ρομβοειδεῖς πῆλινες ψῆφοι, ὁμοιώματα ἀνδρικῶν γεννητικῶν ὀργάνων ἀναθηματικοῦ χαρακτήρα, πῆλινο ἀναθηματικὸ ἐπίσης ἀνθρώπινο χεράκι μὲ ὀπὴ ἀνάρτησης, ὕψους 3.8 ἐκ., ἡμίτομο ἀνθρώπινου κορμοῦ ὕψ. 6 ἐκ., ἀκέφαλο εἰδῶλιο πτηνοῦ μὲ ἀνοικτὰ τὰ φτερά, σωζ. μήκ. 3.6 μ., ὁμοίωμα χοιριδίου μήκ. 3.3 κ.ῆ. Ἀπὸ τὰ παραπάνω ἰδιαίτερη ἀξία

ἔχει ὁ χρονολογικὸς προσδιορισμὸς σειρᾶς ἀνθρώπινων εἰδωλίων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν παλαιονακτορικὸ ἀποθέτη.

Σύντομη ἔρευνα στὸν διάδρομο μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν I-II (πίν. 138β) ἔδειξε ὅτι καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει μπαζωθεῖ ἀπὸ μεγάλους λίθους χωρὶς συνδετικὸ ὑλικό, ἀνάμεικτο μὲ καθαρὸ καστανὸ χρῶμα, χωρὶς ὄστρακα. Ἐξαίρεση ἀποτελέσσει τὸ τμήμα τῆς θεμελίωσης τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδρῶν I ποὺ ἔδωσε κνωσιακὴ καμαραϊκὴ κεραμεικὴ (θραύσματα ἀπὸ πολυχρῶμα γραπτὰ ὠοκέλυφα κύπελλα μὲ κυματιστὸ χεῖλος, βαθμιδωτὰ κύπελλα κ.ἄ.) καὶ συγκεντρωμένα κομμάτια κονιάματος μὲ κίτρινο, λευκὸ καὶ πορφυρὸ χρῶμα.

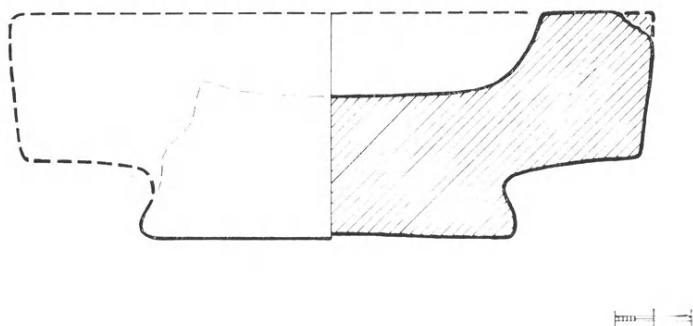
Χάλκινο ἐγχειρίδιο, σωζ. μήκ. 13.5 ἐκ., μὲ ἐπάργυρο καρφὶ καὶ τρεῖς ὑποδοχὲς προσήλωσης βρέθηκε ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ μετακινημένο δόμο ποὺ ἀνῆκε στὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τοῦ ἀνδρῶν II (εἰκ. 2, πίν. 140α).

Εἰκ. 2. Χάλκινο ἐγχειρίδιο.

*Ανδρῶν III

Συνεχίστηκε ἡ διερεύνηση τοῦ νότιου τμήματος ποὺ παρέμεινε ἡμιτελὲς κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἔκτασης 6 τ.μ. ὀρίζεται ἀπὸ τὴν κρηπίδα τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου IV. Ὁ τελευταῖος ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ καὶ παλαιότερα, δὲν ἔχει ἐσωτερικὴ ὄψη (πίν. 139α-β). Χαλαρὸ λιθομπάζωμα ὕψους 1.40 - 1.70 μ. κάλυπτε ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς πάχους 0.40 μ. ποὺ ἔδωσε εὐρήματα

Εἰκ. 3. Λίθινη τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη, ΥΜ Ι περιόδου.

καὶ κεραμεικὴ κατεξοχὴν τῆς ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι περιόδου καὶ τῆς παλαιοανακτορικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ νεοανακτορικὰ εὐρήματα ἀναφέρονται χαρακτηριστικά: α) Στρογγυλὴ τράπεζα προσφορῶν ἀπὸ φλεβωτὸ ἀλάβαστρο, ὕψ. 12.6 ἐκ., διαμ. 19.5 ἐκ. β) Ὁρθογώνια καλοδορυλεμένη τράπεζα με στρογγυλὸ πόδι ἀπὸ γκριζόμαυρο ὀφίτη, ὕψους 5.8 ἐκ., διαστ. πλευρ. 17.2×11.8 ἐκ. (εἰκ. 3, πίν. 140β). γ) Πώρινη βαθμιδωτὴ βάσις με ὀρθογώνια ἐγκοπὴ γιὰ ἐνθεση ἀντικειμένων, ὕψ. 44, σωζ. μήκ. 11.3 ἐκ. Ἀναφέρονται ἐπίσης 10 πήλινα ἀνθρώπινα εἰδώλια, ὕψ. 8 - 10 ἐκ., κεφαλὴ νεοανακτορικοῦ ἀνδρικοῦ εἰδωλίου με περίτεχνη κόμμωση, ὕψ. 4 ἐκ., τουλάχιστον 8 ἡμίτομα ἀνδρικῶν κορμῶν, ὕψ. 6 - 8 ἐκ., 10 νέα θραύσματα ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν πήλινων λατρευτικῶν σκευῶν με σφραγίσματα ταυροκεφάλων ἢ με γραπτὴ φυτικὴ κόσμησις². Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθοῦν τὰ πήλινα πτηνόμορφα εἰδώλια (πίν. 140γ), μήκ. 4 - 6 ἐκ., πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ὀλόβαφα με μαῦρο χρῶμα.

Ἡ ἔρευνα στὸν ἴδιο χῶρο ἔδειξε ὅτι τὸ ἄνδρρο ΙΙΙ κλείνει στὴ νότια πλευρὰ του με ἀναλημματικὸ τοῖχο ποὺ σώθηκε ἐν μέρει σὲ μήκ. 2.25 μ., ὕψ. 1.10 μ. καὶ καταλήγει στὴν ἐξωτερικὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου Ι.

Ἀπὸ τὰ μετὰλλινα ἀντικείμενα ἀναφέρονται 35 νέα δείγματα τῆς σειρᾶς τῶν ἐλασμάτινων ἀναθηματικῶν ἐργαλείων, μέσου μήκους 4 ἐκ. (εἰκ. 4, πίν. 141α). Στὸ τέλος τῆς παλαιοανακτορικῆς ἢ στὴν πρώτη νεοανακτορικὴ περίοδο

πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ πῆλινο γωνιαῖο τμήμα ἀπὸ ὁμοίωμα οἰκίσκου, ὁλόβα-
φου μὲ μαῦρο χρῶμα καὶ ἐγγάρακτη δῆλωση δόμων.

Εἰκ. 4. Χάλκινα ἀναθηματικά ἐλασμάτινα ἐργαλεῖα.

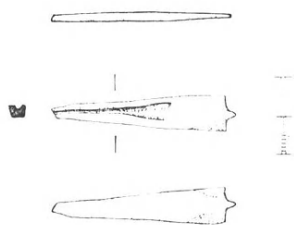

Εἰκ. 5. Χρυσὴ ἐπένδυση ἀπὸ ἀνάγλυφο δακτύλιο ρυτοῦ.

Τέλος, ἀπὸ τὴ σύντομη ἔρευνα ποὺ διενεργήθηκε στὰ ΒΔ τοῦ νεοανακτο-
ρικοῦ δωματίου V προέρχεται τμήμα χρυσῆς ἐπένδυσης ρυτοῦ, σωζ. μήκ. 0.135
μ., μὲ ἀνάγλυφες παράλληλες νευρώσεις (εἰκ. 5, πίν. 141β). Ἀναφέρεται ἐπίσης
τμήμα λίθινης τράπεζας προσφορῶν ποὺ σώζει 5 σύμβολα Γραμμικῆς γραφῆς
Α³, 10 φύλλα χρυσοῦ ἀπὸ ἐπένδυση ἀντικειμένων, 8 ἐνωμένα ἐλασμάτινα ἀνα-
θηματικά ἐργαλεῖα, ὅμοια μὲ τὰ προαναφερθέντα ἀπὸ τὸ ἀνδρὸ III, ἓνα χάλκι-
νο ἐργαλεῖο μήκ. 0.05, ἴσως γιὰ τὴν ἐγγάραξη μετὰλλινων ἐπιφανειῶν (εἰκ.
6, πίν. 141α, δεξ.).

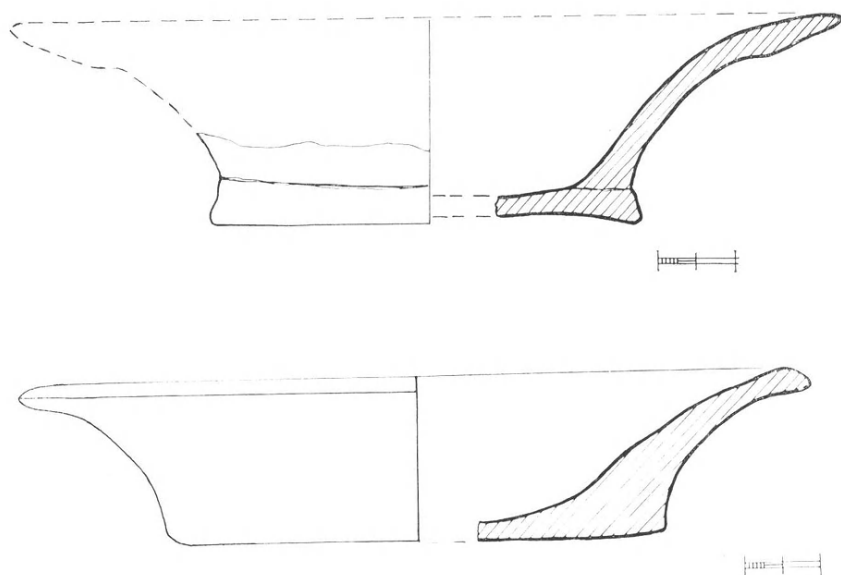
Ἀπὸ τὴν προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς ὀγκώδους κεραμεικῆς ποὺ ἔχει συγ-
κεντρωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀποθέτες τῶν ἀνδρῶν I - II - III διατυπώνονται παρα-
κάτω συνοπτικὰ μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ ὀρισμένες κατηγορίες παλαιοανα-

3. Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Δύο νέες ἐπιγραφές γραμμικῆς γραφῆς Α ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Κορυφῆς
Γιούχτα, Εἰλαπίνη, Τιμ. τόμος γιὰ τὸν καθηγ. Ν. Πλάτωνα, 85-91, πίν. 1-3, IO Ζα 14
M.H. 4743.

Εἰκ. 6. Χάλκινο ἀναθηματικὸ ἐργαλεῖο.

κτορικῶν ἀγγείων. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀβαθὴ πινάκια μὲ καλυκόσχημα τοιχώματα πού διακρίνονται: α) σὲ χειροποίητα, καὶ β) σὲ τροχήλατα. Στὴν εἰκ. 7 ἀπεικονίζονται δύο παραδείγματα ἀντίστοιχα. Τὸ πρῶτο ἔχει ἀδρὰ τοιχώματα, ὁ πυθμὲνός ἔχει κατασκευασθεῖ χωριστὰ καὶ «συρραφεῖ». Σῶζονται πολλὰ δακτυλικὰ ἀποτυπώματα, ὁ πηλὸς εἶναι καστανοκίτρινος, θαμπός, μὲ προσμίξεις, τὸ ἐπίχρισμα εἶναι ἐπίσης θαμπό, κιτρινωπό, μὲ ἔχνη φωτιᾶς. Τὸ δεύτερο παράδειγμα εἶναι λίγο μεγαλύτερο, ἀπὸ καστανοκόκκινο πηλὸ μὲ ἀρκετὲς προσμίξεις. Ἡ ἀνεύρεση ἀνάλογων πινάκων (shallow bowl) στὸ «Vat Room Deposit» τῆς Κνωσοῦ πού χρονολογεῖται στὴ ΜΜ ΙΙΑ περίοδο ὁριο-

Εἰκ. 7. Καλυκόσχημα πινάκια τῆς ΜΜ ΙΒ περιόδου.

θετεῖ τὸν χρονολογικὸ ὀρίζοντα, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται μία πρωιμότερη χρονολόγησις γιὰ τὰ παραδείγματα τοῦ Γιούχτα⁴. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα παραδείγματα τροχήλατων πινακίων, μερικὰ συμπληρωμένα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἀνδῆρου I, ποὺ σώζουν καὶ γραπτὴ κόσμησις μὲ κρεμαστὰ ἡμικύκλια.

Ἄλλος πολὺ κοινὸς τύπος ἀγγείου εἶναι τὸ γνωστὸ ἀπὸ τοὺς παλαιοανακτορικοὺς ἀποθέτες ἄωτο κύπελλο μὲ δισκοειδῆ βάση καὶ ὠσειδῆ τοιχώματα («αὐγουλιέρες, egg cups») (πίν. 141γ). Συναντᾶται σὲ τρεῖς τύπους:

Τύπος 1. Εἶναι τὰ χειροποίητα μὲ ἴχνη τοῦ ἐργαλείου λείανσης, ἡ ἀφαίρεσης πηλοῦ. Ἔχουν πρόσθετη βάση δουλεμένη χωριστά. Ὑπάρχουν τουλάχιστον 30 ἕμοια δείγματα, κυρίως μονόχρωμα μὲ μαῦρο θαμπὸ ἐπίχρυσμα καὶ πηλὸ σὲ χρῶμα ἀνοικτῆς ὥχρας, ἡ καστανοκίτρινο⁵.

Τύπος 2. Τὰ τροχήλατα μὲ πρόσθετη βάση χειροποίητη. Ἀναφέρονται 30 δείγματα. Εἶναι μονόχρωμα μὲ πλατιά ἀκανόνιστη συνήθως ταινία γύρω ἢ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν Κνωσὸ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν 3η ἀποθήκη τῆς δυτικῆς πτέρυγας⁶.

Τύπος 3. Πρόκειται γιὰ παραλλαγὴ τῶν δύο παραπάνω τύπων ἀλλὰ καὶ γιὰ πολὺ καλὸ τροχήλατο δεῖγμα. Ἀναφέρονται δύο παραδείγματα, ἓνα μονόχρωμο μὲ λευκὴ ταινία καὶ ἓνα ἐλλιπὲς μὲ πολύχρωμη γραμμικὴ κόσμησις.

Ὅλα τὰ παραπάνω δείγματα χρονολογοῦνται μετὰξὺ MM Ib καὶ MM IIa περιόδου μὲ ἐξάιρεση τὸν τύπο 1 ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὴ MM Ia περίοδο.

Ὁ παλαιοανακτορικὸς ἀποθέτης περιλαμβάνει ἐπίσης δείγματα ἀπὸ ἄωτα κύπελλα μὲ ραδινὰ καλυκόςχημα τοιχώματα (tumbler), λιγότερα ποτήρια μὲ ἡμισφαιρικὰ εἰκονικὰ τοιχώματα καὶ δισκοειδῆ βάση (goblet) καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ μόνωτων, μονόχρωμων κυρίως κυπέλλων μὲ κάθετη κυλινδρική ἢ ταινωτὴ λαβή. Τὰ τελευταῖα εἶναι κατεξοχὴν μελαμβαφῆ.

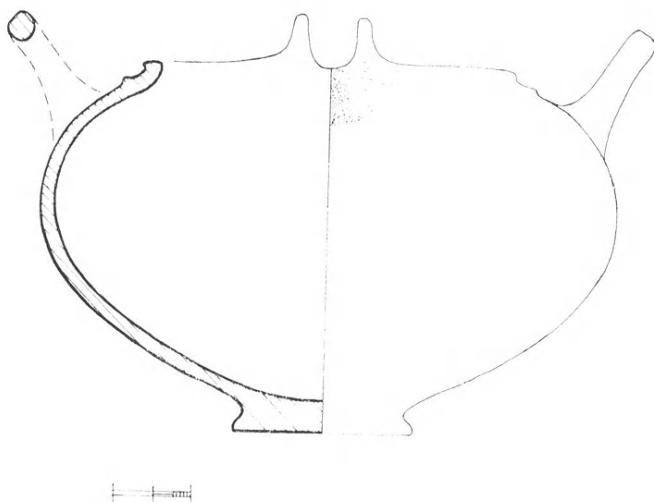
Ἀναφέρονται ἐπίσης ἄφθονα προχυτικὰ σκεύη ὅλων τῶν μεγεθῶν, ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι γραπτὰ μὲ λευκὴ γραμμικὴ κόσμησις ἢ πολύχρωμα (εἰκ. 8). Σύνηθες διακοσμητικὸ θέμα εἶναι ὁ πεντάκτινος ρόδακας ἢ στιγμορόδακας ποὺ

4. A. EVANS, PM I 167, fig. 118 α. 16, βλ. ἀνάλογα ἀπὸ Φαιστό, Vano LXI, ποὺ ταυτόχρονα περιλαμβάνει καὶ γεφυρόστομες πρόχους μὲ στρογγυλὰ τοιχώματα (LEVI 1976, 139, fig. 202).

5. Ἀνάλογα ἀπὸ Vat Room Deposit Κνωσοῦ, EVANS, 1921, PM, I, 167, fig. 118α, 10.

6. A. BROWN, A. Evans and the Palace of Minos, 68-9 (Oxford 1983).

σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις συνδυάζεται μὲ λευκὴ τράχωση σὲ μετωπικὴ διάταξη (πίν. 142α-β).

Εἰκ. 8. Πρόχους MM Ιβ - MM ΙΙ 1 περιόδου.

Ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἀνδῆρου ΙΙ ἀναφέρεται ἐπίσης κυλινδρική λαβὴ μονόχρωμου εὐρύστομου ἀγγείου μὲ σφράγισμα πιθανὸν ρόδακα, πολὺ κατεστραμμένου (πίν. 142γ). Σημειώνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐνσφράγιστων λαβῶν στὴν παλαιοανακτορικὴ ἐποχὴ εἶναι ἰδιαίτερα περιορισμένος (πρβ. τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὸν Πύργο Ἱερὰπετρας, ἀνασκαφὴ G. Catogan, Arch. Rep. 1976-77, 73). Τέλος, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἡ σειρὰ τῶν καρινωτῶν ὀλόβαφων κυπέλλων ποὺ σώζουν ἢ ὄχι ἐπίθετη κόσμηση μὲ λευκὸ χρῶμα. Ἀναφέρονται καὶ δέκα τουλάχιστον παραδείγματα κυπέλλων μὲ καρινωτὰ τοιχώματα. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ φέρει ἐπ'ἀλληλες ἀνάγλυφες νευρώσεις.

Τὰ πολὺτιμα νεοανακτορικὰ ἀφιερῶματα ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ ὁ πλοῦτος τῶν εὕρημάτων ποὺ ἔχει ἔως τώρα ἔλθει στὸ φῶς στὸ ἱερὸ κορυφῆς Γιούχτα τεκμηριώνουν τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ ἡ σχέση τῶν ἱερῶν κορυφῆς μὲ τὰ ἀνακτορικὰ κέντρα εἶναι καθοριστικὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὰ 23 ἢ 27 χρητικὰ ἱερὰ ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς ἱερὰ κορυφῆς, μόνο 6 ἢ 7 φαί-

νονται νὰ ἔχουν νεοανακτορικά ὕλικά⁷. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὅχι μόνο δὲν περιορίζει τὴ σημασία τῆς λατρείας ποὺ ἀσκεῖται αὐτὴν τὴν ἐποχὴ στὰ ἱερὰ κορυφῆς ἀλλὰ ἀπεναντίας καταμαρτυρεῖ τὴν ἀπευθείας ἐπικοινωνία τους μὲ τὰ οἰκονομικά καὶ διοικητικά κέντρα σὲ μιὰ ἐξελικτικὴ πορεία ἀνάπτυξης καὶ συγκεντρωτισμοῦ τῆς ἐξουσίας. Μὲ ἄλλα λόγια τὰ ἀνάκτορα ἢ οἱ ἡγετικές ομάδες, μετέχουν ἐνεργὰ στὴ δημόσια λατρεία ποὺ ἀσκεῖται στὰ ἱερὰ κορυφῆς.

Κατὰ τὸν Cameron ἡ στροφὴ τῆς λατρείας τῆς μινωικῆς θεότητας ἀπὸ τὸ ἀγροτικὸ στὸ ἀστικὸ περιβάλλον ἀποτελέσσε πιθανὸν πηγὴ ἔμπνευσης γιὰ τὴ θεματογραφία τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ κοσμοῦν τὰ ἀνάκτορα⁸. Μολονότι ἡ λατρεία στὰ ἱερὰ κορυφῆς ἀποδεικνύεται ὅτι ἐπικεντρώθηκε σὲ ὀρισμένες πλέον θέσεις, ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῆς θρησκείας φαίνεται ὅτι ἐνισχύθηκε μὲ τὴ διοχέτευση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος πρὸς τὰ ἱερὰ κορυφῆς. Αὐτὸ φανερῶναι ἡ ἔδρυση ἐπιβλητικῶν οἰκοδομημάτων, ἡ κατασκευὴ καὶ ἀφιέρωση πολύτιμων ἀναθημάτων στὰ ἱερὰ καὶ πολύτιμων σκευῶν μὲ σπάνιες εἰκονογραφικὲς ἀνάγλυφες παραστάσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἱερὰ κορυφῆς. Μὲ τὴ διαδικασία αὕτη φθάνουμε σὲ μιὰ τυποποίηση καὶ ἐνότητα τῆς λατρείας ποὺ φαίνεται καὶ στὴν ὁμοιότητα ὀρισμένης κατηγορίας εὐρημάτων, ὅπως λχ. τῶν ἐνεπίγραφων μὲ Γραμμικὴ γραφὴ Α τραπεζῶν προσφορῶν.

Στὴν περίπτωση τοῦ ἱεροῦ κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ὅλα τὰ παραπάνω ἐμφανίζονται σὲ κλίμακα τέτοια ὥστε νὰ δικαιολογεῖται ὁ χαρακτηρισμὸς ὅτι τὸ ἱερὸ αὐτὸ κατέχει κεντρικὴ θέση στὴ λατρεία τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς (focus). Ἄν ἡ ἄποψη αὕτη γίνῃ δεκτὴ, τότε καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς λατρείας φωτίζεται πιθανότατα ὁ κυρίαρχος ρόλος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ κατὰ τὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ-ΚΑΡΕΤΣΟΥ

7. Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς διατυπώθηκαν ἀναλυτικότερα στὶς ἀνακινώσεις ποὺ ἔγιναν στὸ Μυκηναϊκὸ σεμινάριο τοῦ Λονδίνου (Μάιος 1987) καὶ δὲν ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ στὸ IV Διεθνὲς Προϊστορικὸ Συνέδριο τῆς Ρώμης (*Απρίλιος 1988).

8. TAW II, 317 (London 1980). («That transference of the cult of a mountain - Top Goddess - to an urban context... as a fitting means of concecrating the newly erected second palaces of their towns to her workshop»).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΗ

Διὰ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Γεν. Γραμματέως ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία συνέχισε τὴν ἔκδοση τῶν γνωστῶν περιοδικῶν τῆς καὶ τῶν ἄλλων δημοσιευμάτων.

Περιοδικὰ Δημοσιεύματα:

- α) Ἐκτυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ τεῦχος τοῦ Ἔργου 1984.
- β) Ἐκτυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε ὁ τόμος τῶν ΠΑΕ 1982.
- γ) Ἀρχισε καὶ προχώρησε ἡ στοιχειοθεσία τῶν ΠΑΕ 1983.
- δ) Ἐκτυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1983.
- ε) Ἀρχισε καὶ προχώρησε ἡ στοιχειοθεσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1984.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α) Τελείωσε ἡ ἐκτύπωση καὶ κυκλοφόρησε ἡ ὑπ' ἀριθ. 101 ἐναίσιμος διатριβὴ τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Φωτεινῆς Ζαφειροπούλου, *Προβλήματα τῆς μυλιακῆς ἀγγειογραφίας*.

β) Ἐκτυπώθηκε καὶ κυκλοφόρησε τὸ ὑπ' ἀριθ. 102 βιβλίον τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀγγελικῆς Λεμπέση, *Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἐρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κάτω Σύμη Βιάννου Ι. Χάλκινα κορητικὰ τοξεύματα (1)*.

γ) Ἀρχισε καὶ προχώρησε ἡ στοιχειοθεσία τοῦ ὑπ' ἀριθ. 103 τιμητικοῦ τόμου, *Φίλια Ἐπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν διὰ τὰ 60 ἔτη τοῦ ἀνασκαφικοῦ του ἔργου*.

Συνεχίσθηκε ἐπίσης καὶ τελείωσε ἡ ἐκτύπωση ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ἀειμνήστου Ἀντιπροέδρου τῆς Ἑταιρείας Ἰωάννη Τραυλοῦ τοῦ Λεξικοῦ τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων τοῦ ἀειμνήστου Ἀναστασίου Ὁρλάνδου καθὼς

καὶ ἡ Βιβλιογραφία τῶν Μονῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου ἀπὸ τὴν βυζαντινολόγο κ. Μ. Θεοχάρη.

Γιὰ τὰ ἀνωτέρω ἡ Ἑταιρεία δαπάνησε συνολικὰ δρχ. 4.692.399.

Γιὰ τὴν ἀγορὰ βιβλίων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας στὴν ὁποία μελέτησαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1985 6.800 ἐπιστήμονες καὶ φοιτητὲς διατέθηκαν 1.665.434 δρχ.

Στὸν ξενώνα τῆς Ἑταιρείας τέλος φιλοξενήθηκαν λίγοι ξένοι ἀρχαιολόγοι, γιὰτὶ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα δωμάτια τὰ ὁποῖα διατίθενται, παραχωρήθηκαν στὴ Βιβλιοθήκη ἀφ' ἑνὸς καὶ ὁμοῦ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων τοῦ Λεξικοῦ τῶν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὁρῶν καὶ στὸ LIMC ἀφ' ἑτέρου. Ἐν τούτοις καὶ αὐτοὶ οἱ ξένοι ἐπιστήμονες, ἂν καὶ ὀλίγοι, θεωροῦν τὴν Ἑταιρεία τὸ «δεύτερο σπίτι τους», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐλέχθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1985

Ἐν Ἀθήναις τῇ 28ῃ Ἀπριλίου 1985 (τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ πέμπτου ἔτους), ἡμέρᾳ τῆς ἐβδομάδος Κυριακῇ, ὥρᾳ 10 ἀκριβῶς, συνῆλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22 ἐκ τῶν ἐταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1985 ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 203) Παπαντωνίου Ροζαλίνδης, 272) Φυλακτόπουλος Γ., 249) Συριόπουλος Κωνστ., 278) Χατζημιχάλης Ἰ., 97) Καρδαρᾶ Χρυσ., 168) Μπόνης Κωνστ., 259) Τραυλὸς Ἰωάν., 176) Μυλωνᾶς Γεώργιος, 138) Λαζαρίδης Π., 142) Λούβαρης Νικ., 208) Παπαχατζῆς Νικ., 15) Βαγιακάκος Δικαῖος, 217) Πετράκος Βασ., 56) Δοντᾶς Γεώργ., 102) Κισκύρας Δ., 60) Ἐφραίμογλου Λάζ., 276) Χατζηκακίδης Ἀθ., 202) Παπαϊωάννου Ἀ., 162) Μουρίκη Ντούλα, 20) Βασιλείου Σπ., 151) Μαυροματῆ Μαρία, 110) Κονιδάρης Γερ., 66) Ζερβουδάκη Ἡώς, 31) Γαλανόπουλος Ἀ., 69) Ζοῦμπος Ἀναστ., 196) Παπαδημητρίου Κωνστ., 82) Καλλίας Κωνστ., 107) Κόκκου Ἀγγελικῇ, 80) Καββαδίας Γεώργ., 120) Κουμανούδης Ἰωάν., 152) Μελισσηνοῦ Χρ., 230) Σακελλαράκης Ἰωάν., 129) Κυριαζῆ Ἠλέκτρα, 193) Παντελίδου - Γκόφα Μαρία, 163) Μουτσόπουλος Νικ., 103) Κοκκολάκης Μίνως, 48) Δασκαρόλης Ἀθαν., 282) Χριστόπουλος Παναγ., 173) Μπουφίδης Ν., 273) Φωτίου Κων., 216) Περαντινὸς Νικ., 160) Μιχαηλίδης - Νουάρος Γ., 128) Κριτζᾶς Χαρ., 113) Κοντὸς Παναγ., 188) Πάλλας Δ., 197) Παπαδόπουλος Ἀθαν., 76) Θεοχάρης Περικλῆς, 205) Παπαποστόλου Ἰωάν., 215) Πέππα - Δελμούζου Κωνστ., 204) Παπαπάνος Κωνστ., 101) Κεραμόπουλλος Δημ., 42) Γριτσόπουλος Τ., 229) Σακελλαράκης - Σαπουνᾶ Ἐφη, 124) Κουταλίδου Χρ., 83) Καλλιγᾶ - Γερουλάνου Χρ., 53) Δημακοπούλου Αἰκ., 106) Κοκκολιάδης Σπ., 167) Μπέζη Ἐλ., 36) Γιαννακόπουλος Γεώργ., 161) Μιχαηλίδου - Νουάρου Εὐθ., 182) Νταῖ Ἑρρική - Εἰρήνη 29) Βότση Κρυστάλλη Κ., 153) Μερίκας Γεώργ., 127) Κριμπᾶς Κωνστ., 9) Ἀντουράκης Γεώργιος, ἥτοι ἐν ὅλῳ ἐταῖροι 72, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον

31 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπεῖαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1985, ἀκούσωσι τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1984 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1984.

Ὁ Ἀντιπρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Ἰ. Τραυλὸς ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανεροῦς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Φυλακτόπουλος, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Κωνστ. Μπόνης, Α' Γραμματεὺς ἡ κ. Μ. Παντελίδου - Γκόφα καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ κ. Ἡ. Ζερβουδάκη. Ὁ ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Φυλακτόπουλος ἐκήρυξε τὴν ἑναρξιν τῆς συνεδρίας καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1984. Ἡ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Μ. Παντελίδου - Γκόφα ἀνέγνωσε περίληψιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. Κωνστ. Ἀδαμίδη, Σπ. Βασιλείου, Δημ. Γκόφα, Τ. Γριτσοπούλου, Κωνστ. Παπαπάνου. Ἠκολούθησε συζήτησις ἐπὶ τῆς ἐκθέσεως.

Ὁ κ. Παπαπάνος ἀνέφερε ὅτι διὰ τρίτην φορὰν ἐπισημαίνεται εἰς τὴν Ἐκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ἡ ἀνάγκη καλυτέρας ἀξιοποιήσεως τῆς ἀκινήτου περιουσίας τῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπέδειξε τὴν ἑναρξιν ἀπὸ τοῦ παρόντος ἔτους μιᾶς συντόνου προσπαθείας πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν.

Ἐξ ἄλλου ὁ κ. Καλλίας παρετήρησεν ὅτι εἰς τὸν Ἰσολογισμόν ἀναγράφονται καταθέσεις 400 ἐκατ. δρχ. περίπου, αἱ ὁποῖαι, κατὰ τὴν γνώμην του, θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποιηθοῦν.

Ὁ κ. Θεοχάρης ἀνεφέρθη εἰς τὸν τρόπον διατυπώσεως διαφόρων ἐξόδων καὶ ἐζήτησε νὰ πληροφορηθῇ ἀπὸ τὸ Συμβούλιον ἐὰν ἔχουν ἀξιοποιηθῇ τὰ ἀνήκοντα εἰς τὴν Ἑταιρείαν χρεώγραφα, ὥστε νὰ ἀποδίδουν τόκους.

Ἀπαντῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐρωτήματα ὁ κ. Γ. Μυλωνᾶς ἀνέφερεν ὅτι, ὅταν ἀνέλαβε τὴν Γενικὴν Γραμματεῖαν, ὁ κ. Ἰ. Κωστόπουλος, Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς Πίστεως, τὸν συνεβούλευσε νὰ μὴ προβῇ ἡ Ἑταιρεία εἰς τὴν πώλησιν τῶν ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῆς μετοχῶν, διότι, λόγῳ μειώσεως τῆς ἀξίας των, ἡ Ἑταιρεία θὰ ἐζημιούτο καὶ ὅτι ἦτο προτιμότερον νὰ εἰσπράττεται τὸ καταβαλλόμενον μέρισμα. Ἐκτοτε ἔχουν συσταθῇ εἰδικαὶ ἐπιτροπαὶ διὰ τὴν ἀξιοποίη-

σιν τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἑταιρείας, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν κατέληξαν εἰς εἰσῆγγελ-
σιν θετικῶν προτάσεων, καὶ ἐλπίζει ὅτι ὠρισμένα νέα μέλη θὰ βοηθήσουν εἰς
τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῆς Ἑ-
ταιρείας.

Εἰς ἐρώτησιν τοῦ κ. Κονιδάρη ἐὰν ὑπάρχουν ρευστὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα
καὶ ἐὰν ταῦτα εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπενδυθοῦν εἰς Ὀμόλογα Τραπεζῶν, ὁ κ. Γ.
Μυλωνᾶς ἀπήντησεν ὅτι πράγματι ἡ Ἑταιρεία κατέχει 1000 χρυσᾶς λίρας,
προερχομένας ἐκ τῆς κληρονομίας Ἀ. Ὁρλάνδου, αἱ ὁποῖαι ὅμως, κατόπιν συ-
στάσεως ἀρμοδίου ὑπαλλήλου Τραπεζῆς, δὲν εἶναι σκόπιμον νὰ δραχμοποιη-
θοῦν.

Ἡ κ. Μαυροματῆ παρατήρησεν ὅτι θὰ ἦτο ὀρθότερον τὸ κονδύλιον α' Ε-
πιχορηγήσεις ΕΟΚ» νὰ καταχωρηθῇ εἰς τὸ Ἐνεργητικὸν καὶ ὁ κ. Παπαπάνος
ἀπήντησεν ὅτι ἡ ἀναγραφή θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὀρθή ὡς ἔχει, διότι συντάσσεται
ὑπὸ εἰδικοῦ Παρέδρου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου.

Ὁ κ. Χριστόπουλος παρατήρησεν ὅτι τὸ ἀναγραφόμενον ποσὸν ἐκ δρχ.
10.829 διὰ συνδρομὰς περιοδικῶν εἶναι πολὺ χαμηλὸν καὶ ἐξ αὐτοῦ συμπεραί-
νει ὅτι ἡ προμήθεια αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ βασίζεται εἰς ἀνταλλαγάς.

Ἐπ' αὐτοῦ ἡ κ. Μουρίκη, ὡς Ἐφορος τῆς Βιβλιοθήκης, διευκρίνισεν ὅτι,
ἐπειδὴ τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ παραγγέλλονται σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικό-
τητα εἰς τὸν οἶκον Wasmuth τῆς Δ. Γερμανίας, ὁ ὁποῖος καὶ διαθέτει εἰς τὸ
ἐξωτερικὸν ὅλα τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας, τὰ ἀντίστοιχα ποσὰ ἀναγράφ-
ονται ὡς α' Ἐκπτώσεις βιβλίων», καὶ μόνον ἡ ἐπὶ πλέον ἀξία αὐτῶν καταχω-
ρεῖται, ὡς ποσὸν δι' ἀγορὰν βιβλίων. Ἐπίσης προσέθεσεν ὅτι ὁ ρυθμὸς ἐμπλου-
τισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δὲν ἦτο πολὺ ἱκανοποιητικὸς,
ἀλλ' ὅτι ἤδη κατὰ τὸ τρέχον ἔτος ἐδαπανήθησαν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν περίπου
800.000 δρχ., παραλλήλως δὲ ὅτι καταβάλλεται προσπάθεια περικοπῆς ἄλλων
ἐξόδων, διὰ νὰ αὐξηθῇ ἡ ἀγορὰ νέων βιβλίων.

Ὁ κ. Σκιλάρντι παρατήρησεν ὅτι διετέθησαν μόνον 11 ἑκατ. δρχ. δι' ἀνα-
σκαφὰς καὶ διετύπωσε τὴν εὐχὴν, πρῶτον νὰ ἀξιοποιηθοῦν τὰ ἀκίνητα τῆς Ἑ-
ταιρείας καὶ δεύτερον, τὸ Τμῆμα Δημοσιευμάτων νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκτύπωσιν
περισσοτέρων βιβλίων, τόσον εἰς τὴν ἐλληνικὴν, ὅσον καὶ εἰς ξένην γλῶσσαν.

Ἀπαντῶν εἰς τὰ ἀνωτέρω ὁ κ. Γ. Μυλωνᾶς διευκρίνισεν ὅτι τὰ 11 ἑκατ.
δρχ. ἀντιστοιχοῦν εἰς τοὺς ἰδίους πόρους τῆς Ἑταιρείας, ἐνῶ αἱ ἐπιχορηγήσεις
τῆς Κυβερνήσεως παρέχονται δι' ὠρισμένας, συγκεκριμένας ἀνασκαφὰς, καὶ

ὥς ἐκ τούτου τὰ ποσὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μεταφερθοῦν πρὸς ἐνίσχυσιν ἄλλων. Σχετικῶς πρὸς τὰ δημοσιεύματα παρετήρησεν ὅτι, ἡ Ἑταιρεία δὲν εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὸν ἐκτυπούμενον ἀριθμὸν αὐτῶν, καὶ ὅτι ἀντιθέτως εἶναι πρόθυμος νὰ προβῇ εἰς τὴν δημοσίευσιν ἀποτελεσμάτων ἀνασκαφῶν, τὰ ὅποια θὰ ὑποβάλουν οἱ ἀρχαιολόγοι. Τέλος, ἀνέφερεν ὅτι παλαιότερα ὁ Κανονισμὸς τῆς Ἑταιρείας ἀπηγόρευε τὴν δημοσίευσιν εἰς ξένην γλῶσσαν, ἐνῶ τώρα ἡ δέσμευσις αὐτῇ ἔχει παρακαμφθῇ καὶ εἰς τὰ κείμενα προστίθενται περιλήψεις εἰς ξένην γλῶσσαν, ἥδη δὲ ἐκτυπῶνται εἰς τὴν Ἀγγλικὴν μελέτῃ περὶ τῶν Νεολιθικῶν εὐρημάτων τῶν Μυκηνῶν.

Περαίνουσα τὴν ἐκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία προέτεινεν ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1984, ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἐπιτροπείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν τοῦ ἔτους 1984.

Μετὰ τὴν ἐγκρίσιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας, ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Φυλακτόπουλος ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1985.

Ὅρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν κ.κ. Χαραλάμπους Κριτζᾶ καὶ Κωνστ. Παπαδημητρίου, προσῆλθον, ἀναγινωσσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου, καὶ ἐψήφισαν ἐταῖροι 72, γενομένης δὲ διαλογῆς, ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας, ἔλαβον: α) Κ. Ἀδαμίδης 69 ψήφους, β) Σπ. Βασιλείου 70 ψήφους, γ) Δημ. Γκόφας 70 ψήφους, δ) Τ. Γριτσόπουλος 69 ψήφους, ε) Κ. Παπαπάνος 67 ψήφους, στ) Δ. Πάλλας 1 ψῆφον καὶ ζ') Ἰ. Κωστόπουλος 1 ψῆφον.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1985 οἱ κ.κ. 1) Κ. Ἀδαμίδης, 2) Σπ. Βασιλείου, 3) Δημ. Γκόφας, 4) Τ. Γριτσόπουλος, 5) Κ. Παπαπάνος.

Εἵτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Γ. Φυλακτόπουλος ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1984.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβου-

λίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον, διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν.

Εἴτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 11.30 π.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως
Γ. ΦΥΛΑΚΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Α' Γραμματεὺς
Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ - ΓΚΟΦΑ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
Κ. ΜΠΟΝΗΣ

Ἡ Β' Γραμματεὺς
ΗΩΣ ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Οἱ Ψηφολέκται

Χ. ΚΡΙΤΖΑΣ
Κ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Δ '

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ε Κ Θ Ε Σ Η ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Κύριε Πρόεδρε,

Σύμφωνα με τις διατάξεις των άρθρων 31 και 32 του 'Οργανισμού της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας ή 'Εξελεγκτική 'Επιτροπή συντάσσει έκθεση περί της εξέλεγγξεως του άπολογισμού του λήξαντος έτους την όποιαν και υποβάλ-λει προς την Συνέλευση των 'Εταίρων.

Κατά τὸ άρθρο 17 του 'Οργανισμού της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας άκο-λουθεΐται στην τήρηση των λογιστικῶν βιβλίων τὸ διπλογραφικὸ σύστημα. Τὰ λογιστικά βιβλία πού τηρήθηκαν τὸ έτος 1984 με τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι τὰ εξής:

1. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Ταμείου.
2. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Ε.Τ.Ε. Α/σμός Νο 480246.
3. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507001.
4. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507002.
5. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507003.
6. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507004.
7. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507005.
8. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507006.
9. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507007.
10. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 507008.
11. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483002.
12. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483003.
13. 'Αναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. 'Επαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483004.

14. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483005.
15. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483005.
15. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483007.
16. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483008.
17. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Τραπ. Ἐπαγγ. Πίστεως, Α/σμός Νο 483009.
18. Ἀναλυτικὸ ἡμερολόγιο Διαφόρων Πράξεων.
19. Συγκεντρωτικὸ Ἡμερολόγιο.
20. Συγκεντρωτικὸ Καθολικό.
21. Βιβλίον Ἰσολογισμῶν.
Παράλληλα μὲ τὰ βιβλία αὐτὰ τηρήθηκαν καί,
1. Βιβλίον παρακολουθήσεως πιστώσεων
2. Βιβλίον παρακολουθήσεως κινήσεως Χ Ε Π

Ἀνάλυση Λογαριασμῶν Ἰσολογισμοῦ

Ἑνεργητικὸ

1. «Γήπεδα». Ἀναγράφεται ἡ ἀξία τῶν οἰκοπέδων ποὺ ἔχει στὴν κυριότητά της ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τιμὲς τοῦ 1980.
2. «Κτίρια». Ἀπεικονίζονται στὸν Ἰσολογισμό μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο. Ἡ ἀξία τους ἔχει ὁλοσχερῶς ἀποσβεσθεῖ.
3. «Ἐπιπλα καὶ Σκεύη». Περιλαμβάνονται τὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη κυριότητος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὁλοσχερῶς ἀποσβεσμένα μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο χάριν μνείας.
4. «Βιβλία Βιβλιοθήκης». Στὸν λογαριασμὸ αὐτὸν ἐμφανίζονται τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο, καὶ τοῦτο γιατί οἱ σπάνιες αὐτὲς ἐκδόσεις καὶ τὰ ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου βιβλία δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτιμῶνται κατ' ἀξίαν σὲ τρέχουσες τιμές.
5. «Προτομές». Περιέχονται οἱ διάφορες μαρμάρινες προτομὲς ἐντὸς τοῦ κτιρίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας χάριν μνείας μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο.
6. «Βιβλία ἀποθέματος». Στὸν λογαριασμὸ αὐτὸν παρουσιάζεται ἡ ἀξία τῶν παλαιῶν ἐκδόσεων οἱ ὁποῖες ἔπαυσαν νὰ πωλοῦνται λόγῳ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων. Ἡ ἀξία τους ὑπόκειται σὲ ἐτήσια ἀπόσβεση.

7. «Βιβλία». Ὁ λογαριασμὸς αὐτὸς περιλαμβάνει τὴν κίνηση τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἑταιρείας ποὺ διατίθενται γιὰ πώληση. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ τιμὴ διαθέσεως καλύπτει ἀπλῶς τὸ κόστος χάρτου, στοιχειοθεσίας καὶ ἐκτυπώσεώς τους, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται καὶ τὸ ἀναλογικὸ κόστος ἀπὸ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν λειτουργικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας καθὼς ἐπίσης καὶ κάποιον ποσοστὸ μικτοῦ κέρδους. Ἀντίθετα μάλιστα χορηγοῦνται εὐρύτατα ἐκπτώσεις.

Προέχει βέβαια ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ καθαρὴ ἐμπορικὴ σκοπιὰ.

Τὰ βιβλία παρουσίασαν τὴν ἐξῆς κίνηση:

Πώληση

Ἀκαθάριστες εἰσπράξεις	δρχ. 2.462.020. —
Μεῖον χορηγηθεῖσες ἐκπτώσεις	δρχ. 559.615. —
Καθαρὲς εἰσπράξεις	δρχ. <u>1.902.405</u>

Μέσο ποσοστὸ ἐκπτώσεως: 22.80%. Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κόστος τῶν πωληθέντων βιβλίων ἀνέρχεται σὲ 2.462.920 δρχ., τότε ἡ ἐκπτώση χορηγήθηκε σὲ βάρος τοῦ Κεφαλαίου.

8. «Χάρτης Ἐκτυπώσεων». Ἀπεικονίζει τὴν ἀξία τοῦ ὑπολοίπου χαρτιοῦ προορισμένου γιὰ τὶς ἐκτυπωτικὲς ἐργασίες τῆς Ἑταιρείας.
9. «Χρεῶστες Χ Ε Π». Τὴν 31.12.1984 ὑπῆρχαν ἀναπόδοτα χρηματικὰ Ἐντάλματα Προπληρωμῆς ὕψους 24.610.305 δρχ. Τὸ ποσὸ αὐτὸ ἀφορᾷ κυρίως Χ Ε Π ποὺ ἐκδόθηκαν τὸν μῆνα Δεκέμβριο 1984 καὶ ὅπως δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀπόδοσή τους. Πάντως ἔχουν ἤδη τακτοποιηθεῖ.
10. «Χρεώγραφα». Τὰ χρεώγραφα κυριότητος τῆς Ἑταιρείας βρίσκονται κατατεθειμένα γιὰ φύλαξη στὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος.
11. «Διαθέσιμα». Στὴν ὁμάδα αὐτὴ τῶν λογαριασμῶν ἐμφανίζονται οἱ πάσης φύσεως καταθέσεις τῆς Ἑταιρείας στὶς Τράπεζες Ἑθνικὴ, Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως καὶ Ἀγροτικῆ, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ μετρητὰ τοῦ Ταμείου.

Παθητικὸ

1. «Ἐγγυήσεις». Ἀφορᾷ τὶς ἐγγυήσεις ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῶν ἀκινήτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
2. «Ἀποδεκτέα Χ Ε Π». Ὁ λογαριασμὸς αὐτὸς εἶναι τοῦ ἰδίου περιεχομένου μὲ τὸν λογ/σμὸ Ἑνεργητικοῦ «Χρεῶστες Χ Ε Π».
3. «Πιστώσεις Ἔργων». Ἀπεικονίζονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν διαφόρων πιστώσεων ποὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴν ἐκτέλεση διαφόρων ἐπωνύμων ἔργων. Ἀφοροῦν δηλαδὴ ἐργασίες ποὺ καλύφθηκαν μὲ χρήματα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων καὶ ὅχι μὲ Κεφάλαια τῆς Ἑταιρείας. Παραθέτουμε πίνακα τῆς κινήσεως τῶν κονδυλίων γιὰ τὰ ἔργα αὐτά.
4. «Κεφάλαιον». Τὸ Κεφάλαιο εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ποσότητα ποὺ προκύπτει ἂν ἀπὸ τὸ Ἑνεργητικὸ τοῦ Ἰσολογισμοῦ ἀφαιρέσουμε τὸ Καθαρὸ Παθητικόν. Ἀπεικονίζει τὴν Καθαρὴ Περιουσία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ βάση τὴν ἀποτίμηση τῶν διαφόρων στοιχείων τοῦ Ἰσολογισμοῦ. Ἡ μεταβολὴ τοῦ Κεφαλαίου ἀνάμεσα στὰ δύο χρονικὰ σημεῖα τῆς ἐνάρξεως καὶ λήξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1984 μᾶς δίνει τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑταιρείας. Ἔτσι ἔχουμε:

Κεφάλαιο τῆς 1/1/1984 Δρχ. 493.648.406. —

» τῆς 31/12/1984 » 532.412.125. —

Αύξηση τοῦ Κεφαλαίου κατὰ » 38.763.719. —

Ἀποτελέσματα χρήσης 1984

Ἡ σύνθεση τῶν διαφόρων λογαριασμῶν μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τῆς κινήσεως τῶν δαπανῶν καὶ προσόδων τῆς Ἑταιρείας, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ δραστηριότητά αὐτή.

Δαπάνες

Παραθέτουμε μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς των στὸ σύνολο.

Ἀνασκαφαὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	Δρχ. 11.481.596	ἢ	20,2 %
Ἀπολαβὲς προσωπικοῦ καθαρές	» 26.477.824	ἢ	46,6 %
Συντήρηση-φύλαξη περιουσίας	» 1.996.666	ἢ	3,5 %
Ἐκπτώσεις βιβλίων	» 559.615	ἢ	1,0 %

Ἀποσβέσεις	»	1.929.942	ἡ	3,4 %
Λοιπές λειτουργικὲς δαπάνες	»	2.855.107	ἡ	5,0 %
Ἀπόδοση κρατήσεων ΙΚΑ κλπ.	»	7.583.975	ἡ	13,3 %
Ἐκδοση δημοσιευμάτων	»	3.904.343	ἡ	7,0 %
Γενικὸ Σύνολο	»	56.789.068	ἡ	100 %

Τὸ σύνολο τῶν δαπανῶν ἀνῆλθε σὲ δρχ. 56.789.068— ἔναντι δραχμῶν 51.007.745.— τὸ 1983, αὐξήθηκαν δηλαδή οἱ δαπάνες κατὰ δρχ. 5.781.323.— ἡ ποσοστὸ 11, 3%. Ἡ αὐξηση αὐτὴ βρίσκεται σὲ λογικὰ πλαίσια, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη ὅτι γιὰ ἀποζημιώσεις ἀποχωρησάντων ὑπαλλήλων διατέθηκαν 4.308.148 δρχ., τότε τὸ ὕψος τῶν ὑπολοίπων δαπανῶν τοῦ 1984 αὐξήθηκε κατὰ ἐλάχιστο (2,8%) σὲ σχέση μετὰ τὸ 1983.

Τὰ παραπάνω φανεροῦν ὅτι καταβλήθηκε, παρὰ τὶς οἰκονομικὲς συγκυρίες, κάθε δυνατὴ προσπάθεια συμπίεσης τῶν δαπανῶν καὶ συγκράτησής τους πάρα πολὺ κάτω τοῦ ἐπίσημου δείκτη μεταβολῆς τιμῶν (πληθωρισμοῦ), παρ' ὅλο ὅτι οἱ δαπάνες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι ἄκρως ἀνελαστικές. Τοῦτο ἐπιτεύχθηκε χάρις στὴν ὀρθολογικὴ ἀντιμετώπιση τῶν πραγματικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας μετὰ βάζου τὸ πνεῦμα τῆς λιτότητας καὶ τῆς οἰκονομίας.

Πρόσοδοι

Οἱ ἀκαθάριστες (μικτὲς) πρόσοδοι ἔτους 1984 κατὰ κατηγορίαν ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Πρόσοδοι ἀκίνητης περιουσίας	Δρχ.	11.229.351.—	ἡ	11,7 %
2. Πρόσοδοι ἀπὸ χρεώγραφα	»	11.969.354.—	ἡ	12,5 %
3. Πρόσοδοι ἀπὸ ἐπιχορηγήσεις	»	7.788.790.—	ἡ	8,1 %
4. Πρόσοδοι ἀπὸ ἀπόδοση καταθέσεων ..	»	63.460.892.—	ἡ	66,4 %
5. Πρόσοδοι διάφοροι	»	1.104.400.—	ἡ	1,3 %
Σύνολο	»	95.552.787.—		1000 %

Ἡ κατανομὴ αὐτὴ συμπίπτει ἀκόμη σὲ δύο μεγαλύτερες κατηγορίες:

1. Πρόσοδοι ἀπὸ τὴν ἴδια περιουσία	Δρχ.	32.091.895.—	ἡ	33,6 %
2. Πρόσοδοι ἀπόδοσης καταθέσεων	»	63.460.892.—	ἡ	66,4 %
Σύνολο	»	95.552.787.—	ἡ	100 %

Οἱ πρόσοδοι τοῦ 1984 αὐξήθηκαν ἔναντι ἐκείνων τοῦ 1983 κατὰ 23.391.037 δρχ. ἢ 32,4%. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στήν αὐξηση τῆς ἀπόδοσης τῶν καταθέσεων καὶ λιγότερο στὶς μεταβολές τῶν ὑπολοίπων μεγεθῶν. Ἡ αὐξηση αὐτὴ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι διατέθηκαν γιὰ τὰ ἔργα περισσότερες πιστώσεις, εἶναι ὅμως εὐκαιριακὴ γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὸν ρυθμὸ ἀπορρόφησής τους ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές ἀλλὰ καὶ τὴν πιθανότητα τῆς μὴ συνεχίσεώς τους, τὰ ἔσοδα τοῦ 1985 ἀναμένονται νὰ διαμορφωθοῦν σὲ πολὺ χαμηλότερα ἐπίπεδα.

Ἡ σύγκριση τῶν δαπανῶν ποὺ ἔγιναν καὶ ἀφοροῦν τῇ δραστηριότητῃ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, μὲ τὶς προσόδους τῆς ἰδίας περιουσίας της, μᾶς δίνει τὰ παρακάτω ἀποτελέσματα:

1. Πρόσοδοι ἰδίας περιουσίας Δρχ. 32.091.895.—

2. Δαπάνες » 56.789.068.—

Διαφορὰ ἀρνητικὴ » 24.697.173.—

Ἡ ἀρνητικὴ αὐτὴ διαφορὰ καλύπτεται βεβαίως ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῶν καταθέσεων τῶν πιστώσεων, δὲν παύει ὅμως νὰ ἀποτελεῖ ζημίᾳ τῆς Ἑταιρείας σὲ βάρος τοῦ Κεφαλαίου της. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ πρόσοδοι εἶναι ἄκρως ἐλαστικὲς καὶ ἡ πραγματοποίησή τους σχεδὸν στὸ σύνολο ἐξαρτᾶται ἀπὸ παράγοντες ἀστάθμητους.

Γενικὲς Παρατηρήσεις - Προτάσεις

Ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ «Ἰσολογισμοῦ» καὶ τῶν «Ἀποτελεσμάτων» καταλήγουμε στὰ ἑξῆς: Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καταβάλλει κάθε δυνατὴ προσπάθεια ὥστε οἱ λειτουργικὲς τῆς δαπάνες, παρὰ τὴν ἀνελαστικότητά τους, νὰ συμπίεζονται καὶ νὰ κινοῦνται μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἀπαραιτήτων πραγματικῶν ἀναγκῶν της.

Ἀπὸ τὶς δαπάνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν τὸ 20,2% ἀφορᾷ τὶς ἴδιες ἀνασκαφές, τὸ 59,9% ἀπολαβές προσωπικοῦ καὶ ἀσφαλιστικὲς εἰσφορές, τὸ 7% ἐκδόσεις δημοσιευμάτων, τὸ 3,4% ἀποσβέσεις καὶ μόνο τὸ 9,5% τὴν εὐρύτερη λειτουργία της.

Οἱ ἴδιες ἀνασκαφές θὰ πρέπει νὰ διενεργοῦνται ὕστερα ἀπὸ πλήρη προγραμματισμὸ καὶ προϋπολογισμὸ κόστους ὥστε, κατὰ τὸ δυνατόν νὰ ἐπιτευχθεῖ τὸ καλὺτερο ἐπιστημονικὸ ἀποτέλεσμα μὲ τὸ ἐλάχιστο δυνατό κόστος.

Οἱ ἀπολαβές προσωπικοῦ εἶναι ἄκρως ἀνελαστικές καὶ οἱ μεταβολές τους γίνονται μὲ βάση τὴν Α.Τ.Α. Θεαματικές αὐξήσεις στὸν ἀριθμὸ τοῦ προσωπικοῦ ποὺ ὑπηρετεῖ δὲν ἔχουν γίνεи, ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Ἑταιρείας ἐπιτρέπουν κάτι τέτοιο, παρ' ὅλο ὅτι ἔχουν διευρυνθεῖ οἱ ὑπηρεσιακὲς ὑποχρεώσεις τοῦ προσωπικοῦ ποὺ τώρα ὑπηρετεῖ καὶ ὅλες οἱ ἐργασίες τῆς Ἑταιρείας ἔχουν αὐξηθεῖ μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τοῦ ἀνασκαφικοῦ καὶ ἀναστηλωτικοῦ ἔργου της. Ἐνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὶς ἀπολαβές εἶναι ἡ καταβαλλόμενη νόμιμη ἀποζημίωση στοὺς ἀποχωροῦντες ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ὑπαλλήλους. Θὰ πρέπει νὰ συσταθεῖ εἰδικὸς λογαριασμὸς γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀντιμετώπιση αὐτῆς τῆς ὑποχρέωσης, ὥστε νὰ μὴ βρεθεῖ ἡ Ἑταιρεία σὲ οἰκονομικὴ δυσχέρεια.

Ἐπιτακτικὴ πλέον παρουσιάζεται τώρα, ἀπὸ ὅποτεδῆποτε ἄλλοτε, ἡ ἀνάγκη γιὰ ἀξιοποίηση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας ὥστε νὰ αὐξηθοῦν τὰ ἔσοδά της. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи μόνο μὲ τὴν ἀναπροσαρμογὴ τῶν μισθωμάτων, προτείνουμε τὴν οἰκοδόμησιν τῶν οἰκοπέδων εἴτε μὲ ἀντιπαροχὴ εἴτε μὲ αὐτεπιστασία, ἢ τὴν ἀγορὰ ἀκινήτων (διαμερισμάτων, γραφείων, μαζιζιῶν).

Θὰ πρέπει νὰ γίνονιν σχετικὲς προσπάθειες πρὸς τὸ ὙΠΠΟ ὥστε νὰ αὐξηθεῖ ἡ κρατικὴ ἐπιχορήγησιν, τουλάχιστον μέχρι τοῦ ὕψους τῶν ἰδίων ἀνασκαφῶν. Μὲ δεδομένη τὴν ἀνελαστικότητα τῶν δαπανῶν καὶ τὴν ἔλλειψιν σταθερῶν πόρων, ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ θὰ φθάσουμε στὸ σημεῖο τὰ ὅποιαδῆποτε ἔσοδα τῆς Ἑταιρείας νὰ μὴν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν κάλυψιν τῶν λειτουργικῶν της δαπανῶν καὶ τῶν ἐξόδων ἀναπτύξεως τῶν δραστηριοτήτων της, γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἰδίας περιουσίας της.

Τελειώνοντας, θὰ ἦταν παράλειψιν ἂν δὲν σημειώναμε τὴν πολύτιμη συνεισφορά τῶν ὑπαλλήλων τοῦ Λογιστηρίου στὴν ὅλη διεξαγωγὴ τοῦ λογιστικοῦ καὶ διαχειριστικοῦ ἔργου καὶ κατὰ τὸ 1984.

Γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση ἐπισυνάπτεται ὁ Ἰσολογισμὸς καὶ ὁ Λογαριασμὸς τῶν Ἀποτελεσμάτων τοῦ 1984.

Ἀθῆναι, 22 Ἀπριλίου 1985

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπὴ

Κ. ΑΔΑΜΙΑΝΗΣ
ΣΠ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΔΗΜ. ΓΚΟΦΑΣ
Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΙΝΗΣΕΩΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ ΕΡΓΩΝ

Έργον	Υπόλοιπο 1-1-1984	Χορηγηθείσες πιστώσεις & αδιάθετ. υπόλ.	Λαπανεθέντα	Υπόλοιπο 31-12-84
1. Συντήρηση μνημείων 'Ακροπόλεως	99.540.348.—	165.618.342.—	131.233.036.—	133.925.654.—
2. Συντήρηση μνημείων 'Ακροπόλεως από πιστώσεις Ε Ο Κ	18.800.765.—	43.993.205.—	23.809.581.—	38.984.389.—
3. 'Ανασκαφαί Μακεδονίας	52.240.297.—	212.271.—	15.300.000.—	37.152.568.—
α) Βεργίνα			3.500.000.—	
β) Δίον			6.100.000.—	
γ) Σίνδος			700.000.—	
δ) Πέλλα			5.000.000.—	
4. 'Ανασκαφαί Θράκης	6.970.000.—	12.645.000.—	19.615.000.—	—
α) 'Αβδηρα			5.985.000.—	
β) 'Αμφίπολις			3.780.000.—	
γ) Μαρώνεια			4.150.000.—	
δ) Μεσημβρία			4.700.000.—	
ε) 'Αρδα 'Εβρου			1.000.000.—	
5. 'Ανασκαφαί Σπάτων	—	288.744.—	288.744.—	—
6. 'Ενάλεια 'Ερευναι Πύλου	65.748.664.—	100.312.170.—	142.397.667.—	23.663.167.—
7. 'Εργασίαι Δήλου	19.500.000.—	2.000.000.—	21.500.000.—	—
8. 'Εργασίαι 'Αρχ. 'Ολυμ. — πίας	19.500.000.—	—	—	19.500.000.—
9. 'Επικούριος 'Απόλλων	4.539.580.—	40.000.000.—	30.640.920.—	13.898.660.—
10. 'Ανασκαφαί Θήρας	—	6.300.000.—	5.000.000.—	1.300.000.—
11. Μουσείον Μυκηνηῶν	—	30.000.000.—	9.516.020.—	20.483.980.—
12. 'Ανασκαφαί Ραμνουίντος	—	3.000.000.—	2.700.000.—	300.000.—
13. 'Ιδαῖον 'Αντρον Κρήτης	—	4.000.000.—	4.000.000.—	—
14. 'Ανασχ. Φθιωτίδων Θηβῶν	—	3.000.000.—	2.670.000.—	300.000.—
15. Θέατρον Διονύσου	—	12.000.000.—	2.000.000.—	10.000.000.—
16. Μυστρᾶς	—	10.000.000.—	10.000.000.—	—
17. 'Ιερὸν 'Ασκληπιοῦ 'Επιδαύρου	—	6.000.000.—	2.900.000.—	3.100.000.—
18. 'Ιλίου Μέλαθρον	—	6.000.000.—	—	6.000.000.—
19. 'Ανασχ. Ζάκρου	—	6.267.115.—	4.535.270.—	1.731.845.—
Σύνολον	286.839.654.—	451.636.847.—	428.106.238.—	310.370.263.—

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ
ΧΡΗΣΗ 1984

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

ΠΑΓΙΟ

Γήπεδα	171.133.200.—	
Κτίρια	9.000.—	
Έπιπλα και Σκεύη	1.000.—	
Βιβλία Βιβλιοθήκης	1.000.—	
Προτομές	1.000.—	
Βιβλία αποθέματος	<u>8.000.000.—</u>	179.145.200.—

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Βιβλία προς διάθεση	89.954.365.—	
Χάρτες Έκτυπώσεων	<u>181.200.—</u>	90.135.565.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ

Χρεώστες από ΧΕΠ		24.610.305.—
------------------------	--	--------------

ΑΞΙΕΣ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΙΟΥ

Χρεώγραφα διάφορα		144.459.221.—
-------------------------	--	---------------

ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ

Ταμείο	516.960.—	
--------------	-----------	--

Καταθέσεις στην Έθνική Τράπεζα Ελλάδος

Λογαριασμός Νο 480246	4.128.454.—	
» 480042	139.133.—	
» 485244	44.059.—	
» 485489	14.730.—	
» 485420	109.235.—	4.435.611.—

Καταθέσεις στην Τράπ. Έπαγγελμ. Πίστεως

Λογαριασμός Νο 507001	47.080.575.—	
» 507008	16.150.581.—	
» 507003	12.940.982.—	
» 507004	7.225.579.—	
» 507005	5.418.656.—	
» 507006	14.311.954.—	
» 507007	23.776.467.—	126.904.794.—

Καταθέσεις στην Αγροτική Τράπεζα

Λογαριασμός Νο 0624	300.000.000.—	431.857.365.—
---------------------	---------------	---------------

Σύνολο Ένεργητικού

870.207.656.—

Θεωρήθηκε

Ό Έλεγκτής

Αθήναι, 31 Δεκεμβρίου 1984

Θ. Δ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΘΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Καθαρή θέση τῆς 31/12/1984 532.412.125.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ

Ἐγγυήσεις 140.000.—
Ἀποδοτέα ΧΕΠ 24.610.305.— 24.750.305.—

ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Συντήρηση Ἀκρόπολης 133.925.654.—
Ἐπιχορήγηση ΕΟΚ γιὰ Συντήρηση Ἀκρόπολης 38.984.389.—
Ἀνασκαφές Θήρας 1.300.000.—
Μουσεῖον Μυκηνῶν 20.483.980.—
Ἀνασκαφές Μακεδονίας (Βεργίνα, Δίον, Σίνδος,
Πέλλα) 37.152.568.—
» Ζάκρου 1.731.845.—
» Φθιωτίδων Θηβῶν 330.000.—
» Πύλου 23.663.167.—
Διονυσιακὸ Θέατρο 10.000.000.—
Ἀνασκαφές Ἀρχαίας Ὀλυμπίας 19.500.000.—
Συντήρηση Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος 13.898.660.—
Γιῶν Μέλαιθρον 6.000.000.—
Ἱερὸ Ἀσκληπιοῦ Ἐπιδαύρου 3.100.000.—
Ἀνασκαφές Ραμνοῦντος 300.000.—
Μυθολογικὸ Λεξικὸ 2.674.963.— 313.045.226.—

Σύνολο Παθητικοῦ 870.207.656.—

Ἀθῆναι, 31 Δεκεμβρίου 1984

Ὁ Προϊστάμενος Λογιστηρίου

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΧΡΗΣΗΣ 1984

ΕΞΟΔΑ

Άνασκαφὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας	11.481.596.—
Μισθοδοσία προσωπικοῦ	18.470.786.—
Ἀποζημιώσεις ἀποχωρησάντων ὑπαλλήλων	4.308.148.—
Ὀδοιπορικὰ ἐξόδα ὑπαλλήλων	3.698.890.—
I.K.A.	7.528.510.—
Φόροι καὶ Τέλη	55.465.—
Συντήρηση ἀκινήτων	571.238.—
Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	100.166.—
Αἰθουσα διαλέξεων	11.886.—
Ξενῶν	38.620.—
Συνδρομὲς σὲ Ἑφημερίδες & περιοδικὰ	10.829.—
Δαπάνες καθαριότητος	156.733.—
Θέρμανση	168.647.—
Ἡλεκτροφωτισμὸς	593.582.—
Ύδρευση	27.003.—
Τηλεφωνικὰ	190.362.—
Ταχυδρομικὰ	291.326.—
Δικαστικὰ ἐξόδα	430.760.—
Ἐκπτώσεις Βιβλίων	559.615.—
Ἀσφάλιστρα	57.686.—
Διάφορες Δαπάνες	116.438.—
Ἐνδυση - Ὑπόδηση	58.259.—
Συγγραφικὰ δικαιώματα	288.260.—
Γραφικὴ ὕλη	350.242.—
Συντήρηση Ἐπίπλων & Σκευῶν	37.218.—
Δαπάνες φιλοξενίας	21.994.—
Ἐκδοση δημοσιευμάτων	3.904.343.—
Φύλακτρα χρεωγράφων	1.330.524.—
Ἀποσβέσεις	1.929.942.—
Σύνολο Ἐξόδων	56.789.068.—
Πρὸς ἐξίσωση	38.763.719.—
ΣΥΝΟΛΟ	95.552.787.—

Θεωρήθηκε

Ἀθῆναι, 31 Δεκεμβρίου 1984

Ὁ Ἐλεγκτὴς

Θ. Δ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

	Ε Σ Ο Δ Α
1. Κρατικές Έπιχορηγήσεις	1.578.790.—
2. Συγγραφικά δικαιώματα	1.030.800.—
3. Δωρεές διαφόρων	210.000.—
4. Μισθώματα ακινήτων	10.910.351.—
5. Μισθώματα αιθουσών	319.000.—
6. Μερίσματα εκ μετοχών	11.969.354.—
7. Απόδοση ιδίων Κεφαλαίων	63.460.892.—
8. Συνδρομές εταίρων	73.600.—
Σ Υ Ν Ο Λ Ο	95.552.787.—

Ἀθήναι, 31 Δεκεμβρίου 1984

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου

Ι. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

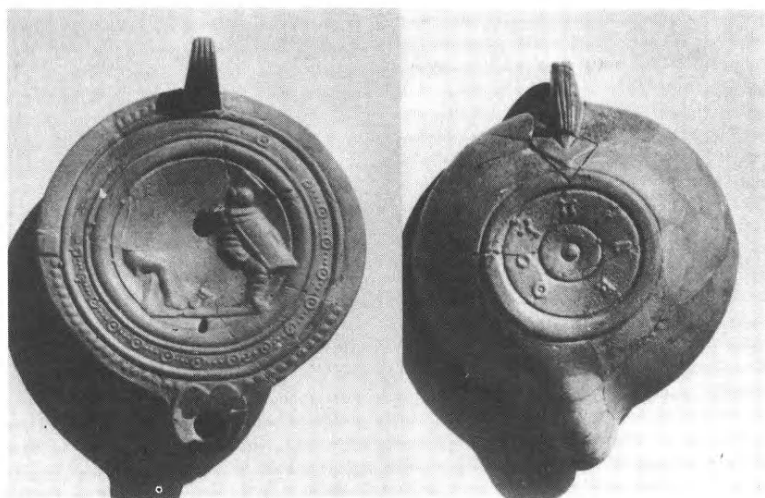
ΠΙΝΑΚΕΣ

α. Γραπτός κορινθιακός ήγεμόνας στρωτήρας άρ. 755. β. Κεφαλή νεανίου άρ. 764 από
τή γλυπτή διακόσμηση τής βάσης του αγάλματος τής Νέμεσης.

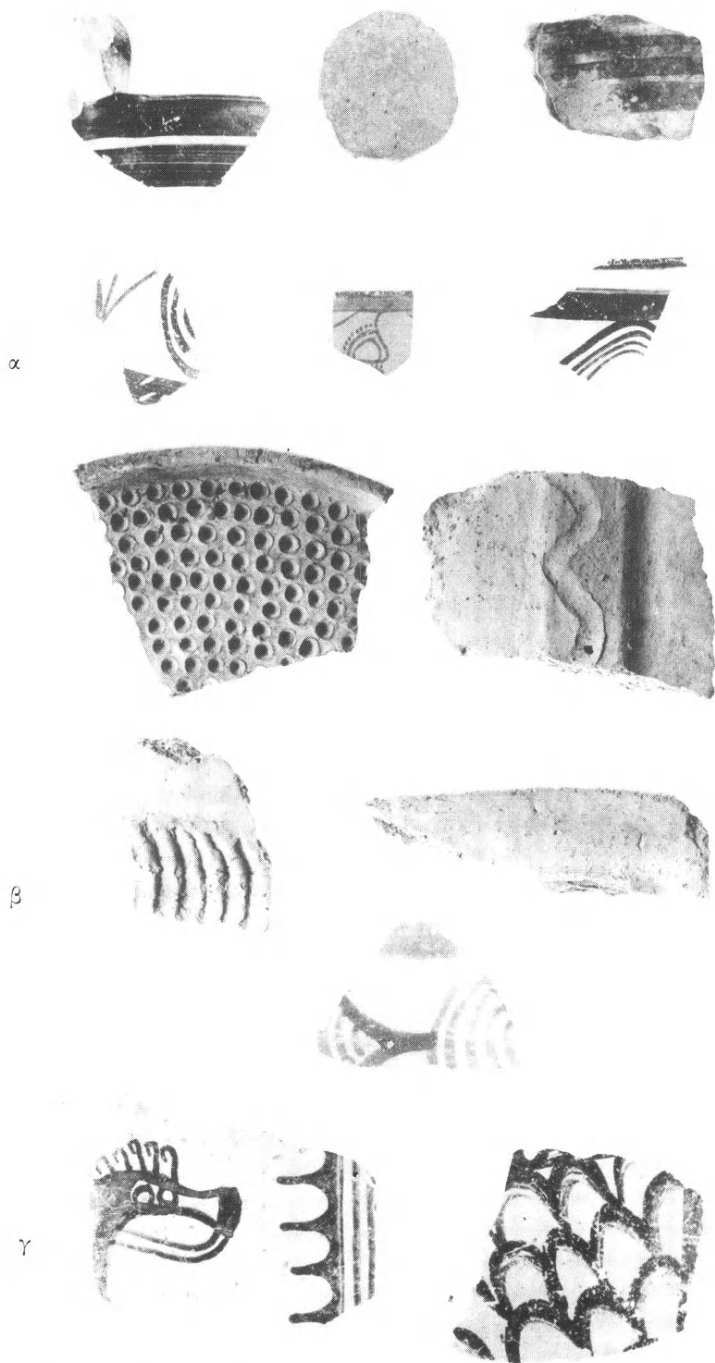
α. Ταφικός περίβολος του 4ου αἰ. π.Χ. κοντὰ στὸ φρούριο. β. Βάση ἐπιτύμβιου ναΐσκου
 μὲ λείψανα ἐπιγράμματος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

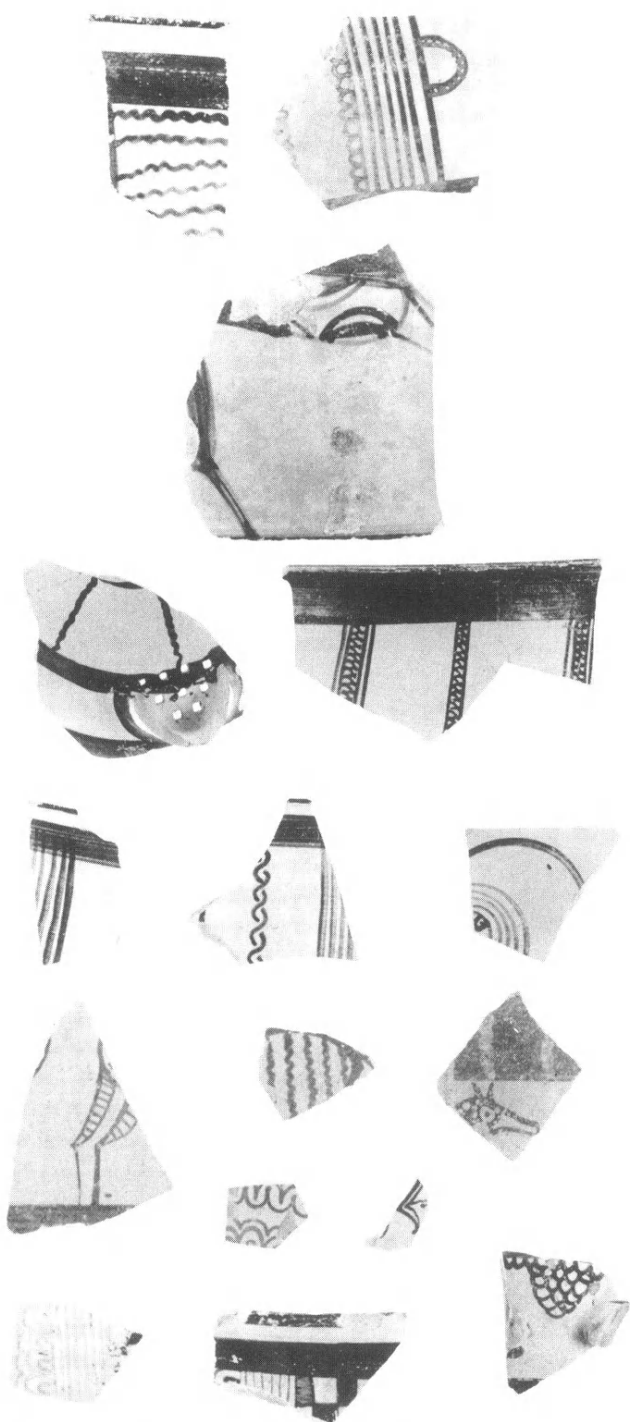
α. Μεταγενέστερος τάφος κατασκευασμένος από μέλη ταφικοῦ περιβόλου τοῦ 4ου αἰ.
π.Χ. β. Λύχνος τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Πιρείου.

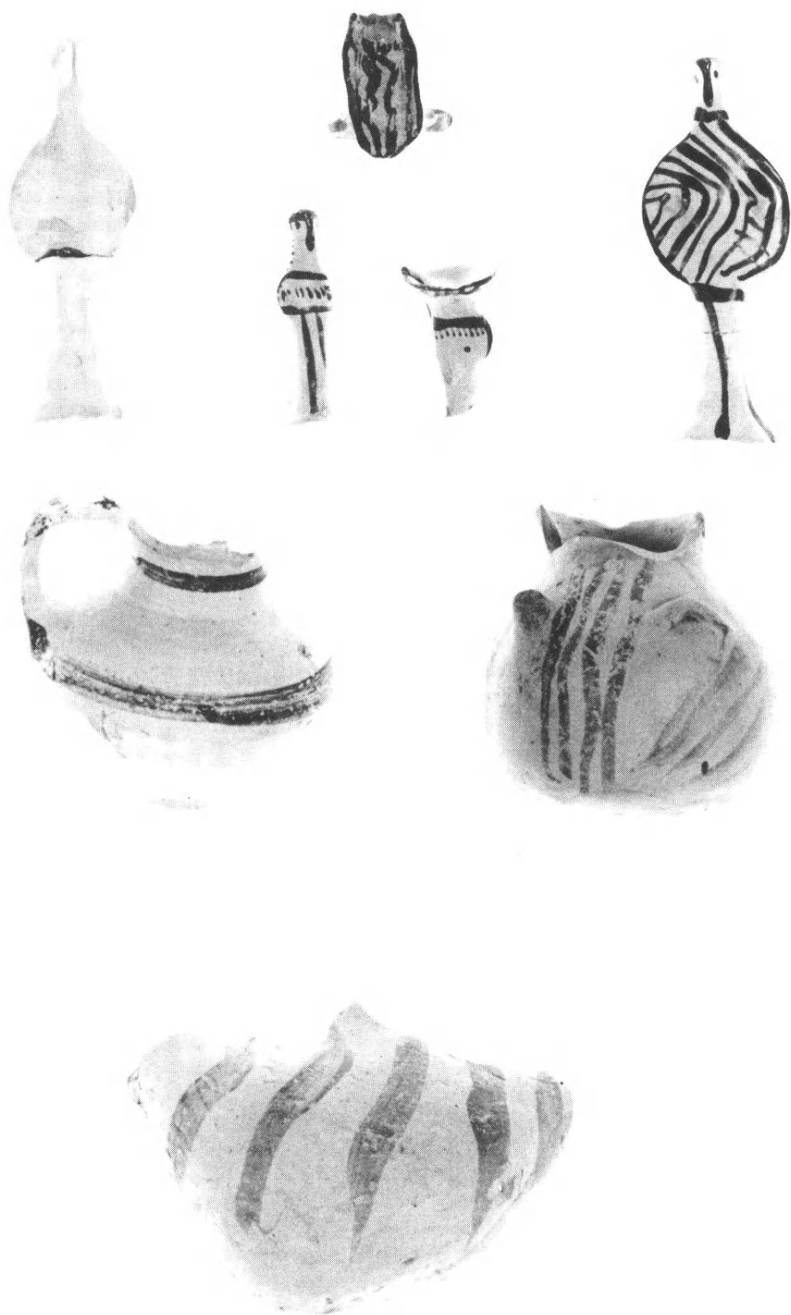
α-δ. Δωμάτιο V: α. Χάντρες. β. Κοσμήματα από υαλόμαζα. γ. Όπεϊς και δόντι κά-
πρου από τὸ δάπεδο. δ. Ἀμύγδαλα καὶ πυρῆνες ἀπὸ ἐλιές.

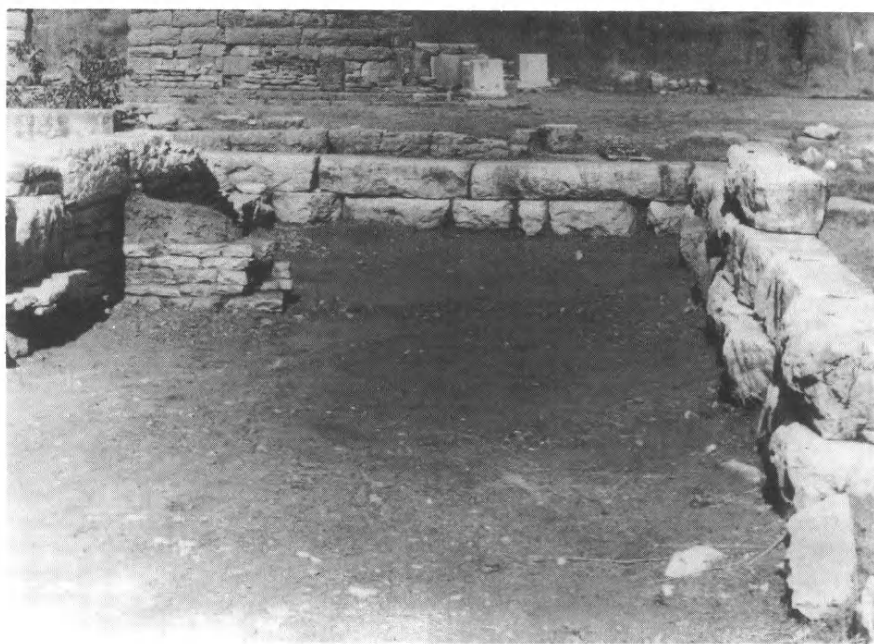
α. Κεραμεική από τὸ δωμάτιο VIα. β-γ. Δωμάτιο V: β. Μαγειρικό σκεῦος, ὅμοιο πίθων καὶ κομμάτι στρωτήρα. γ. Κεραμεική ἀπὸ τὸ δάπεδο.

α. Κεραμεική από τὸν ἀγωγό. β-γ. Κεραμεική ἀπὸ τὸ δωμάτιο V.

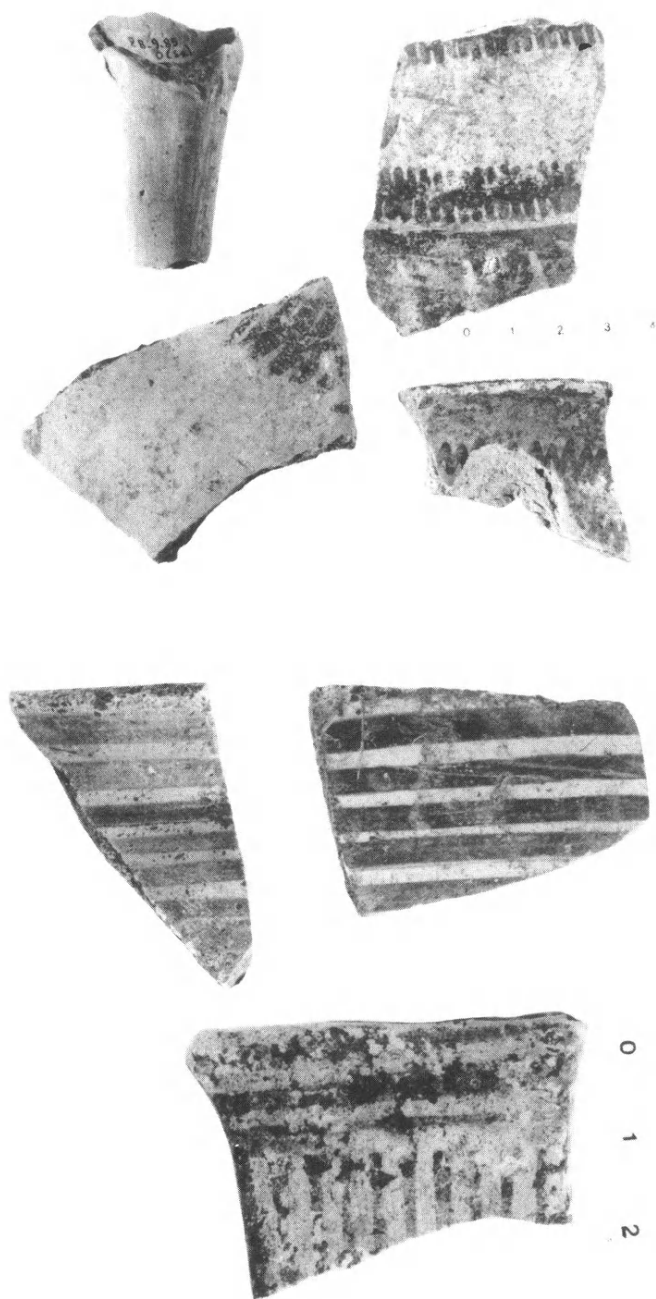
α. Ειδώλια από τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου V. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ δωμάτιο V (ἐπάνω) καὶ I (κάτω).

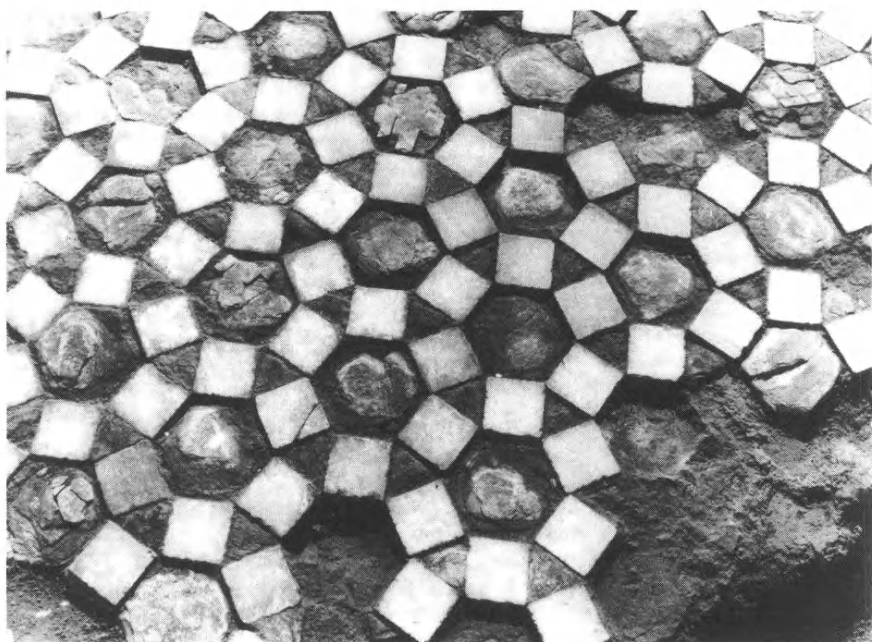
α. "Αποψη από ΒΔ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς. β. Τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἰωνικῆς στοᾶς
 μὲ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχο.

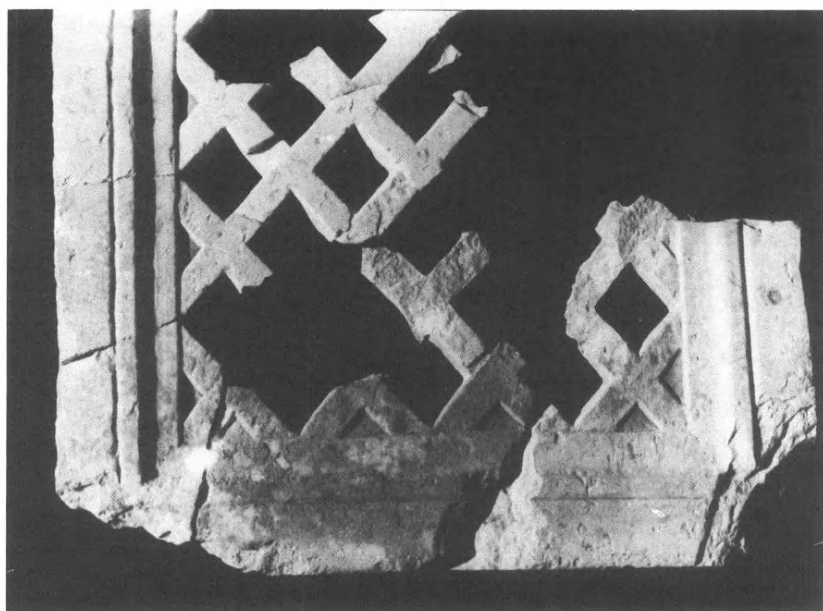
α. Στρωματογραφία της ΒΑ γωνίας τοῦ Ο. β. Ἡ βορειοανατολική γωνία τοῦ στυλοβάτη περιστυλίου τοῦ κτιρίου Ο.

α. Πόδι ύστερομυκηναϊκής κύλικας καὶ ὄστρακα τῆς τοπικῆς χειροποίητης γραπτῆς κεραμεικῆς τύπου IV. β. Κορινθιακὰ ὄστρακα ὑστερογεωμετρικῶν χρόνων.

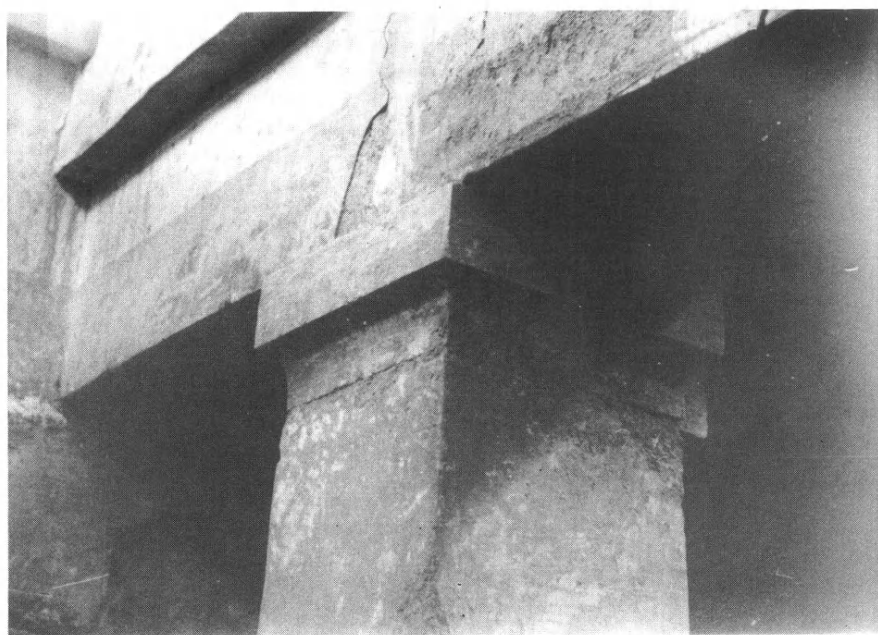
α. Μαρμαροθετήματα άψιδωτοϋ κτίσματος. β. Κιονόκρανο ιωνικό με σύμφυτο έπίθημα
τοϋ όρόφου τοϋ άψιδωτοϋ κτίσματος.

α. Κιονόκρανο ιωνικό με σύμφυτο επίθημα. β. Διάτρητο θωράκιο του βαπτιστηρίου.

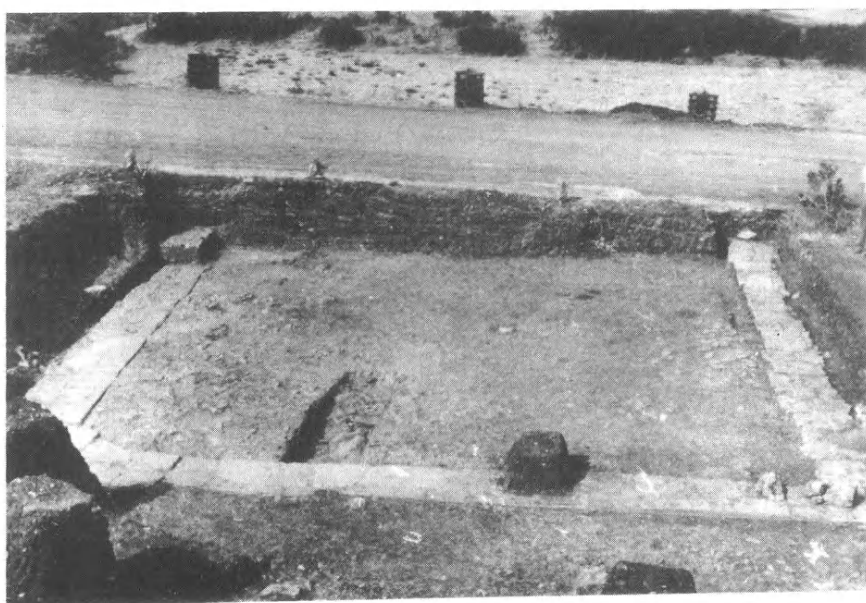
α. "Αποψη τοῦ τύμβου ποὺ κάλυπτε τὸν κιβωτιόσχημο τάφο Παλατιτίων (ἀπὸ Α). β.
"Αποψη τοῦ τάφου Παλατιτίων, ἄνω ὄψη (ἀπὸ Α).

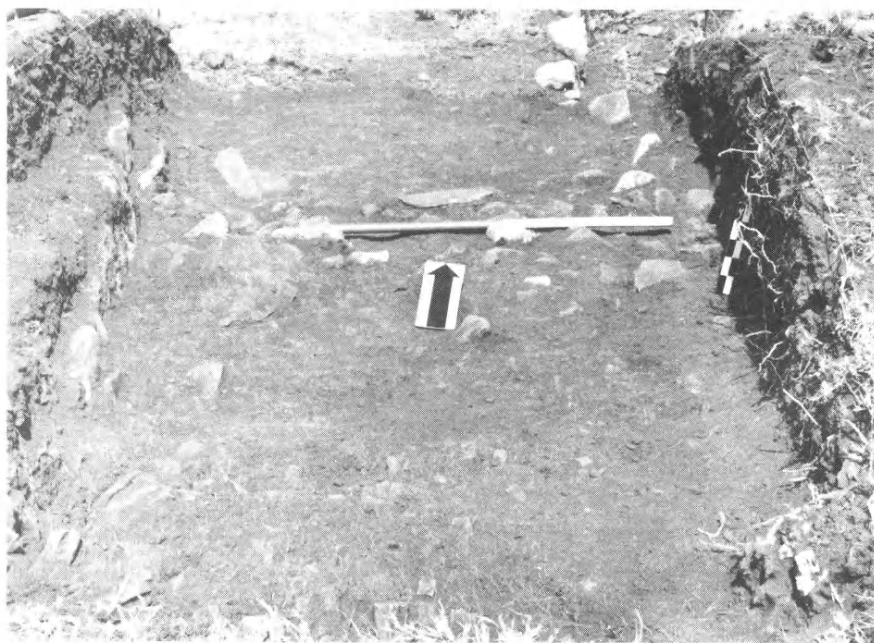
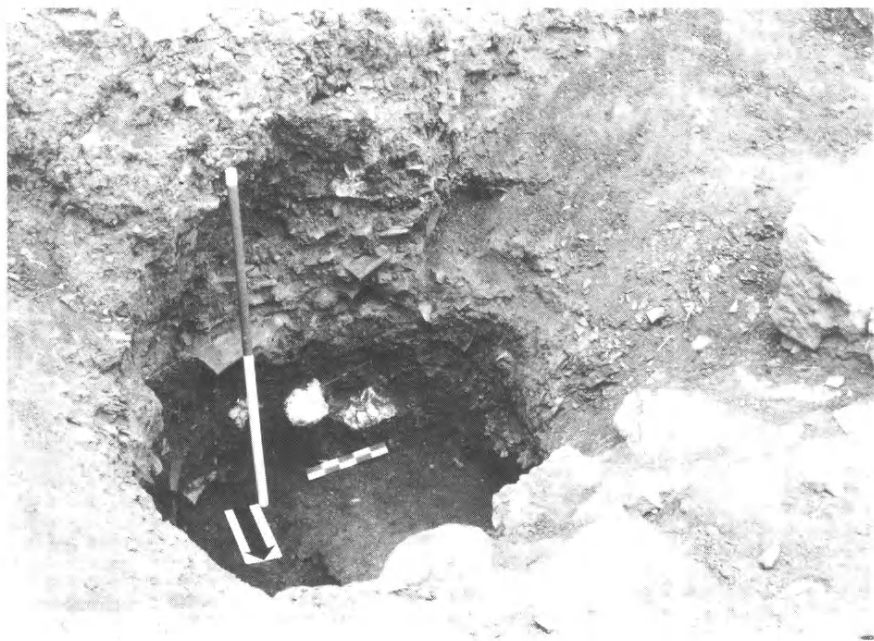
Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου Παλατιτσίων πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό: ὁ ἀνατολικὸς πεσσός
(ἀπὸ ΒΔ).

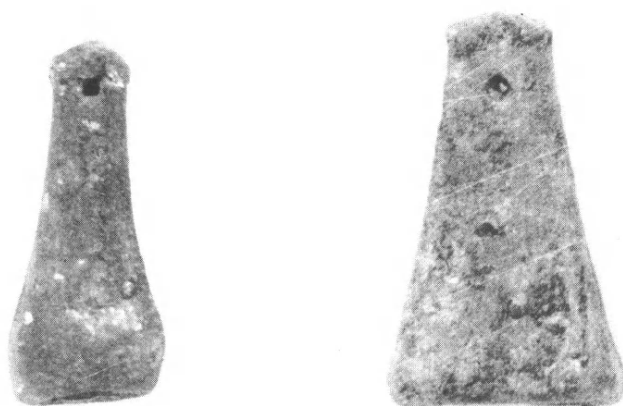
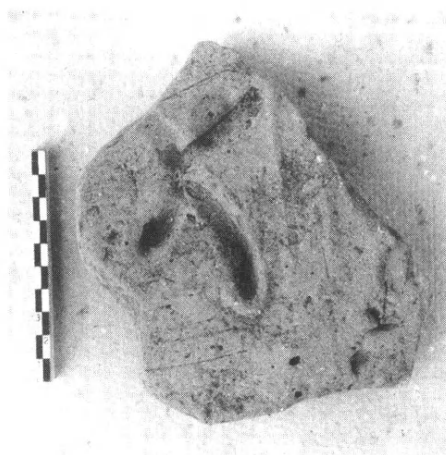
α-β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου Παλατιτσίων μετὰ τὸν καθαρισμό: α. Ἡ γραπτὴ ζωφόρος μετὰ τὴ βλαστόσπειρα (δυτ. τοῖχος). β. Τὸ πουλὶ (περιστέρι;) στὸν δυτ. τοῖχο.

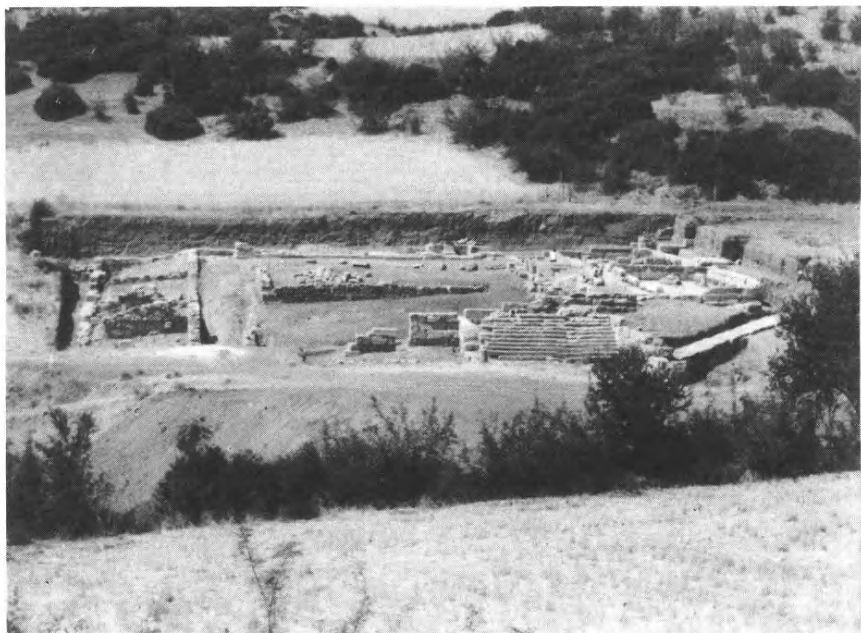
α-β. Περιοχή ἱεροῦ Εὐκλείας: α. Τὸ περιστύλιο ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Τὸ περιστύλιο ἀπὸ τὰ Α.

α-β. Ἀκρόπολη: α. Ὁ βόθρος. β. Ἡ τομὴ T. 85.1 ἀπὸ N.

α. Θραῦσμα ἀπὸ κέραμο στρωτήρα. β. Μολύβδινες ἀγνύθες.

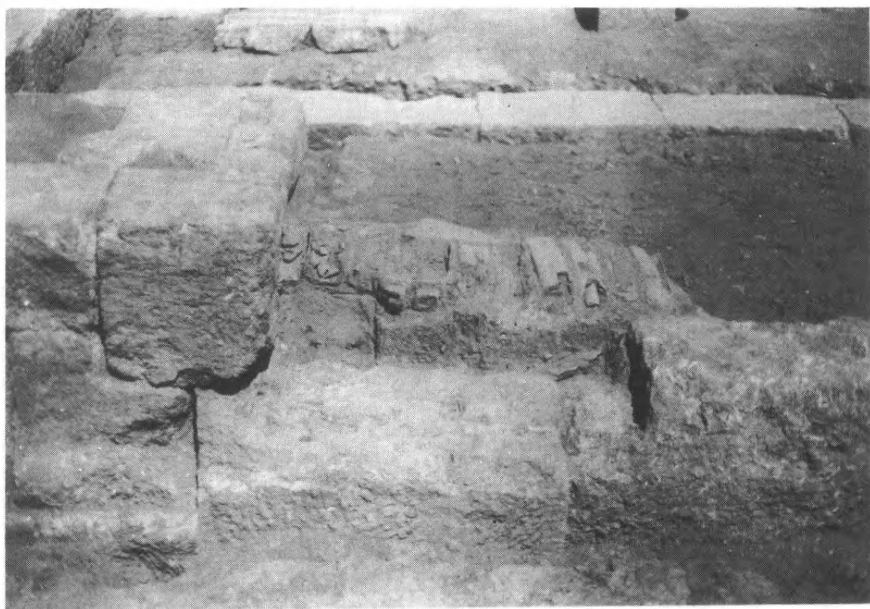
α. Τὸ Γυμνάσιο ἀπὸ Α. β. Ἡ δεύτερη αἴθουσα λουτροῦ.

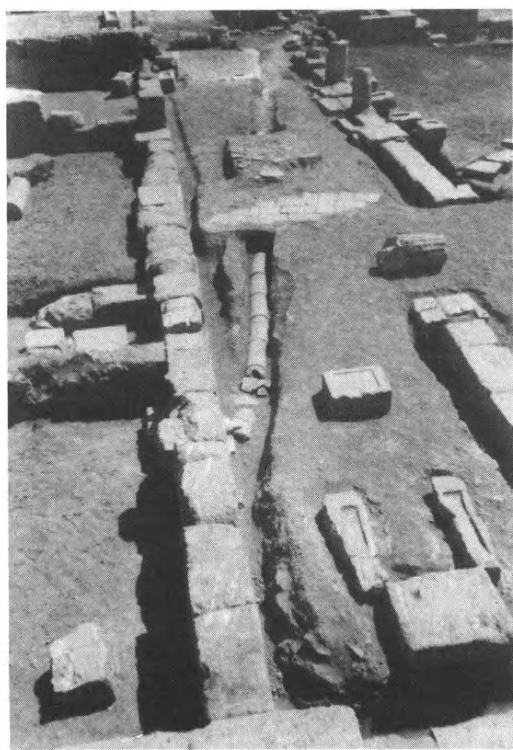
α. Ἀναθηματικὸ βάθρο στὸν Ἑρμῆ. β. Ἡ Δυτικὴ Πύλη.

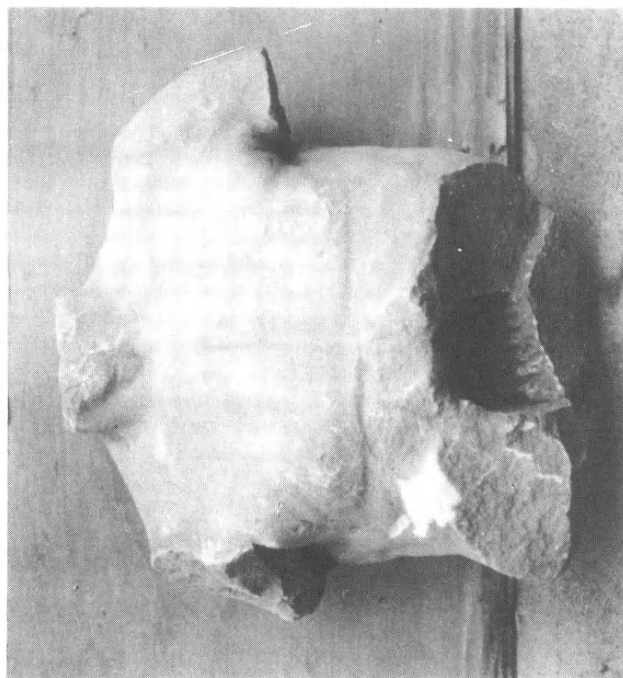
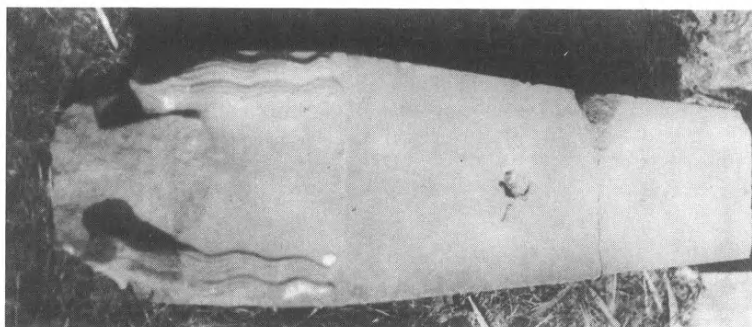
α. Δωμάτιο με τὸ βάθρο ἀγάλματος τοῦ Γυμνασιάρχῃ Διογένη Ἀπελλᾶ στὴ Ν πλευρὰ τῆς Δυτ. πύλης. β. Καύσεις καὶ λαξεύματα στὸν ἴδιο χώρο.

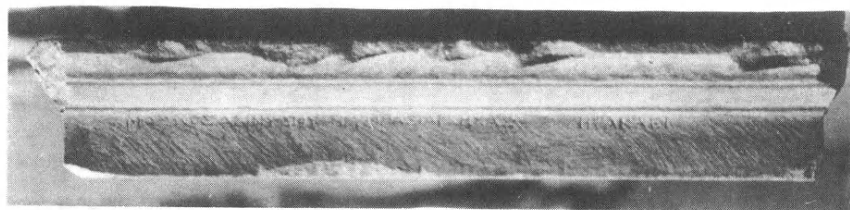
α. Ἐπιμήκεις κέραμοι στὴν εἴσοδο τοῦ δωματίου μετὰ τὸ βάθρο τοῦ Ἀπελλᾶ. β. Χῶρος μετὰ βάθρα καὶ βάσεις.

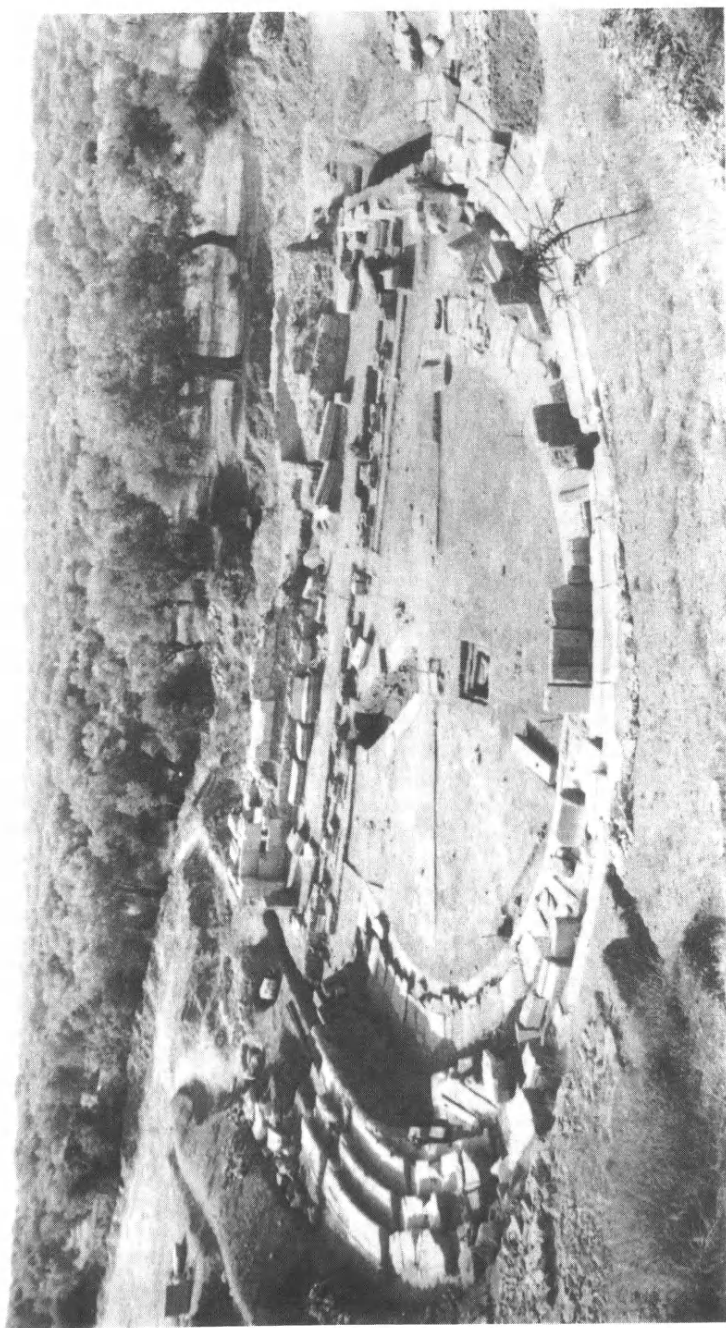
α. Τὸ Γυμνάσιο ἀπὸ Δ. β. Ἡ Βόρεια στοά.

α. Κορυμός ἀγάλματος ἀθλητῆ. β. Ὑπερμεγέθους ἐρμαϊκῆ στήλη.

α. Ἐπιγραφή με κατάλογο ὀνομάτων ἀρχόντων. β. Ἀναθηματική βάση ἀγάλματος
στον Ἡρακλῆ.

Γενική άποψη του θεάτρου.

α. Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς σκηνῆς. β. Ἡ σκηνή, τὸ προσκήνιο, καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ θεάτρου.

Δωρικός ἡμικίονας ἀπὸ τὸ προσκήνιο.

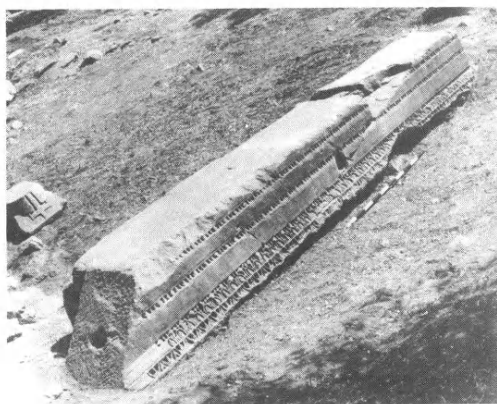
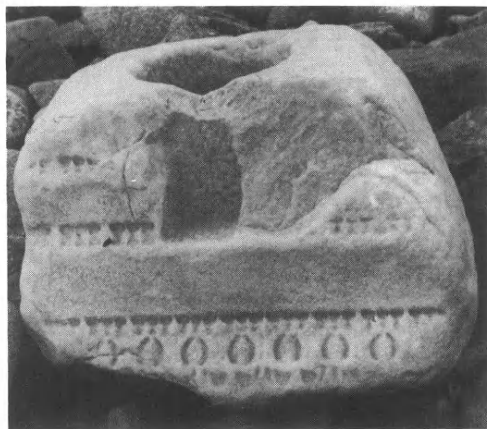
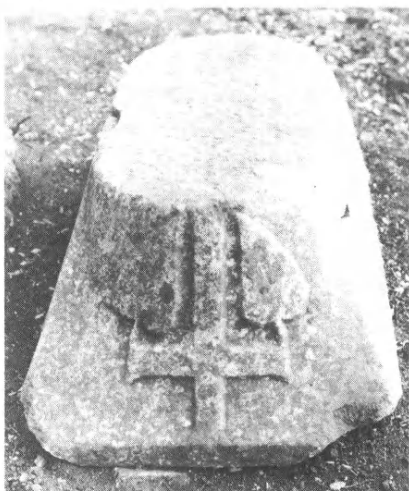
α. Σύναξη Μαρωνείας. Ή ανασκαφή από ανατολικά. β. ΝΑ τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

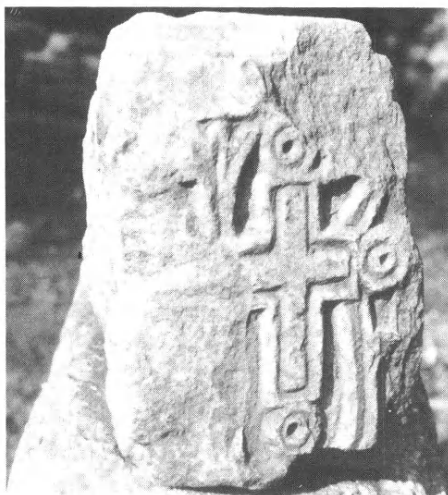
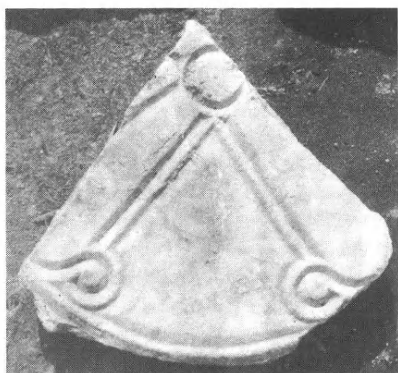
α. Δόμοι δεμένοι με σύνδεσμο. β. Δόμοι δεμένοι με έγκοπή.

α. Βόρεια κόγχη βασιλικής. Λαξευμένοι δόμοι. β. ΝΔ γωνιακό διαμέρισμα. "Ανοιγμα βόρειου τοίχου.

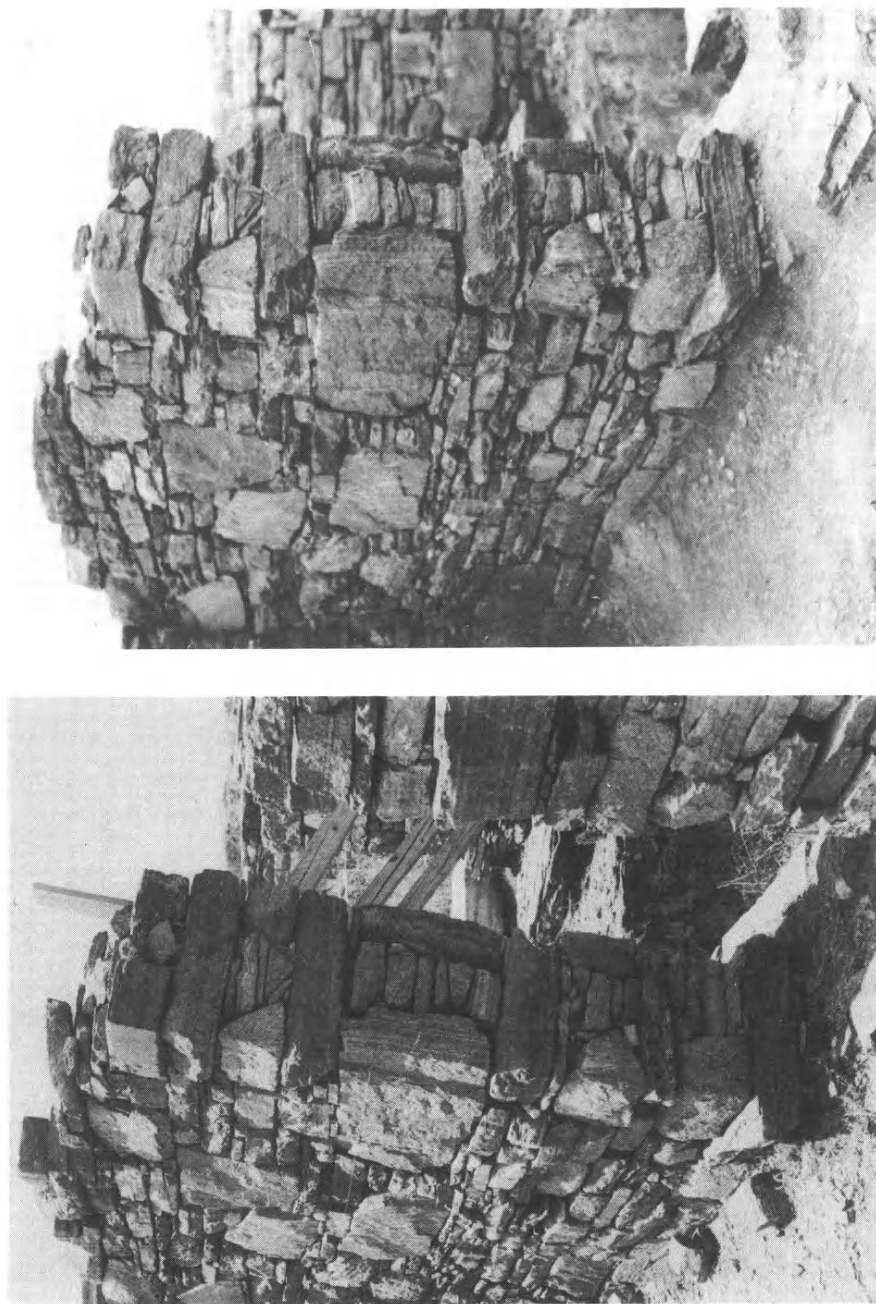
α. Ἀμφικιονόκρανο παραθύρου. β. Τμήμα παραστάδας θυρώματος. γ. Τμήμα ὑπερθύρου. δ. Ἀκέραιη παραστάδα θυρώματος.

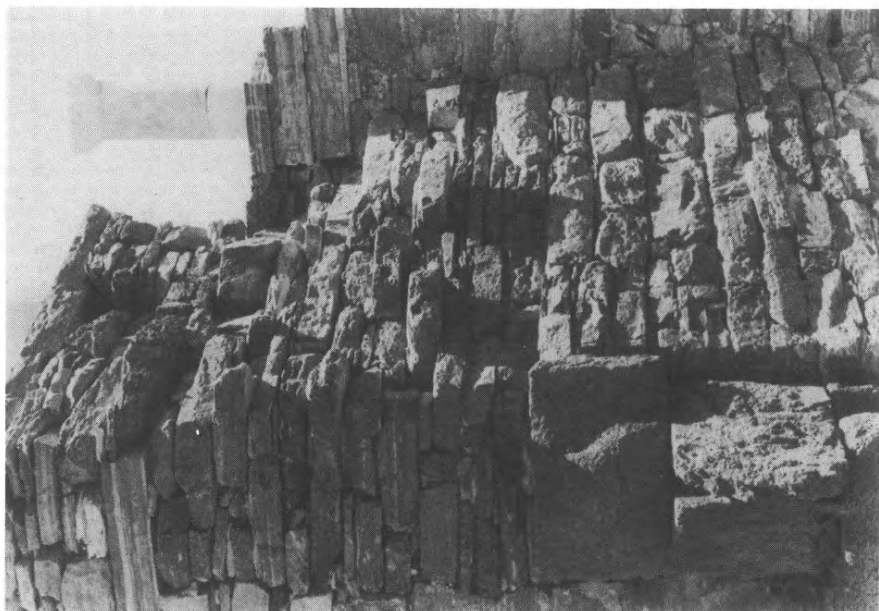
α. Τμήμα θωρακίου. β. Τμήμα πεσσίσκου. γ. Τμήμα θωρακίου τέμπλου.

α. Τμήμα άψίδας. β. Λεπτομέρεια από την τοιχογραφία της άψίδας.

α-β. Τοίχος πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἐργασίαν στερέωσης στὴν Οἰκίαν τοῦ Διαδομένου.

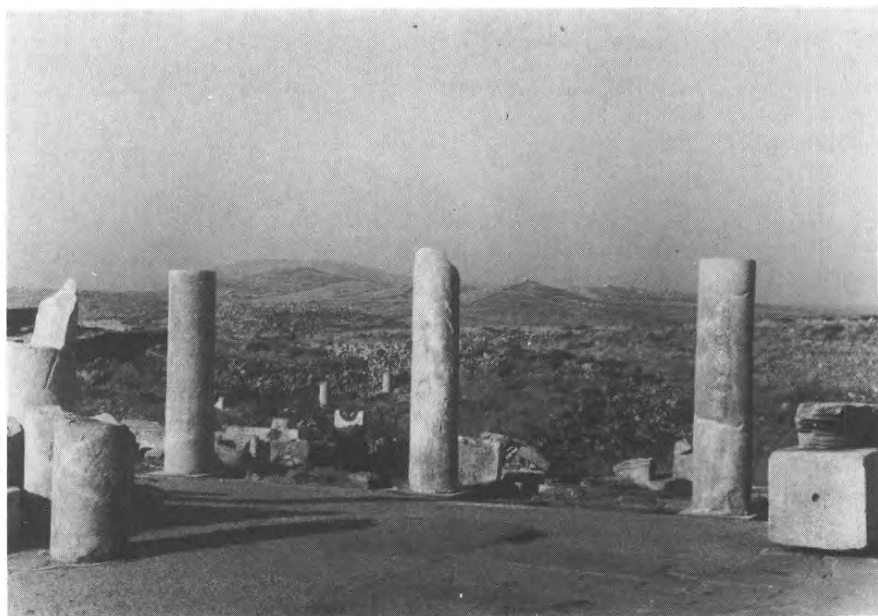
α-β. Τοίχος πριν και μετά τις στερεωτικές εργασίες στην Οικία του Διονύσου στη
Συνοικία του θεάτρου.

α-β. Τοίχος πρὶν καὶ μετὰ τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ Στοιβάδιο, στὴ Συνοικία τοῦ Περιβόλου.

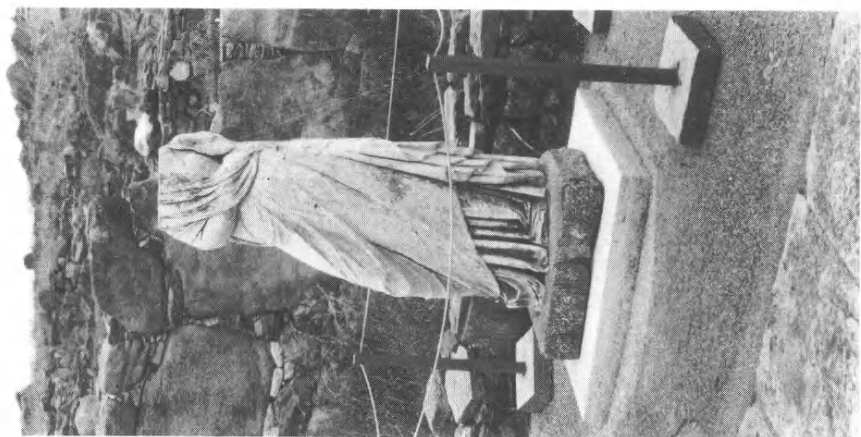
α-β. Τοίχος πριν και μετά τις στερεωτικές εργασίες στη Συνοικία Σχαρδανᾶ, στην Οικία Γρανίτη.

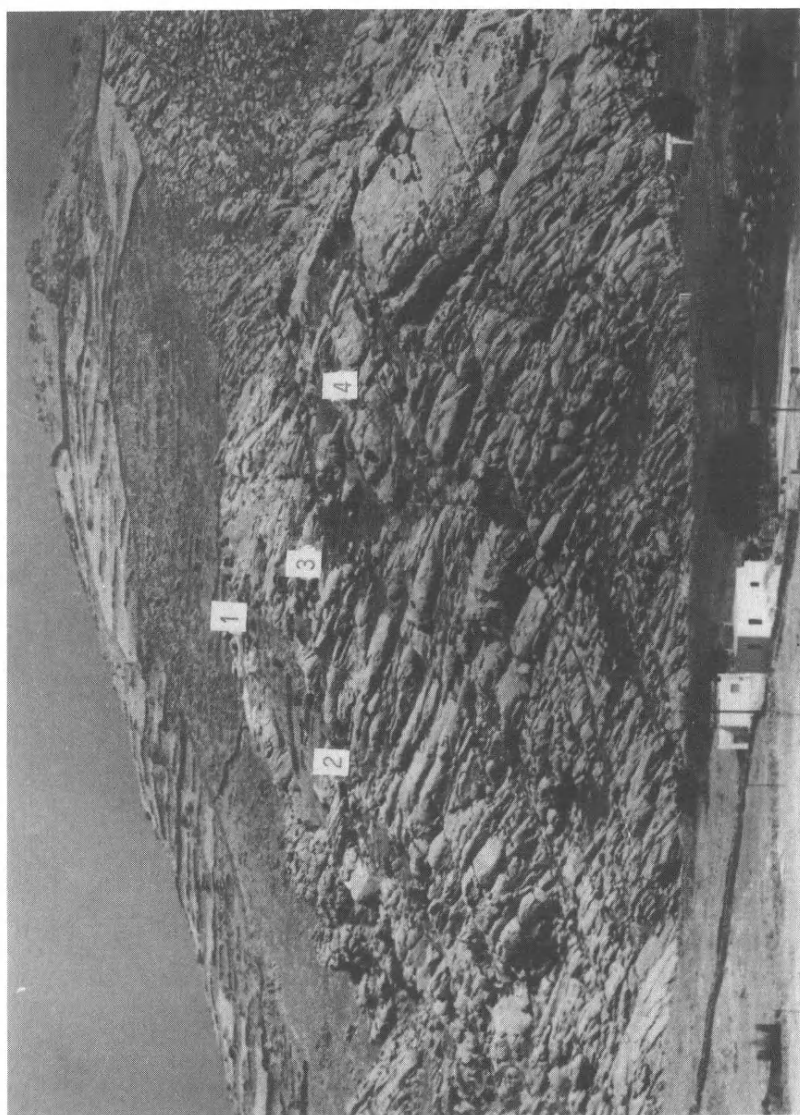
α. Ἄνδρo Ξένων Θεῶν, τακτοποίηση τοῦ χώρου G, ἐμπρὸς στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τῆς Ἰσιδας. β. Περιοχὴ Παλαίστρας τῆς Λίμνης (1983).

α-β. Ἀγορά τῶν Ἰταλῶν, βορειοανατολική γωνία τῆς κεντρικῆς αὐλῆς πρὶν καὶ μετὰ
τις ἐργασίες.

α. "Ανδρρο Ξένων Θεών, τὸ ἀγαλμα τῆς Διοδώρας, β. Οἱ πλάκες κάλυψης τοῦ ἀγωγοῦ
κάτω ἀπὸ τὸν δρόμο δυτικὰ τῆς Οἰκίας τῆς Λίμνης, γ. Ἡ τοποθέτηση τοῦ σωλήνα καὶ
τὸ φρεάτιο στὸν ἀγωγὸ τῆς προηγούμενης εἰκόνας.

“Αποψη τῆς ἀκρόπολης τῶν Κουκουναριῶν: 1. Κορυφὴ λόφου, ἐρείπια μυκηναϊκοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος. 2. Νότια ἀνάβαση, θέση ἀνασκαφῆς 1985. 3. Μεσαίον πλάγιον, ἐρείπια πρώιμου ἀρχαίου οἰκισμοῦ. 4. Ἀνάλημμα Ἱεροῦ Ἀθηνᾶς.

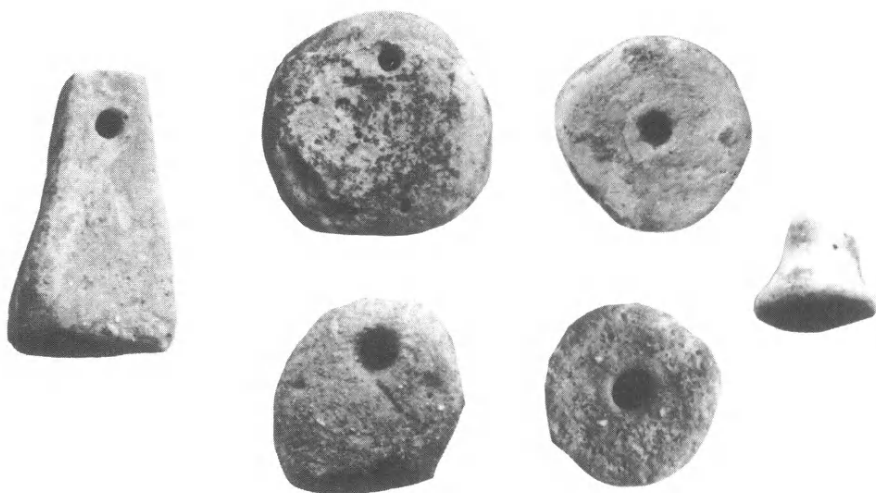
α. Ἀγάλμα κόρης ἀπὸ τὰ Πρωτόρεια τῆς Πάρου. β. Τομέας ἀρχαίου ἐλαιοτριβείου ἀπὸ
Β. Διακρίνεται ἡ τάφος K15, ἀρ. 1 καὶ μετὶ τὸ βέλος ἡ πλάνα τοῦ ἐλαιοτριβείου.

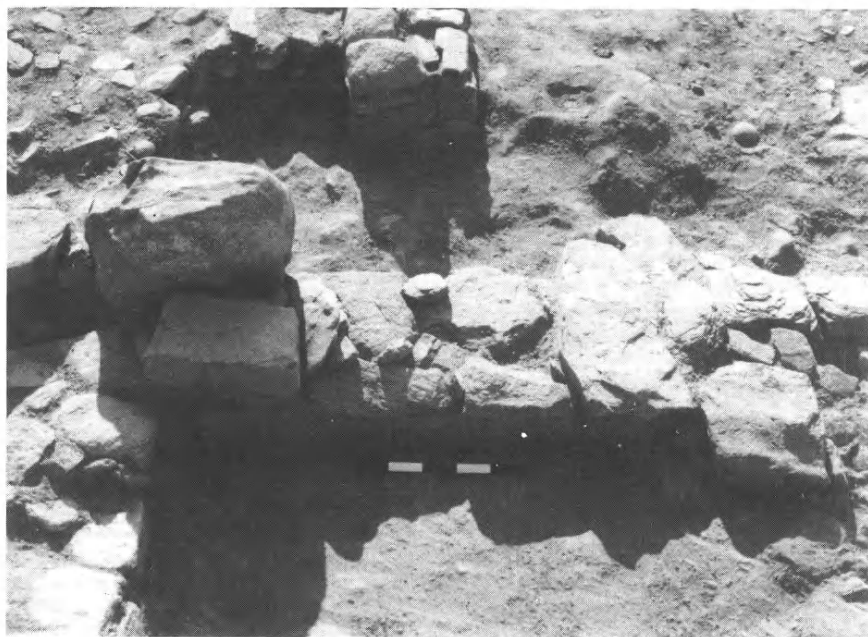
α. Ὁ ἀνατ. θάλαμος κτιρίου στὸ ἀνατ. ἄκρο τοῦ ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς.
β. Ἐντοιχισμένο ἄνοιγμα θύρας τοῦ παραπάνω κτιρίου.

α. Κτίριο πρὸς Β τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς. β. Τὸ δωμάτιο 1 ἀπὸ Β. Διακρίνεται πῆλινο σφράγισμα κατὰ χώραν.

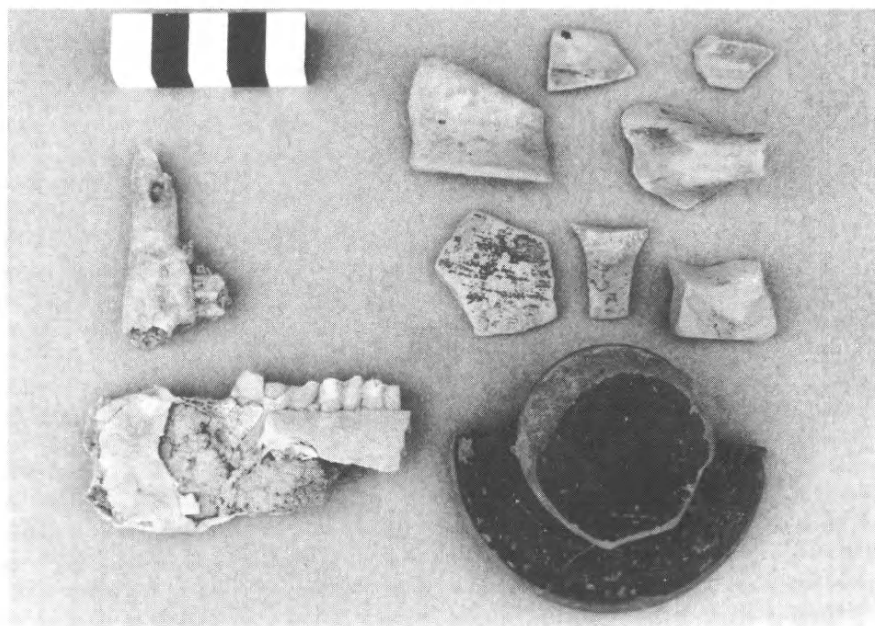
α. Πήλινη πλάκα με ανάγλυφη παράσταση λέοντος ἐπιτιθέμενου πρὸς τὰ δεξιὰ. β.
Ἀγνύθα καὶ σφονδύλια ἀπὸ τὸν θάλαμο 3 τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 45α.

α. Ἀνοιγμα θύρας στὸν δυτ. τοῖχο τοῦ κτιρίου τοῦ πίν. 45α. β. Ὁ ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς ἀπὸ ΒΑ.

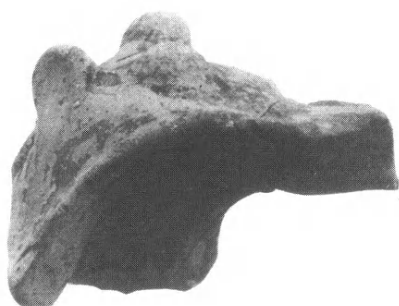
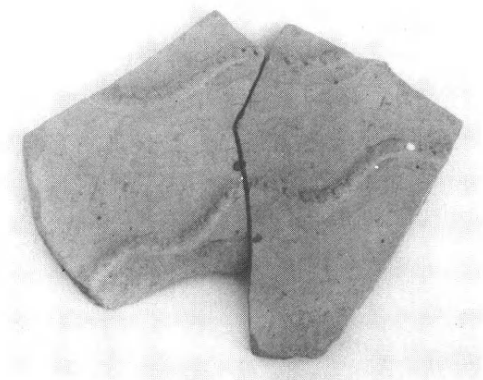
α. "Αποψη του τεμένους από Β. β. Τοιχοδομία του δυτικού αναλημματικού τοίχου του ιεροῦ.

α. Εύρηματα τῆς στρώσης 3 ἀπὸ τὸ τέμενος τοῦ ἱεροῦ. β. Εύρηματα τῶν στρώσεων 3 (Α) καὶ 4 (Β).

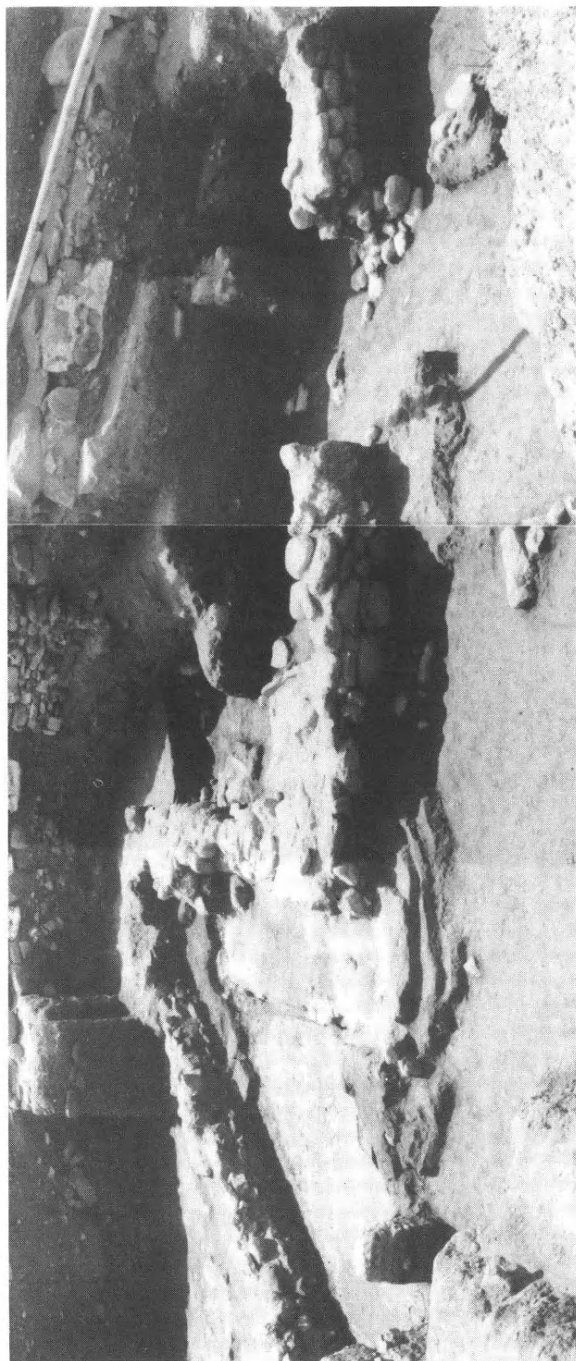
α. Τμήμα κύλικας αρχαϊκῶν χρόνων. β. Τεμάχιο σκύφου με ἐγχάρακτη ἐπιγραφή.

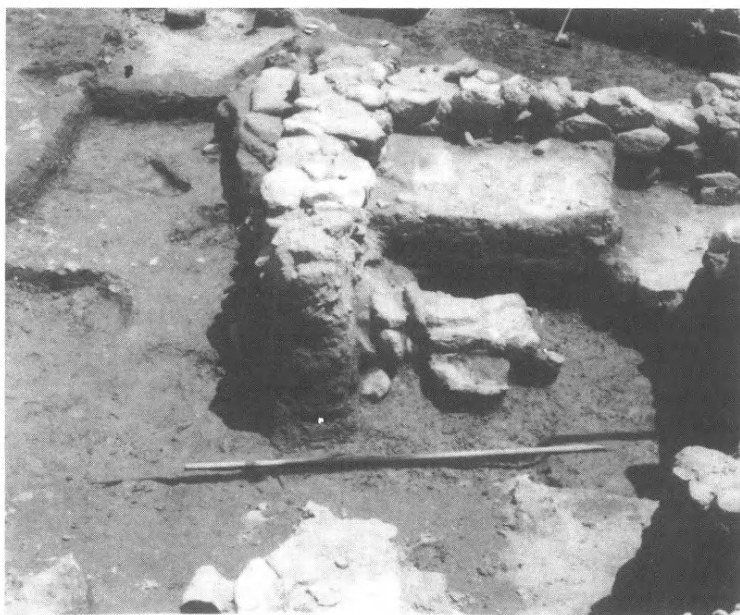
α. Θραῦσμα πήλινου πίνακος με παράσταση ὄφεως. β. Πήλινη κεφαλὴ ὄφεως. γ. Θραῦ-
σμα πήλινου πίνακος με παράσταση γυναικείας μορφῆς.

α. Νάξος. Γρόττα. Τὰ ἐρείπια τῆς μυκηναϊκῆς πόλης σὲ σχέση μετὸ νερό. β. Τὰ ἐρείπια τῆς μυκηναϊκῆς πόλης. Στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο λείψανα ταφικῶν περιβάλων τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων.

Γρόττα. Οί γεωμετρικοί περίβολοι πάνω από τὰ λείψανα τῶν πλινθίνων τμημάτων
τοίχων τῆς τελευταίας μηχαναῖκῆς περιόδου.

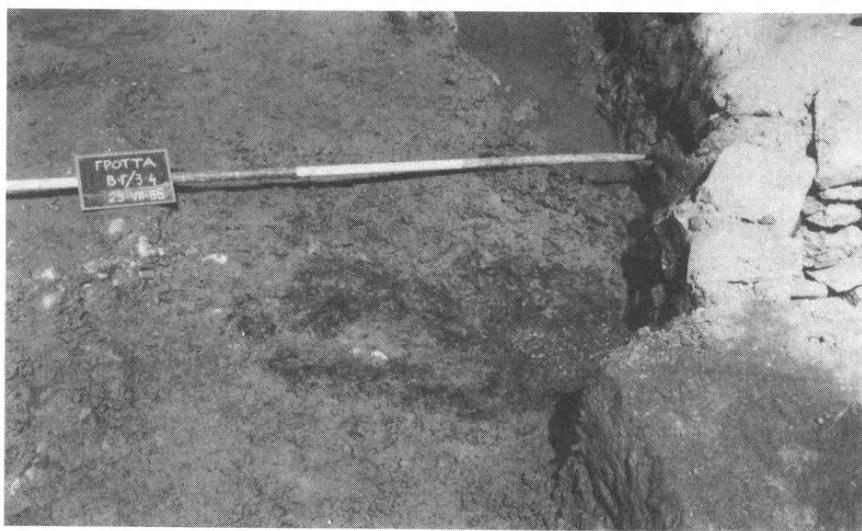
α. Γρόττα. Πρωτογεωμετρικός κιβωτιόσχημος τάφος πρὸς Δ τοῦ χαμηλοῦ θρανίου μέσα σὲ ταφικὸ περίβολο. β. Ὁ τάφος τοῦ πίν. 54α μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν καλυπτηρίων πλακῶν.

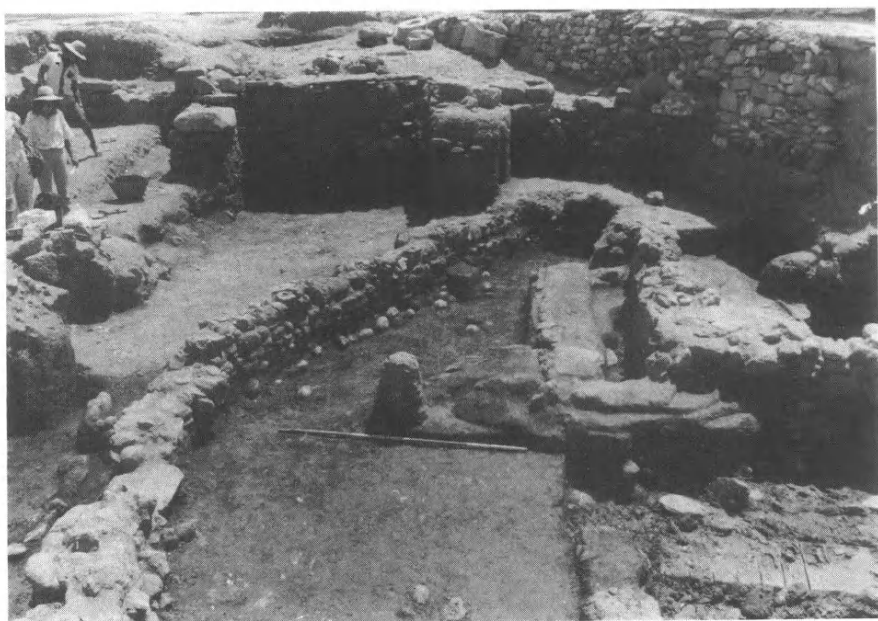
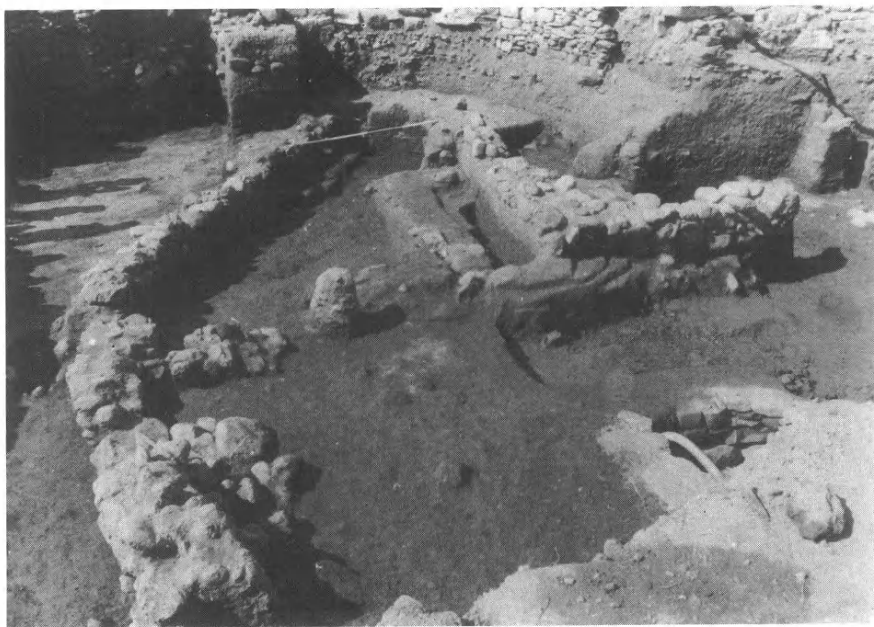
α. Ὁ τάφος τοῦ πίν. 54α σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν λουτήρα τῆς ὙΕ ΙΙΙΓ οἰκίας. β. Μό-
νωτα κύπελλα ἀπὸ τοὺς ΙΙΓ τάφους στὸν ὀρθογώνιο περίβολο.

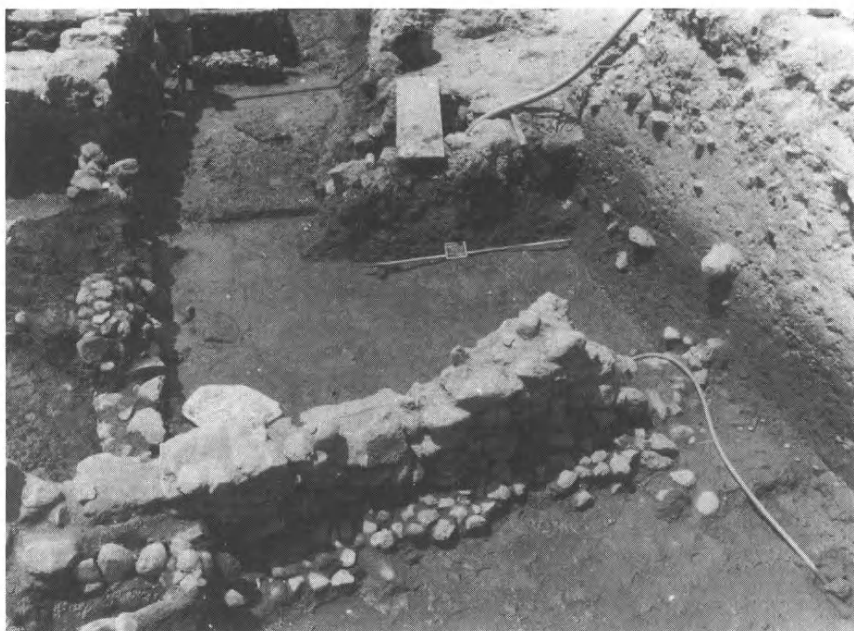
α. Γρόττα. Πρωτογεωμετρικός τάφος στά νότια τοῦ χαμηλοῦ θρανίου στὸν ὀρθογώνιο περίβολο. Στὴ ΒΔ γωνία του διακρίνεται ἡ μυκηναϊκὴ ὑδρία. β. Ὁ τάφος τοῦ πίν. 56α μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν καλυπτηρίων πλακῶν.

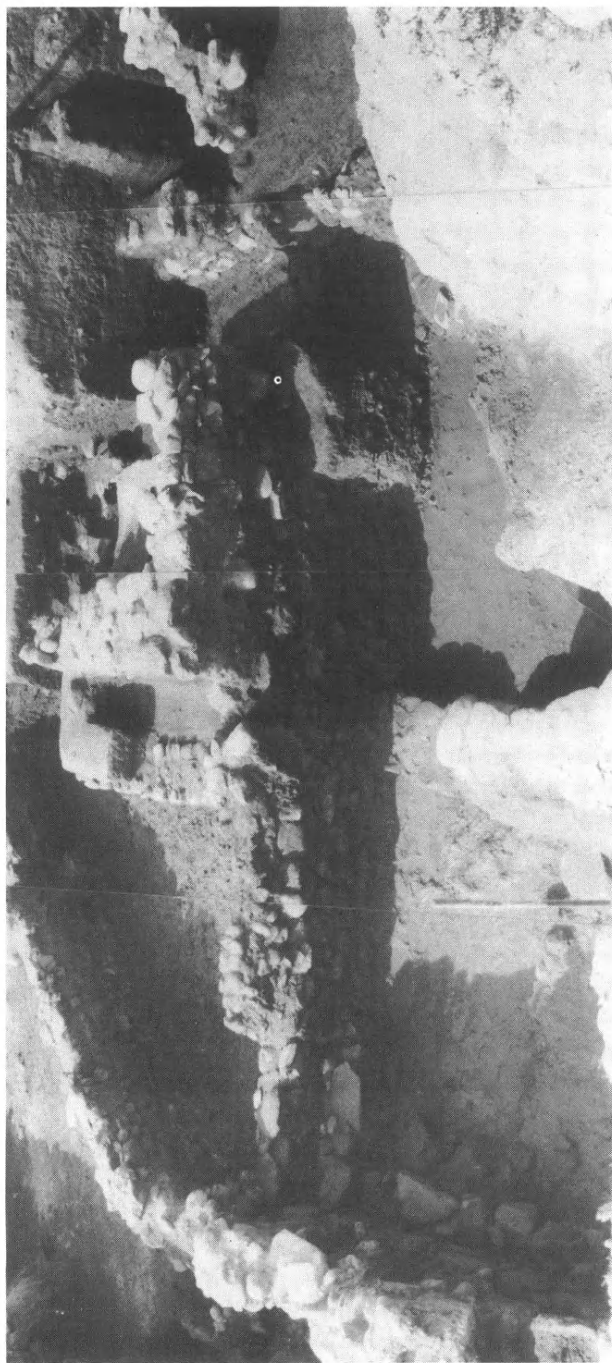
α. Ὁ τάφος τοῦ πίν. 56α μετὰ τὴν μηχαναϊκὴν ὑδρίαν πάνω στὴ ΒΔ γωνία του καὶ τὸ ΠΓ κύπελλο στὸ ἐσωτερικὸ του. β. Πυρὰ στὰ βόρεια τῶν περιβόλων.

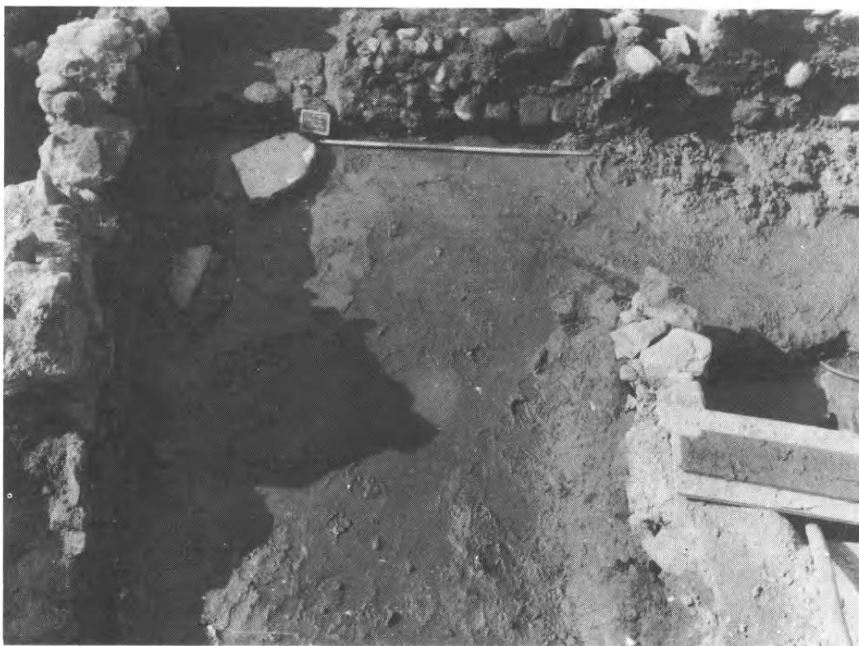
α. Γρόττα. 'Ο καμπύλος ΠΓ ταφικός περίβολος. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς εἰκόνας διακρίνεται ὁ παραβιασμένος τάφος. β. 'Ο περίβολος τοῦ πίν. 58α πάνω στὸν παλαιότερο μυκηναϊκὸ τοῖχο. Στὸ νότιο τμήμα του διακρίνεται τὸ λεπτὸ στρώμα πηλοῦ καὶ μπροστά του οἱ πεσμένες ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ τμήμα πέτρες.

α. Τὸ βόρειο τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ πίν. 58α. Καὶ ἐδῶ μπροστὰ του οἱ πέτρες ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ ἐρεῖπιο. β. Γρόττα. Ἡ ἀνασκαφή ὁλοκληρωμένη, ἀπὸ τὰ νότια.

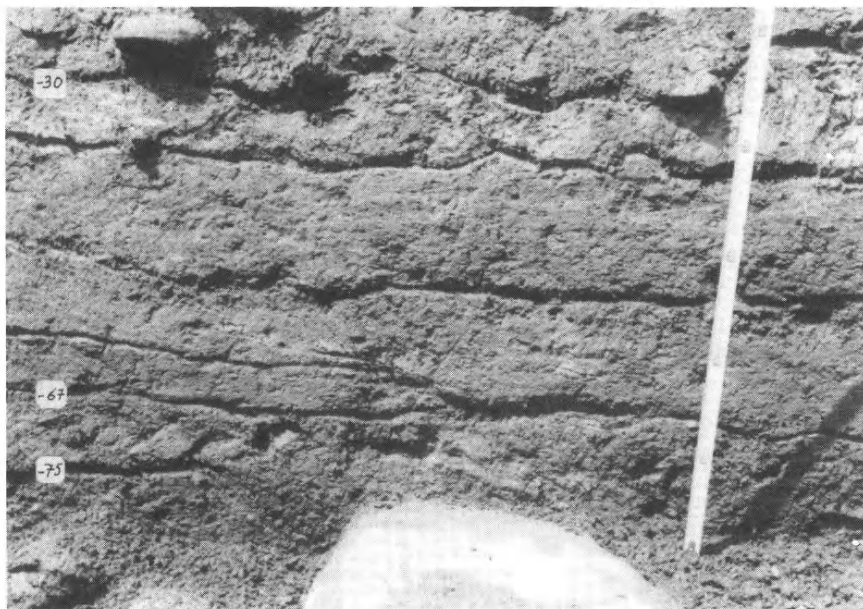
Γρόττα. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς οἰκίας Θ καὶ τμήματος τῆς οἰκίας Ι ὀλοκληρωμένη, ἀπὸ τὰ βόρεια.

α. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο στὸν βόρειο χώρο τῆς οἰκίας Θ. Ἀριστερὰ διακρίνεται τμῆμα τοῦ δεύτερου δαπέδου (βάθος $-0.67 \mu.$). β. Τὸ τρίτο δάπεδο τῆς οἰκίας Θ ($-0.30 \mu.$).

α. Ἀγγεῖο πάνω στὸ δάπεδο τοῦ πίν. 61β. β. Τὸ ἀγγεῖο τοῦ πίν. 62α μετὰ τὴ συγκόλληση.

α. Τα στρώματα που αντιστοιχοῦσαν στὰ τρία πρῶτα δάπεδα τῆς οἰκίας Θ. Οἱ τρεῖς στρώσεις κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο στὰ 0.30 μ. δὲν φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύουν διαφορετικές φάσεις χρήσης. β. Τὸ τέταρτο δάπεδο (-0.05 μ.) τῆς οἰκίας Θ (ἀριστερά).

α. Λείψανα πλινθοδομῆς σὲ τοῖχο τοῦ τέλους τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. β. Ἡ ἐστία στὸν ΝΑ χῶρο τῆς οἰκίας Θ.

α. Νάξος. Τομές στο οικόπεδο Θεοφίλου. β. Γρόττα. Οικόπεδο Δημητροκάλλη. 'Ο
προϊστορικός δρόμος.

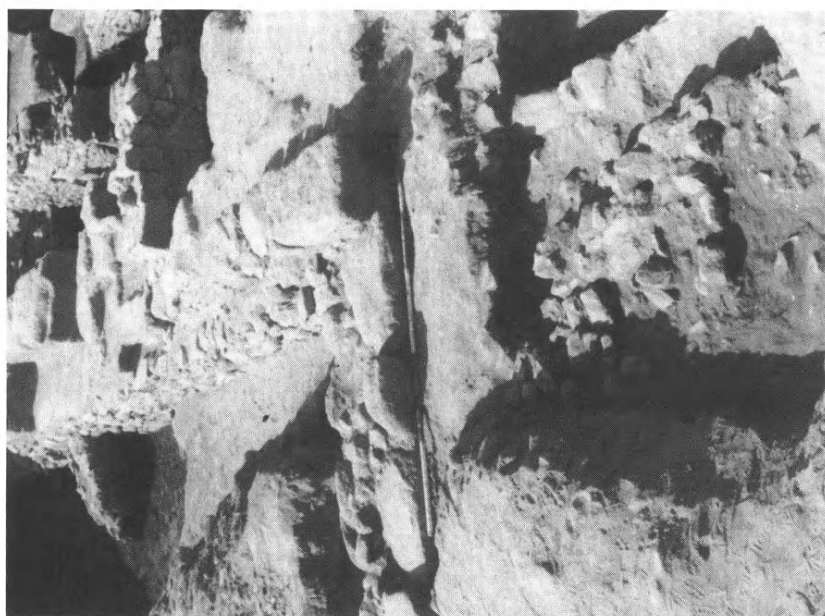
α. Οικόπεδο Δημητροκάλλη. Ύστεροκυκλαδικός γεφυρόστομος πίθος. β-γ. Εισηγμένη
ΥΜ Ιβ κεραμεική.

α. Νάξος. Πλατεία Μητροπόλεως. Γενική άποψη τής ανασκαφής. β. Οί τοίχοι 5 και 49 (δεξιά) και 44 και 73 (άριστ.) κατά τις έργασίες συντήρησης.

α. Ἡ ἀνασκαφή στὴ Μητρόπολη Νάξου ἀπὸ Ν. β. Ὁ Τ 80 τῆς ὕστερης Ρωμαϊοκρα-
τίας πάνω ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος.

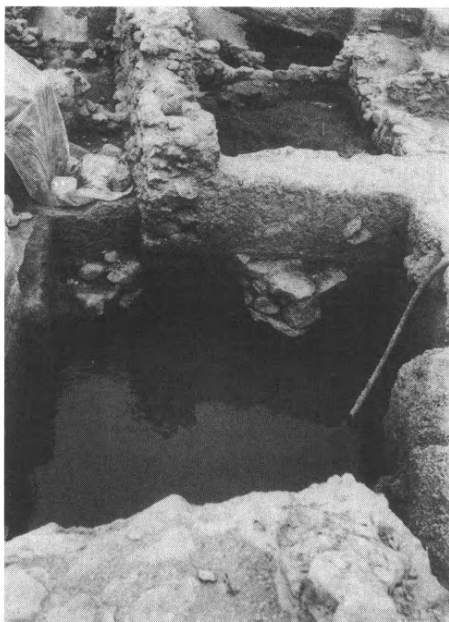
α. Στρώμα λίθων από τή διάλυση τοῦ μυκηναϊκοῦ τείχους στὰ ἀνατ. τοῦ ἀσβεστόλακου-πηγαδιοῦ. β. Τὸ σημεῖο όπου τὸ μυκηναϊκὸ τείχος διακόπηκε πρὸς Β ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο πηγάδι.

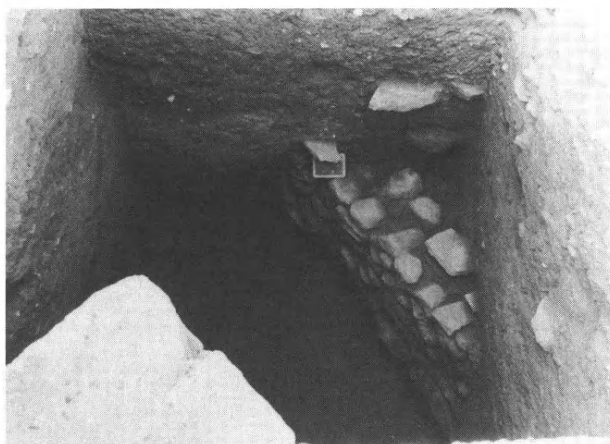
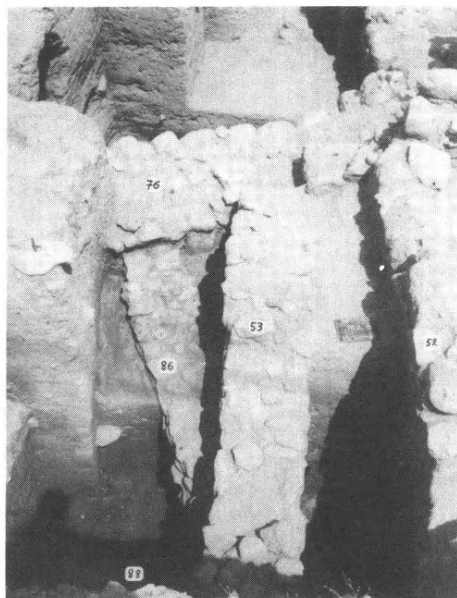
α. Ὁ νότιος χώρος τῶν μυκηναϊκῶν κατασκευῶν, δίπλα στὸ τεῖχος. Διακρίνεται τὸ στρώμα τῶν λίθων ἀπὸ τὴν ἐρείπωση τῶν κατασκευῶν τοῦ προγενέστερου οἰκισμοῦ. β. Οἱ μυκηναϊκοὶ χώροι δίπλα στὸ τεῖχος. Κάτω ἀριστ. ἡ κυκλικὴ τάφος γύρω ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο πηγάδι.

α. Χώροι τῆς τελευταίας μυκηναϊκῆς περιόδου σ' ἐπαφή μὲ τὸ μυκηναϊκὸ τεῖχος. Κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς περιόδου αὐτῆς διακρίνονται λείψανα κατασκευῶν καὶ λιθοσωροὶ τῆς παλαιότερης περιόδου. β. Τὸ νότιο τμῆμα τοῦ T9 καὶ οἱ πῆλινες μυκηναϊκῆς ἐστίες. Μπροστὰ ὁ T58.

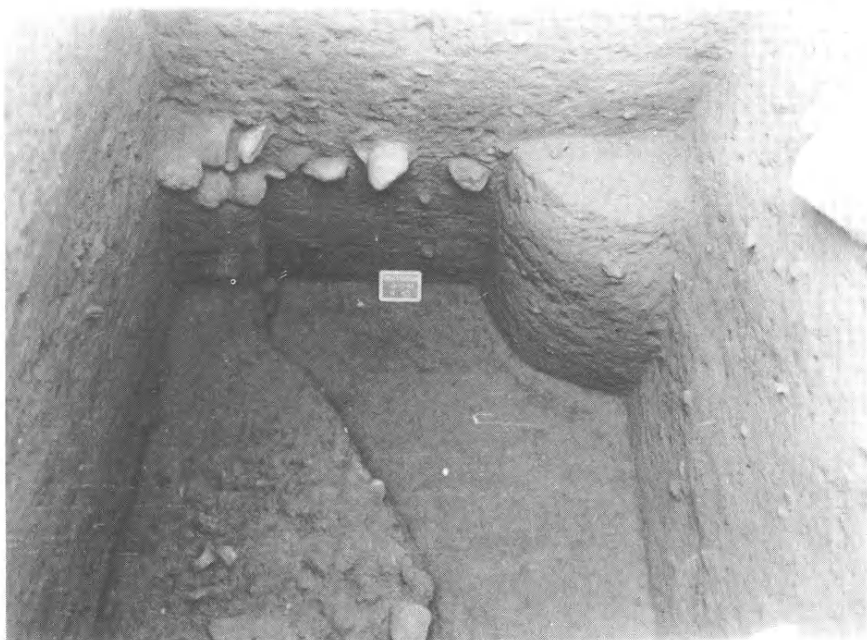
α. Τοῖχοι τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ οἰκισμοῦ κάτω ἀπὸ τὸν Τ9. β. Ἡ τομὴ κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τ9.

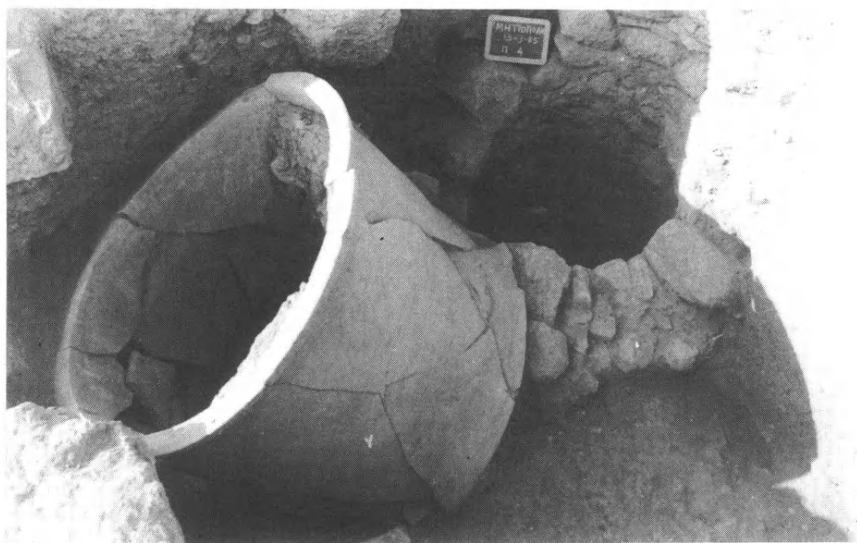
α. Νέα τμήματα τῶν γεωμετρικῶν περιβόλων (52, 53, 76, 86) καὶ μυκηναϊκοὶ τοῖχοι (88) στὸν χώρο τοῦ πεδίου 3 ἀπὸ Δ. β. Ἡ συνέχεια τοῦ περιβόλου 43 στὸν χώρο τοῦ πεδίου 8. Στ' ἀριστερὰ τοῦ περιβόλου διακρίνεται κάτω ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ στρώμα μάζα πλίνθων καὶ πηλοῦ.

α. Ὁ χώρος τοῦ πεδίου 11. Στὸ βάθος ἀριστ. ἡ συνέχεια τοῦ περιβόλου 67 πρὸς τὰ δυτικὰ κατεστραμμένη ἀπὸ τὴ δραστηριότητα τῶν χρόνων τῆς Ρωμαιοκρατίας στοὺς ὁποίους ἀνήκει καὶ ὁ μεγάλος ὀξυπύθμενος πίθος δεξιὰ. β. Πλίνθοι πάνω στὴ λίθινη βάση τοῦ περιβόλου 86 στὸν χώρο τοῦ πεδίου 3.

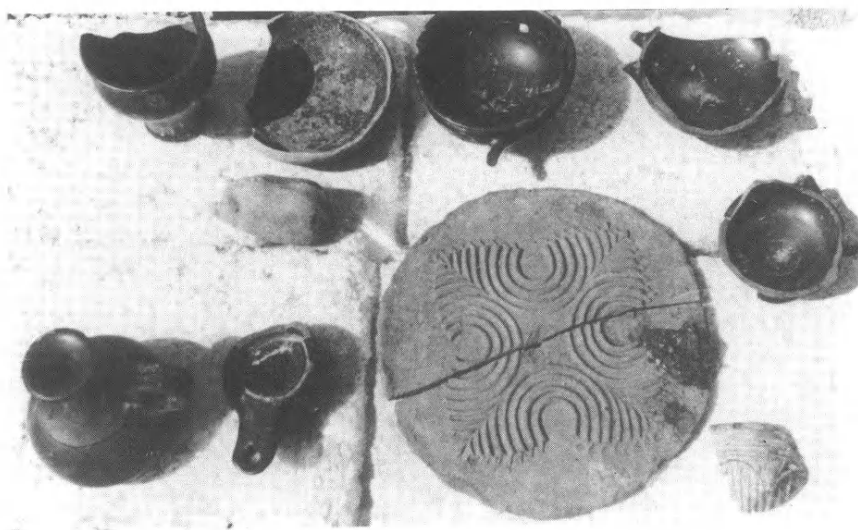
α. Στρώμα και στρώσεις πλίνθου πάνω και δίπλα (έξωτ.) στον T53. Οι έκτεινόμενες πάνω από δύο μέτρα πρὸς τὰ βόρεια κανονικὲς στρώσεις ἀνήκουν στὴν περιφέρεια τοῦ τύμβου τῶν ὑστερων γεωμετρικῶν χρόνων. β. Ἐξάρματα με βότσαλα στοὺς χώρους τῶν πεδίλων 11 καὶ 10.

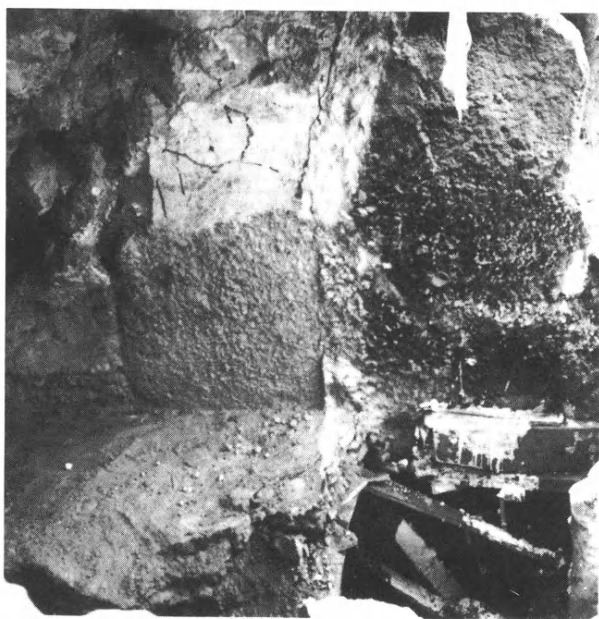
α-β. Διαδοχικές φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς τῶν πηγαδιῶν στὸν χώρο τοῦ πεδίου 4: α. Πρῶτος δακτύλιος τοῦ πῆλινου πηγαδιοῦ καὶ ἀγγεῖα στὸ χτιστό. β. Ἡ ἴδια κατάσταση μετὰ τὸν καθαρισμό.

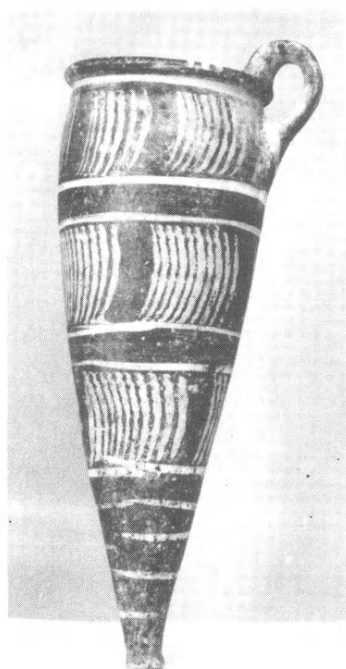
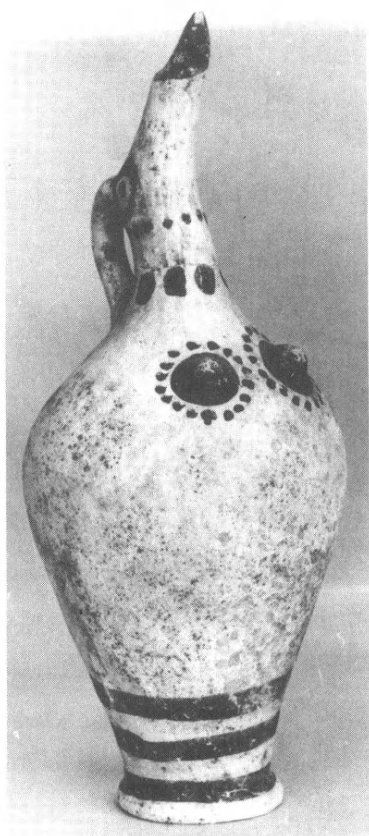
α-β. Διαδοχικές φάσεις τῆς ἀνασκαφῆς τῶν πηγαδιῶν στὸν χώρο τοῦ πεδίου 4: α. Ὁ δεύτερος δακτύλιος τοῦ πήλινου πηγαδιοῦ. β. Ὁ τρίτος δακτύλιος τοῦ πήλινου πηγαδιοῦ. Στ' ἀριστερά πάντα οἱ τοῖχοι τῆς ὕστερης Ρωμαιοκρατίας (Τ3) καὶ κάτω, ὁ πηλὸς τῶν πρώιμων χρόνων μὲ μεταγενέστερες προσμείξεις.

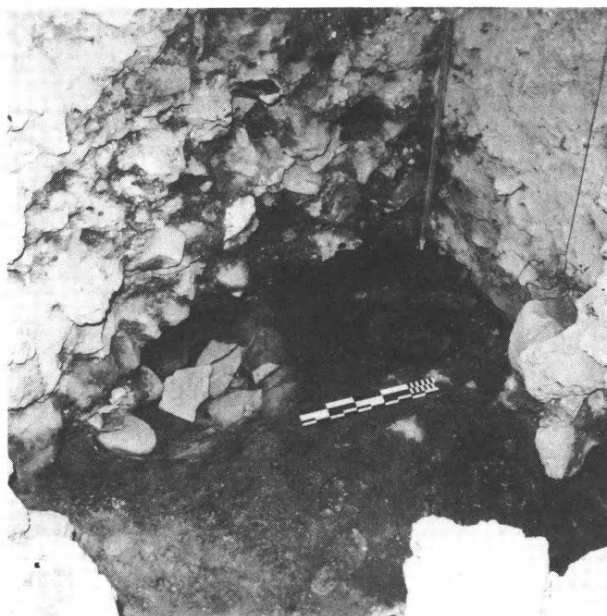
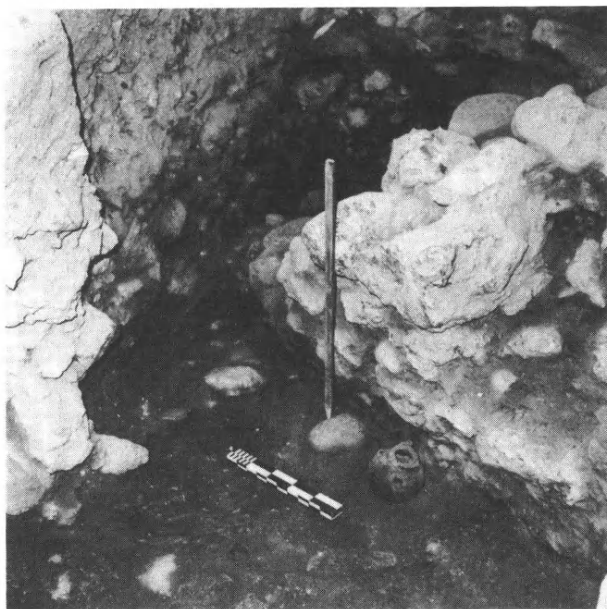
α. Ἐξάρματα με βότσαλα στους χώρους τῶν πεδίων 11 καὶ 10. β. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ χτιστὸ πηγάδι.

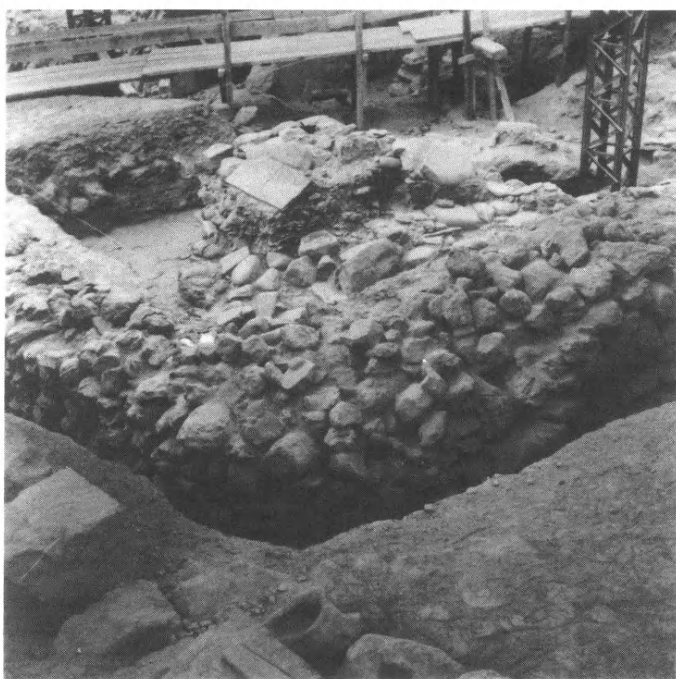
α-β. Δυτική Οικία, Χῶρος 7: α. Παράθυρο-έρμαρι τοῦ ἰσογείου. β. Τὸ ἐρμάρι τοῦ ὀρόφου μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς δυτικῆς παρειᾶς του.

α-β. Δυτική Οικήα, Χῶρος 7: α. Μαστοπρόχους ἀπὸ τὸ παράθυρο-έρμάρι. β. Κωνικὸ
ρυτὸ ἀπὸ τὸ παράθυρο-έρμάρι.

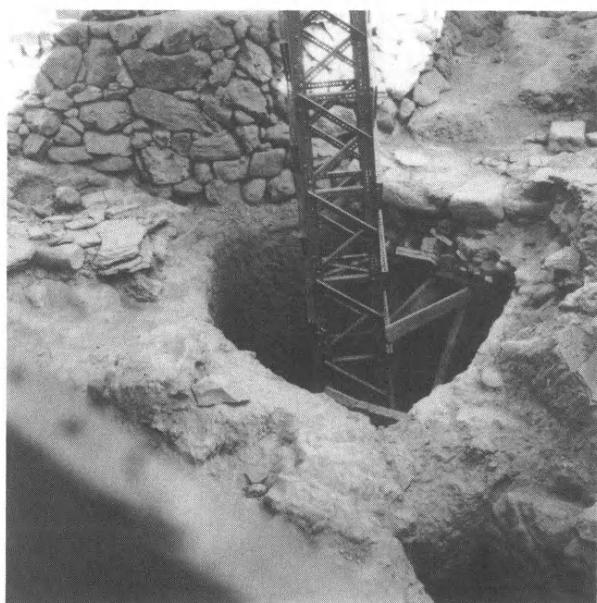
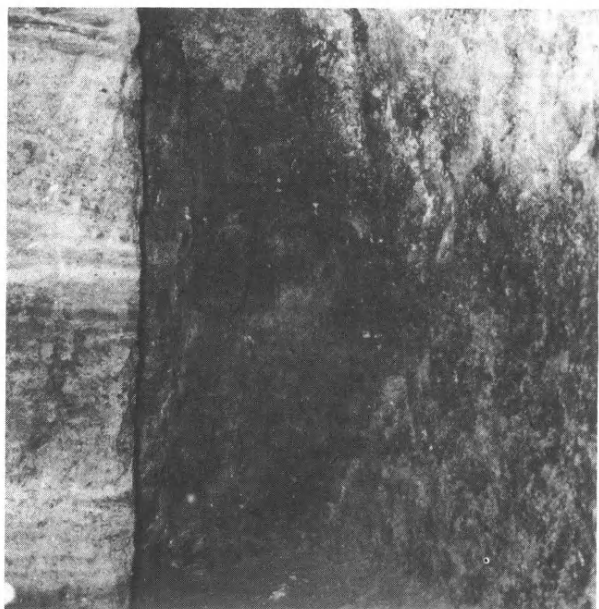
α-β. Τομή στη ΒΔ γωνία τῆς Δυτικῆς Οικίας: α. Τοῖχος ἀρχαιότερου κτίσματος. β. Κοιλότητες στὸν βράχο.

α. Στενωπὸς μεταξύ Ξεστῆς 5 καὶ ἀνδρήρου (ἀπὸ Ν). β. Ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ἀνδρήρου τῆς πλατείας.

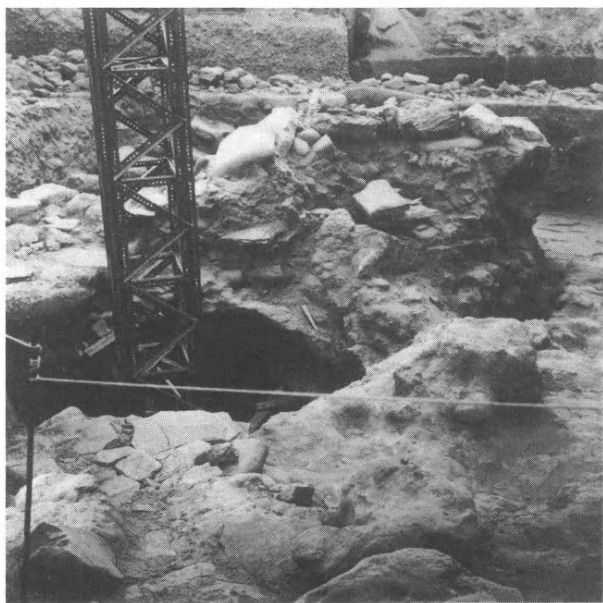
α. Ἡ πλατεία τῆς περιοχῆς τοῦ πεσσοῦ 17. Τυμβοειδῆς λιθωσωρὸς μὲ πρωτοκυκλαδικὰ μαρμάρινα ἀγγεῖα. β. Τμῆμα τῆς ἀποσπασμένης ὀροφῆς τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου στὸν πεσσὸ 17.

α. Ἡ στρωματογραφία τῆς ἀργίλου στὸν θάλαμο τοῦ πεσσοῦ 17. β. Θάλαμος πεσσοῦ 17: ἀμυγδαλοειδῆς ὀπὴ εἰσορῆς τῆς ἀργίλου.

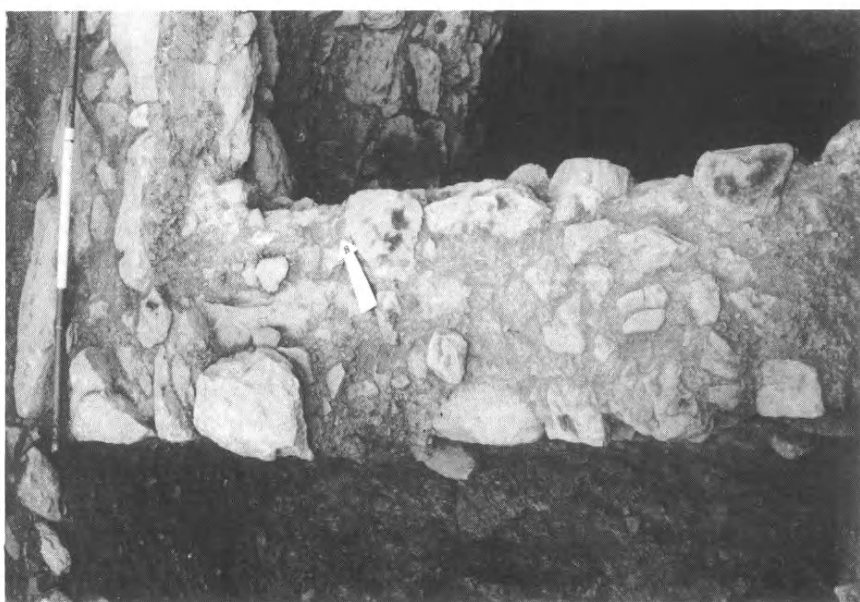
α. Τάφος στο άνδριο τῆς πλατείας, βόρειο σκέλος. β. Βότσαλα καὶ σκεύη κάτω ἀπὸ τὸν τυμβοειδῆ λιθοσωρό.

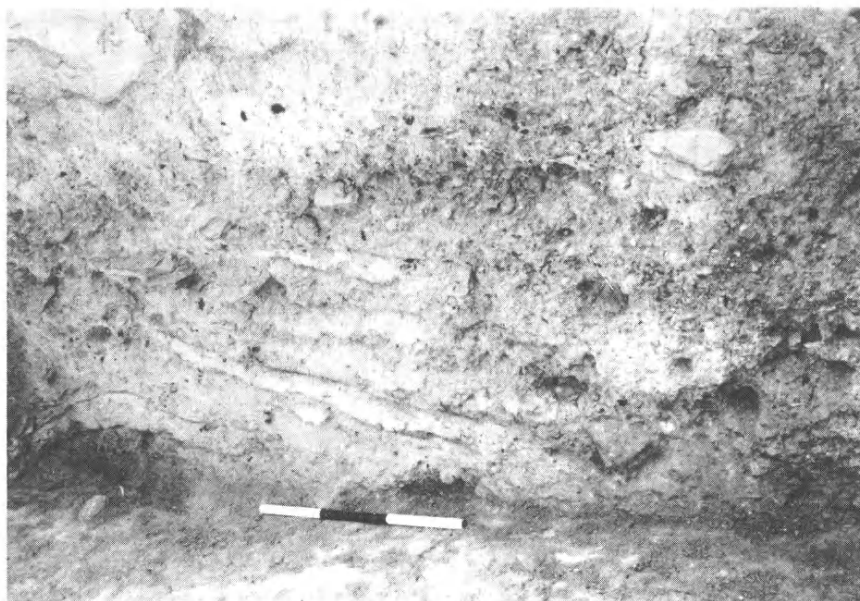
α. Ἐγκατάσταση πλυσίματος (;) πηλοῦ. β. Λεῖψανα λιθόστρωτου δαπέδου γύρω ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου.

Δυτική εἴσοδος Συγκροτήματος Δ με τὸ κατώφλι σὲ χαμηλότερη στάθμη ἀπὸ τὸν δρόμο.

α-β. Τετράγ. ΝΔ/3: α. 'Αποκάλυψη τοίχων ρωμαϊκού κτίσματος. β. Λεπτομέρεια.

α. Τετράγ. ΝΔ/3, στρώσεις τέφρας και ξυλάνθρακων μέσα στο ρωμαϊκὸ κτίσμα. β. Τοιχάριο «περιβόλου» με θυσία θεμελίων (α) καὶ κτιριακά κατάλοιπα ἐκτὸς τοῦ περιβόλου (β καὶ γ).

α. Τετράγ. ΝΔ/3, Β τμήμα, θραύσματα αγγείων από τις στρώσεις τέφρας μέσα στο ρωμαϊκό κτίσμα (βάθ. 1.250-1.350 μ.). β. Σκύφος από τη θυσία θεμελίων.

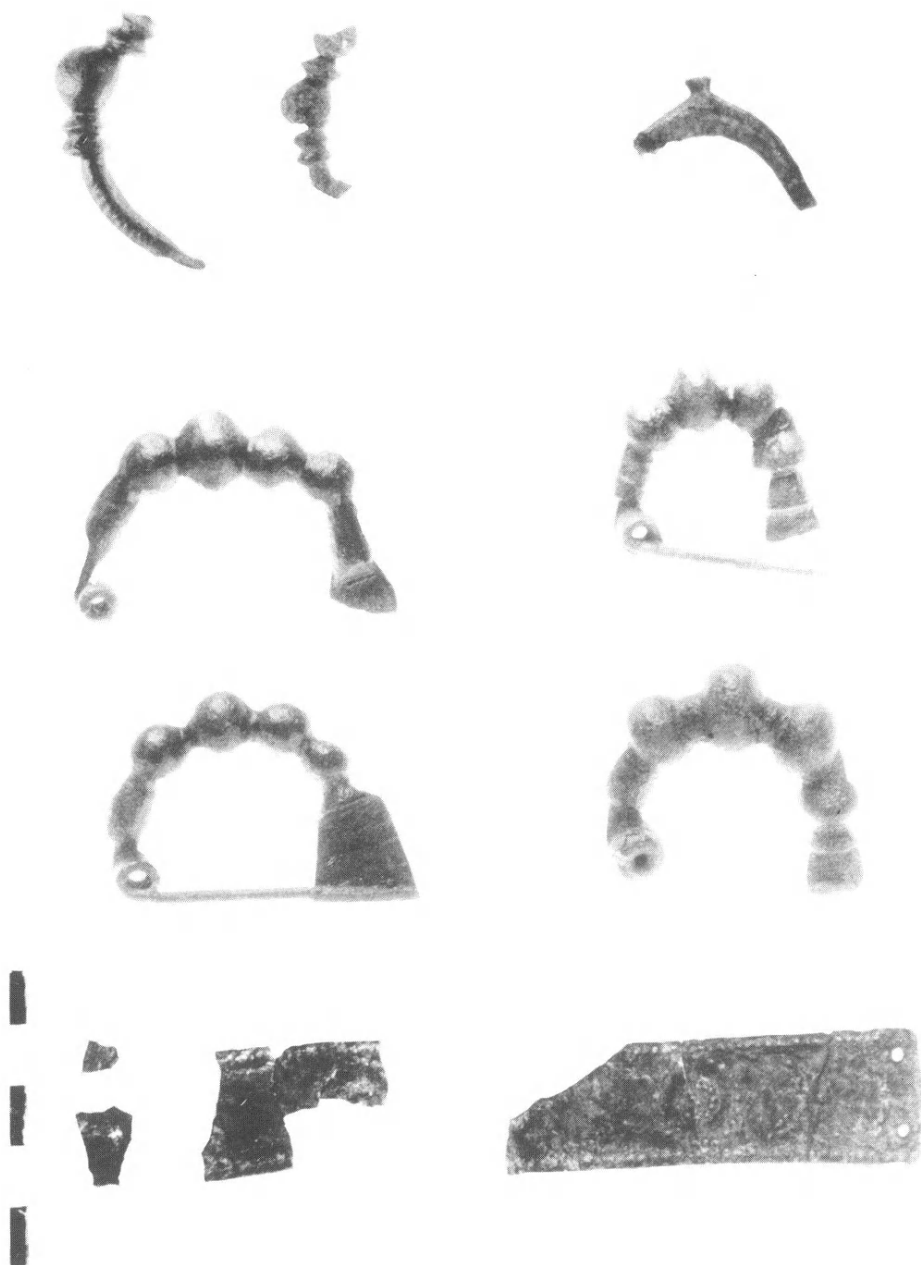
α. Τοιχάριο «περιβόλου» με σπασμένα αγγεία ανάμεσα στους λίθους. β. Λεπτομέρεια τοῦ πίν. 91α.

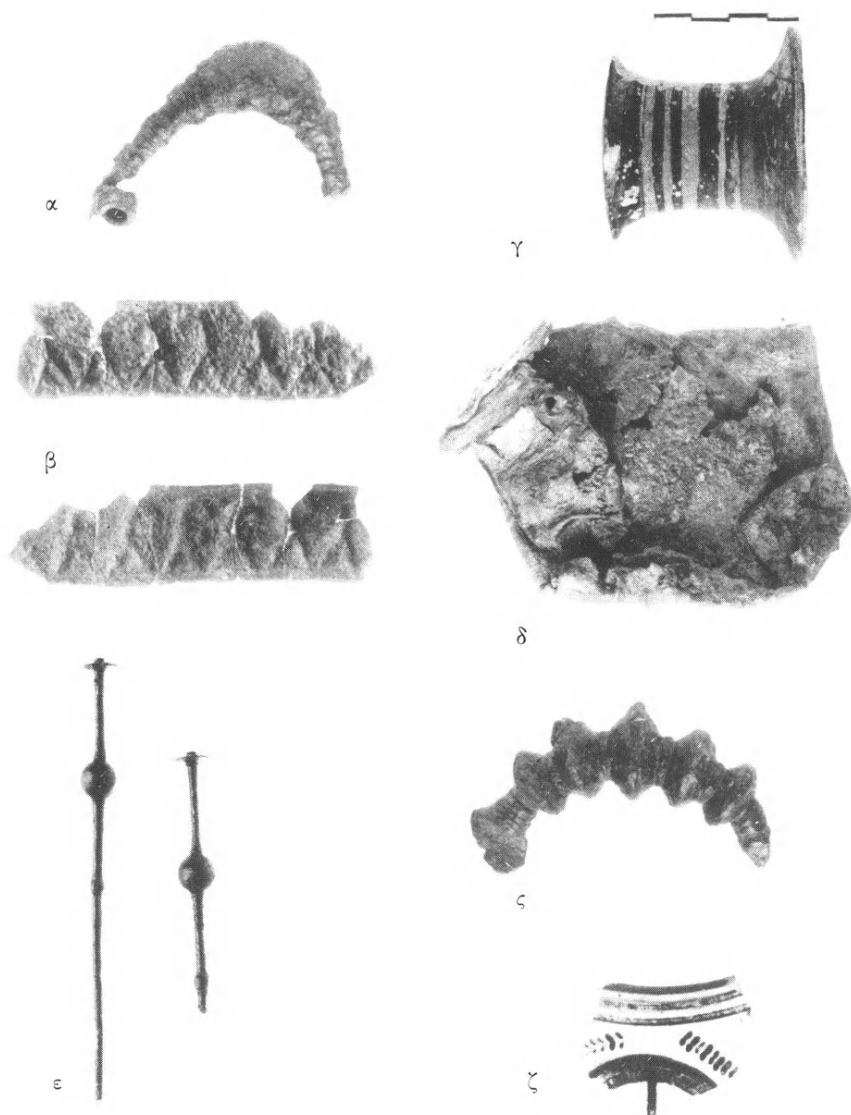
α. Κτίσμα Κ (ἄποψη ἀπὸ ΝΑ). Διακρίνονται τὸ βόρειο ἀνατ. τμήμα καὶ τὸ κατώφλι τοῦ οἴκου, ὁ πρόδομος μὲ τὸν βωμὸ καὶ τὸ βόρειο πλευρικὸ κτίσμα. β. Ὁ πρόδομος (Κ/Α1) ἀπὸ Δ. Διακρίνονται τὸ κατώφλι τοῦ οἴκου, ὁ βωμός, λίθοι τῶν πυρῶν, τὸ «θρανίον» καὶ ὁ νότιος τοῖχος.

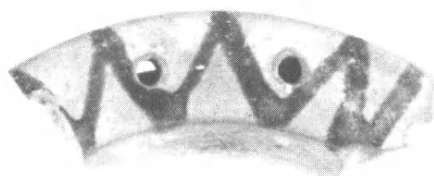
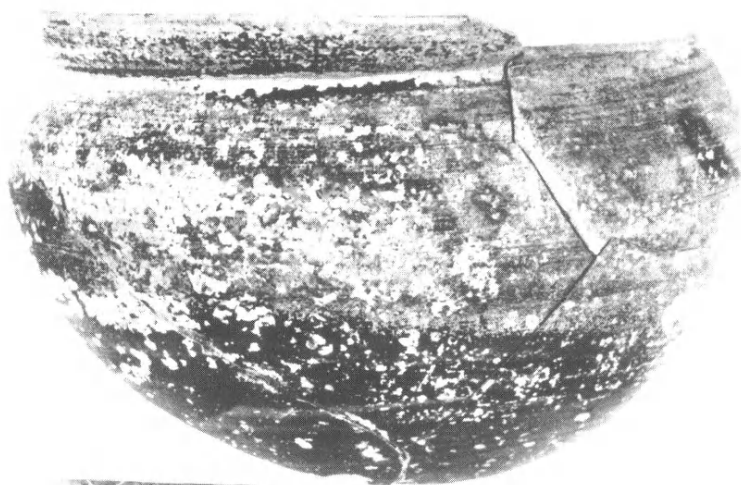
α. Ὁ πρόδομος (K/A1) καὶ τμῆμα τοῦ κτιστοῦ περιβόλου μὲ τὴν ὑποθεμελίωση (ἀπὸ A). β. Τὸ κτίσμα K ἀπὸ ΝΑ. Διακρίνεται ὁ καμπυλόγραμμος φυσικὸς βράχος τοῦ περιβόλου.

α-δ. Χάλκινες πόρπες από τὸν οἶκο (Κ1). ε. Θραύσματα χάλκινου ἐλάσματος με ἐκ-
κρουστες παραστάσεις ἀπὸ τὸν οἶκο (Κ1).

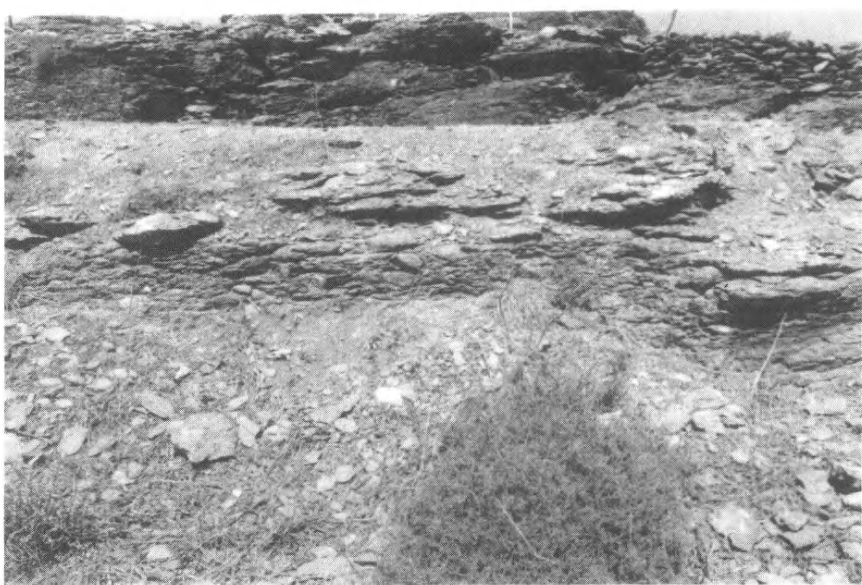
α. Χάλκινη πόρπη από τὸν πρόδομο (K/A1). β. Χάλκινο ἔλασμα με̐ ἔγκρουστη διακόσμηση (ὄψεις α καὶ β). γ. Γραπτὸ «πηνίον» ἀπὸ τὸ βόρειο πλευρικὸ κτίσμα (K/2). δ. Διπλωμένο χάλκινο ἔλασμα ἀπὸ τὸν πρόδομο (K/A1). ε-ς'. Χάλκινη περόνη καὶ πόρπη ἀπὸ τὴν πυρὰ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου (K/A3). ζ. Θραῦσμα γραπτοῦ ἀγγείου παριανοῦ ἐργαστηρίου (ἀνδῆρου 3-4).

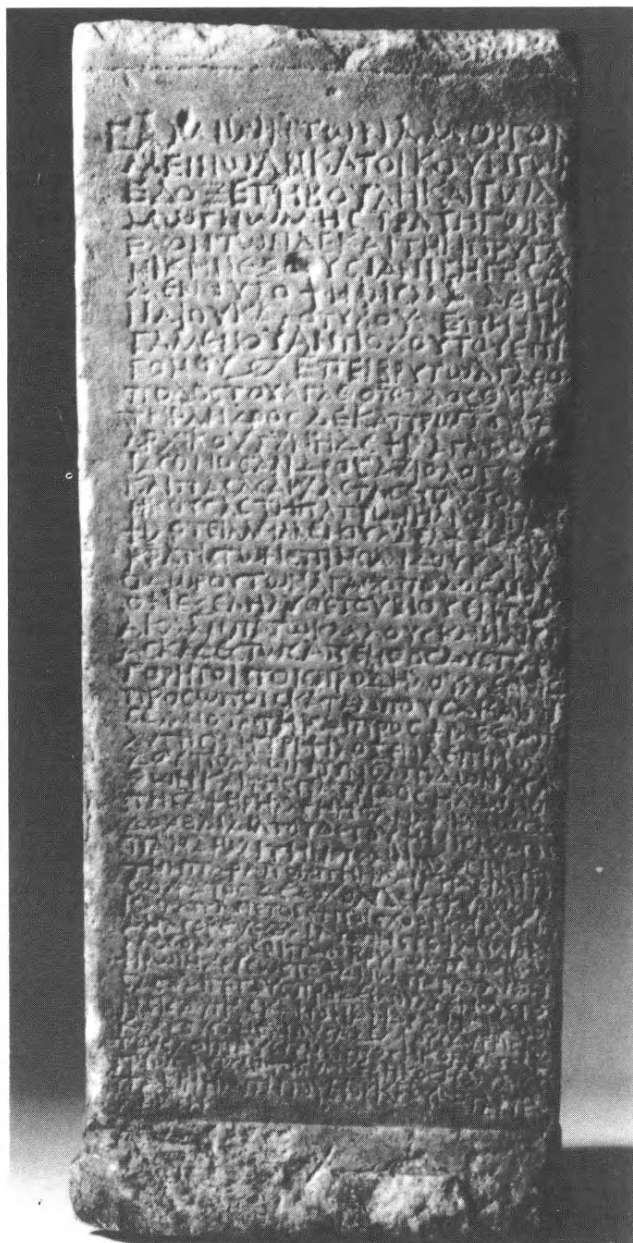
α. Δείγματα σιδηρών αντικειμένων από τις πυρές (Κ/2). β. Σκύφος από πυρά (Κ/2).
γ. Ἀρύβαλλος με ἐπίχρσιμα καὶ γραπτὴ διακόσμηση καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος γρα-
πτοῦ ἀγγείου (Κ/2).

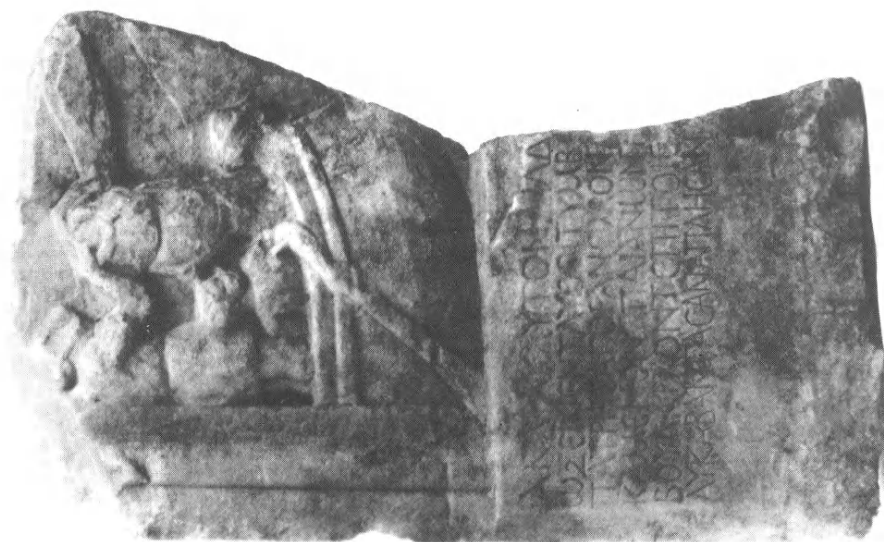
α. "Ανδηρο 2, κτίσμα Α και ΑΙ (ἀπὸ Δ). β. "Ανδηρο 3-1. Διακρίνονται οἱ σωζόμενες πλευρὲς λαξευμένες στὸν βράχο.

α. Ἄνδῃρο 3-4. Διακρίνεται τὸ στόμιον τοῦ ἀγωγοῦ. β. Ἄνδῃρα 3 καὶ 4.

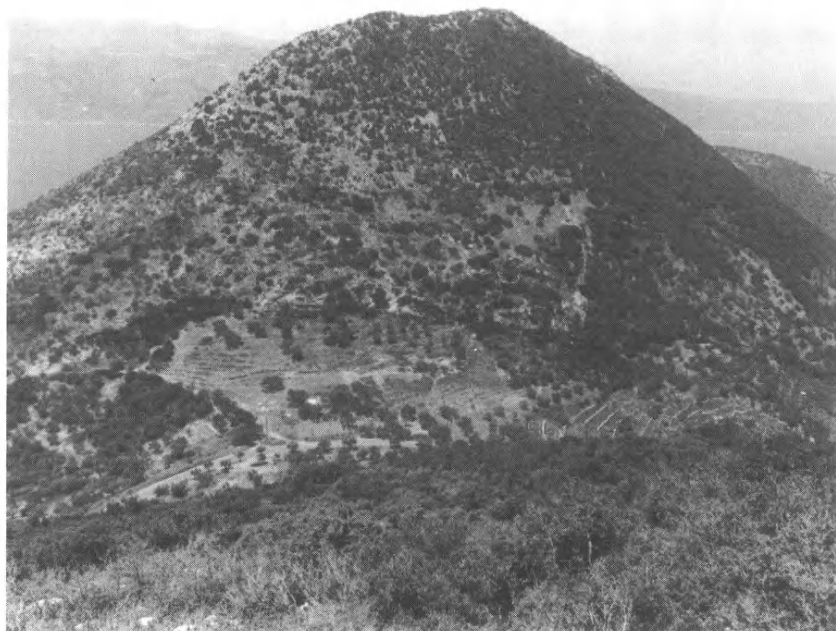
Ψήφισμα (IG XII, 7, 239, Χώρα Ἀμοργοῦ, ἀπὸ τῆ Συλλογῇ Ἑμ. Ἰωαννίδη ἀρ. 5).

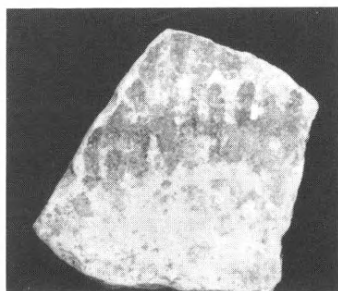
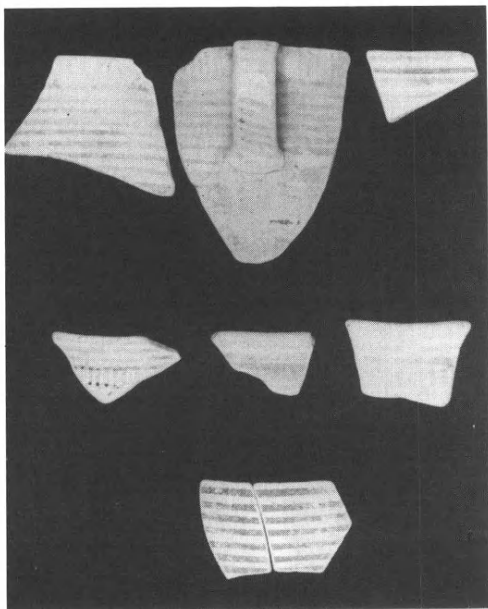
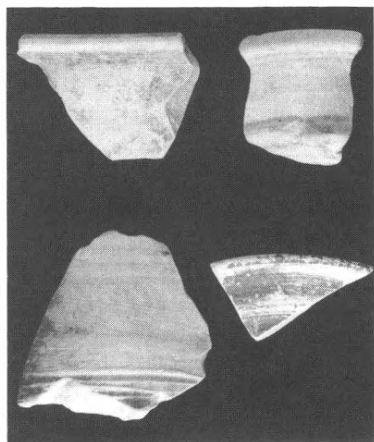
Ἀρχαιολογική Συλλογή Χώρας Ἀμοργοῦ. α-β. Ἐπιτάφιος ἐπιγραφή IG XII, 7, 287 (Συλλ. Ἐ. Ἰωαννίδη ἀρ. 2) καὶ 309 (Συλλ. Ἐ. Ἰωαννίδη ἀρ. 94).

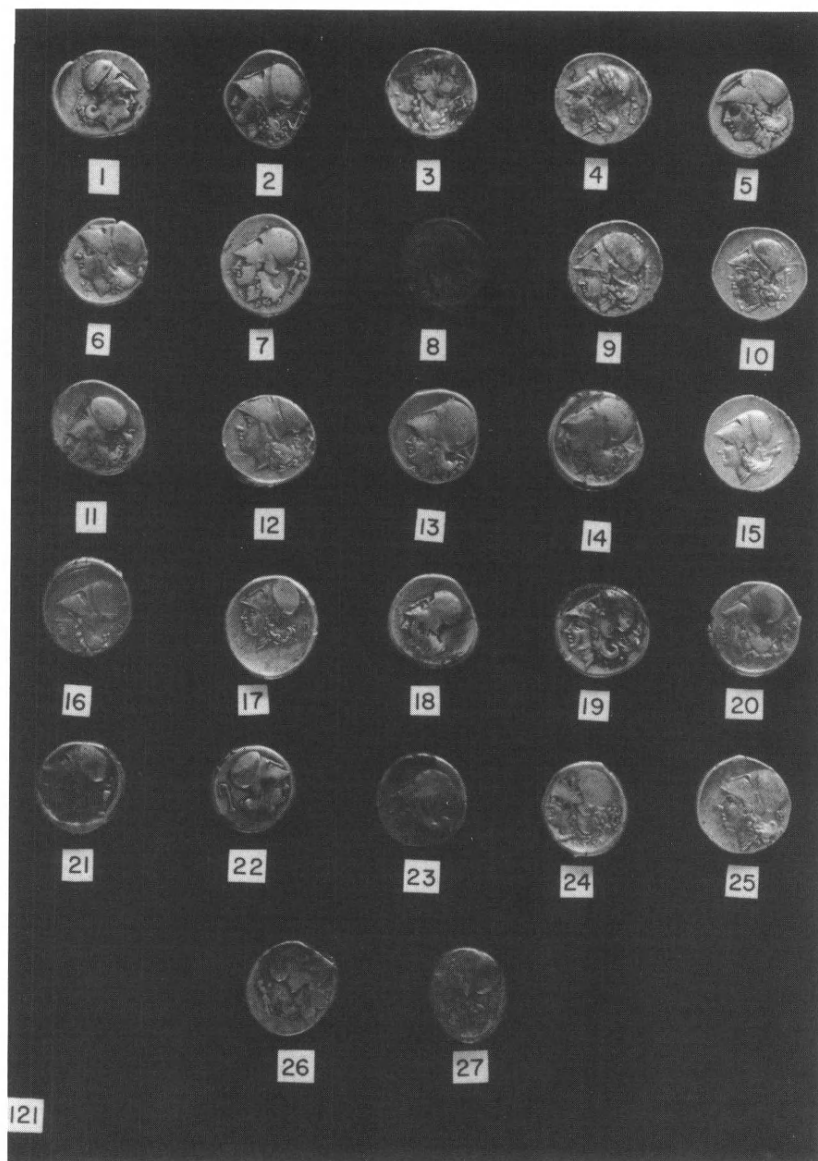
Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας Ἀμοργοῦ. α-β. Ἀβάκιο (IG XII, 7, 282, α-β, ἀπὸ τῆς Συλλ. Ἐ. Ἰωαννίδη, ἀρ. 91α-β). γ. Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή IG XII, 7, 247 (Συλλ. Ἐ. Ἰωαννίδη ἀρ. 11).

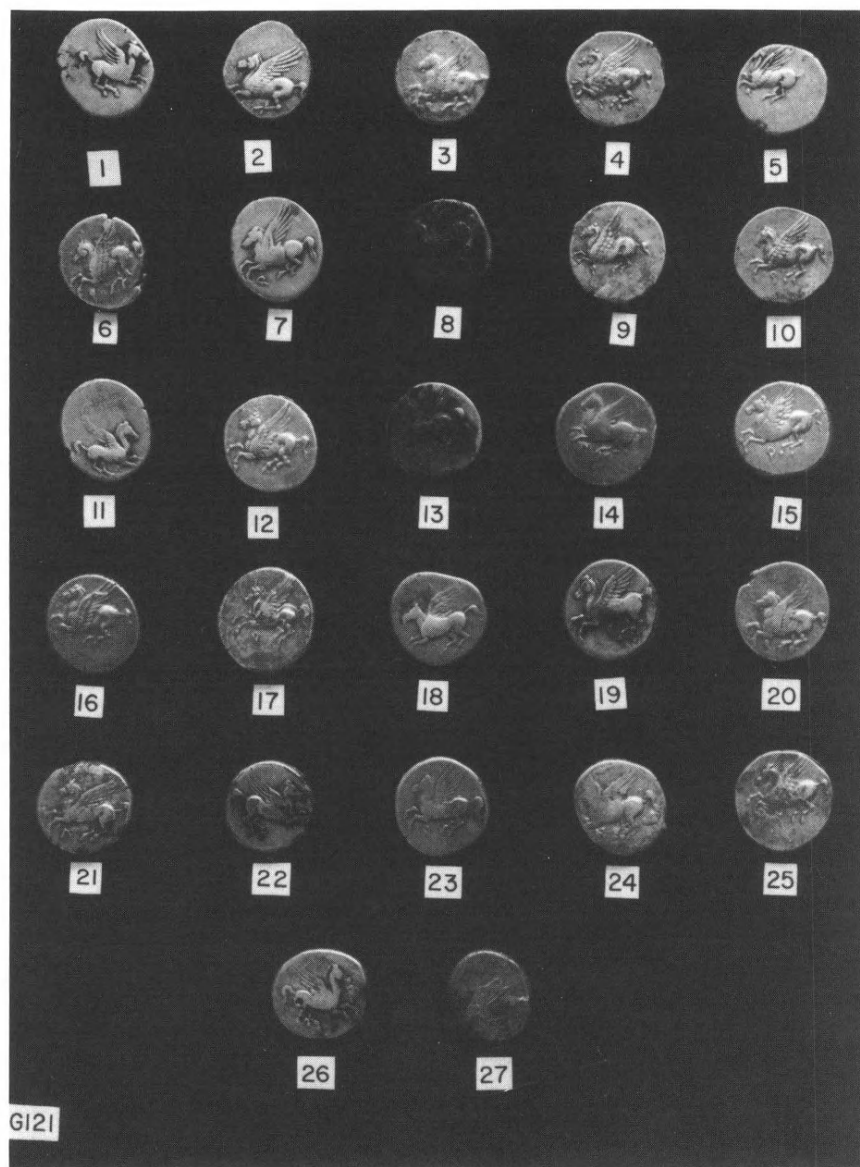
α. Τὸ διάσελο καὶ ὁ λόφος τοῦ Ἀετοῦ ἀπὸ Α. β. Ἀνασκαφὴ κλασικοῦ σπιτιοῦ στὸ τετράγωνο G12.

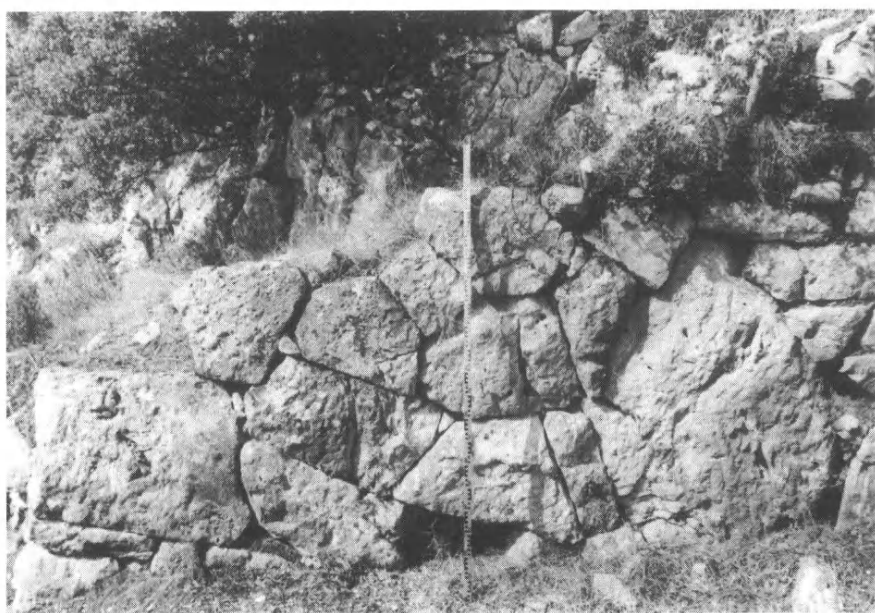
α-β. "Οστρακα γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ σπῖτι στὸ Η23. γ. "Οστρακο πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. δ. Χάλκινο ἐξάρτημα ζώνης μὲ παράσταση Πήγασου.

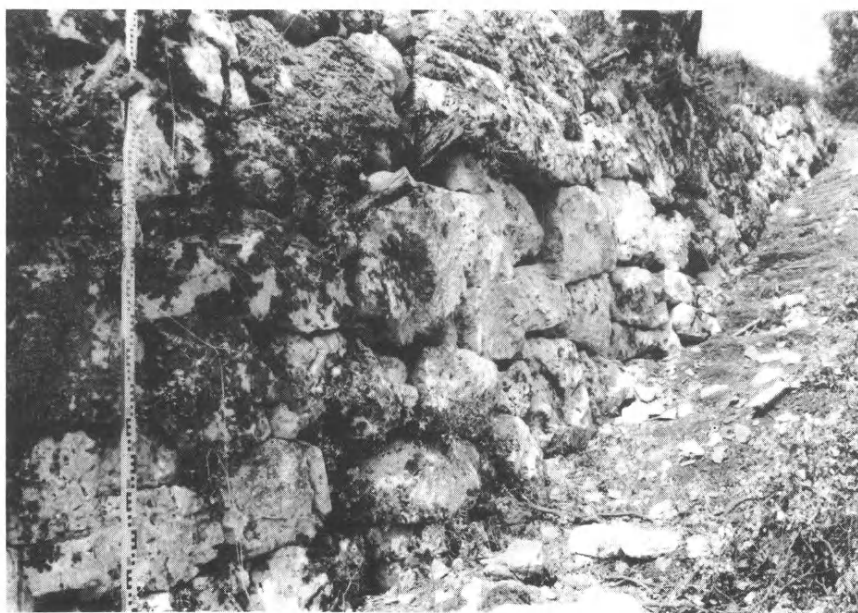
Θησαυρός ἀργυρῶν νομισμάτων, ἐμπρόσθια ὄψη.

Θησαυρός ἀργυρῶν νομισμάτων, ὀπίσθια ὄψη.

α. Ἀνασκαφή στὴν πυλίδα τοῦ βόρ. τείχους. β. Πολυγωνικὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος τοῦ δρόμου.

α. Πολυγωνικὸ τεῖχος τοῦ δεύτερου περιβόλου. β. Ὅψη τοῦ βόρ. τείχους στὸν λόφο Ἄετοῦ.

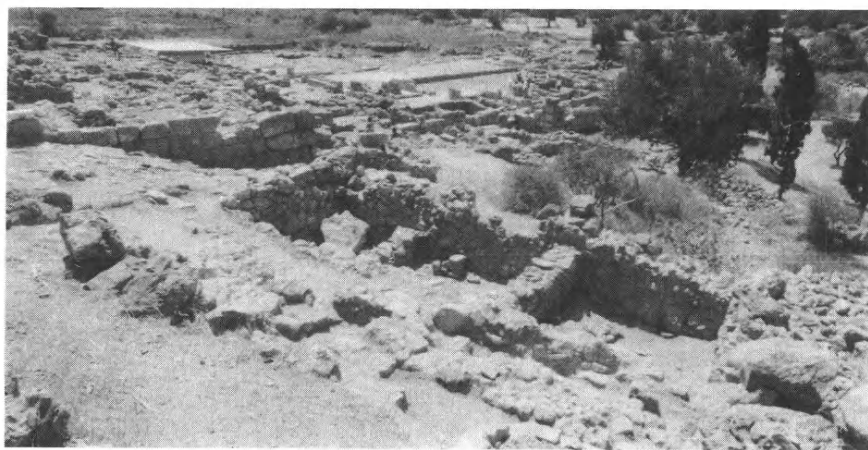
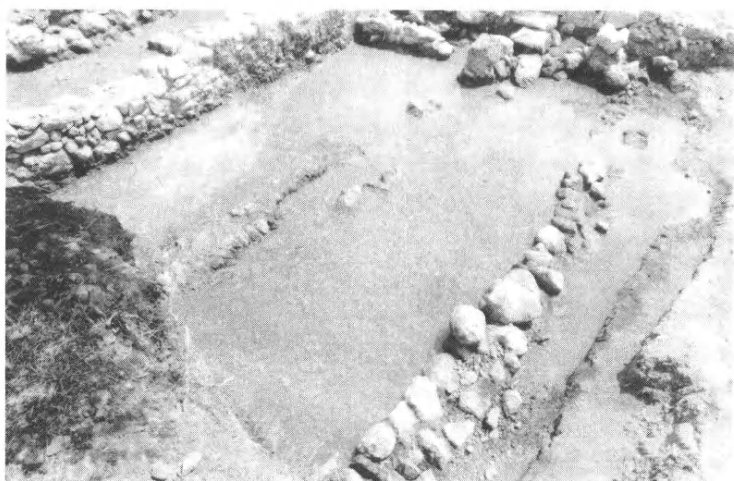
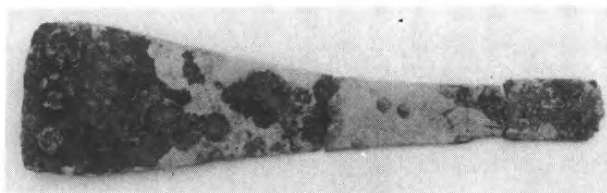
α. Ταξιάρχης Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας. Σερραφείμ στο άέτωμα τοῦ ἀνατ. τοίχου.
β. Ἱαματική ἀγία στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

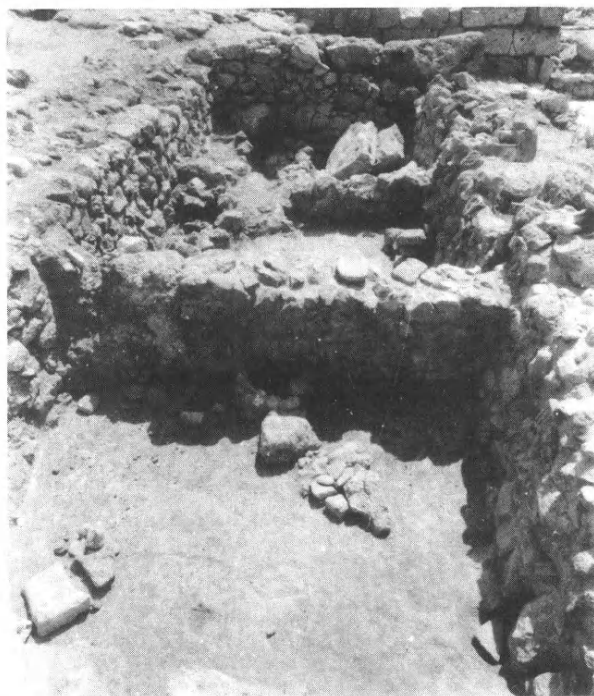
α. Ἡ διάβαση νότια ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ὁ τοῖχος τοῦ νότιου περιβόλου καὶ τὸ πέρασμα νότια ἀπ' αὐτόν, ἀπὸ Δ. β. Ἡ διάβαση νότια ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα καὶ τὸ παλαιοανακτορικὸ δωμάτιο, ἀπὸ Δ.

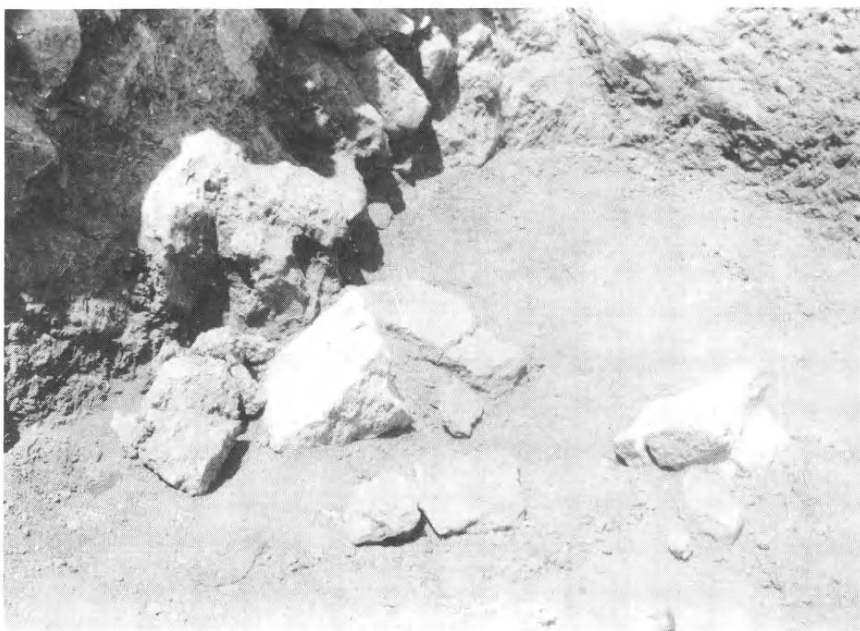
α. Ἡ διάβαση νότια ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα μὲ τὸν ἀποχετευτικὸ ἀγωγό, ἀπὸ Δ. β. Ἡ διάβαση νότια ἀπὸ τὸ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα, ὁ τοῖχος τοῦ νότιου περιβόλου καὶ ὁ μακρὺς Α-Δ τοῖχος, ἀπὸ Δ.

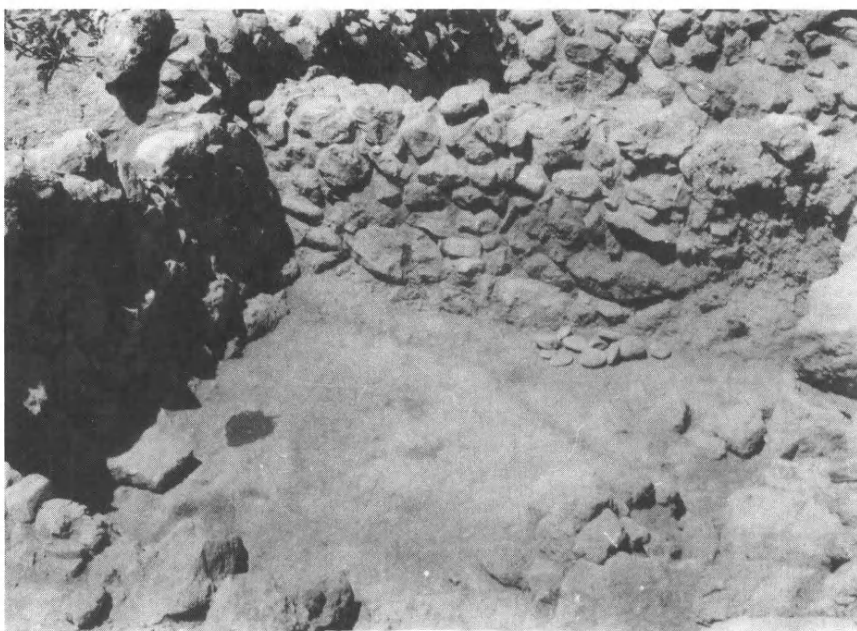
α. Τὸ χάλκινο μαχαιράκι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ μακροῦ Α-Δ τοίχου. β. Ἡ περιοχὴ τοῦ πηγαδιοῦ μετὰ τοὺς δύο παράπλευρους τοίχους Δ. γ. Τὸ Σπίτι F ἀπὸ ΒΔ, γενικὴ ἀποψη.

α. Τὰ τρία δωμάτια 1, 2 καὶ 3 τοῦ κάτω ἀνδῆρου τοῦ Σπιτιοῦ F, ἀπὸ Δ. β. Σπίτι F. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ δωματίου 1 μὲ τὴ φραγμένη πόρτα καὶ τὴν ἡμικυκλικὴ ἐστία, ἀπὸ Δ.

α-β. Σπίτι F, δωμάτιο 1 του κάτω άνδρου: 'Ο βόρ. τοῖχος με τὸ μπλοκαρισμένο ἄνοιγμα, ἀπὸ τὰ νότια. β. Πεσμένες πλίνθοι καὶ παραστάδες στὸ δυτικότερο τμήμα τοῦ δωματίου.

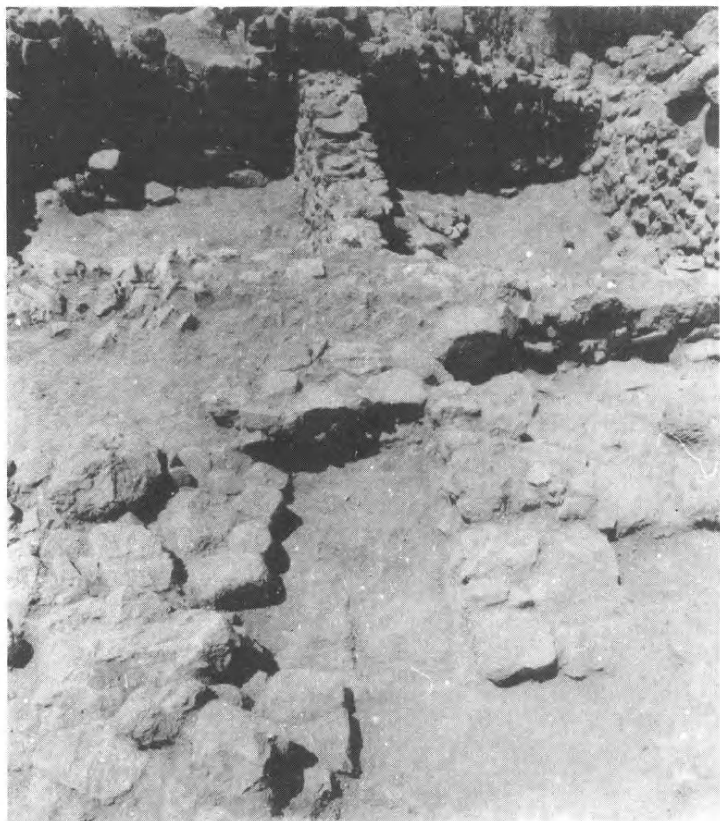
α-β. Σπίτι F: α. Δωμάτιο 1 του κάτω άνδρου, ήμικυκλική έστία. β. Το δωμάτιο 2 του κάτω άνδρου από τὰ ΒΑ.

α-β. Σπίτι F: α. Τὸ δωμάτιο 3 τοῦ κάτω ανδρήρου μετὰ τὰ κομμάτια τοῦ μεγάλου πεσμέ-
νου κατωφλιοῦ, ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Τὸ δωμάτιο 3 τοῦ κάτω ανδρήρου ἀπὸ τὰ ΒΔ.

α-β. Σπίτι F, άνω άνδρηρο: α. Μακρύς τοίχος με κατεύθυνση από Δ προς Α, από τὰ δυτικά. β. Χαλικάσβεστο δάπεδο του χώρου Ι στη ΒΔ γωνία του άνδρήρου, από τὰ ΒΑ.

α. Σπίτι F, άνω άνδρηρο. Χώρος II, άπό τά βόρεια. β. Γενική άποψη τοῦ Σπιτιοῦ N, άπό τά ΝΑ.

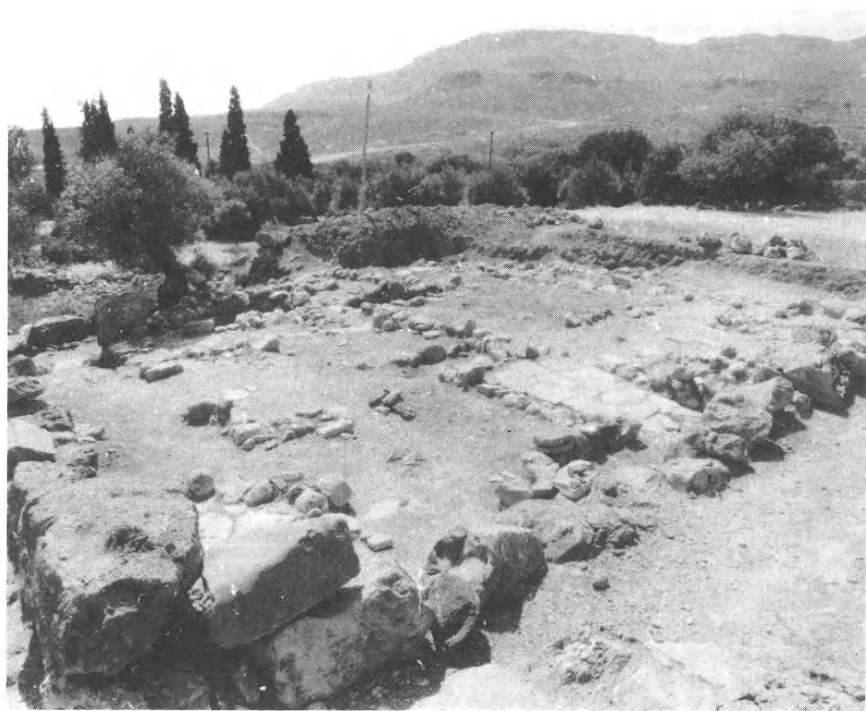
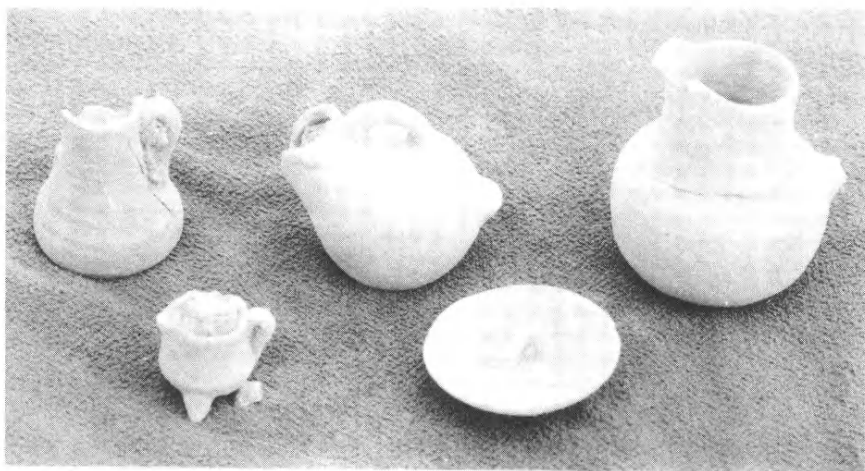
α-β. Σπίτι Ν: α. Τὸ δωμάτιο 2, ἀπὸ τὰ ΒΑ. β. Δωμάτια 5 καὶ 3, ἀπὸ τὰ νότια.

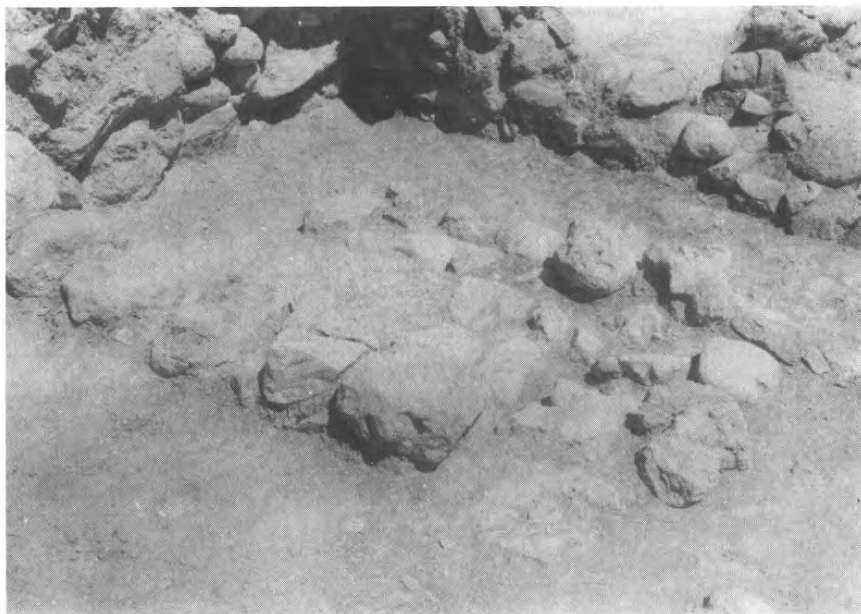
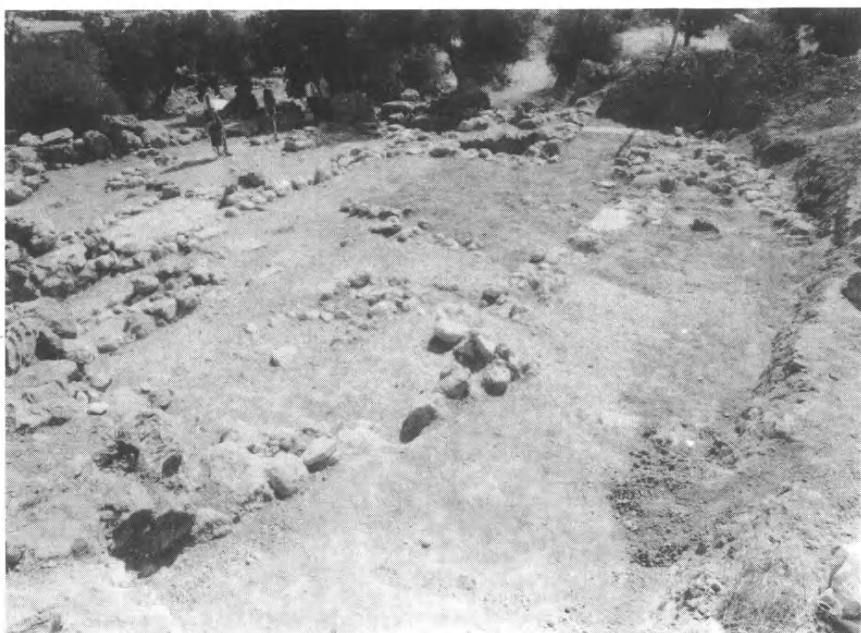
α-β. Σπίτι Ν: α. Τὰ δωμάτια 3, 5 (ἀριστερά) καὶ 4 (δεξιὰ κάτω). β. Τὸ κάτω μέρος πέτρινης τράπεζας προσφορῶν.

α-β. Σπίτι N: α. Δωμάτια 10 και 7, από τὰ ΒΔ. β. Ἡ ἐσωτερικὴ κόγχη τοῦ δωματίου 12, ἀπὸ ΝΑ.

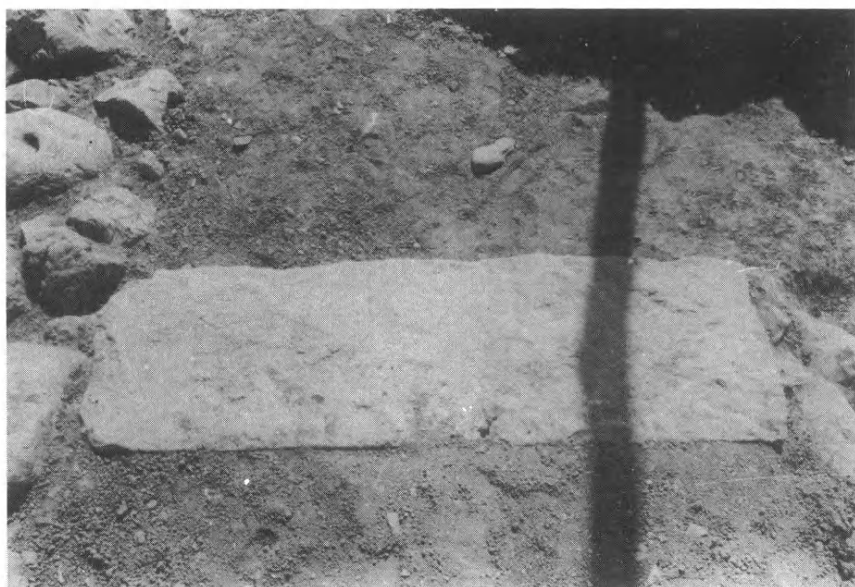
α. Όμάδα πήλινων αγγείων από τὸ Σπίτι Ν τοῦ ΒΔ λόφου. β. Σπίτι Δα. Γενική
ἄποψη ἀπὸ τὰ ΒΔ.

α-β. Σπίτι Δα: α. Γενική άποψη, από τὰ ΝΔ. β. Ό χώρος VI του κλιμακοστασίου, από τὰ ΝΑ.

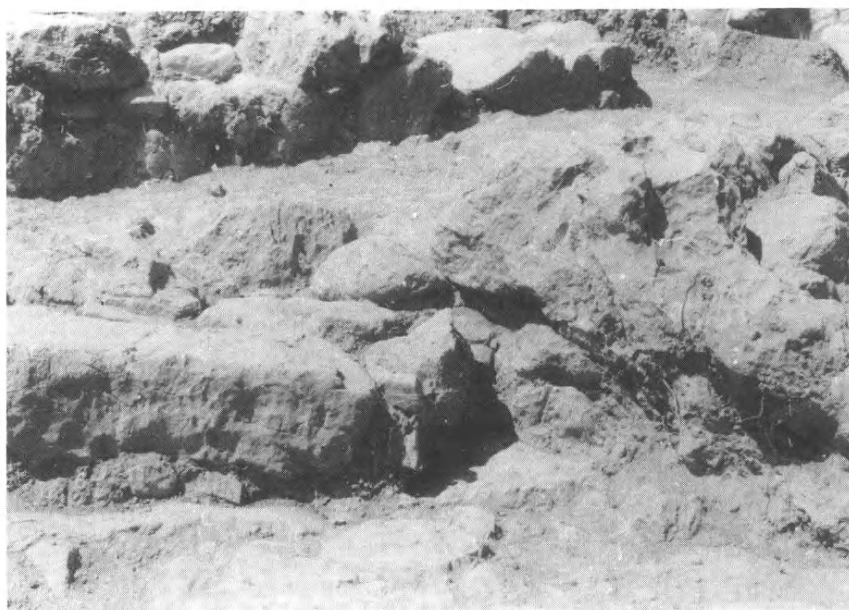
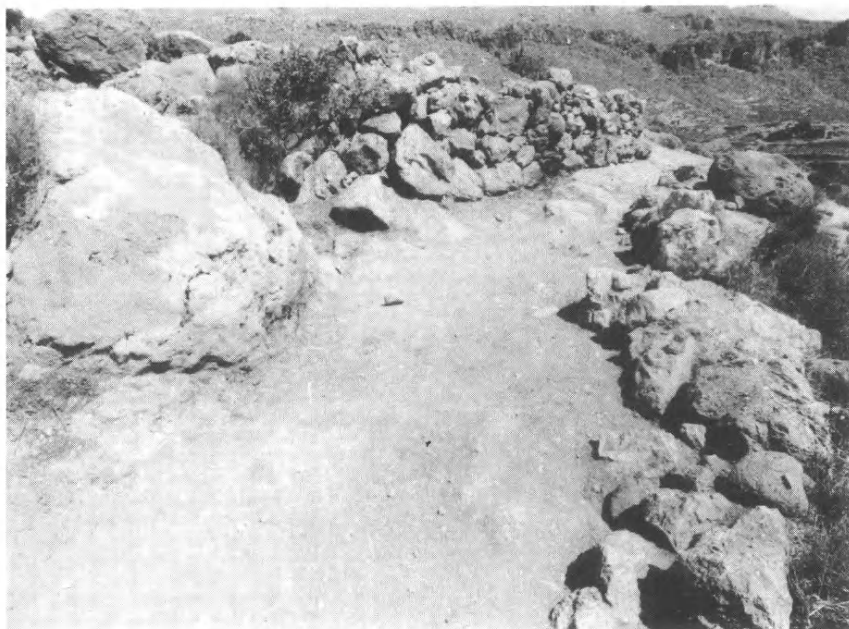
α-β. Σπίτι Δα: α. Ὁ χώρος VI τοῦ κλιμακοστάσιου καὶ τὸ παρακείμενο πολύθυρο, ἀπὸ
Δ. β. Τὸ δωμάτιο X ἀπὸ Ν.

α-β. Σπίτι Δα: α. Ἡ διαταραγμένη νότια πρόσοψη, ἀπὸ τὰ δυτικά. β. Τὸ μονολιθικὸ κατώφλι τῆς ΝΑ εἰσόδου.

α-β. Σπίτι Δα: α. Τὸ θεμέλιο δωμάτιο ΧΙ με τὴν πώρινη γούρνα ἀπὸ ΒΔ. β. Τὸ μεσαῖο ἄνδρηρο τῆς πλαγιᾶς τοῦ ΝΔ λόφου, ἀπὸ τὰ βόρεια.

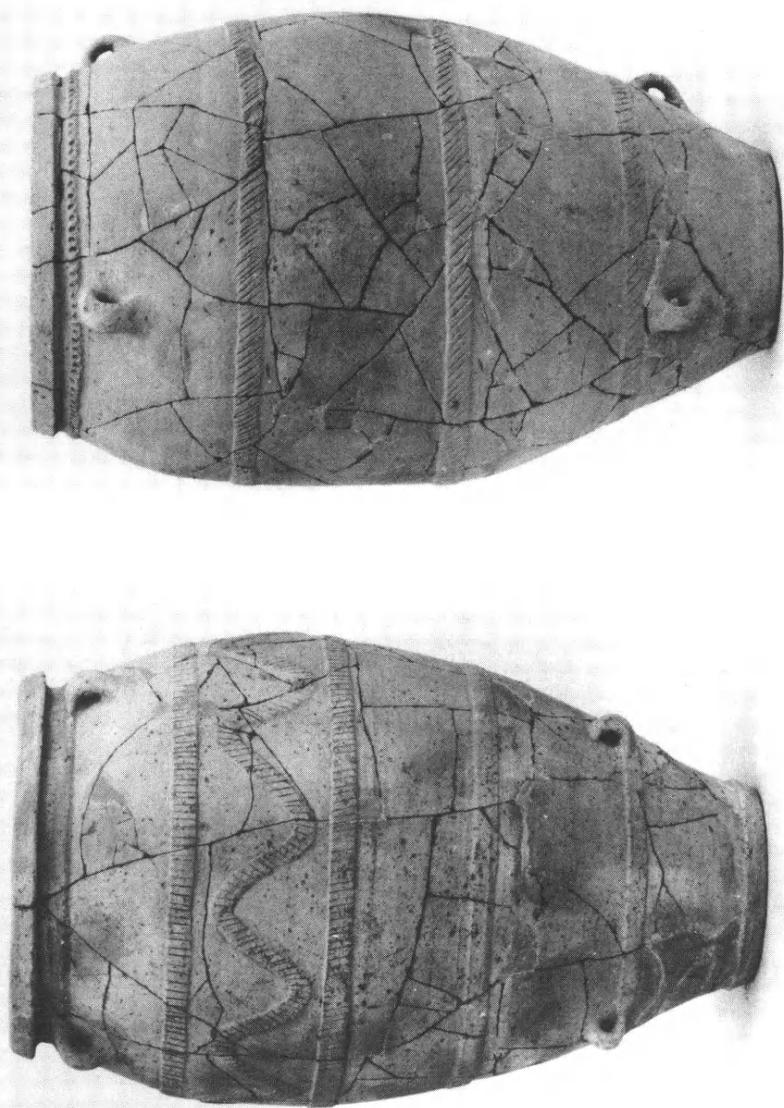
α. Τὸ μεσαῖο ἄνδρo τῆς πλαγιᾶς τοῦ ΝΔ λόφου ἀπὸ Ν. β. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς κλιμακωτῆς ἀνάβας ἀνάμεσα στὶς Οἰκίες Β καὶ Ε ἀπὸ ΒΑ.

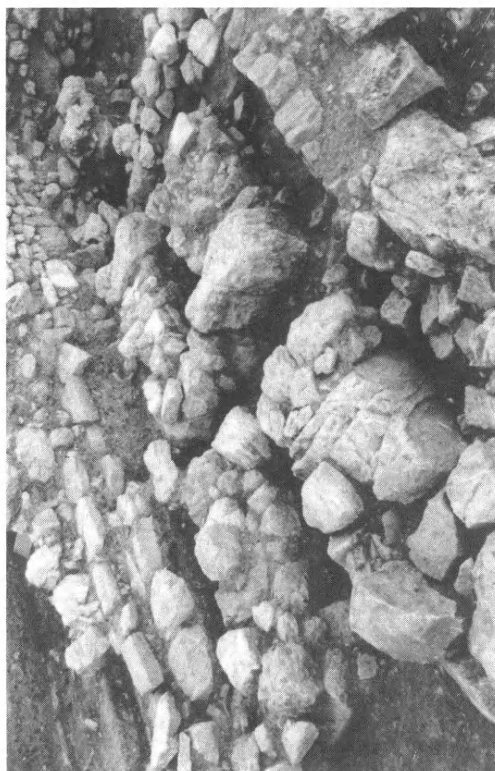
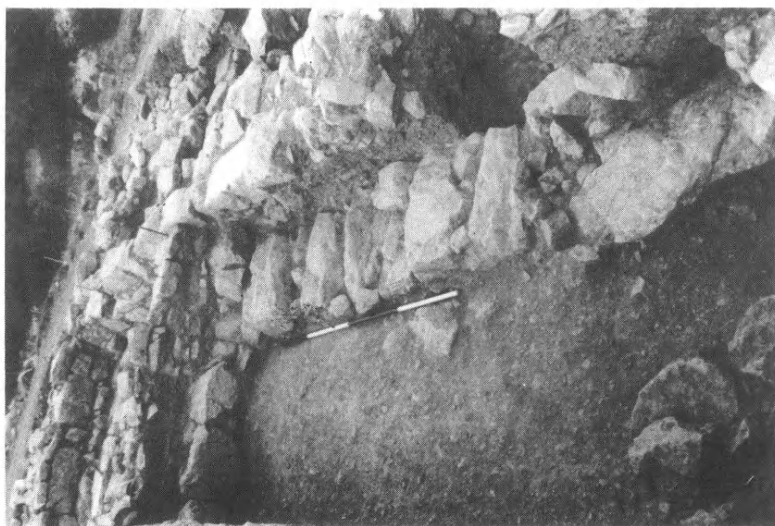
α. Πήλινος λύχνος. β. Ειδώλιο τράγου. γ. Χάλκινο περίτμητο έλασμα. δ. Ψευδόστομοι
 αμφορείς. ε. Κάλαθος και πυριατήριο από τὸ κτίριο L.

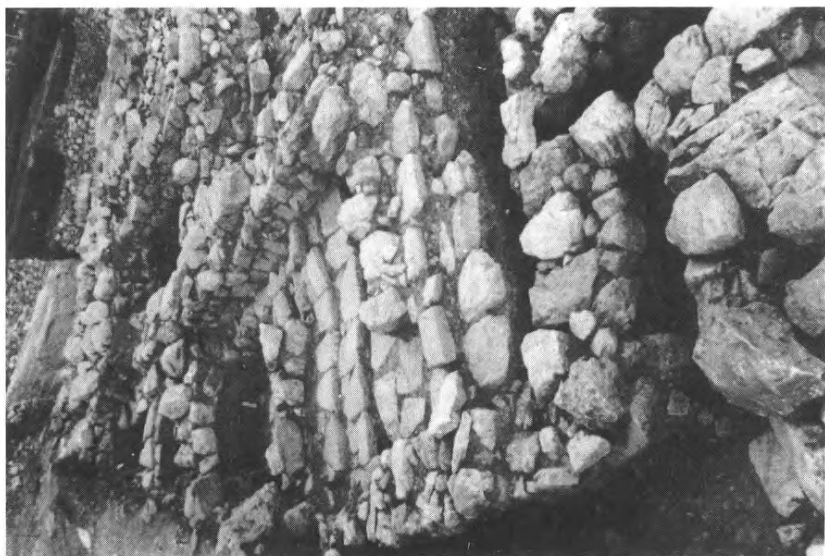
α. Ἡ ἀποθήκη R, ἐμπρὸς δεξιὰ κατάλοιπο τοίχου τοῦ κτιρίου L (ἀπὸ Β). β. Ὁ βράχος
μὲ τὸν ὑπαίθριο χώρο θυσιῶν δυτικὰ τοῦ κρηπιδώματος (ἀπὸ Β).

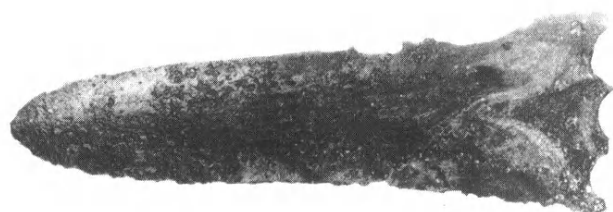
α-β. Πίθοι μεταναχτορικῆς περιόδου.

α. Τὸ δωμ. 13 τοῦ κτιρίου U μὲ τοὺς ὀγκολίθους. Σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο κατάλοιπα τοῦ κτιρίου S (ἀπὸ Δ). β. Ἡ ἐσωτερικὴ ΝΔ γωνία τοῦ περιβόλου μὲ τοίχους τοῦ κτιρίου S σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ τὸ φράγμα τῆς ἀποθήκης R (ἀπὸ ΒΑ).

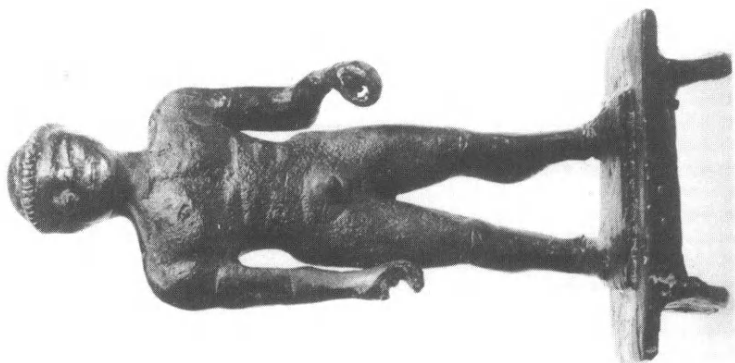
α. Τὸ χαντάκι κατὰ μῆκος τοῦ Ν τοίχου τοῦ περιβόλου (ἀπὸ Α). β. Τὸ Δ σκέλος τῆς πομπικῆς ὁδοῦ, τὰ ὑπερκείμενα τμήματα τοῦ χτιρίου S μετὰ τμήμα τοῦ ὑποστρώματος τῶν ὀγκολίθων (ἀπὸ Δ).

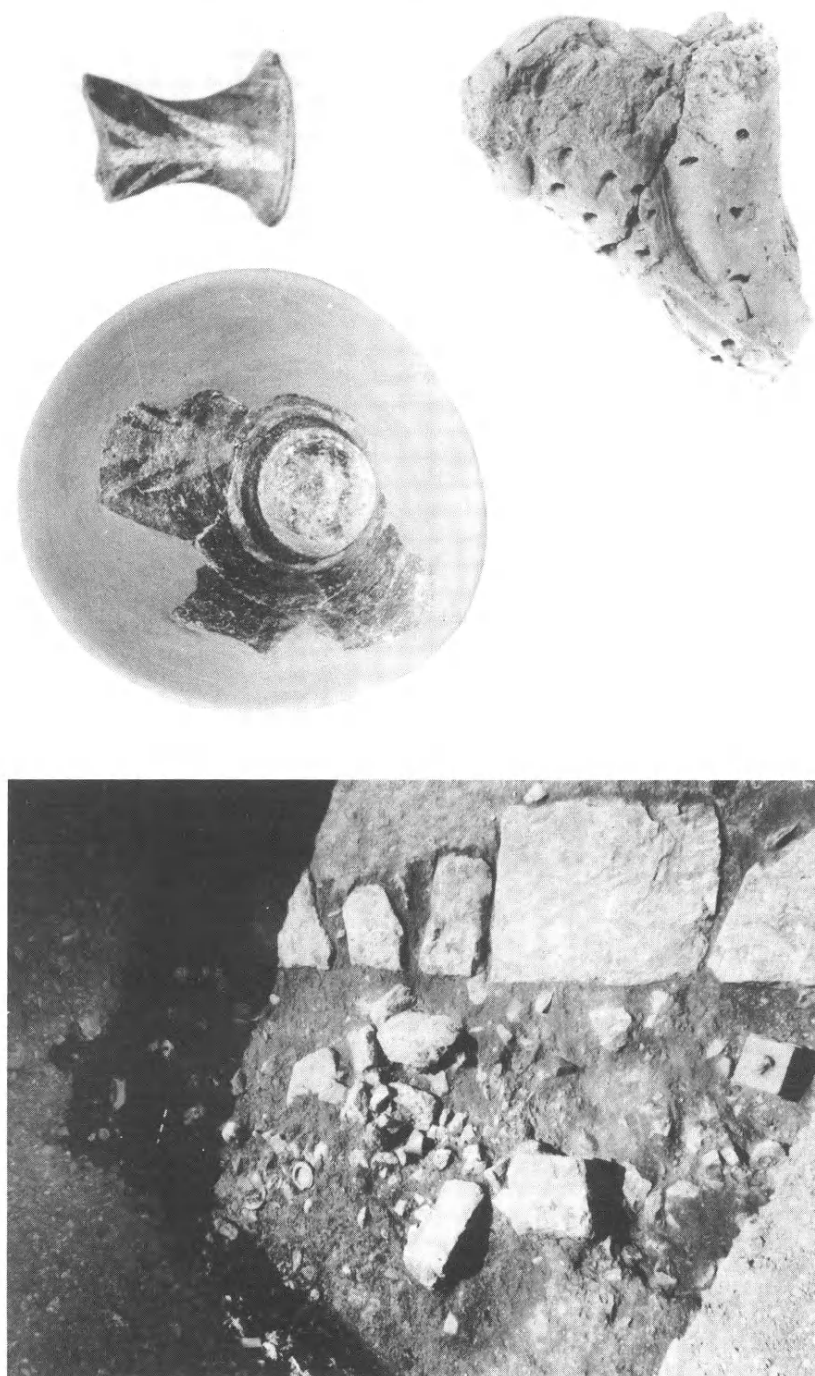
α. Κύπελλο από πωρόλιθο. β. Κύπελλα από όφίτη. γ. Μινωικό έγχειρίδιο. δ. Λύχνος από όφίτη.

α. Βαθμιδωτή βάση από όφίτη. β. 'Ενεπίγραφη βάση ειδωλίου. γ. 'Αντικείμενα από όφίτη καὶ σμυριδόπετρα. δ. Τμήμα παλαιοανακτορικοῦ πίθου.

α. Χάλκινο ειδώλιο. β. Τελετουργικά κύπελλα.

α. Τὸ βόρειο σκέλος τοῦ κρηπιδώματος σὲ σχέση μετ' τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς (ἀπὸ Δ). β. Ἀγγεῖα τῆς ΜΜ III/ΥΜ I περιόδου. γ. Πήλινο εἰδώλιο πτηνοῦ.

α-β. Τράπεζες προσφορών από όφίτη. γ. Ἐπίθημα σκεύους από όφίτη.

α. Τελετουργικό κύπελλο. β. Μικρογραφία τελετουργικοῦ κυπέλλου. γ-δ. Τράπεζες προσφορῶν ἀπὸ ὀφίτη.

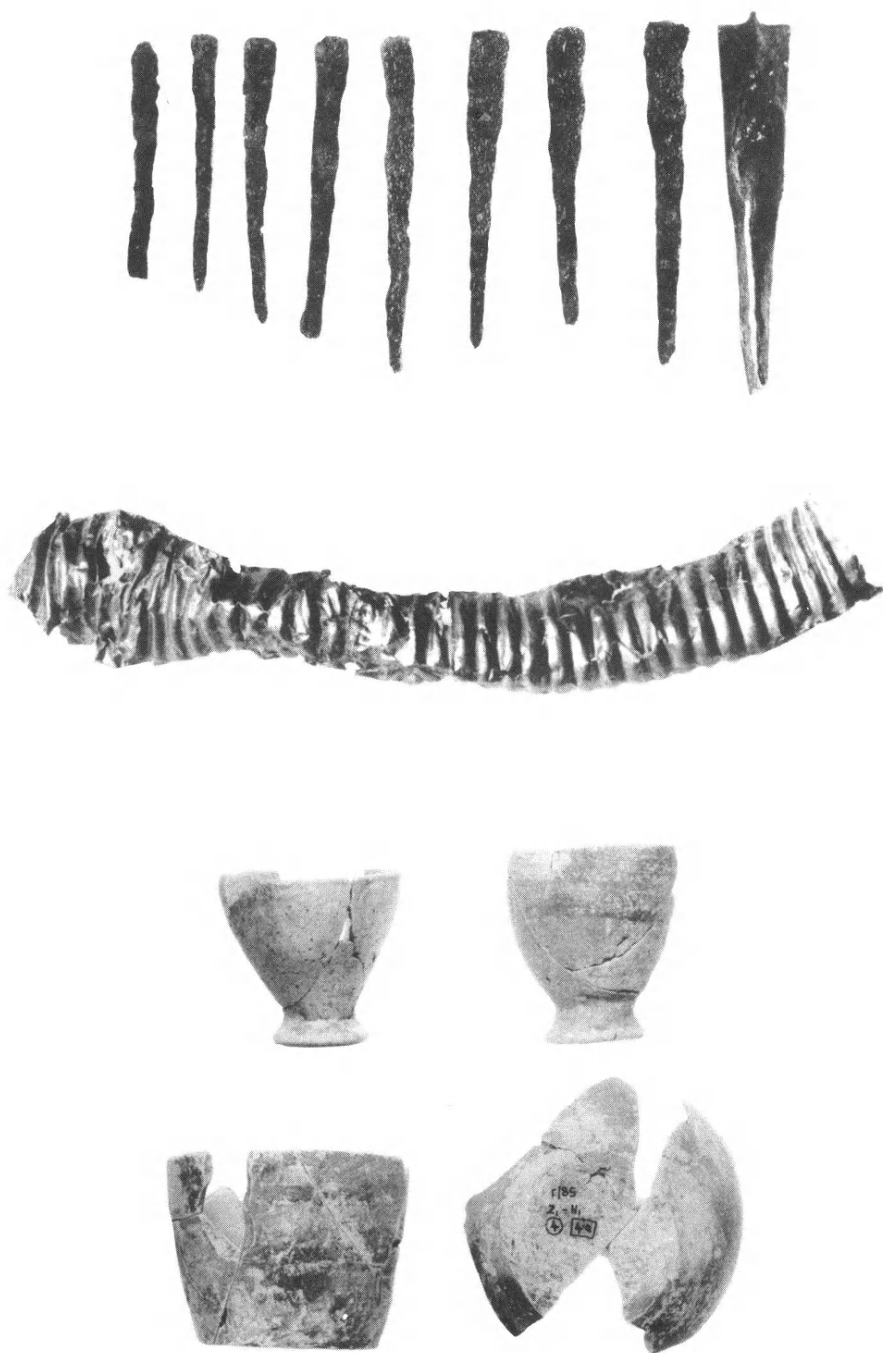
α. Ἀποψη τῶν ἀνδῆρων Ι-ΙΙ ἀπὸ ΒΑ, μπροστὰ τὸ φυσικὸ χάσμα. β. Διάδρομος μεταξὺ τῶν ἀνδῆρων Ι-ΙΙ ἀπὸ Βορρὰ.

α. Τμήμα από τὸ μπάζωμα τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ ἀπὸ ΒΑ. β. Τμήμα ἀπὸ τὸ μπάζωμα τοῦ ἀνδῆρου ΙΙΙ ἀπὸ δυτικὰ. Μπροστὰ ὁ ἀναλημματικός τοῖχος ΙΙΙ, στὸ βάθος ὁ ἀναλημματικός τοῖχος ΙV.

α. Χάλκινο έγχειρίδιο με έπάργυρο καρφή. β. Λίθινη τράπεζα προσφορών ΥΜ Ι περιόδου. γ. Πήλινα όμοιώματα πτηνών.

α. Χάλκινα αναθηματικά έλασμάτινα εργαλεία και σμίλη. β. Χρυσή ανάγλυφη επένδυση από δακτύλιο ρυτού. γ. Μόνωτα και άωτα κύπελλα MM Ια-MM Ιβ περιόδου από τόν αποθέτη του άνδέρου ΙΙΙ.

- α. Πολύχρωμη, τραχωτή πρόχους ΜΜ Ιβ-ΙΙΑ περιόδου, από τὸν ἀποθέτη τοῦ ἀνδῆρου
 ΙΙ. β. Γραπτὰ ὄστρακα ΜΜ Ιβ-ΙΙΑ περιόδου ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τοῦ ἀνδῆρου ΙΙ.
 γ. Ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀγγείου ΜΜ Ιβ-ΙΙΑ περιόδου, ἀποθέτης ἀνδῆρου ΙΙ.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1985
ΑΡ. ΤΟΜΟΥ 140
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1990
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ — Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΚΗΣ